

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Емина Р. Зечевић

**НЕМАЊИНЕ ЦРКВЕ У ТОПЛИЦИ
У СВЕТЛУ АРХЕОЛОШКИХ
ИСТРАЖИВАЊА**

докторска дисертација

I

Београд, 2013

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Emina R. Zečević

**NEMANJA'S CHURCHES IN TOPLICA IN
THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL
RESEARCH**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2013

МЕНТОР:

доц. др Дејан Радичевић

Филозофски факултет – Београд

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

проф. др Михаило Милинковић,

Филозофски факултет – Београд

доц. др Перица Шпехар

Филозофски факултет – Београд

др Весна Бикић, виши научни сарадник

Археолошки институт - Београд

ДАТУМ ОДБРАНЕ:

ДАТУМ ПРОМОЦИЈЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

ДОКТОРАТ НАУКА:

Немањине цркве у Топлици у светлу археолошких истраживања

Резиме:

Дисертација о Немањиним црквама у Топлици представља у научној и стручној литератури прву археолошку студију о манастирима Немањиног доба, засновану на анализи грађе добијене у археолошким истраживањима комплекса две цркве, Св. Николе и Св. Богородице у данашњој Куршумлији, које су у науци идентификоване као прве задужбине Стефана Немање. Анализа је обухватила целокупан сачувани покретни материјал и документацију, односно готово потпуно непознату, несистематизовану и необјављену грађу са свих истраживања спроведених на ове две цркве, као и треће тзв. Грчке базилике у њиховој непосредној близини (од појединих истраживача такође идентификоване као Немањина задужбина). Грађа је разматрана у контексту историјских дешавања и уз податке из историјских извора, као и уз поређење са другим српским манастирима (кроз археолошки материјал, одређене елементе просторне организације и архитектуре манастира и сахрањивање тј. погребни ритуал).

Методологија рада на тези делом је била условљена обимом и стањем грађе расуте у архивама и депоима различитих установа заштите, а делом загуљене, што је подразумевало претходан вишегодишњи рад на њеном прикупљању, систематизацији, идентификацији и обради. Највећа количина покретног материјала на коме се базира наша анализа, потиче са систематских археолошких ископавања обављених седамдесетих и осамдесетих година двадесетог столећа са, према данашњим стандардима, бројним пропустима у методологији ископавања и документовања, што је увелико отежало интерпретацију добијених података.

Временски оквир за анализу комплекса ових цркава одређен је чињеницом да се у сва три случаја ради о вишеслојним локалитетима дугог трајања (од касне антике до двадесетог столећа) током кога су они значајно мењали свој карактер и изглед. Утврђени културни хоризонти представљени су хронолошким редом појединачно за сваки локалитет и на исти начин у мери у којој је то материјал дозвољавао. Периоди који претходе добу Стефана Немање приказани су у

општијим цртама у односу на средњовековне и позније стратуме који обухватају раздобље од дванаестог столећа до савременог доба.

Поглавља дисертације представљају разматрања од општег (увод, методологија рада на анализи грађе, географски положај и историјат тла) и појединачног карактера. Ова друга чине поглавља у којима су цркве приказане појединачно кроз историјске изворе и њихова тумачења и историјат њихових истраживања. Најобимније поглавље је посвећено археолошким истраживањима и тумачењу археолошке грађе. Оно је издељено на мање целине, у којима су представљени ток и етапе истраживања, културна стратиграфија, сахрањивање са свим аспектима духовног живота у манастиру (реконструкција гробља, гробна архитектура, погребни ритуал, налази из гробова, место и положај гробова топличких архијереја и световних лица у добу живота манастира и након његовог престанка према налазима накита и новца у њима, уз помоћ којих су датовани хоризонти сахрањивања). На крају, у посебним поглављима, појединачно по локалитетима, представљени су и анализирани сви они археолошки налази, по врстама и хронолошки (грнчарија, стакло, предмети култа, оруђе и оруђе и други налази од метала и кости, опеке, фреске, камена архитектонска и надгробна пластика) од значаја за стварање слике о животу манастира кроз епохе. У закључним разматрањима обједињени су резултати анализе свих расположивих података изнетих у претходним поглављима.

Циљ рада је био да се критичком анализом археолошке грађе у поређењу са свим релевантним подацима о самим црквама (архитектури, подацима из извора) нађе одговор на низ нерешених питања у вези са првим Немањиним задужбинама. То су питања идентификације и редоследа градњи цркви, утврђивања етапи градњи унутар самих манастирских комплекса, као и просторне организације и начина живота првих манастира родоначелника српске владарске династије Немањића кроз епохе, о којима се до сада врло мало знало. Дуготрајним коришћењем истих површина у култне сврхе, као и нивелацијама и денивелацијама терена у разним епохама нарушена је стратиграфија простора на коме су ове цркве настале, а лоше изведеним и документованим археолошким радовима и односом према грађи додатно је урушена њихова целовитост и значај. Ипак као резултат целовите анализе свих релевантних података реконструисан је

положај свих остатака архитектуре и свих истражених гробова на три локалитета. По први пут добијена је потпунија и целовитија слика о коришћењу манастирске порте у вековима трајања, али и по престанку живота у манастиру. У случају Св. Николе од изузетне важности је утврђивање елемената за преиспитавање датовања тј. изградње саме цркве од стране Стефана Немање и постојање насеобинског хоризонта 11–12. столећа у њеном окружењу. Археолошки је доказано да је манастир страдао у великом пожару крајем 14. столећа, када изградња две велике грађевине и нова линија обзиђа обележавају нову фазу живота манастира у потпуно измењеној структури простора. Ова фаза окончава се напуштањем манастира крајем седамнаестог столећа, док је у порти настављено са сахрањивањем до краја деветнаестог века. С друге стране, око старијег триконхоса шестог столећа, за чију се дванаестовековну обнову као женског манастира Св. Богородице везује име Стефана Немање, уз малобројне налазе и могуће интервенције на цркви, нису идентификовани никакви материјални остаци манастирске архитектуре 12. столећа. Мање гробље образовано око цркве, судећи по прилозима у гробовима, показује карактер насеобинског гробља које је, као и црква, у функцији до краја 17. века. Анализом података са делимично испитане треће цркве, тзв. Грчке базилике, која се налази у подножју утврђења на потесу Марина кула, утврђена је архитектура и налази који би упућивали на фазе 6. и 10–11. столећа. Остаци пратећих грађевина на Грчкој базилици које су хронолошки и наменом потпуно недефинисани, као и недовољна истраженост простора у окружењу шестовековне триконхалне цркве указују на нужност ревизионих истраживања којима би свакако било могуће употпунити закључке о Немањиној градитељској активности у источном делу српске државе.

Кључне речи: Србија, Топлица, Стефан Немања, цркве Св. Николе и Св. Богородице, археологија манастира, 12–18. век.

УДК: 27-523.4/.6,,11“ (497·1 КУРШУМЛИЈА)(043·3)

УДК: 904,,11/17“+726] (497·1)(043·3)

Nemanja's churches in Toplica in the light of archaeological research

Summary:

Dissertation on Nemanja's churches in Toplica is the first archaeological study of the monasteries of Nemanja's age. The study is based on the analysis of material obtained through archaeological research at the two churches, St. Nicholas and the Holy Virgin in Kursumlija, which are identified as the first Stefan Nemanja's foundations. The analysis included all preserved archaeological records and documents from all the investigations conducted on the sites of these two churches, and a third site called Greek Basilica in their immediate vicinity (from individual researchers also identified as Nemanja's foundation), which was previously almost completely unknown, unsystematized, and unpublished. Collected material is examined within the context of known historical events and the data from the written records, as well through the comparison with other Serbian monasteries (through the archaeological material, specific elements of spatial organization and monastic architecture, and through the burials i.e. funerary ritual).

The methodology of the work was partly determined by the volume and condition of the material, which were partly misplaced and scattered in archives and repositories of various heritage protection institutions. This unfortunate situation caused that the preparatory process included years of collection, classification, identification, and processing. The largest amount of the portable archaeological material (tens of thousands of pottery finds and over two thousand objects sorted in inventory) which provided the base for our investigation comes from the systematic archaeological excavations conducted during the seventies and the eighties of the twentieth century. By today's standards these excavations had a number of methodological flaws in excavation and documenting, which has greatly aggravated our interpretation.

The time frame in which the complexes of the churches were analyzed is determined by the fact that in all of the three localities are multilayered sites with a long history (spanning from Late Antiquity to the twentieth century) during which they significantly changed their character and appearance. The determined cultural horizons are presented in chronological order, in the same manner for each individual site

whenever it was allowed by the character of the material. Periods prior to the time of Stefan Nemanja are presented in more general terms than the strata from the medieval and later periods spanning from the twelfth century to the modern times.

The dissertation chapters have a character of general (introduction, methodology used in the analysis of material, geographic location, and history of land) and individual considerations. The latter comprises the chapters dealing with individual churches, which are presented through historic sources and their interpretations, and through the history of academic research. The most extensive chapter is dedicated to the archaeological investigations and the interpretation of the archaeological material. Its subchapters consider the course and the phases of research, cultural stratigraphy, and burials with all aspects of spiritual life in the monastery (reconstruction of the cemetery, tomb architecture and funerary rites, material discovered in graves, the position and the placement of the graves of both Toplica bishops and laymen during the life of the monastery and upon its termination. Finally, the separate chapters organized by individual sites, present and analyze all the archaeological finds (pottery, glass, cult objects, tools and other finds made of metal and bone, bricks, frescoes, architectural stone plastic and tombstones) important for a better understanding of the monastic life through the ages. The concluding considerations combine the results of the investigation of all available data that was presented in the previous chapters.

The aim of this study was a critical analysis of the archaeological material and its comparison with all the relevant information about the churches themselves in order to answer to a number of unresolved questions related to the earliest Nemanja's foundations. These questions included the identification and the sequence of construction of two Nemanja's churches, designation of the construction phases within the monastery complexes, as well as the spatial organization and the way of life of the first monasteries established by the founder of the Serbian Nemanjic dynasty. A long-lasting use of the same space for the cult purposes, and the leveling of the terrain disturbed the stratigraphy of the area in which the three churches were erected. Poorly performed and inadequately documented archaeological investigations, as well as negligent attitude towards the research records contributed to a further loss of integrity and significance of these important sites. Yet, as a result of our comprehensive analyses of various relevant data it was possible to reconstruct the location of all architectural

remains and excavated graves at all three sites. Furthermore, for the first time the study presents a more complete image of the use of the monastic churchyard during the centuries of its activity, as well as after its termination. It is of utmost importance that the site of St. Nicola's monastery provided the elements significant for the re-examination of the dating, i.e. the erection of St. Nicholas church by Stefan Nemanja and the existence of a settlement horizon dating from 11th–12th centuries in its vicinity. Archaeological data confirm the fact that the monastery was destroyed in the great fire in the late fourteenth century, when the construction of two large buildings and a new line of perimeter wall marked a new phase of the monastery with a completely changed spatial organization. This phase ended by the abandonment of the monastery in the late seventeenth century, whereas the burials continued in its churchyard to the late nineteenth-century. On the other hand, the twelfth-century reconstruction of an older sixth-century triconch has been often linked by the scholars with the name of Stefan Nemanja and the nunnery of Holy Virgin. However, except the scarce archaeological finds and few possible interventions on the church, the remains of the monastic buildings from this period of 12th–13th centuries were not identified. Judging by the grave goods, a smaller cemetery formed around the church displayed the character of a settlement graveyard, which together with the church, functioned until the end of the 17th century. The analysis of data from a partially investigated third church, the so-called Greek Basilica, located below the fort at the area of Marina Tower, designated the architectural remains and findings which can be related to the phases of the 6th and 10th–11th centuries. The remains of ancillary buildings at Greek Basilica, which are chronologically and functionally completely undefined, insufficient level of exploration in the area surrounding the sixth-century triconch church, stressed the necessity for a revisory investigation, which would certainly provide an opportunity to complete conclusions about Nemanja's building activities in the eastern part of the Serbian state.

Keywords: Serbia, Toplica, Stefan Nemanja, monastery of St. Nicholas, monastery of the Holy Virgin, monastic archaeology, 12th–18th centuries.

САДРЖАЈ

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

1.1. УВОД.....	1
1.2. ОКВИРИ И МЕТОДОЛОГИЈА РАДА НА АНАЛИЗИ ГРАЂЕ.....	2
1.3. ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ И ИСТОРИЈАТ ТЛА.....	8

2. ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ (црква А)

2.1. ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ И ЊИХОВА ТУМАЧЕЊА.....	27
2.2. ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА	41
2.3. АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА КОМПЛЕКСА ЦРКВЕ	
СВ. НИКОЛЕ.....	44
2.3.1. Етапе истраживања.....	47
2.3.2. Културна стратиграфија.....	54
2.3.3. Старији (преднемањински) културни хоризонти	
Трагови живота у праисторијском периоду.....	55
Касноантичка-рановизантијска некропола.....	56
Средњовековно насеље 10-12. века.....	60
2.3.4. Манастир Св. Николе од 12. до првих деценија 15. века.....	68
Црква (архитектура и археолошка истраживања у цркви).....	68
Манастирско насеље (обзиђе и објекти уз обимне зидове, брвнара са апсидом, пирг, бунар).....	86
2.3.5. Манастир Св. Николе у периоду од 15. до краја 17. века	
Манастирско насеље (обзиђе, северна зграда-палата, западна зграда-трpezарија и јужни објекти).....	115
2.3.6. Сахрањивање.....	143
2.4. ПОКРЕТНИ АРХЕОЛОШКИ НАЛАЗИ.....	201
2.4.1. Грнчарија.....	201
2.4.2. Стакло.....	213
2.4.3. Предмети култа.....	222
2.4.4. Накит.....	227
2.4.5. Оружје и ратничка опрема.....	252
2.4.6. Оруђе.....	257

2.4.6. Грађевински метал.....	260
2.4.7. Фреске.....	262
2.4.8. Опека.....	264
2.4.9. Камена пластика.....	265
3. ЦРКВА СВ. БОГОРОДИЦЕ (црква Б)	
3.1. ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ И ЊИХОВА ТУМАЧЕЊА.....	268
3.2. ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА.....	274
3.3. АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА КОМПЛЕКСА ЦРКВЕ СВ.БОГОРОДИЦЕ.....	276
3.3.1. Етапе истраживања.....	280
3.3.2. Културна стратиграфија.....	284
3.3.3. Старији (преднемањинки) културни хоризонти	
Праисторијски слој из епохе неолита.....	287
Касноантички слој 4-5. века.....	289
Рановизантијски слој 6. века са триконхосом.....	292
3.3.4. Црква Св. Богородице и гробље у периоду од 12. до 17. века	
Црква (архитектура и археолошка истраживања у цркви).....	301
Остали објекти.....	313
3.3.5. Сахрањивање (црква и гробље).....	325
3.4. ПОКРЕТНИ АРХЕОЛОШКИ НАЛАЗИ.....	358
3.4.1. Грнчарија.....	359
3.4.2. Стакло.....	362
3.4.3. Предмети култа.....	362
3.4.4. Оруђе и оружје.....	366
3.4.5. Накит.....	368
3.4.6. Опека.....	388
3.4.7. Фреске.....	395
3.4.8. Камена пластика.....	399
4. ГРЧКА БАЗИЛИКА (црква В)	
4.1. ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА	406
4.2. ПРИКАЗ И ТУМАЧЕЊЕ ГРАЂЕ.....	411
5. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	418

6. БИБЛИОГРАФИЈА.....	452
7. ПРИЛОЗИ.....	484

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

1.1. УВОД

О манастирима средњовековне Србије доста тога је написано, што кроз уско стручну, што кроз научно-популарну литературу. Већина постојећих монографских издања о српским манастирима представља резултате дугогодишњих научних проучавања манастирске архитектуре, архитектуре њихове цркве и њеног ликовног програма, већином без резултата археолошких истраживања иако су она изведена. Тако се десило да ниједан српски манастир до данас није монографски обрађен кроз приказ целокупне грађе добијене у археолошким истраживањима, било ког обима да су она била. Ти резултати су, некако по правилу, представљани кроз посебне извештаје и чланке у археолошким часописима или кроз каталоге изложби посвећеним значајним јубилејима српске историје, самих манастира и њихових ктитора. Из корпуса те доста обимне грађе, у неким општим цртама су, чини се, познати сви елементи живота једног манастирског комплекса. Међутим, готово чудно звучи чињеница да су манастирске цркве Св. Николе и Св. Богородице у Топлици, као прве задужбине Стефана Немање, ипак остале изван знатнијег интересовања медијалиста. Ништа мање не изненађује податак да за тако две значајне цркве у потпуности недостаје писана изворна грађа (оснивачка и друге повеље, типик, писма, уговори и др.), а веома је мали број и историјских података који се непосредно односе на ове манастире. Постојање веома обимне и непознате грађе добијене у археолошким и заштитним – конзерваторским истраживањима ових споменика, у различитим периодима 20. столећа, уз претходне чињенице, биле су повод почетној идеји на њеном прикупљању и систематизовању. Из вишегодишњег трагања за материјалом и документацијом, њиховом идентификацијом и реконструкцијом, уз сазнање да постоји и низ нерешених питања у вези са идентификацијом цркава и њиховим датовањем, као и датовањем треће овдашње цркве тзв. Грчке базилике, проистекао је рад на систематизовању прикупљене грађе која је својим обимом дозволила обраду у облику докторске тезе, са циљем да се покуша одговорити на многа нерешена питања уз помоћ анализе археолошких остатака, као примарних извора. У недостатку историјских

извора, на име, комплекси као што су топлички манастири који су савремено доба дочекали у рушевинама били су у „предности“ по питању методологије и исхода археолошких радова у односу на друге истовремене манастирске целине (и такође епископска седишта као што је Св. Никола) који су прве археологе дочекали живући, што је представљало ограничавајући фактор у погледу обима археолошких радова. Дуг, скоро континуирани живот – од касне антике до новијег доба - на два локалитета, вишегодишња систематска ископавања која су на њима изведена и количина добијене грађе (потпуно непознате стручној и широј јавности) пружали су могућност израде археолошке студије о овим целинама уз анализу њиховог места и значаја поређењем са резултатима истраживања других манастира средњовековне Србије, пре свега немањихких задужбина. Ка том циљу ишло се поступком археолошке реконструкције тј. реконструкције тока археолошких истраживања и идентификације и интерпретације грађе, доста незахвалним и мукотрпним, али као јединим могућим у покушају да се овим црквама, којима историја није била наклоњена, врати прошлост. Сачувана у оскудним фрагментима историјских сведочанстава и у расутој, делимично загубљеној, готово сасвим непознатој и потпуно несређеној археолошкој грађи, овај рад на њеној реконструкцији, ће надам се бити подстицајан за будућа истраживачка дела.

1.2. ОКВИРИ И МЕТОДОЛОГИЈА РАДА НА АНАЛИЗИ ГРАЂЕ

Комплекси све три цркве представљени су и анализирани појединачно, на исти начин – кроз исто структурирана поглавља. Уз преглед историјских извора и њихових тумачења и историјата истраживања сваке цркве понаособ, главни део рада посвећен је приказу и анализи археолошке грађе добијене у археолошким истраживањима вршеним на овим комплексима. С обзиром да је реч о вишеслојним налазиштима, грађа која се тиче периода који су претходили Немањиној градитељској активности у Топлици је представљена у општијим цртама, како би се приказала основна стратиграфска слика локалитета. Упоредо

са представљањем грађе, изнесено је и тумачење података и упоређивање са расположивим подацима који се тичу других истовремених манастирских целина.

Археолошка истраживања на комплексу цркве Св. Николе (црква А) вођена су у континуитету четрнаест година, од 1967. до 1980. године, под руководством др М. Љубинковић-Ђоровић и учешће других стручних лица, као сталних или повремених чланова екипе. У исто време, али у мањем обиму су ископавања вршена и на оближњој триконхалној цркви (црква Б), која се идентификује као Немањина црква Св. Богородице. Највећи део ситних покретних налаза, пре свега металних, у току и након радова пренет је на обраду и конзервацију у Народни музеј у Београду где је до данас остао необрађен, несистематизован и неинвентарисан. Преостали део материјала пребачен је највећим делом у нишки завод, где је остао до новијег времена.¹ Свих тих година радова на терену вођена је пратећа документација.² Но како су археолошки радови били условљени конзерваторско-рестаураторским програмом радова на санацији, рестаурацији и презентацији цркве и откривених објеката, односно целокупног комплекса, десило се да су они према садашњим стандардима методолошки лоше изведени и документовани. Научни резултати, како се то види из низа примера истраживања у то време, пре свега манастирских целина, били су у функцији извођења радова на обнови споменика. Тако је постављање сонди, површина и дубина ископа и сам ток археолошког истраживања (осим у самој

---

¹ Захваљујући љубазности господина М. Вељковића, директора Нишког завода, било је могуће извршити преглед и увид у археолошки материјал који се чувао у депоу Завода. Показало се да се у кутијама и кесама (сада) потпуно сатрулелим услед велике количине влаге, и материјалу добрим делом измешаним и без података, чува највећа количина грнчарије (теренски инвентар и студијски материјал) са ових истраживања. Из десетине кутија у којима се налазио материјал са различитих локалитета издвојене су само оне компактне и са подацима да потичу са ове две цркве, тако да је извесно једна количина грнчарије са Св. Николе остала овде расута међу материјалом са других локалитета, без могућности идентификације и употребе. Стручној обради која је обухватила и цртање и израду типологије, претходили су провера и идентификација предмета на основу цртежа из књига теренског инвентара и рад на везивању студијске грнчарије са инвентаром и слојевима, односно дневником.

² Обимна оригинална техничка теренска документација са ових локалитета (укупно преко 800 цртежа) која се чува у Нишком заводу није до данас скенирана, а њене копије сам добила у септембру 2011. године, за разлику од тушираних цртежа чије ми је копирање омогућено још пре пар година кад се кренуло у прикупљање грађе. Врло је важно нагласити да су туширани (делимично финализовани) планови са гробовима око цркве Св. Николе добрим делом неупотребљиви, јер техничар није био упознат са проблемом око различитог обележавања квадрата мреже по годинама, па су гробови погрешно лоцирани, о чему ће овде бити речи. На већини скица приказани су остаци архитектуре, а потом и сонде у основи са цртежима скелета, без размере. На свега неколико скица су приказани археолошки профили сонди, односно пресеци преко зидова са профилима. Број скица у целини одговара броју наведеном у дневницима радова.

цркви) био диктиран темпом, обимом послова и условима под којима су се изводили конзерваторски радови. Отуд пројектовани циљеви археолошких радова, бар у почетку, нису могли постојати и то је вероватно и разлог да се напр. током прве две године истраживања ван цркве Св. Николе копало без квадратне мреже, иако се увелико радило у порти и мада су дотадашњи резултати указивали на нужност наставка радова у већем обиму и дужини трајања. Такође то је вероватно и разлог што се на истој површини радило више пута. Може се само претпоставити да су и недовољна средства била један од разлога за ангажовање малог броја стручних лица. Као по правилу тада су археолошке радове на средњовековним црквама и манастирима водили историчари уметности и архитекте, те би извесне пропусте у вођењу археолошке документације могли приписати општем односу према археолошкој струци у то време.

Ископавање тј. вођење радова према квадратној мрежи на комплексу цркве Св. Николе (А) уследило је тек током истраживања 1969. године. Мрежом постављеном приближно по правцу из-сј обухваћен је цео простор око цркве са објектима тада видљивим на површини. Мрежу су чинили квадрати димензија 25x25м обележени великим латиничним или ћириличним словима, у доста нејасном распореду, који је међан како су радови одмицали. Ови велики квадрати су подељени на мање квадрате величине 5x5м. Обележавање тих мањих квадрата арапским бројевима од 1 до 25, унутар великих квадрата, такође није спроведено по једном принципу, а сваку следећу годину карактеришу измене у обележавању и једних и других, при чему оне нису нигде забележене, ни у дневнику нити на цртежима, што је био додатан проблем у реконструкцији (сл. 8-20). У цркви се копало по просторима и откопним слојевима, тако и у северној згради и на целој преосталој површини, па и гробљу, при чему се промене у боји и садржају слоја ретко бележе. Отежавајућу околност у разумевању и реконструисању тока радова представља чињеница да је квадратна мрежа проширивана и у време самих радова, тако да у дневнику и инвентару недостају подаци о месту откривања покретних и непокретних налаза према квадратној мрежи пре него што је она постављена. То је наметнуло рад на идентификацији тј. припајању материјала одговарајућим слојевима и просторима. Осим што су током каснијих радова више пута мењане ознаке квадрата мреже, њихов положај, као и редослед бројева

мањих квадрата, неретко је и оријентација зидова објеката или сонди погрешно навођена, па чак и у односу на цркву.³ Што се тиче нивелманских кота, јасно је да је било коришћено неколико репера, али њихово место и апсолутне вредности нам нису познате (нису унесене на постојеће цртеже, нити је пронађен нивелмански дневник). Зато су релативне дубине одређених целина, у међусобном односу и у односу на површину терена једино могле бити искоришћене у тумачењу вертикалне стратиграфије, док је преко покретног материјала сагледана хоризонтална стратиграфија. Посебну потешкоћу је представљала израда плана гробља цркве Св. Николе, јер оригинални цртежи скелета и њихов положај у сонди нису рађени у размери, а често нису дате ни ознаке квадрата. Недостају гробни записници у форми обрасца (али су описи навођени кроз дневник), као и запажања о месту у односу на друге гробове и околне објекте. Срећну околност представља чињеница да је до 1975. године урађена делимична финализација једног дела скица са цртежима гробова (у размери), која је донекле олакшала израду плана гробља и поред грешки у уцртавању њиховог положаја унутар квадрата, које сам исправила. Положај гробова откопаних у периоду након тога, од 1976-1980. године, је унесен на наш план након што је извршено прерачунавање мера са оригиналних скица. На крају је након детаљне провере и поређења података из дневника са подацима из књига теренског инвентара и цртежа, уз претходну реконструкцију мреже и исправку нетачних, као и допуну постојећих података, израђен план некрополе којим су обухваћени сви документовани гробни укопи до савременог доба (сл. 96). Уз нумерисане гробове унет је и положај свих дислоцираних тј. девастираних гробова чији су остаци поменути било у дневнику или на скицама, и то само оних међу којима су се очувале кости лобање како би се добио увид у укупан број откривених индивидуа (обележени као б.б. у тексту, односно на плановима црним кругом). Нови бројеви су додељени јамама и огњиштима изван цркве, редоследом како је ишло њихово откривање (сл. 43), као и зидовима обзиђа, ради лакшег праћења текста (сл. 6).

---

³ Видети напомене уз сваку годину радова у поглављу о етапама истраживања. Ради лакшег праћења квадрати се свуда у раду наводе само ћиричним словима. За места налаза покретног материјала навођене су ознаке квадрата из година којима припадају. Планови (сл. 8-20) на којима се овде приказују истраживања по годинама сачињени су на основу упоредне анализе података из дневника и теренског инвентара са оригиналним теренским скицама.

Истраживања на комплексу оближње триконхалне цркве (Б) су, као и на цркви Св. Николе, извођена у циљу прикупљања података за израду конзерваторско-рестаураторског пројекта санације и презентације цркве и локалитета у целости, као Немањине цркве Св. Богородице. Иако су и она временом добила карактер систематских, не може се рећи да су то била и у методолошком смислу. Осим што су била укупно мањег обима и у служби конзерваторских радова, и сам начин истраживања је тешко сагледати. Сонде постављене уз цркву углавном су пратиле њене зидове, тј. биле су постављене по правцу пружања зидова. Квадратна мрежа са квадратима димензија 5x5м постављена је тек 1977. године, најпре са источне стране тј. ј/и стране, ван цркве, са ј/з углом кв. А2 на темену источног зида централне апсиде, а потом и у простору између цркве и јужне грађевине.⁴ Обележавање квадрата је при томе потпуно нелогично, без реда и било каквог принципа, што је очито резултат неплански и накнадно отвораних површина за истраживање, ван простора на коме су првобитно постављене осе мреже. Осим тога на неколико места постављане су „конзерваторске сонде“ чији тачан положај не знамо. На крају, као и случају Св. Николе, у једном делу сонди, судећи према подацима из дневника, није се копало до здравице. Реконструкција тока истраживања и анализа грађе добијене током ископавања овог локалитета извршена је на исти начин као и у случају цркве Св. Николе.⁵

Ископавањима ова два локалитета се приступило с убеђењем да се откривају први Немањини манастири са црквама посвећеним Св. Николи и Св. Богородици, те је истраживање треће куршумлијске цркве, односно манастирског

---

⁴ У техничкој документацији коју сам добила на увид не постоји ситуациони план локалитета са квадратном мрежом, осим радне скице из 1977. године (сл. 121) и скица са гробовима из исте године на којима се појављује мрежа. Поређењем тих скица са подацима из дневника, а нарочито у покушају реконструкције плана некрополе на основу њих, дошло се до закључка да постоје извесна неподударња која ће бити назначена (уп. овде поглавље о сахрањивању). Друге грешке које се тичу навођења оријентације или ознака квадрата су исправљене провером свих релевантних података.

⁵ Обављен је увид у сву расположиву теренску документацију са ископавања овог комплекса (куцани дневници, књиге теренског инвентара и спискови студијске збирке). Уз помоћ података из извештаја, дописа и преписки, било је могуће реконструисати ток истраживања за оне године за које нисам имала неопходну документацију. Нажалост, што се тиче обимне техничке теренске документације мора се нагласити да је готово у целости необрађена, цртежи су рађени углавном без мере и кота, као и других важних и обавезних података за реконструкцију радова и анализу грађе. Тако један део података није могао бити узет у разматрање због немогућности њихове провере и реконструкције, односно непоузданости.

комплекса, која се у литератури и документацији води под топонимом Грчка или Византијска базилика (црква В) остало по страни.⁶ Археолошки радови су при том уследили након већ обављене конзервације и лоше су документовани, тако да овако ограничена археолошка грађа није пружила могућност за неку ширу анализу, али је је указала на значај овог локалитета у проучавању топличких цркви. Потпуно непозната и знатно мањег обима, ова грађа је приказана на исти начин као код претходне две цркве.

Ради лакшег праћења текста и планова све три цркве о којима ће у раду бити речи обележене су, како је напред наведено, ћириличним словима А, Б и В, под којима ће и у тексту бити навођене. Сви цртежи нацртани у размери и приказани на таблама имају одговарајући размерник. На појединим оригиналним скицама унети су одређени подаци (линије мреже, словне ознаке и бројеви зидова или објеката, текстови, размерник, стрелице и др.) у циљу објашњења нечитких и неразумљивих делова цртежа и лакшег праћења текста. Отуд су и затворене целине- јаме и огњишта - које током ископавања нису посебно издвојене и обележене, нумерисане и означене накнадно на скицама. На крају је сачињен попис коришћених илустрација, у коме је назначено и порекло приказаних скица и фотографија. Због губитка података о једном броју предмета и чињенице да кесе с материјалом углавном нису повезане са дневником радова, због чега су недостајали подаци о стратиграфском контексту, анализи је упоредо са реконструкцијом самих радова претходио дугогодишњи рад на прикупљању, разврставању и идентификацији налаза кроз поређење података из дневника и књига теренског инвентара, разних спискова, пописа и докумената који су се сачували у архивама различитих институција (НМ, РЗЗСКБеоград, Археолошки институт у Београду, ЗЗСКНиш, Народни музеј Ниш, Народни музеј Топлице у Прокупљу). Покретни археолошки налази приказани су кроз посебна поглавља. Материјал је приказан кроз врсте, унутар којих је разврстан према типолошким одликама где је то било могуће, и у редоследу од хронолошки старијег ка млађем. Сви прикупљени и сачувани предмети су прошли кроз фазу идентификације и

---

⁶ О конзерваторским радовима које је давне 1948. године извео Б. Вуловић немамо никакву документацију, док су археолошки радови обављени у свега неколико дана јула 1972. године под руководством Д. Максимовића, у организацији Нишког завода. О њима сведоче тек неколико теренских скица из архиве Нишког завода.

каталожке обраде. Међутим, у тези ће бити представљен мањи број у односу на укупан сачуван број налаза и то готово у целини само средњовековни материјал са свих локалитета, а са Св. Николе и Св. Богородице и један број налаза новијег доба. Изабрани су према различитом критеријуму—неки зато што су представници своје врсте, неки зато што су мање или више репрезентативни (према очуваности, материјалу од кога су израђени или начину израде), а неки због значаја који им је дао археолошки контекст налаза. Будући да је материјал са Св. Богородице знатно малобројнији он ће бити приказан готово у целости. Илустративни прилози (слике и табле) са свих локалитета ће бити дати *in continuo*, почев од бројнијег материјала са комплекса цркве Св. Николе. На крају треба напоменути да су обрада и закључци донесени на бази комплетне приступачне грађе (материјалу и документацији), али је извесно да то није и укупно откривен материјал и сва документација која је сачињена од њених истраживача.

1.3. ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ И ИСТОРИЈАТ ТЛА (карте 1-3, сл. 1-5)

Природне и историјске границе области Топлице, у којој су подигнуте прве Немањине задужбине, цркве Св. Николе и Св. Богородице, чини простор омеђен током јужне Мораве са истока и североисточним и југоисточним гранама Копаоника, са запада. Западно од Топлице је област Доњи Ибар, на северозападу је Жупа, а на југозападу Горњи и Доњи Лаб (Мало Косово). Географски је област Топлице део јужног Поморавља, која се са истока граничи са Понишављем, са севера је од области Расине и Алексиначког Поморавља одвајају гребени Великог и Малог Јастрепца, а на југу планине Мајдан, Так, Радан, Петровац, Бучуметски вис, коса Кремен и Добра глава од Јабланице.⁷ У главном делу ова област захвата горњи и средњи ток реке Топлице, која као планинска река од изворишта под Панчићевим врхом на Копаонику, преко средњег тока којим избија у широку долину и кроз Хисарски теснац више Прокупља наставља као равничарска река, преко Добрич поља, све до ушћа у Јужну Мораву, недалеко од Ниша (карте 1-2).⁸

Рудно богатство, блага умерено континентална клима, постојање топлих бањских извора у Куршумлијској, Луковској, Пролом, Крчмар и бањи у Вичи, и

⁷ Маћејка М., *Географија*, 9.

⁸ Николић-Стојанчевић В., *Топлица, етнички процеси*, 13-14.

сам географски положај на једној од главних балканских комуникација, условили су насељеност ове области од најранијих времена.⁹ Налазишта и остаци праисторијских култура од палеолита, преко неолита, енеолита и гвозденог доба забележени су на више локалитета у Топлици (најпознатије од њих је Плочник који се систематски истражује од откривања 1927. до данашњих дана). Развој људске заједнице и материјалне културе на овом простору може се отпратити преко смене старчевачке културе (Каволак код Прокупља, Барбатовач и Потрчоја код Блаца), винчанске и винчанско-плочничке и бубањско-хумске групе у Плочнику, гвозденог доба у Горњој Стражави и Доњој Топоници код Прокупља, Ђурђевцу код Блаца и самом Блацу, када су формиране прве познате етничке групације на Балкану – Илири, Трачани и Дачани.¹⁰

Захваљујући богатству рудних лежишта и топлих извора ова област је врло рано била укључена у римски управни систем. Нашавши се у средишту римске провинције Горње Мезије, а потом Дарданије током позног царства, овим крајем је пролазила једна од значајнијих балканских комуникација, римски пут који је повезивао Љеш на јадранској обали са Нишом (Lissus-Naissus).¹¹ На римској карти путева 4. века, Табули Појтингеријани, забележене су три станице у долини Топлице - Ad Herculem идентификован са локалитетом Главшчинска чука код Житорађе, Намтеум - Прокупље и Ad Fines, који се налази 20 миља од станице Намтеум даље на запад и лоцира различито - на месту данашње Куршумлије, односно на утоку Косанице у Топлицу.¹² У функцији ових станица (mansiones, mutationes) била су и војна обезбеђења пута и путника (praesidia) са војном посадом у њима. Ad Fines је вероватно био и гранична станица две муниципалне општине-на истоку Nais, на југу Ulpiana. Тако су сва насеља од Ad Fines ка истоку припадала административној и војној управи, а од средине 4. века и по црквеној подели - Нишу. А Ниш је у то време био један од највећих римских градова централног Балкана и развијен културни центар, царска резиденција. Подручја богата рудом и сами рудници су, као и касније у средњем веку, и у ово време били у царском домену, изван муниципалне управе. Западно од

⁹ Марковић А. М., *Топлица у прошлости*, 7-10; Николић-Стојанчевић В., *нав. дело*, 10-17.

¹⁰ Ајдић Р., *Најстарија прошлост Ниша*, 33 - 41; уп. Кузмановић-Цветковић Ј., *Археологија*, 71-90.

¹¹ Петровић П., *Ниш у античко доба*, 55-59.

¹² О томе уп. Ćerškov E., *Око проблема комуникација*, 67 са нап 7-8. Неки од истраживача сматрају и да је Ad Fines могао означавати и границу између Горње Мезије и Далмације (Ibid, пар. 10).

Куршумлије, на источним падинама Копаника, налазила су се многобројна шљакишта и рудокопи из римског доба, који су имали статус царских поседа. О томе сведочи оловни слитак из села Жуч са печатом *Mettalo imperatoris Augusti*. Место код Куршумлије, *Statio Aquae*, је можда било царинска станица. У оближњој Куршумлијској бањи откривене су терме и два жртвеника, а остаци римског водовода нађени су и у Вичи. Други налази и налазишта из овог доба (Бериље, Баце, Ргаје) сведоче о развијеном и добро организованом подручју позног римског царства.¹³

Са друге стране ранохришћански култни објекти, попут старохришћанске некрополе у Нишу, као и бројна рановизантијска налазишта у широј околини Куршумлије, сведоци су пуног успона ове области у периоду након бурних догађаја 4. и 5. столећа, током 6. века.¹⁴ Последњу деценију 5. века, наиме, обележиле су унутрашње политичке размирице и напори да се превазиђу последице готских разарања, да би одмах након тога, већ у време цара Анастасија I (513-518) започела интензивна градитељска делатност на утврђивању балканских градова.¹⁵ Она је достигла свој врхунац у време цара Јустинијана (525-565), о чијој активности на обнављању и дизању нових утврђења у источним областима Балкана сазнајемо из познатог Прокопијевог дела *О грађевинама* (*De aedificiis*). Сматра се да међу 40 утврђења само у области Ниша Прокопије помиње *Ἐρκουλά* (*Ad Herculem*), али и шест нелокализованих утврђења од њега до граница територије града према Улпијани.¹⁶ Овако обимни радови на утврђивању граница и градова последица су кретања Словена у области јужно од Саве и Дунава, преко граница царства. Њихово надирање и пљачкање дарданских градова и долазак чак до Дирахијона (547-548) вероватно нису мимоишли ове крајеве. И догађаји који су уследили 550. године (долазак Словена до Ниша, одакле су се упутили ка Далмацији и повратак следеће године, када пљачкају по Тракији и стижу до Сердикe), морали су се одвијати делом правцем путева који су Ниш повезивали са југом (један правац пута од Наиса до Вицијане код Улпијане,

---

¹³ Марковић А. М., *Топлица у прошлости*, 11-19; Петровић П., *Ниш у античко доба* (1976), 106 и Исти, *Ниш у античко доба*, 59; Кузмановић-Цветковић Ј., *Археологија*, 71-80 и Иста, *Прокупље*, 27-52.

¹⁴ Петровић П., *Ниш у античко доба* (1976), 74 и даље; Милинковић М., *Рановизантијско утврђење код Бреговине*, 87-116.

¹⁵ Петровић П., *Ниш у античко доба* (1976), 42-43.

¹⁶ Исто, 111-113.

где се пут онда рачвао ка Скупима и Лисусу) и истоком (ка Сердици).¹⁷ И године владавине византијских царева после Јустинијана, све до Фоке (602-610), биле су испуњене честим нападима Словена, али и Авара, али тачни датуми и простор који су походили нису сасвим познати. Током ових похода неке области су насељене, а потом и трајно колонизоване од Словена. Већ почетком владавине цара Ираклија, услед слома византијског војног и управног система и бежања становништва на југ у утврђени Солун, византијски градови су опустели. Према сачуваном пословењеном античком имену града, сматра се да су на рушевинама античког Ниша настала нова словенска насеља.¹⁸ Хришћанство на освојеном простору се свакако задржало међу староседеоцима и након досељења Срба.¹⁹ Сви поменути догађаји оставили су трага и у стратиграфији локалитета који су предмет овог рада. Тако се на месту где је подигнута прва Немањина задужбина, црква Св. Николе, налазила касноантичка некропола која је делом уништена средњовековном некрополом. Према налазима откривене касноантичке гробнице се датују у период 4-5. столећа.²⁰ Исти простор је коришћен и за сахрањивање и током 6. столећа. У његовој околини налазе се рушевине триконхоса 6. века на чијим темељима је, верује се, подигнута друга Немањина задужбина - црква Св. Богородице, док је у његовој непосредној близини налажен и материјал овог доба.²¹ Недалеко од триконхоса, на потесу „Марина кула“ са кога се пружао поглед низ долину Топлице, налазе се остаци зида објекта с налазима 6. столећа. У ближој и даљој околини, пре свега у области око Прокупља, источно одавде, налази се низ рановизантијских утврђења међу којима је један број археолошки истраживан; на појединим од њих уочени су јасни трагови паљевине који указују на насилан престанак живота у њима што се сматра последицом продора Авара и Словена крајем 6. и почетком 7. столећа.²²

Шта се, међутим, конкретно дешавало у овим областима у периоду који је уследио, остаје непознаница с обзиром на малобројност података из извора за доба након првих деценија 7. и током следећих неколико векова. Појединачни

---

¹⁷ Калић Ј., *Ниш у средњем веку*, 5.

¹⁸ Исто, 6.

¹⁹ Иста, *Црквене прилике у српским земљама*, 27-28.

²⁰ Кондић Ј., *Касноантичко стакло*, 411-418.

²¹ Стричевић Ђ., *Рановизантиска црква*, 191.

²² Милинковић М., *Нека запажања*, 163-179.

археолошки налази овог доба сведочанства су живота на овом простору, али без систематских истраживања тешко је сачинити потпуну слику његових насеља и насељености.²³ Током 9. и 10. века на шире подручје Ниша своју власт шири Бугарска држава. То је важан период за црквену историју балканских народа, пошто су територије насељене Србима практично биле на подручју које су и Римска и Цариградска црква сматрало својом, те су у духовном погледу српске земље биле раздједињене. Под Нишку епископију, у саставу Бугарске цркве, у 9. као и током 10. века, потпада и област Топлице.²⁴ Старији антички и византијски назив ове области, у периоду пре доласка Словена, које се у средњем веку јавља под именом Топлица, није се сачувао.²⁵ Претпоставља се и да није постојало јединствено име за Топлицу пре доласка Словена, а да садашње име потиче од словенског придева „топал“.²⁶ Према истраживањима лингвиста Топлица је општесловенска реч и представља по настанку примарни хидроним, који преноси име на област, која обилује природним топлим бањским изворима.²⁷

Оснивањем Охридске архиепископије 1019-1020. године Горња Топлица, с данашњом Куршумлијом и горњим сливом реке Топлице, као црквена област потпада (и даље) под Нишку епископију.²⁸ По слому великог Самуиловог царства, наиме, византијски цар Василије II (976-1025) обновио је власт Царства над балканским земљама, а у оквиру црквене организације озаконоио је постојеће стање и одредио обим и правила установљене Охридске архиепископије. Према повељи из 1020. године епископија у Нишу имала је 40 клирика и 40 парика, колико и други епископи најважнијих средишта Охридске архиепископије, у местима Ниш, Мокро, Комплон (?), Топлица и Сврљиг.²⁹ Није међутим, довољно познато шта се у овој области дешавало у наредном периоду, до друге половине 12. века. Познато је да су се овуда кретали устаници под Петром Одељаном (1040), да је угарска војска пробијањем одбрамбеног система на Дунаву код Београда 1072. године продрла долином Мораве до Ниша, који је том приликом

---

²³ Кузмановић-Цветковић Ј., *Археологија*, 71-90 и иста, *Прокупље*, 52-78.

²⁴ Калић Ј., *Ниш у средњем веку*, 6; Иста, *Црквене прилике у српским земљама*, 29-30.

²⁵ Томовић Г., *Топлица у средњем веку*, 14-20.

²⁶ Мађејка М., *Географија*, 10.

²⁷ Павловић З., *Хидронимски систем*, 150; Марковић А. М., *Топлица у прошлости*, 7.

²⁸ Новаковић Ст. *Охридска архиепископија*, 33.

²⁹ Исто, 33-35; уп. Калић Ј., *Ниш у средњем веку*, 7-8 и нап. 8. У Нишу је сигурно у 11. веку постојала црква Св. Прокопија судећи по подацима који се односе на мошти овог светитеља (Исто, и нап. 9-10).

опљачкан; да је тај догађај подстакао нови устанак против византијске власти, на чијем челу се нашао Константин Бодин, који није имао успеха те је византијска власт у Нишу обновљена. У догађајима који су уследили крајем 11. века и које су обележила унутрашња превирања на византијском престолу, нову опасност представљали су подједако напади Печењега и походи крсташа. У исто време, средином овог века, са истока се појавила нова опасност у виду Турака Селџука, те је ова област са Нишом, као важним војним упориштем тј. седиштем теме имала одлучујућу улогу у одбрамбеном систему Царства.³⁰

Оно што је извесно је то да су област Топлице, као и сама Куршумлија, имале током целе своје средњовековне прошлости значај и важне комуникацијске раскрснице, јер ће од Ниша на запад долином Топлице водити пут познат у Дубровачком архиву као Топлички пут (*Via de Toplice*). Пут је ишао истом трасом поменутог старог римског пута који је из Ниша водио за Љеш, преко *Ad Finesa*, долином реке према Подујеву и даље Лабом за Косово Поље. Од Ниша је преко Топлице ишао и други пут трасом преко Копаоника за Трговиште (Нови Пазар).³¹

И прве деценије 12. столећа донеле су догађаје у које су ове области биле укључене. Нападом Угарске на Београд започео је 1127. угарско-византијски рат у коме је Угарска војска преко Ниша продрла до Филипопоља, што је изазвало покретање византијске војске Јована Комина II како би се утврдила власт у њеним дунавским пограничним тврђавама.³² Ове догађаје Срби су искористили за напад на византијску тврђаву у Расу. Српска држава великих жупана Рашка је у то време имала границу у области Раса. Како би ојачала свој положај Србија је склопила савез са Угарском, потврђен и удајом ћерке рашког великог жупана Уроша II за наследника угарског престола, принца Белу. У оквиру те српско-угарске сарадње Ниш је због свог положаја, на раскрсници путева који воде према Србији и Угарској, имао веома важну улогу у војном систему Царства током целом 12. столећа.³³ Византијска војска је 1149. разорила тврђаву Рас и опустошила успутне области, али рат није окончан. Следеће године сукоби су настављени. Цар Манојле I Комнин је окупио код Ниша велику војску, а одлучујућа битка одиграла

---

³⁰ Калић Ј., *Ниш у средњем веку*, 8-14 са нап.

³¹ Шкриванић Г., *Путеви*, 88-89.

³² Калић Ј., *Српски велики жупани*, 202-204.

³³ Иста, *Ниш у средњем веку*, 15 и даље.

се на реци Тари у лето 1150. године, након које је Урош морао да обнови вазалске односе према Византији. Брат рашког жупана Уроша II, Деса, владао је богатом облашћу Дендром у суседству Ниша, а та данас неутврђена област била је од посебног значаја за Царство, судећи по томе што је византијски цар Манојло I Комнин довео Десу на великожупанијски престо у Рашкој 1162. године, тражећи да се „пред Ромејима сасвим уклони из Дендре”.³⁴ Већ следеће године Деса је у Нишу излазио пред цара због непокорности, након чега је свргнут и упућен у затвор у Цариград, а на власт су дошли чланови бочне гране исте династије, браћа Тихомир, Мирослав, Страцимир и Немања. Вероватно је и Топлица била део територије Рашке, пошто Немањини биографи Доментијан и Стефан Првовенчани казују да је Немања, кад је одрастао добио на управу источни део отачаства својег (област Топлицу, Ибар, Расину и Реке).³⁵ Мисли се да се то десило 1158. или 1159. године.³⁶ Наиме, територија српске државе је половином 12. века, како је то још писао С. Новаковић, дељена међу браћом великог жупана, тако да је сваки од браће добио свој део, односно област тзв. удеону кнежевину, којом је господарио и управљао.³⁷ На великожупанском престолу је тада био Тихомир, најстарији Немањин брат. Из случаја Уроша II и Десе се видело да је у начелу великог жупана одређивао византијски цар, или ако се већ домогао тог положаја, потврђивао га. Немањи је византијски цар Манојло I, дошавши у Ниш, дао уз „царски сан“ и област Дубочицу, која се природно настављала на његове области, као наследну територију, односно уз услов да право уживања ове области припадне само њему и његовим потомцима.³⁸ У новијој историографији решено је питање географског положаја Немањине жупе Реке, данашње Пусте Реке (односно Дубравница или Дендра код Јована Кинама), која се налазила између

³⁴ Сипп. 204 (*Византијски извори IV*, 58-59); уп. Калић Ј., *Српски велики жупани*, 207.

³⁵ Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, 19; уп. Калић Ј., *Српски велики жупани*, 208.

³⁶ Пириватрић С., *Прилог хронологији*, 129 и нап. 19.

³⁷ Новаковић Ст., *Земљиште радње Немањине*, 172-176. Полазећи од тога да се у називима Ибар, Расина, Топлица мисли на пределе тих река, а не на места, Новаковић види границе српске државе у пределу Расине с истока, Мораве са севера и до предела Топлице на југу (део Немањин је тако захватао од Звечанског предела низ Ибар, западном границом његових притока, осим Рашке, па низ Мораву од Сталаћа границом Расине уз Мојсиње, и после низ Јастребац, како се деле воде Морави и Топлици, те у Топлици на Прокупље. Одатле граница иде венцима који с југа деле воде Топлице, па је пресецајући негде горњу долину Лаба, коју је Немања касније целу од Византије освојио, спуштала се у Ситницу, према врховима који деле воде Ибру, Ситници и Белом Дриму (Исто, 176); уп. Благојевић М., *Српске удеоне кнежевине*, 57-61.

³⁸ Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, 20; уп. Калић Ј., *Ниш у средњем веку*, 20; Пириватрић С., *Прилог хронологији*, 125-135 и Исти, *Манојло I Комнин*, 89-113.

Топлице и Дубочице, тако да би Немањина област, у свом највећем обиму – након добијања Дубочице - захватала простор између Краљева и Крушевца на северу и на југу нешто јужније од Лесковца и Косовске Митровице, излазећи на леву обалу Јужне Мораве (карта 2).³⁹ Међутим, о времену сусрета Немањиног са Манојлем, који се одиграо у области Ниша, још увек постоје различита мишљења, тако да се оно може оквирно сместити у период од 1158. до 1163. године.⁴⁰ Како су световна и духовна власт у међусобном прожимању представљале извор државотворности и истовремено гарант територијалне стабилности, ови догађаји пореметили су однос између браће, нарочито кад је Немања без њихове сагласности подигао две цркве „у отачаству својем, у Топлици, храм пресвете Богородице, на ушћу реке по имену Косалнице“ и цркву Светог Николе на ушћу реке Бањске у Топлицу.⁴¹ Свети Сава помиње само област Топлице и пише „сам сзда манастир: прво у Топлици светога оца Николе, а други опет свету Богородицу у Топлици“.⁴² У сукобу са браћом око великожупанијског престола Немања је изашао као победник.⁴³ Велики жупан је могао постати већ 1166. године, јер је већ 1168. био на власти у Рашкој, те иако је одбранио престо великог жупана и уредио вазалне односе према цару Манојлу I, његова судбина и даље је зависила од воље византијског цара са којим су сукоби настављени.⁴⁴ Након смрти цара Манојла I Комнина 1180. године Немања је освајањима проширио своју државу. Најстаријем сину Вукану предао је Травунију и Зету које је преотео од кнеза Михаила, али се Вукан 1195. године у ктиторском натпису Мавра Кацафранга (Mavra Kasafranca), сачуваном у цркви Св. Луке у Котору, помиње као краљ Дукље, Далмације, Травуније, Топлице и Хвостна (regi dioclie dalmatie tribvnie toplitze et cosne).⁴⁵ Овде је Топлица наведена упоредо са некадашњим српским областима, међу којима је Дукља била самостална држава. Претпоставља се да Топлица и Хвостно

---

³⁹ Благојевић М., *Жупа Реке*, 198-210.

⁴⁰ Новаковић Р., *Када се родио*, 182-185 (у 1158); Ђоровић В., *Питања о хронологији*, 50, 54 (у 1162); Ковачевић Љ., *Неколика питања*, 94 (у 1165); Калић Ј., *Српски велики жупани*, 208-209; Пириватрић С., *Прилог хронологији*, 134 (1163).

⁴¹ Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, 21; Доментијан, *Животи светога Саве и светога Симеона*, 7. Дословним тумачењем текста Стефановог списка износи се мишљење да је због градње друге, по њему, цркве Св. Николе дошло до сукоба с браћом (Пириватрић С., *Манојло I Комнин*, 101-102).

⁴² *Списи Св. Саве*, 153.

⁴³ Калић Ј., *Српски велики жупани*, 208-209.

⁴⁴ Пириватрић С., *Прилог хронологији*, 129-133 са нап.

⁴⁵ Stjepčević I., *Voda po Kotoru*, 56.

представљају истовремено називе и за „жупе“ и „земље“ у којима поменуте жупе имају централно и најважније место. Наиме, пошто се у Вукановој титулатури помињу Диоклитија, Травунија и Хвостно као „земље“, може се претпоставити да њима треба придружити и „земљу Топлицу са истоименом жупом, али и суседним крајевима“.⁴⁶ Сматра се да је увођењем Топлице у титулатуру краља истакнут континуитет власти и законито право Вукановог наслеђа, на тај начин што је исти део „отачаства“ који је имао и његов отац Немања укључен и у његове земље.⁴⁷ Изнета је и претпоставка да се у области Горње Топлице могла налазити Немањина престоница - двор,⁴⁸ највероватније у близини његовог манастира Св. Николе,⁴⁹ односно Св. Богородице.⁵⁰

У цркви Светог Николе у Топлици је по добијању српске црквене самосталности у Никеји 1219. године смештено седиште нове Топличке епископије. Архиепископ Сава је, наиме, негде после Ускрса 29. марта 1220. године у седишту српске архиепископије, у Жичи, обавио хиротонију епископа и сваког од њих, према достојанству, распоредио по већ унапред одређеним епископијама.⁵¹ Српска црква је, поред Архиепископије у Жичи била организована у још десет епископија (Зетска, Рашка, Хвостанска, Хумска, Топличка, Будимљанска, Дабарска, Моравичка, Липљанска и Призренска) са катедрама у угледним црквама - манастирима српске државе - Св. Арханђелу Михаилу на Превлаци, Св. Апостолима у Расу, Св. Богородици у Хвосну код Пећи, Св. Богородици у Стону, Св. Николи у Топлици, Св. Ђорђу у Будимљи, Св. Николи у Бањи Прибојској, Св. Ахилију у Ариљу, Св. Богородици у Грачаници и Св. Богородици на Љевиши (карта 3).⁵² На основу издатих повеља, од којих је сачуван веома мали број, Сава и Стефан Првовенчани су формирали епископска властелинства, дарујући и потврђујући поседе и повластице првим српским саборним црквама. Међутим, поред тога што до данас није сачувана ниједна оснивачка повеља, и познија сачувана документа пружају податке само за поједине епископске цркве и њихова властелинства. У њима нема података о

---

⁴⁶ Благојевић М., *О „Земљишту радње Немањине“*, 71 и нап. 31.

⁴⁷ Томовић Г., *Топлица у средњем веку*, 15.

⁴⁸ Радојичић Сп. Ђ., *Немања и његови синови*, 208.

⁴⁹ Vulović В., *Crkva Sv. Nikole*, 3.

⁵⁰ Васић М., *Жича и Лазарица*, 14.

⁵¹ Јанковић М., *Епископије и митрополије*, 23 и нап. 33, 175-176.

⁵² Исто, 30-33; уп. Марковић В., *Православно монаштво*, 73.

седишту топличке епископије, тј. њеним поседима и границама.⁵³ С друге стране помене топличке епископије и њених епископа, односно митрополита, налазимо у различитим документима од краја 13. до краја 17. столећа.⁵⁴

Данашња Куршумлија је, верује се, настала на месту, односно у непосредној близини некадашњег насеља Беле Цркве. Као трг Беле Цркве су забележене у дубровачким актима још 1280. године.⁵⁵ Ово место су најпре посећивали Которани, мада малобројни и релативно позни документи Историјског архива у Котору не садрже ни један податак о Белим Црквама или Куршумлији, а назив Беле Цркве, управо у овом множинском облику (због близине ове две цркве, Св. Николе и Богородичине цркве), се по Б.Храбаку везује за насеље формирано у близини манастира Св. Николе, док се изостанак података о Белим Црквама у млетачкој грађи, тумачи чињеницом да Млечани нису залазили у планинске пределе Копаоника.⁵⁶ У српским изворима Беле Цркве се помињу у титули Јоаникија белоцрквеног и нишког епископа.⁵⁷ Одлука већа умољених (сената) Дубровника из године 1422. односи се на враћање дубровачких поклисара из Рашке тј. из Крушевца, Ваљева, Белих Цркава и Сребренице, што је у вези са мерама деспота Стефана Лазаревића ка ограничењу деловања Дубровника.⁵⁸ За почетак владавине деспота Ђурађа Бранковића везује се помен Белих Цркава у неком случају испоруке пропалог сребра, када је царинско место било у селу Добреву југозападно од Приштине, што би потврђивало и касније претпоставке да белоцркванско сребро није преношено преко Трепче и Приштине, него преко Новог Брда.⁵⁹ У српској средини је још у 17. столећу употребљиван стари назив Беле Цркве.⁶⁰ Са друге стране у свим турским изворима, почев од најранијег дефтера из 1445/45. године, појављује се ново турско име насеља - Куршунлу Килисе (а).⁶¹

---

⁵³ Јанковић М., *Епископије и митрополије*, 101 и даље.

⁵⁴ Пурковић Ал.М., *Српски епископи* (наставак), 330 и Исти, *Српски епископи* (свршетак), 411; Гагулић П., *Топличка епархија*, 134-136.

⁵⁵ Чремошник Г., *Канцеларијски*, 31.

⁵⁶ Храбак Б., *Беле цркве*, 24.

⁵⁷ Помен Јоаникија епископа белоцрквеног и нишког у првом Руварчевом летопису, који се завршава годином 1672., уп. Стојановић Љ., *Стари српски родослови*, 110.

⁵⁸ Храбак Б., *Беле цркве*, 25 и нап. 7.

⁵⁹ Исто, 25 и нап. 9-10.

⁶⁰ Поповић д-р Вл., *Путонис др-а Брауна*, 291; Јиречек К., *Трговачки путеви и рудници*, 302-302, нап. 311.

⁶¹ Зиројевић О., *Најраније турске вести о Куршумлији*, 44.

На основу података из српских повеља и поменутог првог фрагментарно сачуваног турског пописа ових области (из 1444-1446. године), могу се уочити некакве промене у подели и обиму области Топлице, а захваљујући помену насеља у Топлици у српским и дубровачким изворима, као и у турским пописима из средине 15. века, могуће је било одредити границе средњовековне области Топлице. Са севера је Топлицу од села жупе Загрлате делио гробен малог и Великог Јастрепца. Тзв. Јанкова клисура на северозападу чинила је тремеђу жупе Загрлате, Топлице и расинске жупе, односно турске нахије Козник. Ка западу нека од Топличких насеља захватала су источне падине Копаноника до врха Треске и Пилатовице, а јужно и југоисточно одатле простирали су се села жупе Горњи Лаб. Током Жегровачке реке, испод Куршумлијске бање ка проломској планини, скрећући ка североистоку преко Радан планине и Житног потока, ишла је линија која је раздвајала област Топлице од Горњег Лаба. На том месту су се граничила села Горњег Лаба, Топлице и Дубочице, а одатле је до ушћа реке Топлице ишла граница између области Топлице и Дубочице. Река Јужна Морава чинила је источну границу Топлице.⁶² Како је Добрич поље припадало области Топлице, јасно је да се она у средњем веку источно није завршавала код Прокупља. Пред битку код Велбужда 1330. године, према житију краља Стефана Дечанског, скупила се сва војска српске земље “на поље звано Добриче, то је поље дивно и велико у месту званом Топлица, јер припада ка реци Морави. На том пољу многи од древних царева страшне битке међу собом учинише.”⁶³ И први значајнији српско – турски сукоби су се одиграли у овим крајевима. По сведочењу српских летописаца „побеже цар Мурат од кнеза Лазара од Плочника из Топлице“ (1387).⁶⁴ Добрич поље се спомиње опет касније, у српско-турском ратовању 1413. године.⁶⁵ Међу знамим Топличанима који су обележили ово доба поменућемо топличке јунаке - војводу Крајмира, Милана Топлицу и Косанчић Ивана, који су се уз Лазара борили у Косовском боју.⁶⁶ Још неки историјски подаци сведоче о личностима и догађајима везаним за Топлицу. Село Тудорче са свим засеоцима и

---

⁶² Томовић Г., *Топлица у средњем веку*, 18.

⁶³ *Архиепископ Данило и други*, 180 (Житије краља Стефана Дечанског од Даниловог ученика).

⁶⁴ Стојановић Љ., *Стари српски родослови*, 215 (бр. 591е).

⁶⁵ *Константин Филозоф*, 307; уп. *Старе српске биографије XV и XVII века*, 105 (Живот деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа).

⁶⁶ *Константин Михаиловић из Островице*, 99; Михаљчић Р., *Јунаци косовске легенде*, 83-96.

међама (које данас не постоји), више Рудара у Топлици, приложио је деспот Иваниш манастиру Светих Арханђела код Призрена 1348. године.⁶⁷ Позната властеоска породица Чихорића из које потиче жупан Вратко Чихорић, чији је син Вратко, у монаштву зван Никола, након дављења у реци Нишави сахрањен овде у цркви Св. Николе, припадала је српском двору краља и цара Душана.⁶⁸ Зна се да је руски манастир Св. Пантелејмон на Светој Гори имао села у Топлици, јер су нека од њих приложили кнегиња Милица са синовима Стефаном и Вуком 1400. године, као и војвода Новак.⁶⁹ И велики српски властелин из времена деспота Стефана и деспота Ђурђа челник Радич Поступовић (у време деспота Ђурђа велики челник) имао је у Топлици поседе.⁷⁰ У Топлици је, такође, имао поседе и Паскоје Соркочевећ, верни саветник деспота Ђурђа, који је од њега добио на пронију нека села, чија се имена и број не знају, али се касније (1454) помиње да је Паскоје син Јуније полагао право на неке очеве поседе у Србији након његове смрти.⁷¹

Већ при крају владавине деспота Стефана Лазаревића, између 1425. и 1427. године, Турци су заузели Ниш и Крушевац, а 1427, опседали су и Ново Брдо. У исто време турски одреди су допирали до Браничева. Убрзо су Турци узели Голубац, Тимочку област, Крушевац, Ниш, Врање и Прешево.⁷² Турска освајања су стално сужавала територију државе српских деспота. Кад је деспот Ђурађ почео да влада топлички крај је био српски, али Копријан на истоку био је у турским рукама. Већ 1432. или 1433. године деспот је обећао ћерку Мару турском султану Мурату II као залогу миру, уз обавезе да плаћа данак и шаље помоћну војску и да уз њу преда, као мираз, велики део Србије. Како се већ 1433, 1436. и 1438. године у трговачкој књизи Дубровчанина Михаила Лукаревећа помињу у турској власти нека од топличких села, сматра се да су Топлица и Дубочица као мираз, предате одмах Турцима.⁷³ Након тога Турци су вршили нападе и на

---

⁶⁷ Новаковић Ст., *Законски споменици*, 694.

⁶⁸ Јиречек К., *Властела хумска*, 429. Уп. Љубинковић М., *Ископаванја комплекса цркве светог Николе*, 190.

⁶⁹ Томовић Г., *Топлица у средњем веку*, 16.

⁷⁰ Новаковић Ст., *нав. дело*, 335; Ћук Р., *Прилог проучавању*, 32-33.

⁷¹ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 115-116; Спремић М., *Деспот Ђурађ Бранковић*, 413-415, 419, 571.

⁷² Спремић М., *Почетак владавине Ђурђа Бранковића*, 219-222, 224.

⁷³ Исти, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 158-159. Француски путописац Бертрандон де ла Брокијер, који је у марту 1433. године пролазио Србијом, бележи да Западна Морава представља границу између Србије и Турске, што значи да су ове две области већ биле под турском влашћу (Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 128-129); уп. Ћук Р., *Царица Мара*, 62.

преостале српске градове и области и ти напади су ишли правцем Крушевац, Сталаћ, Кучево, Браничево.⁷⁴ Први пад Деспотовине 1439. погодио је српску цркву. Са деспотом Ђурђем из Србије су избегли и поједини српски митрополити.⁷⁵ Ове области су страдале и у походу Јована Хуњадија против Османлија 1448. године у којем деспот није хтео да учествује, чија је војска пљачкала и харала идући долином Мораве, преко Крушевца, кроз „Јанкову клисуру“, ушла у Топлицу и избила на Косову пољу, где је и поражена.⁷⁶ Када је 1451. султан Мехмед II вратио Мару оцу, уз њу су деспоту враћене области Топлице и Дубочице, раније добијени делови Србије.⁷⁷ Међутим већ крајем 1453. године ове области поново долазе под турску власт, о чему казују извори, а судећи по дефтеру насталом у периоду прве владавине Мехмеда II (1444-1446.) још и област Крушевца и мањи број села са подручја Козника, Петруса и Бовна.⁷⁸ Судећи по подацима из једног документа писаног у Смедереву августа 1451. године Мара је у то време боравила вероватно у области Топлице или Дубочице јер је била одсутна приликом измирења деспота и Јанка Хуњадија.⁷⁹

Веома важне податке о стању насељености и насељима у области Топлице средином 15. века пружа поменути најстарији фрагментарно (недостаје почетак) сачувани турски попис области Крушевца, Топлице и Дубочице настао у периоду између августа 1444. и јула 1445. године, у време прве владавине султана Мехмеда II (1444-1446).⁸⁰ Из самог дефтера се види да је већ раније ова област била пописивана, што потврђује већ раније изнету претпоставку да су последице турских упада у Србију тридесетих година 15. столећа биле далеко теже но што се раније мислило.⁸¹ У маргиналним белешкама, уношеним накнадно, забележене су све промене до којих је долазило у следећих десетак година, па и да већина тимара пренета са деспотовог тахвила, преносног писма, носи датум од септембра-октобра 1453. године. Многа села која се помињу да припадају Куршумлији нису могла бити идентификована са неким од данашњих села у

⁷⁴ Спремић М., *Први пад Деспотовине*, 244-245.

⁷⁵ Јанковић М., *Епископије и митрополије*, 140, 154.

⁷⁶ Спремић М., *Деспот Ђурађ Бранковић*, 336-342.

⁷⁷ Исто, 362-363. Изричито обе области именом помиње Константин Михаиловић (*Константин Михаиловић из Островице*, 115).

⁷⁸ Стојановић Љ., *Стари српски родослови*, 237-238; Зиројевић О., Ерен И., *Попис области*, 379.

⁷⁹ Ђук Р., *Царица Мара*, 66-67 и нап. 7.

⁸⁰ Зиројевић О., Ерен И., *нав. дело*, 377 и даље.

⁸¹ Исто, 377 и нап. 1; тај старији попис до сада није пронађен (Исто 379).

њеној околини, али у тим маргиналијама, из којих се виде и промене уживалаца тимара, налази се помен Горње Топлице, те се претпоставља да се и она, као и Дубочица и Козник, делила на Доњу и Горњу.⁸² У овом попису се наводи и име митрополита Силојана, као пашиног рођака и поседника тимара, чије се порекло различито тумачи.⁸³ Анализом овог најстаријег сачуваног турског пописа наших области дошло се до закључка да је највећи део села припадао Куршумлији, а да се делови неких од ових села помињу даље у попису вилајета Топлице, тако да попису у ствари недостаје главни део тимара у области Куршумлије (тј. поједина села из тимара налазила су се расута на широј територији те су обухватала и делове других турских административних јединица - Крушевца, Козника, Петруса, Бовна, Дубочице). Таква исцепканост поседа и већи број запустелих села (уписано је укупно 28 мезри) показатељ су стања насталог након тешких сукоба између Срба и Турака средином 15. столећа, када је Топлица коначно пала под турску власт (1454).⁸⁴ Наши летописи бележе пад Топлице и поробљавање и пљачкање Србије и њених градова.⁸⁵

Нешто познији попис Области Бранковића, из 1455. године, помиње још нека куршумлијска села. Занимљиво је да се у овом попису помиње црква Св.Никола, са монахом Данијелом и калојорима Никодимом и Антуном, за коју се О. Зиројевић пита да ли је то ова Немањина црква.⁸⁶ У коментару овог пописа, међутим, се каже да је црква Св. Николе у хасу субаше нахије Лаб већ 1477. године забележена као опустела, а данас непозната.⁸⁷ По коначном паду Косова (1455) Турци су тек 1457. године заузели руднике у средњем делу копаоничке области, када и Беле Цркве постају главна пијаца сребра добијеног из средњекопаоничких мајдана.⁸⁸ У то време се и Прокупље јавља као веће и значајније трговачко место да би дубровачка насеобина пун развој овде достигла

---

⁸² Зиројевић О., Ерен И., *Попис области*, 393, 396.

⁸³ Исто, 377-378, 401, бр. 59; уп. Тричковић Р., *Српска црква*, 103-104.

⁸⁴ Спремић М., Калић Ј., Султан *Мехмед II*, 295-297.

⁸⁵ Стојановић Љ., *Стари српски родослови*, 237 (бр. 693-694).

⁸⁶ Зиројевић О., *Цркве и манастири*, 146 (уп. Нандџи бегић Н., Нандџић А., Ковачевић Е., *Oblast Brankovića*, 266).

⁸⁷ Нандџи бегић Н., Нандџић А., Ковачевић Е., *нав. дело*, 266 и нап. 249.

⁸⁸ Храбак Б., *Беле цркве*, 25. О рудницима и рударењу на Копаонику у средњем веку, нарочито интензивном током 14. и 15. столећа, изузев у познатим општим студијама К. Лиречека и В. Симића писано је у појединачним студијама М. Динића, Б. Храбака и Р. Ћук (уп. Ћук Р., *Прилог проучавању*, 23-24 са нап).

тек у 17. веку.⁸⁹ У исто време, у другој половини 15. столећа, у Беле Цркве копаонички рудари и металурзи довозе рударске производе од којих је најтраженије било сребро, јер се помињу између осталог у позајмицама, купо-продајним, односно увозно-извозним трансакцијама међу Дубровчанима, али и као место са чије пијаче се сребро најлакше кријумчарило.⁹⁰ На Куршумлију и сам манастир Св. Николе, према О. Зиројевић. би се сасвим поуздано односила вест из 1487. године, где се црква Св. Николе убицира између села Видре (или Видрева, данас непознато) и села Уљара (данас Угљаре, југозападно од Куршумлије).⁹¹ У дефтеру из 1516. године у нахији Куршумлија, помиње се само један манастир и то у попису спахијских тимара.⁹² Из опширног дефтера Крушевачког санцака из 1536. године сазнаје се да је српска црква на простору овог санцака имала 83 манастира, од чега три пуста, док се за 32 не зна колико су имала калуђера; према том дефтеру код Куршумлије помиње се само манастир Оглашје (?) уз помен већег броја манастира Светог Николе, али у другим нахијама санцака.⁹³

Куршунлу килисе (Куршунлу) је од почетка 16. столећа и седиште нахије - најниже управне јединице Османског царства. Крајем 16. столећа појављује се и кадилук истог назива, што би указивало на брз процес исламизације и повећања броја муслиманског живља на овом простору. Пре тога, почетком 16. века, је Куршумлија тј. област Топлице припадала Прокупачком кадилуку, који је био у саставу крушевачког санцака образованог 1455. године, после коначног освајања Крушевца.⁹⁴ Турци су, наиме, углавном у већим насељима, градовима и утврђењима, која су била седишта кадилука давали нова имена, тако да су и Беле Цркве преименоване у Куршумлију. За период од доласка Турака на ове просторе веома је мало података у путописним белешкама које се односе на Топлицу и Куршумлију. Melchior Seidlitz из Шлеске на повратку са пута у Палестину (1556 – 1559) кретао се из Цариграда копненим путем за Ниш и даље за Дубровник преко

⁸⁹ Храбак Б., *Дубровачка насеобина*, 5-7 и даље.

⁹⁰ Храбак Б., *Беле цркве*, 25-26 са нап. 13-16 и Исти, *Рашки пазари*, 111.

⁹¹ Зиројевић О., *Цркве и манастири*, 146 и нап. 2036-2037; уп. Hadži begić Н., Handžić А., Kovačević Е., *Oblast Brankovića*, 290, где у нап. 272-274 стоји да се ова два села, овде, као и у попису из 1477. године (сумарни попис Вучитрнског санцака из 882/1477. године – прим. а.) наводе исто, као Уљар и Видре. Вест из 1487. би се односила на податке из Вучитрнског дефтера No 22 (сумарни попис Вучитрнског санцака из 892/1487. године – прим. а.).

⁹² Vasić М., *Sumarni defter*, 344.

⁹³ Васић М., *Становништво Крушевачког санцака*, 60 и нап. 92; уп. Кашић Д., *Црква у Крушевачком крају*, 107.

⁹⁴ Зиројевић О., *Најраније турске вести о Куршумлији*, 44 и нап. 11 и Vasić М., *op.cit.*, 332.

Новог Пазара; кренувши из Ниша доспео је у раван предео где је отворена варош по имену Terplitza, по којој се иста покрајина зове Toplitza, на реци Морави (!!).⁹⁵ Насеље под именом Беле Цркве (Basilica Alba) помињу у осмој деценији 15. столећа чувени Мартин Сегон, Новобрђанин српског порекла а родом Которанин, као и Дубровчанин Феликс Петанчић, почетком 16. столећа.⁹⁶ Писац и посланик млетачке владе, Бенедето Рамберти, путујући копном од Дубровника за Цариград прошао је овим крајем 1533. године, назвавши Копаоник Гором Сребрницом, без икаквих других података о ондашњем насељу.⁹⁷ Кратке белешке о овом крају налазимо и у путопису ученог Енглеза, доктора Брауна, сина славног писца Сер Томе Брауна који је на путу од Беча, преко Београда до Ларисе, прошао овим крајем. У Куршумлији, коју бележи под српским и турским називом (Bellacherqua, или Cursumné), запазио је „један манастир и једну стару цркву са две лепе куле“ (1669).⁹⁸ Нешто пре њега Евлија Челеби на страницама свог дневника из 1661. године за касабу Куршумлу пише да „...ту постоје три џамије, три мала хана, десет дућана и једна велика опустела црква.“⁹⁹ На крају ту су и подаци из извештаја дубровачких изасланика са пута у Порту, Орсата Рањине и Саба Менчетића из 1673. године који помињу Беле Цркве и у њој прастару цркву Мурлака (Срба).¹⁰⁰ Истих година друга два дубровачка поклисара, Мате Гундулић (син Цива Гундулића) и Орсат Соркочевећ, у извештају о верским приликама у Србији, Босни и Бугарској помињу овај предео и стари манастир у Белим Црквама.¹⁰¹

Што се тиче становништва Топлице и његове друштвене структуре, степена насељености, у овом периоду значајне податке пружају управо документа турске администрације. Фрагментарно сачуван поменути попис који је обухватио област Крушевца, Топлице и Дубочице (настао 1444 - 1445) не садржи попис градова, већ само села (265), мезри (28) и три манастира, али велики број мезри и уситњеност поседа дају јасну слику насељености, тј. стања у земљи након све

⁹⁵ Matković P., *Putovanja po Balkanskom poluotoku* (1887), 52. Занимљиво је да он користи стари назив за варош, у време кад се увелико насеље назива Беле цркве.

⁹⁶ Pertusi A., *Martino Segono*, 90, 196; Kniewald D., *Feliks Petančić 1502*, 36.

⁹⁷ Matković P., *Putovanja po Balkanskom poluotoku* (1881), 214, 218.

⁹⁸ Поповић д-р Вл., *Путопис др-а Брауна*, 291.

⁹⁹ Čelebi E., *Putopis*, 309.

¹⁰⁰ Бојовић З., *Неколико помена Топлице*, 71-72 и нап. 3-5.

¹⁰¹ Исто, 72-73 и нап. 4. Међутим у тексту извештаја на који се овде позива није нађен овај податак (уп. Матасовић Ј., *Фојничка регеста*, 172-177).

учесталијих војних сукоба са Турцима. Чињеница је такође, да је област Топлице од првог помена имена жупе и реке Топлице у писаним изворима (као Немањиног отечества), па до пада Деспотовине под турску власт средином 15. века, имала исти етнички профил - српску хомогену етничку основу.¹⁰² У прегледу сумарног дефтера Крушевачког санџака из 1516. године, који је уједно и први потпуно очувани попис овог санџака, па и нахије Куршумлије (Kurşunlu Kilise), бележе се 83 хришћанске куће, а 19 муслиманских домаћинстава, не рачунајући домове удовица и пунолетних неожењених мушкараца, што је укупно представљало 664 (81%) хришћана, односно 152 (18%) муслимана, ако се узме да је оновремено сеоско домаћинство имало у просеку осам чланова.¹⁰³ У поређењу са подацима пописа из 1530/32. године очигледно је да је у међувремену дошло до смањења броја становништва (наводи се 65 хришћанских домова и 18 муслиманских), што се пре свега доводи у везу са епидемијом куге која је у више налета харала овим простором.¹⁰⁴ Следећи попис из 1536. године показује пораст муслиманског становништва, односно смањен број хришћанског живља.¹⁰⁵ Наредни расположиви попис из 1568/69. године показује исту тенденцију, уз пораст укупног броја домаћинстава у односу на последњи попис; проценат у коме се јављају муслиманска домаћинства излази на 57% у односу на 47% хришћанских, у готово неизмењеном броју села.¹⁰⁶ Готово двоструко увећање муслиманске заједнице, односно смањен број хришћанских домаћинстава сада се тумачи као последица све јаче исламизације домаћег становништва. Према Олги Зиројевић ово потврђује неодрживост тезе да је област Топлице све до периода Велике сеобе

---

¹⁰² Николић-Стојанчевић В., *Топлица, етнички процеси*, 15.

¹⁰³ Зиројевић О., *Најраније турске вести о Куршумлији*, 44; уп. Васић М., *Становништво Крушевачког санџака*, 52-53, 61 (Срби хришћани су чинили већинско становништво, осим у Куршумлији и у Бовну и Медвеђи, као и рударском месту Плана).

¹⁰⁴ Нгабак В., *Kuga u balkanskim zemljama*, 27.

¹⁰⁵ Зиројевић О., *нав.дело*, 44 (Крушевачки дефтер No 179).

¹⁰⁶ Исто, 45 и нап. 23 (Крушевачки дефтер No 567); Васић М., *нав.дело*, 59. Хришћанима Куршумлије је у то доба дата повластица у виду ослобађања од неких пореза због изградње моста на Топлици и његовог чувања и одржавања (Исто, 69-70). У овом истом попису се први пут помињу повластице за хришћане које се односе на ослобађање од посебних намета и обичајних терета (авариза и текалифа) као вида државног пореза и намета који се давао у новцу, роби или кроз кулук ради обављања ванредних, пре свега, ратних потреба за султана и државу, тј. царску војску и двор (Исто, 45-46); уп. Војанић Д., *Turški zakoni*, 147-148 (објашњено значење изванредних намета и обичајних терета).

1690. године представљала хомогено српско етничко подручје.¹⁰⁷ Преко података из поменутог дефтера, који датира из 1516. године, сазнајемо да се почетком 16. столећа у Куршумлији још увек одржавао панађур и да се приход од њега временом увећавао.¹⁰⁸ У попису из 1568/69. се такође изричито наводи да насеље има статус касабе, што би говорило о томе да се његово становништво искључиво или претежно бавило градском привредом.¹⁰⁹ О догађајима у Куршумлији, потом, у време аустро-турских ратова крајем 17. столећа нема директних вести, али је овај крај тј. цела област Горње Топлице била ослобођена у октобру 1689. године, да би поразом царске војске 1690. године уз патријарха Арсенија IV Чарнојевића и војску која се повлачила и ове области напустио највећи део српског живља. До тада доста етнички компактна (српска) насеља куршумлијске казе, сада напуштена, су досељавањем Арбанаса почела мењати верску и популациону структуру, а интензивније од рата 1737-1739. и тзв. Друге сеобе. Исељавање српског народа настављено је тј. пратило је све ратове и пустошења којима је ова област била изложена и током наредног века под турском окупацијом, посебно током Првог српског устанка и устанка 1841. године.¹¹⁰

Око Куршумлије су се водиле велике борбе за ослобођење Топлице од Турака 1876 - 1877, те се у белешкама њеног учесника Димитрија - Мите Петровића налазе и подаци о стању и изгледу обе Немањине цркве по уласку у ослобођену Куршумлију, између осталог и да се кубе цркве Св. Николе и околни зидови под њим држе (сл. 5).¹¹¹ По коначном ослобођењу Куршумлије почетком 1878. године обезглављени лешеви погинулих српских ослободилаца са утврђења на Самокову сахрањени су на северној страни цркве Св. Николе, док је са јужне

---

¹⁰⁷ Зиројевић О., *нав. дело*, 45. Наиме, М. Марковић је сматрао да у овом периоду Топлица има потпуно српско обележје и поред извесних премештања, повлачења и сеоба становништва (Марковић А. М, *Топлица у прошлости*, 40-41). Да у Топлици није било значајнијих етничких промена до сеобе 1690., те да је она имала до тада у етничком погледу чисто српско обележје, уп. Рудић Б. В., *Становништво Топлице*, 33.

¹⁰⁸ Зиројевић О., *Најраније турске вести о Куршумлији*, 46.

¹⁰⁹ Исто, 49 и нап. 52.

¹¹⁰ Стојановић З., *Историјско-политичке прилике*, 59 - 65.

¹¹¹ Петровић М. Д., *Борбе у Топлици*, 89. На приказаној репродукцији ратне скице са вароши Куршумлијом и црквом Св. Николе у првом плану, рад сликара Стеве Тодоровића на календару објављеном у листу Орао за 1882. годину (овде сл. 5), нацртан је оловни? кров и над централним кубетом и северном кулом, којих на фотографијама цркве с почетка 20. столећа нема (уп. Вуловић Б., *Примењене методе*, сл. 1).

стране сахрањено 35 глава нађених на кољу у Куршумлији, што је и археолошки у новије време потврђено.¹¹²

---

¹¹² Петровић М. Д., *нав. дело*, 239. Ових 35 лобања уз скелет без лобање, који је према подацима Д. Петровића припадао поручнику Сими Петровићу, откривено је у најновијим археолошким истраживањима Нишког завода, изведеним у лето 2011. године.

2. ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ (црква А)

2.1. ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ И ЊИХОВА ТУМАЧЕЊА

На високој заравни падине изнад ушћа реке Бањске у Топлицу, у источном делу данашње Куршумлије, налази се црква Св. Николе, коју поједини истраживачи стављају на челу групе споменика назване „рашком градитељском школом“ (сл. 1-4, 35-37). У биографији свог оца Св. Сава помиње подизање манастира као првог у низу којима је Немања био ктитор („сам же създа мнѡнастыре и прѣво оу Топлици с(вѣ)таго ѡ(тѣ)ца Николи и друѣги таможде с(вѣ)тоу Б(огороди)цѣ оу Топлици“).¹¹³ Биографија је написана у првој деценији 13. века, као увод у Студенички типик.¹¹⁴ И према једном броју познијих извора црква Св. Николе је Немањина прва задужбина, при чему се наводи различито, чешће као црква, а ређе као манастир и у различитом редоследу грађења према цркви Св. Богородице у Топлици и Св. Ђорђу у Расу, па чак и Студеници.¹¹⁵ О подизању манастира Св. Николе Стефан Првовенчани говори „Пакы же и си г(оспо)д(и)нь наш с(вѣ)ты не могы оуставити ср(ъ)д(ъ)ца свокго разгаракмь Х(ри)с(то)вою любовию и зач(е)ть зидати храмь с(вѣ)т(а)го архѣиикрега и чюдотворца ѡ(тѣ)ца Николи близь С(вѣ)тыек

¹¹³ *Стиси Св. Саве*, 153 (Живот Светога Симеона Немање).

¹¹⁴ Исто, XV.

¹¹⁵ Стојановић Љ., *Стари српски родослови*, 18 (Карловачки и Загребачки родослов: као цркве и то да је прво сазидао цркву светог Ђорђа у Расу, потом цркву светог Николе и близу њега при реци Косаници цркву пречисте Богородице у Топлици), 19 (Пајсијев родослов: прво сазида манастир Николу и други храм пресвете Богородице близу на реци Косаници, не помиње Ђорђа већ цркву Св. Николе у Кочулићу и Врхобрезнички родослов: прво цркву светог Ђорђа, потом цркву светог Николе и близу ње према реци Косаници цркву свете Богородице), 46 (Пејатовићев родослов: прво цркву светог Ђорђа, потом цркву светог Николе у Топлици и још цркву пресвете Богородице на Косаници), 51 (Ђоровићев родослов: сазида први манастир Оуплицоу (!) светог Николе и храм Богородице, потом храм светог Ђорђа), 66 (Копорињски летопис: цркве Студеницу названу велика лавра, пресвете Богородице и у Топлици храм пресвете Богородице и светог Николе храм митрополије), 67, 69 (Студенички летопис: цркве прво Студеницу, велику лавру у Расу, пресвете Богородице и другу цркву светом архијереју и чудотворцу Николи, на Топлици, и цркву свете Богородице), 66, 68 (Пећки летопис: цркве, истим редом као студенички) и другим још млађим летописима (Подгорички летопис, Вукомановићев, Сенички, Магарашевићев, Хиландарски, Верковићев, Остојићев, Јанков, Дечански, Дорпатски, Рачански и Руварчев други летопис итд.). Треба имати на уму његово запажање да су се писци летописа служили Немањиним биографијама од Светог Саве и Стефана Првовенчаног, као и неким другим раним хагиографским текстовима, али да се није могло утврдити ни једно место преписано директно из ових житија, већ се писало напамет по сећању из читања (Исто, LXXXIII). Тако, по њему, само Ђоровићев и Пајсијев родослов и Бранковићев летопис од укупно двадесетак колико их помиње Немањине цркве у Топлици, говоре да је Немања најпре саградио цркву Св. Николе стојећи на тај начин најближе Светом Сави.

Б(городи)це тѣч(ь) на оустѣ рѣке Баньске“... „и свърши храмъ с(вє)т(а)го и чрньчьскок правило оустави оу нѣмъ, такоже славити имъ г(оспод)а в(ог)а непрѣстан'но.“ („и опет овај наш господин свети, не могући зауставити срца свога, распаљен Христовом љубављу, поче зидати храм светога архијереја и чудотворца оца Николе, близу Свете Богородице, тик на ушћу реке Бањске,„....“ и сврши храм Светоме, и установи у њем правило чрнцима, како да славе Господа Бога непрестано“).¹¹⁶ Осим што ови подаци говоре да је црква Св. Николе подигнута уз већ постојећу Богородичну цркву, претпоставља се да би они указивали и да је манастир Св. Николе добио и свој типик по коме су живели монаси.¹¹⁷ У Студеничком типикѹ, насталом између 1207. и 1215. године налазимо податке који сведоче о великом угледу Немањиног манастира. Игуман Св. Николе Топличког је, наиме, поред игумана Св. Ђорђа у Расу, Св. Богородице Градачке, Св. Николе у Казновићима, Св. Николе и Св. Ђорђа у Дабру, учествовао у избору и увођењу архимандрита студеничког.¹¹⁸ Сигурно је да је такав углед он задржао све до оснивања самосталне српске цркве и њених епископија. Како није сачувана оснивачка повеља, нити касније повеље за властелинство Топличке епископије, не зна се којим је поседима и привилегијама ова црква располагала, но примери других епископија наводе на претпоставку да су манастиру додељени поред села и поседа и меропси-земљорадници и власи-сточари.¹¹⁹

Доментијан такође опширно говори о Немањиним раду на дизању манастира, али без ближих података у погледу локализације двеју најстаријих Немањиних задужбина, не помињући област Топлице; он каже како је Немања „живео на истоку у свом делу“ где је сазидао манастир Свету Богородицу коју је снабдео „сваким божанственим потребама и свештеним сасудама на похвалу пресветој Богородици“.¹²⁰ И даље „Док се још на истоку бавио..у том свом делу поче зидати други, манастир у име светога међу светима, великог архијереја

---

¹¹⁶ Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, 21-22 и Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 66-67.

¹¹⁷ Јанковић М., *Топличка епископија*, 33. Нису сви ктиторски манастири морали имати своје типике, а сматра се да су се манастири у Србији руководили према (најстаријем сачуваном) студеничком типикѹ, који је само допуњаван у мењан од стране ктитора у његовим оснивачким повељама, уп. Троицки С., *Ктиторско право*, 104 и даље.

¹¹⁸ *Списи Св. Саве*, 76-77 (Хиландарски и Студенички типик).

¹¹⁹ Јанковић М., *Топличка епископија*, 34.

¹²⁰ Доментијан, *Животи светога Саве и светога Симеона*, 226.

Николе“, и „би саздана црква, и пред црквом кула која се подизала у небеску висину“. ¹²¹ Доментијан, који је живео у другој половини 13. столећа се иначе ослањао и служио текстом Стефана Првовенчаног. ¹²² Он дакле изричито говори о постојању једне куле пред црквом („и прѣдъ цркъвию стльпоу на высотоу небесноу спѣюштоу“). ¹²³ Много касније, тек у Пајсијевом родослову писаном вероватно пре 1642. године, помињу се две куле испред цркве. ¹²⁴ По крунисању Стефана Првовенчаног и стицању политичке независности 1217. године, Србија је добила и своју самосталну цркву у рангу архиепископије (1219). Већ следеће године архиепископ Сава и Стефан Првовенчани образују епископије у границама српске државе. Поред старих епископских седишта насталих у време оснивања Охридске архиепископије (Рашка, Призренска и Липљанска), основано је још седам нових, тј. осам са Жичком архиепископијом. Црква Св. Николе је била једна од Немањиних цркви у којој је било седиште епископа. ¹²⁵ У једном изводу из повеље о оснивању српских епископија, из половине 15. столећа, пише: „Хрисовоуль самого светаго Савы и брата его првпвѣнчаннаго краља Стефана. Мѣста епископомъ срѣвскимъ...е топличкимъ...“ на петом месту је епископ Топлички. ¹²⁶ У Пљеваљском синодику православља (“Требнику“ Св. Тројице Пљеваљске), који је настао негде између 1286. и 1292. године, ова епископија је наведена на седмом месту; ту је уједно наведен и први списак топличких епископа од оснивања епископије, са именима Јоаникија, Дионисија, Теодора, Јакова, Василија и Дамјана. ¹²⁷ Топличка епископија и њен епископ Герасим се потом (око 1299. године) помињу на седмом месту у фалсификованим повељама за хиландарски пирг Хрусију. ¹²⁸ А у попису српских епископа и игумана у потврди архиепископа Никодима у Светостефанској повељи за манастир Бањску, 1316. године, топлички епископ Јоаникије II је наведен на

---

¹²¹ Исто.

¹²² Стричевић Ђ., *Средњовековна рестаурација*, 200 и нап. 10, 205 и нап. 31.

¹²³ Доментијан, *Животи светога Саве и светога Симеона*, 226 (..И Силом Божијом и светога Духа, и брзом помоћу брзога помоћника, и топлом љубављу преподобнога би саздана црква, и пред црквом кула која се подизала у небесну висину).“.

¹²⁴ Стојановић Љ., *Стари српски родослови*, 19.

¹²⁵ Јанковић М., *Епископије и митрополије*, 30-32.

¹²⁶ *Списи Св. Саве*, 196 (Извод из повеље о оснивању српских епископија).

¹²⁷ Мошин В., *Сербская редакция*, 304 и нап.221; уп. Стојановић Љ., „Требник“, 25.

¹²⁸ *Споменици за средњовековната*, 309; Пурковић Ал. М., *Српски епископи* (наставак), 330 и нап. 160.

петом месту.¹²⁹ Исти топлички епископ Јоаникије, пети у помену епископа српских, се помиње и у повељи краља Милутина из 1318. године, који Хиландару дарује селиште Уљаре.¹³⁰ Из доба владавине краља Милутина и српског архиепископа Јевстатија II (1292-1309) помиње се још један топлички епископ – Герман.¹³¹ У познијем запису рукописа (Синтагме Матије Властара) манастира Крушедола из 1453. наводе се епископска места и манастири српски у доба краља Милутина и архиепископа Никодима, међу којима је топличка епископија на петом, иза зетске, рашке, хумске и хвостанске.¹³²

Потом до пред крај 14. века нема помена о епископима у Топличкој епископији. Сигурно је у време проглашења царства 1346. године и уздицања српске цркве на ранг патријаршије и она, као и остале старе епископије настале при оснивању архиепископије, подигнута на ранг митрополије.¹³³ Крајем 14. века господари ове области су били и властела Мусићи са седиштем у Брвенику на источној страни Копаоника, а натпис на крсту реликвијару израђеном између 1381. и 1389. године, који браћа Стефан и Лазар Мусића прилажу са „всеосвештенејшим митрополитом топличким Јованом“, потврђује ранг митрополије.¹³⁴ Овај натпис је, такође, потврдио и у литератури давно изнету претпоставку да је митрополит Јован био брат Стефану и Лазару Мусићу и да је у то време могао имати тек нешто више од 30 година; поводом смрти мајке Драгане, у монаштву Теодосије, поклонили су овај крст својој задужбини храму Ваведења, познатом као Нова Павлица на Ибру.¹³⁵ Ово је први и једини помен митрополита Јована (коме се не зна световно име), и дуго после њега немамо података о Топличкој митрополији и њеним митрополитима. Српски црквени центри нису могли бити изван дешавања и промена насталих после Косовске битке и почетком владавине деспота Стефана Лазаревића. Најпре је топличка митрополија тј. сама црква Св. Николе морала била у вези са догађајима око предаје Топлице и Дубочице од стране деспота Ђурђа султану Мурату II, као мираз приликом удаје Марине за овог турског владара, односно већ током веридбе, почетком 1433.

¹²⁹ Ковачевић Љ., *Светостефанска хрисовуља*, 10.

¹³⁰ Стојановић Љ., *Стари српски хрисовуљи*, 24.

¹³¹ Грђић Р., *Топличка епархија*, 834.

¹³² Стојановић Љ., *Стари српски записи*, 94, бр. 303.

¹³³ Тричковић Р., *Српска црква*, 101 и нап. 171.

¹³⁴ Стојановић Љ., *Стари српски записи*, стр. 56, бр. 175.

¹³⁵ Милојевић С., *Мусићи*, 29, 32-33; Пурковић Ал.М., *Српски епископи (свршетак)*, 411-412.

године.¹³⁶ Ове области су потом враћене деспоту након Мариног повратка у Србију 1451. године.¹³⁷ За име топличког владике Венедикта, који је с калуђерима и свештенством према приповедању Ст. Новаковића дочекао Мару Бранковић у Топлици, нисмо нашли потврду у изворима.¹³⁸ Шта се тачно после 1435. године догађало са саборном црквом Св. Николе и њеним властелинством, као и њеним архијерејима, ипак није довољно познато. Претпостављено је да је Св. Никола делио судбину већине српских манастира у борбама против Турака, нарочито у догађајима око 1454. године.¹³⁹ Сматрало се да су они за последицу могли имати страдање манастира, можда не саме цркве, али вероватно осталих манастирских грађевина – трпезарије, конака и економске зграде.¹⁴⁰

Веома су оскудни подаци о Топличким епископима средином 15. столећа. Подаци из поменутог турског пописа који је обухватио област Крушевца, Топлице и Дубочице (из 1444-1445. године са накнадним белешкама из 1453 - 1454.) говоре о личности једног митрополита у Топличком вилајету. Ту се наводи тимар митрополита по имену Силојан са три села - села Уљара (Закута !?, с/з од Подујева), села Суботице, које је припадало Бовну, и села Микуљана која припада Куршумлији, уз пусту мезру Иљазофче и једног села, данас непознатог, на подручју Крушевца – Тркања, са укупно 52 дома и приходом од 4.245. акчи.¹⁴¹ Претпоставља се да су поседи митрополита Силојана били његово лично властелинство које му је доживотно доделио деспот Ђурђе и то највероватније у време предаје Топлице и Дубочице као Марин мираз 1433., да би му потврдио поново 1451. године.¹⁴² Са друге стране могуће је да су то били остаци поседа

---

¹³⁶ Ђук Р., *Царица Мара*, 59 -63; Спремић М., *Деспот Ђурађ Бранковић*, 158-159.

¹³⁷ Спремић М. Калић Ј., *Султан Мехмед II*, 289; Спремић М., *Деспот Ђурађ Бранковић*, 362-363.

¹³⁸ Новаковић Ст., *Калуђер и хајдук*, 61-62.

¹³⁹ Спремић М., Калић Ј., *Султан Мехмед II*, 295-297.

¹⁴⁰ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 17.

¹⁴¹ У замену за село Уљаре Силојан је добио хаса село Бојшумци (1454), које је до тада држао бовански субаша Синан (Тричковић Р., *Српска црква*, 103-104). Село Микуљана је имало 25 домова и приход од 1.925 акчи и за њега се везује сведочење имама Куршумлије, Таџедина, да село има 60, а не 25. домова, што је навело на претпоставку да се у овом крају ислам прво учвршћивао колонизацијом турског становништва по градским насељима (Зиројевић О., Ерен М., *Попис области*, 401 и Јанковић М., *Топличка епископија*, 37).

¹⁴² Таквих је примера више. Грачаничком митрополиту Венедикту Цреповићу је на пример деспот дао манастир Враћевшницу на уживање (Јанковић М., *Епископије и митрополије*, 149). Уп. Зиројевић О., Ерен М., *Попис области*, 401. Наиме, према помену крушевачких санџакбегова у овом дефтеру се сматра да су земље Мариног мираза (Дубочица и Топлица) биле уређене као редовна административна јединица – санџак с трупима спахија тимарника, али да је већ по освајању Цариграда 1453. године започета ревизија тимарника у области која је две године пре

митрополије који су половином 15. столећа претворени у тимар Силојанов, по мишљењу О. Зиројевић, топличког митрополита.¹⁴³ С озбиром на помен имама Куршумлије у овом првом попису изнесено је и мишљење да је на простору Куршумлије у периоду од 1435. до 1454. већ постојао месцид или џамија.¹⁴⁴ У каснијем попису из 1531. године помиње се у прокупачком кадилуку изричито месцид у Куршумлији.¹⁴⁵ У свом путопису Евлија Челебија је у Куршумлији забележио шездесетих година 17. столећа три џамије и три мала хана, за које се може претпоставити да су била изграђена још током 16. столећа.¹⁴⁶

Што се тиче саме цркве, Свети Никола Топлички помиње се у турским пописима према О. Зиројевић можда већ у попису из 1444 – 1445. године (нема помена цркве, прим.а), али сасвим поузданије у пописима из 1487. године и 1530/31; према плаћању годишњег прихода уписаног за годину 1530/31. у износу од 100 акчи, она сматра да је црква Св. Николе била активна.¹⁴⁷ У свим овим турским пописима, почев од оног најранијег из 1444 – 1445. године, наводи се ново турско име насеља – *Kurşunlu kilise(a)*, што је у ствари само превод ранијег српског имена Беле Цркве. Назив је, верује се, настао управо као последица сјаја и блештавости куршумлијских цркава које су оне имале захваљујући оловном – *kurşunlu* – покривачу.¹⁴⁸ После белешке о топличком митрополиту Силојану, као турском тимарнику, нема дуго података у изворима о православном црквеном седишту у Топлици. Тек почетком 16. века јавља се, сада под титулом *белоцрквански*, митрополит Пахомије.¹⁴⁹ Овај податак се наводи као потврда да се

тога враћена деспоту Ђурђу уз Мару (Тричкових Р, *Српска црква*, 102). За овог Силојана, по Р. Тричкових вероватно крушевачког митрополита, се везује пренос моштију краља Милутина из Трепче у Софију (Исто, 102-103 са нап.).

¹⁴³ Тај тимар је према О. Зиројевић митрополит Силојан задржао до 1453. и тада му је он поново потврђен, судећи по податку из маргиналних бележака дефтера (Зиројевић О., Ерен М., *Попис области*, 377-378, 401, бр. 59; уп. Јанковић М., *Топличка епископија*, 37).

¹⁴⁴ Зиројевић О., Ерен И., *Попис области*, 400-401.

¹⁴⁵ Зиројевић О., *Крушевачки санџак*, 222 и нап. 9.

¹⁴⁶ Çelebi E., *Putopis*, 309.

¹⁴⁷ Зиројевић О., *Цркве и манастири*, 146.

¹⁴⁸ Hahn G. J., *Reise von Belgrad nach Salonique*, 50; Милићевић Ђ. М., *Краљевина Србија*, 381; Ризнић Ст. М., *Црква свети Никола*, 148; Јиречек К., *Историја Срба*, I, 149; Ракић М., *Из Нове Србије*, 17 и нап. 1-2. Ракић, а потом и Каниц наводе исто, али износе и логичније мишљење да ће име Куршумлија пре бити од богатих лежишта оловне руде у близини, чија се експлоатација помиње још у 17. веку (уп. Ракић М., *нав. дело*, 17; Каниц Ф., *Србија*, 308, 311).

¹⁴⁹ Он је убележен у саборским актима охридског архиепископа Прохора 1532. године у време сукоба са смедеревским епископом Павлом, који се противио потчињавању Пећке Патријаршије Охридској архиепископији (Тричкових Р., *Српска црква*, 101; уп. Гагулић П., *Топличка епархија*, 135).

митрополија одржала и у првој половини 16. века и поред свих ратова и несрећа којима су српски народ и црква били изложени, а то што се топлички митрополити називају белоцркванским сматра се потврдом да је седиште митрополије у другој половини 15. столећа још било у цркви Св. Николе.¹⁵⁰ Како након ових последњих поузданих података о животу манастира у првој половини 16. века задуго нема вести о њему, то се претпостављало да је црква Св. Николе напуштена већ средином 16. столећа.¹⁵¹ Црква се помиње у родослову новобрдског митрополита Пајсија написаном вероватно у првој половини 17. столећа.¹⁵² Према дефтеру патријаршија са свим њиховим епархијама у Османском царству и са регистром свих православних цркава, а који се односи на кратак период од 1640 – 1655. године, јасно је да је до 1640. под митрополитом Ниша била и област старе топличке митрополије и да њено одвајање 1645. није дуго трајало.¹⁵³ Седамдесетих година истог столећа (1669) енглески путописац др Едвард Браун бележи „један манастир и једну стару цркву са две лепе куле“, а у то време и Евлија Челеби записује да Куршумлија има само једну и то велику и опустелу цркву.¹⁵⁴ И једини податак о братству манастира потиче из овог времена. Наводно се у извештају два дубровачка поклисара - Мата Гундулића и Орсата Соркочевића - са пута у Порту у периоду 1672-1674. године, у опису предела Топлице којом пролазе помињу Беле Цркве са остацима старог града и њене реке коју зове Моравом (!?), а у којој је један стари манастир у коме столује митрополит или владика и у коме има четири калуђера.¹⁵⁵ Осим тога постављало се и питање да ли је овде и даље било седиште епископије чији је последњи епископ Спиридон Штибица са мноштвом народа из топличког и других крајева 1690. прешао у Угарску са патријархом Арсенијем III, поставши вршачки владика 1693. године.¹⁵⁶ Како је крајем 17. столећа топличка епископија припојена нишкој

---

¹⁵⁰ Јанковић М., *Топличка епископија*, 37.

¹⁵¹ Зиројевић О., *Цркве и манастири*, 146, уп. Ћоровић-Љубинковић М., *Црква светог Николе*, 124.

¹⁵² Стојановић Љ., *Стари српски родослови*, 19; уп. *Старе српске биографије XV и XVII века*, 134 („И сада прво манастир у Топлици, светога Николе и две куле спреда; и други храм пресвете Богородице на реци Косаници близу“).

¹⁵³ Тричковић Р., *Српска црква*, 100. У до тада непознатој митрополији области Крушевца су забележене две епархије од којих је прва топличка митрополија, наведена као „митрополија области Куршумлије, Прокупља, Заплане и Козника“ (исто, 100-101).

¹⁵⁴ Новаковић Ст., *Белешке доктора Брауна*, 41 (уп. Поповић д-р Вл., *Путопис др-а Брауна*, 291); Ћелеби Е., *Риторис*, 309.

¹⁵⁵ Бојовић З., *Неколико помена Топлице*, 72 и нап. 4.

¹⁵⁶ Гагулић П., *Топличка епархија*, 135.

епархији, то се од почетка 18. века нишки епископи називају и белоцркванским.¹⁵⁷ У Тронешком родослову писаном крајем 18. столећа бележи се да је црква запустела.¹⁵⁸

***

Различита тумачења података из наведених извора довела су до различитих мишљења на тему идентификације и релативне хронологије цркава Св. Богородице и Св. Николе, као и времену зидања спољне припрате са два звоника (куле) на цркви посвећеној Светом Николи.¹⁵⁹ Већина аутора је склона да веће поверење поклони житију Првовенчаног као извору, а тиме и Доментијановом казивању. У таквом опредељењу позивају се најпре на речи самог Саве, који каже да о Немањиној владавини неће писати по реду.¹⁶⁰ Осим тога Савина биографија је позната из познијег преписа (Ђоровићев родослов), а и други извори који дају првенство градњи Св. Николе у односу на Св. Богородицу (Пајсијев родослов и Бранковићев летопис) такође су знатно млађи. И околност да Првовенчани даје знатно детаљније и прецизније податке из живота Немањина пре напуштања престола, би требало да значи да је он поузданији и кад је у питању и део текста који се односи на подизање цркава у Топлици.¹⁶¹ Ако се из наведених разлога ослонимо на казивање Првовенчаног следио би закључак да је Немања најпре подигао Богородичину цркву, а затим цркву Св. Николе; то би значило и да је Немања, како је то давно приметио М. Марковић, најпре засновао женски манастир.¹⁶² То ипак није коначан закључак с обзиром да, иако се позивају на Првовенчаног, многи истраживачи се опредељују да је црква Св. Николе прва Немањина грађевина и тиме остављају и даље отвореним питање редоследа градње.¹⁶³ У сваком случају поређењем ових изворних са познатим историјским подацима верује се да је црква подигнута у периоду од 1158. или 1162. до 1168.

---

¹⁵⁷ Грчић Р., *Топличка епархија*, 834 (познати су око 1712. године Јанићије, 1737. године Георгије Поповић и око 1766. године Гаврило).

¹⁵⁸ Шафарикъ Я., *Србскій лѣтописацъ*, 29.

¹⁵⁹ Добар преглед података из извора, житија Немањиних и познијих летописа и родослова који се односе на ове две цркве, са прегледом читања и тумачења од различитих истраживача, даје Стричевић Ђ., *Средњовековна рестаурација*, 199-204.

¹⁶⁰ *Списи Св. Саве*, 154 (Живот Светога Симеона Немање).

¹⁶¹ Стричевић је на једном месту показао да се због два потпуно различита навода локације цркве Св. Богородице у житију Немањином и Стефан Првовенчани не може сматрати поузданим извором, како се то обично мисли, уп. Стричевић Ђ., *Средњовековна рестаурација*, 204.

¹⁶² Марковић В., *Православно монаштво*, 59.

¹⁶³ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 15, 27 и 39, 48.

године, односно у периоду између састанка Немањиног са византијским царем Манојлем у Нишу и добијања Дубочице на управу и сукоба са браћом. Наиме и Првовенчани и Доментијан истичу да су се браћа сукобила због Немањиног самосталног подизања цркава, тако да се његова градитељска активност у Топлици сужава у период између 1165. и 1168. године.¹⁶⁴ У вези са утврђивањем времена градње цркве Св. Николе је и датовање њених фаза градњи. Изнећемо само запажања првих истраживача који су се бавили овим двама црквама - архитекте Б. Вуловића и историчара уметности Ђ. Стричевића, с обзиром да се анализе и мишљења свих познијих истраживача базирају на њиховим претпоставкама. *Једна* од претпоставки Б. Вуловића, којој је највише наклоњен, је да је припрату са кулама Немања одмах подигао по градњи наоса, с обзиром да је једну од кула Доментијан видео и приписао Немањи. Наиме, ослањајући се на Доментијанов помен једне куле он претпоставља да је Немања започео зидање обе куле истовремено, с тим да је северна остала недовршена из нејасних разлога (?!) и можда завршена тек у време великих доградњи негде у 14. столећу.¹⁶⁵ Ово мишљење поткрепљује чињеницом да најстарији део цркве Св. Николе у многим елементима има најближе аналогије на цариградским грађевинама 11. и 12. века, неким грађевинама у Грчкој, али и самој Студеници, као и да на свим грађевинама овог доба налазимо и технику наизменичног ређања опеке и камена (као на кулама, прим.а.).¹⁶⁶ Он нуди и *другу* претпоставку која подразумева да је Немања овде затекао старију византијску грађевину из 11. или прве половине 12. века, коју је обновио и дозидео јој припрату са кулама.¹⁶⁷ Питање да ли је на цркви Св. Николе Немања подигао само нартекс уз грађевину која је већ постојала

¹⁶⁴ Ћоровић В., *Питања о хронологији*, 53-54; Новаковић Р., *Кад се родио*, 182-185 (1158. добио Дубочицу - 1166. кад је преузео великожупанску власт); Марковић В., *Православно монаштво*, 60 (оба Немањина манастира подигнута пре 1168); Ковачевић Љ., *Неколика питања*, 94 (време између 1165. и 1168, тј. између добијања Дубочице и ступања на престо); Новаковић Ст., *Немањинске престонице*, 6 (зидање цркви ставља око 1159. узимајући такође да се то десило после добијања Дубочице). Да су изграђене пре 1171, при чему је позивајући се на први извештај Милутиновића и Валтровића Св. Николу описао као Св. Богородицу, казује Јиречек (Јиречек К., *Историја Срба II*, 225), док Ђ. Бошковић помера горњи датум до 1172. године (Бошковић Ђ., *Основи средњовековне архитектуре*, 204); Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 15, 27 (1166-1168) и Мојсилевић С., *Крст у кругу*, 21 (1166-1168); Пириватрић С., *Манојле I Комнин*, 110 (1163-1168).

¹⁶⁵ Верује се да су поред дозидивања северне капеле у 14. веку истовремено зазидани бочни улази у нартекс и прозори северне и јужне трифоре на куполи (Vulović В., *Crkva Sv. Nikole*, 7).

¹⁶⁶ Исто, 11-14, нап. 17 и даље.

¹⁶⁷ Исто, 11, 14.

(позивајући се на Жичу као пример), поставио је пре њега још Ђ. Бошковић,¹⁶⁸ и при том је карактеристичном начину градње Св. Николе нашао паралеле у неким грађевинама византијске архитектуре.¹⁶⁹ И у овом случају средишњи, најстарији део цркве би, по Вуловићу, одговарао наведеним цариградским грађевинама 11-12. столећа, а дозидана припрата са кулама, стилски и техником зидања њему различита, била би свакако из Немањина времена с обзиром на његово тумачење Доментијанових записа, напред наведених. Као *трећу* и најмање вероватну он наводи могућност да централни део цркве представља старију византијску грађевину 7-8. века.¹⁷⁰

Осврћући се на ове прве Вуловићеве претпоставке Ђ. Стричевић примећује да његов први закључак не може стајати с обзиром да Доментијан не каже да је кула саграђена у Немањино време, а нарочито због тога што се с тим не може измирити идентификација обнове триконхалне цркве и Немањине изградње Св. Богородице, која је према поузданијем сведочанству Првовенчаног подигнута пре Св. Николе. То би, наиме, значило следеће - да је Немања прво обновио триконхалну цркву за цркву Св. Богородице, затим са другим мајсторима тј. другом техником која се битно разликује од технике при обнови триконхоса, саградио цркву Св. Николе, да би на крају са оним првим мајсторима доградио припрату са кулама, што је потпуно неприхватљиво.¹⁷¹ Како наводе Првовенчаног (кога ипак сматра поузданијим извором) да је Св. Богородица прва подигнута није могао да измири са својим запажањем да су по начину зидања истоветни, а онда и истовремени олтарна преграда у триконхосу/Богородици и нартекс са кулама на Св. Николи – што би указивало да је црква Св. Николе прва саграђена (а касније кад јој је дограђена припрата са кулом преправљен је и триконхос за храм св. Богородице) и Стричевић износи различите претпоставке. Најпре подизање припрате са звонницама везује за време после Немањине смрти, тј. време када је црква Св. Николе постала епископско седиште; тако би се дизање ових кула могло

---

¹⁶⁸ Бошковић Ђ., *Проблем*, 49.

¹⁶⁹ Бошковић Ђ., *Основи средњовековне архитектуре*, 204-205; Исти, *Архитектура*, 282-283; Бошковић Ђ., Вуловић Б., *Царичин град-Куришумлија-Студеница*, 176.

¹⁷⁰ Vulović B., *Crkva Sv. Nikole*, 14-15. У прилог овој претпоставци он наводи сличност ознака на опекама овде нађеним и оним са триконхоса, као и неке налазе – жртвеника, миљоказа и кадионице из овог времена. Наводно се тек према резултатима својих последњих истраживања Вуловић определио да градњу Св. Николе стави у 1165. годину (уп. Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 27).

¹⁷¹ Стричевић Ђ., Вуловић Б., *Црква Светог Николе*, 291.

десети у раздобљу после 1219. године, али можда и касније током 13. или 14. века, наводећи пример Жиче и Пећи.¹⁷² Стричевић се, наиме, позива на чињеницу да се из описа цркве у Пећи у житију архиепископа Данила види да куле уз припрату цркве стоје у вези са катедралним карактером цркве, односно учешће епископа у богослужењу је у јасној вези са обредном наменом просторија на спрату; такође наводи да су цркве код којих постоје ове куле биле и седишта епископа (Жича, Пећ, Бањска, Богородица Љевишка, Ђурђеви Ступови у Будимљу, Св. Петар у Бијелом Пољу, Богородица Крајинска, Госпа у Лужинама, па и Св. Никола у Топлици), иако неке епископске цркве, бар у данас очуваном облику, немају куле (Ариље и Грачаница).¹⁷³ Слично мишљење о функцији кула изнео је још М. Валтровић, описујући цркву крајем 19. столећа, бележећи да куле нису служиле као звоници, јер је у манастирима клепало објављивало време боже службе, док је у кулама имала по мала црквица.¹⁷⁴ Касније Стричевић нешто коригује своје мишљење и наводи да се Доментијанов помен куле испред цркве не мора протумачити да је нартекс са кулама био дозидан у време кад је Св. Никола постао катедрална црква топличког епископа, односно у периоду између Немањиног грађења цркве и настанка Доментијановог житија, већ да управо помен само једне куле, која је висином падала у очи и засигурно постојала у његово време (што не значи и да је саграђена у Немањино време, прим. а), пре указује да у време писања житија нису пред црквом Св. Николе ни постојале куле, па тиме ни нартекс.¹⁷⁵ Наиме, Стричевић верује да је Доментијан поменуо (једну) кулу видевши лично саму грађевину (или описујући је посредно према исказима очевидаца) и да израз *стлп*, који је употребио, нема значење куле-звоника како то Вуловић тумачи; тај израз се, наиме, у средњовековној књижевности јавља осим у значењу куле (звоника) и у значењу стуба или чешће у значењу куле-пирга за становање. То значи да је Доментијан употребио реч *стлп* описујући манастирску кулу - пирг за становање. На основу поменуте уочене сличности у начину и техници градње између кула припрате и остатака зидова средњовековне обнове на оближњој триконхалној цркви/Св. Богородици (мислећи на олтарску преграду и

---

¹⁷² Стричевић Ђ., *Средњовековна рестаурација*, 206-207.

¹⁷³ Исто, 206 и нап. 32-33.

¹⁷⁴ Валтровић М., *Поглед*, 22.

¹⁷⁵ Стричевић Ђ., Вуловић Б., *Црква Светог Николе*, 291. Уз ово се слаже чињеница да ни Сава, ни Првовенчани - кога користи Доментијан - не помињу уопште куле/у.

остатке живописа на њој, прим.а), Стричевић затим изводи закључак да би се и доградња нартекса са кулама цркве Св. Николе, могла као и обнова триконхоса, ставити у 14. stoleће.¹⁷⁶ И друге две претпоставке Вуловићеве да се Немањин рад на подизању ове две цркве могао састојати у обнови старијих византијских грађевина Стричевић негира – најпре могућност обнове нешто старије грађевине из 11. stoleћа додатком припрате са кулама, која се заснива на Доментијановом сведочанству да је Немања сазидео цркву и пред њом кулу, отпада по њему управо због тога што Доментијан изричито каже да је саградио цркву, а не само кулу испред ње. И трећа претпоставка није реална зато што ни сам Вуловић на најстаријем делу цркве Св. Николе није запазио никакве трагове обнове, што би онда требало да значи да је цела конструкција тог дела цркве из рановизантијске епохе, а то по Стричевићу не стоји ни кад је реч о основној концепцији простора, као ни техници зидања; напротив, употреба опеке 6. века по други пут, као у Студеници, на посебан начин – увлачењем једног реда и маскирањем малтером – је управо специфичан за византијску архитектуру 11-12. века.¹⁷⁷

Претпоставку да подизање западног дела грађевине треба довести у везу са смештањем епископског седишта уз цркву Св. Николе подржава још један број истраживача, те се оно односи на период између 1220. и 1230. Овај временски оквир за датовање припрате са кулама у посебном раду о кулама – звонницама на црквама 12-14. stoleћа износи О. Кандић на основу анализе података из извора и историјских чињеница. Доментијан је, наиме, куле (?) могао видети у раздобљу између 1220. и 1236. године (када је отишао у Св. Гору) што би одговарало периоду велике градитељске активности Св. Саве након проглашавања аутокефалности српске цркве и оснивања нових епископских седишта.¹⁷⁸ И према сачуваном живопису настанак кула се везује за овај период.¹⁷⁹ Такође закључци М. Ћоровић-Љубинковић, изведени након археолошких истраживања, подржавају ову претпоставку.¹⁸⁰ Овоме се једино противи чињеница да су куле на следећој Немањиној задужбини Ђурђевим Ступовима саграђене много раније, већ током

---

¹⁷⁶ Стричевић Ђ., Вуловић Б., *Црква Светог Николе*, 292; уп. са Стричевић Ђ., *Средњовековна рестаурација*, 205 – 209.

¹⁷⁷ Стричевић Ђ., Вуловић Б., *Црква Светог Николе*, 291.

¹⁷⁸ Кандић М. О, *Куле-звоници*, 29; уп. Когаћ V., *Kuršumlja*, 266.

¹⁷⁹ Ђурић В., *Византијске фреске*, 34 и *Исти, Преокрет*, 274-276.

¹⁸⁰ Љубинковић М., *Ископаванја комплекса цркве светог Николе*, 189 и *Иста, Les fresques*, 354.

1170/1171. године.¹⁸¹ И поред тога постоји и претпоставка да су ове доградње припрете са кулама и на Св. Николи, као и Ђурђевим Ступовима изведене, не само у Савино време, већ и по његовим упутствима.¹⁸² У једној од новијих студија М. Чанак-Медић где се разматра питање градње главног дела цркве закључено је да иако у начину градње постоје аналогни примери на старијим цариградским грађевинама (11. и раног 12. века), као и у још старијој архитектури суседних области (црквама с краја 10. до почетка 12. столећа јужне Русије, односно данашње Украјине) и Јерусалима, нема сумње да је Св. Никола из Немањина времена; за потврду оваквог закључка узима налаз новчића византијског цара Манојла Комнина у **непоремећеном** слоју уз темељ северног зида наоса.¹⁸³ Ипак је до краја остало нејасно шта је став аутора по овом питању.¹⁸⁴

По питању стила и узора већи број истраживача се сложило у томе да је дозидани део са западне стране настао на другим, западним узорима, преко Приморја и његовог градитељства.¹⁸⁵ Исти истраживачи с тога су заступали тезу да је ова фаза доградње настала у периоду након довршења которске катедрале, чије су звоници, с обзиром на положај који имају у односу на цркву, могли бити узор при градњи кула Св. Николе, односно да су куле звоници као делови целина култних грађевина настале под утицајем романике.¹⁸⁶ Међутим, у једној од последњих студија која се бавила пореклом и значењем двојних кула на прочељу црква Немањиног доба, М. Чанак-Медић износи нову тезу да су оне настале као

---

¹⁸¹ Нешковић Ј., *Ђурђеви Ступови*, 67.

¹⁸² Кораћ В., *Свети Сава*, 241.

¹⁸³ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 27 где се аутори позивају на извештај и податак М. Љубинковић о налазу чанкастог новца Манојла Комнина током ископавања и њену констатацију да није нађен ниједан објекат старији од Немањиног времена. Међутим, у самом извештају не пише да је нађен у непоремећеном слоју, уп. Љубинковић М., *Ископавања комплекса цркве светог Николе*, 189.

¹⁸⁴ Аутори ове студије на једном месту закључују да се познија припрата са кулама још не може поуздано датовати (Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 15), да би се потом изнела претпоставка да је западни део са кулама изграђен непосредно после подизања цркве, односно да би редослед градње могао бити и такав да је Немања након завршетка градње главног дела цркве Св. Николе обновио Богородичну цркву и убрзо, са истим мајсторима, доградио Св. Николи припрату са кулама на западу (Исто, 28 ; уп. Чанак-Медић М., *Нека питања*, 7-19).

¹⁸⁵ Кандић О., *Куле-звоници*, 9-11 са нап. Говорећи о кулама (пирг од грчког πύργος, или **стълъпъ**), без којих се цркве не могу замислити, још је Јиречек навео да су у горњем делу имале звона и малу капелу, као и „тврде“ куле у светогорским манастирима, а да су могле бити сазидане испред цркве (Пећ), над вратима нартекса (Жича) или над манастирским вратима (Дечани), односно лево и десно од њих (Куршумлија, Градац у Чачку, Бијело Поље), као катедрале на западу (Јиречек К., *Историја Срба II*, 224).

¹⁸⁶ Кораћ В., *Првобитна архитектонска концепција*, 23 -27 (уп. Исто, *Свети Сава*, 239); Vulović В., *Crkva Sv. Nikole*, 15 -16 са нап.; Дероко А., *Монументална и декоративна архитектура*, 65.

израз настојања да се образује тип српске владарске цркве, а да се узорни могу пратити од престоничког (цариградског) модела Јустинијановог доба, преко цркава каролиншког доба и романских цркава у западној архитектури.¹⁸⁷ По томе би куле на pročелу Немањиних задужбина у Топлици настале непосредно по узору на цркве оближње Justiniana Prime, тј. по узору на сачуване куле на pročелу триконхоса у Куршумлији (Б), које је Немања обновио и које су подстакле градњу свих потоњих рашких западних здања, али и оних на Св. Николи (што би онда значило да је обнова триконхоса као Св. Богородице била прва по реду што је супротно њеном закључку о етапама градње, прим. а).¹⁸⁸ Из свих наведених мишљења о времену изградње припрате са кулама, јасно је и да је оно у непосредној вези са функцијом коју су куле имале, те отуд имамо подељена мишљења и по том питању.

И време подизања пирга, који можда помиње Доментијан, се различито тумачи, као што сам поменула. По појединим истраживачима Доментијанов опис се односи на једну од кула испред цркве,¹⁸⁹ док други заступају мишљење да би се његов податак могао односити на кулу-пирг за становање, а то би морао бити овај велики пирг са северне стране цркве.¹⁹⁰

Поменућу још неке занимљиве претпоставке у вези са црквом Св. Николе. Постоји мишљење да се на овом простору налазила Немањина престоница.¹⁹¹ Неки истраживачи претпостављају да је ова црква првобитно била намењена за гробну цркву Стефана Немање, чиме би се могло оправдати њено јединствено просторно решење.¹⁹² За потврду томе наводи се то што је црква Св. Михаила цариградског Пантократора, као узор и најближа аналогија архитектури Св. Николе, била гробна црква царева комнинске династије, као и постојање јужног анекса с истовремено изграђеном зиданом гробницом.¹⁹³ Једно од ретких јасних тумачења у којима мишљења истраживача нису подељена, кад је реч овој цркви,

---

¹⁸⁷ Чанак-Медић М., *Двојне куле*, 181-197.

¹⁸⁸ Исто, 191; уп. горе нап. 72.

¹⁸⁹ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 15; Чанак-Медић М., *Нека питања хронологије*, 12.

¹⁹⁰ Стричевић Ђ., Вуловић Б., *Црква Светог Николе*, 292; Mojsilović S., *Elements*, 179-185, fig. 8; Нешковић Ј., *Бурђевни Ступови*, 8-9 и нап. 38, 136-142.

¹⁹¹ Карић В., *Србија*, 760; Жиречек К., *Историја Срба I*, 149.

¹⁹² Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 28; Шупут М., *Цариградски извори*, 175, 177.

¹⁹³ Шупут М., *нав. дело*, 177.

тиче се северног параклиса, за који се претпоставља да је касније, најпре у доба краља Милутина, дозидан уз северни зид наоса.

2.2. ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА

Почетком друге половине 19. столећа конзул фон Хан нам оставља прве белешке о стању цркве износећи податак да је то знаменита, али веома оштећена црква у византијском стилу с добро одржаним кубетом, да је северна кула порушена неких десетак година пре његовог доласка, да је било старог надгробног камења око цркве, као и да је поред педесет муслиманских кућа у насељу било само 15 хришћанских.¹⁹⁴ Први подаци о цркви Св. Николе из пера домаћих истраживача односе се на последњу четвртину 19. столећа. Као учесник ослободилачких ратова у Топлици 1877-1878. године Димитрије-Мита Петровић у свом рукопису, који сведочи о овим догађајима, износи кратке белешке о Немањиним црквама у Куршумлији на крају дугог периода турске окупације ових области. Осим податка да су положај Куршум-косе са остацима цркве Св. Николе, северно од вароши, Турци запосели, утврдивши овај положај јаким и високим пешадијским заклоном, у обиласку цркве по првом заузећу града децембра 1877. он бележи да је до тог доба јужна кула са видљивим фрескама неоштећена и да кубе стоји и поред тога што је северна страна цркве порушена.¹⁹⁵ Путујући по службеном задатку оновременом *Новом Србијом* Мита Ракић међу старинама на подручју бележи и цркву Св. Николе дајући прве податке о њеној величини и изгледу.¹⁹⁶ Он казује и да је цркву пре неких 30 година (око 1850-прим.а) порушио на Св. Тројицу неки Суљ Крвеш из Ниша и неки Мула Халил, тражећи паре; а потом су одатле Арнаути вадиле циглу и камење и искористили их за градњу мејтепа у Куршумлији.¹⁹⁷ Као занимљивост треба навести да је пре њега М. С. Милојевић, путујући кроз Дибарску нахију старе “праве Србије“ прочитао препис тј. снимак натписа у три реда са “надвратног камена“ рушевине цркве Св. Николе

---

¹⁹⁴ Hahn G.J., *Reise von Belgrad nach Salonique*, 50.

¹⁹⁵ Петровић М.Д., *Борбе у Топлици*, 89.

¹⁹⁶ Ракић М., *Из Нове Србије*, 16-17.

¹⁹⁷ Исто, 19.

по коме је она зидана **зцм** тј. 6140, односно 632. године по Христу, мада и сам каже да за њега не може јемчити.¹⁹⁸ Потом М.Ђ. Милићевић уз белешку како је градња Св. Николе била повод унутрашњем рату између Немање и његове браће и опис готово целе очуване цркве са проваљеним кубетом, пробијеним десним зидом и обореним левим ступом, наводи и податке о Чизмићевом копању унутар северне капеле.¹⁹⁹ У једном од првих својих саопштења о истраживањима на пољу српске црквене архитектуре М. Валтровић је 1878. године у Бечу изнео своја запажања о цркви (Св. Николе) у Куршумлији као грађевини која не говори у прилог да је она била „принципијелни и делотворни фактор у српској црквеној архитектури“.²⁰⁰ Цркву је потом заједно са Д. Милутиновићем обишао и снимио, а у свом извештају уметничком одбору Српског ученог друштва изнели су недоумицу око идентификације Немањиних цркава питајући се да ли рушевине цркве са очуванм иконостасом можда представљају цркву Св. Николе у Топлици, за коју Свети Сава вели да ју је Немања подигао близу Св. Богородице.²⁰¹ Убрзо се Валтровић исправио бележећи да је од цркве Св. Николе очуван део с кубетом и „јужна од двеју кула на негдашњем западном улазу“. Он истиче њен јединствени облик какав ниједна црква после ње није имала.²⁰² Опис српских споменика овог краја управи Српског археолошког друштва шаље Михаило Ризнић, учитељ и члан повереника Друштва.²⁰³ Насупрот малог насеља Куршумлије, на месту Немањине вароши Топлице, он доста детаљно описује простор на коме се налази црква Св. Николе, најбоље очувана црква овог краја. На основу прича мештана и бројних рушевина објеката испод саме цркве помишља и да се управо на тој обали Топлице налазила права варош са остацима пута и мостова, а да су на месту данашње Куршумлије била утврђења. Једино се код њега помињу два четворострана стуба, који су носили кров пред тремом између кула.²⁰⁴ Осим тога он казује да је црква претворена у цамију наводећи причу старца Фазлије Ђекића по којој цамија није дуго трајала, јер је у њу ударио гром,

---

¹⁹⁸ Милојевић С. М., *Путотис*, 118. Наводи га преко снимка уз коментар да „натписа, веле још има, али се нису могли снимити“.

¹⁹⁹ Милићевић Ђ.М., *Краљевина Србија*, 358 и нап. 1.

²⁰⁰ Валтровић и Милутиновић, *Документи II*, 158-159, скица на стр. 173.

²⁰¹ Милутиновић Д., Валтровић М., *Извештај*, 460.

²⁰² Валтровић М., *Поглед*, 21.

²⁰³ Ризнић Ст. М., *Црква Свети Никола*, 145-149.

²⁰⁴ Исто, 146.

пробио најпре кубе, након чега „Турци је од тада батале, али је нико не смеде дирати.“ До ослобођења црква је била у рушевинама, сведочи Ризнић, али је тада очишћена, мада су и даље спољни зидови засути рушевином.²⁰⁵ У белешкама Тихомира Ђорђевића, које су настале на путу уз Топлицу 1895. године, налазимо неколико корисних података о старинама Куршумлије и околине. Остаци зидова, налази римских цигли и бакарних новчића на месту садашње Куршумлије навели су га на заључак да је савремено насеље никло на месту римског насеља.²⁰⁶ У рушевинама цркве Св. Николе нашао је неколико цигли са рељефним ознакама, а у самој цркви три камене плоче и узидану циглу на улазу са натписима које доноси.²⁰⁷ Посебно су значајни подаци о овом крају, па и куршумлијским црквама, које бележи Феликс Каниц крећући се новом трасом пута која је од Прокупља преко Доњег Плочника водила долином ка Куршумлији. Он је сматрао да се црква Св. Николе налази на месту каструма или јаке стражарске куле римског Ad Finesa на супротној обали Топлице (сл. 5а-б).²⁰⁸ Његова белешка да је инжењер Кучински вршио ископавања источног дела цркве и да није наишао на темеље неког римског храма, како се очекивало, показатељ су између осталог пажње коју је ова црква изазивала код појединаца. У објекту дигнутом над остацима северне куле, која је 45 година раније срушена ударом грома, у то време вршени су обреди крштења и венчања, док су зидови нартекса и јужног параклиса били готово сасвим срушени. Он бележи и важне податке о постојању гробнице у северном параклису и гробних плоча у наосу цркве, као и да су Турци током надирања аустријске војске оловне прекриваче са цркве претапали у куршуме.²⁰⁹

Први *заштитни радови* на цркви Св. Николе, које су предузели сарадници Народног музеја у Београду, изведени су 1910. године, када је над рушевином цркве постављена заштитна кровна конструкција. Она је обухватила цео централни и олтарски простор, простор западног травеја, јужног вестибила и јужне куле. Након десет година назидана је на остацима зидова северне куле дрвена бондручна заштитна конструкција.²¹⁰ Тек после Другог светског рата

---

²⁰⁵ Исто, 148-149.

²⁰⁶ Ђорђевић Р.Тих., *Поред Топлице*, 60.

²⁰⁷ Исто, 64-65.

²⁰⁸ Каниц Ф., *Србија*, 306-307 и даље.

²⁰⁹ Исто, 309, 311.

²¹⁰ Вуловић Б., *Црква светог Николе*, 20.

(1948) планом Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије предвиђени су радови на конзервацији неколико објеката код Куршумлије, међу којима и цркве Св. Николе. Конзерваторски радови су изведени под руководством Бранислава Вуловића, тадашњег апсолвента архитектуре, уз инструкције проф. Ђ. Бошковића. Нешто касније Б. Вуловић је и објавио извештај и резултате ових радова.²¹¹ У тим радовима су уклоњене и заштитне конструкције изнад јужног параклиса и западног травеја, као и грађевина подигнута на остацима зидова северне куле (нова капела), а конструкција изнад куполе уклоњена је тек 1951. године. Током ових радова у шуту око грађевине пронађен је већи број предмета различите намене, које припадају самој цркви или су овде донети са других места. Према подацима са скица из 1948. године и оних уз инвентарисане предмете, те године су копани канал за воду према електричној централи западно од цркве, канал са некаквом јамом на 250м с/и и северно од цркве који је такође копала централа, као и неки дренажни канал с/з од цркве, са налазима керамике.²¹² Архитектонска испитивања на цркви Св. Николе одвијала су се и у периодима од 1964-1965. године (кад је вршена конструктивно-статичка асанација на централном делу грађевине још док је Народни музеј у Нишу био носилац посла) и од 1967 до 1978, такође под руководством Б. Вуловића (када Нишки завод по оснивању преузима бригу о овом споменику).²¹³

2.3. АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА КОМПЛЕКСА ЦРКВЕ СВ. НИКОЛЕ

Када је Завод за заштиту споменика културе Ниш 1967. започео пројекат систематских радова на конзервацији и презентацији комплекса цркве Св. Николе одлучено је да се ти радови наставе уз неопходна археолошка истраживања и

---

²¹¹ Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 51-57; Вуловић Б., *Конзервација рушевина Св. Николе*, 64-66.

²¹² Скице 15, 31-33 и 35/1948 (нишки завод). Део тих налаза заведен је у инвентар средњовековних збирки НМ у Београду.

²¹³ За период 1964-1965. годину један део документације налази се у архиви Нишког завода, као и за период од 1970. до 1978. године. Уп. Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 18 и Вуловић Б., *Примењене методе*, 174. У том периоду су у потпуности обновљени централни део цркве и олтарски простор, западни травеј, северни параклис и јужна кула, а делимично и северна кула и припрата, а тамо где није било сигурних података за рестаурацију, као за егзонартекс, примењена је само конзервација (Вуловић Б., *Примењени методи*, 17 и Исти, *Примењене методе*, 173-174).

помоћ стручњака Народног музеја у Београду, који је и започео прва истраживања на овом локалитету давне 1910. године.²¹⁴ Прве две године (1967-1968) сарадња са НМ у Београду се огледала само у прихватању руковођења археолошким радовима од стране др М. Ђоровић-Љубинковић, који су вршени упоредо и у оквиру финансирања пројекта конзервације и презентације комплекса. Како су резултати дотадашњих истраживања указали на наставак и неопходност систематских археолошких ископавања у већем обиму, Народни музеј од 1969. године конкурише за засебна средства за археолошка истраживања код Републичког фонда за унапређивање културних делатности при Републичкој заједници културе. Од почетка истраживања екипу су чинили стручњаци Нишког завода, Народног музеја у Београду и Народног музеја у Нишу.²¹⁵ Од 1971. године средства за истраживања су тражена од Републичке заједнице за научни рад која наредних година финансира „*Пројекат истраживачких радова и систематских ископавањима на комплексима Немањиних црква Св. Николе и Св. Богородице код Куршумлије*“. Резултате само тих првих неколико година теренског истраживачког рада, у виду кратких извештаја, М. Ђоровић-Љубинковић је успела готово редовно да објављује у *Археолошком прегледу*.²¹⁶ На Византолошком конгресу у Атини 1976. године она је поднела реферат о фрескама из јужне куле цркве Св. Николе, користећи делимично чишћење ових фресака.²¹⁷ Последњи рад, уједно најобимнији, са ширим тумачењем грађе са ископавања обе Немањине цркве М. Љубинковић је објавила у локалном часопису за културу књижевност и друштвени живот Топлице, након завршетка истраживања, у коме је евидентно ревидирала своје раније тезе и тумачења.²¹⁸ Вероватно су обим послова на сређивању грађе, као и њена количина, која се увећавала сразмерно дужини

---

²¹⁴ Споразумом о научној и пословној сарадњи археолошким радовима руководила је др Мирјана Љубинковић, а конзерваторским др Бранислав Вуловић. Скоро комплетну техничку и писану теренску документацију, архитектонску и археолошку, поседује Завод за заштиту споменика културе Ниш. У документацији архиве и АЗПСВ Народног музеја у Београду (бр. 650/1973) чува се један веома мали део преписке и теренске документације, тј. његове копије само за поједине године. Копије једног мањег дела документације налазе се и у власништву Музеја у Нишу и веома мали део у архиви РЗЗСК у Београду.

²¹⁵ Археолози-конзерватори Завода Љ. Поповић и Д. Максимовић, Г. Томић, кустос НМ у Београду и Б. Дељанин, тада кустос музеја у Нишу, уз помоћ дипломираних и студената архитектуре, историје уметности и археологије. У кампањи током 1975. године екипи се последњих десет дана терена придружила и Г. Марјановић-Вујовић, виши кустос НМ у Београду.

²¹⁶ АП 10 (1968), 14 (1972), 15 (1973), 16 (1974).

²¹⁷ Ћоговић-Љубинковић М., *Les fresques*, 353-358.

²¹⁸ Ђоровић-Љубинковић М., *Немањине цркве*, 93-109.

трајања пројекта истраживања, онемогућили истраживаче да даље публикују резултате археолошких истраживања. О једном делу тих послова (комплетирање теренске документације, израда теренске фото документације, израда фотки покретних налаза за обраду, преглед свих налаза и одабир за конзервацију) сведоче сачувана документа, из којих је јасно и да многи од њих нису реализовани. Године 1979. обрађиван је и антрополошки материјал од стране антрополога др Живојина Гавриловића, професора Универзитета, сталног сарадника и учесника у теренским радовима 1975. и 1976. године. Нажалост, у објављеној грађи проф. Гавриловића нема ништа о томе. Археолошка систематска ископавања на овом комплексу су са прекидом у 1979. години вршена све до 1980. године, када су окончана.

Нерешено питање да ли је пре подизања цркве Св. Николе на овом месту постојало некакво насеље, које је на неки начин могло и да услови стварање епископије, навела су истраживаче да почну са истраживањем и простора изван некрополе, северно од цркве, где су постојале индиције о постојању стамбеног хоризонта. Краткотрајно ископавање системом сонди на овом потесу, убележеном у катастру под називом „Шанац“, вршено је током 1976. године у оквиру програма са посебном темом „Насеље Немањиног времена у Топлици“, у сарадњи стручњака Народног музеја у Београду и Завода за заштиту споменика културе у Нишу, чији су резултати објављени у форми кратког извештаја.²¹⁹ Вероватно су ти радови иницирали покретање пројекта САНУ под називом „Топлица у средњем веку“, под руководством др Гордане Марјановић-Вујовић. Тада је током септембра 1984. и маја 1985. године, у трајању од по 15 дана, обављено рекогносцирање–убицирање средњовековних споменика у насељима општина Куршумлија и Прокупље.²²⁰ У рекогносцирању дела општине Куршумлија (села Марина Кула, Добри До, Иван Кула, Ђаке, Трпезе, Лубница, Превој, Зебице) које је обавила екипа Народног музеја Топлице из Прокупља у децембру 2004. године, евидентирано је укупно 63 локалитета, међу којима 5 праисторијских, 11 из периода антике и 46 средњовековних и оних из периода под турском

---

²¹⁹ Marjanović-Vujović G., Deljanin B., *Kuršumlja*, 133-135. Како нема извештаја и других писаних и материјалних трагова о наставку планираних ископавања, претпостављамо да она нису реализована.

²²⁰ Податак добијен од Ј. Кузмановић-Цветковић, археолога Народног музеја Топлице у Прокупљу.

окупацијом.²²¹ Пројекат Нишког завода за извођење конзерваторско - реставраторских радова 2008. са циљем заштите и презентације Немањиних цркви, у сарадњи са НМ (предлог за додатне ревизионе археолошке радове сачинили мр Е. Зечевић и мр С.Фидановски), није одобрен и реализован; на самом комплексу цркве Св. Николе последњи радови, сондажног карактера, изведени су у организацији Нишког завода тек током августа 2011. године (сл. 6).²²² Што се тиче налаза, у мноштву археолошког материјала откривеног током систематских вишегодишњих ископавања, свега петнаестак комада накита приказано је детаљно кроз каталожке јединице у каталогу изложбе „*Накит на тлу Србије*“ приређене током 1982. године.²²³ Неки од њих, они најрепрезентативнији примерци, као и неколико предмета друге намене нашли су своје место у приказима богатог уметничког наслеђа на тлу средњовековне српске државе, док су само један незнатан део предмета свакодневне намене (грнчарија осликана енгобом) и остаци фреско живописа из јужне куле били предмет посебних кратких студија, чији је аутор М. Љубинковић.²²⁴ У најновије време, кроз рад на овој тези и према доступној грађи, обрађен је само целокупан налаз накита и то са цркве Св. Богородице.²²⁵ Остатак покретног археолошког материјала, који броји на десетине хиљада комада, остао је до данас необрађен и непознат стручној и научној јавности, расут и нажалост једним делом изгубљен за сва времена.

2.3.1. Етапе истраживања (сл. 6-21)

Археолошким систематским истраживањима комплекса у целини су истражени унутрашњост цркве и манастирских објеката, а великим делом и простор ван ових објеката обухваћен објумним зидовима (сл. 6). Овим истраживањима су откривени незнатни делови обухватних зидова, тако да је у

---

²²¹ Необјављена грађа. Према информацији колегинице Ј. Кузмановић-Цветковић, којој дугујем захвалност за ове податке, планирани наставак рекогносцирања у 2005. години није финансиран.

²²² У циљу реализације ових радова ЗЗСКНиш је сачинио пројекат истраживања за потребе обнове обухватног бедема уз извођење нивелације ј/и дела порте и то на простору јужно и источно од цркве, унутар садашње црквене порте. Увид у радове, које сам пратила у својству стручног консултанта, омогућен ми је љубазношћу Ј. Кузмановић-Цветковић, руководиоца радова.

²²³ *Накит на тлу Србије*, 73-75, кат. јед. 454-468 (данас располажемо већим бројем тада изложених предмета, док за други постоје сачуване само црно-беле фотографије, архива НМ).

²²⁴ Ćorović-Ljubinković M., *La céramique*, 27-36; Ista, *Les fresques*, 353-358.

²²⁵ Зечевић Е., *Накит из цркве Св. Богородице у Куришумлији*, 7-38, сл. 1-12.

великој мери остала недефинисана траса пружања манастирског обзиђа. Делимична ископавања су обављена и ван порте, на падини са њене северне стране („Шанац“), где је утврђен насеобински хоризонт, али нажалост та истраживања нису обављена до краја (сл. 7). Расположива теренска и остала документација је омогућила да се изврши реконструкција истраживачких радова по питању затеченог стања локалитета и припремних радова који су им претходили, као и тока и методологије ископавања кроз следеће етапе истраживања:

Прве 1967. године (сл. 8) археолошки је испитана цела црква, а делимично откопана и велика *зграда западно* од ње (обележена као зграда А) и унутар ње *јама 1* и *огњиште 1*.²²⁶ Архитектуру цркве допуњују два новооткривена анекса за које се до ових истраживања није знало—један мањи параклис се налазио уз нартекс са северне стране, а јужно уз нартекс се помиње отворен трем. Откривено је укупно 88 гробова (бр. 1 - 88), 5 зиданих гробница и два гроба обележена као V и G (антички?). У цркви је откривено 7 гробова у наосу, 11 у првобитном нартексу међу којима је једна зидана гробница, 14 у спољњем нартексу (са једном зиданом гробницом), 3 у јужном параклису (са једном зиданом), 8 гробова у северној капели, 2 зидане гробнице у јужној кули, 3 гроба у северној кули и више *јама* различитог садржаја (I-VI) и *огњишта* (2-4). У порти су истражени 2 гроба са западне стране, 15 са источне, 24 са јужне (и X2, X3) и 7 са северне стране. Налази одвојени у инвентар су заведени под бр. 1-108.

Током следеће 1968. године (сл. 9)²²⁷ довршени су радови у јужном анексу, спољној припрати и у појединим сондама око цркве - простори између кула са две јаме (2 и 3) и део испред северне куле где су били остаци капеле изграђене негде крајем 19. столећа (квадрати Д16, Г20, Г21, Д11, источни део Г15 и 20, простор између северне куле и северне капеле у Д7 и Д12 и онај између јужне куле и јужног анекса у кв Д23). Копа се јужно и у кв. Ж1-3 где су откривани гробови. Обновљена је квадратна мрежа, која је судећи према подацима из дневника,

---

²²⁶ Радови су обављени у периоду од 23.7-22.8.1967. У материјалу из ове године који је сачуван до данас, недостају сви керамички налази и део ситних налаза, пре свега новац. У дневнику се не помиње материјал издвојен у систематску збирку.

²²⁷ Радови се изводе у периоду од 16.7-10.8.1968. године Међу налазима из теренског инвентара данас недостаје грнчарија, али и део ситних налаза. Нема, такође, помена материјалу одвојеном у систематску збирку.

обухватала само простор око саме цркве. Завршено је копање правоугаоне зграде западно од цркве (у кв. Г11, Г16, Г21, 311, 316) када је установљено да се она делом налази преко неке старије грађевине. Радило се и у сондама западно од цркве у кв. Г14-15, Д11 где је било гробова. Започети су радови на откривању зграде с/з од цркве, названом зградом *епископске палате* (копано и означено у почетку као источна и западна зграда на северу) у кв. Ј4, 7-9, 12-14, 16-17, 21. Откривају се темељи *пирга* (кв. И1-2, И7, Д1-2). Ископани су гробови обележени бројевима од 89 до 234. Бројеви теренског инвентара се настављају на претходну годину, а заведени су под бр. 109-276.

У 1969. години (сл. 10)²²⁸ је настављено истраживање зграде с/з од цркве (пр. Б и Ц, у кв. Ј 4-5, 8-13, 15, 17-18, 20-24 и А3-4) и извршене су конзерваторске интервенције на њеним зидовима. Ове године се и сондажно проверавала средњовековна нивелета терена због чега су скидани млађи стерилни слојеви, а како би се утврдио однос између откривених зграда (А, Б и Ц и пирга) постављено је пет сонди на простору између њих. Како оне нису нигде уцртане њихов положај према опису је приближно одређен: *сонда 1* правца пружања с-ј тј. од улазног дела између пр. Б и Ц до западне стране пирга; *сонда 2* правца и-з копана од осовине цркве (од с/з угла прошлогодишње сонде у простору међу кулама) ка источном зиду зграде А; *сонда 3* повезује с/з угао северне куле и с/и угао зграде А; *сонда 4* иде од с/и угла зграде А и спаја се са сондом 5 пред западним зидом пр. Б и *сонда 5* која повезује јужни профил проширене сонде испред пр. Б са дренажним каналом и сондом 4. Према дневнику отворена је и једна сонда која у ствари представља проширен и продубљен прошлогодишњи дренажни канал постављен између с/з угла пирга према западу и згради А. Обављене су и многе

---

²²⁸ Радило се у периоду од 8-29.9.1969. године. Квадратна мрежа на делу комплекса који се ове године истраживао постављена је тек 20. септембра. Првобитно, на почетку ископавања зграде тзв. *епископске палате* она је означена као зграда Б (откривен најпре њен западни део), а одмах потом откривене просторије источно од ње - као зграда Ц. У току радова показало се да је реч о више просторија (означавањих поступно латиничним словима од Б до Ф) које чине један већи објекат и све до дефинитивног откривања зграде те просторије су третиране у оквиру сонди, односно као просторије чији је положај одређиван према згради Б и Ц (северно, јужно, испред и сл.). На жалост изостало је и означавање зидова бројевима што би донекле олакшало праћење тока и места радова, а посебну тешкоћу је представљала идентификација „обухватних зидова“ (готово сви делови спољних зидова зграде су тако називани, чак испочетка поједини напр. јужни зид зграде и одбрамбеним зидом (!)). У материјалу сачуваном до данас недостаје мањи део керамике и ситних налаза, а пронађен је и већи број кеса са студијским материјалом (од укупног броја кеса које се воде под бр. 271-426), који у дневнику иначе није навођен.

архитектонско-конзерваторске интервенције на цркви. Истражена су свега два гроба бр. 235а и 236б, док су у теренски инвентар уписани предмети под следећим бројевима, од 277 до 469.

У току 1970. године (сл. 11)²²⁹ се ради шире само у простору између зграде А и западне стране северне зграде/палате (кв. Г, Г-Г и А, А-А). Тај простор је обухваћен једном сондом облика трапеза, димензија 20x13,1x7x6,30м, која је потом проширивана (радило се у кв. Г1, 6, 16; Г-Г5, 10, 14-15; А20-21 и А-А16, 20, 25). Грובהа није било, а на здравицу се наилазило на дубини од приближно 70цм. Помињу се и низови камена различите конструкције, од којих су поједини третирани као обухватни зидови манастира (у кв. Г-Г5), као и *јама* 4 са „сахрањеним“ грађевинским и др. материјалом, која је пресекла зидове обзиђа. У инвентар су издвојени налази под бројевима 470 - 490.

У 1971. години (сл. 12)²³⁰ се копало углавном северно од северне грађевине (*палате*) до висине врата која из зграде воде упоље (цео северни зид, тј. спољни зид зграде третиран је погрешно као обухватни зид). Копало се око накнадно призиране пр. Ф, а са спољне стране северног зида откривене су *јама* 5 и *пепелиште* 5а (кв. Ј16, 21). Истовремено је постављено шест конзерваторских контролних сонди јужно (сонде 1-3) и северно од цркве (сонде 4-7) које су показале да се стерилни нанос (земље која је вековима нанесена са брега изнад цркве) простире целом површином овог дела комплекса, како се то раније већ показало у западном делу овог простора. Као и на северу и на југу се у овим сондама копало до старије нивелете тј. до појаве надгробних плоча. Ради се у простору око бунара четвороугаоног отвора и испод калдрмисане површине око њега с/и од цркве. Открива се део јужног манастирског обзиђа. Откривени гробови означени су поново бројевима од 1 до 12, а део налаза инвентарисан је под новим бројевима од 1 до 67.

---

²²⁹ Ископавања изведена у периоду од 29.7-8.8.1970. године. У односу на претходне године има измена у обележавању квадрата и бројева унутар мањих квадрата, које је тешко пратити због неуклапања приликом навођења положаја зидова, сонди и њихове оријентације. Од малог броја теренског инвентара данас недостају 4 предмета, док је студијски материјал (кесе 427-442) сачуван готово у целини.

²³⁰ Радови изведени у периоду од 30.9-13.10.1971. године. Грбови откривени ове године су обележени бројевима од 1-12, тј. не настављају се на бројеве грובהа из претходне године, као ни бројеви инвентара. Бројеви мањих квадрата у кв. Ј не иду истим редоследом као претходних година. До данас је сачуван и пронађен већи део налаза из теренског материјала и студијске збирке (кесе бр 1-72).

Следеће 1972. године (сл. 13)²³¹ се копа само у простору северно од цркве, око *пирга* где су откривене *јама 6* и *огњиште 5*, као и у делу између њега и *палате* где се налазила траса средњовековне стазе. Постављена је квадратна мрежа источно (у кв. Д2-5, И2-5) и северно од пирга (И6-7 и И11-12, и у Ј11-12), која се уклапа у постојећу. Откривени гробови обележени су бројевима од 235-315. Приликом уређења паркинг простора на прилазу цркви, источно од новог споменика, откривена је једна ранохришћанска гробница (б.б.), али и гробови касноантичке некрополе, обележени Х1-5 негде у јужном делу порте, у контролној сонди испред зида некаквог објекта. Конзервиран је откривени део јужног обухватног зида порте и копано је простору између њега и рановизантијске гробнице са сводом, где су откривени зидови некаквог објекта са *огњиштем 6*. Покушало се са чишћењем *бунара*. Теренски инвентар је заведен под посебним бројевима 1-62.

Током 1973. године (сл. 14)²³² копа се опет у простору испред фасадног зида велике зграде на северозападу (*палате*), дуж целог зида у његовом наставку ка с/и (кв. Ј8-10, 12-14, 17-19, 22 и кв. Љ 18-19, 20-21, 23-25) и уз углове ка бочним зидовима (кв. Ј1, 5). Откривена је *јама 7* која залази под зид зграде палате и два нивоа калдрме пред степеником код просторије Ф. Открива се пепелиште у кв. Ј21 и два нивоа плочника пред степеништем ј/з од палате са *огњиштем 7*. Истовремено се наставља рад на истраживању *бунара* североисточно од цркве, а ради се и у простору око северне куле због њене конзервације. Откривеним гробовима дати су бројеви од 316-320, а истражен је и остатак раније откопаног скелета у гробу 2/73. За инвентар од бр. 63-83 углавном издвојена керамика.

У 1974. години (сл. 15)²³³ се ископава у квадратима око источног дела цркве. У простору северно од наоса и олтара, а источно од дозидане капеле (Д14-15), а на југу у кв. Д25 откривају се гробови. Са јужне стране копа се „јужном сондом“ кроз просторе кв. Ж3-4, 9, 14, 19-20 на линији од јужног анекса цркве ка

---

²³¹ Истраживања су изведена у кратком периоду од 17.7-2.8. 1972. године. До данас је пронађен мали део инвентара, док недостаје цео студијски материјал издвојен у 69 кеса.

²³² Ископавања у периоду од 11-25.07. 1973. године. Истовремено радила и екипа Б.Вуловића на конзервацији. Судаћи по набрајању квадрата испред палате где се тражи трем, закључено је да опет постоје измене у редоследу бројева квадрата у односу на 1971. годину и пре тога. Сачувана је већина инвентара и пола материјала из студијске збирке, издвојеног у кесе бр. 70-146.

²³³ Ископавања изведена у периоду од 30.7-16.8.1974. године. Готово сав материјал из студијске збирке је сачуван (кеса бр. 147-173).

јужном објумном зиду, са гробовима и остацима некакве зграде са малтерном подлогом. Западно од цркве се ради са јужне стране уз зид *зграде на западу* (кв. Е2, 6 и Г23). Откривени гробови обележени су бројевима од 321 до 346, а налази, већином керамике, у ивентару од броја 84 до 110.

Наредне 1975. године (сл. 16)²³⁴ се наставља рад на откривању гробова у новим квадратима, северно (Д6, 8-10; А10), северозападно (Г10, где је пражњена и *јама* 9) и западно од цркве (Г19, 24-25 и касноантичке гробнице II и III), као и североисточно од *палате* и *пирга* (кв. Б 3, 6-8, 12-13). Откривена малтерна површина са каменом и *јама* 8 уз њу (Б7-8). Претходно се у северном делу порте, источно од пирга и палате, механизацијом скида слој “чистог наноса“ у дебљини од 70цм. На југу се копа у новим квадратима где се откривају гробови из хоризоната од касне антике до новијег доба (кв. Ж 4-5, 18-19 и касноантичка гробница I у Ж19-20 и IV у Ж19). У истом простору се ради око малтерне подлоге и остатака зида некаквог млађег објекта. Истражени су гробови бр. 347 до 525, а део откривеног материјала је издвојен у теренски инвентар бр. 111 до 296.

1976. године (сл. 17)²³⁵ се копало на југу у кв. Ж8 и 9, 13 и 14, где су откривани гробови и *јама* 10. Константовано је да су делови зграде „лаке конструкције“, уочени претходних година, готово сасвим уништени због константног укопавања у овом простору. На истоку се копало у кв. М16 и 17, 21 и 22, а на с/з у кв. Г8-10 где су малобројни гробови. На западу у кв. Г18 и 23 је такође било гробова. Откривен је део плочника стазе која је везивала цркву са зградом на западу. На северу је копано у кв. Б1 и 2 са мало повремених укопавања гробова, али са остацима зграде бондручне конструкције и *јамом* 11; у кв. Б9 и 10 је било повремениог сахрањивања само у Б9, док је у Б10 било остатака интензивне гаражи зграде са „апсидом“. На северу је постављено и шест пробних ровова по правцу с-ј и з-и (кв. Б, И, О и П). Откривени гробови су обележени бројевима од 526 до 662, док је покретни материјал смештен у сист. збирку (кесе од бр. 284-406) из које је издвојен у инвентар један део налаза (инв. бр. од 298-452).

²³⁴ Ради се месед дана у периоду од 15.7-16.8.1975. године. Измене у положају, као и ознакама и бројевима квадрата мреже се односе на кв. А и Б. Од инвентара је сачуван већи део ситних налаза, а мањи део керамике, као и већи део студијског материјала издвојен у кесе бр. 174-283.

²³⁵ Ископавања реализована у периоду од 12.07-10.08. 1976. године. У односу на претходну годину положај кв. Б и И је измењен. Од материјала издвојеног за инвентар сачувана је половина ситних налаза, за разлику од кекрамике од које има свега неколико уломака, док је систематску збирку чинио већином очувани материјал сврстан у кесе од бр. 284-406.

У сезони 1977. године се копало на северу и југу (сл. 18).²³⁶ На северу је испитан простор са остацима темеља „брвнаре“ и *огњиштем* 8, чији је северни зид откривен 1976. године. Северозападно од пирга је откопан део масивног зида правца ј/з-с/и, скоро паралелног са фасадним зидом *палате* и уз њега *јама* 12. У свим деловима порте северно и јужно од цркве и даље се откривају гробови. Јужно од цркве су откривени и остаци зидова од млађих објеката. У овом делу порте где су већ откривени гробови ранохришћанске некрополе, на југозападној граници јужног дела порте и делом и на путу западно од цркве откопана је гробница бр. VI секундарно искоришћена у средњем веку. Истражени гробови обележени су бројевима од 663-757, а материјал је раздвојен у теренски инвентар (т.и. бр. 453-561) и студијску збирку (кесе бр. 407-587).

У току 1978. године (сл. 19)²³⁷ се радило на југу у кв.Ж (6, 11 и 16) и северно тј. с/з од цркве у кв. Г1-2 где се тражио наставак старог обухватног зида који је копан напре 1970. године у простору између *зграде на западу* и *палате*, и касније, 1977. године, у кв. Г3-5, J23-25 и J19. Сондом у кв. П21 и К1 у с/и делу порте констатовани су остаци обухватног зида (?) којег су оштетили млађи гробови (782 и 783). Откривено је свега тридесетак гробова обележених бројевима од 758 – 787, као и ранохришћанске гробнице VII и VIII. У теренски инвентар су уведени предмети под бројевима 562-606.

Следеће 1979. године се није радило на терену, већ на обради теренске техничке документације и грађе. У последњој 1980. години истраживања (сл. 20)²³⁸ радови су изведени како би се отпратила траса обухватног зида најстаријег манастирског комплекса. Те године се откривају гробови нумерисани под бр.788 до 850, као и ранохришћанске гробнице (IX-XVII) у два сектора-у јужном сектору

---

²³⁶ Радило се у периоду од 22.7-19.8.1977.године. У реконструкцији мреже и овог пута има нејасноћа, јер као и досада ознаке квадрата на цртежима не одговарају подацима из дневника за исте квадрате (кв. К, П), а измењен је делом и редослед бројева мањих квадрата (код кв. Ј, Б). Сачувани су готово сви ситни налази и мали део керамике из инвентара, као и студијске збирке.

²³⁷ Ископавања у периоду од 15-28.8.1978. године. У мрежи је било малих измена око обележавања квадрата (кв. П и К). Сачувани су и идентификовани сви ситни налази из инвентара, као и већи део кеса са материјалом студијске збирке (кесе бр. 588-654).

²³⁸ Не располажемо дневником из ове године, те је реконструкција истраживања изведена на основу података из теренског инвентара и списка систематске збирке, као и цртежа (радило се у периоду од свега две недеље јула-августа 1980). Отуд претпостављам да су ове године ископане и ранохришћанске гробнице IX-X (не помињу се јер немају налазе), док се управо највише зна о гробницама које су имале налазе. Није пронађен материјал који је издвојен у систематску збирку (кесе бр. 1-79), док су готово сви налази издвојени у инвентар сачувани.

у кв. Ж7, 12, 17 и на југозападу у кв. Е 4 (делимично), 5, чији се северни делови налазе под плочником и у целости кв. Е9,10. У теренски инвентар заведени су предмети под бројевима 607-705.

2.3.2. Културна стратиграфија

Ископавањима је констатована сложена стратиграфија са културним слојевима који су се формирали у раздобљу од касне антике до позног средњег века и у периоду након освајања ових области од Турака. Као што је то уобичајено простор овог комплекса у целости није у свим епохама коришћен подједнако и исто тако, остаци старијих фаза су врло често уништавани познијим укупима и грађевинским интервенцијама. Срећну околност представљала је чињеница да је ово један од ретких манастирских комплекса на коме је било могуће извршити систематска археолошка ископавања. Наиме, већина српских средњовековних епископских цркава доживела је континуитет живота (са мањим прекидима) до данашњих дана и данас су активне, због чега је било отежано или онемогућено изучавање њихових комплекса у целости. У случају Св. Николе прекид живота у немирним временима по аустро-турским ратовима крајем 17. столећа сачувао је за потоња времена на неким деловима интактне слојеве, који су били поремећени тек разорним дејством вегетације, знатижељом пролазника или намером, срећом, појединаца да пронађу сакривено „благо“ у цркви и на крају несавесним и пре свега нестручним ископавањем првих њених „истраживача“ (Чизмић, Кучински). С друге стране, у простору где је настављено са сахрањивањем у периоду од краја 17. века до савременог доба ти слојеви су потпуно поремећени континуираним укопавањем гробова. Према остацима објеката, односно пре свега према археолошким налазима постављена је општа стратиграфска слика са релативно поуздано хронолошки раздвојеним етапама живота, односно културним хоризонтима које делом прате просторно и функционално разграничене целине по фазама. Приказ и анализа података који се односе на хоризонте који претходе, односно следе хоризонту заснивања и живота манастира, а који је предмет овог рада, биће представљени у оном обиму који је

значајан за проучавање средњовековне грађе. Анализом резултата археолошких радова дошли смо до основне стратиграфско-хронолошке слике наслојавања и живота на овом месту, са више културних стратума:

I Трагови живота у праисторијском периоду

II Касноантичка-рановизантијска некропола (4/5 - 6. век)

III Средњовековни насеобински хоризонт 10-12. века

IV/1 Манастир Св. Николе у периоду од 12-15. века

IV/2 Манастир Св. Николе у периоду од почетка 15. до краја 17. века

V Црква Св. Николе са гробљем у периоду од краја 17. столећа до савременог доба.

2.3.3. Старији (преднемањички) културни хоризонти

Трагови живота у праисторијском периоду

Најстарији трагови живота на овом локалитету, који временски претходе изградњи цркве Св. Николе, посведочени су спорадичним налазима грнчарије из најнижег слоја формираног над здравицом, откривеним током ископавања у самој цркви. Темељи храма, наиме, нису укопани у стерилно земљиште, јер су истраживачи током првих археолошких радова у наосу цркве 1967. године открили мали број уломака идентификованих као праисторијске грнчарије млађег каменог доба - неолита, којом данас нажалост не располажемо.²³⁹ Нађени су у нивоу осмог откопа у једином (централном) простору наоса где су слојеви били интактни. На истом нивоу уз северни зид наоса нађена је већа количина животињских костију. Не располажемо подацима о саставу и боји слоја, као и налазима истог порекла изван цркве.

---

²³⁹ Дневник од 28-29.07.1967. Малобројни налази керамике праисторијског периода, који се наводе у дневнику током ископавања у цркви нису издвојени у инвентар, тако да се ништа одређеније о њима не може рећи осим напред наведеног.

Касноантичка-рановизантијска некропола, сл. 21-25²⁴⁰

Други културни хоризонт констатован приликом археолошких истраживања на простору комплекса манастира Св. Николе, који му је претходио, односи се на остатке некрополе из периода касне антике тј. ранохришћанског периода. Стратиграфски и према налазима у гробовима датује се у период од средине 3. до 5. столећа. С обзиром на положај откривених гробница тј. на одсуство било каквих других интактних материјалних остатака ван простора на коме су гробови откривени, а који би се поуздано могли приписати овом хоризонту, може се закључити да је црква сазирана на празном простору (северно и с/и од касноантичког гробља. Поред ископаних гробница иначе истраживачи су забележили и да старији мештани памте да је раније ту било три камена саркофага, док је у време ископавања затечен само један, оштећен, у положају над двојном гробницом II-III. Две античке аре употребљене су као постаменти за часне трпезе у олтарима цркве и северне капеле. Средњовековни укопи на простору где су касноантичке гробнице откривене у великој мери су уништили ове старије конструкције. Најпре је јужно од цркве, приликом радова за уређење паркинга простора 1972. године, откривен један ранохришћански гроб који није нумерисан (б.б.1, сл. 21). Његова приближна локација, коју смо реконструисали захваљујући подацима са теренских скица, дозвољава закључак да је то једини гроб овог хоризонта који није обухваћен потоњим комплексом топличке епископије.²⁴¹ На 8м метара западно од ивице гроба тада је нађена и остава бронзаног новца из 4. века, која посредно датује и саму некрополу.²⁴² Источно од нађених зидова некакве куће на југу, ове 1972. године се у дневнику помиње контролна сонда и лобања у дну тог рова, поред које је био уломак имбрекса са орнаментом „везане ушице“ и тегуле, означен као нови гроб истог хоризонта (бб2). У јужном делу порте откривене су потом, 1975. године, још две гробнице - I

---

²⁴⁰ Реконструкција положаја касноантичких гробница је извршена поређењем података из техничке теренске документације са оним из дневника и расположивом фото документацијом. Иако подаци међу њима често нису усаглашени и подударни, остао је једино непознат и непоуздан положај гробова б.б, јер их је било немогуће тачно лоцирати.

²⁴¹ Он је био поплочан, оивичен и покривен великим комадима опеке (58,5x58,5x7cm), од којих неке имају орнамент укрштених и полукружних линија. Гроб усечен у живу стену је био раније опљачкан јер су биле скинуте опеке поклопнице, као и обе горње бочне опеке јужно од главе и ногу. Уп. Ћоровић-Љубинковић М., *Немањине цркве*, 99-100.

²⁴² Ћоровић-Љубинковић М., *Црква светог Николе код Куршумлије*, 125.

и IV. Налази стакла из гробнице I, и још једне касноантичке гробнице откривене јужно од цркве, посебно су анализирани и мада садржи погрешне податке ово је једини рад у коме је објављен део касноантичког материјала са локалитета.²⁴³ Сматра се да конструкција гроба I у виду гробне цисте са зидовима обложеним комадима већих камених плоча и поклопницом, такође од камених плоча, представља прелазну форму ка зиданим гробницама позног 4. и 5. века.²⁴⁴ Овакво датовање потврђено је и налазом две стаклене посуде - амфоре друге половине 4. столећа и коничног пехара који се у функцији светиљке - кандила користи од средине 4, па кроз цео 5. век (сл. 22а).²⁴⁵ Једина двојна гробница откривена је исте године западно од цркве (II-III), са зидовима делимично оштећеним познијим средњовековним укупима. Током 1976. истражена је гробница V у простору јужно од цркве на коме је откривена већина гробова овог хоризонта наредних година. Тако су 1978. у јужном делу порте откривена два растурана гроба од којих један припада гробници VII зиданој од опеке везане малтером (сл. 23), док је други (VIII) готово у потпуности девастиран познијим средњовековним и новијим укупима. У оба су пронађени римски новчићи – сребрни антонинијан цара Галијана из периода његове самосталне владавине (260 - 268) заједно са „торквесом“ од тање бронзане жице у гробу VII, односно новац Константиновог доба – прве половине 4. столећа у гробу VIII. Највећи број гробница откривен је током ископавања 1980. године, што је омогућило да се добије делимичан увид у распоред гробова на некрополи (сл. 24). Реч је о различитим типовима гробница - у виду камене цисте (XVI) или зиданим од опеке са малтером (IX?, X-XI), док један број чине обичне правоугаоне раке усечене у здравицу (XII-XV, XVII). Испоставило се да су сви гробови пљачкани и кад су у питању гробнице само је гробница X имала сачувану плочу поклопницу која је у источном делу изнад ногу остала сачувана у комаду, док је над осталим делом гробнице она разбијена. У

---

²⁴³ Кондић Ј., *Касноантичко стакло*, 411-418, са подацима да стакло потиче из гроба 1 (кв. Ж19-20) и гроба 2 (кв. Т19 и 24) откривених 1975. године. Међутим ти подаци нису сасвим тачни, јер поред гробнице I у кв. Ж20, те исте 1975. године је заиста истражена гробница II, али се она не налази у кв. Т19 и Т24, где се тада није ни копало, већ западно од цркве и то је управо двојна гробница (означена као II-III), која се посебно помиње. Сам материјал који Ј. Кондић помиње из гр. 2 (крстаста фибула и копча) потичу у ствари из гробнице XVI која је копана 1980. године у кв. Ж12, где је иначе нађена и једна амфора, али њеног цртежа и описа нема - по свој прилици то је управо примерак коју анализира Ј. Кондић као налаз из гр. 2.

²⁴⁴ Исто, 412 и нап. 8-10.

²⁴⁵ Исто, 413 и нап. 11-13 (Т. са инв. бр. 191, сл 4; Т. са инв.бр. 192, сл.5).

свим гробовима су заостали углавном само предмети који нису имали значај или вредност за пљачкаше, и то готово по правилу керамика или стаклено посуђе (XI, XIII, XIV, XV, XVI, XVII). Но у појединим гробницама сачували су се и други прилози – у XIII копча и перле, у XIV новчић цара Константина (330-337?), у XV нађен је фрагментован пар минђуша, у XVI бронзана фрагментована посуда, копча и фибула - налази који хронолошки кореспондирају у позни 4. век. Занимљиво је да је ниво поклопница гробова у свим случајевима био негде у нивоу почетка здравице. Судећи по цртежима, сачувани су у већем делу *in situ* само скелети у гробовима XVI, XVII.

Ову некрополу вероватно треба везати за оближњи *Ad Fines*, једно од станичних насеља на поменутом римском путу који је повезивао Ниш са Љешом. Током расчишћавања шута око цркве 1948. године Вуловић је поред једног од монолитних камених саркофага нашао и касноримски миљоказ.²⁴⁶ Судећи по опреми гробница, различитости њихових конструкција (нарочито репрезентативних зиданих гробница), по постојању саркофага и луксузној изради пронађених стаклених посуда, ово римско насеље је имало изузетан значај. И налаз поменуте оставе новца уз податке о остацима античких бедема и римског новца у ареалу данашње варошице потврђују да се живот у њему одвијао интензивно, али без додатних теренских истраживања тешко је говорити конкретно о самом положају, величини, устројству или трајању тог насеља.

Готово потпуно одсуство налаза и података за период од 4-5. до 12. века на овом месту, не дозвољава шира разматрања о овој фази коришћења локалитета. Међутим, откриће гробнице са сводом (VI) у најјужнијом делу средњовековне порте, која по конструкцији припада 5-6. столећу указивала би за сада само да је у млађој фази у оквиру касноантичке некрополе настављено са сахрањивањем (сл. 21 и 25). На ј/з граници порте, делом и на путу западно од цркве откопана је ова зидана гробница са прилазним степеништем од шест степеника са јужне стране, изнутра омалтерисаних и глетованих зидова и са подницом од финог белог кречног премаза. Целом дужином северног зида налази се сокл чија је горња

---

²⁴⁶ На једној од Вуловићевих скица те године у документацији Нишког завода, на месту прага западног улаза у северну капелу, учртан је камен описан као римски миљоказ, али се на другој његовој скици из исте године на том месту тај комад означава као фрагментовани антички стуб (ск. 7/13 и 16/35/1948, архитектура, нишки завод).

површина изгледа била од опека, док је унутрашњост гробнице подељена банком на два неједнака дела (сл. 25). Полуобличасти свод је срушен можда већ у позном средњем веку или позније, јер је у њеној унутрашњости откривена камена конструкција гроба од насатично постављених плоча са плочом поклопницом. У гробници нису нађени грађевински остаци свода ни од камена ни од опеке, али је вероватно била изграђена као и друге засведене гробнице овог доба, као што су напр. оне у Јагодин мали у Нишу.²⁴⁷ Како се гробови овог доба тешко могу издвојити из масе гробова са начином укопавања примењеним и током средњег века (слободно укопавање, делимично ограђивање скелета коришћењем камена и опеке, сахрањивање у сандуцима, оријентација по правцу запад-исток, положај на леђима са рукама на стомаку или ређе грудима), уколико немају карактеристичне налазе (а најчешће су без њих), немогуће је рећи да ли је било више гробова овог доба. Претпоставићемо да су евентуални гробови 6. столећа могли бити груписани на овом јужном делу порте, судећи по положају ове и зиданих гробница 4-5. столећа.

Износећи као најмање вероватну могућност о датовању цркве Св. Николе у 7-8. век, Б. Вуловић је због неких налаза које је приписао том времену (опека са истим знацима као на триконхосу и кадионице 7. века из Пепељевца), али и налаза жртвеника и миљоказа из шута рушевине (!), помишљао на постојање у непосредној околини и рановизантијског насеља – на падини према ушћу Косанице у Топлицу (уп. овде поглавље о фази 6. века на цркви Св. Богородице).²⁴⁸ Још неки подаци из документације и извештаја истраживача се односе на могуће објекте из овог периода, јер су ј/з од саме цркве били уочени остаци некакве архитектуре, који су идентификовани као остаци зидова објекта квадратне основе.²⁴⁹ Како се они налазе у непосредној близини касноантичких гробова истраживачи су претпоставили да би се на овом месту могли очекивати остаци базилике, али према овако штурим подацима тешко је закључити уопште на који објекат се они односе (тј. да ли је реч о истој гробници VI). Податак М. Љубинковић са ископавања 1976. године да су током радова негде у с/з делу

---

²⁴⁷ Zotović Lj., *Izveštaj*, 173-174.

²⁴⁸ Vulović B., *Crkva Sv. Nikole*, 15.

²⁴⁹ Исти податак се појављује и у дневнику ископавања локалитета „Шанац“ северно од цркве, од 17.11. 1976. године, који потписује Г. Марјановић-Вујовић, али је остало нејасно на шта се односи, будући да на скицама таквог нема.

порте нађене коцкице мозаика и део малтерне подлоге, који би указивали на постојање касноантичког објекта или рановизантијске базилике у близини, није касније нигде навођен.²⁵⁰ У сваком случају на овом месту је касније изградњом цркве још једном потврђен континуитет култног места. На постојање истовременог насеља негде у близини, иако његови материјални остаци нису откривени, осим гробова указали су и постојање једновремене триконхалне грађевине (Б) са налазима из тог доба, као и могућност коришћења стратешки погодног положаја „Марине куле“ на десној обали Топлице у систему одбране важних путних праваца у унутрашњости Царства.

Средњовековно насеље 10-12. века (сл. 7-7а, 26, 26а-б)

Током археолошких ископавања констатовано је више средњовековних фаза живота на овом комплексу. Подаци његових истраживача кажују да црква Светог Николе није најстарија средњовековна грађевина на овом локалитету, како се то најпре мислило, али како је данас неке од њих немогуће проверити и потврдити остају да буду дефинитивно потврђени неким будућим ископавањима. Међу таквим су они који се односе на насеобински слој из периода који претходи Немањиној градитељској активности, а који је у уској вези с датовањем градње цркве Св. Николе, односно обимом манастира у време његовог заснивања, тако да је неопходно презентовати и позабавити се тумачењем свих података у вези с тим. Судећи по току радова и белешкама, ова археолошка истраживања су требала да пруже и материјалне доказе којима би се потврдило да је епископска црква Св. Николе била уклопљена у просторну структуру насеља, јер се сматрало да је постојање насеља један од разлога што је седиште топличког епископа смештено управо у манастир Св. Николе.²⁵¹ Приликом копања канала негде с/з од цркве нађена је, према М. Љубинковић, словенска керамика 10-11. века.²⁵² Како се копање дренажног рова с/з од храма Св. Николе помиње једино у подацима уз инвентаре из 1948. године, заведене у средњовековне збирке Народног музеја,

²⁵⁰ Према усменом саопштењу колегинице Јулке Кузмановић, која је учествовала у тим истраживањима, неколико мозаичних коцкица је донето са другог локалитета, те то може бити разлог да се овај податак више не наводи, уп. Ћоровић-Љубинковић М., *Немањине цркве*, 100.

²⁵¹ Ћоровић-Љубинковић М., *Немањине цркве*, 94.

²⁵² Извештај М. Љубинковић са ископавања 1975. године (док. Нишког завода).

може се закључити да је реч о конзерваторским радовима на цркви и материјалу откривеном том приликом, који је музеју уступио Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе. Наиме, са дубине од 60цм потичу једна стрелица, која данас недостаје, односно три уломка грнчарије са дубине од 1м. Стрелицу пирамидалног врха и јако танког трна приписали смо налазима с почетка 15. столећа према групном налазу овог типа стрелица из тврђаве Козник и аналогних примерака из Сталаћког града (Т.ХХХV/12).²⁵³ Два сачувана керамичка уломка представљају дно и трбух лонаца исте фактуре и боје печења, који по свему (фактури и начину израде, као и украсу) одговарају овде на Св. Николи веома заступљеном типу лонца откривеном у великој количини уломака истом приликом, као и касније током систематских ископавања, а који се стратиграфски најраније могу датovati у крај 14, са употребом кроз 15-16. столеће, што се подудара с датовањем стрелице у истом слоју (Т.ХХIV/8-9). Да ли је поред овог материјала заведеног у збирке НМ било и другог старијег керамичког материјала? Тешко је судити будући да су управо ови уломци заведени као „словенска“ керамика 12-13. века, као и налази неколико уломака истих лонаца с/и и северно од цркве нађени при копању некаквог канала, на истој дубини од 1м, заједно са уломком зграфито посуде (Т. ХХIV/7, 10-12; Т. XI/3). Потом се и у систематским археолошким радовима који су уследили повремено понавља теза о постојању хоризонта 10-11. столећа. Најпре је у радовима на самој цркви, која је систематски истражена током прве две године рада на пројекту (1967-1968), утврђено да нема ниједног објекта који би припадао времену пре Немање.²⁵⁴ Износећи резултате истраживања ширег простора око цркве 1975. године, међутим, истраживачи наводе да је на периферном северном делу некрополе уочен некакав слој са карактеристикама стамбеног хоризонта који би претходио периоду подизања цркве Св. Николе. Установљени су наводно трагови пожара у слоју над стеном са керамиком 10-12. века, кованицима и другим материјалом који би указивали на постојање насеобинског хоризонта овог доба.²⁵⁵ Велика количина уломака керамике широко датоване у период од 11. до у 15. век, доста животињских

---

²⁵³ Вукадин О., Минић Д., *Козник*, 307; Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, 113, sl. 72/15-16, kat. br. 139 i nap. 344.

²⁵⁴ Ljubinković M., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, 189.

²⁵⁵ Док. бр. 1458/2 од дец. 1977. године, док. Нишког завода.

костију, налаз византијског чанкастог новца као и вештачки засецана стена приписани су објекту *бондрук* конструкције (кућа 1), да би потом била предузета даља истраживања овог простора у циљу откривања трагова средњовековног насеља. У прилог потврде овог хоризонта ишло је и откриће једне *јаме* (8) исте године у близини ове куће, а испод нивоа до кога су укопани гробови; показало се да је гомила обрушеног камена са њене западне стране делимично јаму затрпала и да је дно јаме 40цм испод њега. Ова јама пречника 131-147цм је откривена на 1м од нивоа тла (сл. 43 и 61). У јами је било керамике, ситних костију и једна мања обрађена кост у виду шила (Т.ХИИ/5); бележи се да је преовлађивала неглеђосана керамика, међу којом је било посуда 10. века.²⁵⁶ Након откривања још једног објекта (кућа 2) у сондажним ископавањима Г. Марјановић- Вујовић, три до тада откривена објекта дрвене конструкције приписана су насељу уз цркву – средњовековној Топлици.²⁵⁷

Кућа 1 (сл. 6, 26, 26а-б) је откривена делимично проширењем ископа у кв. Б6 и Б3 током 1975. године, након што је ниво терена у овом делу спуштен механизацијом за неких 70 цм, на претпостављени средњовековни ниво. Зато је и одмах у првим откопима кв. Б6 констатован јак слој гаражи и паљевине са разноликим материјалом - згура, уломци стакла, кованице, потковица, кости и доста грнчарије међу којом и уломци глеђосане и зграфито керамике, који се могу одредити у 14-15. столеће (Т.ИИИ/6; VIII/3).²⁵⁸ Стратиграфски слојеве овде чини горњи слој исте тамније мрке/црне земље са већом количином грнчарије, дебљине око 50 цм и слој испод њега већ карактеристична жутоцрвена земља - здравица у коју су по правилу укопани гробови. Мада се међу подацима истраживача помиње да су у том горњем слоју налажени уломци старије неглеђосане, пре 12. и оне из 12. века која је измешана са познијом, углавном позносредњовековном глеђосаном керамиком (као последица спирања са падине), будући да није сачувана према цртежима и описима је могуће идентификовати и потврдити само

---

²⁵⁶ Керамика из јаме недостаје у сачуваном материјалу (сист.зб. 231, 234, 235, 240 и 249/1975).

²⁵⁷ Извештај из 1978. године (док. АЗПСВ НМ). Поред објеката које сам обележила као кућа 1 (кв. Б2-3/1975, сл. 26, 26а-б) и кућа 2 (сл. 7а) овом хоризонту је од истраживача приписан и трећи објекат тзв. брвнара са апсидом (кв. Б9-10/1976-1977, сл. 62, 62а и 63), али покажемо да му он не припада, с обзиром на положај у односу на друге грађевине и пре свега у односу на линију првобитног обзиђа.

²⁵⁸ Културни слој је овде био веома танак, посебно у делу кв. А10, где је напр. гроб 484 укопан у стену већ на дубини од свега 25цм, тако да је ископавање у кв. Б6 и северном делу кв. А10 завршено на мање од 0,5м дубине.

млађу глеђосану и то ону украшену зграфито и сликаним орнаментима (Т.V/6; Т.VIII/2, 14). У с/з делу кв. БЗ одмах под овим слојем је већ била стена у коју је укопано свега неколико гробова (511-513), свакако млађих будући да су укопани кроз горњи слој са позносредњовековним материјалом (Т.XXXII/2). Негде уз јужни профил у дну слоја ове тамне земље (показало се у нивоу подних плоча) откривен је чанкасти новац, идентификован као новац Манојла I Комнина.²⁵⁹ У ј/з делу квадрата, наиме, уочена је линија усека приближно по правцу запад-исток, што је уз неколико мањих каменова у низу који би могли бити од темеља тј. субструкције на коју је лежала дрвена конструкција зидова, указало да је реч о објекту укопаном делом у стену.

Како би се објекат открио у целости следеће године се отварају површине нових квадрата (кв. Б1-2/1976). Након откривања нивоа са плочама на 25-40см испод површине, који смо идентификовали као ниво плочника око позније зграде палате, уочена је најпре *јама* (11) уз саму источну ивицу сонде, у којој је била већа количина разноликог материјала (сл. 17, 43 и 26-26а). Западно од јаме, на правилним размацима, откривене су мањи укопи на 162-167цм удаљености, вероватно од дрвених стубова (косника?) конструкције овог објекта. Са исте западне стране откривени су на три места остаци дрвених греда. Објекту би припадала и набијена земља у ј/з делу сонде, као и остаци дирека/ступца или можда греде «темељаче» са северне стране сонде, јер лежи по правцу с/з-ј/и, тј. уз линију усека. Са северне стране набијене земље откривен је гроб 583, а западније и гроб 584, сасвим плитко испод нивоа тла, а изнад нивоа објекта. Са северне стране ове јаме, а у с/з углу објекта, налазила се мања поплочана површина, дим. око 110x125цм која је идентификована као под од плоча правилно распоређених и постављених на танак нивелирајући слој земље (сл. 26а-б). Поменута јама, укопана у стену, пресекла је и оштетила подницу објекта. Праћењем северног усека у стени потврђено је да се он наставља на онај установљен у кв. БЗ из 1975 године, односно да је реч о једном истом објекту који основом и остацима архитектонске структуре спада у тзв. *бондрук* зграде. Кућа је имала вероватно

---

²⁵⁹ Тер. инв. 272/75, данас загубљен.

неправилну квадратну основу са северном страном дужине 4м (сл. 266).²⁶⁰ Са њене спољне стране установљени су отисци од вертикалних дебала конструкције зидова (П 28-31 цм), изнад којих је у слоју земље нађен и уломак обода зделе, која типолошки и орнаментиком припада луксузној грнчарији друге половине 14, тј. почетку 15. столећа (Т.V/10). Ширењем откопа са источне стране објекта бележи се чишћење још две јаме од дебела бондрук конструкције, тако да је кућа по свој прилици имала директе са три стране на којима је конструкција укопана у стену. Због пада терена објекат је са северне стране дубље укопан (око 70цм испод нивоа терена) у односу на јужну (просечно 35 цм), одакле би се требао очекивати и прилаз/улаз. Нема података о постојању пећи која би се, судећи према највећем броју сачуваних пећи у насеобинским полуукопаним објектима са скелетном конструкцијом зидова 11-12. столећа на другим локалитетима, требала налазити негде у углу.²⁶¹ Могло би се помислити да је поменуто поплочање у углу део основе/поднице конструкције најпре отвореног огњишта управо наспрам улаза, како је то уобичајено, а ниво набијене земље заправо подница објекта, као што показују бројни примери.²⁶² Нема индикација да је објекат страдао насилно у 12. веку, како су претпоставили истраживачи, на шта уосталом указује и непостојање видних трагова конструкције зидова. Међутим, сигурно је да није био у употреби после средине 14. века с обзиром на налазе луксузне зграфито грнчарије друге половине истог столећа у слоју над објектом који заправо представља слој насипа/нивелације којим је објекат засут, као и на укопавање гробова над објектом, међу којима настарији припадају другој половини 15. века (гроб 512). Што се тиче *јаме* 11 која је пробила подницу куће, она се јасно издвојила у виду неправилне кружне површине тамније земље, дим. 160x140цм, са већом количином керамике међу којом је било целих и посуда за реконструкцију (Т. XX-XXI/1-10). Поред познатог репертоара посуђа 16-17. столећа у садржају јаме се нашла и фрагментована посуда у виду зелено глеђосане чаше на стопи, налик

---

²⁶⁰ Западна страна је усечена у стену у дужини од око 2,5м, али како нису дате димензије површине са набијеном земљом са јужне стране, немамо могућност да реконструишемо тачну величину и облик целе основе куће.

²⁶¹ Милошевић Г., *Становање*, 151-157, 161-162, 204 (тип Б1.2).

²⁶² Исто, 162-163. Отворена огњишта су додуше ретка у кућама ранијих стамбених хоризоната до 13. века, уп. Поповић М., Иванишевић В., *Град Браничево*, 135-138 (куће 1-2, 4-7, Рудине-Браничево), а интензивнија у објектима 13-14. века, уп. Милошевић Г., *Становање*, 72 и сл. 90 (кућа 25 Доњег града Београдске тврђаве), 67-68 и сл. 84-85 (кућа 1-2 у Поречкој реци), 40 и сл. 33 (кућа 4 у Рибници).

металној чаши за причешће, са аналогјама у материјалу 15. столећа и део ноге свећњака (Т. XXI/2-3), али и остаци грађевинског материјала - фрагмената мермера, опеке, гвоздених налаза, уломака стакла, као и токарених елемената намештаја (Т. XXI/5). Јама је, судећи по садржају, укопана на простору већ давно урушене куће и кроз слој насипа 15. века, најраније крајем 16. столећа. Садржај јаме казује и да би њено укопавање могло да се веже за некакве радове на обнови, најпре зграде палате. Даљим радовима у линији ове куће, у сондама постављеним исте године даље на северном (сонде 2-3) и с/и делу падине (сонде 5-6) показало се да се некропола није ширила на тој површини, да нема ни културних слојева, а да је стена на појединим местима доста плитко - на дубини од свега 40-50 од површине тла (сл. 17). Само је у пробној сонди 1, северно од куће 1, констатовано мало ситних уломака керамике у горњем слоју дебљине 40 цм, свега два гроба укопана у стену и сама стена на око 1м дубине, али без икаквих материјалних остатака најстаријег средњовековног хоризонта.

Кућа 2 је откривена исте 1976. године године у ископавањима изван тј. северно од ограде комплекса, на потесу „Шанац“ у власништву породице (Панте) Пантовића (сл. 7-7а). Могућност да се на овом делу терена открију налази овог доба вероватно је доведена у везу и са чињеницом да се изнад падине налази зараван тј. врх узвишења познат као „Немањини двори“, на којој су се на површини терена уочавале линије зидова, а чије постојање су потврдили нађени остаци грађевинског материјала—трагова малтера, камена и опеке, као и керамика.²⁶³ Примећено је да самом конфигурацијом терена и положајем у односу на околину ова зараван има све карактеристике природно погодног места за подизање утврђења, а сама падина—подграђа. Отворене су четири сонде у виду пробних ровова, различитих димензија (сл. 7). У две најсеверније међу њима (сонда 1 и 2, дим. 2x10м), које су постављене на падини правцем з-и и у међусобној удаљености од 10м, није било никаквих трагова културног наслојавања. Друге две сонде (3 и 4) су постављене јужније од њих, у подножју падине, на местима са претходно констатованим траговима насељавања. Сонда 3 (дим. 9x2,5м) постављена је у правцу с/з-ј/и, а североисточно од ње сонда 4 (дим. 5x2,5м) у којој такође није било културних слојева. У сонди 3, међутим,

---

²⁶³ Дневник од 09.08.1967. године. Исти положај се назива „Немањини виногради“.

откривени су остаци објекта (кућа 2) делимично укопаног до лискунасте стене у којој су уочена удубљења за дрвене греде (сл. 7а). Она представљају основу куће утемељене у самој стени засецањем њене површине и прављењем јама за дрвене греде, које су чиниле горњу конструкцију објекта. Такође су откривени остаци хоризонталне греде у јачим траговима гореле земље и гари. Ово би указивало да је објекат страдао у некаквом пожару, с обзиром да је интензиван слој палевине констатован и према угљенисаним остацима дрвета, као и самој земљи изнад стене и на керамици откривеној у том слоју. Треба напоменути да је код претходно откривене куће (кућа 1), на свега десетак метара удаљености и јужно од ове, такође уочен слој пожара, али као слој којим је површина урушеног објекта засута у 15. столећу. Начин укопавања куће упоређен је са кућама откривеним током истраживања средњовековних хоризоната Београдског града и Прилепа.²⁶⁴ Пронађена керамика је углавном рађена слободном руком и дорађивана на спором витлу, а свега неколико уломака је имало и трагове глеђи. Било је више посуда, међу којима је највећи број припадао типу лонца јако разгнута обода, а као карактеристичан помиње се тип мањег лончића са једном дршком.²⁶⁵ Како нема трага налазима керамике са овог потеса, којима би била потврђено датовање објеката насеља у 12. век са доњом границом овог насеобинског хоризонта у 11. столеће, мишљење Г. Марјановић-Вујовић остаје да буде потврђено материјалом у будућим ископавањима. Иначе ван линије првобитног обзића у материјалу смо успели једино још у нижим слојевима под рушевином око с/з угла позније зграде палате да издвојимо неколико ситних уломака кухињске грнчарије 12-13. столећа, изразито грубе фактуре и обраде и тек један обод рађен на ножном витлу, вероватно доспелих спирањем са падине (Т. I/4, 10). Постоји, чини се, мање реална могућност да ти трагови насеобинског слоја припадају пропратним и споредним манастирским грађевинама, односно економији изван обзића манастира с почетка друге половине 12. столећа с обзиром да су откривени у ужој спољној зони око северног првобитног обзића.

---

²⁶⁴ Марјановић-Вујовић Г., Делјанин В., *Kuršumlja*, 134; Ћоровић-Љубинковић М., *Немањине цркве*, 94.

²⁶⁵ Уз неколико теренских техничких скица са профилима сонди (док. АЗПСВ НМ), располагамо још само дневником истраживања за 12 дана рада из 1976. године, одакле су извучени подаци о току радова, али не и цртежима или описом инвентара. Радови су прекинути због неповољних временских услова с намером да се следеће године наставе, али до тога изгледа није дошло.

Због недостатка и керамичког материјала 10-12. века на који се позива М. Љубинковић, нека будућа ископавања на овом месту могла би да изнесу коначне закључке ког је обима могло бити претпостављено насеље уз које је подигнута црква и заснован манастир, као и о којој фази насеља је реч – преднемањинској или једновременој његовом добу. На територији данашње Куршумлије до сада нису пронађени никакви други остаци раносредњовековног, преднемањинског као ни средњовековног насеља из времена Немање и његових наследника, мада се мора узети у обзир и слаба истраженост овог простора. Једини податак из документације у вези с тим односи се на откривање трасе некаква два паралелна масивна зида од камена везаног кречом са остацима малтерног пода у градској зони (ул. Косте Војиновића), у радовима на копању канала за савремену инфраструктуру 1967. године, али без било каквих података о евентуалном материјалу који би их датовао. У сваком случају, судећи по поменутој грнчарији на падини северно (Т.ХХIV/7, 10-12), али и грнчарији нађеној с/з од цркве (Т.П/3-4), постојао је насеобински хоризонт у позносредњовековној фази манастира у његовом непосредном окружењу, што би негде посредно указивало и на раније насеље.²⁶⁶ Поновићемо да се у најстаријим турским документима (из 1444-1445. године) овдашње насеље назива новим (турским) именом - Куршунлу килисе. Овај назив насеља, као слободнији превод ранијег српског имена Беле Цркве, настао управо због близине две Немањине цркве, се повезује са постојањем насеља у непосредном окружењу манастира Св. Николе тог доба.²⁶⁷ Не треба, међутим изгубити из вида и да извори сведоче и да су као трг Беле Цркве забележене у дубровачким актима још 1280. године, најпре као манастирски трг и потом изразито у функцији копаоничког рударства, а знамо из неколико примера да се трг развијао уз манастире као центре духовног, али и економског живота области већ од Немањиног доба.²⁶⁸ Закључићемо да су археолошка истраживања пружила индиције о постојању насеља Немањиног доба, али археолошки налази

---

²⁶⁶ У књигама инвентара погрешно је унето да је керамика нађена у јами у каналу који је копала централа на 250м с/и од цркве, јер скица (сл. 38) управо показује данашње стање и тачан положај канала и централе с/з од цркве. То потврђује и теренска скица из 1948. године (бр.32, лист 15, нишки завод) на којој је скициран лонац и.б.557 (Т.П/4) са тачним подацима о месту налаза, у каналу за воду код централе. Данас на самој падини изнад цркве и према централни нема савремених објеката.

²⁶⁷ Храбак Б., *Беле Цркве*, 24.

²⁶⁸ Исто, 23-31; Благојевић М., *Владар и поданици*, 383-384.

који би их оправдали за сада недостају. Утврђивање ових чињеница помогло би разрешењу питања датовања саме цркве и сагледавању топографије и услова у којима је она подигнута.

2.3.4. Манастир Св. Николе у периоду од 12. до првих деценија 15. века

Највећи део остатака архитектуре и дела покретног археолошког материјала припада средњовековним слојевима живота на комплексу. То је дуг период у коме се у простору с црквом Св. Николе од Стефана Немање образованом као манастирском комплексу, а у време архиепископа Саве као седишту топличког епископа, живело и сахрањивало у континуитету, све до разарања праћених великим пожаром који су оштетили цркву, а профане манастирске објекте у потпуности девастирали. На самој цркви било је могуће раздвојити више грађевинских фаза, а на некрополи овог периода више хоризоната сахрањивања. Како је негде у првим деценијама 15. века просторна структура манастира изградњом нових зграда и померањем линије обзиђа у потпуности измењена, то ће овом великом градитељском активношћу бити окончан овај средњовековни стратум.

Црква (архитектура и археолошка истраживања у цркви), сл. 27-51а

О самој цркви је пуно писано и општи подаци о њој се могу наћи у готово свим важнијим прегледима старе српске црквене архитектуре,²⁶⁹ али и у најважнијим студијама о византијском сакралном градитељству.²⁷⁰ Неколико чланака и студија посвећено је само анализи појаве и реконструкције кула-звоника на црквама Немањиног доба, па и на цркви Св. Николе.²⁷¹ Овде ће бити представљени, најкраће могуће, основни подаци који се односе на просторну

---

²⁶⁹ Millet G., *L'ancien art Serbe*, 52-54; Марковић В., *Православно монаштво*, 59-60; Петковић В. Р., *Преглед црквених споменика*, 214; Бошковић Ђ., *Архитектура средњег века*, 276; Дероко А., *Монуменална и декоративна архитектура*, 64-65; Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 13-37 итд.

²⁷⁰ Millet G., *L'école*, 170, 208, нап. 1 на стр. 215, нап. 7 на стр. 235; Krautheimer R., *Early Christian*, 273, fig.110A; Mango C., *Architettura bizantina*, 161, 219, 308, 310, 312, 324-325.

²⁷¹ Вуловић Б., *Црква светог Николе*, 4-18; Кандић М. О., *Куле-звоници*, 25-29 (за литературу о звоницима напомене 46-53); Чанак-Медић М., *Двојне куле*, 181 и нап.1-4.

структуру цркве и питања која се постављају у вези са изучавањем њене архитектуре, односно датовањем појединих етапа у градњи цркве. Свети Никола је једнобродна једнокуполна црква, оријентисана по правцу исток-запад, са олтарским простором на истоку и дограђеном припратом са кулама на западној страни. Уз јужни зид централног дела храма - простора за вернике образованог од два травеја међусобно одвојена пиластрима (наосом и западним травејем – унутрашњом припратом) изграђена је просторија квадратне основе, а са северне стране позније је дозидана капела. Већ при првом погледу на архитектонски склоп и начин зидања грађевине јасно је да се може говорити о различитим фазама градње на цркви (сл. 27, 31-34):

1. Основа централног дела грађевине је у облику сажетог крста. Изнад средишњег поткуполног простора који има квадратни облик, издиже се купола са релативно ниским кружним тамбуром. У дну пандантифа поткуполне конструкције били су уграђени керамички лонци у функцији акустичних лонаца, који би представљали ретке сачуване налазе грнчарије из доба изградње цркве (Т. I/1).²⁷² На овај централни поткуполни простор са источне стране се надовезује троделни олтарски простор (сл. 30, 32). Сачињавају га три травеја који се завршавају апсидама, од којих је средња нешто ширира, а две бочне (ђаконикон и проскомидија) нешто мање. Све апсиде су изнутра полукружне, а споља полигоналне. У ископавањима су пронађени и темељи стубаца који носе троделни лук испред олтарског простора, као и унутрашње и спољно лице темеља све три апсиде када је утврђено да су она полукружна са обе стране. Сам куполни део наоса, са подужним полуобличастим сводовима и куполом на пандантифима у средишту, био је сачуван готово у целини пре обнове тако да су познати готово сви елементи његове конструкције.²⁷³ Склоп овог централног дела грађевине има извесне специфичне архитектонске елементе који се налазе у архитектури Византије комнинске епохе, мада у целини она нема аналогije међу цариградским црквама.²⁷⁴ Паралеле за поједина архитектонска решења истраживачи налазе у

---

²⁷² Вуловић Б., *Конзервација рушевина Св. Николе*, 65.

²⁷³ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 19, сл. 25-26, 29, 39-41, 43, 49.

²⁷⁴ Основна концепција - једнобродна црква са куполом сразмерно великог пречника, троделни олтарски простор и припрата, као и фасада зидана искључиво од опека са широким спојницама у водоравним низовима, којом је на цариградски начин исцртана њена унутрашња структура –

архитектуре главног дела цркве манастира Христа Хоре (Карије-џамије), црквама Христа (Ески имарет џамија) и Христа Акателептоса (Календерхане џамија), док се средња црква манастира Пантократора (подигнута пре 1136) сматра његовом најближом аналогијом.²⁷⁵ Новија истраживања архитектуру ове цркве сврставају међу дела на којима је у извођењу изражено велико познавање цариградске архитектуре и у потпуности примењени вештина и креативност у погледу пројектовања, због чега се и разликује од цркава које потпуно прате дизајн цркве манастира Хоре.²⁷⁶

Са јужне стране у осовини централног поткуполног простора налази се јужни параклис, истовремено изграђен, јер је конзерваторским радовима, а потом и археолошким ископавањима утврђено да темељи оба простора чине јединствену целину (сл 27, 30-31). У анализи просторне структуре цркве Св. Николе, као Немањине задужбине, употреба кугластог свода (тј. куполе чији је круг уписан око квадратне основице просторије) се узима као јединствено решење у српској средњовековној архитектури.²⁷⁷ Упоредо с тим се изградња бочних параклиса уз цркву тумачи као идеја настала по светогорским узорима, широко распрострањена у византијском свету, која подразумева издвајање култних просторија ограничене намене у анексе главне грађевине; та појава је нарочито особена за рашку архитектуру почев од Жиче.²⁷⁸ Сви зидови цркве овде су у горњем делу зидани од опеке постављене на каменим темељима који иду у дубине до 1, 35м (мерено од нивелете пода). Што се тиче темеља, приликом ископавања је констатовано да су крај источног зида цркве и јужни зид припрате зидани, за разлику од темеља цркве, веома правилним редовима ломљеног притесаног камена и циглом, док је преко проширења темеља протезиса (проширење се иначе јавља овде и на северној половини централне апсиде) се налазио ред опека „старог“ формата. Специфичност у техници зидања цркве огледа се у томе што је сваки други ред опека, са обе стране зидова, увлачен према језгру зида и потом покривен, заједно са спојницама, финим слојем црвенкастог малтера; тако је лице

узимају се као доказ да она представља дело цариградских мајстора (Шупут М., *Цариградски извори*, 171-179 са старијом литературом).

²⁷⁵ Vulović B., *Crkva Sv. Nikole*, 11, нап. 17 и даље; Ђоровић-Љубинковић М., *Естергонски западни портал*, 401-404; Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 28; Шупут М., *нав. дело*, 172-176.

²⁷⁶ Mihaljević M., *Change in Byzantine Architecture*, 102-109.

²⁷⁷ Vulović B., *нав. дело*, 7, сл. 8; Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *нав. дело*, 20, сл. 30.

²⁷⁸ Кораћ В., *Свети Сава*, 236.

зида у потпуности подражавало уобичајенији начин зидања који се састоји у постављању наизменичних редова камена и опеке, тзв. *opus listatum*.²⁷⁹ И лучни елементи (архиволте, полукружни надпрозорници, колонете на тамбуру и кровни венци) зидани су истом опеком захтевајући мајсторску вештину, за разлику од познијег зидања опеком и теракотом израђиваном у посебним калупима у ову сврху.²⁸⁰ Употребљена је добро печена опека просечних димензија 29x37x4,5 (+/- 1-2 цм).²⁸¹ У већини случајева опека носи на једној површини разне ознаке отиснуте у калупима, те је одмах уочена сличност тих знака са оним на опекама из оближње Св. Богородице и Богородичне цркве у Студеници, навела на закључак да су оне античког, односно рановизантијског порекла.²⁸² Што се тиче пода овог дела цркве он је био од опеке, а његова нивелета се дала уочити према испаду једног реда опека из зидне масе на одређеној, истој, висини са фрагментованим комадима опека на улазу у јужни параклис и између јужног ступца олтарске преграде и зида ђаконикона.²⁸³ Захваљујући сачуваним остацима фресака на делу довратника на улазу у параклис утврђен је првобитан ниво пода, који је реконструисан од опека сложених у редове (сл. 30).²⁸⁴ Осим централног дела цркве, делови олтарског простора, западног травеја и јужног вестибила су највећим делом пре истраживачких радова били уништени тј. сачувани су само приземни делови зидова или делови сводних конструкција, који су омогућили доста поуздану реконструкцију овог дела цркве (сл. 28-29).²⁸⁵

2. Друга фаза градње уочава се на самим зидовима цркве. На месту где је зид припрате са кулама прислоњен за западну фасаду старијег дела цркве јасно су видљиве спојнице.²⁸⁶ Уз старију једнобродну цркву, наиме, дозидана је припрата приближно квадратног облика засведена полуобличастим сводом, са две симетрично постављене куле на њеним западним угловима (сл. 27, 30, 34). Приликом археолошких радова утврђено је да су темељи јужног зида нартекса

²⁷⁹ Vulović B., *Crkva Sv. Nikole*, 10 и 11, сл. 16; уп. Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, сл. 58-59.

²⁸⁰ Vulović B., *op. cit.*, 10, sl.16.

²⁸¹ Ристић М.М., Ђирковић М.С., Кораћ Р. В., *Опеке*, 31-33.

²⁸² Vulović B., *op. cit.*, 10, sl. 17 и Исти, *Конзервација Богородице*, 69, сл.3; Бошковић Ђ., Вуловић Б., *Царичин град-Куришумлија-Студеница*, 175-179.

²⁸³ Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 56.

²⁸⁴ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, сл. 8 и 10, сл. 57.

²⁸⁵ Vulović B., *Crkva Sv. Nikole*, sl. 4, 14, 18-20; уп. Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *нав.дело*, 19-20, сл.7-19 и 20-59.

²⁸⁶ Vulović B., *op. cit.*, sl. 4.

осетно плићи од темеља зидова централног дела цркве. Првобитно се у припрату улазило са све три стране, али су касније два бочна улаза зазидана. Између кула је био трем, такође засведен полуобличастим сводом, са зидом изнад свода који је могао да затвара тај простор или да чини прочеље терасе на коју се улазило са спрата куле.²⁸⁷ Из трема се улазило у приземља кула и у спољну припрату. Вероватно су приземља кула служила као капеле, јер су површине зидова унутар биле живописане.²⁸⁸ Овакав изглед западног дела грађевине (положај кула и њихова наглашена вертикала, са доњим пуним масама и горњим које су све више разуђене), коме се стилске узор траже на западу, јер је у потпуној супротности византијској концепцији централног дела храма, произвео је, како ћемо видети, различита мишљења о датовању ове две фазе цркве. У односу на старији део цркве чита је и разлика у техници зидања, односно у употребљеном материјалу. Сада се за зидање користи и опека и камен, ређани у наизменичним редовима, без неке правилности. Камен ређан у неколико редова смењивала су 2-3 реда опеке, иначе начин зидања забележен и на олтарској прегради оближње Богородичне цркве. И ова чињеница навела је, као што ћемо видети, на различита тумачења и датовања фаза градњи на обе ове цркве, ослоњене на две претпоставке. Једну износи Б. Вуловић, по којој је олтарска преграда дело Немањине обнове грађевине на тој локацији, због чега би и ову фазу Св. Николе требало датovati у крај 12. века, и другу који наводи Ђ. Стричевић, по којој сачувана олтарска преграда Св. Богородице представља остатке средњовековне рестаурације триконхоса из 6. века, а која се односи на познију обнову из 14. столећа.²⁸⁹

Куле су иначе квадратне основе и зидане су од притесаног камена и опеке. Имале су троспратну конструкцију, што се види преко очуваних лежишта за греде за међуспратну конструкцију (равна дрвена таваница), док је последњи спрат био засведен калотом. Приземља кула имају масивно саграђене зидове, док су на спратовима зидна платна олакшана ширим дводелним и једноделним прозорским отворима. На последњем спрату испод калоте на пандантифима, којом је био засведен овај простор, су вероватно била окачена звона. Зидови који носе калоте

---

²⁸⁷ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *нав. дело*, 20 и сл. 8, 15, 19, 50.

²⁸⁸ Вуловић Б., *Конзервација рушевина Св. Николе*, 65-66 и *Isti, Crkva Sv. Nikole*, 19-20; Ђурић В., *Византијске фреске*, 34.

²⁸⁹ Vulović B., *Crkva Sv. Nikole*, 10; Стричевић Ђ., *Средњовековна рестаурација*, 199 и даље.

кула су са спољне стране сужени у односу на делове испод линије ослонца, тако да стварају лажан осмоугаони тамбур, наликујући тамбуру над централним простором храма. Постоје различита мишљења по питању везе приземља са спратом.²⁹⁰ Претпоставља се да је веза између осталих спратова била могућа преко посебних дрвених лествица. У припрати је за разлику од главног дела цркве откривен, готово у потпуности, сачуван под од камених плоча неправилних облика. На исти начин је реконструисан остатак пода у припрати, у унутрашњости кула и трему који их спаја, као и око цркве (сл. 30).²⁹¹ До истраживања сачувала се само јужна кула, док је друга била срушена готово до темеља, тако да се о њој могло судити само на основу остатака зидова приземља. Обновљена је по угледу на наспрамну јужну кулу. Очуван је био и део полуобличастог свода трема.²⁹²

3. Према сачуваним деловима архитектуре констатовано је да је у следећој фази цркви дозидана северна капела (северни параклис). Она се наслања на северни зид западног травеја наоса (сл. 27, 33).²⁹³ Према архитектонском склопу, као и према остацима фреско сликарства ову фазу доградње већина истраживача датује у 14. столеће.²⁹⁴ Капелу са основом у облику сажетог уписаног крста представља у ствари мањи правоугаони простор са олтарском апсидом изнутра полукружном, а са спољне стране трапезоидног облика, у који се улазило са спољне, западне стране. Истовремено је постојао и други улаз на јужном зиду који је капелу спајао са западним травејем цркве, и он је изгледа касније сужен дозиђивањем новог дела зида уз источни довратник, према М. Љубинковић у време кад је црква срушена, а у капели се наставило са богослужењем.²⁹⁵ Два

---

²⁹⁰ Једно је да се на спрат куле није излазило са степеницама које су полазиле из њене унутрашњости, односно да се прилазило дрвеним степеницама са спољне источне стране где се налази већи отвор, који је могао да служи као врата (Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 20-21; Vulović В., *op. cit.*, 9). О. Кандић предлаже решење које налазимо на звонницама Св. Петра у Бијелом Пољу на којима се та веза остваривала преко степеништа смештеног у северној кули, одакле би се потом преко галерије долазило на спрат јужне куле (Кандић М. О., *Куле-звоници*, 28 и нап. 143).

²⁹¹ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *нав. дело*, сл. 8 и 10.

²⁹² Vulović В., *op. cit.*, сл. 1-3, 11; Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *нав. дело*, 20-21, сл. 14, 36-37.

²⁹³ Vulović В., *Crkva Sv. Nikole*, 9, сл. 4, 14-15; Ljubinković М., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, 189.

²⁹⁴ Vulović В., *op. cit.*, 9; Ljubinković М., *op. cit.*, 188 и Иста, *Crkva svetog Nikole*, 124; Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 21.

²⁹⁵ Ljubinković М., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, 189; уп. Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *нав. дело*, 21, сл. 8.

бочна прислоњена лука образовали су унутрашњи простор капеле у виду крста изнад кога је било кубе или је постојао једноставан подужни полуобличасти свод (обновљени су луци, али са нижим теменом него што би имали да су носили куполу и реконструисан је полуобличасти свод).²⁹⁶ У односу на претходне фазе, зидови капеле су зидани притесаним комадима камена пешчара, због чега су је истраживачи поредили са малим једнобродним грађевинама приморског типа не тако ретким на грађевинама немањићког доба, Студеници, Сопоћанима, Жичи, Бањи, Градцу и Пећи.²⁹⁷ Њени зидови пре обнове били су очувани у висини до 1,5м (сл. 29).

Кровни покривач је на целој грађевини био од оловног лима постављеног непосредно на калоту, без дрвене подлоге, осим на северној капели где је у ту сврху коришћена ћерамида.²⁹⁸ И данас након мноштва студија и чланака који се баве најранијом сакралном архитектуром Немањиног доба црква представља занимљиву и још увек отворену тему за изучавање.

***

Црква Св. Николе се налази на заравњеном платоу високо изнад ушћа реке Бањске у Топлицу (око 20м висинске разлике). Данас ограђен простор платоа и дворишта око цркве има неправилан облик унутар површине дим. око 110x100м, са улазом са новог пута ј/и од цркве, обухватајући све откривене грађевине некадашњег манастирског комплекса (сл. 35-37). Са југа и (југо)запада данас порту окружује савремени асфалтни пут просечен, судећи по једној скици, свакако пре 1951. године, али је површина локалитета током истраживања у више наврата мењала изглед због де/нивелација при уређењу простора, као и због тога што су кроз саму порту пролазили колски путеви за насеље на падини изнад манастира (сл. 38, 39-42). Терен порте је у паду од севера ка југу (разлика у висини од 382.5м уз најсевернији део оgrade до 376.2м на јужној ивици порте) и сасвим у благом паду од истока ка западу (376.9 - 375.3м). Археолошки је потврђено оно што је архитектура цркве на први поглед показивала. Најстаријој грађевинској фази унутар ограђеног простора припадају црква (олтар, наос, унутрашња припрата) и јужни анекс у који се улазило из централног дела наоса.

²⁹⁶ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *нав. дело*, сл. 12 и 34.

²⁹⁷ Vulović B., *Crkva Sv. Nikole*, 10.

²⁹⁸ Ibid, i nap. 16.

Ископавања су показала да је црква из темеља подигнута заједно са јужним анексом; темељи западног и јужног зида налазе се на дубини од 1,25м, источног на 1,20м, а темељи зидане гробнице I на 1,11м. Као доказ да је то Немањина црква Св. Николе истраживачи наводе податак да је уз темељ северног зида наоса пронађен чанкасти бакарни новац византијског цара Манојла I Комнина, Немањиног савременика.²⁹⁹ Налаз овог новчића у централном простору цркве је тако, према М. Љубинковић, потврдио време подизања главног дела цркве у Немањино време и тиме одбацио наведене претпоставке о ранијем датовању овог дела храма тј. тезе да је ту постојао старији објекат који је он само обновио. Анализа података који се односе на ову тезу је показала следеће. Чанкасти новац цара Манојла Комнина је (према теренском дневнику) нађен у с/и углу наоса, у растреситој земљи управо у простору где је земља прекопавана, и по свој прилици у близини гроба 2 (сл. 97).³⁰⁰ Гроб 2 је укопан уз сам северни зид и стопалима удаљен свега нешто више од двадесет центиметара од с/и угла наоса, а појавио се на нивоу 6 о.с. (лобања), док је остатак скелета лежао дубље. Дно раке од набијене земље је констатовано на дубини од 107цм. Пре него што је у нивоу петог откопа новчић пронађен копало се кроз слој који је садржао мешан средњовековни и новији материјал (чауре од куршума, фрагменти новог стакла и олова и површинском слоју), који је такође налажен и у дубљим слојевима уз северни зид све до нивоа седмог откопа (ексери, ситни уломци стакла и новије керамике, токарени стубићи, ланчић кадионице),³⁰¹ што казује да не може бити речи о непоремећеном слоју. Што се тиче податка да је нађен у темељном рову он се не може узети као валидан с обзиром на изнете чињенице - прекопан слој у врло малом простору у углу који је могао најпре бити поремећен укопавањем гроба 2, тако да ивице рова са унутрашње стране сигурно нису могле бити уочене у ситуацији која је описана. Како нигде ни са спољне стране нема белешке о широј ивици ископа за темеље (темељи су у ширини зида у горњем делу, без лица), то се може закључити да су они израђени на уобичајени начин – копањем

---

²⁹⁹ Љубинковић М., *Ископавања комплекса цркве светог Николе*, 189; уп. Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 27. Ипак податак о новцу овог владара у непоремећеном слоју се понавља и даље кроз научну литературу (уп. Калић Ј., *Српска држава и Охридска архиепископија*, 205).

³⁰⁰ Тер. инв. 8/67, данас загубљен. Дневник од 27.7 и 1.8.1967. године, без података о удаљености од зидова или гроба.

³⁰¹ Тер. инв. 10-12/67, као и готово сви налази из ове године, данас недостају.

рова у истој ширини од дна до врха и насипањем камена и кречног малтера до затечене горње површине тла, одакле се кренуло са зидањем горњих делова цркве у опеци. Темељи цркве иначе нису дубоки, најплићи су управо са северне стране (1,2-1,3м), а најдубље су укопани темељи јужног зида, због нагиба терена (до 1,7 м). Новчић је дакле нађен негде у висини средњег дела темеља, плиће него што је укоп за гроб 2. У централном делу наоса земља је, међутим, била тврђа и већим делом непрекопавана, но у сваком случају на нивоу 11-12. откопа сишло се у стерилне слојеве у који је и укопан најдубљи гроб из наоса (гроб 7). Из чињенице да је растресит поремећен слој регистрован и дуж јужног зида наоса, а да су сви поремећени скелети управо они који су укопани уз ове зидове, може се закључити да су места тих гробова била обележена плочама, најпре у нивоу подних. На то указује и врло близак положај укопа тј. гробних конструкција гробова 2 и 3, као и 1 и 4. Да новчић није могао припадати ни гробу 2, јасно је пошто је у питању знатно млађи гроб, о чему говори и место гроба у наосу, врло добро сачувано дрво од сандука и пре свега податак да је под лобањом на дубини од 99цм откривена секундарно искоришћена камена плоча са дебелим слојем малтера. Што се тиче налаза чанкастог новца овог владара у неком гробу унутар цркве, познат ми је једино пример таквог поред лобање скелета у гробу 37 из цркве Св. Богородице у Доњој Каменици, код Књажевца, која је датована у 14. столеће.³⁰² Тамо је то интактан гроб, иначе једини у цркви, укопан испод пода уз северни зид припрате у простору нише на дубини од 0,70м, на месту где је оштећен темељ зида, па је ситуација тумачена тиме да је темељна зона шира од зида те је на тај начин зид оштећен (!!).³⁰³ За један новчић истог владара нађеног у наосу цркве Короглашког манастира код Неготина, у девастираном слоју земље и шута, заједно са уломцима керамике, стакла, уз једну кашичицу за еухаристију, и друге

---

³⁰² Јовановић S., *Доња Каменица*, 162 и Исти., *Средњовековне некрополе*, 304.

³⁰³ Праштало П., *Средњовековне некрополе*, 28, 37, сл.16 и 2. Сам гроб је датован у период од друге половине 12. до прве половине 13. века, а на основу њега је констатовано да црква има старију фазу 13. столећа (исто, 110, 136, 150). Ситуација је на основу ових података прилично нејасна и збуњујућа, јер овако изгледа да је старији гроб са новцем 12. столећа укопан унутар млађе цркве. Наиме, различито раније датовање цркве у прву половину 14, односно у период од друге половине до краја 14., евентуално 15. столеће, је померено у 13. век пре свега због овог новчића (као и због констатовања два слоја живописа на спрату припрате изнад кога се удижу две куле), док је због налаза наушнице са два колена у гробу 1 западно од цркве и датовање некрополе „спуштено“ у 12. столеће. У тумачењу ове ситуације изостављен је и податак да је црепуља на 20цм изнад главе овог скелета једним својим делом увучена у темељни зид цркве који је на том месту оштећен.

новчиће, претпоставило се да представљају налазе из уништених гробова.³⁰⁴ Што се тиче нашег примерка, уз немогућност да се утврди како се ту нашао и пре свега којем периоду ковања цара Манојла је припадао, место његовог налаза потврђује једино да је црква сигурно постојала крајем 12. столећа, што не мења наша сазнања о датовању прве градитељске етапе, али и не негира могућност да је црква и нешто старија. Јер осим познате чињенице да архитектура цркве носи елементе престоничких грађевина комнинске епохе (која не искључује њену градњу и током 11. века), постоје појединачни налази и гробови који такође покривају период 11-12. столећа, о чему ће бити речи. Нажалост до данас ни подробнија анализа живописа из цркве није учињена. У белешкама истраживача се помињу две фазе фреско сликарства у цркви, али без било каквих података који их описују. Међутим, минимални остаци фресака у централном простору цркве се приписују управо Немањином времену. Орнаменталне траке у виду спиралне лозице са тролатичним цветом, наиме, уочене на бочним странама троделних отвора Б. Вуловић је определио у крај 12. столећа позивањем на студеничке фреске са таквим мотивом на истом месту.³⁰⁵ Иако се овај орнамент јавља и после 12. века, начин на који је изведен (снажна стабљика, урезивање орнамента што му даје на волуминозности, сразмерно велика површина позадине која није испуњена цртежом) упућује на шире раздобље 11-12. века, али о томе тек треба дати суд. Изненађује чињеница да је приликом самих ископавања у рушевини цркве нађена релативно мала количина фрагментованог живописа, а који би требало очекивати у већој количини с обзиром на период од пуна два века од момента када је црква страдала, крајем 17. столећа до савременог доба, када се кренуло у расчишћавање њене рушевине.

Изузетно значајне податке за реконструкцију стратиграфске слике сваког локалитета пружају *затворени археолошки слојеви и целине* (укопи разне врсте, интактни слојеви и гробови). Подаци истраживача говоре и да овде, као у већини манастира, постоје јаме и укопи различитог карактера и унутар цркве и ван ње, чији садржај представља често најпоузданији материјални доказ у датовању

---

³⁰⁴ Deljanin B., *Manastir Koroglaš*, 122. Мада сви ови предмети не могу бити налази из гробова, новчић би могао с обзиром да су под темељима цркве пронађени старији гробови, а новац из прекопаног слоја изван цркве уз њене зидове указује да се ту сахрањивало све до половине 14. столећа.

³⁰⁵ Вуловић Б., *Конзервација рушевине Св. Николе*, 65.

времена градње, обнова и страдања појединих објеката. Овде су такве целине регистроване и у цркви и готово у свим деловима порте, али материјал данас највећим делом недостаје, пре свега керамика. О гробовима и јамама у које су положене скупљене кости старијих дислоцираних скелета ће бити реч у поглављу о сахрањивању, а овде ће бити речи о јамама и огњиштима (сл. 43). Мора се, међутим одмах нагласити да унутар цркве и уз њене зидове *не постоје* такве целине које положајем и садржајем одређују датовање цркве. У наосу су са нивоа трећег откопа (испод првобитне нивелете пода 12-15цм), уочена два укопа симетрично постављена у односу на северни и јужни зид наоса (сл. 44). Јаме су укопане у интактном простору и у слоју у коме није било налаза. *Јама I* је у ствари била двострука – уз мању јаму обложену каменом квадратног облика, вероватно за косник главног стуба, била је већа јама за главни стуб кружног облика и испуњена црном земљом са траговима гаражи од горелог дрвета. *Јама II* је исте конструкције - камен и опека постављени у квадрат уз кружну јаму пречника 33 и пражњене у дубину 55цм. У њој је нађена већа количина старе штукатуре, уломци грнчарије са траговима горења, као и комади малтера, што све скупа указује на радове на некаквој обнови тј. поправкама знатнијег обима.³⁰⁶ Судаћи по фрагментима грнчарије у овима укупима и пре свега положају јама у наосу, реч је о јамама од стубова скеле пред олтаром која је коришћена за рад на горњим партијама зидова или олтарске преграде, не пре 15. века и не после задњих деценија 17. столећа. Шут и грнчарија су, наиме, послужили за попуњавање рупа по скидању скеле, тако да су у једну од њих скупљени уломци већег лонца специфичног украса и фактуре, који овде на локалитету представља најзаступљенији тип лонца из серије локалне продукције 15-16. столећа. Поред ових занимљиву појаву представљају три јаме у које су ислужене посуде „сахрањене“. Две већих димензија су имале и поклопце. *Јама III* откривена у јужном анексу цркве, омеђена је његовим јужним зидом и омалтерисаном земљом са северне и источне стране, а насатице постављеном плочом са западне, која ју је вероватно држала у усправном положају. У њу је смештена велика керамичка посуда са каменим поклопцем, у којој је међу земљом било мало угљевља,

---

³⁰⁶ Тер. инв. 5-6/67 и сист.зб.1 (према опису).

фрагмент кости и један зуб (сл. 45-45а).³⁰⁷ Друга кружна јама IV, испред западног зида у северном делу западног травеја, садржала је фрагментовани лончић са дршком, са енгобом сликаним украсом, карактеристичним за период 16-17. века (сл. 46). Јама V је откривена уз северни зид у спољној припрати, с јужне стране ограничена каменом који је штитио посуду сачувану скоро целу *in situ*, укопана у слој шута (сл. 47).³⁰⁸ Све ове јаме са посудама припадају периоду након оштећења првобитних подова негде током 15. века, а за јаму IV је могуће рећи, судећи по дубини и месту укопа изнад гроба 15 и да може бити млађа од 17. столећа. Последња јама у цркви (VI) налази се испод прага тј. накнадно пробијеног улаза у северни параклис. Материјал из јаме данас не постоји, али је забележено да су ту откривена три српска средњовековна новчића, као и већа количина уломака фресака и прозорског стакла. Нема сумње да је јама наменски ископана како би се у њу покопао отпао фреско живопис, вероватно са зида пробијеног управо на овом месту. Похрањивање фресака представља део старе традиције о посебном поштовању освећених предмета у служби култа, макар они били и оштећени, а о томе сведоче и посебно припремљене јаме не само за похрану старе декорације цркве, већ и посуда које су служиле у цркви, обичаја нарочито израженог у периоду 15-17. века.³⁰⁹ Јама је пражњена у дубину до неких пола метра, да би на дну јаме над самом здравицом био откривен и српски новац типа матапана који би потврђивао датовање и јаме и претпоставку о зидању северне капеле током 14. столећа.³¹⁰ Сличних укопа има и у другим манастирским црквама. Укопи различитог садржаја и положаја откривени су унутар простора бочних капела и под спољном западном нишом јужног зида студеничке спољне припрате, а садржали су материјал 19. и 17. столећа.³¹¹ Међутим, постоје и средњовековне јаме унутар цркве, попут две једновремене отпадне јаме са великом количином керамичког и др. материјала, једна наменски укопана у ђаконикону цркве Св.

---

³⁰⁷ Ljubinković M., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, 192, T. LXVII72.

³⁰⁸ Тер. инв. 43 и 62/67 (према опису). Данас недостају, као и већина посуда за које је забележено да су одвојене за реконструкцију.

³⁰⁹ Ljubinković M., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, 192 и Ćorović-Ljubinković M., *Crkva svetog Nikole*, 124. Уп. Јуришић А., *Обичај сахрањивања*, 175.

³¹⁰ Тер. инв. 61/67. Уп. Иванишевић В., *Новчарство*, 72 и даље.

³¹¹ Јанковић М., *Затворене археолошке целине*, 10, 14, сл.3/4-5, 7-8.

Спаса у Жичи, а друга у егзонартеску секундарно искоришћена у исту сврху, датоване у крај 13. и почетак 14. века, али без тумачења њихове појаве.³¹²

Што се тиче других делова грађевина археолошки је према М. Љубинковић потврђено и да је првобитном комплексу цркве припадао и *анекс са северне стране* спољне припрате.³¹³ Темељ тог анекса и такав у истом положају, али са јужне стране припрате, који су наводно откривени у ископавањима, приписани су потом истој конструкцији којој су припадале и дубоке нише у виду лежишта у доњем појасу на спољњем лицу западног и јужног зида јужне куле, које су биле изграђене истовремено са зидом куле.³¹⁴ Међутим, осим што се са јужне стране такви темељи нигде не бележе, оваквом закључку се противи и изостанак истог лежишта и на северном зиду северне куле, односно постојање истих у њеном западном зиду, тако да се ова два простора – простор северног анекса и простор јужног трема тешко могу довести у конструктивну и хронолошку везу. Закључци истраживача су нејасни и из још једног разлога. Наиме, бележи се да су источни зид северног анекса, као и источни делови његовог јужног и северног зида уништени једновремено и то вероватно при зидању северне капеле негде током 14. столећа, па се постојање северног анекса по томе мора везати за период пре тога. Међутим, у том случају потпуно је нејасан његов положај, као и изглед са источне стране (пошто је источни зид под западним зидом капеле).³¹⁵ Да је он истовремен спољној припрати такође не стоји с обзиром да су његови темељи прислоњени уз темељ северног зида егзонартекса, и пре свега темељ северне куле. То показују мере и положај сачуваних зидова, који јасно потврђују да је реч о дозиданој просторији уз северну кулу и капелу, док очувани трагови малтерисане површине са остацима живописа и дерсованог малтера сведоче и да је имала брижљиво обрађене површине зидова (сл. 48, 48а-б). Немамо податке о изгледу и дубини њихових темеља. У просторију се улазило на врата из нартекса цркве, која су зазидана вероватно у моменту када анекс није био у употреби тј. након градње

---

³¹² Вукадин О., *Две јаме*, 247-259.

³¹³ Љубинковић М., *Ископавања комплекса цркве светог Николe*, 189.

³¹⁴ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 21, сл. 10.

³¹⁵ Данас је немогуће видети, а из података са ископавања се не може закључити на основу чега је претпостављено постојање источног зида анекса. Уобичајено је да се простори између кула и анекса накнадно затварају као нпр. у Ђ.Ступовима (чије време градње није утврђено); у јужној просторији била је капела, док се за северну не зна како је била решена, у виду трема (као у Сопоћанима и Жичи) или је био затворен (Нешковић Ј., *Ђурђеви Ступови*, 19).

северне капеле, која је имала улаз и споља из овог простора. Показало се да је сахрањивање у северном анексу обављано у барем два хоризонта, при чему је једино евидентно да млађи припада периоду у коме је живот у манастиру прекинут, када су сама црква и простор око ње коришћени за сахрањивање локалног живља. Што се тиче старијег хоризонта закључак истраживача о градњи овог анекса (тј. да је простор био у функцији у периоду након дозиђивања спољне приправе са кулама -када је изграђен, до изградње северне капеле -када је срушен) би упућивао на датовање старијих гробова у период пре доградње приправе са кулама и представљао би хоризонт најстаријих средњовековних укопа уз првобитну цркву (в. у поглављу 2.3.6. о сахрањивању). Ако је затворен по изградњи капеле, што је по свему вероватније, опет имамо старији хоризонт гробова, али с горњом границом до у 14. столеће, будући да су такви констатовани под зидовима северне капеле.

Напред је поменуто да је у неку међуфазу М. Љубинковић датовала подизање „лаке“ грађевине – можда отвореног *трема* (?) јужно од егзонартекса. Она је претпоставила да би та интервенција могла бити савремена претварању приземља јужне куле у капелу, које датује око средине 13. века.³¹⁶ Међутим, кад је реч о простору између јужне куле и анекса са јужне стране дозидане приправе, треба још једном истаћи да се темељи на линији затварања тог простора или било какви други остаци *трема* (јаме за стубове и сл.) овде нигде не бележе, ни на цртежима ни у дневнику истраживања.

Што се тиче дозиђивања *спољне приправе са обе куле* (сл. 27), преовладало је мишљење, коме се прикључила и М. Љубинковић, да је она извршена у време установљења Топличке епископије (1220); у прилог томе она је навела и нешто боље очуван фреско живопис у приземљу јужне куле са оригинално конципираним композицијама из живота ктитора Стефана Немање.³¹⁷ Ископавањима у простору између кула потврђено је најпре да су куле зидане истовремено са спољним нартексом, и да због разлике у зидању овог и старијег дела цркве, које раздвајају спојнице, имамо археолошки потврђене две фазе зидања на цркви, уз општи закључак о датовању доградње приправе са кулама пре средине 13. столећа, без тумачења археолошке грађе добијене у ископавањима. И

³¹⁶ Љубинковић М., *Ископаванја комплекса цркве светог Николe*, 189.

³¹⁷ Ћоровић-Љубинковић М., *Les fresques*, 354 - 358.

за претпоставку да накнадно изграђени западни зид, који се ослањао на зидове обе куле затварајући делимично или потпуно простор међу њима, треба приписати преправци изведеној још у средњем веку, нису дати конкретни аргументи.³¹⁸ У питања када се простор на улазу у цркву под тремом затвара, какву је конструкцију темељ овог накнадно дозиданог чеоног зида носио и да ли је она могла истовремено постојати док је и зидани свод трема био у функцији, истраживачи се нису детаљније упуштали. По питању стратиграфије овог западног простора пред црквом, међутим, подаци из дневника ископавања показују да је овде било више грађевинских интервенција над нивоом са гробовима. На самој површини је нађен рецентан материјал, међу којима и карактеристичан тип прстена 19. столећа (Т. XLIII/7), а следећа три откопа припадају нивелирајућем слоју (већа количина грађевинског материјала, керамике, ексера и гвоздених предмета), којим је терен овде подигнут за 30 цм не пре седамдесетих година 17. века.³¹⁹ Значајно је да је овај слој покривао (старији) под од камених плоча већих или мањих, неправилног облика, којима је поплочан простор између кула, а под је затварао све гробове укопане у том простору (уп. овде поглавље о сахрањивању). На линији правца западних зидова кула, у ширини од 60-70цм није било плоча, јер је ту био укопан темељ зида ширине 50-60цм, којим је накнадно био затворен простор између кула. Са спољне стране овог западног зида откривено је такође поплучање, које са претходним не чини целину, те постоји и хронолошка разлика међу њима.³²⁰ Из описа тока ископавања и самих нивоа је најпре очито да постоји разлика у подлогама ова два поплучања. У простору између кула подлога у горњем слоју има црвенкасту земљу 2-3 цм дебљине изнад чврсте малтерне подлоге од 2цм, а испод је насута чиста црвенкаста земља у дебљем слоју од 40цм. Подне плоче пред тремом су, међутим, постављене у слој глиновите земље над слојем малтерне подлоге некомпактне структуре, а нема ни слоја чисте земље испод малтера. Осим тога ископавања, којима су уклањани зидови и темељи нове капеле подигнуте током 19. столећа уз северну кулу са њене западне стране, пружила су допунске податке о

---

³¹⁸ Ljubinković M., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, 189-190.

³¹⁹ Новчић Луја XIV из 1662. године нађен на плочнику (дневник од 1.8.1968. године, није издвојен за инвентар).

³²⁰ У реконструкцији поплучања данас на терену то није назначено. На теренским ск. 15-16/1968 (архитектура), скициране су плоче без размере и кота.

стратиграфији овог простора (сл. 49). Турски новчић из 1623. године и шпанска медаља са годином 1717., нађени су у слоју са разноврсним материјалом, који очито представља рушевински нивелирајући слој у који су укопани темељи нове капеле (надгробна пластика, керамика, ексери, метални налази новијег датума, али и обрађени комади камена са урушених грађевина). Овај слој покрива поменуто поплочање испред трема цркве, које залази и под јужни зид нове капеле, те новчић из 1623. даје *terminus ante quem* постављања овог нивоа плоча.³²¹ Под овим поплочањем је уз сам југозападни угао северне куле откривена и *јама* (2) оивичена плочама (сл. 50). У тако ограђен простор смештена је једна велика гвоздена алка, што казује да је јама укопана с намером да се у њу „сахрани“ оштећени оков (звекир?) са улазних црквених врата, свакако пре почетка 17. столећа. Испоставило се да плоча на дну јаме представља у ствари плочу поклопницу над ногама сахрањеног у гробу 160, односно део конструкције гроба у виду каменог сандука. Како је у нижим слојевима испод овог поплочања у слоју шута налажен такође материјал који количином и врстама указује на интензиван рушевински нанос (шут са ексерима, керамиком, деловима црквеног мобилијара, али и са доста уломака фресака) ову интервенцију на уређивању простора пред црквом постављањем поплочања је могуће сместити у период између задњих деценија 15. и тридесетих година 17. столећа. Судаћи по материјалу којим је затрпан темељни ров зида између кула, пошто је претходно зид и градиво темеља извађено за секундарну употребу, тада је заравњен тј. отворен и простор на улазу у цркву. Наиме, из шута којим је испуњен ров темељног западног зида сачуваног у негативу, нађен је разнолик покретни материјал који се може датовати у крај 16. тј. у 17. столеће (између осталог карактеристични конични лончићи из пећи и тип крчага тестије, коштани стубићи од уништеног црквеног намештаја, Т. XLVI/ 3-4), који би указивао да конструкција којом је простор међу кулама био затворен, делимично или потпуно, тада више није постојала. Да је поплочање у трему између кула, међутим, морало бити старије од краја 16. столећа, тј. да је средњовековно, показује више чињеница. Најпре, у северном делу овог простора између кула констатован је дебљи слој црвено печене земље (од 30цм), који је несумњиво настао као последица већег пожара и који је оставио трага и на

---

³²¹ Тер. инв. 136/68, акча Мурата IV (1623-1640.г.) из 1032Н =1623, ковница Константинија.

плочама, испрсканим од ватре; такође у јужном делу простора, пред улазним вратима у јужну кулу, на месту где је подно поплочање недостајало откривена је правоугаона *јама* 3 са сахрањеним остацима фресака која га је и оштетила (сл. 50). Међу мноштвом уситњених уломака фресака било је и једно шупље ливено дугме с петљицом типичне позносредњовековне форме, вероватно из гроба б.б. оштећеног уповавањем јаме (јер су на њеном дну откривене скупљене и положене људске кости). Међу фрескама откривени су уломак канелованог врата стаклене бочице и један токарени коштани стубић са неког оштећеног комада црквеног мобилијара (Т.ХХХИИ/2, ХLVI/2). Већа количина фрагмената живописа уз друге предмете из цркве, међу којима је од посебног значаја уломак ове стаклене бочице тзв. Манасија типа, датован најраније у крај 14., тј. углавном у 15. столеће, потврда су постојању подног поплочања трема пре средине 15. столећа, када су у немилим догађајима везаним за турска освајања зидови цркве очито оштећени. Темелј зида у простору испред кула откривен је у нивоу темеља кула, тј. дно темеља овог зида сачуваног у негативу је констатовано на истој дубини на којој су и темељи кула. Међутим, за његово утемељење је морао бити иштемован темељ јужне куле у њеном с/з углу, у последњем низу камена и у ширини од 60цм, док је на северној кули видљиво исто такво иштемовање, али у вишој зони тј. делу где почиње зидање фасаде. На већој висини темељ овог зида само је прислоњен уз темеље кула, што између осталог потврђује накнадно подизање овог зида, и то најпре средином 15. века и након оштећења сводне камене конструкције трема међу кулама. Закључићемо да поплочања нису истовремена, при чему је оно између кула старије, али да су засута у исто време заједно са темељним ровом зида између њих, као и да је уповавање овог темеља вероватно у вези са постављањем млађег поплочања испред њега.

У некој следећој фази, коју је М. Љубинковић датовала у крај 13. или прве године 14. века, дозидана је мала капела уз северни зид цркве, а да се то десило у време краља Милутина она доказује остацима фресака овде сачуваних на источном зиду пролаза из цркве у капелу и у апсиди капеле (сл. 27).³²² Истог мишљења је био и Б. Вуловић по коме се и по архитектонском склопу и живопису

---

³²² Љубинковић М., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, 189 и Ћоровић-Љубинковић М., *Crkva svetog Nikole*, 124.

капела може приписати 14. столећу.³²³ Ископавања су показала да је изградњом капеле срушен зидани гроб који се налазио уз северни зид унутрашњег нартекса, јер су у северном зиду припрате отворена врата да би новоизидана капела имала директну везу са унутрашњим простором цркве (сл. 48, 51-51a). У овој капели је продужено богослужење и након рушења цркве, јер се једино тако може објаснити зашто је накнадно дозидан део јужног зида капеле (њиме је практично затворен простор капеле). Подигнута је преко старијих гробова и у њеном простору се према наводима истраживача није сахрањивало.³²⁴ Међутим, изгубљен је из вида Каницов податак о постојању гробнице у капели и њеном насилном отварању, о чему ће још бити речи (в. поглавље о сахрањивању).³²⁵ На основу историјских извора М. Ћоровић-Љубинковић наводи да је црква у другој половини 16. столећа била напуштена и у рушевинама,³²⁶ али тај закључак не стоји јер археолошки подаци којима је могуће размотрити ову чињеницу доказују коришћење унутрашњег простора цркве за сахрањивање и велике северне зграде за обитавање све до краја 17. столећа. Закључићемо да у самој цркви није било покретних налаза који би разрешили дилему око времена њене изградње - у Немањино или у време које му претходи. Што се тиче осталих грађевина у комплексу археолошким ископавањем су још у прве две године радова у порти откривене три велике профане зграде настале у различитим временским периодима. Оне су поред цркве (1) током истраживања и различито означене, према положају или функцији – 2) зграда северно од цркве и пирга, односно зграда епископске палате; 2) зграда (А) на западу, односно зграда трпезарије и 4) велики пирг са северне стране цркве (сл. ба). Под истим одредницама ће и овде бити навођене и представљене кроз хронологију развоја манастира од 12. до краја 17. столећа.

---

³²³ Vulović B., *Crkva Sv. Nikole*, 9 и 20.

³²⁴ Ljubinković M., *op. cit.*, 191; уп. са Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 21 где се помиње и да је овде нађена једна мања каменом ограђена рака са сакупљеним остацима старијих, вероватно прекопаних скелета (при том се позива на овај извештај М. Љубинковић из 1968, где она не помиње овакву јаму у капели, мада констатује такве конструкције на локалитету, било да су ограђене насатице постављеним плочама или је реч о једноставно укопаним јамама са понекад смештеним костима старијег укопаног кога је пореметио млађи укопани покојник, на стр. 192).

³²⁵ Каниц Ф., *Србија*, 309.

³²⁶ Ćorović-Ljubinković M., *Crkva svetog Nikole*, 124. Овај закључак је вероватно изнесен на основу податка да се после помена годишњег прихода манастира 1530. године, који О. Зиројевић везује за манастир Св. Николе, нема више помена о њему, уп: Зиројевић О., *Цркве и манастири*, 146.

Манастирско насеље (обзиђе и објекти уз обимне зидове, брвнара са апсидом/трпезарија?, трг, бунар)

Остаци објеката монашког насеља откривени су у западном, с/з, северном и у јужном делу комплекса дуж линије обзиђа и припадају различитим фазама живота манастира – овом средњовековном (12-15. столеће) и периоду под турском владавином (15 - крај 17. века), сл. 6-6а, 109. И објекти, као и оградни зидови очувани су на овим местима највећим делом у траговима или незнатним грађевинским остацима, углавном у најнижим зонама темеља и подова. У случају готово свих наших манастира, њихов вишевековни живот нарушен је у фазама страдања и обнова, или њиховим коришћењем до данашњих дана. Вертикална стратиграфија у простору гробља је уобичајено нарушена вишевековним укопавањем гробова, али овде на Св. Николи и тамо где је најбоље очувана (напр.у простору између западне и северне зграде где није било укопа) није ваљано документована, као ни унутар самих објеката (скоро да уопште нема профила, пресека преко зидова, описа слојева и др.). Затворене археолошке целине и овде су зато биле примаран извор података за закључке по питању датовања објеката. Међутим, као и у случају цркве, ни у порти нема таквих целина из доба заснивања манастира. На различитим местима у порти, наиме, откривене су јаме наменски ископане да се у њих „сахране“ поједини делови пропале или изабљене декорације цркве и делова њеног мобилијара (фреске, украси од штукатуре, архитектонска пластика), односно отпадне јаме у које је убачена полумљена, оштећена керамика и предмети друге намене, који више нису за употребу. Ту су и огњишта, било да су откривена у објектима као основни елемент његовог уређења, или је реч о огњиштима на отвореном (без функционалне везе са архитектуром). Чињеница је такође да остатака манастирског насеља по свему судећи и није било много, засигурно кад је реч о најстаријој фази која одговара времену заснивања манастира, као и да су (као што то пракса увек показује) најкасније градње најбоље очуване и у већини случајева су добрим делом оштетиле старије. На крају не сме се сметнути с ума да је ово најстарија манастирска црква српске владарске куће Немањића, те да нам је архитектура манастира (и не само манастира, него и насеља, владарских дворова и

др.) у периоду који претходи и кореспондира Немањином добу релативно мало позната.

Резултати истраживања, већ у току првих година радова на локалитету, навела су његове истраживаче на претпоставку да је цео комплекс био обухваћен масивним обухватним зидом који је имао и одбрамбену функцију.³²⁷ У наставку радова, откривањем остатака зидова у разним деловима порте, закључци по питању постојања првобитног и познијих траса обзиђа често су ревидирани док је крајња интерпретација изостала, тако да је и у анализама других аутора она остала недефинисана. Наиме, за откривене делове зидова с/з од цркве, у простору према згради палате, изнето је мишљење да представљају некадашњи првобитни обухватни зид порте који је срушен када је манастирски комплекс прошириван, најпре крајем 13. или почетком 14. столећа, јер је грађевински материјал са овог зида секундарно коришћен при изградњи репрезентативних зграда на северу и западу.³²⁸ Закључено је да је пронађени део овог масивног зида северозападно од пирга и скоро паралелног са фасадним зидом палате срушен у исто време кад и пирг пошто су срушени до исте нивелете, негде у средњем веку, а то само може бити када је зидана велика палата северно од цркве.³²⁹ Међутим, већ овакав закључак, без дубље анализе, је у контрадикторности са закључком да је пирг постојао у време палате јер га је стаза, која води од палате ка цркви, заобилазила. Уосталом обухватни зид на том месту - између палате и пирга – би могао да има ту функцију једино у време док палата није била изграђена или у случају да зграда постоји али да није у функцији, јер би у супротном значило да је изграђена изван бедема порте. Такође из положаја зидова и отвора на њима (улазне капије на првобитном беду и улаза у северну зграду) је очито да они нису у функционалној вези, односно да негирају једни друге. Да је тако показаће и анализа расположиве грађе коју ћу изнети у наредним поглављима.

Западно и северозападно обзиђе (I-V) са остацима објекта (сл. 52-61a)

Западно и с/з од цркве у ископавањима (1970, 1971, 1977 и 1978.) констатовани су делови зидова различитих конструкција на различитим местима у

³²⁷ Ljubinković M., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, 192.

³²⁸ Ćorović-Ljubinković M., *Crkva svetog Nikole*, 122-124.

³²⁹ Док. Нишког завода бр. 1458/2 из 1977.

простору између већ откривених објеката. Посебно је сложена ситуација са више траса зидова сачуваних у мањим остацима у простору између две велике зграде северне-палате и западне (А) зграде, обухваћеним сондом I/1970 облика неправилног трапеза, димензија 20x13,1x7x6,30м, а затим и мањим сондама II, I2 и Ia, којима је ископ проширен (сл. 52-58). Ту се након скидања слоја хумуса и шута под њим у јужној половини сонде, испод остатака некаквог сухозида наишло на слој мрко-сиве растресите земље, на дубини од 40-45 цм. Овај слој, који је најпре у северном делу сонде издвојен као црвенкаста и компактнија земља (угљенисани комади дрвета, црна земља и пепео, кованице), не представља јединствен културни слој како би се то могло закључити само на основу расположивих скица. Праћењем садржаја слоја према месту и дубини налаза јасно је да је реч о два археолошка и културна слоја који нису разликовани према боји земље, од којих млађи (горњи) представља слој који је настао као последица пожара већег интензитета у дебљини од двадесетак центиметара паљевине са шупом констатован под темељом западног зида пр. Ф северне зграде (сл. 53-54). Тај слој се наине, може пратити у простору према западној згради према налазима гореле кухињске и трпезне керамике 16-17. столећа на истој дубини (Т.ХХII/1-8) Овом слоју страдања познијих објеката између две камене зграде, с горелом грнчаријом, претходио је тањи културни слој из времена пре њихове изградње, а који представља насипни слој којим је површина терена нивелисана и заравњена уз претходну разградњу до дна темеља урушених зидова старијег обзиђа и објеката уз њега. Они су такође страдали у некаквом пожару, што показује више чињеница. Најпре је, уз северни зид (2) зграде А у профилу уочен слој кречног малтера над танким слојем „малтерне траке“ која се прати дуж целог дна темеља овог зида и представља ниво са кога је почела градња ове грађевине (сл. 53). Испод њега унутар зграде, а што је значајније и ван ње, у простору према згради палате, могао се отпратити слој паљевине различитог интензитета (више у виду слоја пепела унутар зграде - изнад старијег зида, односно комада угљенисаног дрвета споља уз њен северни зид - под слојем кречног малтера). За овај старији слој паљевине, констатован потом на различитим деловима порте, редовно се везују налази касносредњовековне, пре свега карактеристичне зграфито грнчарије (сл. 72). Налази са најнижих кота тог слоја овде у јужној половини сонде ка

западној згради, га датују у период од средине 14. до средине 15. века, а садржи горелу кухињску (Т. II/1-2, 5) и трпезну керамику (Т. VIII/4, X/4), уломке окулуса, металне предмете - једну гвоздену стрелицу (Т. XXXV/1), доста кованика и комаде олова. Реч је о простору, испоставиће се, пред главним улазом у манастир. Једини остатак зида обзиђа унутар сонде I, укопан у здравицу, испраћен је у дужини од 1,6м (зид II, 80цм ширине) и правца пружања ј/з-с/и тј. практично у наставку зида I испод зграде А (сл. 6 и 52).³³⁰ У истом нивоу уз сам с/и угао зграде А, са спољне стране, откривено је крупније камење везано блатом на нивоу овог старијег зида који се подвлачи под зграду, али паралелно правцу пружања северног (1) зида зграде А (зид IIа, сл. 6 и 56). На истој дубини са овим камењем које очито представља темељну зону зида (види се и у пресеку у северном профилу, сл. 53), источно од њега у новоотвореној сонди I₁ је откривена гомила обршеног камена. Уз откривене делове зидова II-IIа у обе сонде указује да је у близини самог улаза у порту уз обухватни зид, са унутрашње стране, постојао некакав објекат у чијој градњи је можда коришћена и опека с обзиром да је неколико комада нађено међу камењем, од којих једна и са урезаним знаком равнокраког крста. Међу ситнијим атипичним уломцима керамике из сонде (3/1969) постављене у простору између с/и угла зграде А и северне куле цркве, у слоју над здравицом чијим се скидањем откривала доња ивица темеља источног (1) зида зграде А, а у простору пред претпостављеним објектом, нађени су уломци грнчарије 12-13. столећа (Т. I/2, 4, 7-8). У недостатку других налаза и података није јасно да ли је зид обзиђа укопан у исти слој, што би његово датовање померило у 13. столеће или имамо само потврду коришћења објекта у тој фази. Чишћењем горње површине претходно откривеног темеља обзиђа (II) поред места где је касније додатно оштећен једном јамом, издвојено је још нешто мало уситњене гореле кухињске и стоне луксузне грнчарије 14-15. столећа уз комаде кровног олова, стакла, кованика (Т. VIII/1). Тиме је потврђено да је рушење манастирског обзиђа и објеката унутар њега имало такве размере да обнова у истом обиму није била могућа. Такође ова грнчарија је омогућила одређивање доњег датума слоју формираном након престанка функције првобитног обзиђа у 15. столеће. Сондом I₂ која је отворена северно и у продужетку сонде I₁, открива

³³⁰ На овде приказаној теренској скици, како није рађена у размери, и линија овог дела зида није учртана у положају који је описан и који је унесен правилно у наше планове.

се наставак истог зида који се завршава малим скретањем унутар порте под тупим углом (зид III, сл. 6 и 55).³³¹ Дно темеља овог зида је установљено на дубини од око 80цм од површине, али је у целости откривен тек 1978. године када је установљена његова укупна дужина од 8,3м и ширина која варира од 105-110цм, са нешто врло мало материјала у нивоу најдубљег низа камена темеља (Т. I/5-6, 12). На западном крају зид је пресечен *јамом* (4) која са јужне стране окружује камење лучно поређано без употребе малтера (сл. 43 и 56). У јаму обложену малтером „сахрањен“ је грађевински материјал, између осталог и опеке у виду стубова ширег кружног завршетка, за које је М. Љубинковић сматрала да одговарају зидању Немањине цркве и да су стајале на странама кубета, иако такви нису констатовани *in situ* (Т. XLIV/3). Како је *јама* пресекла темеље обухватног зида то би значило да је укопана након што је он у целини разидан, вероватно током прве половине 15. века, што потврђује и керамика 15-16. столећа из нижих слојева јаме (Т. XVII).

Наставак обухватног зида са ове стране откривен је тек у ископавањима 1977. и 1978. године, на удаљености од око 18м с/з од улаза у цркву (зид IV). Сачуван је у дужини од 11, 5м, ширини до 1,1м и висини од 1-3 реда камена.³³² На југозападном крају скреће под правим углом унутар порте, у дужини од 3,25м (зид IV-IVa, сл. 6 и 59). Овај угао је удаљен 3,5м од поменутог угла на делу зида III обзиђа. Како између ова два откривена дела зида (III и IV) нису пронађени никакви трагови градње могуће је да се овде налазила главна улазна капија у порту, а да је зид IVa јужни зид некакве просторије уз улаз. У сваком случају и овај део зида обзиђа откривен је у последњим редовима темељног камења и једним делом доста плитко испод површине тла, јер је и на овом делу пре радова ниво терена знатно снижен. Са његове спољне стране у простору према згради палате нађена је неправилна чврста подлога од ломљене опеке заливена кречним малтером, без било каквих других података да би могли закључити о чему је реч. Керамичког материјала је било мало изнад зида и уз сам зид (ситни уломци

---

³³¹ Такав угао као завршетак зида касније на скицама из 1978. није приказан, али се приказује са унутрашње стране део зида дужине око 1м (као „масиван пиластар“?) који је овде на скици из 1970. тек назначен. Нигде нема података о сачуваној висини. У конзервацији овај зид није зидан изнад нивоа терена.

³³² Зид се прати у кв. ГЗ од нивоа 4 о.с. до у дубину до 6 о.с., а у J19, 23-24 појављује се готово одмах испод површине (због нагиба терена) и открива у следећих шест откопа.

неглеђосане свакако старије средњовековне керамике, судећи по фактури без ликсуна, груби зидови). Тада је откривена *јама* 12 кружног облика са компактним садржајем креча, која је оштетила темељ првобитног обзиђа (сл. 43 и 59). У центру јаме је био велики камен са остацима гаражи и свега једним клином и уломком керамике који не дају могућност њеног датовања, осим што је јасно да је настала након што је овај зид изгубио функцију (Т. XXXIX/5). У простору са унутрашње стране овог дела обзиђа копало се дубље (чак 14 откопа) и тада је откривен мањи број гробова, при чему је најближи унутрашњој линији обзиђа укопан гроб 705, лобањом на свега 1м удаљености, а већина знатно даље (701-703, 705, 717-719, 723, 731). Осим малог фрагмента некаквог ланчића уз скелет 719, остали гробови су без налаза, али су овај и гроб 718 имали надгробне плоче, а помињу се и белези у виду усадника. При чишћењу скелета откривен је разнолик материјал све до нивоа дна ових гробних укопа. Помињу се глеђосана и кухињска керамика, метални и коштани налази, некакав гвоздени инструмент?, делови окулуса, али и мања петљаста дршчица овде заступљеног типа стакленог биконичног кандила, што говори да је већина гробова укопана кроз слој насипа. Није издвојен никакав материјал из слојева уз саме темеље или испод њих, због чега нисмо у прилици да у потпуности сагледамо вертикалну стратиграфију и утврдимо поуздано време градње обзиђа.

Делови истог обимног зида констатовани су под западном (А) зградом (зид I, сл. 6 и 60).³³³ Наиме, скидањем рушевинског слоја са гробним укупима унутар зграде, сишло се до нивоа (14 о.с.) на коме се појавила горња површина старијег масивног зида сачуваног у последњим редовима темеља. Једна количина крупних комада камена око самог зида и јужније од њега, уочена већ у претходним слојевима представљала би нивелету рушења овог зида у доњој зони.³³⁴ Не рачунајући површинске слојеве наноса и рушења настале по страдању и

---

³³³ Ljubinković M., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, 192. На оригиналној скици са основном ове грађевине и гробовима унутар њених зидова није нацртан старији зид у основи, нити такав постоји, а данас на самом терену, није могуће узети његове мере јер је конзервиран. У конзервацији је нажалост третиран на исти начин као и зид млађе зграде и при том (погрешно) подигнут у ниво њених зидова, тако да делује као њен конструктивни део (сл. 60а).

³³⁴ Откопни слојеви се наводе само ради уочавања међусобног односа откривених зидова и гробова, као и слојева тј. налаза, јер они не представљају увек реалну дубину у односу на првобитни ниво терена. То показује управо ископање у згради ове 1968.г. када се откопи рачунају са нивоа остављеног претходне године, а то је ниво до кога се дошло након скидања осам откопа и који је тек тада био у равни насутог слоја који покрива темеље за 30 см (дн. од 11. и 21.8.1967).

напуштању зграде А (осам откопа са новијим материјалом – керамика, ексери, комад олова са траговима згуре, месингани прстен 19. столећа), као и дебљи слој паљевине на више места констатован као прослој црвено запечене земље измешане са пепелом у коме је било нешто керамике, али и новијег стакла, у нивоу дна темеља млађе зграде, а изнад површине откривеног старијег зида нађено је нешто мало негळेјосане керамике 14-15. века издвојене за инвентар који би практично представљали слој у који су укопани и гробови, али и темељи млађе зграде тј. слој који даје горњи датум страдања старијег зида (Т. V/1, Т.VII/3). Један од откривених гробова у згради, гроб 99 је практично укопан преко овог старијег зида, али уз остале гробове унутар зграде свакако припада нивоу сахрањивања из периода када зграда није више била у употреби, самом крају 17. столећа и касније. Откривањем овог старијег зида са спољне стране у профилу испод темеља северног зида зграде потврђено је да он залази испод темеља млађе грађевине, да су темељи нове зграде постављени на слој кречног малтера, а да се старији зид налази испод овог слоја малтера на дубини од 30 цм (сл. 53). Јасно је да темељи старијег зида нису искоришћени за млађу грађевину, јер се правац пружања старијег зида не поклапа са правцем пружања ни једног зида млађе грађевине, осим ако се не ломи под зидом 3 зграде (због чега није регистрован). Како уочен слој малтера у профилу - на месту где зидови належу један на други - није нигде више констатован унутар грађевине, али јесте изван ње уз сам северни зид, требало би претпоставити да је то неки ниво којим је заравњена површина до темеља срушеног старијег зида, у виду малтерне кошуљице.³³⁵ Споља се ужа кречна/малтерна трака провлачи испод површине са кречним малтером неједнаке дебљине, видљив у профилу тј. практично уз зид зграде. Сви подаци показују да та површина (остатак темеља некаквог зида?) излази из равни северног зида зграде и да је у нивоу дна његовог темеља тј. изнад танког слоја малтера над којим је зграда изидана, због чега морају бити у вези са зградом, а не старијим зидом. Иначе темељи старијег зида I, као и темељи млађе зграде А су грађени од

---

³³⁵ Такве претходно изливене површине малтера испод темеља се помињу у истраживањима црквених грађевина, и обично су нешто шире од темеља, тј. излазе ван равни фасаде зида, као што је и овде случај, уп. Поповић М. и др., *Црква Светог Николе у Станичењу*, 14. Међутим, за малтерне подлоге ширине 50- 80 цм откривене уз унутрашњу страну обимних зидова Ђ. Ступова (које се узимају као један од доказа градње обзиђа у Немањино време) се мисли да су изливане ради каналисања одводних вода из компелкса (Нешковић Ј., *Бурђеви ступови*, 120, 191, сл. 81, цртеж 59).

ломљеног камена везаног малтером. Ширина старијег зида, међутим, нигде није наведена, а у конзервацији је она око 80-90цм. Сам угао млађе зграде налегао је по свему судећи на место где је уз обухватни зид постојао објект са његове унутрашње стране према капији, и то управо на углу-скретању које прави обимни зид. Простор ј/и од старијег зида унутар зграде А, тј. са његове унутрашње стране копан је до здравице, са некаквим ситнијим уломцима неглеђосане грнчарије грубе фактуре и лошег печења, али и врхом стрелице у облику ластиног репа са тулцем, на основу које се датовање обзиђа може сместити у период пре средине 13. столећа (Т.ХХХV/2).

Гомила обрушеног камена с малтером на линији пружања обзиђа с/и одавде би такође представљала остатке овог обзиђа (зид V, сл. 61), а сматрало се и камење у низу, откривено касније у сонди постављеној даље на североисток (сл. 61а). Међу каменом у поменутој гомили, откривеној након скидања гробова и обрушеним делом преко старије *јаме* 8 налазила се керамика (Т. ХIII/1-4), уломци окулуса и тзв. „Бискуп“ чаше који се могу датовати у раздобље од краја 14 - средине 15. века, што уз остатке *објекта од брвана* са њене источне стране, изгорелог у пожару негде почетком 15. столећа (сл. 62-62а), иду у прилог идентификацији ових остатака.

Брвнара са „апсидом“ , сл. 62-63

Део овог објекта са дрветом у конструкцији откривен је у ископавањима 1976. године у кв. Б9-10, у положају који одговара месту уз линију обзиђа (сл. 17 и 62-62а). Садржај површинских слојева у ширем простору над овим остацима показује одлике рушевинског и насипног слоја формираног у периоду од 15-17. столећа (мноштво уломака керамике, клинова, кламфи, потковица, гвоздене згуре и стакла), поремећеног и гробовима у чијим конструкцијама је било насатично постављених плоча. У слоју гаражи, којим је започело откривање објекта, нађен је разнолик материјал у свакодневной употреби - већином кухињске и нешто трпезне глеђосане и у зграфиту украшене грнчарије (Т.III/1-2, IV/1, 6, VIII/12, IX/4), уломака стаклених чаша 15. века типа „Бискуп“ и „Krautstrunk“, и једно гвоздено сврдло (Т. ХХХVII/4), који затварају слој страдања објекта у 15. столеће. Налази истог доба нађени су у земљи у којој се пратио правац изгореле греде ка истоку,

али сада са видним траговима горења. На нивоу дна укопа гробова 617-619 уочене су и прве веће површине црвено печене тј. изгореле набијене земље са гаражи која се продужавала у источном делу кв. Б10, као и остаци горелих греда и већа количина гаражи, сачувани у дебелом слоју до 40цм дебљине. Под овим остацима објекта у кв. Б9 се дошло до здравице, без податка о слојевима и икаквим налазима. Пратећи остатке гореле греде источно у новим квадратима (О6-7) нађени су делови истих посуда, а потом и сребрни новчић Стефана Лазаревића из периода ковања до 1402.године.³³⁶ И преостали гробови ископани унутар објекта били су без налаза (635-637), а њихов положај у односу на сачуване површине изгорелог пода показује да су сви они млађи од 15. столећа, тј. да су укопани изнад објекта током 16-17. столећа и касније, будући да материјал из слоја кроз који су укопани и којим су гробови затрпавани припада том добу. Једини гроб 659, укопан ван простора изгорелог објекта, оштећен је делом укопавањем млађег гроба из 1878.године.

Објекат није откривен у целини ни следеће (1977) године кад се радило источније, у кв. К6 и 11, тако да нису јасно утврђени његови габарити будући да се са његове северне стране, изван линије изгорелих греда, површина са испеченом земљом наставља (није копан кв. Б5), док копањем у кв. К6 она није уочена, иако би се ту морала очекивати (сл. 63). Стратиграфски и према материјалу ситуација из претходне године је поновљена иако је евидентно ниво терена са кога се копа нешто виши него у западнијим квадратима, као и да су откопни слојеви знатно тањи, тако да је из дебелог културног слоја у дебљини десет откопа над остацима зграде издвојено јако пуно материјала 15-17. столећа (Т. XXIII/1-3, 6-7, 9), али и нешто новијег у површинским слојевима. И овде је било гробова из 19. века, испод којих су се појавиле прве горње конструкције старијих гробова, укопаних такође у слој формиран над изгорелим објектом. У нивоу дна ових укопа налази се грнчарија 15. столећа и кованице (Т. III/3, IV/1, V/2, VI/1-2, 7, VII/5, 9 и XXXII/2). Чишћењем слоја гаражи и наставка греде откривене претходне године издвојен је материјал затечен у објекту (Т. XII/1-12) и око њега, између осталог више кованика, једна гвоздена стрелица (Т. XXX/3) и бронзани денар угарског краља Жигмунда Луксембуршког (1387-1437) из старијег

---

³³⁶ Тер.инв. 449/76, Стефан Лазаревић (1389-1427), Иванишевић В., *Новчарство*, врста 42.11.

периода ковања.³³⁷ Потом је констатовано да остаци гореле дрвене грађе на нивоу пода и трагови гаражи са уситњеном опеком на источној страни творе лук у целој ширини просторије, због чега је даље објекат третиран као *брвнара са „апсидом“* (сл. 63). Угљенисане греде су дигнуте и приликом расчишћавања помиње се налаз фрагментоване средњовековне мамузе на самој површини греде. Приближно у средишту тог полукружног источног дела грађевине откривено је кружно *огњиште* (8), пречника 105-110цм, са мало керамике и дном на око 1,5м од површине терена (сл. 43 и 63). Неколико већих и једна цела опека нађени су са спољне стране лучног „зида“ зграде, а опека везана кречним малтером чинила је и лежиште огњишта. Испод лежишта наишло се на веома дебео слој гаражи без пепела у коме је уз неколико ситних уломака откривен и фрагментован цео кухињски лонац, по фактури и украсу веома сличан лонцу откривеном у слоју непосредно над горелим гредама из чега би се могло закључити да је огњиште било у употреби пре самог страдања објекта (Т. XII/13, уп.Т. III/3). Из наведене разлике у нивелети огњишта (горња кота на 143цм) у односу на нивелету плочника апсиде, која износи 42цм, произашло би да је ниво пода унутар објекта био нижи у односу на ниво првобитног терена, тј. да је реч о полуукопаном објекту. Огњиште је скинуто и испод слоја гаражи је у земљи било свега два уломка грнчарије и један већи кованик, док свега неколико очуваних уломака из нижих слојева показује да је овде постојао старији културни слој 12-13.сталећа (Т. I/9, 11). Осим прослоја са пепелом, кога је иначе било и испод нивоа са гаражи у источном делу грађевине, никакви други остаци објекта у његовом ј/з делу нису уочени. Ту је било свега неколико гробних укопа, али већина изнад нивоа грађевине. Један од два најдубље укопана гроба 730 откривен је уз спољну линију претпостављеног јужног зида објекта, а значајан је због открића фрагментоване стаклене бочице 15. столећа тзв. Манасијског типа с леве стране лобање (Т. XXX/1). Дно друге бочице истог типа нађено је у близини овог, која уз налаз једног великог клина у 16. откопу (Т. XXXIX/1) представља најдубље забележене налазе у овом простору из слоја над здравицом. Иначе и овде је до појаве првог гроба 663 било мноштво разноликог материјала - керамике, гвоздених налаза, згуре 16-18. века (Т. XXIII/4-5, 8) када се појавио некакав зид (?) правца с-ј, доста

³³⁷ Тер. инв. 491/77, Жигмунд Луксембуршки (1387-1437), ковање у периоду 1390-1427 (Huszár L., *Münzkatalog Ungarn*, no.576).

плитко испод површине и на знатно вишој коти у односу на зграду, што уз материјал из слојева изнад ње потврђује да припада последњој фази градње у манастиру (сл. 93).

На основу расположивих података не може се много рећи о конструкцији зграде од брвана. Оријентисана је дужом страном по правцу запад-исток. Вероватно је горња конструкција у целости била дрвена. Појава дрвених греда (сантрача) непосредно над темељима, у нивоу пода, није ретка појава у средњовековној стамбеној архитектури, као и код познијих грађевина зиданих од камена.³³⁸ Како овде, међутим, нису уочени укопи од дирека који би морали бити видљиви будући да је објекат горео, над гредом темељачом су била ређана (полу)брвна или талпе везане на угловима клиновима. Закључићемо да два новчића, српски и угарски и грнчарија из слоја страдања сведоче о великом пожару крајем 14, или почетком прве деценије 15. столећа у коме је зграда изгорела до темеља, при чему се обрушила и цела горња конструкција. Материјал из слоја над остацима гореле дрвене грађе у целој дебљини паљевине, који такође припада периоду између краја 14. и средине 15. века, уз поменуте налазе истог доба из других делова порте (западно у простору изнад *куће* 1 и $1/3$ од ње уз трасу обзиђа) потврђује да страдање ове зграде означава крај једног раздобља у животу манастира и почетак другог који је одмах уследио великим радовима на уређењу порте. Налаз бочице 15. столећа из гроба 730, осим што потврђује чињеницу о објекту који је тада ван употребе, указује и да се простор за сахрањивање помера северније према линији нове ограде порте. Дакле, већ током истог столећа, и током наредних векова, све до краја 19. столећа овде се сахрањивало. Међутим о намени ове грађевине не можемо ништа одређено рећи. Сличне грађевине од

---

³³⁸ Навешћу пример позније грађевине с тремом, бочним зидом прислоњене уз апсиду трпезарије и оградни зид, у Сопоћанима која је имала одмах изнад темеља дрвени сантрач од две греде подужно постављене у зидну масу, на које се прикивао и дрвени праг, због чега се пореди с познатим примерима градње с почетка 15. века и касније (Кандић О., *Истраживање архитектуре*, 24 и нап. 36). Осим палате и још два објекта све остале зграде у Сталаћком граду су крајем 14. столећа биле искључиво од дрвене грађе, при чему се градило управо од положених дрвених облица са или без вертикалних носача, с доњим положеним на неvezано камење (Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, 55). Уосталом основно обележје стамбене сеоске, протоурбане и урбане архитектуре у Србији средњег века је надземна или полуукопана кућа са зидовима од дрвене грађе (Милошевић Г., *Становање*, 150-160, 170-177). Без материјалних доказа није могуће потврдити има ли истине у речима Теодосија, биографа Светога Саве, да „друге многе цркве, мале и велике, сазида Свети, докле је био архимандрит у Студеници, не само камене, него и дрвене, да се на сваком месту његове државе Бог слави“ (*Старе српске биографије* I, 156).

дрвета у манастирима овог доба нам нису познате. Познато је да од манастирских грађевина једино трпезарије могу да имају на једном крају апсиду (изван равни зида, а касније у његовој маси), али све до сада откривене грађевине идентификоване као монашке трпезарије зидане су каменом, ређе уз употребу опеке, имале су дрвену кровну конструкцију, под од камених плоча, живописане зидове и мање-више јасно одређену просторну позицију у односу на цркву.³³⁹ Осим тога у нашем објекту је пронађено огњиште које указује да је реч о некаквом стамбеном или економском објекту. Познато је да је било дрвених зграда и у манастирима, напр. српски архиепископ Данило је између 1324. и 1337. године изградио дрвену зграду (палате) у манастиру Жича, а ископавања у Студеници су показала да су у пожару средином 13. века изгорели у потпуности дрвени делови грађевина у источном делу порте.³⁴⁰ Ово страдање топличког манастира Св. Николе би судећи према истовременим слојевима пожара у више манастира на широком простору све до Рашке области, могло да се повеже са првим значајнијим продорима турске војске након косовске битке у средиште српске земље, који су очито били већих рушилачких размера. Међутим, све околности указују да се оно мора померити у прве деценије 15. столећа и доба великих промена и преокрета и у унутрашњој, као и спољној политици према Угарској и Турској, у коме су источни делови земље били главна попришта догађаја.³⁴¹ С друге стране чињеница да је зграда с „апсидом“ страдала у догађајима најраније самим крајем 14. столећа, тј. почетком 15. века потврђује да се и подизање камене зграде епископске палате мора померити најраније у прве деценије 15. столећа.

Што се тиче поменутог камења у низу источно тј. с/и од зграде с „апсидом“ (1978) истраживачи су га идентификовали као обзије белешком да је при укопавању гроба 782 уклоњено камење из темеља северног обухватног зида (сл. 19 и 61а). Овакву идентификацију, међутим, није могуће потврдити с обзиром на штурост, али и контрадикторност података. Наиме, на теренској скици, без кота, види се десетак комада камена делом у некаквом низу, са податком да нема

³³⁹ Поповић С., *Крст у кругу*, 241 и даље.

³⁴⁰ *Архиепископ Данило и други*, 372 (Житије архиепископа Данила II од Даниловог ученика); Радан-Јовин М., Јанковић М., Темерински С., *Студеница*, 63.

³⁴¹ Калић Ј., *Немирно доба*, 75-87 и *Иста, Снажење Деспотовине*, 88-92.

везивног материјала и да је зидан од облутка и дробљеног (?) камена неправилног облика, а у дневнику да се при чишћењу око камења нашло мало керамике, уситњене и атипичне. Потом је, међутим, закључено да је камење ту насуто, јер има и облутака и фрагмената опеке. Шта год да представља ово камење, нема могућности да утврдимо да ли је реч о остацима средњовековне или нешто позније конструкције, будући да су у гробу 782 пронађена лоптаста дугмад која су коришћена у дугом временском периоду, најраније крајем 14. па све до 17. столећа. Овде око цркве Св. Николе има више примера тог типа дугмета у гробовима без новца, али који положајем управо потврђују ово датовање – у гробу 293 под стазом (што значи да је старији од 15. столећа или у низу гробова у јужном делу порте (гробови 166, 170, 686, 679, 707, 828, 832).

Са североисточне, источне и југоисточне стране цркве нису откривени никакви остаци зидова, па ни *обзића*, али се мора нагласити да ти делови порте нису у целости истражени (углавном су истражене површине уз саму цркву). У сонди 1/2011 у виду рова, постављеног на 7м од апсиде у целој дужини према данашњој огради црквеног дворишта, нису констатовани никакви трагови зида који би се могли приписати овој фази манастира.³⁴²

Јужно обзиће (VI-VII) са остацима објеката, сл. 64-66а

У контролним сондама 1-3/1971 постављеним мимо мреже са јужне стране цркве, вероватно сциљем да се добију основни елементи вертикалне стратиграфије у овом делу порте, међутим, откривен је део јужног обухватног зида (зид VI, дужине 19,6м), који је тада у целости отпраћен и очишћен, а следеће године конзервиран (сл. 64, 65, 65а-в). По овоме је јасно и да се горња нивелета темеља јужног зида оцртавала на површини с обзиром на положај сонде 2 (уп. сл. 12). Ровом 3/1971 је констатовано напр. да је земљани нанос са јужне стране цркве знатно тањи, а како се ишло даље јужније од цркве, практично низ падину, бивао је све тањи (не прелази 15-18цм дебљине). Док је у северној сонди 4/1971 он био

---

³⁴² Сонда није захватила простор око саме апсиде који је копан раније. Испод слоја насипа којим је ниво терена заравњиван у периоду од краја 19. и у радовима током 20. столећа, слојеви су поремећени гробним укопима, међу којима има и средњовековних. Важно је указати да су чанкасти новац и новчићи српских владара откривени у простору на око 15м источно од апсиде што би указивало да је то до 14. столећа био део манастирске порте и да обзиће треба тражити источније.

дебљине око 40цм, овде у сонди 3 се прве надгробне плоче појављују већ на 20цм дубине, јер се и ту, као и са северне стране у ранијим радовима силазило на средњовековну нивелету праћењем појаве надгробних плоча; помиње се и да је чак крајем прошлог века сасвим на југу порта нивелисана „сувише ниско“ тако да је скинут и део средњовековне нивелете.³⁴³ Да је нивелација била још драстичнија показује и ток радова, када је откривањем најниже зона темеља јужног обимног зида, доста плитко под површином, нађен и новчић Константиновог доба при његовом чишћењу. Сондом 1, правца 3-и, зид је откривен готово целом сачуваном дужином на самом јужном крају сонде уз ивицу савременог пута. Имао је са спољне стране, према падини и литици изнад Топлице, квадратна проширења у виду пиластара, на правилним одстојањима (сл. 65, 65в). Из слоја над зидом сачуван је само уломак трбуха лонца овде широко коришћеног у периоду од краја 14-до краја 16. века, што би могло да значи да овај зид није био у употреби након тог периода (Т. XXIV/5). Без других налаза и података, који су неповратно изгубљени у девастацији овог дела порте, остаје у сфери домишљања да ли могуће да је као и делови обзиђа са северозападне стране цркве страдао у првом пожару у којем је манастир паљен, на почетку 15. столећа и да више није обнављан, што намеће питање како је простор порте био омеђен са јужне стране у време подизања великих камених зграда. У сваком случају у наставку сонде 1 на исток тражио се продужетак зида у том правцу, али судећи по одсуству било каквих података није га било. Међутим откривен је његов угао и скретање зида ка северу (зид VII, дужине 5,6м), уз белешку да се зид овде налазио одмах на 10-15цм испод нивелете терена. Ни овде нема податка о очуваној висини ових остатака, нити о слојевима испод њега. Уочљиво да се обе, и унутрашња и спољна ивица јужног зида, благо ломе на два места и у луку скрећу ка северу (сл. 65 - 65а). Налаза при праћењу зида идући ка западу није било. Сачуван је угаони и још два пиластра ширине 1м, али се може претпоставити да је и на другом прелому зида са спољне стране, с обзиром на камење на том месту, пиластер такође постојао. Зид је релативно масиван и зидан од речних облутака и ломљеног камена, као и претходно описани делови обзиђа са с/з стране цркве, али се овде каже да је у масу камена убачен и понеки комад старе опеке, која се у

---

³⁴³ Дневник од 05.08.1974. године.

фрагментима налази и поред зида. Наставак зида ка западу није констатован у пробној сонди постављеној на неколико метара од западног краја, али се наишло на остатке зида западније од ове сонде, за који се најпре мислило да припадају обзиђу (сл. 66-66а). Преко њега је био јако плитко укопан један гроб у потпуно дерутном стању и том приликом је издвојено неколико уломака керамике.³⁴⁴ Испоставило се да ови зидови представљају последњи низ камена у темељу мањег објекта или просторије скоро квадратне основе, приближно 2,70x2,90м. Грађен је од ломљеног камена везаног малтером са употребом опеке, у ширини која прилично варира, између 60-100цм (сл. 66). Недостаје јужни зид просторије, управо на линији новог пута са ове стране порте чијим просецањем је вероватно и оштећен, пошто се управо бележи да источни и западни зид прелазе на нови пут. У јужној половини објекта налази се слој песка, пепела и гарежи са мало керамике само на том месту, која није сачувана као ни она нађена на огњишту. Наиме, чишћењем овог простора међу зидовима откривено је у с/и углу *огњиште* (6) кружног облика и пречника 1,5м, на чијем дну је било неколико уломака опеке, док је ширењем сонде ка истоку откривен, како се то бележи у дневнику „продужетак“ зида који се полукружно савија формирајући „малу кулу“ (сл. 66а).³⁴⁵ Овако оскудни подаци и документација о објекту, као и недостатак археолошког материјала не дају могућност за коначне закључке по питању његовог датовања. Осим недефинисаног облика грађевине, постоји и проблем утврђивања тачног положаја откривених зидова у односу на линију јужног обзиђа, али и гробнице са сводом, између којих су позиционирани, судећи по скицама (сл. 64, 65б).³⁴⁶ Отуд питање да ли су објекти стајали уз унутрашњу линију обзиђа чинећи са њим целину просторног плана манастирског насеља (у периоду од 12-15. столећа), или је реч о некаквој познијој конструкцији? Да би то могли бити остаци првобитних манастирских зграда уз обзиђе говори исти начин градње

³⁴⁴ Дневник од 29.7.1972; поменута керамика из сист. зб. 51 данас недостаје, као и цртеж или опис гроба.

³⁴⁵ У дневнику се бележи да ће зидови бити конзервирани, али данас се на терену они не уочавају. Такође нису поменути у објављеном извештају за 1972. годину (уп. Ђоговић-Љубинковић М., *Crkva svetog Nikole*, 121-125) али у документима архиве стоји „мање сонде постављене јужно од цркве (1972.) пружиле су допунске податке о животу на овом делу комплекса када је утврђено постојање мањег објекта - куће у ј/з делу комплекса, уз делове јужног зида откопаног претходне године“.

³⁴⁶ Реконструкција позиције ових зидова објекта на нашим плановима је изведена на основу мера унетих у теренске скице које су добијене простим мерењем удаљености од јужне куле и јужног анекса цркве. Те мере износе око и више од 30м, и то на терену који има пад ка југу од скоро 1м, због чега положај ових зидова не мора бити у потпуности тачан.

темеља и положај који би могао да одговара објекту прислоњеном уз унутрашњу линију обимног зида (у том случају би и гробница са сводом била обухваћена обзиђем), очуваност у доњим зонама на приближно истој нивелети, као и налаз чанкастог новчића с краја 12. столећа уз источни зид рановизантијске гробнице тј. у непосредној близини западног зида овог старијег јужног објекта (сл. 109). Првобитна нивелета терена у овом простору између велике западне зграде и гробнице је свакако била знатно виша (свод гробнице је још при копању био испод површине, а сами темељи зграде А стоје високо над тереном са његове западне и јужне стране), што указује на велику денивалацију терена као могући разлог неочуваности остатака зидова. У последњим ископавањима на комплексу у јужном делу сонде 2/2011, постављеној на 5-м западно од гробнице, а на линији поменутих објеката и уз данашњу ограду порте, констатован је слој црвено запечене земље с пепелом изнад ње и једна јама (?) са керамиком, али остатака зидова није било (сл. 6). Постојање културног слоја са јамом на око 60цм испод коте терена, као и у ранијим ископавањима, је у том смислу веома важно, те ће након анализе археолошких налаза из ове сонде можда бити могуће извести неке одређеније закључке.

Резимирајући ове податке треба нагласити да у већини немамо податке о висини очуваних зидова обзиђа (I, V-VII). Неки делови су сачувани у висини од тек неколико редова камена (IV), што сведочи о веома великим девастацијама и објеката и културних слојева. Тако се и претпоставка о положају главног манастирског улаза делом базира управо на позицији коју ти улази имају у односу на цркву, будући да никакви конструктивни елементи капије нису откривени; због угла који формирају јужни зидови VI-VII, могло би се помишљати и на постојање споредног улаза на позицији јужно од цркве. Тешко је било шта закључити о изгледу горњих партија зидова; зато изостаје и поређење са зидањима других објеката у комплексу на основу би се чега могли извући додатни елементи за датовање. Налази комада опеке уз ове остатке би могли да буду један од елемената за потврду зидања обзиђа у доба изградње припрате са кулама, али археолошких налаза који би то додатно аргументовали нема. У сваком случају сви ти остаци садрже ломљен камен као грађевински материјал и кречни малтер као везивно средство. На питање да ли је план Немањиног манастира Св. Николе имао

кружну диспозицију спољашњег обзиђа као један од битних елемената монашког насеља у просторној структури манастира 12. века у Србији (централни тип), не можемо дати потврдан одговор на основу расположиве археолошке грађе. У Ђурђевим Ступовима, које је Немања подигао неколико година по дизању црква у Топлици закључено је да је било индиција да је пре цркве подигнут обимни манастирски зид, а затим и манастирске грађевине уз њега и то тако да су прислоњене уз њега, доводећи то у везу са организацијом радова на извођењу цркве.³⁴⁷ Датовање обзиђа у Немањино време изведено је на основу различите технике зидања зидова из Немањиног времена од познијих преправки (зидови 12. века су, наиме грађени од пешчара, као и црква, и сличном техником зидања), као и одговарајућим налазима са унутрашње стране зидова (који се не наводе).³⁴⁸ О пореклу спољних Студеничких зидова пуно је расправљано, а мишљења су подељена око тога да је ли обзиђе старије или га треба приписати Немањиној градњи.³⁴⁹ Археолошки материјал који би разрешио ту дилему готово да не постоји, а и идентификација старијег раздобља, односно културног слоја испод нивелете изградње ове светиње остала је отворена будући да су налази скромни.³⁵⁰ Светлана Поповић је показала и да је Студеничко обзиђе са кулама и улазима, као и објекти уз њега грађени етапно, као и да уз Студеницу и Ђ. Ступове и старије Немањине задужбине у Топлици нису биле осмишљене као тврђаве.³⁵¹ Наиме, по њој, комплекс зграда северно од цркве Св. Николе, као и јужна грађевина код Св. Богородице својим положајем у оквирној изграђеној зони манастира, а према архитектонском решењу, потврђују да њихови спољни зидови нису могли представљати одбрамбене зидове већ само манастирску ограду,³⁵² чиме посредно исказује претпоставку о постојању и диспозицији оградних зидова у оба наша манастира у првобитној фази. Да нису имали одбрамбену функцију

---

³⁴⁷ Нешковић Ј., *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, 120-122.

³⁴⁸ Исто, 190-191. Археолошка грађа добијена у ископавањима на комплексу није комплетно обрађена, али анализа грнчарије је показала да нема налаза из времена заснивања манастира (Зечевић Е., Радичевић Д., *Керамика Ђурђевих Ступова*, 30 и даље). Малобројност налаза у времену у коме је манастир интензивно живео је негде уобичајена, али их овде уопште нема, па и једини новац који се помиње - новац краља Драгутинов, је уједно и најстарији поуздан налаз не рачунајући фрагментовану бронзану плочицу са ликом светог ратника која се датује у 12. столеће (Милошевић Д., Нешковић Ј., *Ђурђеви ступови*, 62-69).

³⁴⁹ Поповић С., *Крст у кругу*, 131 са нап. 55; уп. Поповић М., *Les forteresses*, 181-182.

³⁵⁰ Јанковић М., *Затворене археолошке целине*, 19-20 и Исто, *Преднемањински период*, 145-150.

³⁵¹ Поповић С., *Крст у кругу*, 131-161.

³⁵² Исто, 158.

јасно је, пре свега овде на Св. Николи и према положају манастира у простору и дебљини самих зидова који нигде не прелазе 1,1м, те су пиластри на делу јужног обзиђа свакако у функцији његовог ојачања и обезбеђења на делу где је стена најплића у односу на раван терена, одакле се он већ знатније спушта ка литици изнад Топлице. Ипак у погледу функције обзиђа манастира Немањиног доба постоје и другачија мишљења. Тако су положај и затвореност манастира Ђурђевих Ступова према спољашности, микротопоними градић“ и „подград“ за падине око комплекса и однос према седишту рашке епископије у оближњој Петровој цркви, били аргументи за закључак о одбрамбеној функцији обзиђа манастира Ђурђеви Ступови.³⁵³

Упркос археолошкој истражености већег дела површине манастирске порте, дакле, закључци по питању коначног суда о постојању и фазама првобитног обзиђа остали су у једном делу на нивоу претпоставки, јер иако су констатовани незнатни културни слојеви који би одговарали времену пре њиховог зидања, сачуваних налаза нема. Другачије речено, нема довољно аргумената за датовање првобитног обзиђа у Немањино време, али нема ни оних који би га оспорили. Такође немамо елементе за било какве закључке о његовим преправкама или обновама, али је извесно коришћен током 14. до првих деценија 15. столећа, када је, барем кад је реч о траси са западне и северозападне стране цркве, разидан и негиран проширењем порте и изградњом нових манастирских зграда. Остају међутим отворена питања када је јужна траса обзиђа била ван функције, а пре свега када је та површина порте снижена на коте темеља? Постојање остатака објеката и зидова у јужном делу порте, у правцу јужног анекса цркве на око 15м удаљености, према материјалу датованом у 15. и 16-17. столеће даје одговор на прво питање (сл. 95, 95а-в, 109; Т. IX/2, 6-7, X/2-3). Вероватно је тада првобитно јужно обзиђе и разидано, будући да губи функцију, али нисмо у могућности да утврдимо и да ли је и ниво терена (и на којој површини) спуштен том приликом или касније. И најближи гробови уз јужно обзиђе (735-737) откривени на свега 50-60 цм испод површине, били су без налаза и вероватно млађи (један је имао насатичну плочу чело ногу). У истом квадрату сишло се чак 19 откопа (!) у дубину (са осмим се завршава скидање скелета) у

³⁵³ Нешковић Ј., *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, 14-15. Овде је дебљина обимних зидова чак нешто мања него на Св. Николи у Топлици, свега око 90цм.

којима је била значајна количина грнчарије и то се наглашава да испод десетог откопа преовлађује изразито неглеђосана керамика, али нема могућности да је искористимо за анализу.³⁵⁴

Пирг (сл. 67-69а)

Северно од цркве, на свега 7-8м од северне куле, откопани су изузетно масивни темељи који су означени као темељи великог пирга (сл. 67, 67а-в). Мада су се једва сачувале ивице темеља са северне, јужне и западне стране, уочено је да су моћни темељи на целој површини исте дубине формирали скоро квадратни простор дим. око 7,2x7,5м. У његовом с/з углу нађени су остаци фасадног зида, а са западне стране је ухваћена ивица зида који се дизао над проширеним темељом (сл. 67б). Приземље куле по свој прилици није имало унутрашње лице већ је било попуњено зиданом испуном, што није необично јер код неких кула се унутрашњи простор формира на нешто већој висини.³⁵⁵ Ту су се назирали, наиме, правилни отисци у малтеру од квадера некадашњег фасадног зида. На крају уочено је да су уз ивицу јужног зида пирга у низу насатице постављене обрађене камене плоче (укупно њих девет сачувано, од којих неке фрагментоване), које као да чине „оплату“ неког одводног канала или какве сличне конструкције. Након истраживања простора око пирга М. Ћоровић-Љубинковић је изнела мишљење да зидање пирга вероватно припада најстаријој фази, тј. Немањином времену када је и црква подигнута, да је срушен још док је црква служила, а његови остаци заравњени у периоду између краја 13. и средине 15. века, да би након уклањања грађевинског материјала терен око њега и преко његових зидова нивелисан свакако пре краја 15. века, јер је неколико надгробних плоча, од којих једна датирана у сам крај 15. века, нађено *in situ* уз северне темеље.³⁵⁶ Током истраживања те 1972. године пронађени су и остаци поплочане стазе која је повезивала цркву са главним улазом у северну зграду и која је омогућила да се

---

³⁵⁴ Грнчарија из овог (Т4) квадрата је издвојена у сист. збирку 563-564, 572-576 са 138 уломака неглеђосане и свега 3 уломка глеђосане грнчарије. Она у целости данас недостаје, али чињеница да нису издвојени комади у теренски инвентар казује да је реч о ситнијим и атипичним комадима. Сачувана су свега два уломка окулуса из 12. откопа што би потврђивало изнету претпоставку о млађим гробовима.

³⁵⁵ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 15.

³⁵⁶ Љубинковић М., *Ископаванја комплекса цркве светог Николe*, 192 и Ћоровић-Љубинковић М., *Црква светог Николe код Куршумлије*, 122-123.

успоставе хронолошки односи међу објектима које је спајала (сл. 67б и 68). Наиме, стаза је идући поред пирга мењала правац, заобилазећи га, те је изнесен логичан закључак да је пирг постојао у времену када је стаза направљена. Поплочавању по принципу да се у истом нивоу постављају и смењују редови хоризонтално са редовима насатице постављених плоча, налази се аналогија у стазама манастирског комплекса у Хиландару.³⁵⁷ Налаз наушнице у дечјем гробу 236 откопаном испод ове стазе, коју је М. Љубинковић датовала у 13. столеће (Т. XL/4), као и налаз новчића с краја 15. века из гроба укопаног у темеље пирга, навели су на наведено раздобље од краја 13. до средине 15. века као период у коме је пирг срушен. При томе она закључује како је ово први археолошки доказан пример намерног рушења једне грађевине, у овом случају пирга, у средњем веку.³⁵⁸ Интервенције тог типа су, наиме, изазване једним истим схватањем архитектонског решења комплекса са старијом црквом, што је потврђено и временским подударењем ових преправки/рушења, крајем истог столећа или можда и у Милутиново време. То, како се даље закључује, одговара ситуацији овде у цркви Св. Николе јер се за Милутиново време везују неке грађевинске интервенције као изградња капеле уз северни зид унутрашње припрате.³⁵⁹ На основу ових чињеница, као и самих археолошких налаза М.Љубинковић је претпоставила и настајање попличане стазе крајем 13. или почетком 14. до средине 14. столећа најкасније, као и зидање саме зграде до које стаза води, у време док је пирг још постојао, тако да је рушење пирга кориговала, тј. сузила у период од средине 14. до средине 15. столећа.³⁶⁰

Анализом ових података, као и саме грађе, међутим дошло се до закључака који донекле ревидирају досадашња тумачења изградње и рушења пирга. Најпре треба рећи да је приликом откривања темеља пирга простор и део терена око њега очишћен и спуштен до нивоа здравице, али да осим неколико сасвим рецентних налаза у површинском слоју над самим остацима темеља, никакви други налази нису регистровани. Стаза обилази пирг те стоји закључак да је пирг постојао у

---

³⁵⁷ Исто.

³⁵⁸ Ћоровић-Љубинковић М., *op. cit.*, 123. Овај пример намерног рушења једне грађевине пореди се са делимичним рушењем и преправком улазне куле-пирга из Немањиног доба у манастирском комплексу Ђурђевих Ступова у капелу, крајем 13. столећа у време краља Драгутина.

³⁵⁹ Љубинковић М., *op. cit.*, 189 и Ћоровић-Љубинковић М., *op. cit.*, 123.

³⁶⁰ Љубинковић М., *op. cit.*, 122.

времену када је стаза направљена, а то значи и да је северна грађевина била изграђена. Тип наушнице из гроба 236 укопаном испод стазе, која се не јавља у материјалу пре средине 13. столећа, али је у употреби и током 14. столећа (млађа ливена варијанта се на Новом Брду јавља до средине 15. века), не датује стазу већ само указује да стаза не може бити старија од тог времена. Ваљало би имати поуздано најмлађи налаз из гробова који су се нашли под стазом, а такве немамо или најстарији налаз из гробова који су накнадно укопани у стазу и оних који су укопани у темељ пирга, да би дошли до горњег датума његовог рушења. Налаз средњовековног кључа ретког, али карактеристичног облика у слоју изнад стазе се у недостатку поуздано датованих налаза из гробова укопаних у стазу показао као веома важан, пошто потврђује да је стаза могла постојати најраније у другој половини 14. столећа, те и сама зграда ка којој води ((Т. XXXVIII/1). Појава овог типа кључа се, наиме, везује за средину 14., а употреба до средине 15. столећа, што уз датовање наушнице из гроба 236 сведочи у корист касносредњовековног порекла стазе и зграде палате, али и функције пирга све до средине 15. столећа. С друге стране према положају гробних упока јасно је да су неким од њих пресечени, тј. штемовани темељни зидови пирга (гробови 152, 209, 209а, 217, 225, 226, 228), а да поједини делимично залазе под његове темеље (185, 186, 193, 194, 207, 213), сл. 96. Свих шест гробова, за које се бележи да су делимично под темељима куле, приближно су исте оријентације, укопани су на приближно истим дубинама (110-130 цм) и то пет са с/з и северне стране пирга, а свега један са ј/з стране имао је скелет који је костима испод колена залазио под темеље (213). Оно што је значајније два гроба, 194 и 207, имају скелетне остатке две одрасле женске индивидуе, а два су имала и налазе (исти женски 194, и мушки 185). Евидентирани су само налаз распалог сребрног дугмета, које није инвентарисано из гроба 185 и тордирана фрагментована каричица од уврнуте бронзане или жице од лошег сребра из гроба 194, која нам не даје уже хронолошке оквири (Т. XL/3). У датовању малобројних примерака са српских налазишта широко у период од 13. века па све до средине 17. столећа, с претпоставком о могућој појави и током 11-12. столећа, практично изостаје прецизније стратиграфско датовање већ је оно изведено према трајању упоковања на гробљима где се јављају. Слична ситуација је и са налазима ових каричица на некрополама у Далмацији, али тамо се

примерци датовани у раније раздобље 10-11. столећа јављају у истим хоризонтима и гробовима са другим карактеристичним типовима накита за то доба, какви у нашем случају изостају, а за малобројне примерке са тла Бугарске се сматра и да не прелазе оквире 11-12. века. Уз све ове чињенице, у случају нашег налаза могу се извести два закључка која искључују један другог, али су оба могућа - да овај женски гроб припада старијем средњовековном хоризонту сахрањивања пре заснивања манастира на овом месту у Немањино време, с краја 11., евентуално прве половине 12. столећа или да га треба сврстати међу појединачне гробове лаика који овде постоје у време активног манастира - не рачунајући чанкасти новац то би онда био најстарији налаз из гробова лаика око манастирске цркве - према коме би датовање пирга требало ставити најраније у 14. столеће. Овде треба додати да је иста ситуација са гробовима под пиргом констатована и у манастиру Св. Николе Дабарског (Бања Прибојска), али с том разликом што се гробље формирано пре подизања пирга ширило и унутар и изван обзиђа над којим је кула сазидана.³⁶¹ У вези с рушењем пирга, подаци указују да је заиста на лобањи скелета у гробу 152 у кв. И2, који је већим делом био укопан у унутрашњост пирга откривен фрагментован новчић.³⁶² Пошто је реч о новцу краља Матије Корвина (1458-1490), имали би потврду рушења пирга најкасније до шездесетих година 15. столећа и коришћења простора који је обухваћен његовим темељима за сахрањивање већ крајем века, што би уједно био и први поуздан податак о дешавањима на овом месту након турских освајања. Кад је реч о поменутих надгробним плочама може се закључити да је реч о *сонди 7/1971* код северозападног угла пирга, где су испод плоче са натписом из 1506. године откривене две лобање уз лобању гроба 11; тако је површина урушеног објекта, након расчишћавања и уређења терена по свој прилици у потпуности

---

³⁶¹ Бунарџић М., *Свети Никола у Дабру*, 18, сл. 9. Није утврђено када је део бедема порушен и на том месту подигнута кула, а нема података да ни да ли су гробови под кулом имали налазе.

³⁶² Тер. инв. 183/68 (П 1,4цм). Налаз новчића краља Матије Корвина са некрополе цркве Св. Николе у Куршумлији помиње В. Јовановић у прилогу о новцу са средњовековних некропола у оквирима граница тадашње Југославије и Бугарске, при чему се он позива на извештај М. Љубинковић (Јовановић С. В., *Прилози хронологији*, 157). У том извештају М. Љубинковић заиста помиње новац с краја 15. века из једног од три гроба који су укопани у темељ пирга, те како је то по евиденцији, коју смо сачинили, једини новац из гроба на овом месту јасно је да се белешка односи на њега (уп. Ћоговић-Љубинковић М., *Црква Св. Николе код Куршумлије*, 122). То потврђује и чињеница да у материјалу са овог локалитета данас не постоји други новчић Матије Корвина.

искоришћена за нове сахране већ у другој половини 16. и почетком следећег столећа.

Посебну занимљивост кад је реч о пиргу представљају „ровови“ у профилу ископа источно од сачуваног темеља објекта, откривени још приликом трагања за његовом источном ивицом (сл. 67а). Са источне стране темеља пирга, наиме, уочена су четири већа укопа у низу приближно правоугаоног облика испуњена кречом и малтером, на око 0,5м испод површине терена и различитих димензија. Нажалост нема могућности да се дубина ових укопа упореди са дужином темеља пирга, али су према положају евидентно у вези са њим. Да ли се може радити о негативима темеља пиластара уз источно лице зида пирга или некаквој конструкцији испред куле, што би могло да значи и да је улаз у пирг био са те стране, сада је тешко рећи (слични ровови се не помињу са осталих страна пирга). Касније (1972), међутим, у радовима у истим квадратима, помиње се да је у рововима у шуту било фрагмената фресака и раздробљеног фреско малтера и то највише у средњем рову, али осим дна стаклене позносредњовековне чаше из горњег слоја шута (?) нема помена никаквом материјалу из слојева над рововима, нити о каквом слоју је реч.³⁶³ И поред тога због веће количине фресака у њиховој испуни то затрпавање шутом, с обзиром и на њихов положај, би морало бити у вези са рушењем пирга што би значило да фреске вероватно потичу одатле. Наставком ископавања источно засечено је кружно *огњиште* (5) које је источним делом налегло над западну половину *јаме* (6) са сахрањеним фрескама (сл. 43 и 69-69а). Нема белешке у каквом су односу ровови са овом целином, али поредећи опис и ток радова са подацима са скица, закључили смо да је огњиште укопано у слој до нивоа ровова са кога је укопана и јама. Огњиште је, наиме откривено на 47 цм од нивелете терена, а приликом пражњења нађени су бројни уломци керамике и фрагменти јелењег рога. Према фрагментованом лонцу препознатљиве форме и уломку карактеристичног типа коничне зделе или вршника, коришћеним у истом периоду од краја 14. до 16. столећа, огњиште је вероватно укопано по рушењу пирга, негде током 15. столећа (Т. XIII/6-7). Нешто старија дубоко укопана јама (189цм), неправилног облика, садржала је уз велику количину распалог малтера, мало опеке, доста керамике и мноштво уломака фресака, међу којима је било и

---

³⁶³ Под тер. инв. 3/72 био је заведен уломак дна са аплицираном гирландом по ободу.

фрагмената са два слоја живописа (сл. 69а).³⁶⁴ Укопана је уз сам зид пирга, судећи по материјалу у њој, после већег страдања (опале фреске) или обнове (обијене фреске) цркве или можда самог пирга, у периоду од краја 14. до краја 15. столећа. Исти простор је коришћен за сахрањивање до краја 19. столећа (гроб 276/110 са прстеном 19. столећа доњим делом је укопан у јаму, а јужно од ње је и дечји гроб 244/84 са новцем кнеза Михаила).

Што се тиче намене овог објекта, не постоје довољни елементи за њену функционалну анализу. Истраживања су показала да су куле-пиргови грађени у оквиру атоских монашких насеља и изван манастира, имали утицаја на њихову појаву на нашем простору. Коришћени су у функцији ограничених рефугијума (у циљу повлачења у његове зидине и склањања црквених драгоцености), а у свакодневном животу су вероватно служили као простор за боравак и молитву, најпре оснивача манастира или најугледнијих монаха.³⁶⁵ Иначе грађевине попут ове које слободно стоје у простору дворишта у манастирима 12. и 13. века су атипична појава за српска светилишта, с обзиром да су сви објекти осим главне цркве и мањих сакралних објеката стајали у низу грађевина по обиму насеља - уз спољашњи оградни зид.³⁶⁶ Овде у Св. Николи нису откривени никакви остаци или трагови зидова уз пирг, што би указивало да је стајао у слободном простору. Сматра се да је већина пиргова у нашим манастирским црквама изграђена у 14. столећу, када и неки старији манастири утврђују своје зидове, као нпр. Св. Ахилије у Ариљу (ј/и од цркве гради се пирг окружен зидовима као засебна целина која је имала одбрамбену функцију), Бањска (први слободно стојећи пирг са пиластрима попут хиландарских сазидан је уз улазну грађевину), а можда и куршумлијски Св. Никола.³⁶⁷ За одговор на питање када је уз куршумлијску цркву Св. Николе сазидан пирг и поред налаза поменутих наушница у гробу под његовим темељима ископавања нису пружила довољно елемената. Уколико би се веродостојним узео податак да је Доментијан видео кулу, чему би у прилог ишао податак да је фасадно зидање аналогно зидању припрате (уп. сл. 67в), сматрамо да

---

³⁶⁴ Сав материјал из јаме издвојен је у студијску збирку којом данас нерасполажемо (сист. зб. 14-16, 25-27, 30, 35-37, 52-53, 55, 60/1972)

³⁶⁵ Роровић S., *Pyrgos*, 95-108.

³⁶⁶ Исто., *Крст у кругу*, 77

³⁶⁷ Исто., 187-212. Иако по њој нема доказа да је реч о пиргу, претпоставља се да градња ове грађевине припада 14. столећу (Исто, 199 са нап. 357).

је пирг могао бити сазидан и пре друге половине 13. столећа на површини где се већ сахрањивало.

Бунар (сл. 70-71)

Снабдевање питком водом је било једно од основних тј. животних питања код заснивања манастира. У ту сврху у појединим манастирима су копани и бунари, а понекад и цистерне у којима се скупљала и пречишћавала вода за пиће, као у Ђ. Ступовима и Богородици Хвостанској.³⁶⁸ Североисточно од цркве Св. Николе откривен је бунар, чији је покушај дефинитивног чишћења остао без успеха с обзиром на велику дубину и тадашње техничке могућности.³⁶⁹ Испод млађег плочника кружног облика око бунара, у пречнику од 5,2м, откривена је нивелета старијег плочника, конструисана од камених плоча и ломљеног камена (сл. 70-70а). Она је, судећи по скицама, имала скоро квадратни облик (дим. 270x308цм) око отвора истог облика (60x65цм), а између та два нивоа плоча је било много уситњене керамике, које сликање енгобом, фактура и печење опредељују у период 16-17. века. Испод нивелете поплочања је изгледа била интактна земља у којој се копало свега неких 50цм у дубину. Како је у самом бунару у горњим слојевима нађено доста млађег материјала (новијих цигли, шута, три надгробна споменика са краја 19.века, па чак и једна граната, то би значило да је бунар био видљив, ако не и у употреби (с обзиром на већу количину те новије грнчарије и то углавном тестија и крчага, разбијених можда на лицу места и бачених у бунар) и много касније пошто је манастир запустео. При чишћењу старог плочника следеће године (1972) нађен је уломак „крпљеног“ лонца, што овде на локалитету није усамљен случај (Т. XXV/1). У циљу откривања евентуалне стазе која је водила бунару, 1973. године се још једном шири ископ око плочника и западно од њега откривено је камење које прави готово правилан круг, оивичавајући јаму која се потом празнила (сл. 71). Показало се да испод првог слоја поређаног камена око јаме, на нешто више од пола метра постоји други слој камена, да је дно јаме у здравици, али уз податак о налазу једног

³⁶⁸ Нешкових Ј., *Ђурђеви Ступови*, 200-202, цртеж 110; Кораћ В., *Студеница Хвостанска*, 38-39.

³⁶⁹ Уп. податке из оба извештаја: Ћоровић-Љубинковић М., *Црква светог Николе код Куршумлије*, 125 и и Архив НМ (док. бр.650/73). На чишћењу тј. покушају пражњења бунара рађено је 1971-1972. године.

уломка керамике и зуба вепра, није било елемената за њено датовање нити намену. Међутим, у слоју испуне бунара, на дубини између 8-12м, нађен је лучни део дрвеног црквеног намештаја, обрађен са обе стране на исти начин у техници интарзије на основу кога је, уз квадратни облик отвора бунара од цигли „старог формата“ којим је зидана и сама црква, бунар датован у период првобитног манастирског комплекса (Т. XLVI/12).³⁷⁰ Наиме, овај најстарији комад дрвеног намештаја као део наслона „стола“ или део полијелеја (?), приписан је византијском техничком поступку доброг познаваоца свог заната и 13. столећу. Осим њега другу важну групу налаза чине уломци од десетак крчага црвене боје печења, декорисаних енгобом у виду једноставних линија постављених у групама, или усправно или укосо, често укрштеним, који се сматрају локалним производом.³⁷¹ Међутим њихово датовање у ранији средњовековни период, скупа с поменутих делићем намештаја, иако се наводи да потичу из најдубљих слојева бунара није поуздано, будући да је исте грнчарије било и у вишим слојевима бунара, а да овде керамике истог квалитета сликане енгобом (мотивима линије и пега) има у слојевима са другом грнчаријом 15-17. века. У делу утврђеног манастирског комплекса у Раваници један бокал са енгобом сликаним украсом управо потиче из доњих слојева бунара са већом концентрацијом керамике датованом у 16. столеће (на 16-18м дубине).³⁷² Најближи пример по стилу декорисања има крчаг из смедеревског града, такође вишелинијског и укрштеног орнамента на црвеној позадини суда, облика који је овде заступљен у много луксузније украшеним примерцима 15. столећа.³⁷³ Наш бунар, као што је речено, није истражен до краја, тј. последњи метри његове испуне од 13-17м нису очишћени, тако да се није могло потврдити време у коме је бунар првобитно коришћен, али његов положај у простору показује да је ископан изван првобитног манастирског обзиђа.

Не рачунајући гробове јединим затвореним археолошким целинама са материјалом с краја ове фазе средњовековног периода живота манастира,

³⁷⁰ Док. 309/Јод 23.3.1977, и 1458/2 од 2.1.21977, док. Нишког завода.

³⁷¹ Ćorović-Ljubinković М., *La céramique*, 27-32, fig. 1-8.

³⁷² Мадас Д., *Археолошки радови*, 82-85, сл. 7. Бунар је имао надземни део квадратног облика зидан од ломљеног камена и облутка (који сада недостаје нашем бунару), без везива, а унутрашњост кружну, пречника 80цм, Приписан је старијој фази живота горње манастирске порте, у задње деценије 14-прве деценије 15. столећа.

³⁷³ Цуњак М., *Смедеревска тврђава*, 234, Т.LVII/3-4 (уп. Бикић В., *Трпезна керамика*, сл. 4).

припадају једна *јама* (13) и камена конструкција под њом, откривене међу гробовима у јужном делу порте (сл. 43). У овој мањој јами окруженој камењем откривени су делови два скоро цела лонца и крчага украшеног у зграфиту, из продукције 14-15. столећа (Т.XIV/1-3). Међутим, јама је практично смештена над већом конструкцијом коју чине камен и поломљена цигла између једне масивне хоризонталне плоче на југу и једне фрагментоване мермерне плоче на северу, на којој се види уклесана розета у виду шестолисног цвета у кругу (Т.XLV/1). Реч је вероватно о фрагменту надгробне плоче 14. века, секундарно искоришћене, пошто је на јужној плочи било груписано камење и опека, међу којима је нађен део једног фрагментованог лонца и више ситнијих уломака истодобне кухињске грнчарије, те су по свему јама и прикупљена камена пластика чиниле целину (Т.XIV/4). Источно од ове камене конструкције међу скупљеним костима старијег гроба б.б., кога је пореметио гроб 773, нађен је динар Вука Бранковића (1375-1396),³⁷⁴ сведочећи о континуираном коришћењу истог простора за сахрањивање у средњем веку и након тога, у истом нивоу, пошто је претходно над сакупљеним оштећеним комадима камене пластике сабрано неколико судова из инвентара позносредњовековне манастирске трпезе. Јаме са керамиком у црквеним, па и манастирским портама, међу гробовима нису неуобичајена појава и већином је реч о отпадним јамама, мада на основу фрагментованих целих и некоришћених посуда из јама напр. око главне новобрдске саборне цркве се верује да је њихово укопавање у вези са култом мртвих и погребним обичајима (сахраном и даћама).³⁷⁵ Конструкцијом и садржајем, међутим јама 13 је по свој прилици укопана у првим деценијама 15. столећа, када су након страдања манастирских зграда и обзиђа у пожару морали уследити радови на расчишћавању и уређењу порте које су пратили и велики радови на насипању терена око цркве. Према материјалу у овом делу јужне порте не може се испратити никаква средњовековна нивелација терена, али је према мањим остацима малтерних површина и зидова уследила извесна градитељска активност већ током 15. столећа, у следећој фази живота манастира.

Других објеката који би се могли идентификовати као грађевине манастирског насеља ове старије фазе нема. Где се налазила зграда епископске

³⁷⁴ Иванишевић В., *Новчарство*, 31.16.

³⁷⁵ Ђоровић-Љубинковић М., *Српска средњовековна глеђосана керамика*, 172-173.

резиденције у овом раздобљу живота манастира и да ли је у тој функцији могао бити објекат израђен од брвана?³⁷⁶ Да ли се зграда трпезарије налазила на месту позније велике западне зграде, на уобичајеном месту за зграду ове намене и значаја? Незнатни остаци темеља објеката уз обзиђе лево и десно од главне улазне капије на зиду III-IV, можда и темељи мањих просторија од којих једна има огњиште са јужне стране цркве, темељи пирга и овај објекат апсидалног источног зида северно од цркве једини су остаци здања епископског манастира Св. Николе средњовековног доба (сл. 109). Утврђено је само време престанка функције ових објеката (не рачунајући пирг), у исто време, у првој деценији 15. столећа. Будући да ниједан од њих није сачуван у висини самих зидова, да при том недостају делови грађевинских конструкција, да је одмах по рушењу и разградњи урушених и изгорелих објеката ниво порте денивелисан, а нове грађевине убрзо изидане на проширеном платоу црквеног дворишта, не може се много тога рећи о изгледу првобитног манастирског насеља. О оба ова догађаја, у којима је манастир доживео велико страдање, а потом и обнову у расположивим изворима нема помена.

Кад је реч о другим средњовековним манастирским комплексима 12-15. столећа, објекти првобитног монашког насеља констатовани су на већини њих, али у различитом обиму. Код појединих су првобитна обзиђа касније обнављана у истим оквирима тј. налазила су се на линији сачуваних познијих зидова или делом под њима (Ђурђеви Ступови, Студеница, Кончулић, Св. Никола Дабарски, Жича, Ариље), док су неки од њих тек у време економске нестабилности и сиромаштва под турском окупацијом редуковали обим подизањем обзиђа у зони ближе цркви (Градац, Бањска). Навешћемо пример Жиче, архиепископске столице, где у неким елементима видимо сличности са Св. Николом. Тамо су са две сонде, једном у порти у јужном делу дворишта и другој ван дворишта код главне капије на

---

³⁷⁶ Истраживања манастира упућују да су палате, па и епископске палате, као грађевине постојале и да су оне вероватно обједињавале резиденцијалне и административне функције. Тако би епископска палата вероватно укључивала административне канцеларије, просторије за смештај епископа и других црквених великодостојника и свештеника, као и монаха који су опслуживали епископа. Како намена досад истражених зграда у српским манастирима није потпуно јасна, јер се често појављују под општом одредницом скупине профаних манастирских објеката (а будући да се и у изворима оне релативно касно помињу напр. у оснивачкој повељи манастира Бањске има помен царске палате-очигледно владарске резиденције, код Данила помен Дечанске и Жичке палате саграђене од дрвета), није могуће утврдити разлику између евентуалних епископских палата и игуманских резиденција (Поповић С., *Крст у кругу*, 120-123, 313 и даље).

западу, откривени делови првобитног оградног зида над којим је изграђен по истој линији савремени зид, јер је при дну средњовековног зида нађена калдрмисана површина над којом је танак кулурни слој са материјалом 13-14. века.³⁷⁷ Најподеснији простор за монашке ћелије тамо се налазио вероватно у северном тј. северозападном делу дворишта, на месту где је и у 16. веку била зграда, а данас владичански двор, а вероватно и североисточном, где су такође касније, у 19. веку сазидани нови објекти. Зна се да је постојала и трпезарија која је у време архиепископа Данила II (1324-1337) обновљена, кад и већина објекта који су заједно са црквом страдали крајем 13. столећа, и то вероватно негде у југозападном делу дворишта (под садашњим манастирским зградама јужно од капије или под зградом нове трпезарије). А ту „близу до трпезарије“ је Данило саградио другу палату од дрвета, што указује да је једна већ постојала.³⁷⁸ На основу истражености манастира закључено је да се у манастирској архитектури у целом раздобљу 12-15. века градило и каменом и дрветом, да су цркве и трпезарије, оградни зидови и кухиње свакако били од камена, а да што се тиче стамбених грађевина у старијим раздобљима је изградња дрвених зграда више заступљена, да би од половине и пред крај 13., а нарочито током 14. столећа и код њих преовладало зидање од камена.³⁷⁹ У Студеници су дрвене грађевине на источној страни порте stradale у пожару средином 13. века, након чега више нису грађене куће од дрвета.³⁸⁰ Вероватно су и епископска палата, те и други објекти ове фазе (трпезарија, кухиња, монашке ћелије и др.) у Св. Николи Топличком, као и у Жичи, били дрвених конструкција, а судећи по слоју паљевине у с/з и северном делу порте унутар и изван линије обзиђа (са највећом количином грнчарије 14-15. столећа), на том делу дворишта већином и биле распоређене. Картирањем налаза позносредњовековне грнчарије украшене у зграфито техници види се да распоред тих налаза осликава и начин коришћења појединих делова порте у периоду до средине 15. века (сл. 72). Највећа концентрација ове керамике је у северном делу порте над остацима изгорелог објекта са апсидом, али и у простору између ње и обзиђа, према познијој згради епископске палате. Они се,

³⁷⁷ Минић Д., *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, 242, Т. IV.

³⁷⁸ Исто, 243-244; уп. *Архиепископ Данило и други*, 372 (Житије архиепископа Данила од Даниловог ученика).

³⁷⁹ Поповић С., *Крст у кругу*, 284.

³⁸⁰ Радан-Јовин М., Јанковић М., Темерински С., *Студеница*, 63, 65.

наиме, налазе делом са спољне стране обзиђа, али припадају истом слоју са уоченим траговима гаражи и шута над разграђеним обзиђем којим је потпуно измењени и снижени ниво терена равнан. У истом слоју је нађена и већина уломака позносредњовековних стаклених посуда, очито коришћених у свакодневном животу припадника овдашње монашке заједнице, о којима иначе нема никаквих података из расположивих извора. Остали налази зграфито грнчарије са северне и с/з стране цркве, видећемо, припадају двома целинама - двома јамама (5а и 7) уз тј. под зидовима млађе зграде палате и слоју у нивоу њених темеља. Са западне стране такве налазе имамо у објекту уз линију обзиђа код угла позније западне (А) зграде. Ниједан уломак није нађен на површини на којима су те две зграде сазидане, с тим што уз темељ I обзиђа налазимо нешто мало старијег материјала 11-13. века. Са јужне стране цркве налази луксузне грнчарије су груписани око *јаме* 13 над каменом конструкцијом, односно на малтерној површини око разрушене античке гробнице VIII и око ње, што може бити потврда постојања и објекта 15. столећа у чијој употреби су били, те ћемо тој чињеници посветити још пажње. Закључићемо да су културни слојеви и археолошка сведочанства из прва два века свакодневнице манастирске заједнице релативно скромна, што је уосталом случај и код већине других манастира овог доба, а разлог томе треба тражити пре свега у редовном чишћењу и одржавању насеља, односно интензивном коришћењу истог простора у наредном раздобљу манастира (15-17. века).

2.3.5 Манастир Св Николе у периоду од 15. до краја 17. века

Манастирско насеље

Северозападно обзиђе са остацима објекта (сл. 73-78)

Манастирско обзиђе у периоду од првих деценија 15. до краја 17. столећа је такође тешко у целости дефинисати. Ископавањима на репрезентативној грађевини северно до цркве показало се да је у обимни зид са ове северозападне стране порте делом „уграђена“ ова велика зграда названа палатом (сл. 73-77). Фасадни (1) зид палате од северног угла продужава ка североистоку у зид (16) који је можда у једном моменту и имао улогу обзиђа, док се с друге стране задњи

зид палате (3) продужавао, по свему судећи, од западног угла ка југозападу и згради А, на шта сада упућује само парче зида (3а) на том месту приказано тек на појединим скицама и у конзервацији (сл. 75-77), односно „дупли“ зид (3б) у пр. Е палате (уп. сл. 6). Да је овај простор са бочне стране палате, заједно са њеним бочним зидом (10-11) доживео веће преправке у периоду у коме је зграда била у функцији, види се из ситуација забележених током радова на угловима зграде, управо у делу где су се могли очекивати остаци евентуалних зидова објеката који се надовезују на палату, па и спољног обимног зида као њиховог интегралног дела (сл. 74-75, 78). Иако те чињенице нису коментарисане нити дефинисане од истраживача, па ни у самој конзервацији зидова, из налаза грнчарије 15-17. столећа у сондама међу двама зградама у слоју паљевине са остацима дрвених греда објеката у наставку зида 3а према западној згради, односно испод темеља позније дозидане пр. Ф, јасно је да је простор међу њима био повезан вероватно низом просторија које су у конструкцији имале дрвене греде (уп. сл. 53, 57-58, 79; Т.ХХИ/1-8). Пошто су изгореле у неком пожару, на том месту је уз саму палату озидана од камена нова одаја (пр.Ф) у коју се улазило извана са бочне стране, док је у наставку њеног предњег зида (14) дозидан зид са вратима кроз која се улазило у порту (15 и 17). Каснијим коришћењем овог простора између зграда су очито у потпуности уклоњени остаци претходних градњи. Наиме, нови улаз у порту у наставку чеоног зида просторије Ф, у виду широког улаза са степеницима би очигледно представљали последњу грађевинску интервенцију на овом делу и то вероватно на месту где је и раније постојао пролаз/улаз, судећи по два нивоа калдрме испред њега (сл. 89-90). У сваком случају овај отвор, као и накнадно отворена излазна врата из палате према северу (на зиду 3) веза су са простором изван порте у различитим фазама живота ове грађевине, или према економским манастирским зградама или насељу, као што су претпоставили њени истраживачи.

Изнећемо чињенице уз помоћ којих су ови закључци донети. Уз с/и угао зграде палате, у продужетку њеног фасадног зида откривен је један темељни зид (1б) неједнаке ширине, висине од 0,5м и у дужини од свега 3,20м (сл. 75, 75а-б). Рађен је делимично од речног облутка, а у мањој мери од ломљеног камена, везаног малтером. По свој прилици овај темељ није конструктивно био везан за темељ фасадног зида палате, јер се у зони лица зидова 1-2 на овом углу палате не

уочава никаква веза горњих делова, из чега произилази да се прислањао уз палату и да није имао горњу зидану конструкцију.³⁸¹ Ослањао се на стену која је овде доста плитко испод површине. Осим обрुшене гомиле камена на његовом крају, која је откривена касније (1973), никаквих других остатака зида није било. Из земље међу обрušеним каменом издвојено је мало керамике која се оквирно може датовати у крај 14-15. столеће, уз констатацију да је темељ укопан у стерилан слој којим се сишло до стене (сл. 75а; Т.III/4, 8, XI/4). Из овога би произилазило да је зид настао најраније током 15. столећа на површини која раније није коришћена (значи могуће кад и зграда палате или вероватно нешто касније) али остаје отворено питање како и где се завршавао, с обзиром на нешто измењену конфигурацију терена данас у односу на првобитну тј. на постојање дебелог слоја насипа с материјалом 16-18. столећа у зони око самог угла зграде и дуж њеног зида 2 (уп. сл. 79г и 86). Занимљиво што је у том наносу земље међу огромном количином различитих керамичких посуда било веома много уломака црепуља, које се по факури издвајају од малобројнијих средњовековних комада (Т. VI/9, 11-12, XXV/2-5, XXVI/1-11).³⁸² Шта је у ствари представљао откривени темељ уз с/и угао палате, будући да се између не бележи никакав зид у продужетку с/з угла палате који би му био паралелан? Скидањем дебелог слоја шута и наноса око с/з угла палате (1969), са такође разноликим материјалом, међу којима се нашао и уломак „крпљеног“ лонца (Т.XXV/1) мислило се да је овај зид (2), назван потом источним зидом зграде, обухватни зид порте. Са радова из ове године, међутим, потичу и једина два цртежа зграде у основи на којима је овај угао зграде представљен са оштећењем, о којем иначе у дневницима нема помена (сл. 74 и 81); учртан је и слој кречног малтера дуж зида у ширини од 60 цм (сл. 79-79а) за који је претпостављено да представља некакву подлогу стазе око палате, што не би могло никако да стоји пре свега што је нивелета тог малтера високо изнад првобитне коте терена (на висини зида од око 1,5м) и што је у истом нивоу нађен

---

³⁸¹ И према ширини зида проистиче да је шири од фасадног (1) зида палате, приближно у ширини његовог темеља, који се сужавао и практично изгубио на самом с/и углу што би такође значило да се разликује од фасадног зида (уп. сл. 73-75, 79, 80-82, 86, 88). У дневницима нигде није наведено да се зид прислања уз палату, мада је на већини скица тако нацртан. И на скици са изгледом темеља није назначена нити спојница, нити евентуална разлика у равни лица темеља (сл. 75б и 86-87).

³⁸² Помиње се и пробушени новчић 17. века који није издвојен у инвентар и који нисмо пронашли у материјалу.

такав слој и унутар пр. Ц (у мањој ширини 45цм), а пре свега што се материјал из слојева испод преклапа делом са оним изнад. Осим на већ констатовано насипање, све указује и на постојање некакве просторије са његове спољне стране укопане делом у падину. Слој насипа представља један те исти археолошки слој којим је ниво терена око угла зграде и након рушења дозиданог (1б) зида уз палату нивелисан, будући да смо уломке једне исте зделе нашли у различитим квадратима са обе стране дозиданог зида, на различитим дубинама тог наноса. Одакле тај материјал, пре свега велика количина огњишне грнчарије није јасно, али реч је о моћном слоју насипа, доспелом ту тек по урушавању зграде судећи по најмлађем материјалу. Треба поменути и да је копањем до стене и чишћењем темеља зида 1б и зида 2 палате, у простору између њих, нађена плоча означена као „подна плоча у поремећеном положају“, али није сигурно да ли она заиста представља ниво пода претпостављене просторије, будући да ситуација није јасно документована (сл 87).³⁸³ Утврђивање да ли је реч о поду или плочнику на том месту од пресудне је важности за утврђивање функције овог зида, будући да је имамо ниво плочника поуздано констатован изван овог темеља 1б, у простору ј/и од њега (сл. 88) и источно све до изнад старије куће бондручаре (кућа 1). Иако немамо апсолутне коте уз помоћ којих би упоредили нивелете откривених плоча с једне и друге стране зида, анализа покретних налаза у слоју над самим плочама оба простора је показала да се ради о два различита нивоа, будући да је материјал у слоју над спољним плочником и у слоју под њим типолошки и хронолошки близак и односи се на раздобље 16-17. столећа, тако да плочник морамо датовати у исто време. Тако је под плочником нађена већина истих типова посуђа као и у насипу (Т. XXV/6-9; XXVI/12-17), а између ових плоча плочника и гроба 320, који је горњим делом скелета био непосредно испод једне од њих, нађена је гвоздена мистрија (Т. XXXVII/10). Тек по присуству грудвица и распалог малтера у слоју ниже и уломцима позносредњовековне грнчарије, међу којом се нашло и једно кресиво, може се закључити да се сишло на ниво који би одговарао слоју деструкције уоченом над старијом зградом бондручаром и објектом са апсидом

---

³⁸³ Помиње се тек једна плоча у дневнику, док је само на овој скици (без уцртаног камена!) назначено да је то основа једног дела сонде са каменим плочама (једина два уцртана камена уз зид 2 се по скици уосталом налазе у нивоу дна темеља). Подаци су опречни и кад је у питању материјал, јер се наводи да се са два стерилна слоја сишло до стене, а потом да је у последњем (21) откопу над стеном било мало керамике.

(Т. IV/1, 4, VI/5, VII/2, XXXVI/1). На основу ових података може се закључити да је испред зграде палате, дуж фасадног зида (1) и зида који се надовезивао на њега (1б) постојао шири плочник, постављен најраније у првој половини 16. века, али да га није било уз бочни зид (2) палате, тако да и функција и изглед зида који је сачувани темељ носио (унутрашњи зид просторије или трема?) остаје не дефинисан до краја. Зато немамо могућности да сагледамо изглед с/з дела комплекса са зградом палате у наставку на исток, нарочито што постоје нејасноће у вези обухватног зида тј. спољњег зида (3) палате. Оне се односе на постојање „дуплог“ тј. ширег зида у просторији Е (3а) са чудним скретањем/ломљењем према спољњем углу одељења (сл. 6 и 76), на „окрњеност“ супротног угла зграде који заклапају зидови 3 и 2 палате приказану само на појединим скицама (сл. 74 и 81), као и на назначене спојнице на истом месту (сл. 87), а потом и на белешку о темељима у другом малтеру, која се налази уз све спољне зидове осим уз задњи зид (3) палате. У прилог нашем закључку да је било веће преправке тј. обнове овог спољњег зида палате, уједно и обухватног зида указује, додуше веома штура белешка о масивном зиду откривеном у радовима уз задњи (3) зид палате (кв. К20/1971), као зиду правца с-ј, који „изгледа скреће ка западу“ (?) и који нигде није учртан нити више поменут. На крају пробном сондом (1/76) у простору даље с/и од овог зида до границе тадашње порте потврђено је да су северније стена и здравица још плиће (на 65цм од површине тла), да ситних уломака грнчарије има само у површинска два слоја, али да никаквих трагова зидова и објеката нема. Све ово показује да се ограђени простор манастира у овој фази није ширио далеко изван линије откривених објеката (палате, бондручне зграде, зграде с апсидом), посебно што су и остале сонде у виду пробних ровова (4-6/1976), постављене источно одавде биле стерилне - до дубине од 1м тамо осим спорадичних сасвим позних гробних укопа није било никаквих трагова културних слојева, тако да је потпуно остало недефинисано, као и у претходној фази, да ли је и како манастирско двориште било ограђено са севера и североистока.

Што се тиче ситуације у простору између западне зграде и зграде палате поменути низ крупнијег камена везаног земљом, сачуван у дужини од око 1,5 и 2,5м, који је подигнут тј. разграђен и данас није видљив на површини терена представља овде најмлађи зид који је повезивао зграде (сл. 52, 57); наиме кота дна

темеља је на истој нивелети на којој се појавио слој паљевине и горелих греда с грнчаријом 16-17. столећа, али када је настао тешко је рећи будући да нема налаза из површинских слојева (уп. Т.ХХII/1-8). Немамо ни било каквих других елемената за реконструкцију изгледа тих старијих дрвених објеката међу два великим зградама, осим што је очекивано евидентирано доста кованика у слоју са гаражи. Уз остатке целих греда под и изван зидова пр. Ф (сл. 57 и 109), трагови горелих греда су констатоване и уз ј/и угао палате, са спољне стране зида 11-11а пр. Б, дакле управо на местима где су и у архитектури камене зграде видљиве преправке - на оба угла и на самом бочном зиду палате (10 и 11 над 11а) уз које је прислоњена пр. Ф (уп. сл. 74, 77-78). Да је било камена и у конструкцији објекта који је раније постојао уз овај бочни зид палате би указивао и део темеља зида (18) откривеног у сонди I2 (1970), ширине 1,2м, који се пружа по правцу јз-си, а удаљен од крајње тачке зида 17 са степеништем око 1,6м (сл. 6 и 55). По положају би могао да стоји на унутрашњој тј. фасадној линији зидова објекта између постојећих зграда, али о њему нема никаквих података у дневнику радова. Трагови малтера откривени су и у земљи под горелим гредама објекта у пробној сонди Ia/1970 на линији претпостављене трасе обзиђа, у наставку данас јединог сачуваног дела на ј/з углу палате (3а), као и у слоју код с/з угла западне (А) зграде на нивоу видљивог малтерног слоја са каменом који „испада“ из равни темеља њеног зида 2 (сл. 57 и 52-53). Ситуација у поменутом углу велике зграде и уопште са њеним спољним (3) зидом није јасна, али индикативно је да је зид 3а у пр. Е откривен испод нивелете пода (са последњим 16-17. откопом), што би указивало да је спољни зид зграде (уједно и обужни зид) доживео некакву обнову, за чије датовање немамо елемената. Осим тога у опису се наводи да је грађен од крупнијег необрађеног камена везаног кречним малтером, за разлику од спољњег (3) зида који је зидан од ситнијег необрађеног камена и живог кречног малтера. Ниво терена је иначе у том простору међу зградама данас знатно нижи од првобитног (испод коте темеља палате), тако да не постоји ни најмања могућност да се његови евентуални преостали остаци утврде. Из свега наведеног закључићемо да је северни оградни зид манастирске порте у фази живота која почиње негде у првој половини 15. столећа померен северније у односу на првобитно обзиђе и прилагођен новом просторном решењу комплекса манастира -

изградњом палате, зграде А и просторија дрвених конструкција међу њима (сл. 109).

Северна зграда (палата/зграда епископске резиденције), сл. 79-91

Истраживање две репрезентативне зграде (2 и 3 тј. Б и Ц, сл. 6а, 80), како се најпре мислило, оријентације сз-ји започело је дуж установљеног северног обухватног зида са северном капијом комплекса.³⁸⁴ Констатовано је да се на ове две зграде ослањају друге зграде и према истоку и према западу, с уверењем да се ради о две посебне зграде и о северном (3) и источном (2) обухватном зиду, да би након завршетка радова 1969. године у којима је зграда откривена у целини утврђено да је реч о једном већем грађевинском објекту, тј. делу репрезентативних зграда топличке епископије, названих епископским двором или палатом (сл. 73, 75, 79, 81-82).³⁸⁵ Габарит и зидови зграде су тада у целини откривени, али истраживања на овој грађевини су настављена и наредних година, што је уз изостанак квадратне мреже, нумерације зидова и нивелманских кота, отежало праћење радова и комплетну анализу грађе.³⁸⁶ Током истраживања је закључено да се *јама 7*, откривена под њеним зидом, може датовати оквирно временом подизања зграде у крај 13. и почетак 14. века, тако да је и пронађен керамички материјал приписан најкасније времену подизања палате.³⁸⁷ Пошло се при томе од већ утврђеног датовања палате које је, као што смо видели, изведено на основу међусобног односа црква - стаза око пирга – палата. Обрађујући потом једну групу керамике сликане енгобом, М. Љубинковић је донекле кориговала датовање зграде - најраније у време краља Милутина, најкасније у средину 14. века - претпостављајући да *јама* са материјалом нађеним у њој не може бити

---

³⁸⁴Пошто је претходно откривена зграда на западу (зграда А) ознакама Б и Ц су обележене ове две зграде, које су касније када је грађевина у целини откривена, третиране као њене просторије са десне (источна зграда тј. пр. Ц) и леве (западна зграда тј. пр. Б) стране улаза. Ове ознаке су задржане и овде, као и за остале накнадно откривене просторије грађевине (Д, Е и Ф).

³⁸⁵Љубинковић М., *Ископавања комплекса цркве светог Николe*, 192.

³⁸⁶Допунили смо једину постојећу основу палате са бројевима зидова, који се у дневнику ископавања нажалост не користе (овде сл. 75). Подужни зидови 1, 9 и 3 бити третирани и као јужни (предњи или фасадни) и северни (задњи), а бочни као источни (2) и западни (10-11), како би се избегло понављање нумерације.

³⁸⁷Љубинковић М., *op.cit.*, 121.

старија од последње четвртине 12. века.³⁸⁸ Показаћемо да такво датовање зграде није одрживо.

Зграда има велике димензије (спољна мера 21,40x11,95м) и правоугаону основу, са накнадно дозиданом просторијом са бочне, условно западне, стране (пр. Ф, унутрашње дим. 4,8x3,5м) и мањом правоугаоном одајом додатој уз улаз на фасадној страни, са леве стране, која је названа јужним анексом (ун. дим. 1,6x1,6м). Унутрашњи простор зграде је издељен зидовима који формирају више просторија (обележене Б, Ц, Д, Е и улазна одаја), од којих је пр. Ц накнадно преграђивана (сл. 73, 80-82). Иначе конфигурација терена на коме је зграда изидана је условила нивелете подних површина у просторијама источно и западно од улаза, са разликом међу њима од 30 цм (сл. 79в-г, 85). Главни улаз ширине близу 3м, налази се на дворишном, тј. зиду који гледа према цркви и истакнут је изградњом два управна зида (7а и 1а) на овај фасадни зид (9 и 1) и има праг од камених плоча. Констатовани су и бочни улази на северној и западној страни зграде, при чему је западни (на зиду 10) отворен у некој фази преправке објекта тј. доградњом просторије Ф, док је северни (на зиду 3) могао и првобитно да постоји.³⁸⁹ Откривени су и остаци камених прагова на јужном улазу и у отвору између пр. Д и Е, а дрвеног на улазу у пр. Ц (сл. 79г, њ-з, 81). Вероватно је зграда имала спрат судећи по великој количини затеченог шута и камена, као и вертикалним отворима за греде на зиду 3, чији су угљенисани остаци налажени на више места под масивним слојем рушевине. И на јужној фасади су такође пронађени на правилним растојањима од 1,80м остаци вертикално постављених греда, као саставног елемента бондручне конструкције комбиноване са техником зидања у камену. Фасадни зид је једини целом дужином имао проширену темељну стопу која у виду сокла ширине од 16-20 цм испада из равни лица зида.

Делимично сачувани фасадни зидови грађени су тесаним и притесаним локалним плочастим комадима камена, у комбинацији са опеком, у чврстом кречном малтеру. Од манастирских зграда једино је ова грађевина имала сачувана фасадна лица зидова. Најбоље очуван зид (2) има висину од 1,7м (са темељом преко 2м), сл 86. Према разлици у начину зидања зидова јасно је да нису настали

³⁸⁸ Ćorović-Ljubinković M., *La céramique*, 32; уп. док. 309/1 из 1977 (архива Нишког завода).

³⁸⁹ Распоред улаза на овој репрезентативној грађевини, навео је на мишљење да објекат није био уграђен у обимни зид порте, уп. Поповић С., *Крст у кругу*, 315.

у исто време. Сви спољашни зидови су зидани локалним плочастим каменом у чврстом кречном малтеру, док су унутрашњи преградни зидови зидани у истом плочастом камену, али понегде везани и блатом - на пример накнадно изграђен зид између пр. Д и Ц (4) је имао блато као везивно средство као и краћи попречни зид у пр. Ц (2б) разрушен у западном делу и у чијем градиву је било и ломљене опеке. Разделни зид између просторија Е и Б (8) и попречни зид у просторији Ц (2а) били су озидани од камена без малтера (уп. сл 81).³⁹⁰ Зидови призидане пр. Ф (12-14) се међутим разликују од осталих јер је зидање неуједначено - на појединим деоницама се користи крупнији камен везан кречним малтером, који је веома компактан, а на другим ситнији камен и мало опеке са малтером који је измешан са земљом, осим што су му и темељи дубље укопани. Важно је опет поменути да је код зидова јужног фасадног зида (1, 1а, 7а, 9) и бочних спољних зидова зграде (2, 11а) назначено да је темељ озидан у другом малтеру (сл. 79а-ђ, ј), што би између осталог потврђивало да су изједна зидани. Индикативно је да једино код спољњег, задњег зида (3) зграде то није констатовано, односно наводи се да је зидан од ситнијег необрађеног камена и живог кречног малтера. Не зна се како су биле обрађене површине зидова. Тек један уломак фреске са сиво-зеленом бојом и светлим окером пронађен је са спољне стране фасадног зида уз улаз у доњој зони рушевинског слоја. Поред разлике у начину зидања зидова и распоред просторија и отвора на зидовима јасан су показатељ да је у унутрашњости зграде било више грађевинских интервенција којима је простор прилагођен новим потребама њених корисника. На пример излазна врата према северу су у неком моменту зазидана (очито кад је изграђен преградни зид 4 наспрам њих), док постојање два паралелна преградна зида (2а, 2б) на метар удаљености указују да је у просторији Ц било накнадног преграђивања са којима су у вези два нивоа пода, са разликом од читавих 20цм у нивелети (сл. 86-87). Испод степеника на улазу у пр. Ц је констатован испуст који се протеже дуж читаве стране западног зида све до спољњег (3) зида зграде, какав постоји и на супротној страни у пр. Д, али није јасно о чему се ради. Под од камених плоча, оштећен у централном делу, је констатован и у малој просторији/анексу лево од улазних врата на јужном зиду зграде, али и у просторији Б уз улазна врата (сл. 79, 79з). Мало одељење лево од

---

³⁹⁰ Оваквом опису зидова у дневницима радова не одговара употпуности стање, додуше нејасно, приказано на сл. 81.

улаза у зграду формираног накнадно изиданим зидом (9б) на постојећи зид (7) представља касније затворен подстепенишни простор уз улаз који је посебно истакнут у конструкцији приземља грађевине.³⁹¹

Све просторије грађевине биле су испуњене рушевинским слојем који по материјалу припада времену страдања зграде крајем 17. столећа. Над тим слојем је наталожен и накнадно складиштен и материјал након тога доба, закључно са почетком 20 столећа, будући да је на површини налажен савремени новац. У слоју са пуно распалог малтера и комада камена којим је затрпана унутрашњост ових просторија и затворен ниво са подовима, нађени су предмети различите намене, пре свега грађевински материјал (кованици, окови, шарке, резе), али и предмети свакодневне употребе - алатке, стакло и керамика која се не разликује од материјала над самим нивом подова из слоја са доста пепела и изгорелих греда, што би указивало на велики пожар у коме је обрушена и цела спратна конструкција зграде. У *улазној просторији* се са слојем шута сишло до здравице, а да није уочена било каква нивелета пода, са предметима различите намене (Т. XXVII/1-7, XXXVII/12, 15). Испод дебеле наслаге пепела и угљенисаног дрвета нађена је и једна узенгија средњовековног типа (Т. XXXVI/5). *Просторија Б* има унутрашње димензије 3,5x8,1м, са зидовима затеченим у висини до око 60цм.³⁹² Трагањем за нивелетом првобитног пода овде је издвојен слој делом печене земље са пепелом и гомилом угљенисаног дрвета измешане са уситњеним деловима опеке и уломцима дислоцираних камених (подних?) плоча, а према отвору за врата нађене су две плоче степеника којим се силазило у просторију. И овде је у паљевинском слоју било керамике, међу којом обе варијанте коничних пећњака, као и делова грађевинске опреме, кованика, баглама и окова (Т. XXVII/8-16). Али је овде откривена и нивелета пода од црвене набијене земље са траговима горења и већом количином керамике и кованика на њој (Т. XXVIII/1-6). *Просторија Ц* заузима целу ширину зграде десно од улаза (ун. дим. 10,3x5,65м) са преградним зидом (2а) који је дели у два одељења и остацима старијег зида (2б) приближно паралелног правца, на свега 84-114цм удаљен од њега. Имала је вероватно

³⁹¹ Поповић С., *Крст у кругу*, 314, сл. 115.

³⁹² Све мере (висинске) на овој згради су прерачунате према подацима са теренских скица и у односу на нулту тачку-репер на прагу јужног улаза (сл. 79, 79а-к, 82), док су дужинске мере узете на самом терену, будући да скице нису рађене у размери и да су мере на њима међусобно различите.

отворено огњиште лево од улаза (где је нађено више угљенисаног дрвета и гвоздени ногари огњишта), а вероватно као и пр. Б и пећ од керамичких лончића, судећи по бројним налазима. Овде је дебљина шута прелазила 1м, а садржао је од новца 18-19.века³⁹³ и различитих предмета од метала у површинском слоју (Т. XXXIV/9, XLI/5-6), до свих облика керамике у свакодневној употреби, као и оне која чини ентеријер зграде, у нижим слојевима и уједначеног садржаја све до нивоа пода, уз комаде опеке и камених плоча од шкриљца (Т. XXIX/1-12). Преградни зид (2а) који дели пр. Ц, а који се не везује са попречним зидом (4) у пр. Д, сачуван је у висини од тек 40цм. У јужној половини просторије је поред отвора за врата, уз степеник, најпре уочен ниво *пода* од већих камених плоча постављених на набијени слој земље (сл. 83). Наиме, интактна већа подна површина сачувана је уз сам улаз у просторију, док се у осталим деловима просторије налази само фрагментарно (плоче обележене арапским бројевима). Већим делом подница је поремећена приликом урушавања великих камених блокова и шута са зидова, као и угљенисаних греда, до те мере да су неке плоче откривене у вертикалном положају, дубоко набијене. Приликом откривања ових плоча уклањан је слој пепела, ситног угљенисаног дрвета и гаражи у већим или мањим површинама, а при чишћењу подних плоча нађени су предмети различите намене у употреби пре рушења зграде – накит, стаклене посуде и стаклена и метална кандила, керамика и турски новац којим је утврђено време престанка коришћења зграде у сам крај 17. столећа (Т. XXVIII/7-16, XXXI/3).³⁹⁴ На истом нивоу са знатно мање *in situ* плоча (обележених ћириличним словима) констатован је под и у северном делу просторије тј. са друге стране поменутог попречног (2а) зида (сл. 84, десно). И овде је над подом било сличног материјала затеченог пре него што је зграда изгорела и урушила се, осим истих типова прстења, стаклених кандила и керамике и неколико комада разног оруђа – ножева, чекића, пијук, али и ђула и две стрелице (Т. XXXVII/13-14, XXXV/7, 9), који потврђују да је пожар проузрокован насилно. Тада је откривен и старији попречни зид (2б) разрушен у свом западном делу (његови трагови уочени у самом западном 4 зиду просторије), који је изгубио функцију постављањем овог пода; то

³⁹³ Тер. инв. 286/69, пара Махмуда I (1143-1168 Н)= 1730-1754 (Pere N., *Osmanlılarda madeni paralar*, 578).

³⁹⁴ Тер.инв. 414/69, Сулејман II (1687-1691), 1099 Н = 1687, ковница Константинија.

потврђују две плоче новог пода над његовом површином и налаз још једног новчића истог турског владара³⁹⁵ у углу са зидом 2, као и истих типова грнчарије над плочама. Важно је нагласити да је у слоју над нивоом старијег зида у северној половини просторије осим керамике, кованика и др. гвоздених предмета нађен и новчић с почетка 17. века,³⁹⁶ али и уломак сиска средњовековног крчага у делу где је зид разрушен, што би доказивало зидање зграде у 15. столеће као и да тој фази припада старија нивелета пода (Т.Х/5). Скидањем подних плоча у јужној половини пр. Ц, наиме, констатован је тај старији под, такође од камених плоча (обележене римским бројевима, сл. 84). Како су и овде испод плоча млађег пода нађена два новчића с краја 16 - почетка 17. века, а испод плоче 1 још два истог доба, датовање млађег пода се најкасније мора ставити у почетак 17. века.³⁹⁷ Под плочама млађег пода је било и других налаза од кости, метала, стакла и керамике сродне оној над подом, међу којом и истих коничних кандила и пећњака, тј. фрагментованих (оштећених) предмета и уломака полупаног инвентара који је искоришћен за подлогу новог пода (Т. XXIX/13-18, XLVI/8). У овом јужном делу просторије копан је слој под старијим (првобитним) подом са неколико уломака керамике и 2 гвоздена предмета, данас загубљеним, са којим је копање овде завршено остављајући нас без аргумента више за потврду старијег културног слоја под зградом. У *просторију Д* (ун.дим. 6,20x3,30м) се улазило из пр. Е. Кроз слој шута се овде силазило у дубину 1,2м, са великом количином гореле земље мешане са пепелом, нагорелим каменом, при том додатно поремећеним жилама великог дрвећа које су силазиле све до нивоа пода. Слојем шута се практично сишло до здравице и дна темеља обухватног зида. У нивоу дна лица зида тј. у нивоу пода је уочен тањи стерилан слој набијене земље (подлоге пода?), изнад саме здравице, али прилично девастиран некаквим прекопавањима, тако да је то могућ разлог недостатку подних плоча. Над отвором (у конзервацији врата) на зиду 4 према спољњем (3) зиду зграде, наиме, откривена је велика гомила угљенисаног дрвећа које је покривало мање камене плоче, што је навело истраживаче да у конзервацији изведу камено поплочање у просторији. Њен

³⁹⁵ Тер.инв. 440/69, новац Сулејмана II, 1099-1102 Н = 1687-1691, ковница Константинија.

³⁹⁶ Тер. инв. 467/69, денар из 1619.г., Матија II (1608-1619), Huszár L., *Münzkatalog Ungarn*, 1141.

³⁹⁷ Тер. инв. 445-446/69, грошеви пољског владара Сигисмунда III (1589-1627) из 1609? и 1611 и тер.инв. 447/69, дубровачки динар (према типу око 1630) и тер.инв.448/69, пољски 16-17.век.

јужни зид је био сачуван у темељној зони, а источни (4) до 60цм висине. Просторија Е је друга по величини (ун. дим.6,25x9,85м), са западним (10) зидом ужим за 70цм у односу на супротни (6), односно за ширину зида (3б) сада у конзервацији представљеног у виду банка уз зид 3. Како ситуација са овим зидовима и углом (који је са спољне стране затворен такође паралелним зидом) ниједном речју није коментарисана, при том на скицама и различито представљена, верујемо да је реч о фазама обнове северног (3) зида зграде уједно и обухватног које нису добро раздвојене и интерпретиране у конзервацији. Просторија је копана 1969. године као спољни простор „зграде“ Б према северном обухватном зиду. Са свих 17 откопа силазило се, као и у другим просторијама, кроз рушевински слој, поремећен и прекопан (грађевински материјал, обрушено нагорело камење, пепео, нагорело дрво, ситни фрагменти опека са мешаним и разноликим материјалом) све до дна лица зидова, кад је констатован да је под сасвим уништен. Потом се ипак бележи да су трагови пода (две плоче?) уочени на два места (сл. 81). Чини се да је то овде могао бити слој кречног малтера над равнајућим нивоом од крупнијих комада камена, с обзиром да је слој малтера и угљенисаног дрвета изнад њега уочен на профилу самих зидова. Садржај рушевинског слоја је идентичан као у другим одајама. Испод површинских слојева са новијим стаклом и порцеланом, у дебелом слоју шута је било керамике (исти типови трпезне грнчарије, као и лончића са пећи уз неколико нових врста посуђа, кованика, комада алата, стаклених посуда (конична кандила) и лима (Т.ХХХ/1-7, ХХХVIII/5, 10), као и у нивоу пода (Т. ХХХ/8-10, ХХХVIII/6, 12, XLVI/7).

Зидови накнадно дозидане просторије Ф (ун.дим. 4,80x2,70м) су били потпуно покривени новијим наносом земље (нова керамика и порцелан). Већ при њиховом откривању констатован је дебео слој пепела, нагореле земље и угљенисаног дрвета (комада гореле даске), да се може закључити да је осим дрвеног прага просторија могла имати и дрвен под. У том слоју паљевине нађен је турски новчић с краја 17. столећа, уз друге истодобне налазе какве смо имали у другим просторијама зграде (прстен, кованице, керамика, реза за врата), који казују да је горела истовремено са остатком зграде крајем 17. века.³⁹⁸ Из каснијих

---

³⁹⁸ Тер. инв. 420/69, мангир Сулејмана II (1099-1102 Н = 1687-1691).

ископавања унутар просторије (1973), види се да су њени зидови укопани у културни слој дебљине око 20cm означен као рушевински (без издвојених покретних налаза), односно да је пр. Ф настала у последњој фази живота у манастиру, на рушевини горелог објекта вероватно истовремено изиданог са самом зградом палате. Наиме, испред и унутар пр.Ф уочен је континуирани слој гаражи који лежи на здравици, а изнад гаражи је дебљи слој грађевинског шута са кога су грађени зидови ове просторије (сл. 53), да би се остаци старијег изгорелог објекта пратили преко трага угљенисаних греда (сондом Ia/1970), које заклапају прав угао у дужини од 2x2m; од истог објекта је у углу пр. Ф, у слоју гаражи 1969. године констатован и отисак стуба (сл. 57-58, 109). У простору ван гореле површине греде има трагова малтера који уз прослој малтера и остатак зида (18) сведоче о постојању камених темеља старијег објекта, а старији ниво плочника и на улаз испред касније изиданог улаза са са степеништем. Према свему овоме може се закључити да накнадно призидана просторија Ф и велика врата/капија, која се налази практично у наставку њеног јужног зида, представљају неку интервенцију на палати коју је условило страдање објекта тј. просторије са дрвеним гредама уз бочне зидове палате (10-11). Могуће је да овај објекат представља само једну од низа просторија између две зграде које су их спајале, прислоњене уз зид обзиђа изграђеног са великим зградама палате и зграде А, али то остаје на нивоу претпоставке. Стратиграфија простора са западне стране палате који заклапају зид 11 пр. Б и зид (14-16) са степеништем у његовом наставку је потврдила закључак о старијем објекту уз палату. Скидањем дебљег рушевинског слоја са керамиком и пуно разних предмета од гвожђа (доста кованика, секира, клешта, бритва, 2 потковице, реза, 2 браве, алка, фрагментована сабља(?)), уочено је „проширење“ (11a) западног зида (11) које залази под зид 14, као и трагови угљенисаног дрвета у нивоу дна лица зида. Узана трака кречног малтера, неуједначеног нивоа и ширине надовезује се на исти слој констатован и уз јужну фасаду пр. Б, према ј/и углу и има пад, као и читав терен према ј/з; остатак подлоге плочника (трема?) на овом месту би потврђивао да је он био постављен дуж фасадног зида палате у фази обнове грађевина, када је уз палату прислоњена пр. Ф и изидан нови зид на коме се налазио шири улаз са степеништем и то вероватно на прелазу 16. у 17. столеће. Откривањем степеника скидан је слој са

пуно пепела и угљенисаног дрвета, као и део дрвеног прага са кованицима, а сав материјал одговара слоју формираном по престанку коришћења зграде (17-19. век). Поново се у истом простору ради тек 1973. године, проширивањем ископа у правцу првобитног обухватног зида (III-IV), са истим материјалом. Ту су откривене најпре четири насатично поређане плоче у низу (1,2м) од ивичњака, на око 2,23м од улаза, а дуж самог улаза и зида потом и плочасто мање камење од пешчара сачувано у ширини од 80-85 цм, који су припадали „калдрми“ (млађем плочнику) пред овим улазом (сл. 89). Према обележеној површини ове калдрме (223x320цм) јасно је да је њеним постављањем додатно уништен део унутрашњег зида (зид 18) првобитног објекта уз зграду палате, испред кога је био старији плочник (сл. 6, 109). Изван ове површине са калдрмом, у источном делу сонде, поред веће измештене и косо постављене плоче (која је у нивоу степеника врата) налазила се већа количина облутака од којих су они у доњем слоју горели, а ван њих се у скоро целом простору (на дуб. од 40цм) појављује здравица. Изнад калдрме било познатих типова керамичког посуђа 16-18. века, па и лончића од пећи, каквог је било у насипу уз источни (2) зид палате, а након скидања ситних плоча калдрме нађено је мало керамике и гвоздених предмета практично у слоју између овог и нижег тј. старијег *плочника* који се потом појавио (сл. 90-91). Овом старијем плочнику приписана је једна плоча (!) сачувана уз зид западно од врата и ниво са више плоча у с/и делу кв. Г1/1973, који се налазио на око 30цм испод нивоа степеника и као да је био усмерен ка цркви. У средишњем простору сонде, уз раније констатовану већу укошену плочу, на поремећеним плочама старијег плочника откривено је неколико мањих комада нагорелог камена који су оивичавали *огњиште* 7, пречника од 1м (сл. 90). Унутар огњишта је било неколико комада ломљеног камена, облутака и угљенисаног дрвета, а у гаражи и две животињске кости и мало уломака од више глеђосаних здела, које се типолошки и техничким карактеристикама не разликују од керамике сачуване над млађим плочником (Т. XXVI/18-19); то би значило да је огњиште укопано са нивоа горње калдрме, убрзо пошто су грађевине гореле и манастир напуштен. Што се тиче зидова којима ови плочници припадају, као што смо рекли, пошто је старији плочник откривен у нивоу темеља познијих зидова (14-15) и како се ивичњак млађе калдрме налази управо на линији до које се испред очувао старији

плочник, јасно је да је нова калдрма покрила и делом оштетила површину која је пре тога можда била унутар првобитног објекта уз палату (линија зидова 14-15 је увучена унутра за ових 2,23м у односу на претпостављену линију пружања старијег објекта на који се настављао старији плочник, сл. 109).

У вези са датовањем градње зграде епископске палате треба најпре истаћи да је на једној површини уз фасадни зид, у спољњем углу управног зида с десне стране улаза у зграду, у нивоу темеља уочен слој паљевине са керамиком на којој су примећени трагови горења (Т. III/7, 9-12, IV/ 5, 7, VI/6, VIII/7; XI/4). Друга површина са слојем изразито црвене земље са траговима кречног малтера, у који су темељи укопани зграде укопани уочена је уз темељ јужног зида (9) пр. Б. Касније (1973), копањем уз фасадни зид се силазило испод нивоа до кога се дошло у истраживањима 1969. са још десет откопа, тј. испод нивоа који одговара времену у коме је ова зграда била у функцији, али материјала из доба које је претходило изградњи палате није било. С друге стране у сонди са „источне“ стране од улаза у палату (уз зид 1), за разлику од западног, имало је знатно више керамике у слоју под плочником трема, која се у најнижој зони мешала са спорадичним уломцима поменутог касносредњовековне грнчарије(уп. Т. IV/1, 4, VI/5, VIII/10), што указује на веће насипање, због пада терена, у овом простору пред палатом.

Важне податке пружио је садржај затворених целина – јама, које су овде откривене уз зидове палате. Са задње стране зграде, уз спољни (3) зид откривена је на граници кв. Ј16-21/1971 прва отпадна јама 5 и у истом простору и једно „пепелиште“ (5а), сл. 43.³⁹⁹ У пепелишту, констатованом негде на 15цм испод нивоа прага северних врата, откривен је већи уломак позносредњовековног бокала или крчага, украшеног сложеном зграфито орнаментиком (Т. XVIII/1). Иако му према декорацији аналогије налазимо у бокалу из Градца и њему сродно украшено посуђе из Сопоћана, датовано у 13-14. век, положај пепелишта уз постојећу зграду и друге околности везане за датовање ове грађевине датују ову целину у прве деценије 15. столећа, а наш примерак стављају међу

---

³⁹⁹ Мада обе јаме нису уцртане на скицама, према расположивим подацима јама 5 налази се на линији ископа и граници квадрата тј. на око 1м удаљености од зида, а старије пепелиште с/и од ње, такође негде уз линију зида (позиционирана према мерама из књиге теренског инвентара, уп.сл. 43).

репрезентативне примерке стоног посуђа израђеног можда тек крајем 14. столећа. Културни слој са материјалом овог доба није уочен и издвојен током радова са ове стране зграде, мада је било свега неколико уломака истовремене луксузне и друге стоне грнчарије 14-15. века у материјалу из сонди копаним уз спољњи зид палате (Т. VII/6-7, IX/1, X/1, сл. 72). Откривањем фрагментованог лонца, украшеног низом урезаних линија у комбинацији са пластичном траком, у слоју којим су претходно чишћене ивице нове јаме (5) и једног уломка у испуни саме јаме, потврђивала би употребу овог типа лонца све до краја 16. и можда и почетком следећег столећа (Т. XXIV/4). Под слојем обрушеног камења, са коадима опеке и распалим малтером, наине, откривена је контура кружне *јаме* 5 (П 1,2м) испуњене рестреситом земљом и распалим малтером и са више оштећених и фрагментованих посуда које припадају типовима овде коришћеним и током 16. и 17. столећа (Т. XVIII/2-9, XIX). Грнчарије је било до дна јаме (дуб. 1,2м од површине терена), али су нађена и два тесана камена и комади опеке са печатом који би, уз грнчарију типолошки и хронолошки уједначену, датовали јаму у период некаквих радова на обнови тј. преправкама зидова грађевине, које евидентно припадају различитим фазама судећи по разлици у зидању и боји малтера и њиховом међусобном односу (сл. 109). Друга *јама* 7 је откривена под фасадним зидом палате, десно од улаза, приликом откривања темеља зида 1 (сл. 43 и 88). Иако на скици недостаје попречни пресек кроз јаму са зидом, у дневнику се наглашава да јама залази под зид, мада то према цртежу није јасно (уп. сл. 75б и 88).⁴⁰⁰ Јама укопана у здравицу, имала је овалан облик (П 1,54-1,62м, дубина 60цм) и садржала је уз угљевље и малтер, један кованик, комад сребрног? лима и малобројан керамички материјал (Т. XV-XVI). Делови истих посуда налажени су у испуни јаме од површине до дна, а један уломак са самог дна, данас загубљен, укључен у анализу керамике сликане енгобом М. Љубинковић је сврстала у карактеристичну словенску грнчарију израђивану од 10. века.⁴⁰¹ Међутим, сачувани уломци луксузне глеђосане и у зграфиту украшене керамике 14-15.

⁴⁰⁰ Даје се доста нејасан опис према коме јама „залази за 23цм под, тј. 22цм од нивоа прага с тим да су темељи од прага дубљи за 50 цм“ (дн. од 20.09.1973). Уп. Ћоговић-Љубинковић М., *La céramique*, 32.

⁴⁰¹ Ibid, fig. 9. Реч је о уломку који је М. Љубинковић преузела ради обраде (75/73) са орнаментом у виду трака црне боје који датује у 9-10. столеће. Према начину декорисања аналогиче се заиста могу тражити у амфороидним крчазима тог доба са територије данашње Бугарске, уп. Дончева-Петкова Л., *Българска битова керамика*, 77-85.

столећа, којима би се могао прикључити и уломак крчага декорисаног усправним тракама енгобе и зелене глеђи, данас загубљен, не иду у прилог ранијем датовању јаме па ни саме зграде најкасније до половине 14. столећа, како је то М. Љубинковић претпоставила.⁴⁰² Нарочито зато што је један уломак, можда чак од истог зграфито крчага из јаме, пронађен у слоју са траговима паљевине и с горелом кухињском и трпезном грнчаријом у нивоу темеља палате, што би давало повода сумњи да јама није уочена са нивоа првобитног терена (тј. да је на јаму налегао темељ грађевине), односно сасвим је могуће да је јама укопана уз сам зид зашавши делом под линију темеља. Како било, старијег културног слоја овде практично није било, те како материјал из јаме не може бити старији од краја 14. столећа, уз пепелиште с крчагом 14. столећа уз спољни зид зграде и уломке поменуте гореле и зграфито грнчарије 14-15. века у слоју у нивоу темеља, изградња палате се мора померити најраније у почетак 15. столећа (сл. 72). Подсетићемо да је у слоју изнад темеља првобитног обзиђа јужно од палате, који више није био у функцији након догађаја у којима је манастир страдао крајем 14. столећа, нађен материјал 14-15. столећа, али и да у простору међу њима где се сишло до мркоцрвеног слоја здравнице није било гробних упока/нити прекопавања, као ни сачуваног материјала старијег културног слоја.

Из анализе грађе која се односи на ископавања у простору око зидова саме зграде, закључићемо да су слојеви у дебљини од преко 0,5м представљали рушевину гореле и напуштене зграде крајем 17. столећа, са веома великом количином покретног археолошког материјала, који је у потпуности сродан материјалу из рушевине унутар целе зграде. Осим новца 17-19. столећа,⁴⁰³ и обиље керамичког материјала, нађено је различитог гвозденог алата и оруђа, као и грађевинске опреме који се могу одредити у исто време. Са спољне стране пр. Б сачуван је танак културан слој из времена изградње зграде с малобројнијим налазима 15, а потом и 16. столећа (Т. XXXVIII/2, XXXII/3 и 5); над њим у проширеном простору испред фасадног зида и то око самог ј/и угла зграде и према анексу уз улаз сачуван је слој кречног малтера различите дебљине измешан са земљом, са две плоче у *in situ* положају, које представљају нивелету плочника

⁴⁰² Ćorović-Ljubinković M., *op.cit.*, 32.

⁴⁰³ Сребрни талир са годином 1667. (према дневнику од 01.08.1968.) и тер.инв. 266/68, пара Махмуда I (1143-1168 Н = 1730-1754. година).

трема пред зградом, готово сасвим уништеног и сачуваног још, као што смо поменули и око с/и угла зграде.⁴⁰⁴ Да он мора припадати некој фази 16-17. столећа потврђују и овде налази грнчарије тог доба (Т. VI/10, XXII/9). Зграда је очигледно коришћена све до краја 17. столећа о чему сведочи материјал откривен у слоју паљевине и рушевинском слоју над подом од камених плоча у свим просторијама зграде, пре свега новац из пр. Ц и Ф. Карактер највеће количине налаза у рушевини зграде (готово искључиво стоно посуђе и доста алата) би упућивало на економску функцију приземног дела зграде (оставе, кухиња, радионице), тако да су спратне просторије вероватно коришћене као стамбени простор (боравак тј. резиденцију епископа и можда игумана, важних гостију) и репрезентивни (дворана за пријем и сл.). У односу на друге манастирске палате (Сопоћани, Пећка Патријаршија, Павловац) и грађевине истог типа у оквиру профане градске архитектуре (Крушевац, Сталаћ, Маглич, Козник, Београд, Смедерево, Голубац) ова зграда показује разлике у организацији простора, што је иначе уочено међусобним поређењем и за већину других, али није стајала слободно у простору како се раније претпостављало.⁴⁰⁵ У систему њене конструкције користи се уграђивање вертикалних дрвених греда са унутрашње стране у зид (сачувано у западним деловима фасадног дворишног 9 и спољњег зида 3), као редак градитељски поступак примењен и на зиданим ступцима палате у Сталаћу, житници Голубачке тврђаве или неким објектима Смедеревског града,⁴⁰⁶ што би био још један елемент за датовање зграде у 15. столеће. У реконструкцији ове зграде претпостављено је постојање полуобличастог свода завршеног у виду троугаоног забата над степеништем на спрату и употреба завршних камених венаца над улазом,⁴⁰⁷ у прилог чему иду подаци о комадима обрађеног мермера (профилисаних ивица, са урезаним жлебом уз ивицу) пронађеним у рушевини уз фасадни дворишни зид. Зграда је урушена у пожару великог интензитета и никад више није обнављана. Коришћење ове зграде све до

---

⁴⁰⁴ Нема никаквих података о могућим елементима конструкције трема (напр. отисци или базе дрвених стубова и сл.), али би га требало претпоставити према сличним решењима уз друге палате или друге манастирске објекте (Милошевић Г., *Становање*, 185; Поповић С., *Крст у кругу*, 317-320, сл. 116, 118-120).

⁴⁰⁵ Милошевић Г., *Становање*, 183 и сл. 194-198. Сматра се да уз палату у Крушевцу и палату манастира Павловац припада грађевинама израженог централног распореда (Исто, 188).

⁴⁰⁶ Поповић С., *Крст у кругу*, 315-316.

⁴⁰⁷ Исто, 316, 364-365; Милошевић Г., *нав. дело*, 186-187.

краја 17. века, кад је након ратних догађаја који су проузроковали велико померање српског живља на север манастир напуштен, посредно нам потврђује да се око цркве Св. Николе до овог времена живот одвијао у континуитету, чак шта више, судећи по количини керамичких фрагмената од посуђа и у другим објектима и површинама порте може се говорити о веома живој активности унутар манастирских зидова у 16. и 17. столећу.

Западна зграда (зграда А/трпезарија), сл. 92-92д

Велика правоугаона зграда западно од цркве (радно названа зградом А) по дужини оријентисана по правцу сз-ји, сачувана је готово у целости у темељним зидовима. Зграда је откривена у првој кампањи 1967. године скидањем дебелог површинског тј. рушевинског слоја унутар и око њених зидова да би следеће године откривањем једног зида на нижој коти (I) у северном унутрашњем простору констатовано да је зграда постављена делимично преко неког зида који се пружа готово по правцу с-ј и припада старијој згради (сл. 8-9).⁴⁰⁸ Димензије зграде су: 16,60 x 9,25м, а ширина зидова 95 цм.⁴⁰⁹ Северни зид (2) је очишћен до доње ивице темеља (висине 50цм) која се налази на просечној дубини од 1м, док је висина јужног темеља нешто већа - 75цм (сл. 53, 90 и 92г). Због мале очуваности зидова није се сачувала нивелета која би била идентификована као ниво пода, али дубина културног слоја унутар зидова зграде који нису констатовани изван њих, указују да ови темељи обухватају простор дубоко укопане подрумске просторије, која је по свој прилици заузимала само њену јужну половину. Што се тиче изгледа и начина градње зидова могуће је да би откривени део северног зида споља, глатко фугован кречним малтером, представљао доњу зону лица зида, очувану једино на с/з углу објекта у висини од 95цм (сл. 53). У обрушеном грађевинском материјалу са зида, поред камена издвојени су комади цигле великог формата са утиснутим знацима (крст, четири паралелне или укрштене линије, али и опека мањег формата 13-14цм ширине и

⁴⁰⁸ Ljubinković M., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, 192.

⁴⁰⁹ У дневнику се помиње дужина подужних зидова од 18м. Откривањем зидова у јужном делу објекта 1967. године констатовано је да је унутрашњи/источни зид ужи од јужног и западног/по њима обухватног, али то у конзервацији није назначено, нити се види из цртежа 50/1967 (дебљине зидова су око 1м). За разлику од откривеног дела западног зида, јужни и источни су били јако „трошни“ уз већу количину камена уз њих.

4цм дебљине), која је коришћена у зидању спољњег нартекса са кулама (Т. XLIV/4). Да је опека коришћена у конструкцији ове грађевине може се судити на основу веће количине уломака у површинском слоју рушења и у унутрашњости јужног дела зграде и са спољне стране јужног зида (сл. 92а-б). Ипак је немогуће утврдити да ли је она коришћена у првобитном градиву зидова, или у каквим његовим преправкама и обновама. Анализу грађе добијене у ископавању ове грађевине, које би судећи по издвојеним нивоима, укопима и остацима зидова требало да пружи јасну стратиграфску слику, отежало је лоше вођење и документовање радова (сл. 92а-г).⁴¹⁰ Она су ипак пружила релативно поуздане елементе уз помоћ којих се интервенције на овом месту могу сместити у одређене временске оквири. Судећи по томе да је унутрашњи зид зграде (1), који гледа према цркви, најпре третиран као обухватни зид, може се претпоставити да су зидови пре ископавања били потпуно засути, јер би у противном у конфигурацији било уочено да је реч о грађевини. У ископавањима јужног дела зграде којима су истраживања на овом објекту започета 1967. године (кв. Е1-2 и Г21-22), у простору изван остатака зидова ј/и угла грађевине скинути су површински слојеви са новијим материјалом, међу којем је било неколико гвоздених алатки и савремене грнчарије. Тада су откривени и први гробови - остаци два скелета, који нису обележени бројем јер представљају укопе датоване новцем и годином са камене крстаче изнад једног од њих, у крај 19.столећа. Следећих неколико слојева (6-9 о.с.) у истом простору садржала су пуно распалог малтера, опеке и камена у сва четири квадрата представљајући такође слој рушења и наноса који се временом формирао над зградом потпуно разграђених зидова, с материјалом 17-19. века (Т. XXXVII/3, XLIII/6). Уз јужни (4) зид, међутим се у истом нивоу нашло нешто уломака типичних лонаца 15-16. столећа и посуђа украшеног у зграфито техници (Т. VIII/11, 15), уп. сл. 92б и 92г. И спорадични налази средњовековне кухињске и сликане глеђосане керамике које истраживачи помињу у најдубљем културном слоју са ове спољне стране зграде, у који су укопани њени

---

⁴¹⁰ Ретким цртежима профила и пресека преко зидова припадају овде приказане скице (сл. 92а-г), међусобно неусаглашене (као и са основом на сл. 92), непотпуне и у неким елементима противречне нешто детаљнијим подацима из дневника на основу којих је реконструисана стратиграфија, уп. напр. различито нацртане исте пресеке 1-1 и 5-5 на скицама (сл. 92а-б и 92г), тј различито назначене слојеве на профилу 1-1 на два цртежа исте скице (сл. 92а), при чему исечак профила ван зграде одговара подацима из дневника.

темељи, указивали би да је зграда подигнута најраније током 15. столећа.⁴¹¹ У преосталим деловима ова четири квадрата завршено копање у здравици, без података о налазима (са 26 откопа). Унутар овог дела зграде, међутим, копало се и дубље кроз рушевински (старији) слој са материјалом који није није сачуван, али се помиње грнчарија, глеђосана и већином неглеђосана међу којима и црепуље, гвоздени нож и некаква алатка, уломак финијег стакла. Да је реч о два слоја рушења показују дебљине тј. њихове дубине у односу на сачуване темељне зидове, али и садржај јаме 1 која је укопана у старији рушевински слој (сл. 92а-б). Најпре је по неком горењу зграде у пожару у потпуности затрпан унутрашњи простор укопане подрумске просторије, од доње ивице темеља до његове горње нивелете (у профилима „шут од камена у растреситој земљи“, прослој запечене земље са гаражи на нивоу 16. откопа са слојем паљевине-пепела изнад), са које је укопана јама 1. Поменути горњи, млађи, рушевински слој са материјалом 17-19. столећа (у профилима „шут од опеке“) констатован и унутар и ван темељних зидова зграде на горњој нивелети темеља, настао је по коначном страдању зграде након чега је уследило разграђивање њених зидова до самих темеља. Да је до овог рушења зграде дошло током 17. столећа потврђује и налаз пробушеног новчића с читљивим делом натписа и године у углу зграде, под слојем шута којим су затрпани њени темељни зидови и у истом нивоу на коме је уочена ивица поменуте јаме кружне површине.⁴¹² Наиме, на нивоу паљевине у виду интензивног слоја пепела и гаражи дебљине око 50 см, уз источни (1) зид издвојила се кружна површина са већом концентрацијом пепела и гаражи у којој је било најпре нешто мало керамике међу којом и пећњака, типичног облика 16-18. века и изразито много гвоздених предмета (ексери?, брава, багламе). Ова концентрација пепели са материјалом је потом пражњена као јама 1 (сл. 43 и 92). Садржај јаме је био исти у дубину свих 22 откопа, са доста пепела, понеким уломком керамике и разноврсним предметима од гвожђа међу којима су и делови грађевинске и др. опреме и кућног инвентара (кованице, реза, алатка, кресиво, машице, уломци

---

⁴¹¹ Реч је грнчарији украшеној сликањем тј. сливањем глеђи у нијансама мрке и зелене, на светлој основи (енгоби), којој аналогије налазимо међу керамиком Новог Брда, Маглича или Смедерева (Ђоровић-Љубинковић М., *Српска средњовековна глеђосана керамика*, 178-179, III/3; Vikić V., *Трезно posuđe*, сл. 3/12, 7/2 и Иста, *Трезна керамика*, 412, сл. 3).

⁴¹² Тер. инв. 38/67.

стакла, али и делови коњске орме и једна бронзана бурма).⁴¹³ Јама укопана у старији слој рушења грађевине, судећи према новчићу и најмлађем материјалу у њеној испуни (пећњаци), припада последњем периоду становања на овом простору - 17. столећу. Како је реч о различитим предметима у њеном садржају, укопана је с намером да се у њу скупи сав инвентар зграде оштећен у пожару након кога је подрум зграде затрпан.⁴¹⁴ То значи да би се овај хоризонт паљевине могао повезати са страдањем у пожару првобитног објекта дрвене конструкције у простору између ове и зграде палате, а испод накнадно изидане пр. Ф, па можда и са постављањем другог нивоа пода у пр. Ц, крајем 16. тј. почетком 17. столећа. Што се тиче јаме, њу су накнадно оштетила два гроба истражена у дну јаме у пепелу (обележени V и G/67), исте оријентације као и већина новијих гробова у згради тј. по правцу сз-ји. У истом простору тада је откривена и уцртана површина квадратног облика означена као *огњиште* (1) уз западни зид зграде, која вероватно представља отисак лежишта пећи, али о коме нема никаквих других података.⁴¹⁵ Међутим, појава уломака пећњака у јами указивала би да је зграда загревана уз помоћ зидане пећи у чијој су конструкцији били ови лончићи, али и да она није била у функцији након страдања грађевине (пећ с овим пећњацима би стога морала бити старија од 17. столећа). Код западног краја јужног зида зграде су још два скелета у једној гробној раци, такође исте оријентације сз-ји (гробови обележени као E2 и E3). Међутим, оба се налазе испод темеља зида с тим да лобањама и горњим делом залазе у унутрашњост зграде, те представљају старије средњовековне укопе уз још три скелета костију поремећених упоковањем темеља зида (3) зграде (гробови Г4-6, сл. 92). Са спољне стране јужног зида се није више копало јер су констатовани новији интактни гробови и растурене кости, без икаквих других налаза до здравице. Два описана гроба уз још скелета оштећених при зидању ове зграде представљају најзападније гробове монашког гробља у простору који је у новије време, током 18-19. столећа,

---

⁴¹³ Својевремено је М. Љубинковић претпоставила да је у приземљу зграде биле смештена ковачка радионица, можда и према налазима алата у јами, што је сада тешко тврдити будући да готово сав материјал из прве године ископавања није сачуван.

⁴¹⁴ Пошто је под зидом ове зграде у њеној северној половини очуван старији културни слој (са стрелицом, Т.ХХХV/2) у који је укопан темељни зид (I) обзића, јасно је да подрумска просторија није постојала у целој дужини зграде.

⁴¹⁵ На теренској скици означено као огњиште II, док је претходно описана јама обележена као огњиште I (сл. 92).

такође коришћен за сахрањивање, након што је зграда остала у рушевинама. Са спољне стране зграде, дуж источног (1) зида стратиграфска слика је нешто једноставнија, судећи по истом масивном слоју рушевине над стерилним слојем здравице (сл. 92а). Слој рушења и наноса дебљине око 70цм чини шут - доста камења, малтера и цигле, са материјалом 17-19. века (уломци грнчарије, прстење, некакве алатке, нож, медаљон начињен од сребрног западњачког новца 17-18. века, кованице и комади олова и згуре).

Зграда А је грађевина великих димензија и чврсте камене конструкције темеља. Подигнута је у склопу великих грађевинских интервенција на комплексу кад је изидана и грађевина северозападно од ње – палата, а вероватно и низ просторија између њих, најраније у првим деценијама 15. столећа. Изидана је преко старијег зида, пошто је терен претходно нивелисан на нивоу темеља зида старијег обзића. Како су остаци урушених зидова објеката првобитног комплекса до темеља сравњени, чини се исправним мишљење о њиховом истовременом разграђивању до приближно истих нивелета, како би тако добијени камени материјал потом био искоришћен за градњу ових великих зграда. Осим поменутих не располажемо никаквим другим подацима који би нам помогли да утврдимо просторно решење ове грађевине, односно њену намену, положај отвора, степеништа и сл. По положају унутар манастирског насеља, у линији улаза у цркву, она заузима уобичајено место за зграду манастирске трпезарије. Истраживања просторног развоја српског манастира показала су да је већ почетком 14. столећа дошло до извесних промена које је резултирало издвајањем манастирских трпезарија од обзића, најпре у близини спољних зидова, а средином истог столећа у потпуно слободном простору као самосталног објекта (Бањска, Св. Арханђели, Раваница, Милентија, Павловац, Кастаљан).⁴¹⁶ С друге стране у неким другим манастирима су откривене сличне овакве велике грађевине, чија намена није увек јасна.⁴¹⁷ Већину истражених објеката у српским манастирима

---

⁴¹⁶ Поповић С., *Крст у кругу*, 77- 79, сл. 56, 67, 71, 75, 77.

⁴¹⁷ Око цркве Св. Ђорђа у Мажићима код Прибоја истражене су три зграде правоугаоне основе каменних темеља, нешто мањих димензија него наша. Североисточно је грађевина тј. њен подрумски простор са некаквим масивним зидом по средини северног дела и са спратном конструкцијом на носећим дрвеним гредама; $\frac{1}{3}$ је друга мања правоугаона зграда, конак са такође подрумском просторијом, преградним зидом и дрвеном спратном конструкцијом (уп. Бунарџић М., *Свети Георгије у Дабру*, 47-50, сл.24-28). Северозападно од цркве је трећа грађевина с горњом

које су третиране као трпезарије, карактерише и постојање апсидалног проширења на источном (ј/и) зиду, као и налази фреско осликавања и инвентара који би указивали на његову функцију. Овде тога нема, што није необично ако узмемо у обзир очуваност зграде на нивоу темеља, тако да њена намена као трпезарије није искључена.

Изглед манастирске порте тј. могућа траса зида или ограде са осталих страна цркве и у овом периоду нам је готово сасвим непозната. Северно од цркве, а управно на јужни зид старијег објекта са апсидом (1977) откривена је „камена конструкција у виду низа камена“ с једном ивицом у дужини преко 2м и ширине око 1м, правца пружања с-ј (сл. 93). Откривена је доста плитко испод површине и на знатно вишој коти у односу на дрвени објекат с апсидом и мада није јасно да ли представља остатак зида неког објекта (с обзиром на неки ниво са плочама са западне стране), извесно је познији у односу на старију зграду. Наиме, у слојевима над њим нашло се разноликог материјала 16-18. века (керамика, пећњаци, кованице и др. гвоздени налази и згура), а на северном крају овај „зид“ се управо завршава на месту где је преко њега укопан гроб 670/90 са скелетом у каменом сандуку, при чијем чишћењу је нађена дршка већег средњовековног лонца са маслинастозеленом глеђу (Т. III/13). Зид би вероватно припадао последњој фази градње у манастиру, 16-17. веку, као и већа оштећена површина са малтером и каменом утопљеним у њу, на десетак метара источно од палате, која може представљати остатак каквог објекта разрушене горње конструкције (сл. 94).

Јужно обзије са остацима објеката (сл. 95-95г)

С јужне стране, на око 15м удаљености од јужног анкса цркве (1974) уочени су остаци некаквих зидова и објеката сасвим уништених због нивелација и константног укопавања у овом простору (сл. 95, 95а-г). Непосредно под травнатим слојем откривена је најпре површина неправилног облика коју чини малтер дебљине 6-9цм, а потом и горња површина плочастог камења и цигле у низу, правца и-з, унутар њеног оштећеног простора (сл. 93в). Плоче нису везане, осим у источном делу где су сачуване у више слојева у висини од 60цм и где има

бондручном конструкцијом, о чијој намени и датовању постоје различита мишљења (Исто, 51-54, сл. 29-33; уп. Поповић М., *Проблеми проучавања средњовековног наслеђа у Полимљу*, 184).

трагова малтера. Током чишћења горњих површина камена и малтера нађено је доста керамике свих облика, од кухињске и трпезне, преко коничних лончића са пећи, кованика шире плочасте главе са комадом оловног крова, уломака опека са ознакама (грчких слова тета и делта) и једне турске аспре, који показују да се радило у рушевинском слоју објекта од кога се сачувала само малтерна подлога пода (?) и насипу којим су ти остаци заравњени у савремено доба. Због укопавања гробова 343 и 344, као и дечијег 345 плочаста камен у низу је очито умерен, а малтерна површина оштећена. По скидању првог и другог слоја обрушених плоча, чистио се трећи и најнижи слој плоча везаних малтером, када је издвојено више комада ћерамиде и мањих кованика уз нешто мало уломака керамике међу којима и црепуља и фрагментовани крчаг позносредњовековне форме (сл. 95б, Т. VI/8, VII/4). Према овоме би се могло закључити да имамо остатке зида објекта укопаног у здравицу на површини између три античке гробнице (I, IV, V), над којим је подигнут млађи објекат са малтерном подницом и вероватно дрвене горње конструкције, сасвим уништене (сл. 109). Обе конструкције су на крају додатно оштећене млађим гробним укупима (18-19. столећа). Даљим радовима следеће године око малтерне подлоге је настављено копање, али осим уоченог нешто дебљег слоја распалог малтера око већ констатованих плоча старијег зида (?), нису забележене никакве друге конструкције у вези (скидањем плоча сишло се у здравицу). Млађи објекат је могуће датовати сигурно у период пре половине 17. столећа, будући да је на ј/з ивици малтерне подлоге у кв. Ж19 нађен пробушени новчић пољског владара Сигисмунда III (1589-1627).⁴¹⁸ Међутим, да је он постојао и након тог периода показује то што је уз полукружну западну ивицу малтерне подлоге (која је јасно назначена на скицама, али се нигде не помиње), укопано неколико гробова тако да прате ову кривину објекта. Два од њих, 407 и 409, наине имају турске новчиће коване у периоду од краја 18. и почетка 19. столећа, тако да је објекат или био у функцији или вероватније да су његови зидови били видљиви до тог доба (сл. 104). С њим у вези би ипак могла бити наредне године откривена отпадна јама 10, која припада најмлађим затвореним целинама у јужном делу порте. Њен положај унутар кв. Ж14/1976 није сасвим поуздан, будући да није уцртана, али су неки подаци у вези с њом вредни пажње. У јаму су наине

---

⁴¹⁸ Тер. инв. 155/75. Уз ову нађена још једна пара, у међувремену загубљена.

скупљени фрагменти ћерамиде и цигли, можда управо са рушевине овог објекта, будући да је јама укопана кроз слој новијег насипа, а над нивоом некаквих камених плоча испод којих је нађена пробушена турска пара с почетка 18. века.⁴¹⁹ Осим тога помиње се и слој иситњене опеке на површини кв. Ж14 и 9, дакле у наставку северно од објекта, који иде у дубину до 1, 5м, али очигледно због великог броја гробова и њихове архитектуре којима је пре свега посвећена пажња (већи број гробова овде има усађене плоче око скелета, а поједини и плоче поклопнице) било врло тешко уочити и раздвојити шта чему припада. Да је ту заиста било више остатака архитектуре показује и откриће једног масивног зида ширине око 1м, грађеног од ломљеног камена и облутака, с/и од објекта са малтерном површином. Пробним ровом (1977) ширине 1м и правца сз-ји он је напре пресечен, а затим праћењем и откривен у дужини од око 9м, да би се испоставило да је пресекао и неке старије гробове (690-691, без налаза), сл. 95в и 96. Како се налази у приближној линији пружања старијег зида под малтерном подлогом, при том на сличној дубини у односу на површину терена може се закључити да представљају истовремене остатке обзиђа и некаквог објекта уз њега, изграђених већ током 15. столећа у фази велике обнове манастира. Потврду томе имали би у налазу неколико зграфито бокала и других посуда украшених у овој техници и груписаних само на једном месту у овом делу порте нешто западније (у ширем појасу унутар ове линије, у кв. Ж6-7) над некаквом малтерном површином око античке гробнице VIII и поред ње (сл. 72).⁴²⁰ И овде је скинут слој рушевине и наноса 18-19. столећа (према материјалу се прати у дебљини од једног до 5-6 откопа). Међутим, према грнчарији је изразито уочљиво да се у још толико откопа којима се сишло на ниво касноантичких гробница, појављује у већој количини млађи материјал 16-17. столећа (Т. XXI/11-12, XXXIII/5) скупа с првим уломцима позносредњовековне грнчарије, као и да се уломци из тих откопа од неколико једних те истих посуда спајају - а реч је према подацима из теренског дневника о уломцима из слојева, не из гробне земље (Т.V/9, VII/8, IX/3, 6, X/2, XI/1-2). Осим тога иста грнчарија је пронађена и у шупљинама опљачканих античких гробница укопаних у здравицу. Иако је тешко сада расудити шта је од

⁴¹⁹ Тер. инв. 308/76, пара Ахмеда III (1115Н=1703.г.), ковница Мисир.

⁴²⁰ Како ова малтерна површина у Ж6-7 није третирана као остатак објекта, она није ни уцртана те и у нашој реконструкцији положаја и фаза откривених објекта недостаје (сл. 6 и 109).

тога резултат прекопања тј. сукцесивног коришћења исте површине за сахрањивање, наведене чињенице говоре против могућности да је реч о посућу из евентуалних јама (чије ивице нису могле бити уочене), што уз забележену појаву већег комада камена везаног малтером за циглу и комада правилно отесаног каменог свода сведоче у прилог постојању некаквог објекта на овом месту. Такође не може бити речи само о остацима малтера античког гроба, као што се наводи у теренској документацији, јер га негира истоветан или хронолошки близак материјал издвојен испод и изнад те површине.

Даљи правац трасе овог познијег обзиђа се може претпоставити према остацима низа камена уоченог управо у ширини од око 1м на (истих!) шест откопа испод садашњег нивоа терена, грађеног такође у техници сухозида источно од апсиде (сонда 1/2011), сл. 109.⁴²¹ Да је овај оградни зид порте био у функцији све до краја 17. и вероватно током наредног столећа, може се закључити и по гробовима с новцем тог доба, јер су сви укопани унутар његове линије (једини је изузетак гроб 724, дечији), сл. 104. Такође, индикативно је да је нешто западније у простору кв. Е9-10/1980 нађено у већој количини делова грађевинских конструкција (мањи и већи клинови за греде, браве, окови за врата и сл.) и покућства (керамика и више групних налаза коштаних украса са намештаја, Т. XLVI/1), који би могли представљати или слој урушавања једног сличног објекта или остатке јаме, која није уочена.

У случају Св. Николе нису остали (сачувани) записани подаци о било каквим дешавањима у вези с манастиром, па ни његова страдања, једно археолошки потврђено у сам крај 14. и друго крајем 16. столећа. Чињеница је да година у којој је манастир захватио први велики пожар проузрокован насилним путем не може бити стриктно утврђена, али у склопу познатих историјских околности могуће га је везати за почетак друге деценије 15. столећа. Друго страдање изазвано такође пожаром, као и прво није документовано кроз изворе, али обнова која је обухватила низ интервениција на објектима показује да је братство манастира можда и увећано (у односу на период пре средине 16. столећа), а сам манастир био економски стабилан. Обнове у манастирима крајем 16. века, везане за појачану градитељску активност по обнови Пеће

---

⁴²¹ Нажалост сонда на овом месту није проширивана како би ситуација била дефинисана до краја, али ће анализа материјала из слојева и гробова можда дати допунске податке у том погледу.

Патријаршије, се углавном односе на нова дозиђивања или презиђивања постојећих објеката (у истим габаритима) или ређе на подизање нових грађевина на другом месту унутар порте, као што је то случај у манастиру Градац. Тамо је наине извршена делимична обнова пре тога опустелог манастира, изградњом нових мањих објеката близу зидова цркве (са јужне, ј/з и западне стране) над нивоом нивелације грађевина старије фазе.⁴²² Осим што су обнову Градца забележили домаћи извори, разлика у односу на обнову на Топличком Св. Николи се огледа у томе што је у тој фази ограђени простор знатно смањен и тумачен осим лошим економским приликама у Рашкој епископији и изменом у конфигурацији терена.⁴²³

2.3.6. Сахрањивање (сл. 96, табела 1)

У цркви и у простору око цркве ископано је 850 нумерисаних гробова, на који треба додати гробове из 1971. који су означени посебним бројевима, а уз њих и један број гробова који је током ископавања добио и словне ознаке уз број или уместо броја (*a-g, x, v, g* и др.). Тако да се под овим бројем нумерисаних гробова крије 938, односно уз још пет скелета из пет зиданих гробница у цркви, укупно 943 индивидуе. Осим тога старији скелети (чије су кости померене и скупљене у страну), уништени укопавањем ових нису евидентирани кроз број и врло често ни уцртани на теренским скицама. Они су у реконструкцији на плану (сл. 96) означени црним кругом (у тексту као б.б.) и то само тамо где је пронађена лобања, пошто су оне једини сигурни показатељ бројног стања индивидуа.⁴²⁴ Тако смо дошли до броја од укупно 1129 индивидуе (без издвојена 22 који би припадали касноантичком/ранохришћанском хоризонту некрополе, међу којима је и 625).

Сви закључци о сахрањивању на овом локалитету проистекли су из анализе целокупне грађе, а због њеног обима основни подаци о гробовима (положај, дубина укопа, елементи гробне архитектуре, постојање надгробних споменика, прилози у гробу, оријентација, пол) представљени су кроз табеларни

⁴²² Јуришић А., *Градац*, 21-22, сл. 2.

⁴²³ Исто, са нап. 26-27.

⁴²⁴ На реконструисаном плану гробља уцртани су сви ископани гробови чији ми је положај познат преко теренских цртежа и података из дневника. Није уцртано нешто више од двадесет гробова и један број гробова 19. столећа, који не постоје ни на оригиналним теренским скицама.

преглед (Табела 1). Треба рећи да овде, као и уз друге средњовековне манастире Србије, нису идентификовани остаци никаквог објекта у непосредној околини цркве који би могли представљати гробницу, односно капелу са костурницом, какве су постојале уз византијске манастире од најранијих времена.⁴²⁵ С друге стране да су некрополе уз манастире сукцесивно коришћене у дужем временском периоду, па и након рушења цркве или након момента када је она изгубила статус манастирске цркве, показују бројни примери. У таквим случајевима је веома тешко раздвојити фазе сахрањивања, пре свега због одсуства прилога у гробовима монаха, али и због чињенице да се погребни обичаји нису битније мењали све до савременог доба. У том смислу значајна је анализа међусобног односа гробова, тј. гробова у односу на објекте, која пружа само релативне вредности у међусобном и у односу према затеченом, односно првобитном нивоу терена.

Сахрањивање у цркви (сл. 97)

Што се тиче коришћења унутрашњег простора цркве за сахрањивање, археолошка ископавања, у којима је он систематски истражен, дала су значајне резултате. Према ретким прилозима из гробова, као и према налазима у гробној земљи, М. Љубинковић је закључила да готово сви, ако не и сви гробови у комплексу саме цркве припадају средњем веку.⁴²⁶ Овде ћу изнети све податке везане за сахрањивање унутар цркве, као и тумачења њених истраживача, како би покушали да одговоримо на одређена питања у погледу коришћења овог простора у средњем веку.

Као и у већини српских средњовековних манастирских цркава источни делови цркве Св. Николе нису коришћени за сахрањивање, јер су они планирани искључиво за обављање црквених обреда. Истраживања су показала да олтарски простор после зидања углавном није био више прекопан, осим у простору између олтара и ђаконикона, што се види по насилно уништеном средишњем делу темеља зида, који је ове просторе делио. У оба травеја, који су формирали простор за вернике, и у јужном анексу изиданим истовремено, вршено је укопавање умрлих (сл. 97). У *наосу* је откопано свега седам гробова (гробови 1-7/67)⁴²⁷ од

⁴²⁵ Поповић С., *Крст у кругу*, 75-76.

⁴²⁶ Љубинковић М., *Ископавања комплекса цркве светог Николе*, 191.

⁴²⁷ У дневнику се помиње осам гробова, без описа тог осмог гроба. Уцртано је њих седам.

којих је само један имао конструкцију начињену од камених плоча у облику сандука/цисте (сл. 107а). Остаци дрвених сандука (трагови и остаци дасака и ексера) констатовани су уз све остале скелете у гробовима 2, 3, 4, 5, 6. Судаћи по налазима уз откривене скелете, односно описима и цртежима скелета у гробовима 2, 3, 4, 5 и 7, може се претпоставити да је реч о мушким индивидуама различите старости. С обзиром на чињеницу да су археолошка ископавања у цркви уследила након раније обављених конзерваторско-рестаураторских радова којима се сишло до претпостављене нивелете пода (1948),⁴²⁸ ископавањем по описаним откопним слојевима се дошло до првих гробних конструкција у нивоу шестог откопног слоја (поклопница гроба 1 је нађена на 56 цм дубине). Најплиће укопан гроб је гроб 3 (дуб. 78-89 цм), испод кога је делом укопан гроб 5, а најдубљи укуп (гроб 7) је био на дубини од 112 цм, која је уједно и кога дође нивелете темеља северног зида, у његовом централном делу. Сигурно је да су два гроба прекопана и опљачкана (гроб 3 и 7). Управо ова два гроба М. Љубинковић је приписала гробовима припадника властеоског рода, са надгробним обележјима у виду репрезентативних надгробних плоча са натписима, те ће најпре о њима бити речи.⁴²⁹ Она, наиме, наводи да се изнад гроба 7 некад налазила плоча Вратка Чихорића, (сина) познате (истоимене) историјске личности из средине 14. века, међутим нигде није забележено где је она затечена кад су започела ископавања у цркви, нити на основу чега је претпостављено да је ово био њен првобитан положај. Натпис сведочи о години смрти Вратка, у монаштву Николе, који се утопио у реци Нишави 1349. године (Т. XLVII/1). У дневнику током откривања гроба 7 нема помена о било каквој надгробној плочи (као уосталом ни током ископавања осталих гробова у наосу), али му је приписан налаз игле укоснице са малом лоптастом главом (Т. XLIII/2). Све околности указују да ово не може бити гроб Вратка Чихорића-положај гроба, тип игле који је иначе карактеристичан налаз у женским гробовима у периоду од краја 14-16. столећа, али и знатно позније,⁴³⁰ а превасходно околност да је гроб укопан у слој шута, што указује на његову припадност хоризонту сахрањивања који је могуће датовати најраније у

⁴²⁸ Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 52, 55-56.

⁴²⁹ Ове плоче, наиме, наводи М. Љубинковић у свом извештају (Ljubinković M., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, 190), међутим у дневнику нема помена о надгробној плочи изнад гроба 3.

⁴³⁰ Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 55-57 и нап. 115-116.

другу половину 15. столећа. Међутим, поред ове још две плоче са натписима и годинама, које су крајем 19. столећа забележили први домаћи и страни истраживачи, путописци и љубитељи старина, би могле припадати гробовима укопаним у цркви.⁴³¹ У дневнику истраживања нема помена тим плочама (осим плоче Вратка Чихорића), а осим једног штурог податка о сачуваном комаду пода од опеке уз улаз у јужни анекс, нема белешки ни о траговима подне подлоге у првобитном положају, тако да остаје нејасно где су оне првобитно стајале. Иако то истраживачи не наводе подаци из дневника указују да је већи део простора наоса прекопан, вероватно више пута у дугом периоду од њеног страдања крајем 17. века, а делом сигурно и у поменутих копањима Кучинског, негде у другој половини 19. века, могуће и у ископавањима Чизмића о којима говори Милићевић, као и касније док је црква била добрим делом урушена и откривена, судећи по овим подацима о плочама у цркви. Дебео слој са распалим шутом, деловима уништеног црквеног инвентара и живописа, керамике, дакле с разноликим материјалом хронолошки широког опредељења, који је констатован у северозападном простору наоса (и у који су укопана два поменута позна гроба 3, 7), и уз јужни зид (где су укопани 1 и 4), очито представља слој грађевинског шута који је још и додатно прекопан. Он није уочен једино у самом источном делу овог простора цркве, према олтару. Разнолик материјал широког датовања налажен у истом слоју све до дубине гробова, указује да је ту било више нивоа девастирања и нивелисања, које није било могуће раздвојити и који управо тако изгледају јер подна опека није сачувана. Да је шут средњовековни и то најраније с почетка 15. столећа указују налази уломака стакленог биконичног кандила, која се поуздано датују у крај 14 - 15. столеће (Т. XXXI/5) и грнчарије истог доба (Т. XXIV/1), који су нађени управо у нивоу на коме су се појавиле прве гробне конструкције. Све указује да је под обнављан након догађаја који су проузроковали и страдање манастирских зграда у пожару (јаме од скеле пред олтаром се најраније такође датују у 15. столеће). Ког обима је поправка пода била не може се судити, јер не постоје профили ископа на којима би се отпратио ниво шута. Нема ни показатеља да обнова пода није била у нивоу првобитног. И

---

⁴³¹ Уп. Милићевић Ђ. М., *Краљевина Србија*, 358-359, Ризнић Ст. М., *Црква Свети Никола*, 148-149. Ђорђевић Р.Тих., *Поред Топлице*, 64-65. И Ф.Каниц бележи да су „у поду наоса још увек лежале гробне плоче из 14. века са нечитким натписима“ (Каниц Ф., *Србија*, 309).

поред ових прекопавања и девастирања у унутрашњости цркве поједини скелети остали сачувани у *in situ* положају (гроб 1 и 2). Претпоставку да поједини гробови представљају гробове топличких епископа, односно чланова високог клира топличке епископије је могуће потврдити неким од укопа у цркви. Наиме, у једном од гробова (гроб 5) су, осим делова одежде украшене везом од свиленог конца и сребрне позлаћене жице, нађени и остаци епитрахила (две траке ширине 12-14цм) везеног позлаћеном сребрном жицом орнаментима крста у кругу и косо постављених квадрата, а изнад њих је сачуван и танак слој коре од даске сандука. Преко главе је био покривач од дебље црне тканине. Овај гроб и млађи гроб 3, који је делом укопан изнад њега, као и гроб 2 и 7, о којима је било речи, свакако не припадају средњовековним укупима (старијим од средине 15. столећа), а то би се могло претпоставити и за гробове 4 (положај тик уз ивицу сандука гроба 1 говори да му је временски близак) и гроб 6. Уз скелете у гробовима 1, 2 и 3 помињу се само фрагменти трака среброткане одеће, а уз гроб 1 и једноставна бронзана пређица вероватно са појаса (Т. XLIII/15). Јединим прилозима би се могли сматрати поменута игла са лоптастом главом у јако девастираном гробу 7 и срп под левом руком скелета у гробу 4.⁴³² Иначе налаз оруђа у позносредњовековним и познијим гробовима није тако честа појава као у ранијим периодима, а као прилог у гробу и то гробу укопаном у цркви, свакако представља изниман случај.⁴³³ Како се облик српа вековима није мењао тешко је њиме датovati гроб, али све околности (прилог, очувана даска од сандука и ексери у потпуности сачувани, положај и дубина гроба) га сврставају међу најмлађе укопе у цркви, можда и сасвим савремене.

У *унутрашњој припрати* се такође сахрањивало. Овде су откривена два брижљиво зидана гроба уз јужни и северни зид. Озидана гробна рака у ј/з углу цркве (гробница IV) је занимљива из више разлога, најпре због чињенице да је изидана, као што ћемо видети, на традиционалном месту за гроб ктитора у

---

⁴³² Срп (пречника? 33цм) је био заведен под бр. 20/67.

⁴³³ Међу објављеним налазима српова са средњовековних налазишта у Србији нема оних који се помињу као налаз у гробу, а у веровању Срба он, као и друга сечива, има улогу заштите и одбране од демона, те отуд се ставља у гроб (Манојловић-Николић Р. В., *Средњовековно оруђе*, 81-91 и нап. 86, Табле 18-20). Из гроба ипак потиче срп сличних димензија, нађен у истом положају десне руке скелета у гробу 54 некрополе у Матичанима, датованом много раније, у 10-11. столеће (Jovanović S.V., Vuksanović Lj., *Matičane*, Y 246, tombe 54 /2). Појава српа уз осакаћен скелет једног гроба некрополе Севтополиса, средњовековног насеља 11-14. века, везује се за преживели пагански обред резања стопала (Чангова Ђ., *Средновековното селиште*, 134, обр. 27/2).

средњовековним гробним црквама српских владара и властеле. Међутим, гробница је и испод места под аркосолијумом формираним дуж јужног бочног зида припрате, које је идентично другом на супротном северном зиду, у првобитном просторном плану цркве већ назначеним као местима која би могла имати примарну фунерарну намену. Зидови гробнице се по начину градње, што је уобичајено, разликују од темеља зидова цркве јер су правилно и брижљиво изидани у правилном смењивању редова камена и опеке, заузимајући цео простор нише, док је темељ преградног северног зида гробнице тек делимично сачуван и грађен од опеке (сл. 98). То нам без података о изгледу и конструкцији горњег дела гробнице и евентуалног надгробног обележја, као и због одсуства било каквих сазнања о постојању и садржају зидне декорације у овом делу, не даје довољно аргумената за закључак да гробница није зидана истовремено са зидањем цркве. Дно гробнице, велике дебљине од око 40 см, изграђено је од два реда мањих камених плоча заливених врућим кречом над слојем од изразито великих темељних каменова заливених малтером. Над јужним делом овако наливеног дна, са уздигнутим узглављем, налегао је преградни зид, накнадно изидан. Значајан је, међутим податак да у гробу нису нађени ни најмањи трагови скелетних остатака, а поред тога је једино још извесно да је гробница прекопавана вероватно с намером да се опљачка, јер је овај преградни зид пробијен, а у гробној земљи су нађени уломци новије керамике и порцелана. Тако да је реално претпоставити да је гроб разорен у новије време, а да претходно тј. уопште није ни искоришћен за сахрањивање, што је један од елемената битних у разматрању хронологије зидања цркве. Што се тиче осталих гробова у унутрашњој припрати (гробови 10-19), реч је о покојницима положеним у раке једноставно укопане у земљу или у дрвене сандуке са кованицима (10, 11, 12), понекад са насатичном плочом изнад главе (12, 13, 18). Већина је била оштећена у прекопавањима или накнадним уповањем у овом простору, па и када је откривени скелет био недирнут кости су углавном биле у трошном стању. Константован је дебео слој шута кроз који се копало да би се дошло до гробова, а неки од њих (10, 11, 17) су били и укопани у њему, тако да сигурно не припадају средњовековним упокима. Из дневника истраживања сазнајемо да је у овом првобитном нартексу, како истраживачи називају простор западног тревеја, било и некаквих плоча испод

површинског слоја, али са претпоставком да не чине никакав ниво пода, те ништа у том погледу није могуће речи одређеније. Такође се каже да су одавде склоњени фрагменти надгробних плоча, али без података где су оне стајале.⁴³⁴ Међусобни однос гробова указује да је сахрањивање овде обављано у више наврата, па је тако гроб 12 лежао делимично под гробовима 10 и 11, а уповањем 12 оштећен је старији гроб 12а. Гроб 17 је упован преко старијег гроба 17а, чије су кости померене у страну, а гроб 10 сигурно припада најмлађим, уповама будући да је упован у уском простору између ступца и гробова при чему је делимично засечен јужни део тзв. „затежног“ темеља зида између припрате и наоса, као што су и гробови 18 и 19 оштетили његов северни део. У земљи при чишћењу овог гроба 10 са скелетом растурених костију нађен је бронзани клин профилисане главе, какви се обично приписују деловима епископског штапа, али могу бити и украсни клинови (о које је висило кандило или за свећу на полијелеју), што овде може бити случај будући да гроб припада сигурно уповама млађим од 17. столећа. Налазима из гробова припада и једно, сада загубљено, лоптасто дугме из прекопаног гроба 11 које не даје никакво прецизније хронолошко одређење упова, али и гвоздена копча са кукицом нађена у пределу левог кука сахрањеног у гробу 14, која би указивала да је реч о средњовековном упову (Т. XLIII/12). Овај гроб је занимљив из више разлога. Упован је пред улазом у северну капелу испод поменуте малтерне подлоге, за коју је претпостављено да представља остатак гробнице изидане у простору аркадно обликоване северне нише припрате (аркосолијума). У току ископавања на овом месту нису нађени ни најмањи трагови зидова гробнице, као ни костију изнад малтерне подлоге, али како је постојање репрезентативног гроба на овом месту према симетричном положају зидане гробнице IV насупрот ње врло логично, јасно је да је простор потпуно девастиран пробијањем улаза у северну капелу. Малтерна подлога није котирана нити је познато на ком делу и у којој површини је сачувана, али судећи према датовању гроба 14 не би никако припадала конструкцији претпостављене гробнице. Што је још занимљивије у гробу 14 откривен је добро очувани дечији скелет, и то је једини гроб детета у овом делу цркве, по свој прилици средњовековни. Средњовековним гробовима, тј. оним над којим су могле да стоје

---

⁴³⁴ Податак из дневника од 4.8.1967. године, стр. 12.

поменуте плоче с натписима из 14. столећа би, додуше с резервом, могао да припада потпуно девестиран гроб 16. У њему је, наиме, нађен фрагментовани средњовековни новчић заједно са 15 сребрних лоптастих дугмади (Т. XLII/17), али је он данас најалост загубљен, као и још четири сребрна новчића из овог простора приписана српским средњовековним кованицама.⁴³⁵ Три таква су нађена на истом месту, испод прага улаза у северну капелу са мноштвом уломака фресака и прозорског стакла, у нивоу од 6-12.о.с. Нема сумње да је ово материјал из поменуте *јаме* VI наменски ископане под прагом, како би се у њу покопао отпао фреско живопис са зида пробијеног управо на овом месту. И податак да је један од поменутих новчића у дну јаме, над самом здравицом, припадао српском новцу типу матапана, потврђивао би датовање и јаме и претпоставку о зидању северне капеле током 14. столећа.⁴³⁶

Јужни анекс је судећи по откривеној гробници био намењен за сахрањивање, тако да је и реконструисан као капела са полукружном нишом на истоку (сл. 30). У извештају о истраживању овог простора М. Љубинковић је закључила да је анекс већ при зидању добио намену гробне капеле, са гробницом зиданом истовремено кад и анекс и црква, али и да у њој нису нађени скелетни остаци јер је могла бити намењена Немањи, ктитору и тада само топличком жупану.⁴³⁷ Истраживања у Богородичиној цркви у Студеници, као и подаци из историјских извора,⁴³⁸ показали су да је студеничка црква просторно и програмски заснована као гробна црква у циљу чувања и уздизања угледа и моћи

⁴³⁵ Тер. инв. 59/67. Из прегледа конзерваторских књига Народног музеја у Београду под ред.бр. 1437 је уписан улаз седам новчића из Св. Николе са ископавања М. Љубинковић 1967, али без бројева теренског инвентара. Из реверса који је сачуван, десет налаза из ове године узето за конзервацију, а у том броју су осам новчићи (тер.инв. 8, 44, 59, 61,75, 88, 89 и 92) од укупно девет (још и тер.инв. 42) новчића откривених у тој години истраживања, према мојој евиденцији. Ниједан од њих није пронађен, а пет новчића је према подацима М. Љубинковић, припадало српским средњовековним ковањима (од тога четири управо из цркве). Према усменом саопштењу В. Радић кустоса Нумизматичког одељења НМ и збирке у којој се чува српски средњовековни новац, ту нема новца уз који стоји податак да потиче са овог локалитета.

⁴³⁶ Тер. инв 61/67. Први српски динари рађени по узору на венецијански сребрни новац - грош, типа матапана (аверс-владар прима заставу од свеца, реверс- Христ на престолу, разлика само по натпису тј. имену владара на аверсу), ковани су у брској ковници крајем владавине краља Уроша I, тј. почетком владавине краља Драгутина, када се поновно успоставља ковање, сада нове и теже номинале сребрног новца. Имитирање венецијанског гроша трајаће до око 1310., кад се уместо заставе појављује двоструки крст (тзв. крстати динари), а касније се додаје и круна на главу владара (Иванишевић В., *Новчарство*, 72 и даље).

⁴³⁷ Извештај, док. 1458/2 из 1977. године.

⁴³⁸ Немања је заповедио Св. Сави «Сакупив грешне моје кости беднаго тела пренећеш их у земљу мојих људи, и положићеш их у цркву, коју сам сазидео у месту званом Студеница», *Старе српске биографије* I, 124 (Живот Светога Саве од Теодосија монаха).

оснивача светородне династије Стефана Немање и његових наследника. Уз ту чињеницу остаје отворено питање коме је онда била намењена зидана гробница у јужном анексу Св. Николе, уколико саму цркву посматрамо као Немањину задужбину и да ли то може бити аргумент више да се теза о обнови старије цркве у Немањино време доградњом спољне припрате са кулама не сме одбацити.⁴³⁹ Ту је, наиме, откривен заиста репрезентативни гроб брижљиво озидан (гроб I), омалтерисаних и изглетованих зидова, који заузима целу северну половину овог простора (сл. 45). Гробница је била очито отворана тј. пљачкана вероватно још током 15. века, судећи по налазу уломака стаклених посуда, међу којима већина припада кандилима, у земљи којом је била испуњена (Т. XXXI/4). Нађена су два уломка мермерне плоче косо засечене бочне ивице и полиране горње површине, вероватно поклопнице, која се вероватно ослањала на лежиште у виду испуста уочено на зиду гробнице у ширини од 12цм (на дуб. од 46цм). На дну гробнице сачуване су *in situ* само кости ногу, у слоју који није прекопан. Дно гроба на дубини од 1,06цм имало је на месту где је лежала глава покојника косо узвишење од камених плоча пажљиво углављено уз велику плочу која је покривала остатак дна гроба. Крајеви ове плоче били су подвучени под зидове гроба, односно његове бочне ивице. На њој је било избушено пет већих кружних удубљења које су формирале крст.⁴⁴⁰ Међутим ова плоча је имала врло занимљиву субструкцију: знатно ниже, на дну укопа (1,23м) је био слој малтера 4-6цм дебљине са мањим комадима камена и опеке, на ту подлогу насут је слој растресите земље дебео око 3цм, а преко њега веће камене плоче и опет слој растресите земље на који је на крају налегла ова велика плоча са удубљењима. Јужни зид гробнице зидан је од

---

⁴³⁹ Да је зидање цркве Св. Николе започето са идејом да представља гробно место њеног ктитора узима се као један од елемената којим се потврђује њена сличност са средњом црквом манастира Христа Пантократора у Цариграду, посвећеној арханђелу Михаилу, која је била гробна црква комнинске династије, подигнута пре 1136. године од Јована II (Шупут М., *Цариградски извори*, 175 и даље). Међутим, М. Шупут наводи да приликом археолошких истраживања у гробници јужног анекса цркве Св. Николе нису нађени било какви трагови који би указивали да је у њој неко икад био сахрањен, што није тачно као што је овде у раду показано. Чак шта више она на основу ове чињенице износи закључак да је место те гробнице у куршумлијској цркви постало основ по коме су касније владарске гробнице и саркофази у нашим црквама постављани (Исто, 177 и нап. 24).

⁴⁴⁰ Постамент за саркофаг Стефана Немање у Студеници који се пружа целом дужином западног травеја имао је на горњој површини више удубљења – два плитка нејасног облика лево и десно од саркофага у угловима, два мала у равни са његовим бочним странама и са сачуваним гвозденим клином у источном и између њих три већа кружна удубљења на једнаким размацима, за које је претпостављено да представљају рецепијенте за прикупљање мира који је истицао из гроба (Поповић Д., *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, 492, сл.1).

ломљеног камена и цигле са кречом. Уз остатке скелета није било налаза. У вези са питањем да ли постоји конструктивна веза зидова анекса с њеним темељима треба истаћи да се копањем у преосталом јужном делу анекса (где је можда стајао или требао да стоји саркофаг?) сишло нешто дубље од нивоа до кога је укопана гробница. Откривене су растурене кости гроба означеног бројем 8, на дуб. од 80цм, а нешто дубље, на 1,1м и неколико скупљених костију (гроб 9). Подаци указују да припадају јами јужног темељног зида зиданог гроба I, што би значило да је реч о старијем гробу оштећеном укопавањем гробнице. Како је гробница зидана с црквом, овде би имали једини пример старијих гробова под црквом, тј. касноантичке гробове поремећене и обухваћене самим зидовима храма, а не само зидом гробнице. Овде је још једино откривена поменута јама уз јужни зид, знатно плиће укопана, са великом празном посудом поклопљеном каменом плочом (јама III), али и она данас недостаје те нема могућности за њено датовање (сл 45а). У јужном параклису Студенице Хвостанске, изиданом истовремено са црквом, налазила се гробница за коју се сматра да је намењена неком лицу које се zaloжило за градњу целог параклиса и егзонартекса, али и да намена тог простора није била фунерарна већ литургијска па је за сахрањивање капела искоришћена као и други простори цркве (!?).⁴⁴¹

Ископавањима је констатовано да ниједан покојник није сахрањен у *северној капели*, тј да сви гробови у њој припадају гробљу.⁴⁴² Наиме, сви гробови овде археолошки истражени су старији од капеле, будући да су неки залазили под њене зидове (30, 37, 39), а остали у унутрашњем простору су били укопани на приближно истој нивелети, пратећи постојећи низ тако да би закључак да припадају хоризонту сахрањивања пре њене изградње овим био потврђен. То значи и да би они припадали групи средњовековних гробова, поуздано старијих од 14. столећа. По гробној конструкцији се издваја гроб 31. Чине је насатице постављене плоче, које су и покривене плочом, у виду каменог сандука у који су брижљиво скупљене кости покојника, највероватније првобитно сахрањеног у зиданој гробници која је, као што смо навели, оштећена при зидању капеле (уп. сл 51-51а и 97). Исте такве конструкције, било да су ограђене насатице постављеним плочама или је реч о једноставно укопаним јамама са понекад смештеним костима

⁴⁴¹ Кораћ В., *Студеница Хвостанска*, 113.

⁴⁴² Ljubinković М., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, 191.

старијег покојника кога је пореметио млађи укопани покојник, констатоване су и ван цркве о чему ће још бити речи. Грбови у овом простору обележени су бројевима 30, 31, 34, 35, 36, 37, 38 и 39. У њиховом међусобном односу је уочљиво једино да је гроб 35 оштећен укопавањем млађег гроба 37. Ниједан нема остатке дрвета и сви су били без прилога.

У *спољњој припрати* евидентирани су остаци 23 покојника, међу којима већина припада прилично оштећеним и дислоцираним скелетима, тако да су од појединих сачувани јако мали остаци костију, некад само лобање. Ту су откривени грбови обележени бројевима: 20, 23 и 23б, 25 и 25а-б, 26 и 26а-б, 27, 28 и 28а-б, 29 и 29а, 32 и 32а-б, 33, 40, 41, 42 и 42а (сл. 97). Поред њих било је и седам дислоцираних група костију старијих скелета и тек један озидани гроб, у југозападном углу овог простора (гроб V, сл. 99). У овом простору је, за разлику од осталих у цркви, затечен под од камених плоча различитих димензија постављен над слојем растресите земље. У његовој конструкцији су секундарно употребљене и опеке са знацима крста (сл. 100). Очито је под поправљан, с обзиром на податак да су на неколико места откривене плоче поређане у 2-3 слоја. Слична подна поплочања у обе куле, постављена најраније у последњој трећини 19. столећа, би указивала да је и ова обнова пода могла бити резултат исте интервенције о којој немамо никаквих писаних трагова. По скидању подних камених плоча, наиме, указао се дебљи рушевински слој шута са фрагментима мермера и опеке и доста гаражи, дебљине око 0,5м (тај слој се види као слој I у профилу испод крстионице сл. 100а). У њему нема налаза који би га непосредно хронолошки определили, али извесне индикације у том погледу постоје. Судаћи по већој количини гаражи и пепела уз западни зид и оба источна угла припрате, настао је након већег пожара у коме је страдала и зграда палате и вероватно и сама црква, крајем 17. века. На то да је простор припрате не само прекопан, већ и након тога дуго био без првобитног пода и функције, осим малог броја целих скелета нађених *in situ* (23, 28, 40 - 42), указује пре свега податак да су у нивоу дна овог слоја укопана два *огњишта* 3-4 (сл. 43 и 47). Ближе с/и углу је нађено огњиште већих димензија (3), овалног неправилног облика, са малтерном подлогом дебљине 4-6цм. Међу изгорелим дрветом на огњишту било је изгорелог камена и више уситњених делова реципијента веће стаклене боце, чији облик није

било могуће реконструисати, али би по фактури свакако припадала стакларији 18-19. столећа.⁴⁴³ Слично, али мање *огњиште* (4) са знатно тањом малтерном подлогом је откривено источно од кружне конструкције уз јужни зид, где је међу изгорелим дрветом било малих уломака стакла и уломак лонца карактеристичног украса из серије локалне продукције 15-17. столећа (Т. XXIV/2). Некаквог додатног укопавања из овог слоја је било уз ј/и делу простора где је касније у новом поду обзидан опеком овај кружни реципијент, дубине свега 30 цм, идентификован као крстионица.⁴⁴⁴ У профилу испод ње се, наиме, види још један слој шута са гаражи испод горњег, који дубином иде до испод нивоа дна темеља јужног зида са танким лучним прослојем гаражи по ивици, можда обгорело дно укопа (слој II, сл 100а). Како у њему није било налаза и због чињенице да не знамо коју је површину захватао, није јасно шта конкретн представља. Конструкција „крстионице“ је по свој прилици укопана истовремено са постављањем последњег пода у новије време, тј. знатно касније по престанку сахрањивања у овом простору и тек након зазиђивања јужних врата. Делом је тј. својим косим зидом је налегла на источни зид зидане гробнице V (уп. сл. 99 и 100а). Што се тиче самих гробова, индикативан је податак да ни код једног скелета нису установљени остаци сандука, било у виду трагова дасака или кованика; заправо је у целом простору и то у слоју шута, нађено свега 4 кованика. Ипак је уз више скелета поменуто присуство гаражи, што може бити и индиција да су гробне раке окађиване. У односу на гробове у осталим деловима цркве (не рачунајући зидане гробнице), овде се налазе и неки најдубље укопани скелети, а при томе је евидентно да се дубине укопавања крећу у великом распону од неких 50 до око 135цм. У више случајева се може констатовати сукцесивно сахрањивање на истом месту, те имамо ситуацију да је један број гробова (укопан кроз насут рушевински слој са гаражом) пореметио старије укопе чији су остаци констатовани у истом слоју (гробови 20, 25 и 25а-б, 26 и 26а-б, 29 и 29а). Уз неколико скелета су нађени незнатни остаци текстила од одеће (23, 29) и два

---

⁴⁴³ Тер. инв. 66/67. Реч је о 29 уломака веће боце вероватно ниског сферичног ? трбуха и широког врата, која се по форми и стаклу сасвим провидном и готово безбојном, са зеленкастом нијансом, разликује од средњовековног.

⁴⁴⁴ Ljubinković M., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, 190. За такву њену намену нису се определили други истраживачи (уп. Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 26, сл. 8, где се наводи да је то једна кружна зидана посуда пречника 1,5м која је западним зидом налегла на једну гробницу, али да није јасна њена намена).

деформисана и фрагментована лоптаста дугмета (20, 42), а једно такво дугме из слоја припадало је вероватно гробу 33, код улаза у цркву. Високо изнад скупљених костију скелета у гробу 29 налази се „крстионица“; овај и гроб 29а који припадају најдубље укопаним гробовима (дуб. 136цм) представљају у ствари групе костију поремећених скелета, вероватно поменутих „укопом“ (међу костима било гарежи), те би у односу на положај и дубине свих поменутих објеката представљали једине сигурне средњовековне укопе, док већина гробова у спољној припрати припада укопима обављеним након престанка коришћења цркве крајем 17. века. Нема никаквих елемената на основу којих би неке старије укопе (нпр. 29а и поједине б.б.) определили у средњовековне гробове из доба које претходи изградњи спољне припрате са кулама. Уз јужни део улазних врата нађен је један од поменутих загубљених сребрних средњовековних српских новчића, који би уз гробове 29-29а потврђивао да се у спољној припрати сахрањивало и у ово време. Зидани *гроб V* је заузео простор између западног зида нартекса и крстионице источно од њега (сл. 99). Сазидан је у целини од ломљених опека и делимично је зашао под косину великих цигала од којих је изидана крстионица. Био је поклопљен низом плоча од ломљеног камена од кога су над његовим источним делом очуване две веће камене плоче, а на самом крају већа плоча насатице постављена. Испод плоче је био слој шљунка и малтера, чврстог и глетованог, а на два места на њему се очувао траг црвене боје. У гробници је извршено двојно сахрањивање. Горњи скелет је био раније поремећен и том приликом је извађен већи део костију. У растреситој земљи је било неколико уломака грнчарије и један уломак стаклене посуде са украсом у виду пластичних бобица, који би указивао да је до раскопавања гробнице дошло још током 15. столећа, вероватно средином истог, што је сигурни показатељ да је изидана пре тога доба (Т. XXXII/1). Испод слоја те земље је потом откривен старији недирнут скелет првобитно сахрањеног покојника, можда једног од Топличких епископа, са рукама прекрштеним ниско на стомаку и уздигнутом лобањом (обележен као гроб V) са костима у јако дерутном стању. Нађен је само један ексер над лобањом, без трагова даске.

И простори дозиданих *кула* спољне припрате су коришћени за сахрањивање. У *јужној кули* је након скидања малобројних подних плоча и слоја

подне подлоге од шљунковите земље (у којој су била два новчића кнеза Михајла Обреновића) копано пет слојева кроз насип земље да би се наишло на два изидана гроба (гробнице II и III, сл 101). Они заузимају цео расположив простор приземља куле. Гроб II се налазио уз јужни зид захватајући целу његову ширину и био је раније прекопан. Плоча поклопница је разбијена, као и део подне плоче. Површина лежишта за плочу поклопницу се налази на дубини од 54 цм. Дно гроба је било обрађено као и код гроба I, с тим да је установљена за сада само једна плоча, слој земље и малтерна подлога на дну. Гробница је имала грубо омалтерисане зидове. Срушен је једино био део зида у ј/з углу, који је грађен од опеке. Кости скелета су биле разбацане. У гробној земљи је нађен само уломак тамносиве печене керамике украшене широком тракама енгобе, тако да је гроб свакако средњовековни и прекопан вероватно по страдању манастира крајем 17. века. Северни гроб (III) остао је нетакнут. Сачувана је плоча поклопница на дубини од 67-74 цм заливена малтером. Сама рака озидана је циглом у облику људског тела. Са западне стране над главном плочом је била постављена једна мања плоча покривајући пукотину у плочи, мада је и поред тога земља и влага продрла у гробницу. Дно гроба је од набијене земље. Скелет је лоше очуван, а како је рака јако уска, под леви кук и бутну кост су постављене мање цигле, вероватно да би се тело покојника нагнуло/искосило. Како је преградни зид између гроба II и III брижљиво зидан и малтерисан са јужне стране, за гроб II се може претпоставити да је он старији и да се за гроб III делимично користио овај зид као јужни, иако је његова рака одмакнута од тог зида. Обичне раке или зидана гробна конструкција антропоморфног облика, као што је ова из куле Св. Николе, која представља један вид опонашања саркофага у које су тела полагана, познате су и византијској сепукралној пракси од 10. столећа.⁴⁴⁵ Рака у облику тела усечена у старији зид под зидом северног параклиса цркве и без зидане конструкције откривена је у Давидовици, те може бити старија или истовремена зидању цркве (1281).⁴⁴⁶ Истог облика рака гроба 32, озидана и поплочана од квадера сиге, приписана је неком члану црквеног клира и млађим гробовима унутар данашњег храма Св. Николе у Бањи код Прибоја.⁴⁴⁷ Таква је и рака усечена у стену у

⁴⁴⁵ Поповић М., *Археолошка сведочанства о ктиторским сахранама*, 35 и нап. 54-55.

⁴⁴⁶ Љубинковић М., *Археолошка ископавања у Давидовици*, 113-116.

⁴⁴⁷ Бунарџић М., *Сахрањивање у цркви Светог Николе Дабарског*, 399, 402-403, сл.1.

Немањиним Ђурђевићим Ступовима у Расу, код јужног улаза у цркву тј. у јужном вестибилу и у неколико гробова ван цркве, без налаза и без претпоставке о датовању ових упока. Утврђено је према млађем слоју живописа да је овде приземље кула звоника претворено у капеле у време другог ктитора цркве, краља Драгутина, истовремено са претварањем улазне манастирске куле у (гробну) капелу, међутим нема помена гробова у кулама.⁴⁴⁸ Дневници ископавања на Ђ. Ступовима, међутим, указују да се у простору кула сахрањивало, јер су у јужној кули откривене две гробнице, а у северној у два нивоа констатована су четири гроба усечена у стену, већином прекопавани и без налаза, тако да нема елемената за њихово датирање.⁴⁴⁹ Као што је наведено, фреско сликарство из прве зоне у јужној кули Ђ. Ступова се датује у прву половину 13. столећа, а њихов иконографски програм, уз ове зидане гробнице у њеној унутрашњости, показује да је већ тада приземље куле коришћено као капела. По свој прилици то је и на Св. Николи био случај, иако идентификација сцена на лоше очуваном и горелом живопису јужне куле није сасвим поуздана.

У *северној кули* сахрањивање је обављено простим упокавањем у земљу. У јужном делу откривен је гроб 21, гроб 22, раније прекопан и гроб 24 уз северни зид, сви доста дубоко упокани (125-136цм). Нема трагова икаквих гробних конструкција, тако да у односу на постојање зиданих гробница у јужној кули, као што је претпостављено, може се само рећи да вероватно припадају млађим упокама.⁴⁵⁰ У слоју над гробовима је овде уочен дебео површински слој рушења са доста пепела 0,5м дебљине, а затим и налаз две гвоздене мотике из слоја под плочом и *огњиште* 2 уз источни зид са уломцима рецентне керамике у његовом нивоу што све говори да је простор куле дуго био ван употребе у својој примарној функцији (уп. сл. 50 и 97). Доста топљеног олова у југоисточном углу указује на коришћење оловних плоча страдалог кровног покривача, за некакву секундарну употребу, можда и у последњим борбама за ослобођење Куршумлије. Уколико би поменута плоча у нивоу шестог откопа представљала ниво подног поплочања у кули, као што се мисли, оно би морало бити постављено у новије време,

⁴⁴⁸ Нешковић Ј., *Ђурђеви Ступови*, сл. 10. Гроб са налазом откривен испод темеља северног зида припрате, на улазу у северну кулу, се иначе сматра јединим показатељем да су Ђ. Ступови подигнути на старијем култном месту (Исто, 15 и цртеж 4).

⁴⁴⁹ Дневник ископавања (у рукопису) за 1960. годину у документацији АЗПСВ НМ.

⁴⁵⁰ Ljubinković M., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, 190-191.

највероватније пре него што ће се изидати објекат уз северну кулу тзв. нова капела.⁴⁵¹ У прилог томе би говорила ситуација унутар јужне куле где је у подлози пода нађен новчић с краја 19. века.

У *простору између кула* се такође сахрањивало. Приликом ископавања се показало да је накнадно подигнути западни зид, којим је затворен простор између кула, наиме, пресекао неке од гробова који су овде укопани. Откривено је укупно десет делимично или у целости сачуваних скелета (218, 218а, 219, 220, 222, 223, 229, 231, 233, 233а) уз које су биле скупљене кости пет старијих скелета, општењених њихових укопавањем, обележене као групе костију. Готово сви гробови су откривени приближно истом нивоу, а скидањем најдубљих и ослобађањем земље уз темеље зидова у овом простору констатовано је да су западни зид нартекса, северни зид јужне и јужни зид северне куле зидани истовремено, истим материјалом, на истој дубини утемељени и да су међусобно конструктивно повезани. Анализом података о гробним укупима у овом простору, пре свега њиховог положаја и очуваности, показало се да су утемељењем западног зида међу кулама пресечени и делимично уништени скелети у гробовима 218, 219, 220, 222, 229 и 231. Ни у једном од ових гробова није било налаза. Неким од њих поремећени су старији гробови од којих су кости откривене скупљене у гомиле, а делимично су и дислоциране. На пример гроб 219 је засекао је 218, који је плићи, али чијим укопавањем су поремећене кости два старија б.б гроба. Важне хронолошке оквири нам даје стратиграфска слика овог простора са затвореним целинама о којима је било речи. Она показује да је сахрањивање овде обављано пре средине 15. столећа, када је сигурно постојало поплочање у трему између кула и да накнадног сахрањивања, осим гроба 233 на улазу у северну кулу (подно поплочање у том делу је било пробијено), након тога више није било. Без налаза нема начина да одредимо доњу границу укопавања. Међутим, у групи гробова западно од јужне куле, према теренским скицама се види да гроб 381 залази подколеницама под западни зид куле, а да се скелет 385 од карлице наниже налазио под тротоаром и костима ногу вероватно и под зидом јужне куле (није ископан доњи део скелета, сл. 102). Ако би ово били гробови из времена пре

---

⁴⁵¹ Мисли се да је сличан плочник од камена пешчара, као онај откривен у спољној припрати, сложен и у унутрашњости кула и око цркве и као такав је данас презентован (Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 26., сл. 10).

дозифивања припрате са кулама тј. из хоризонта који би био истовремен зидању саме цркве (или што је мање вероватно касноантичком хоризонту сахрањивања), можда би још неке гробове у низу и међусобно блиске и до приближно исте дубине укопане са њима (нпр. 383 кога је оштетио 385), као и неке од гробова у простору међу кулама и у спољној припрати требало приписати истом хоризонту, као и поменутој групе костију старијих поремећених гробова. Уз чињенице да нема других скелета који залазе под било који зид егзонартекса, али да се помињу скупљене кости старијих тј. поремећених гробова уз саме зидове (напр. скупљене гомиле костију у здравици уз источни зид егзонартекса, или кости из старијих гробова под гробницом V скупљене уз њен с/з угао), без налаза, тешко је било шта коначно закључити у том погледу. Нарочито с тога што једини налаз припада управо гробу 381, у коме је у пределу карлице откривена једноставна сасвим фрагментована гвоздена пређица без трна, а у дневнику се бележи да овом гробу можда припада масивна надгробна плоча која је раније извађена (нигде није уцртана-прим.а).

У дну *јаме* 3 уз северни зид јужне куле, у којој су биле сахрањене фреске, нађена је гомила костију делимично налегла преко скелета у гробу 220, који је и засечен укопавањем темеља Јама је вероватно укопана након некаквог страдања или преправке зидова цркве, када су отпале или оштећене фреске ту „сахрањене“. О тим уломцима фресака немамо никакве податке на основу којих би могли закључити да ли је можда реч о живопису из прве зоне зидова приземља (капеле) јужне куле, као што је претпоставила М. Љубинковић, доводећи у везу оштећење фресака са претварањем тог простора у капелу средином 13. века. С обзиром на време укопавања јама та претпоставка, међутим, није реална. Иначе над гробом 233, укопаном на дуб. 118цм уз јужни зид северне куле, стајала је плоча за коју се каже да представља назидану поклопницу и део изузетне конструкције раке. Поклопница је била сачињена од камених плоча и ломљеног камена везаног јаким малтером, а представљала би сачувани доњи део ове конструкције. На њој су видљиви остаци другог реда камена, који је према мишљењу истраживача уклоњен вероватно при укопавању темеља нове капеле.⁴⁵² Из овако протумаченог

---

⁴⁵² О времену подизања бондручног објекта (нове капеле) код северне куле нема поузданих података. У дневницима и белешкама М. Љубинковић помиње 1919-1920. годину, тј. време између два светска рата. Међутим на снимцима са стаклених плоча начињеним почетком 20. столећа се

(прилично штурог и нејасног) описа требало би претпоставити, с обзиром на дубину на којој је поклопница откривена и на њен положај пред јужним вратима куле, као и чињеницу да је камено поплочање у овом делу био оштећено, да је зидање над гробом са евентуалном надгробном плочом укупно било висине мало испод 0,5 м, тј. да је горња површина била у нивоу поплочања. То би истовремено значило да је ово могао бити најмлађи гроб у овом простору, али и да није средњовековни.

Ископавања у другим манастирским црквама су показала да, што се тиче сахрањивања унутар цркве, постоје одређена правила. Као што су епископи имали право да се сахране у катедралној цркви своје епархије, тако су и ктитори имали право на гроб у својим ктиторијама, те се чак мисли да би један од мотива зидања цркава од стране владара био управо обезбедити себи гробно место.⁴⁵³ Богородичина црква у Студеници, као (гробна) црква родоначелника династије постала је у много чему узор при градњи потоњих рашких храмова, па и прототип за владарске гробове у вековима који су уследили. Положај владарског гроба произилазио је из строго хијератског схватања простора. За гроб Немањин (иначе неистражен) са саркофагом изнад, одређен је простор у западном травеју уз јужни зид, и то је без изузетка постало место сахране ктитора.⁴⁵⁴ Правила, уз по неки изузетак, постоје и кад су у питању остале сахране унутар храма. Насупрот владаревом гробу, уз северни зид по правилу се налазио гроб неког од чланова уже породице, као што то поред Студенице показују и примери у Градцу и Раваници.⁴⁵⁵ Тек у једном случају, у Сопоћанима, на том месту је сахрањен

види да је објекат постојао пре постављања заштитне кровне конструкције над кубетом цркве и јужном кулом, које је изведено поуздано 1910. године (уп. Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, сл. 21-22, 24 и Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 55, сл. 7). На крају из Каницовог податка о кућици над остацима северне куле у којој су у то време вршени обреди је чини се јасно да су и пре ослобођења верници српске цркве налазили начина да одрже службу у својој светињи (уп. Каниц Ф., *Србија*, 309).

⁴⁵³ Троицки С., *Ктиторско право*, 122.

⁴⁵⁴ Поповић Д., *Српски владарски гроб*, 24-47, 176-177. Ктиторске сахране у средњовековној Србији су иначе подражавале делом модел византијских, нарочито оних из периода Палеолога и Комнина, тако да су поред свих својих локалних специфичности, по правилу обављане у простору западног травеја цркве, са јужне стране, као што је то случај у Студеници.

⁴⁵⁵ У Студеници гроб Стефана Првовенчаног, чије су мошти након годину дана пренете у Жичу, је био преко пута Немањиног, Вуканов гроб покривен плочом је био испред Немањиног саркофага, као и дечији гроб Урошевог рано преминулог сина (Поповић Д., *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, 494-496, сл. 3 и 4; уп. Микић Ж., Тодоровић Д., *Антрополошки садржај*, 249-251, 253 (гробови 5, 6 и 10). У Градцу насупрот двојне ктиторске гробнице уз јужни зид западног травеја, налазио се уз северни зид саркофаг кад гробницом зиданом од сиге, за који је

архиепископ (Јоаникије 1272-1276, умро 1296).⁴⁵⁶ У унутрашњој припрати, с друге стране сахрањивани су други чланови владарског дома, а по правилу и жене (изузев у Дечанима), као што је случај и са Студеницом, Сопоћанима и Бањском.⁴⁵⁷ У Сопоћанима су истражени и антрополошки обрађени сви скелети из припрате цркве (не рачунајући гроб испод фреске краљице Ане Дандоло уз северни зид и гроб непознатог игумана насупрот њега), када је констатовано 18 индивидуа у 17 гробова, међу којима већина (16), припада особама мушког пола, један женској, а два деци у првим годинама живота.⁴⁵⁸ У студеничкој припрати археолошки је истражено и антрополошки обрађено уз гроб Ане-Анастасије и више скелета из још 5 гробова уз јужни зид, међу којима је било мушких (4) и дечијих (2) индивидуа.⁴⁵⁹ У Св. Ахилију се у унутрашњој припрати, наспрам гроба који се поштује као гроб Св. Ахилија, налази репрезентативан гроб епископа моравичког Меркурија, испод сцене његовог опела.⁴⁶⁰ Дечанска припрата представља посебан пример кад је реч о сахрањивању, јер се ту у с/и травеју налази неколико надгробних споменика само властеле (саркофаг, две плоче с натписима и уломци три или више плоча секундарно искоришћених за

претпостављено да припада ћерки краљице Јелене и краља Уроша (Кандић О., *Градац*, 154-155). У Раваници је насупрот претпостављеном месту гроба кнеза Лазара у југозападном простору цркве био гроб приписан његовом брату Вуку Лазаревићу (Поповић Д., *Српски владарски гроб*, 125).

⁴⁵⁶ Поповић Д., *Српски владарски гроб*, 64-65. Разлог за ово се нашао у чињеници о блиском односу краља Уроша и његовог пријатеља и саветника Јоаникија. Гробница краља Уроша је ископавана 1982. године (Исто, 61-62 и нап. 9-10).

⁴⁵⁷ Исто, 105 (Дечани, нижи саркофаг уз краљев припремљен био за другу жену Марију Палеологину, те би уз градачку двојну гробницу представљао редак пример заједничког гроба владарског пара). У Студеници гроб Ане-Анастасије је ископан 1985. и антрополошки идентификован у југоисточном углу старе припрате, уп. Исто, 32-34 и Микић Ж. Тодоровић Д., *Антрополошки садржај*, 249, 252-253, (гроб 4), а гроб мајке Урошеве, краљице Ане Дандоло у Сопоћанима је био уз северни зид припрате испод сцене на којој је приказана њена смрт – то је гробница ископана 1985. године (Исто, 66-67); у вези са идентификацијом скелета Ане Дандоло уп. Живановић С., *Остаци средњовековних скелета*, 245-246 и Микић Ж., *Антрополошке карактеристике*, 176, 178. У Бањској су давне 1915. откривене између осталих и гробница уз јужни зид припрате, неидентификованог покојника, а у северној капели уз припрату гроб приписан краљици Теодори (Поповић Д., *Српски владарски гроб*, 98-99).

⁴⁵⁸ Микић Ж., *Антрополошке карактеристике*, 173-178 и нап. 2 (према усменом саопштењу А. Јуришић, руководиоца археолошких радова њихово датовање сеже најдубље до 13. столећа !). Претпоставља се да појаву дечијих гробова треба везати за њихов висок социјални статус тј. припадност делу краљевске породице (Исто, 178).

⁴⁵⁹ Микић Ж., Тодоровић Д., *Антрополошки садржај*, 248-251 (гробови 1, 2, 3, 8 и 9). Гробница 2 - са дечијим? и скелетом мушкарца - под натписом уклесаним на венцу сокла на јужном зиду припрате мало иза Анастасијиног гроба, се управо према податку из извора да је један син Вуканов сахрањен у Студеници, приписује Растку, у монаштву Теодосију, који би могао бити тај син према стрицу названом Растком, а то је иначе и гроб у коме је нађен доњи потковани део штапа (Поповић Д., *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, 495 и нап. 23-26).

⁴⁶⁰ Чанак-Медић М., *Св. Ахилије у Ариљу*, 90.

под).⁴⁶¹ *Спољне припрате* су током времена такође добијале намену гробног места. Археолошка истраживања у Студеници су показала и да се све до 15. века ту сахрањују само чланови породице, а након тога, по турском освајању у наосу и спољној припрати то право су имали само најугледнији сродници.⁴⁶² Монаси, па ни старешине манастира то право нису имали, јер су истраживања такође показала да је са јужне стране цркве било одређено место за сахрањивање игумана. Наиме, над гробовима на фасади јужног зида Богородичине цркве сачувана су два натписа који откривају да су ту сахрањени „први“ игуман Игњатије и „бивши први игуман“ Дионисије, а тај обичај се овде поштовао све до краја 17. и почетка 18. века, о чему сведочи и надгробни натпис игумана Симеона из 1571. на истој фасади.⁴⁶³ У комплексу манастира Градац један од њених игумана 14. столећа, јеромонах Јаким, је био сахрањен у цркви, али не у гробној цркви краљице Јелене већ у малој цркви Св. Николе, вероватно у зиданој гробници под подом уз северни зид.⁴⁶⁴ У Сопоћанима су сачувана гробна обележја двојице игумана; уз ј/з угао унутрашње припрате, под подом постављеним 1954. године, нађена је плоча с делом натписа као део фрагментованог саркофага непознатог, вероватно првог игумана манастира, будући да се налазио преко пута гроба ктиторове мајке Ане Дандоло.⁴⁶⁵ Гроб једног другог сопоћанског игумана Герасима (који се поистовећује са личношћу Гргура, најстаријег сина Вука Бранковића), био је обележен скромнијим белегом у виду мермерне плоче с натписом који га датује у крај 14. и почетак 15. столећа; нађена је под савременим, а у нивоу првобитног пода у капели св. Георгија, уз с/з угао (над неистраженим гробом).⁴⁶⁶ Једина средњовековна сахрана у цркви манастира Жича је обављена у гробници у североисточном углу првобитне припрате (гроб

---

⁴⁶¹ Поповић Д., *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима*, 232-235, сл. 2-12.

⁴⁶² У припрати је испод зиданог саркофага у северозападном углу истражена накнадно изграђена гробница од сиге и кречњака, једина интактна гробница у овом простору у којој је сахрањена старија монахиња, али не пре друге половине 15. столећа што је поуздано утврђено новчићем убаченим у гроб (Јанковић М., *Затворене археолошке целине*, 10, 14, сл. 3/6). О сахрањивању у Студеници уп. Јовин М., Јанковић М., Темерински С., *Студеница*, 45-49 и нап. 37-38.

⁴⁶³ Јовин М., Јанковић М., Темерински С., *Студеница*, 45; уп. Поповић Д., *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, 497-498, сл. 5 и 8, 502 и сл. 9 (гроб још једног студеничког игумана с краја 13. или почетка 14. столећа, претпоставља се изван цркве, обележавала је плоча с делом натписа секундарно уграђена при некој обнови у под старе припрате, Исто, 498 и сл. 6).

⁴⁶⁴ Јуришић А., *Градац*, 60, уп. Кандић О., *Градац*, 167-171, 188, сл. 138-139 и 152, Т. V/7 и Поповић Д., *Градачки надгробни натписи*, 57-58.

⁴⁶⁵ Јуришић А., *Гробна обележја*, 167-168.

⁴⁶⁶ Исто, 169-172.

архиепископа Јевстатија I, коју је подигао за живота).⁴⁶⁷ Како се сматра да одсуство гробова у овом храму има везе са чињеницом да је црква Св. Спаса подигнута као седиште архиепископије, јер је између осталог служила и за крунисање владара и хиротонију верских поглавара, она не може послужити као пример за нека наша разматрања, као и делом Богородичина црква у Студеници. У Милешеви се у истраживањима простора спољне приправе показало да је овде могао бити сахрањен и угледни анахорета, а не само члан владарске породице, тако да су у северном и западном делу овог простора укупани гробови монаха, који су то право стекли још за живота, и углавном је тада реч о једноставним укупима без гробне конструкције и без надгробних обележја.⁴⁶⁸ Према другим примерима (у Студеници, Милешеви, Сопоћанима, а потом и Љубостињи и Ресави) јасно да је у егзонартесима вршено и накнадно тј. позније укопавање гробова.⁴⁶⁹ Спољна приправа у Жичи је једини простор интензивно коришћен за сахрањивање, али у времену кад је њен простор био ван употребе и делом у порушеном стању (17-19.век), служећи као предворје.⁴⁷⁰ Показало се је да већина сахрана у спољној припрати, али и у западном травеју и наосу Св. Николе Топличког, као и у Жичи, извршена управо након напуштања манастира и оштећења цркве крајем 17. века.

За *бочне просторе* који би били грађени првобитно у ту сврху нема поузданих археолошких потврда тј. како истраживања нису вршена у свим просторима бочних капела и спољних припрата наших манастира немамо сасвим поуздане податке о коришћењу ових простора за сахрањивање. Бочне капеле су судећи по посвети тј. програму живописа иначе често настајале од донатора како би у посебним просторима-анексима, издвојеним од цркве, славили култ посебно поштованог светитеља - светитеља заштитника.⁴⁷¹ У Бањској је поред северне капеле, изгледа и јужна имала гробну намену, те би ово био први пример фунерарне функције обе капеле у немањићким владарским гробним црквама, јер

---

⁴⁶⁷ Минић Д., *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, 231-232 и нап.21, сл. 7. На челу архиепископије био од 1279-1286. године. Гробница озидана од пет редова опеке везане глином, правоугаоног облика. Пљачкана је и секундарно искоришћена за сахрањивање, јер су мошти овог архиепископа пренете у Пећ убрзо после његове смрти.

⁴⁶⁸ Кандић О., Минић Д., Пејовић Е., *Манастир Милешева*, 12.

⁴⁶⁹ Поповић Д., *Српски владарски гроб*, 176.

⁴⁷⁰ Минић Д., *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, 235.

⁴⁷¹ Панић Д., Бабић Г., *Богородица Љевшика*, 65 и нап. 38.

је по правилу јужна до тада била посвећена Св. Симеону, што је потврђено програмом фреско живописа који га је прослављао (док је северна могла имала намену према жељи ктитора).⁴⁷² У Жичи у капелама цркве постоје гробнице, она у јужној капели озидана сигом и блатом и две у северној, од којих је једна грађена од опеке са блатом, али све из новијег времена, тек из 19. века.⁴⁷³ Сматра се да од сахране архиепископа Арсенија (умро 1266.) у Св. Апостолима у Пећи, католикон пећког манастира постаје маузолеј највиших архијереја српске цркве по основи ктиторског права.⁴⁷⁴

Шта знамо о гробовима епископа у црквама које су као и Св. Никола постале епископске катедре 1220. године? У Ђурђевим Ступовима, седишту Будимљанских епископа, откривен је само гроб ктитора у обичајеном положају-уз јужни зид западног травеја-са украшеном плочом за коју се мисли да је накнадно постављена на овај гроб у нивоу плочника, али нема података о гробовима епископа за које се само претпоставља да их је било у цркви.⁴⁷⁵ Најпознатији епископски гробови су гробови рашких архијереја у Петровој цркви код Новог Пазара. Сматра се да већина гробова у цркви и њеним параклисима, а пре свега зидане гробнице (са више сахрана, од којих само две новије нису прекопане) припадају клиру рашке епископије тј. митрополије, но њихово датовање и идентификација углавном није извршена.⁴⁷⁶ У манастиру Бањи са црквом Св.

---

⁴⁷² Поповић Д., *Српски владарски гроб*, 99.

⁴⁷³ Минић Д., *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, 235.

⁴⁷⁴ Ђурић В., Ђирковић С., Кораћ В., *Пећка патријаршија*, 43; уп. Поповић Д., *Српски владарски гроб*, 64 и нап. 20. Чињеница је да је у Пећи сахрањено више старешина српске цркве и то у свим просторима цркве: саркофази архиепископа Арсенија I (1233-1263) и Саве II (1264-1271) у западном травеју наоса уз јужни зид и првог српског патријарха Јоаникија II (1346-1354) у првобитној ун. припрати Св. Апостола; саркофази архиепископа Никодима (1317-1324) и патријарха Јефрема (1375-1379 и 1389-1392), Спиридона (1380-1389 и Саве IV (1354-1375) у северној цркви Св. Димитрија, Никодимовој задужбини; архиепископи Сава III (1309-1316) и Данило II (1324-1337) у јужној, Богородичиној цркви, Даниловој задужбини; у припрати у гробницама архиепископ Јевстатије I и патријарх Макарије Соколовић (1557-1575), а изван, под тремом испред капеле Св. Николе патријарх Максим (1655-1674) у саркофагу (Ђурић В., Ђирковић С., Кораћ В., *Пећка патријаршија*, 115-120 са нап. 3). Једино је архиепископ Јоаникије I (1272-1276), врло привржен Урошу I кога је пратио у Хум по збацивању с престола, сахрањен у Сопоћанима у наосу насупрот Урошевом саркофагу. Поменули смо да је његов наследник Јевстатије I (1279-1286) припремио себи гроб у Жичи, где је умро и сахрањен, али је касније његово тело пренето у Апостоле.

⁴⁷⁵ Чанак-Медић М., *Архитектура II*, 103, сл. 25.

⁴⁷⁶ Љубинковић М., *Некропола Цркве св. Петра*, 187-192, 213-215. Као поуздано средњовековне су зидане гробнице III, IV а V, а сматра се да би најстарија била гр. III према поклопници саркофага који обрадом наликује саркофагу архиепископа Саве II у Пећкој патријаршији (Исто, 191, 214, Таб. XXV), односно идентичном споменику из Св. Ахилија у Ариљу, седишту моравичких епископа (Поповић Д., *Надгробни споменици*, 56, сл. 6).

Николе, седишту дабарских епископа, утврђен је гроб једног од епископа, али је реч о гробу са плочом под аркосолиумом епископа Николе III, обновитеља цркве из треће деценије 14. века уз јужни зид наоса испод ктиторске композиције.⁴⁷⁷ Из доба краља Милутина потиче аркосолиум над гробом који се приписује призренском епископу Дамјану; пробијен је у јужном зиду уз апсиду јужног брода Богородице Љевишке, седишту призренских епископа, који је служио као посебна капела.⁴⁷⁸ У седишту липљанских епископа из истог доба, у Грачаници, један гроб под аркосолиумом у јужној капели припада епископу Теодору, док још два неидентификована се налазе у северној капели и јужном опходном броду.⁴⁷⁹ Постоје и различита мишљења о сахрањивању у аркосолијумима интегрално зиданим с црквом, од оног да су у средњовековној Србији аркосолијуми намењени искључиво за гробна места највиших свештених лица,⁴⁸⁰ до мишљења да су аркосолијуми намењени највишим и световним и духовним личностима, те у склопу касновизантијске праксе примењене и у нас у задужбинским црквама их треба идентификовати као гроб првобитно намењен ктитору.⁴⁸¹ Осим тога, из примера манастира Лешка се види да су и саркофазима били обележени гробови црквених великодостојника у рангу епископа.⁴⁸² Гробним обележјем у виду профилисаног постоља са саркофагом од кога су очувани делови сандука и плоче поклопнице облика зарубљене пирамиде је обележен и гроб моравичког епископа Меркурија уз северни зид унутрашње припрате Св. Ахилија у Ариљу.⁴⁸³ Због поклопнице истог облика са истом специфичном декорацијом (крст Хетимасије који симбулизује Васкрсење и Страдање) која се јавља и на примерцима нађеним у Петровој цркви и над гробом архиепископа Саве II у Пећи, сматра се да могу представљати тип споменика који обележавају гробове највиших представника

---

⁴⁷⁷ Шаkota М., *Прилози познавању*, 35 и сл. 10.

⁴⁷⁸ Панић Д., Бабић Г., *Богородица Љевишка*, 65.

⁴⁷⁹ Ђурчић С., *Грачаница*, 50-53, сл. 14, 87-91

⁴⁸⁰ Поповић Д., *Надгробни споменик*, 78-79 и нап. 33.

⁴⁸¹ Ђурчић С., *нав. дело*, 141-147 са нап., 155-156 са нап. 4. Из сажетог приказа употребе аркосолијума од ранохришћанског до касно византијског доба, види се да они нису честа појава у средњевизантијском периоду и да је питање њихове намене још увек отворено. У складу с традицијом и положајем Немањине гробнице у Студеници, он сматра да је аркосолијум у јужном опходном гробу био намењен краљу Милутину (Исто, 146).

⁴⁸² Саркофаг ктитора цркве Св. Атанасија - јеромонаха Антонија, потоњег првог полошког епископа Јоаникија, са натписом, нађен је *in situ* уз јужни зид десне певничке апсиде поред архијерејског стола, а уломци слично орнаментисаних плоча од још два саркофага у истом простору и у нартексу цркве (Грујић Р., *Полошко-тетовска епархија*, 60-62, сл. 23-24 и 26-27).

⁴⁸³ Чанак-Медић М., *Св. Ахилије у Ариљу*, сл. 254-258.

клира.⁴⁸⁴ Овде у Св. Николи нису пронађена обележја овог типа, као ни било какви други споменици које би приписали гробовима епископа, а из наведених примера се не могу извући ни посебни закључци о избору места за њихово сахрањивање. Осим тога недовољна истраженост и изостанак археолошких података о поуздано утврђеним и истраженим гробовима епископа не пружају могућности за упоредну анализу ни елемената гроба и гробне конструкције, који чине целину са надгробним обележјем.

Сахрањивање у порти (сл. 96)

Не постоје комплетно истражена гробља око наших средњовековних манастирских цркви, што онемогућава нека поређења грађе. У оних неколико случајева кад су она у највећој мери ископана (као напр. Богородица Хвостанска, Ђурђеви Ступови у Расу, Св. Ахилије у Ариљу) резултати су презентовани парцијално, подаци нису систематизовани, тако да недостаје археолошка интерпретација садржаја.⁴⁸⁵ Наиме, сва три наведена локалитета су систематски истраживана више година и објављена у виду монографија о историји, архитектури и просторном склопу манастира, у којима су археолошка ископавања и њихови резултати приказани на начин на који су и извођена – као мање важна дисциплина уз помоћ које је требало добити допунске податке о манастирској архитектури.⁴⁸⁶ Истраживања су дакле извођена као и на већини манастирских комплекса - у склопу конзерваторско-рестаураторских пројеката и уз пропратна археолошка ископавања, тако да се не може замерити руководиоцима тих

⁴⁸⁴ Поповић Д., *Надгробни споменик*, 83-84.

⁴⁸⁵ Учешће археолога на истраживањима ових некадашњих манастирских комплекса је било различито, свакако не равноправно или је сасвим изостало, што је уочљиво у тумачењу и интерпретацији археолошке грађе. У погледу презентације и интерпретације резултата ископавања једне манастирске некрополе најобимнији и у том погледу најкориснији, и поред пуно техничких грешака, је рад М. Љубинковић о некрополи Петрове цркве код Н. Пазара (Љубинковић М., *Некропола Цркве св. Петра*, 169-259).

⁴⁸⁶ У монографији о Студеници Хвостанској В. Кораћ је у предговору нагласио да је „археолошки рад био једини могући пут до чињеница о ономе што је остало од споменика“ како би се допунили од раније познати подаци о цркви, да би потом констатовао да локалитет није до краја археолошки истражен због недостатка средстава, да су под земљом остали „највећи део старијег рановизантијског бедема, а вероватно и још понеки остатак или траг неке од грађевина средњовековног манастира“, мада су испитани остаци највећег и најважнијег дела средњовековног манастира што “допушта да се о њему изгради слика којој могу недостајати само археолошке појединости мале важности“ (Кораћ В., *Студеница Хвостанска*, 13-14). Истражени су тако само гробови на површинама уз грађевине, док су остали неоткривени они источно од главне и јужне цркве. Уз оцену да ови гробови не чине некрополу која би по себи заслуживала нарочиту пажњу, гробови су приказани кроз каталог и планове (Исто, 43-56, сл. 5).

пројеката што у својим студијама које нису археолошке, археолошкој грађи нису посветили довољно места и пажње. На осталим манастирским целинама простор око цркви је сондажно ископан, с различитим бројем сонди и површином ископа, а резултати углавном публиковани у најопштијим цртама.⁴⁸⁷ Сви наведени недостаци у истраживањима, документовању и публикавању манастирских гробља су указали да анализа свих података о гробовима око цркве Св. Николе има посебан значај због ретке могућности успостављања добре основе за будуће анализе које пружа оваква врста грађе.

На гробљу формираном око цркве сахрањивало се у континуитету током целог средњег века и касније, све до почетка двадесетог столећа (сл. 96). Од укупног броја откривених скелетних индивидуа 60 је било унутар простора цркве (наос, јужни анекс, обе припрате, северна капела, куле), сви остали су изван цркве и припадају некрополи која се у познијем периоду ширила и у простору срушених објеката (пирг и западна зграда). Захваљујући релативно бројним гробовима са налазима турског новца, показало се да млађој некрополи из времена турске окупације до новијег доба припада највећи број гробова у јужном делу порте, тј. да је овај део порте најинтензивније коришћен за сахрањивање у ово доба, али да су практично сви делови простора око цркве коришћени за сахране све до 20. столећа (сл. 104). Такође, показало се да се током средњег века сахрањивало свуда око цркве и око манастирских грађевина. Због немогућности да се преко документационе грађе испрате сви радови током 20. века на нивелацији терена ради његове презентације, као и коте терена са којих се кренуло у систематско истраживање манастирског дворишта, о нивелети са које је вршено укопавање у средњем веку се може говорити само оквирно.⁴⁸⁸ Радовима на презентацији

---

⁴⁸⁷ Систематско истраживање не треба и не би смело да подразумева дословно сваки квадратни метар ископан (због провере или ревизије у некој будућности), које је уосталом могуће спровести једино на напуштеним и угроженим локалитетима. Па и тада треба имати у виду научну и стручно-методолошку оправданост тако планираног ископавања, јер је опредељење за један или други често на штету оног другог. У Сопоћанима је напр. закључно са 1985. годином истражен свега 71 гроб око цркве, 18 у припрати и ктиторска гробница у наосу (Микић Ж., *Антрополошке карактеристике*, 173, 176), при чему некропола није објављена већ су изнети општи подаци (Јуришић А., *Сопоћани*, 64). У публикацији о манастиру Градац дата је нешто детаљнија слика гробља које до тог момента чине истражена 123 гроба са великим бројем (55) *in situ* надгробних плоча, од којих само две с натписом (Јуришић А., *Градац*, 61,67).

⁴⁸⁸ На више места у дневницима се помиње да се копа у квадрату који је раније нивелисан, али без било каквих других података, као на пример 1972. када се копало у ширем простору око пирга (дн. од 24.7.1972).

терена, које је извео Б. Вуловић 1948. године, у којима су денivelацијом терена на северу скинути слојеви млађи од 15. столећа.⁴⁸⁹ Данашњи ниво терена на простору северно од цркве, у паду од севера ка југу, одговарао би нивоу терена у најмлађој средњовековној фази, што се могло установити према нивелети на којој су се појавиле надгробне плоче (северно од пирга), односно материјалу позног средњег века (у појасу између пирга и цркве). Осим на уском простору са западне и јужне стране и нешто ширем са источне стране цркве, где је нивелета терена приближно била иста и у средњем веку и касније, на осталим деловима порте ју је тешко установити због интервенција већег обима, нарочито с јужне стране. Највећи број оштећених гробова са поремећеним и дислоцираним костима у овом делу порте, делом су последица и познијих девастирања слојева подизањем објеката у 16-17. столећу. Међусобни однос гробова, уз налазе, представљали су главни извор информација у анализи средњовековног хоризонта сахрањивања. У том погледу показале се да дубина укопа и елементи гробне конструкције нису поуздан репер.

У *непосредној близини зидова цркве* откривен је, како се очекивало, највећи број гробова. Један број гробова нађен је споља јужно од нартекса у простору *између јужне куле и јужног анекса*. Претпостављено је да су уз зидове цркве гробови појединачно, односно монаха који су на неки начин имали право да се сахрањују у њеним анексима, и да би гробови откривени на овом месту могли да представљају најстарије гробове уз спољне зидове цркве у простору који је био обухваћен тремом (?).⁴⁹⁰ У поменутом простору откривено је укупно 28 гробова и још четири групе костију старијих гробова поремећених укопавањем млађих (44+44а и б.б, 45, 50, 51, 52, 58, б.б, 59, 66, 67, 68+б.б, 69, 70, 72, 748 + 74а, 75, 76/104, 77, 78, 79, 80 и 82, 83, 88 (нису уцртани), 81, Х2, б.б, и Х3. За већи број гробова, међутим, можемо констатовати да су млађи, тј. да нису средњовековни судећи по разноликом материјалу у земљи око и испод скелета. Нађени су истопљени комади олова, уломци стакла, фрески, фасадног малтера и доста грнчарије у

⁴⁸⁹ Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 52, 56. Ово потврђују и подаци из дневника од 17.7. 1975., јер се бележи да се у кв. Д9-10 копа од нивелете на коју се још Вуловић 1948. г. спустио. Али и у овим радовима 1975. се механизацијом скидао слој земље источно од пирга и палате (када се ради у кв. Б7-8 и 2-3), с тим да је на северу скинуто 70 цм чистог наноса (!), а како се ишло јужније све мање, без културних остатака (дн. од 27.07.1975). Земља одатле је складиштена на простору источно од апсиде (сл. 42).

⁴⁹⁰ Љубинковић М., *Ископаванја комплекса цркве светог Николe*, 191.

гробној земљи дечијих гробова 50 и 59, као и гробова 51, 52, 58, 74а, све до дубине од око 1м, па и уз скелет у гробу 80 који би припадао најстаријем нивоу укопа. Највише (8) је дечијих скелета, те иако су укопани на различитим дубинама, изнад њих није било млађих гробова, те би њих такође требало сврстати међу најпозније укопе (44 и 44а, 45, 67, 68, 72). То потврђује налаз јединог новчића са овог простора из дечијег гроба 59, секундарно употребљене (пробушене) сребрне паре, неидентификоване, али нађене у гробној земљи са фрагментима фасадног малтера и топљеног олова.⁴⁹¹ Издваја се гроб 44 са троструким сахрањивањем до дубине (од 69цм) испод које је земља још увек садржала грађевински шут и предмете различите намене (комади топљеног олова, керамика, ексери, потковица). Гроб је вероватно било место породичне сахране, с обзиром да је реч о два дечија скелета положена уз остатке скелета одрасле индивидуе у исту гробну конструкцију од плоча које формирају сандук. Ипак и овде се сахрањивало у дужем периоду судећи по томе да су укопавањем поједини млађи налегли на остатке старијих покојника (79 је изнад 88; 74а делимично над 74, а оба изнад 79; 50 изнад Х3; 51 преко 58). Осим поменутог новчића, само је још поред карлице скелета у гробу 74а нађен бронзани предмет (клин игуманског или епископског штапа?), који према аналогним комадима и положајем уз бок покојника показује да би ово могао бити један од гробова неког припадника топличког клира (Т. ХХХIV/3). Наиме, управо над најдубље укопаним интактним скелетом у овом простору, гробу 88 (дуб. око 1м) који припада и дубље укопаним гробовима у целом овом делу порте, откривене су кости јако лоше очуваног гроба 79 и готово на истим дубинама 74 и доњи део старијег 74а кога је оштетио. Ипак уз гроб 88, средњовековним укупима би могли приписати и неколико интактних неоштећених скелета, дубље укопаних (66, 69, 70, 75, 80, 83, као и неке од од старијих (б.б) гробова оштећених накнадним познијим сахранама.

Сахрањивање се вршило и у целом расположивом простору срушеног *анекса са северне стране припрате*, који се сматрао делом првобитног комплекса цркве. Истражено је седам гробова накнадно укопаних у простору у коме је, судећи према остацима старијих гробова (5 група костију), сахрањивање раније обављано (гробови бр. 56 и 1 бб., 57, 71 са 3б.б., 84 и 1б.б., 85 и 1б.б., 86 и 87), на

---

⁴⁹¹ Тер.инв. 88/67 (П 2цм), данас загуљена.

шта указује и положај гроба 37. Само су два гроба имали налазе. Располажемо једино податком о фрагментованом сребрном новчићу над лобањом скелета у гробу 56, тако да нема могућности да јединим налазом који је могао послужити за датовање гробних укопа млађе фазе, било шта одређеније кажемо. Међутим из истог гроба сачувани су делови уских текстилних трака од одеће (или неког дела црквене одежде ?), и што је важније уз кост десне руке у пределу груди и уломак прекречене фреске, који нам сведочи да је реч о гробу укопаном у времену турске окупације, најраније почетком 18. столећа.

Утврђено је да се на простору *око саме олтарске апсиде* интензивно сахрањивало, али не континуирано у целом том појасу. Тако се са северне стране апсиде релативно мало сахрањивало, али могуће је и да су сви млађи гробови скинути ранијим нивелисањем терена, који је спуштен на овом простору за скоро пун метар. Терен је, наиме, са те стране био подигнут спирањем земље са падине изнад цркве те је црква била засута земљом за скоро 1м, због чега је и вршена нивелација терена.⁴⁹² Међутим, ниво терена који је том приликом добијен ипак не одговара сасвим првобитној средњовековној нивелети, како је М.Љубинковић претпоставила.⁴⁹³ Зидани гроб у кв. Д14 (гроб 321) очигледно средњовековни, уништен је приликом зидања северне капеле, јер су над западну половину гробнице налегли темељи апсиде дозиданог северног параклиса (сл. 51-51а). У преосталом очуваном источном делу гробнице, зидане редовима неправилно поређаних опека везаних малтером, откривен је скелет добро очуваних костију уз који су биле две лобање одраслих индивидуа и једна дечија са нешто костију руку и ногу. Вероватно је да кости скупљене и (поново) сахрањене у малу раку ограђену каменим плочама, која се налази уз сам јужни део лука олтарске апсиде северне капеле (откривене још 1967 и обележене бројем 31), потичу из ове гробнице. Тај би закључак непосредно потврђивале изнете чињенице о откривеним скелетним остацима, али би се морало радити о костима првобитно сахрањеног покојника које у гробници изван капеле нису евидентирани. Тако би откривени скелетни остаци четири индивидуе припадале накнадним сахранама, по свему судећи обављеним сукцесивно у новије доба, што би указивало да се

---

⁴⁹² Терен је спуштањем нивоа за неких 80-90 цм нивелисао 1948. године Б. Вуловић (према подацима из дневника за 1974. годину).

⁴⁹³ Ljubinković M., *Kompleks crkve svetog Nikole*, 156.

ради о једној од гробница за сахрану топличких архијереја. Источније од њега, уз сам северни ид наоса и угао апсидалног зида укопан је гроб 328 који би према налазу статитног крстића припадао слоју најстаријих средњовековних гробова Немањиног доба (Т.ХХХIV/1).⁴⁹⁴ Доста оштећен прекопавањима у више наврата, гроб 43 укопан уз сам северни зид протезиса, могао би припадати истом хоризонту.

Најпоузданији налаз за датовање најстаријег хоризонта сахрањивања источно од апсиде, даје нам налаз чанкастог новчића из прве половине 13.столећа, пронађен северно од скелета у гробу 530, у слоју у који је овај гроб укопан.⁴⁹⁵ Новчић вероватно припада неком од старијих покојника чије су лобање скупљене уз лобању гроба 47, управо северно од гроба 530. Вероватно средњовековним укупима припада и један број гробова који прате и леже непосредно уз кривину апсидалног лука, од којих су поједини оштећени познијим сахранама (старији бб. испод 53 и 63, 55, 62а, 73). Уз олтарску аспиду са југа сахрањивање је вршено у дужем временском периоду. На овом делу је испод гробова без налаза, из времена с почетка турске окупације, установљен цео слој поремећених скелета старијих гробова. Међу њима се *in situ* налазио низ гробова међу којима млађу укопи припадају низу укопа датираних новцем деспота Стефана Лазаревића у једном од њих. Наиме у углу између зидова апсиде и јужног анекса (Д24) откривени су на приближним нивелетама три низа од неколико гробова. Према њиховом међусобном односу могуће је издвојити млађе од старијих укопа. Уз источни зид јужног анекса у низу су гробови 331, 332, 333, 334 и 335 (дуб. 106-117). Источније од њих, у средњем реду су гробови 336, 337, 338, 339 и 340, на дуб. 112-134, и у трећем реду ка истоку су 327, 326 и 323 (дуб. 75-90). До њих су први укупани гробови источно 341/120 и 342/113, који се од ове групе разликују по оријентацији, при чему је 341 оштетио млађи 342. Гроб 340 је добрим делом уништен укопавањем гробова 337 и 338. Из наведеног произилази да би најстарији гробови у овом делу били 340, 331, 332, 333, 334, 335, јер су сви били веома оштећени укопавањем гробова из средњег низа. Најмлађи гробови били би

---

⁴⁹⁴ Ljubinković M., *Kompleks crkve svetog Nikole*, 157, Т. LXVII/1.

⁴⁹⁵ Тер. инв. 325/76. Новац је приписан Теодору Епирском (Теодор I Анђео, Дука Комнин, епирски деспот од 1215, солунски цар од 1224-1230). Реч је о билон трахеју, прилично излизаном и нејасне представе, тешко читљив, те је несигурно ком познатом типу ковања припада.

они укупани у средњем реду - 336, 337, 338 и 339. Да је реч о средњовековним гробовима, којима би свакако требало приписати и групе костију скелета поремећених укопавањем 331, 336 и 339, сведочи поменути налаз сребрног динара деспота Стефана Лазаревића (1402-1427) под лобањом скелета у гробу 338, који припада овде најмлађим укупима.⁴⁹⁶

У *северном делу порте*, у простору где су груписане манастирске грађевине, сахрањивало се мање у односу на јужни део порте. Да старија некропола није захватала простор на коме је подигнута велика репрезентативна зграда палате, јасно је из њеног положаја (потврђено и тиме што нема гробова пресечених њеним зидовима). Откривен је само један гроб укупан у зид 1а, у продужетку фасадног дворишног зида (гроб 230), без налаза и дерутних костију, те би припадао сигурно сасвим позном хоризонту сахрањивања и периоду кад је ова зграда била у рушевинама (најраније почетком 18. столећа). Откривено је и тек неколико гробова пред самом јужном фасадом зграде у њеном северном делу (316, 317-319, 319 а-г, 320) сви без налаза, углавном оријентисани по правцу сз-ји, такође сасвим позни, судећи пре свега по дубини укопа и положају. Осим 316 налазе се, наиме, на свега 17-23цм испод нивоа прага зграде, а један чак и изнад њега; гроб 316 иако дубље укупан лобањом је тик уз ј/з угао додате просторије лево од улаза те сигурно припада новијим укупима. Два гроба 235а и 236а, правилне оријентације и дубље укупани припадали би такође познијим гробовима јер су очишћени на нивоу 6 о.с. који представља слој шута обрушеног зида зграде. У појасу ближе северним зидовима цркве (кв. Д7-8) је иначе средњовековни слој 14-15. века копан већ с прва три откопа, судећи по налазима из ових слојева - стакленом коничном кандилу, стрелици (Т. XXXI/2 и XXXV/4), и пре свега новцу Жигмунда Луксембуршког (1387-1437).⁴⁹⁷ Како је уломак истог типа коничног кандила нађен у истом квадрату и у нивоу деветог откопа до кога су укупани готово сви гробови (што је последица пребацивања земље приликом накнадних сахрањивања) несумњиво је да су денивелацијом терена с ове стране скинути сви млађи слојеви, као и да већина овде откривених гробова не припада

⁴⁹⁶ Тер. инв. 98/74. Према отиску и податку из теренског инвентара јасно је да је на аверсу имао дворедни ћирилички натпис ДЕС-ПОТ, а на реверсу представу стојећег Христа у мандорли (П 16мм), те је тачно идентификован као ковање деспота Стефана Лазаревића (Иванишевић В., *Новчарство*, врста 42.45).

⁴⁹⁷ Тер. инв. 111/68 (Huszár L., *Münzkatalog Ungarn*, no.576).

средњовековном хоризонту. Ипак том хоризонту би припадао и један бронзани прстен погрешно приписан женском гробу б.б. оштећеном укопавањем гроба 389а (Т. XLI/8), на чијем примеру се увиђа комплексност и значај стручног и детаљног рада и документовања гробова, који су овде изостали најпре због великог броја сукцесивних сахрана због којих је тешко било раздојити целине и налазе који им припадају (сл. 103-103а). Уз лобању овог гроба означеног као група костију и откривену тик уз лобању гроба 389а, наиме, нађени су груписани различити комади накита међу којима и три врсте наушница - сребрна каричица с вегетабилним проширењем и стакленом перлом на једном крају у употреби у периоду од 15-17. века (Т. XL/7), али и пар бронзаних наушница са перлицама нанизаним на вертикалном висећем делу и фрагмент сребрне висеће наушнице с шарниром, која се датују различито од 15 - 18. столећа,⁴⁹⁸ уз још једну поломљену карику минђуше од бронзане жице, комадиће олова и некакву кружну апликацију (Т. XLIII/1). Поређењем свих података произилази да прстен не припада овом, већ неком другом гробу, односно слоју у који су укупани млађи гробови 350, 352, 389а, 363, 392, 394. Према броју и међусобном односу гробова у овом појасу северно од цркве јасно је да има сукцесивног сахрањивања, да су поред мушких присутни и гробови женских индивидуа (89, 100, 121) и дечији гробови (91, 92, 93, 96, 107), али и да су готово сви без налаза (једно полиедарско дугме у гробу 100 и једно дугме у гробу 110). Западније, у близини с/з угла северне куле, откривен је женски гроб 422 који се поуздано може приписати средњовековним укупима, јер је у њему нађен пар шупље ливених лунуластих наушница са копчањем на шарнир које се датују у крај 14. почетак 15. столећа, мада постоје и варијанте истог типа, са углавном разним украсним додацима, чија се употреба прати до краја 16.столећа (Т.XL/5). Пар идентичних наушница нађен је овде у још једном гробу западније од улаза у цркву (гроб 624, Т. XL/6). Уз скелет млађе женске особе, поред ових наушница, нађени су и мањи бронзани прстен на левој руци и фрагментована гвоздена игла (Т. XLII/5). Ова два гроба би потврдила појаву, не тако честу, гробова властелинки или виђенијих припадница локалне заједнице у порти манастирских средњовековних цркви, уједно представљајући

---

⁴⁹⁸ Иванић Б., *Накит*, кат. бр. 195 (15-16. век); Хаџи-Пешић-Бајаловић М., *Накит*, 37, кат. бр. 504 (17/18. век); Тривунац-Томић Г., *Гробни налаз*, 209-211, сл. 3 (налаз датован новцем, најмлађи из 1664. године).

једине поуздано датоване гробове за западне стране цркве у уском појасу око њених зидова.

Распоред новца и других средњовековних налаза у гробовима и ван њих потврђују да је манастирско двориште до почетка 15. столећа, до самог северног обзиђа и објеката у том делу коришћено за сахрањивање (сл. 72 и 108). Судаћи по налазима гроб 398 у Д8-9, јако лоше очуван и откривен релативно плитко испод површине, би припадао најстаријим средњовековним гробовима - гробовима 11-12. столећа (сл. 103). Са десне стране скелета старије женске особе (коме недостају кости десне руке) нађен је пар фрагментованих бронзаних наруквица кружног пресека, отворених крајева проширених искуцавањем и различито украшених (Т.XLI/1), којима аналогије налазимо у примерцима пуно ливених гривни отворених крајева, на сличан начин украшених у накиту 11-12. века са наших налазишта и у окружењу. Најближе паралеле нашој нарукници украшеној дубљим урезаним линијама на крајевима, налазимо управо у примерцима поуздано датованим новцем у 12.столеће, иако је извесно да се бронзане нарукнице истог типа налазе и у накиту касне антике. Како је у питању женски гроб 398 укопан у простору северно од цркве (Д9) где нису констатовани касноантички слој ни налази (и сама црква је изидана на површини где нису забележени трагови тог хоризонта, не рачунајући групу костију у јужном параклису, који могу бити старији), на месту где није било накнадног сахрањивања, његова припадност хоризонту сахрањивања који би био истовремен са градњом цркве током 11/12. столећа се не може довести у сумњу. Гроб је оштећен и откривен тако плитко испод површине због денivelације којом је терен у овом делу порте спуштен нешто ниже од касноредњовековне нивелете, на шта указује дубина и оштећеност још неколико гробова у близини овог. Управо на два-три метра источно од гроба 398 је, наиме, откривен је на 30цм испод површине гроб 349, са дечјим скелетом без подколеничних костију, али у коме је у пределу лакта скелета нађена такође једна бронзана пуно ливена наруквица сужених крајева (Т.XLI/4) према којој би и њега приписали најстаријим укупима 11-12. столећа. Да је реч о средњовековном гробу показује и укоп првог до њега *in situ* гроба 347 на дубини од свега 32 цм, са скелетом у чијој је усној шупљини

нађен динар кнеза Лазара (1370-1389), кован на Новом Брду.⁴⁹⁹ Како су кости ногу од колена наниже пресечене при забележеном ранијем нивелисању терена, јасно је да је првобитна, средњовековна нивелета у овом делу била нешто виша. На то указује и оштећеност доњег дела скелета 391, са његове десне стране.

Један број гробова са налазима и самим положајем укопавања око грађевина са северне стране цркве, пружио је додатне податке за разумевање стратиграфске ситуације терена на коме је подигнута црква. Значајне податке у том смислу пружају гробови укопани у нивелирајући слој којим је терен заравњен након уклањања грађевинског шута тј. након рушења великог *пирга* северно од цркве. Неки гробови су тада укопани у саме темеље пирга (152, 209, 209а, 217, 225, 226, 228) и најстарији налази у њима дали су горњу хронолошку границу његовог коришћења. Фрагментовани новчић Матије Корвина из гроба 152, који је укопан у темеље са источне стране пирга, потврдио је да је пирг до тог времена већ увелико био у рушевини, као и *in situ* надгробне плоче уз саме северне темеље од којих једна датира у сам крај 15. века. Показали смо да за уже одређење периода у коме је морало доћи до рушења пирга и нивелисања терена над његовим темељима налаз пара бронзаних наушница из дечијег гроба 236 није могао бити искоришћен (Т. XL/4), јер је укопан испод стазе поплочане у нивоу пирга у време док је он још постојао. Још неки подаци о гробовима око пирга ће нам послужити за разматрање стратиграфије овог простора. Овде је, наиме, у сонди 7/1971 код с/з угла пирга испод плоче са натписом из 1506. године нађен гроб 11, поред њега 12 и неколико б.б. гробова, тако да би се могло претпоставити да ови поремећени старији гробови припадају средњовековном хоризонту укопавања око пирга (3 б.б.). Натпис са једне друге надгробне плоче, пронађене такође северно од пирга, у коме се помиње Мирослав, у монаштву Јован, сведочи да је монашко гробље у 14. веку обухватало цео простор до првобитног обзиђа са северне стране (Т. XLVII/3). Још би једино неки од гробова укопани уз његове темеље са јужне стране, као нпр. гроб 215, припадали управо том првом периоду сахрањивања након његовог рушења. Уз скелет млађе женске особе у овом гробу, поред десног уха нађена је сребрна минђуша отворене карике с једним зашиљеним а другим крајем проширеним искуцавањем и украшеним

---

⁴⁹⁹ Иванишевић В., *Новчарство*, врста 24.14.

стилизованом урезаном палметом са обе стране (Т. XL/8). С друге стране лобање у пределу ува нађен је привезак (сребрни) у облику парице са алкицом, а у пределу грудног коша фрагментована гвоздена игла. Датовање овог гроба најраније у другу половину 15. столећа одређује описана наушница која припада типу познатом у накиту у употреби од почетка 15. до краја 17. столећа. Истовремени њему би могли бити и гробови исте оријентације, положаја и дубине укопа (мушки 216 са уломком фреске у гробној земљи поред лобање, као и дечји 214 са ниском од стаклених перли. И коришћење *стазе* би требало такође разматрати у односу на гробове који су укопани у њу, тј. млађи су од ње те би требали да указују да она у том тренутку није била у употреби (сл. 68 и 96).⁵⁰⁰ Такви су поуздано гробови 287, 288, 290, 293, 294 јер је њиховим укопавањем пробијена малтерна подлога стазе, док би гробови 291 и 292 били старији од ових, јер или належу једни на друге (290 на 291) или се наводе као гробови под плочама стазе (292 и 236). Нејасна је ситуација с гробом 296, јер према цртежу изгледа као да га је пресекао гроб 290, што би с обзиром на положај његово датовање требало сузити на кратак период између рушења обимног зида до постављања стазе (укопан испод нивоа и на линији пружања обзиђа чијих остатака овде нема). Што се тиче налаза из ове групе гробова, имају их два млађа, а у питању су дугмета са различитих делова одеће, која нису сасвим поуздан хронолошки репер. Тако је у гробној земљи дуж грудне кости и испод врата скелета 288 нађено 5 мањих бронзаних дугмета јако танке ушице, а испод вратних пршљенова скелета мушкарца у гробу 290 нађена три лоптаста дугмета са купом гранула и једно фрагментовано; с друге стране на истом месту уз нешто старији скелет гроба 293 су нађени једно бронзано дугме са псеудогранулом и два лоптаста - бронзано и сребрно, без украса (Т. XLII/9). Још једна група гробова на делу истраженог простора североисточно од пирга је веома значајна због тога што су у вези са *објектом с апсидом* изгорелим у пожару. Наиме, гроб мушкарца 693 са налазима 15. столећа (Т. XLI/9-10) у К6 лежи паралелно са линијом изгореле греде, док је гроб мушке индивидуе 694, без налаза, слободно укопан у самом простору полукружне/апсидалне површине објекта (појавила се у нивоу 17-18 о.с.). Остаци

---

⁵⁰⁰ Цртеж са плочама стазе не постоји у обимној техничкој документацији, а на скицама са гробовима оне нису такође обележене. Располажемо само овом скицом локалитета са свим објектима па и стазом, без мере, из 1976. године.

греда и гаражи су откривени на нивоу 15-16 откопа и практично у наставку исте површине у кв. Б од претходне године, на ком је откривена и једна стрелица (Т. XXXV/3). Том приликом је у земљи избаченој са истог места нађен и један од три новчића пронађена на овом локалитету истог типа ковања угарског краља Жигмунда (1387-1437).⁵⁰¹ У истој линији има још неколико позносредњовековних укопа затворених површином неправилног облика са већом количином ломљеног камена заливеденог малтером у кв. Б7-8/1975 (сл. 94). Према положају у односу на ову подлогу, као и према налазима, четири гроба – 458 са дугмадима, 440 са прстеном (Т. XLII/1), 426 и 427 (огрлица од 12 дугмића) се могу одредити у период од краја 14. столећа до средине 16., према накиту и чињеници да керамички и други материјал у слоју над површином није старији од друге половине 16. века. Иначе овде су гробни укопи ретки и тек јужније на површини квадрата К11 откривено је укупно 5 гробова, поменути 694, али и 695 (мушкарац *senilis* I), 696 (мушкарац, *maturus*), 713 и 741, сви без налаза, временски можда блиских сахрана судећи по међусобном укопавању у правилном поретку. Значајни су стога што указују да је у време њиховог укопавања, вероватно у 15. столећу судећи по прстењу из гроба 693 и мађарском новчићу, објекат унутар кога су укупани није био у употреби, што потврђује и материјал из слоја изнад паљевине. С обзиром да у поменутих пробним рововима у овом делу није било гробова, два гроба 782-са дугмадима с псеудогрнулом у врху- и 783 би представљали можда последње укопе на с/и делу порте, односно да би са те стране требало очекивати тек спорадичне гробове (и то најпре оне новијег датума). Веома су важна због чињенице да се налазе на месту где је откривена већа количина камена која је повезана с трасом обухватног зида; иако нисмо могли потврдити постојање тог зида без других конкретних података (цртежи, материјал и др.) морао би се овај податак имати у виду у будућим радовима. На крајњем северном делу истраженог терена, с/и од велике зграде палате откривено је свега 2 гроба у пробној сонди 1 постављеној до саме тадашње ограде порте - 585 и 586 (1976). Осим једног гроба с краја 19. столећа из пробне сонде 4, у остала два пробна рова постављена у простор североисточно од палате (кв. П и О, 1976), не само да није било гробних укопа већ су слојеви били потпуно стерилни. Поменути два гроба у

---

⁵⁰¹ Тер.инв. 491/77. Ковање у периоду 1390-1427 (Huszár L., *Münzkatalog Ungarn*, 576).

најсевернијем истраженом делу порте, који су упокани у саму стену и са каменим конструкцијама чело главе (севернији женски 585 је имао грубо обрађену кост-алатку? поред лобање, данас загубљену, док је јужнији 586 знатно плиће упокан) сигурно нису средњовековни. Најсевернијим најплиће упоканим гробовима припадају гробови мушкараца 583 и 584 плитко упокани на граници Б1-2, који су сигурно млађи од средине 15. столећа судећи по дубини упока и њиховом односу према *јами* 11 у Б2/1976 (сл. 26 и 43). Женски гроб 634 западно од њих у Б1 има прстен који се може датовати најраније у крај 15. тј. 16. век (Т. XLII/7) и покривен је плочама које се мешају са плочама трема зграде на северу, тако да прстен датује плочник у неку фазу радова најраније у 16. столеће. Осим тога упокан је у касно средњовековни слој судећи по налазима из гробне земље (дно стаклене чаше са гирландом и већа количина кухињске грнчарије под плочама откривеним још у радовима 1973. године).

Са *јужне* стране цркве, међутим, вековима се интензивно сахрањивало, јер су откривени скелети у више нивоа упопавања, од касноантичких гробница, преко средњовековних, до гробова 19. века (уп. сл. 23 и 105-105а-б). Напоменули смо да је са јужне стране нивелацијом с краја 19. века скинута стара нивелета за скоро пола метра, па и део средњовековне нивелете на самом јужном ободу порте. Током истраживања у југоисточном делу порте (кв. Н1,6,11/1977) констатоване су гробне раке на различитим дубинама и неуједначене оријентације. Показало се да највећи број гробова исте оријентације по правцу ј/з-с/и (гробови 664, 665, 666, 667, 668, 678, 682, 699, 715, 724, 727) припадају најмлађем хоризонту сахрањивања, са углавном новцем турских владара 17-18. века, а међу њима већина припада женским и дечјим индивидуама (сл. 104 и 105а). Иако је констатовано да и овде има упопавања у више хоризоната (напр. испод 714 су 667 и 668 који су упокани изнад 782 и 783; 699 је упокан изнад гробова 706 и 707 итд.), али се показало да и једни и други припадају временски блиском хоризонту сахрањивања у периоду под турском окупацијом (напр. гробови 682 са новцем из 1754.⁵⁰² и 683 се налазе испод дечијих гробова 667 и 668). Нема поузданих показатеља да је овде било сахрањивања у средњем веку (истражен је додуше мањи део површине ј/и од цркве). Свега неколико гробова садржи гробне налазе у

---

⁵⁰² Тер.инв. 521/77, Махмуд I (1143-1168 Н=1730-1754. г.), ковница Константинија.

виду дугмића (707) игала (714) или копче типа мамбрете (668) који управо припадају овим млађим гробовима, а уочљиво је и одсуство средњовековног новца, што би на овом нивоу истражености порте указивало да линију средњовековног озбића треба претпоставити у наставку зида јужног обзића у правцу североистока. Али у овом истом делу порте су према налазима накита из неког уништеног гроба утврђени гробни укопи касноантичког хоризонта, на мање од 5м удаљености од зидова апсиде, који би уједно представљали и крајње североисточне поуздано утврђене налазе овог слоја. У којој мери су слојеви девастирани познијим укопавањима показује пример налаза на истој дубини (на нивоу 17 откопа) једног римског новчића прве половине 4.столећа и једног турског, из друге половине 18. века.⁵⁰³ Идући западније у простор јужно од саме цркве, гробови су гушће укопани, на различитим дубинама и различите су оријентације, а присутне су индивидуе оба пола и дечји скелети. У том мноштву гробова било је средњовековних укопа, али тачан њихов број је немогуће утврдити. Међутим, одавде потиче најстарији средњовековни новчић са целог простора порте због кога је претпостављено да се уз само јужно обзиће сахрањивало средином 12. века. Реч је о чанкастом новчићу Јована I Комнина (1118-1143), који су истраживачи везали за секундарно сахрањеног покојника у ранохришћанској гробници VI са сводом у кв. E22-E23 и П23.⁵⁰⁴ У ову засвођену ранохришћанску гробницу на ј/з граници порте и на ивици данашњег пута и оградног зида, наине, накнадно је сахрањен покојник у конструкцији у виду издуженог каменог сандука, димензија око 180x50x30cm, формираног од дужих камених плоча које су оивичавале скелет, покривале дно гроба и затварале раку на неких 25cm изнад поднице гробнице (сл. 25). Гробна конструкција се налазила на самом улазу у гробницу и захватала је целу њену ширину, оријентацијом по правцу сз-ји. Интактност овог секундарног укопа, судећи по чињеници да у сандуку није било скелетних остатака покојника је ипак у неком моменту поремећена (нађена је само лобања у дерутном стању поред нове раке управо у висини главе млађег покојника, али није сигурно којем од ових укопа би припадала). Не помињу се никакви други гробни укопи на овом месту, али како се

---

⁵⁰³ Тер. инв. 500 и 501/77.

⁵⁰⁴ Тер. инв. 551/77 (аспрон трахеј номизма електрон), уп. Радић В., Иванишевић В. *Византијски*, кат. бр. 935.

експлицитно бележи да је новчић нађен уз источни зид гробнице, јасно је да секундарна сахрана није у вези с њим и да је она много познија. Иначе са овог јужног дела порте потиче и други византијски чанкасти новчић који припада ковању Исака Анђела (1185-1195) и могуће неком поремећеном гробу.⁵⁰⁵ Сахрањивање у делу порте јужно од цркве је свакако настављено кроз цео средњовековни период, јер имамо поуздано датоване и гробове са спорадичним налазима 13-15. века (сл. 72 и 108). Један од њих је старији гроб б.б. костију растурених укопавањем гроба 773 (у кв. Ж6), са динаром Вука Бранковића 1375-1396.⁵⁰⁶ и дугметом у облику „крупка“. Јужније од њега је гроб 793, откривен у кв.Ж17, са још једним новчићем угарског краља Жигмунда кованом између 1390. и 1427. године.⁵⁰⁷ Да је овде врло тешко раздвојити поменуте хоризонте сахрањивања, јер је као и средњовековни ниво терена и хоризонт са гробовима тог доба потпуно девестиран), показују дубине и међусобни однос млађих упока - новијег доба и њихов однос према старијим гробовима. Тако су напр. непосредно изнад нивоа античког гроба 8 откривени гробови са новцем 18. века (гроб 787)⁵⁰⁸ и 19. века (уништени гроб б.б. између 786 и 787 са новцем кнеза Михаила из 1868. године. Ту је нађена и поменута готово цела новија стаклена боца са розетом у дну уз више уломака зграфито луксузног посуђа 14-15. века (Т.ХХХИИИ и Т.ХИ/1-2) који практично датују малтерну подлогу неког *јужног објекта* коју су пробали и над којом је нађена ова стаклена боца. С друге стране и велика количина новијег керамичког материјала на простору који је коришћен за сахрањивање, не само у овом делу порте, је веома јасан индикатор измене нивелете терена, пре свега средњовековне која је у приличној мери девестирана. У свим нивоима са ове јужне стране, наиме, су присутни уломци грнчарије, неглеђосане кухињске и трпезне, као и глеђосане, пре свега трпезне, што у гробној земљи или у слојевима око гробова. Тако су напр. у нивоу са најдубље укопаним скелетима у стену (661, 662) нађени уломци посуђа 16-17. столећа (Т. ХХИИ/11), међу којима и коничног готово целог пећњака, а гроб 662 је укопан знатно дубље испод гроба 654 у коме

⁵⁰⁵ Тер. инв. 644/80, кв. Ж7 на дуб. 72цм (Hendy F.M., *Coinage and Money*, Pl. 20.13).

⁵⁰⁶ Тер. инв. 586/78 (Иванишевић В., *Новчарство*, врста 31.16).

⁵⁰⁷ Тер. инв. 631/80 (Huszár L., *Münzkatalog Ungarn*, no.576).

⁵⁰⁸ Тер. инв. 601-602/78, новац Мустафе III (1171 Н/82 тј. 1182=1768. година), ковница Исламбол и Абдула Хамида I (1187Н/2=1776.г.), ковница Мисир.

је нађен новац с почетка 17. столећа.⁵⁰⁹ У којој мери су слојеви овде прекопани показују и ситуације када се уломци једне исте посуде из различитих слојева и простора спајају – тако се у исту зделу водоравно разгранутог обода спајају уломци из кв. Ж4-5 са нивоа 4 о.с. и из осмог откопа у кв. Ж18, око гробова са новцем 19. столећа (гроб 407 и 409).⁵¹⁰ Посебно је занимљив контекст налаза S каричице, овде типолошки најстарије средњовековне врсте наушница, у једном од гробова у јужном делу порте (Т. XL/1). Каричица је нађена у висини десног увета лобање скелета који је припадао млађој женској особи, заједно са седам укосница са већом лоптастом главом састављеном од две шупље ливене калоте и купом гранула у врху (Т. XL/10) и четири обична лоптаста дугмета на грудима. Ове игле, наиме, према ретким аналогијама, дају доњу границу - *terminus post quem* за укопавање овог гроба (16. столеће), тако да би у складу с том чињеницом говорили о сасвим позној и секундарној употреби S каричице. У том случају би позну појаву овог типа наушнице, која може бити производ 13, евентуално 14. столећа (?), могли довести у везу са пореклом њене власнице, која је удајом овде у Белој Цркви донела у мираз комад старог породичног накита са којим је сахрањена.⁵¹¹ Велика временска разлика у датовању игала и каричице са S петљом, као и податак о присуству брижљиво сложених дугих костију старијег скелета уз бок млађе жене, елементи су који наводе на помисао да је наушница припадала гробу 11/12. столећа, јер старији гроб овде није био усамљен тј. констатовано је да постоји старији ниво сахрањивања (уз гроб 563 такође су сакупљене кости старијег скелета), као и да је слој у који је гроб укопан прекопан (нађена је грнчарија у гробној земљи, али и у дубљим слојевима). Међутим, чињеница да је наушница нађена поред лобање у положају који примарно одговара њеној функцији, уз све наведено, потврдила би прву претпоставку и њену секундарну употребу.

Грбови откривени испод темеља *старије зграде у јужном делу порте*, над којом је касније изидана зграда лаке, вероватно, дрвене конструкције били су без

---

⁵⁰⁹ Тер. инв. 432/76, денар Матије II (1608-1619), кован у периоду између 1613-1619. године (Huszár L., *op.cit.*, no. 1141).

⁵¹⁰ Тер. инв. 170-171/75, Махмуд II (1223 Н= 1808.г.), ковница Мисир.

⁵¹¹ Објашњење појаве више комада накита у гробовима младих жена на гробљу у Трњану Г. Марјановић тражи у старом словенском обичају кићења невесте за сахрану као раније за свадбу, односно у новој етнографској грађи да се накит умрле жене није с њом сахрањивао, већ остављао за нову невесту, уп. Марјановић-Вујовић Г., *Трњане*, 67 и нап. 42-43.

налаза, али су указали да је и овај простор искоришћен за укопавање након рушења старије, односно пре зидања млађе грађевине (сл. 95в-96).⁵¹² Темељом дела зида источно од њега, изграђеног од камена облутка и правца пружања ј/з-с/и, пресечени су гробови 690 и 691, али како у њима није било налаза није их било могуће датovati и тиме поуздано утврдити хронолошки однос јужних објеката и новог јужног обимног зида.

На *истоку* су ископани гробови у неколико квадрата уз саму апсиду (кв. М16-17, 21-22 /1976). Уочава се да су средњовековне укопе уништили познији гробови, посведочено налазима новца 16-19. столећа у неким од њих (дечији гроб 543 има новац 19.века). Најпоузданији налаз за датовање најстаријег хоризонта сахрањивања са ове стране је поменути новац Теодора I Анђела у слоју северно од гроба 530 из прве половине 13. столећа. У најновијим ревизионим ископавањима 2011. године у рову I, постављеном управно на апсиду према огради црквеног дворишта са источне стране, откривен је још један новчић Манојла I Комнина из трећег периода његовог ковања, али и новац краља Милутина и цара Душана,⁵¹³ који потврђују истовремено бројност средњовековних гробова, али и да је линија оградног зида са ове стране удаљена најмање десетак метара од апсиде цркве.

У простору *западно* од цркве на појединим местима су откопани средњовековни гробови укопани у саму здравицу, изнад којих није било млађих гробних укопа који би указивали да се на овом делу порте и касније сахрањивало (осим овог доле поменутог 743,744 и 749). С друге стране, ближе цркви, уочено је сукцесивно сахрањивање у истом слоју здравнице, па је су тако на пример два млађа укопа са дечијим скелетима (143 и 143а) делимично пореметила старији гроб 147 укопан на истом месту, на приближно истој дубини; другу сличну ситуацију налазимо код оближње групе гробова где је 182 пресекао старије 183 (који је поплочан опекама), 184 (који је и сам оштетио старији 195), 184а и 153. Поједини налази из гробова такође потврђују и да средњовековном хоризонту сахрањивања овде припадају и неки гробови лаика, као на пример гроб 743 у кв.

---

⁵¹² Ljubinković M., *Kompleks crkve svetog Nikole*, 156.

⁵¹³ У истој сонди и у истом откопу са новцем Манојла I Комнина је био и новчић краља Милутина (тер.инв. 16), а дубље у 8 о.с. новац цара Душана (тер.инв. 43). Расуте људске кости се појављују одмах испод површинског слоја, а интактни гробови нешто дубље на нивоу шестог. Захваљујем К. Кузмановић-Цветковић на подацима.

Г5 са динаром властелина Јакова (око 1380-1395),⁵¹⁴ чијим укопавањем су оштећени горњи део скелета старијег гроба 744 и ноге скелета у гробу 749. Поред кука скелета у овом гробу нађена је стрелица, која је вероватно и била узрок смрти, можда управо у догађајима у којима је и сам манастир страдао крајем 14. столећа (Т. XXXV/13). Више надгробних плоча дислоцираних, секундарно искоришћених, али и *in situ* налажене су и у простору западно од цркве, од којих неке имају натписе (Т. XLVII/3, 6). Помињу су фрагменти анепиграфских плоча закошених ивица, секундарно искоришћених у млађим гробним конструкцијама (чело главе гроба 135), али и поломљени епиграфски споменици у темељима нове капеле, подигнуте у 19. веку делом на месту старије северне куле припрате. Потреба да се покојници сахране што ближе зидовима цркве и са ове стране је потврђена појавом штемовања темељног испада зида северне куле како би се укопали поједини гробови (гробови 148, 163, 164 и 165). Они су при том оштетили старије гробове овде укопане, на шта указује и лежиште (укоп) усечено у здравицу уз сам северозападни угао куле, у које су смештене кости старијег поремећеног гроба (б.б.). И испред саме фасаде тј. са спољне стране зида који је затварао простор међу кулама, било је сигурно средњовековних гробова, али и млађих упока, што нпр. показује ситуација са гробом 224/106 који је имао насатично постављене плоче код ногу уз сам темељ овог зида. Његовим укопавањем, након што је зид већ изидан, уништен је старији скелет, чије су кости скупљене и положене уз бутне кости овог млађег. За гробове поред „зидова старије зграде“ западно од цркве, на коју је делом својим зидовима налегла велика зграда (А) закључено је да припадају хоризонту сахрањивања насталом пре градње млађе правоугаоне грађевине.⁵¹⁵ Ове закључке је потребно допунити. Прве године истраживања, судећи по подацима из дневника, наиме, откривен је један гроб оријентације с-ј (б.б.), који залази под јужни зид зграде А. Положај, али и ознаке више скелета обележених словном ознаком квадрата коме припадају и редним бројем смо утврдили на основу једне теренске скице (сл. 92). Од седам обележених гробова (гробови Е1, Е2, Е3 у кв. Е1 и гробови Г1, Г4, Г5 и Г6 у кв. Г21), два гроба Е2 и Е3 укопана су у здравицу управо испод темеља јужног (4)

⁵¹⁴ Тер. инв. 553/77 (Иванишевић В., *Новчарство*, 33.2).

⁵¹⁵ Ljubinković M., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, 192. Старији зид је третиран као зид зграде иако нигде нису уочени никакви трагови других зидова са којима би он затварао простор.

зида на дубинама од 140 и 120цм од сачуване горње површине темеља тј. на више од 0,5м испод доње коте темеља, но њихова оријентација је по правцу сз-ји. У гробној земљи једног од њих помиње се уломак зеленог окна и фрагмент глеђосане керамике. Под осталим бројевима су групе костију дислоцираних скелета, такође у слоју здравице, од којих је само један, незнатно плићи, изван простора објекта. Уз њих би се могао везати и гроб 140, чини нам положај у згради није познат, али исто укопан дубље у здравицу и потпуно девастиран. Дубине и место укопавања у односу на остале гробове на овом делу локалитета, као и чињеница да су девастирани управо укопавањем темеља ове велике зграде, потврђује њихову припадност хоризонту укопања који је непосредно претходио изградњи објекта, судећи по поменутих налазима у гробној земљи. Још два гроба, нумерисана као V и G/67 (односно Г2 и Г3) исте оријентације откривена те године у пепелишту *јаме* 1 у Г16, међутим, сигурно припадају групи јако позних гробова овде укопаних након престанка коришћења зграде. Приликом истраживања унутрашњости зграде следеће године, наиме, откривено је још десет гробова (90, 94, 97, 98, 99, 109, 118, 119, 132, 133у здравици и 1б.б.), који су осим једног оријентисани као и сви из претходне године - али сада изразито - по правцу сз-ји (сл. 60). Од њих се међутим разликују по дубини укопа, јер су откривени врло плитко испод површине у слоју шута, те чињеница и да су сви укопани унутар зидова и не ремете их, а да при том нема других гробова са спољне стране зидова где се копало, значи не само да су зидови били у рушевини него и видљиви на површини приликом њиховог укопавања. Да су млађи, тј. укопани након што је зграда срушена указују и налази уломака грнчарије у гробној земљи гроба 90, 94, 97 и 99. Гроб 133 је једино оријентисан по правцу запад-исток са девијацијом ка северу, укопан најдубље до саме здравице и ногама на линији зида зграде, те искаче из ове групе. Како унутрашња ивица зида у том делу није сачувана, као и на још неколико места и дуж осталих зидова, из података у дневнику се не може закључити какав је његов однос према овом зиду зграде тј. тешко је потврдити да је његовим укопавањем зид додатно оштећен, као што би се могло закључити из наведених чињеница или да се може прикључити хоризонту старијих укопа око јужног зида зграде. Да не могу бити старији од зграде показује на крају и гроб 99, који са осталима стоји у правилном низу, а укопан је изнад горње сачуване

нивелете темеља старијег зида под зградом, на траси његовог пружања. Границу распрострања средњовековног гробља западно од цркве, судећи по овим гробовима у простору на коме је изидана велика зграда, представља управо старији зид (обзиђа) сачуван испод велике зграде јер нема никаквих индиција да је било средњовековних укопа уз његову спољну ивицу. То потврђује и податак да приликом радова 1970. године у сондама отвореним у простору између две велике зграде (зграде А и палате), тј. уз спољну и саму линију првобитног обзиђа није било гробова, тако да положај гробова откопаних касније 1977. у квадрату Г6 и 12 указује да се сахрањивање до краја 14. века вршило све до граница порте, односно евентуалних објеката са унутрашње стране зида (већина би била средњовековна јер прате унутрашњу линију обзиђа страдалог у пожару крајем 14. столећа, а у истом простору било је више надгробних плоча). Осим гроба 753 са четири дугмета, сви остали гробови су без налаза (740, 745-748, 751-757).

Још два српска средњовековна новчића потичу са простора на коме се сахрањивало. То су два новчића, кнеза Лазара и краља Драгутина, пронађени негде са северне стране цркве током конзерваторских радова извођених одмах након Другог светског рата.⁵¹⁶ Њима треба прикључити и поменуте новце цара Душана и краља Милутина, откривене у најновијим радовима из 2011. године источно од апсиде, тако да би број налаза овог средњовековног новца (12-15. столеће) према свим расположивим подацима износио укупно 17, груписаних већим бројем око зидова цркве (сл. 72). На крају треба рећи да су на неколико места у порти констатоване *јаме* посебно ископане да се у њих сместе кости старијих укопа. У Г15 је 1968. констатована једна каменом оивичена јама, са скупљеним костима старијег укопа, на нивоу 10 о.с. и испод нивоа поплицања пред црквом. Ове године су и са јужне стране, уз сам јужни зид јужне куле (Ж1 и Д21), нађене две групе костију старијих покојника брижљиво смештених у два посебна за ту намену припремљена укопа. Један (према западу) је оивичен двома плочама постављеним са западне и источне стране и мањом плочом са северне, уз сам јужни темељ куле. Други је сличне конструкције, али брижљивије је ограђен

---

⁵¹⁶ Заведени у књигу привременог инвентара 3 (инв. нумизматичке збирке уметничког музеја) под бр. 995, данас инвентар средњовековног новца нумизматичког одељења Народног музеја у Београду. Због недостатка података о ближе месту налаза нису картирани на сл. 72, као ни новчићи са радова 2011.

са две плоче са јужне и плочама са источне и западне стране око скупљених костију. Неколико кружних јама различите конструкције, које се везују за култ мртвих, уочено је и међу гробовима око Петрове цркве у Расу.⁵¹⁷ Међу њима јама 2, покривена ломљеним каменом и облутком, садржала је само људске кости, верује се неког значајнијег покојника будући да је јама посебно ископана у ту сврху.⁵¹⁸

Гробна архитектура, надгробно обележје и оријентација

Уз обичне гробне раке, у које су покојници слободно упоковани, нађени су и гробови са одређеним гробним конструкцијама, као и зидане гробнице различитих облика и технике зидања. Одмах на почетку треба нагласити да и оријентација по правцу запад-исток, као и низ елемената у начину упоковања и гробне конструкције забележене у гробовима средњовековних некропола на тлу Србије, као и на оним ранијим (напр. 6. столећа) или познијим (16. столећа и млађим) нису довољан показатељ припадности гробова одређеном, па ни средњовековном хоризонту сахрањивања, уколико не постоје други конкретни подаци који се тичу положаја у односу на друге гробове са налазима, као и положаја у односу на зидове самог објекта. Овде ћемо изнети нека запажања у вези са свим забележеним елементима гробне архитектуре будући да они у нашим условима не дају могућност за неке шире анализе у смислу појаве и трајања, односно датовања (врста гробне раке тј. гробне конструкције, положај скелета, надгробно обележје и др., Табела 1).⁵¹⁹

⁵¹⁷ Љубинковић М., *Некропола Цркве св. Петра*, 207-209.

⁵¹⁸ Исто, 207-208, Т. XXXIII/2. Ове конструкције треба разликовати од конструкција од усправно пободеног необрађеног камења за које се мисли да представљају средњовековне кенотафе и где уосталом нису констатовани остаци људских скелета (уп. Ерцеговић-Павловић С., *Средњовјековна насеља и некрополе*, 26 и нар. 44-45, Т. VI, 3).

⁵¹⁹ Како наше манастирске некрополе, као што смо на почетку напоменули, нису систематски истраживане, а што је важније ни у случају других средњовековних гробаља у Србији такве детаљно сачињене упоредне анализе не постоје јер су углавном изостала њихова монографска издања, могуће је изнети само неке опште закључке на тему појаве тј. датовања одређених типова гробне архитектуре (уп. покушај такве анализе спроведене на случају три комплетно истражена гробаља под мраморима-стећцима у Имотској крајини са упоцима у обичним земљаним ракама и оним у зиданим гробницама, из које је изведен закључак да се сахрањивање у земљаној раци, као спорадична појава на источној јадранској обали, на овим локалитетима мора везати за новопридошло становништво негде из унутрашњости Балканског полуострва тј. за етничке промене проузочковане миграцијама (Jakšić N., *Rezultati istraživanja*, 62-70), са којим се други хрватски истраживачи нису сложили (Milošević A., *Stećci i Vlasi*, 35 i нар. 42).

У гробној „архитектури“ најчешће се користи камен, у различитој количини и положају (сл. 106/а, в, д, ђ; 107). Камена конструкција гроба у виду сандука састоји се од насатично постављених плоча око покојника, са плочама поклопницама или без њих, у старијој стручној литератури називана „мравиначком“ конструкцијом. Таквих је конструкција било и у цркви (гроб 1 у наосу), као и ван ње у свим деловима порте (гроб 476, сл. 106/д или б.б. гроб укопан у засвођену гробницу 5-6. века), али ниједан није утврђен као поуздано средњовековни. Код појединих се таква конструкција сачувала само око горњег дела скелета (сл. 106/в), а један број гробова садржи једну или више вертикално пободених плоча дуж скелета (сл. 106/в, г).⁵²⁰ Важно је истаћи да се овде такве гробне конструкције појављују све до новијег доба (527 и 622 имају новац 17. века, 138, 573, 590, 645, 758 и 818 имају новац 18. столећа); чак је у кв. Е2, уз јужни зид велике зграде (А) западно од цркве, откривен гроб старије женске особе са каменом „цистом“ обележен каменом крстачом на којој је сачуван део натписа са годином 1878. Од укупно 99 гробова у којима је евидентирана делимично (73) или у целости очувана конструкција у виду камене цисте (26), само седам има налазе и то само украсне делове одеће - копче, текстил и дугмад 1, 200, 381, 582, 588, 681, 791, тако да је могуће да међу гробовима ове конструкције има средњовековних монашких гробова.⁵²¹ Врло честа је појава постављања насатице/усађених комада камена, пре свега плоче изнад главе (Т. 106а) или подно ногу, а ређе и изнад главе и ногу. Поједини истраживачи мисле да су неке од вертикално пободених плоча изнад саме главе покојника или ногу могли да представљају и надгробна обележја.⁵²² Иако углавном недостаје јасно разграничење између вертикалне камене плоче чело главе као конструкције гроба, од надгробног обележја истог облика на површини гробне хумке, јасно је да се на гробљу око Св. Николе у већини случајева ради о камену у гробу, што се види и из приложених фотографија (сл. 105-105а). Најстарији гроб са плочом вертикално пободеном код ногу има новац с краја 14. века (сл. 107/д), а међу најстарије са

---

⁵²⁰ Једини поуздано средњовековни са неколико насатичних плоча уз бок (уз камен чело главе) је више пута поменути 236 с паром наушница 14. столећа.

⁵²¹ Само још у два женска, познија, гроба - 485 и 5/71 нађени су тело укоснице гј. ниска од мноштво перли са привеском од пробушене турске паре.

⁵²² Трбуховић В. и Л., *Доња Топоница*, 59 (изнад главе већи камен, испод ногу мањи у виду ниже насатично постављене плоче).

плочом чело главе спадају гробови 236 и 422 с наушницама 14. и 15.столећа, тј. 833 са прстеном 15. столећа. У дупло већем броју се јавља камен чело главе у односу на насатични камен чело ногу (116:55), а обе конструкције се јављају и у гробовима датованим новцем у 18. столеће (гр. 564, 572 и гр. 630). Треба нагласити да већина гробова са овако постављеним насатичним плочама нема никакве налазе. Такође, већина гробова у чијој конструкцији постоје насатичне плоче и код главе и ногу је без налаза (ни у једном нема новац, а међу најстарије према налазима припада гроб 215 са накитом друге половине 15-16. столећа). Таквим најмлађим свакако припада један дечји гроб (517) који је укопан кроз старију *јаму* (9) испуњену пепелом, гарежи и комадима угљенисаног дрвета, док је под њим уочен трећи, најстарији, укоп са скелетом коња и слојем креча над њим.

Појава појединачних или у низу постављених неколико комада *необрађеног камена* око покојника је овде веома честа. Камен је налажен и око лобање и са бочних страна скелета, у различитом броју, без некаквог посебног правила, те се може претпоставити да пре свега постављано у функцији учвршћивања зидова гробне раке, мада постоји могућност да оно резултат дуго присутног паганског веровања да се на тај начин може спречити вампирење.⁵²³ У појави појединачног или низа камена не могу се извући хронолошке разлике, будући да се и овде камен јавља и уз најстарије и најмлађе гробове. Знатно ређе се налази *опека* и њена употреба је ограничена само на место поред или испод главе покојника ређе ногу (напр. 84, 317), а понекад уз камен поређан уз скелет (31, 50, 131, 149 итд.). Од тридесетак гробова са опеком у гробној конструкцији само три имају дугмад као налазе, али већина припада познијим укопима (према оријентацији, дубина плитко испод нивелете прага зграда или терена и бројној грнчарији у слоју у који су укопани). Велики број покојника био је сахрањен у *дрвеним сандуцима*, било да су они сачињени ужљебљавањем на шта указује одсуство ексера или кламфи, односно најчешће помоћу ексера који су регистровани у различитом броју и положају. Тешко је правити разлику и поуздано издвојити гробове са сандуцима од оних где је употребљена само даска у неком од положаја – изнад или бочно од покојника, јер то углавном није

⁵²³ Марјановић-Вујовић Г., *Раносредњовековна некропола на Доњем граду Београдске тврђаве*, 19-20.

наглашавано, тако су се у табели под ознаком сандук нашли сви овако експлицитно наведени подаци у дневнику, док су у анализама искоришћени само проверени тј. гробови где је било могуће поуздано утврдити постојање сандука (нпр. дебеле даске целом дужином тела у гробу 227, док је нпр. за гроб 2/1971 наведено да је даска само дуж десне стране скелета; јавља се и напр. даска испод скелета б.б. са новцем кнеза Михајла из 1867. у сонди 4/1971 итд.). Тек у једном случају су регистровани поред кованика и остатака дрвета сандука и кламфе (гроб 89, један од дубље укопаних гробова у Д7-8), а реч је о гробу жене са прстеном новијег доба, овде типолошки заступљеног у периоду 18-19. столећа. Врло често се приликом истраживања гробаља и у тумачењима грађе везане за начин и обичаје сахрањивања закључивало да присуство дрвеног сандука треба везати за млађе укопе, не ретко оне из периода 17-19. века, нарочито ако нема налаза у гробовима.⁵²⁴ Овде на гробљу цркве Св. Николе то је потврђено чињеницом да је у више случајева реч о дечијим гробовима, некад и са новцем (нпр. 665 с новцем 18. века или напр. код гроба 316 укопаном уз саму ивицу темеља западног зида анекса на улазу у палату, по њеном рушењу крајем 17. века, који је уз остатке дебелих дасака имао и изузетно дугачке ексере од 17цм). Међутим, на овом гробљу је присуство сандука, додуше у виду остатака бочне даске и више кованика (до десет), посведочено и у старијим гробовима – нпр. у два позносредњовековна женска гроба са лунуластим наушницама 15. столећа (гробови 422 и 6245, Т. XL/5-6). У неколико случајева сандуци су имали поклопнице постављене у виду „двосливног крова“ - гробови 243 (ИЗ) и 247 (у Иб-7) или је тело покојника покривено даском (561, 645 с новцем 18. века).

Релативно чести налази фрагментованих плоча са деловима натписа доказују да су гробови били чешће обележени великим хоризонталним, углавном мермерним плочама (сл. 107ђ). На основу расположиве грађе нисмо у ситуацији чак ни да претпоставимо колико је плоча откривено, али смо поређењем података из дневника истраживања са постојећим скицама дошли смо до одређених сазнања. Надгробне плоче откривене у западном делу порте припадају овде најпрепознатљивијем и најбројнијем типу средњовековног споменика, које су

---

⁵²⁴ Минић Д., *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, 236; Јовин М., Јанковић М., Темерински С., *Студеница*, 49; Цуњак М., Јордовић Ч, *Некропола цркве светог Ахилија*, 232; Јанковић М., *Археолошка истраживања*, 162 итд.

према бројним примерима из других манастира датовани у период од друге половине 14. и у 15. столеће. Оне свакако потврђују позносредњовековни хоризонт сахрањивања на локалитету, али немамо податке где су оне првобитно стајале пошто нису нађене *in situ*. Наведени су налази углавном плоча у близини западних зидова цркве, а видели смо да су спорадични налази забележени и у простору око пирга. Из описа је јасно да је најзаступљенији тип хоризонталне плоче закошених ивица, иначе најбројнијег типа споменика на манастирским некролама у периоду од 14-16. столећа, не ретко и датованог натписима (Петрова црква, Ћ. Ступови, Св. Никола у Кончулићу, Студеница, Сопоћани, Градац, Дечани итд).

Двојни гробови тј. појава сахрањивања два покојника у једну раку, посведочена је у више примера. У гробовима 443 и 444 исте оријентације и на истој дубини, у кв. Г10, сахрањене су две одрасле индивидуе, тако да је десна страна скелета 444 испод скелета у гробу 443 (сл. 106г). Гробови 251 и 252 (И7) садрже очуване скелете мушкарца и жене један уз други, на истој дубини и исте оријентације - изразито по правцу сз-ји, што би указивало на истовремену сахрану. У погледу *оријентације*, као и на другим гробљима уобичајено је највећи број гробова правилно оријентисан по правцу з-и, са главом на западу, са већим или мањим одступањима ка северу или југу. Међу таквима се налазе поуздано средњовековни гробови (743 са новцем с краја 14. века, сл. 107д) али и они најмлађи с краја 18. и почетка 19. столећа (на пример група гробова 407-412 у Ж18, поуздано датована турским новцем у 407 и 409). У мањем броју јављају се групе гробова чија оријентација видно одступа од ове, па је укопавање скелета изразитије по правцу с/з-ј/и са главом на северозападу, и то су већином стратиграфски потврђено гробови новијег доба,⁵²⁵ или по правцу ј/з-с/и са главом на југозападу.⁵²⁶ Свега један гроб је оријентације по правцу север-југ (гроб 783,

---

⁵²⁵ Група гробова укопаних у простор зграде на западу, група између пирга и палате: 268, 296, 303, 304, 314, група између зграде на западу и палате: 556, 556а, 740, 751, 754, 756, крајња група југоисточно од цркве: 675, 676, 690, 691, 698, 712, као и појединачни гробови северно 240, 255, 297, 464, 510, 519, 618, 663, 703, северозападно: 143, 143а, 532, 550, 568, југозападно 839, 841, јужно 344, 357, југоисточно 341 и источно од цркве 55, 547.

⁵²⁶ Највећи број гробова јужно и југоисточно од цркве, опет већином млађих (југоисточно: 664, 665, 667, 677, 678, 699, 710, 715 и јужно: 503, 527, 529, 531, 552, 587, 590, 759 група од шест гробова на крајњем североистоку порте и гробља: 694-696, 670, 713, 723, 741, као и појединачни ископи са севера 253, 351, 389, 405, 511 и са запада 612.

северно). Грбови другачије оријентације се сматрају млађим,⁵²⁷ или се таква оријентација везује за кретање сунца.⁵²⁸

Иако су грбови, барем сигурно на почетку формирања некрополе, образовали правилне редове, они се сада тешко уочавају јер су нарушени вишевековним укопавањем на истом простору. Већином се правилни редови уочавају код укопа уз зидове цркве, али и на појединим деловима гробља где се они могу пратити и према приближно истим дубинама укопавања, тако да је јасно да је реч о временски блиским сахранама. Иначе покојници су полагани у опруженом положају на леђима, са главом на темену и рукама готово увек мање или више прекрштеним на карлици, у пределу стомака или груди (јачко су ретки случајеви где је једна рука благо савијена у лакту скоро опружена уз тело).

Погребни ритуал

Налаз делова костију овнова и говеда, који су закопани уз скелете у два опљачкана гроба у наосу цркве (3 и 7) тумачено је жртвовањем животиња као накнаду за одузете објекте.⁵²⁹ У грбовима или над њим, и то такође само у цркви, у Славковици су нађени остаци животињских костију и то искључиво овце, што се доводи у везу са ритуалном дањом која је пратила чин сахрањивања.⁵³⁰ Бројни су примери појаве животињских костију у земљи око и у грбовима на средњовековним гробљима, па и манастирским, али осим опште констатације да је реч о траговима дађе, ретко се налазе какви други закључци јер истраживачи углавном не остављају детаљније податке у вези с тим. Обичај *полагања посуда у грбове*, редак за ово доба, тумачи се различито, али углавном као потврда опстајања старог паганског обичаја стављања пића и хране у гроб потребне

---

⁵²⁷ Гроб 115 ове оријентације на Миријевској некрополи, на пример, датован је према новцу из 1704. године нађеном у групи костију заједничке гробнице новијег датума уз овај гроб, где су наине сахрањени погинули у аустро-турским ратовима, конкретно у сукобу из 1717.г. (Бајаловић-Бирташевић М., *Средњовековна некропола у Миријеву*, 8, 23, 37). Једини гроб усмерен по оси север-југ на делу некрополе откривене око цркве Св.Спаса у Жичи је укопан непосредно уз западни зид спољне припрате (Минић Д., *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, 236).

⁵²⁸ Уз оријентацију гроба 33, по правцу с-ј, на ариљској некрополи износе се тумачења по том питању, уп. Цуњак М., Јордовић Ч., *Некропола цркве светог Ахилија*, 232 и нап. 15.

⁵²⁹ Љубинковић М., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, 190.

⁵³⁰ Мадас Д., *Славковица*, 63. Чак се претпоставља да пошто су у питању јединке исте врсте, могуће 1 или 2 и само у грбовима на једном месту, да они могу бити једновремени. Већина грбова у цркви и сви у којима су нађене кости животиња су приписане млађој етапи сахрањивања (тип С1), када црква можда и није била у употреби (Исто, 93, план. на стр. 47). У два гроба од четири, у којима је било костију, су иначе биле укопане женске индивидуе, а оба су у припрати.

покојнику на путу за други свет, у контексту верских обреда (Свете тајне) или у склопу погребног ритуала.⁵³¹ Овде је он посведочен у свега неколико примера. Један се односи на фрагментовани лонац нађен окренут дном на горе поред десне рамене кости скелета у гробу 453, у јужном делу порте, мада је то сада тешко децидирано тврдити будући да је овај гроб откривен у простору који је дуго сукцесивно коришћен за сахрањивање и прекопан. Реч је о лонцу средње величине израђеном од лоше мрко печене и пречишћене земље, данас загубљеним, уз скелет коме је међу грудним костима пронађен врх гвоздене стрелице ретког облика (Т. XXXV/11). Међутим, када је реч о стакленим посудама, мада подаци истраживача то изричито не казују, није искључено да сва четири налаза бочица истог тзв. Манасија типа представљају гробне прилоге. Реч је о боцама са издуженим канелованим вратом и ниског трбуха, дубоко увученог коничног дна, које су најчешћи тип стаклених посуда на српским позносредњовековним гробљима. Једна је пронађена поред лобање с леве стране скелета у гробу 730, у северном делу порте (Т. XXXIII/1). Са простора истог квадрата, дакле у непосредној близини овог гроба, потиче и друга боца истог типа од које се сачувао грлић, а мањи фрагмент грлића припада трећој боци који је накнадно стављен у јаму укопану у простору међу кулама припрате.⁵³² Најбоље је очувана четврта боца канелованог врата о којом немамо никакав податак о месту налаза (б.б, Т. XXX/3), али судећи по томе што се управо боце овог типа најчешће појављују у јасно одређеном положају поред главе покојника, као и овде у гробу 730, реално је исто претпоставити и за друге наше примерке. Да је исти обичај полагања посуда у гробове спорадично упражњаван и у следећим вековима, показује налаз у целости очуваног лончића, нађеног више лобање дечијег скелета у гробу 353 (кв. Д10, По 6,2цм, В 9,2 цм), заједно са турским сребрним новчићем.⁵³³ Истом периоду би могао да припада готово у целости очуван крчаг из гроба 174 јужно од цркве, који би такође могао бити сврстан међу гробне

---

⁵³¹ Минић Д., *Керамичке посуде као гробни прилози*, 89-92. Уп. Бикић В., *Посуђе из некропола*, 298-302. Уосталом обичај заливања гроба вином и уљем и бацањем посуде у гроб и данас је присутан у пракси.

⁵³² Тер. инв. 547/77 и 224/68.

⁵³³ Тер. инв. 119/75, данас загубљен турски пробушен новчић нађен је на темену лобање. Лончић је имао издужен косо разгнут обод на суженом врату и истакнута рамена. Израђен од релативно добро пречишћене земље, црвено печен, украшен са две урезане водоравне линије, једном на рамену и другом на доњем делу трбуха.

прилоге.⁵³⁴ Међутим, откривен је у пределу ногу скелета чије кости нису у целости очуване. И стаклено посуђе, као такође спорадичан налаз у гробовима овог доба, представљен је овде са готово у целости очуваном боцом, сада фрагментованом, а нађеном уз дечији гроб 786 (Т. XXXIII/5). Гроб је укопан директно изнад девастираног *касноантичког* гроба 8 и говори о дуготрајном сахрањивању у простору јужно од цркве.

***

Сумирајући наведене податке могу се извући следећи закључци. Док су у наосу, јужном анексу и јужној и северној кули припрате нађени гробови само одраслих мушкараца из различитих периода, у осталим просторима било је и ретких женских и тек један дечији гроб (гроб 14 у унутрашњем нартексу). Налазима, пре свега богослужбене одеће је потврђено да су неки од њих гробови припадника топличког клира. Судаћи по две плоче са натписима, али и налазима из једног гроба у западном травеју (16) своје гробно место у цркви су имали и чланови угледних властеоских породица 14. и 15. столећа. На питање колико је гробова било обележено надгробним плочама немамо одговор, али да их је било више сведоче белешке о укупно пет сачуваних, од којих неке и у поду *наоса*, све до краја 19 столећа. Ови подаци би индиректно говорили о очуваности пода све до тог доба (или неког његовог дела), али ако и узмемо у обзир податак о постојању тих плоча као тачан то не значи и да су стајале у првобитном положају, тј. да при задњој обнови пода нису секундарно искоришћене, као што показују бројни примери.⁵³⁵ С друге стране сахрањивање угледних световних лица у манастирима сматра се доказом да су били нови ктитори.⁵³⁶ Али да су они, кад је реч о катедралним црквама, били само почасни ктитори који нису имали стварних

---

⁵³⁴ Тер. инв. 202/68 (В 16цм, Пд 7,9цм), ндостаје у материјалу.

⁵³⁵ Ђурчић С., *Грачаница*, 159-160, цртежи XVII-XVIII, сл. 93-94 (претпоставља се да су некад стајале у припрати призиданој у 14. веку); Пејић С., *Манастир Свети Никола Дабарски*, 102-107, сл- 69-72 са нап. Под данашње цркве Св. Николе у Кончулићу, обновљене у 19. веку, која лежи над остацима старијег храма, је сачињен од уломака мермерних надгробних плоча 14-15. века са урезаним крстовима, натписима и представама покојника, секундарно искоришћеним (Вукадин О., Минић О., *Црква Св. Николе у Кончулићу*, 301-302). Далеко је мањи број примера надгробних плоча са натписима и именима припадника српске властеле сачуваних *in situ*, и то је реч о простору припрате као нпр. плоча Марине Витославе (+1374) сестричине деспота Јована Оливера и жене Бранка Пећпала и плоча Иваниша Алтомановића, сестрића кнеза Лазара у с/и травеју припрате цркве манастира Дечани (Поповић Д., *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима*, 233-234, сл. 10-11).

⁵³⁶ Шаkota М., *Прилози познавању*, 45-46; уп.: Јанковић М., *Милешевска митрополија*, 145.

ктиторских права као што је право својине у погледу објекта.⁵³⁷ Како немамо археолошку потврду гробног места и плоче Влатка Чихорића у цркви, коју је по свој прилици наручио неко од чланова породице, и како је гробно место у цркви у ово време морало бити обезбеђено великим приложништвом тј. ктиторством, претпоставићемо да је у питању подизање параклиса уз северни зид цркве као породичне капеле. На то би указивало и раније забележено постојање гробнице са грубо профилисаном каменом плочом, из које су по ослобођењу Куршумлије и доласку Срба (1878), извађена два скелета завијена у црну свилену тканину.⁵³⁸ Осим тога, приликом копања у рушевинском слоју у капели нађени су уломци мермерне плоче полиране површине, која ју је можда обележавала. Нема индикација за посвету северне капеле, међутим, како се изградња параклиса и према другим елементима ставља у 14. столеће (начин зидања, фреске, јама с новцем испод прага на улазу у капелу), уз примере који показују сличну праксу у другим црквама, ова претпоставка се чини реалном. У том погледу важна је паралела са примерима сахрањивања уз епископску цркву, као права које је стицано ктиторством. Тако се сахрана чланова властееоске породице Војиновића седамдесетих и осамдесетих година 14. столећа уз манастирску цркву Св. Николе у Бањи Прибојској, седишту дабарске епископије, везује за доградњу параклиса Успења Богородице уз припрату цркве са јужне стране.⁵³⁹ Могуће је, такође претпоставити и да су неки од гробова у наосу цркве (1-5) били обележени плочама у нивоу пода, судећи по прекопавању простора уз зидове, управо на месту где су се оне налазиле. Показало се да ниједан од њих није укопан пре

⁵³⁷ Троицки С., *Ктиторско право*, 15-16.

⁵³⁸ Каниц Ф., *Србија*, 309. Он бележи да је „по доласку Срба отворена гробница у северном параклису са два скелета“ (сродници?, прим.а).

⁵³⁹ Пејић С., *Манастир Свети Никола Дабарски*, 105 и нап. 26, 109. Изнесена је претпоставка да су Војиновићи овде преузели право и ктиторску обавезу у периоду Душанове и Урошеве владавине, односно до септембра 1373. године када се окончало владање ове породице страдањем Николе Алтомановића у Ужицу (Шакота М., *Ризница манастира Бање*, 16 и нап. 62.). По жељи српског велможе Николе Радоње, брата Вука Бранковића у гроб под аркосолијумом у ј/з дограђеном параклису Св. Николе (изнад егзонатекса) у манастиру Св. Јована Претече на Маникејској гори, око 1365. године пренете су и сахрањене кости његове жене Јелене, сестре деспота Угљеше, и две кћери, о чему сведочи фреско натпис на западном зиду параклиса (Суботић Г., Кисас С., *Надгробни натпис*, 164, 178-179). На крају редак пример сахрањивања властеле у посвећеном простору цркве (потврђен *in situ* споменицима и ктиторском композицијом), представљају Ђурђе Остоуш Пећпал (+1377), члан хумске породице Пећпал и властелин цара Душана, који је као ктитор тј. поручилац живописа у припрати Дечана, и уз њега Марина Витослава, удата за Брајка Пећпала и Иваниш Алтомановић, сестрић кнеза Лазара, због чега се истиче да тај простор има одлике породичне капеле (Поповић Д., *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима*, 232 и нап. 51).

средине 15. столећа, а чини се могућим да је реч о гробовима припадника топличког клира сахрањиваних у својој катедри и након престанка њене функције и у добу када је топличка епископија припојена нишкој епархији. У односу на ове гробове сахране у гробницама изједна зиданим са зидовима простора унутар кога се налазе (спољна припрате и куле) су сигурно средњовековне. Оне унутар јужне кула се разликују и по начину коришћења простора за упоке и по гробним конструкцијама и могло би се радити о гробовима првих топличких епископа. У северној кули је било, с друге стране више упока, а изразито много упока је било у оба простора између кула и параклиса, међу којима мањи број припада средњовековном хоризонту сахрањивања.

Гробље око цркве, па и манастирске, се по правилу формира по једном принципу – у односу према објекту, у мање или више правилним редовима. Што је дуже трајало сахрањивање на истом месту то је појава неправилности у редовима израженија, као и оријентација самих рака. Обриси рака, кад су у питању слободно упожавани покојници, без употребе камена или дрвета у конструкцији гроба, због накнадних упожавања млађих гробова и разних прекопавања порте, а највише што се није детаљно радило, углавном нису уочене. Величине гробних упока крећу се у димензијама уобичајеним за сва гробља и зависне су од старосне доби умрлог. Поуздани средњовековни упоки (одраслих особа) имају ове димензије: дужине 180-200 и ширине 60-80 цм. Дубине гробних рака (а располажемо мерама у односу на површину тла) у већини случајева нису релевантне у смислу изношења податка о првобитној дубини упожавања због наведених денivelација терена, те би једино дубине гробова у близини или непосредно уз зидове цркви имале праву вредност (гробница 43, група гробова у правилном нису међу којима је гроб 338 с новцем деспота Стефана Лазаревића) и оне износе од 115-130цм.

Кад је реч о прилозима у гробу говоримо о појави који се мора довести у везу са одређеним обичајима и веровањима (предметима утилитарног карактера који сведоче о занимању умрлог и оних који су везани за култ мртвих), које дакле треба разликовати од предмета личне својине (налази накита и украсних делова одеће). У том смислу *прилога у гробовима* ископаним током истраживања у цркви и у ужем простору око ње је било релативно мало (срп у гробу 4 у цркви, мали

лончић у гробу 353 северно од апсиде и глеђосани крчаг у гробу 174, понеки каснији новчић). Са простора некрополе, из неког од девастираних гробова источно од апсиде и у простору јужно од цркве највише коришћеном за сахрањивање, потичу и три од пет чанкастих новчића 12. века пронађених на овом локалитету. Најчешћи налази у гробовима припадали су личној својини покојника најпре његовој одећи (дугмета на првом месту), а ређе накиту (прстен, минђуше, игле). Од налаза у гробовима овог хоризонта сахрањивања најстаријем би у типолошком погледу припадала данас изгубљена каричица са S завршетком, нађена у женском гробу 562 (Т. XL/1), али она је овде, као што се показало, секундарно употребљена знатно касније, негде у 16-17. столећу. Да су прве сахране ван цркве, као што је уобичајено, заузимале простор уз саме зидове показује гроб 328, укопан уз темеље северног зида наоса. На грудима сахрањеног у овом гробу, наиме, нађен је мали стеатитни крстић (Т. XXXIV/1) који указује да овај гроб припада најстаријем средњовековном хоризонту сахрањивања на локалитету. У сваком случају овај гроб је занимљив због чињенице да је изнад њега стајало надгробно обележје у облику лежеће плоче, која би у овом случају представљала најстарији споменик овог облика не само на овом гробљу, већ и на до сада истраженим некрополама на целој територији Србије. Међутим, ово треба узети са резервом пошто изглед те плоче са усеченом западном ивицом индицира да то може бити и секундарно искоришћен комад; наиме, другог скелета у гробу нема, а сам гроб је вероватно прекопан судећи по чињеници да недостају кости леве ноге, а да се међу костима нађени комади олова и керамике.

Из приказаног броја од 1129 скелетних индивидуа може се издвојити тек око 190 гробова тј. индивидуа сахрањених у новије доба *поуздано* опредељених према налазима новца и стратиграфски (гробови са новцем и др. налазима 16-19. века, као и други који су у односу на њих млађи или стратиграфски одређени). Тачним бројем средњовековних укопа не располажемо, али је сасвим сигурно да већи део преосталих гробова припада новијем добу, периоду од краја 17. до ослобођења ових крајева крајем 19. столећа, односно раздобљу у коме су црква и простор око ње имали функцију градске цркве и гробља. *Средњовековним* укупима би према свему наведеном сигурно припадао највећи број гробова откривених уз зидове цркве (група од 8 гробова у простору северне капеле, група

укопа уз апсиду, гробови у простору између кула и пред улазом у цркву), али и неколико гробова откривених под темељима пирга. Управо гробови које су засекли темељи пирга, међу којима два женска 207 и 194 са каричицом и још неколико без налаза, као и неколико укопа ближе цркви (гробови са гривнама, вероватно и гроб 328 са стеатитним крстом, гроб 381 чији скелет залази под западни зид јужне куле, старији ниво гробова у простору северне капеле) могли би да припадају старијем хоризонту средњовековних укопа насталих уз првобитну цркву коју је обновио Стефан Немања. Остале поменуте групе гробова можемо узети за припаднике монашке заједнице и за дуги период - од доба заснивања манастира у време Стефана Немање па до краја 17. столећа када је манастир страдао, а рушевине цркве постало место око кога се сабирано и сахрањивало православно живље из вароши и околине. У манастирском гробљу сахрањен је и један мањи број припадника локалне заједнице, вероватно из редова властеле, с обзиром на налазе у њима, пре свега комада накита. Такав је гроб девојчице 236 с паром висећих минђуша од бронзане жице, укопан испод поплочане стазе која је иза пирга водила ка улазу у палату, који је уједно и један од два најсевернија гроба са неким комадом средњовековног накита старијег од почетка 15. века, уз прстен из гроба 440 (сл. 108). Њихов положај сведочи да не постоје правила у погледу места укопавања лаика у манастирској порти, будући да су укопани даље од цркве у близини с/з обзића, а место укопавања гроба 236 истовремено потврђује да није било континуираног низа просторија дуж обзића (барем не уз зид IV). Међу гробовима лаика, вероватно већином припадника властeosког staleжа, има гробова оба пола – женских гробова 422 (са наушницама TXL/5), бб. (са прстеном Т. XLI/8); више мушких гробова 693 (са прстењем Т. XLI/9-10), 261 (с прстеном Т. XLII/3), 440 (с прстеном Т. XLII/1), као и дечијих (гробови одраслих девојчица 236 са наушницама Т. XL/4 и 624, с наушницама и прстеном Т. XL/6, XLII/5), укопаних у различитим деловима порте и углавном у ширем појасу око цркве (сл. 108). Уз неколико налаза из гробова индивидуа неодређеног пола (689 и 257 с прстењем Т. XLI/11 и XLII/2; гроб млађе особе 640 с прстеном Т. XLII/4), не рачунајући гробове у којима је било дугмића и украсних делова појаса (копче, алке) као пре свега функционалних предмета ношње, реч је о укупно десет гробова са накитом 14-15. века. Од *новца* опредељеног као

средњовековног данас недостаје 10 комада (међу њима су два чанкаста византијска 12-13. столећа, један мађарски 15. столећа, а остало српски и то само два ближе одређена – један као динар типа матапана у гр. 16 у цркви и други као новац деспота Стефана Лазаревића у гробу 338 у Д25). Већина (6) потиче из унутрашњег простора цркве. Не рачунајући византијске чанкасте и српске новце, остали средњовековни новчићи припадају ковањима мађарског краља Жигмунда Луксембуршког. Распоред налаза средњовековног новца уклапа се у простор порте омеђеног претпостављеном трасом обзиђа са северне стране и откривеним остацима јужног обухватног зида (сл 72).

Тачан број гробова **новог доба** није утврђен; они су представљали као што смо напоменули велику већину откривених гробних укопа на простору око цркве Св. Николе. Највећи број, судећи по новцу, припада 18. столећу, а најбројнији су новци турских владара. У 49 гробова у порти нађени су *турски* новчићи углавном по један комад, ређе два, а у два случаја су у питању ниске са по 15 и 20 новчића (укупно без ниски 61 новчић у гробовима). Ван гробова, али вероватно као њихови налази, откривено је још 15 комада, а још три турска новчића потиче из унутрашњег простора некадашње палате. Међу њима десет парица данас нису сачуване (нађене јужно и северно од цркве, од којих је седам из гробова 5/71, 266, 267, 352, 353, 358, а три из слоја кв.Ж5 и 19). Међутим у материјалу постоји још шест турских новчића 18-19. века без података о месту налаза (све укупно евидентирано је 85 комада, не рачунајући ниске). Свега три новчића су из друге половине 16. века, при чему један секундарно приложен у гробу с почетка 18. века; дванаест припада кованицама 17. столећа (сви из гробова су из прве половине века), седам почетку 19., а највећи број 18 столећу (47).⁵⁴⁰ Осим турског новца новом добу (16-19.веку) припадају и *ковања других држава*, тј. њихових владара - дубровачких, пољских, аустријских, мађарских, румунских и српских (сл. 104, Табела 1). Најстарији од њих припада средини 16. века,⁵⁴¹ ковањима у периоду који захвата крај 16. и почетак 17. века свега два новчића,⁵⁴² а највећи

---

⁵⁴⁰ Идентификацију турског новца обавио је господин Слободан Срећковић, колекционар, проучавалац и аутор неколико студија о турском новцу, на чему му дугујем велику захвалност. Због фрагментарности и лоше очуваности није идентификовано свега неколико примерака.

⁵⁴¹ Тер. инв. 294/75, ниво здравице у Б13, угарски из 1547.

⁵⁴² Тер. инв.448/69 у пр. Ц и 306/76 у Ж14.

број првим деценијама 17. столећа -15 новчића,⁵⁴³ пет 18. столећу,⁵⁴⁴ и неколико и крају 19. века.⁵⁴⁵ У два гроба (795, 796) је уз турски новац на нискама употребљен и други страни новац, а забележена је и појава шпил марки уз турски новац у гробовима (266, дечији б.б. у Д4). Према инвентару и дневнику од шест новчића данас загубљених и неопредељених четири су из гробова (гроб 56, 59, 266, 480) а два су нађена у слоју (испред апсиде ђаконикона и јужно у кв. Ж3). Уз поменутих десет идентификованих као турских, то је број од 16 новчића новијег доба који данас недостају. Иако нам полна припадност сахрањених, као што је речено, није у многим случајевима позната од 48 индивидуа утврђене полне припадности новац новог доба нађен је у 24 дечија гроба, у 18 гробова са мушким и 6 гробова са женским индивидуама. Што се тиче распрострањености овог новца на простору који захвата гробље, оно је веома неуједначено - 78,8% налаза је било јужно од цркве (у свим деловима), 11,8% у простору северно од ње (већином око пирга) и 6,4% у малом простору око апсиде. Два новчића (у преостала 2,4%) западно од цркве припадају такође 17. столећу.

Манастири су у свим временима били не само места духовног препорођења и искупљења приложништвом, већ и друштвеног и културно-уметничког живота, те уз стално настањену и бројно променљиву обитељ, у њима повремено бораве различитим поводом и друга монашка тј. световна лица. Не рачунајући велике несреће, попут ратних пустошења, бежанија и епидемија, у којима се локално становништво могло затећи и сахранити у манастирима (такве групне и масовније сахране су препознатљиве), у манастире су походили и болесни, путници намерници и они случајни пролазници у потрази за коначиштем, које је смрт ту могла затећи. Један број гробова са налазима накита је њима несумњиво припадао. На овом гробљу је, међутим уочена јој једна појава. Показало се, наиме, да у манастирском гробљу нису, како се уобичајено закључује према присуству налаза у гробовима, могли били сахрањивани само истакнути чланови заједнице и њихових породица, јер је у откопаним деловима порте са свих страна цркве установљен и један релативно већи број млађих

---

⁵⁴³ Тер. инв. 320/69, 445/69, 446/69, 467/69, 661/80, 670/80, 476/77, 480/77, 495/77, 38/67, 155/75, 287/75, 299/76, 432/76, 447/76 из гробова, слојева и простора палате.

⁵⁴⁴ Тер. инв. 27/72, 175/68, 645/80, 525/77.

⁵⁴⁵ Тер. инв. 14/72, 16/72 и сист.зб. 649-420.

гробова 17. века (световних лица) који указују да је ово гробље и пре него што су овде престали да обитавају монаси и топлички архијереји имало карактер и градског гробља (сл. 104). За постојање гробља овог доба, као ни старијег средњовековног негде на простору данашњег градског језгра или у непосредној околини Куршумлије немамо готово никаквих података. Располажемо тек једним податком који би био од значаја за ово питање. Наиме, из једног већ поменутог цртежа из документације је јасно да је приликом поменутих радова у улици Косте Војиновића (у близини објеката ПТТ и кафане „Европа“) пресечена траса два паралелна масивна камена зида, али су при томе регистровани и људски скелетни остаци у простору између њих, доста плитко испод површине, лобања и кости ногу, вероватно од две индивидуе. Међутим без било каквих других чињеница, немогуће је потврдити постојање гробља управо на овом месту, али би ово требало имати у виду у трагању за локацијама гробља и градског средњовековног и евентуалног познијег. На крају показаћемо да је око оближње триконхалне цркве (Б) постојало гробље по свом карактеру вероватно једна од локација на коме се сахрањивало становништво средњовековне Беле Цркве.

Антрополошка обрада скелетних остатака је, судећи по подацима из дневника обављана и на терену, током боравка Ж. Гавриловића, као и након тога.⁵⁴⁶ Подаци о *полној и старосној припадности* сахрањених индивидуа, који су овде у тези изношени, међутим представљају податке из дневника истраживања, односно у већем броју случајева субјективну процену истраживача. Располажемо подацима о *полној припадности* 330 индивидуа, што чини узорак од 29,4% од укупно евидентираног броја индивидуа (рачунајући ту и најмлађе укопе из 19. столећа). Међу њима 214 припада мушким, 51 женским, а 65 дечјим индивидуама. И без података о њиховом датовању сама чињеница о постојању оволиког број гробова са женским и дечјим скелетима би водила закључку да се овде ради о сахранама житеља оближњег насеља у добу у коме црква није имала статус манастирске цркве; налази то заиста и потврђују, јер женским и дечијим гробовима припада већина накита новијег доба, као и новац (сл. 104 и 108). Такође, картирањем овог броја (може се рећи и случајног узора) полно

---

⁵⁴⁶ Резултати тих анализа нам нису познати, мада је често уз описе гробова у дневнику, као што се овде види, бележено да је одређени скелет узет и пренет за антрополошку анализу. Проф др Ж. Микић ми је потврдио да резултати тих анализа нису објављени.

опредељених скелетних остатака добијени су подаци о највећем броју гробова мушкараца у северном делу порте, дечијих јужно од цркве, а женских у приближно истом броју јужно и северно од цркве. Знатно мање гробова уопште има у источном и западном делу порте (који су мањи и површински), али је такође евидентно да у простору западно од цркве има више мушких гробова него свих осталих у укупном броју и западно и источно од цркве. Приликом трагања за материјалом са овом локалитета у депу Завода за заштиту споменика у Нишу међу кутијама са керамиком, пронађено је и неколико кутија са скелетним материјалом и подацима да потичу из гробова некрополе око цркве Св. Николе. Реч је, међутим, о веома малом узорку, о неких 23 скелета, тако да антрополошке карактеристике због некомплетности не пружају никакве могућности за разматрање антрополошког профила популације која се овде сахрањивала.⁵⁴⁷

2.4. ПОКРЕТНИ АРХЕОЛОШКИ НАЛАЗИ

Од великог броја археолошких налаза, који су откривени током ових вишегодишњих теренских истраживања, до данас је сачуван већи део. Од материјала издвојеног за теренски инвентар, описаног и документованог, сачувала се бројнија количина налаза од оног издвојеног у систематску збирку, али је према подацима из дневника очигледно да је једна количина, пре свега керамике, одбацивана и приликом самих ископавања. Истовремено неки од најзначајнијих налаза из инвентара, попут посуда издвојених за реконструкцију или средњовековног новца, уз готово све налазе из прве године истраживања, нису пронађени или сачувани до данас.

2.4.1. Грнчарија

Грнчарија представља најбројнију категорију налаза, као и на већини локалитета, било да је реч о насељу или манастиру. Као и на другим

---

⁵⁴⁷ Антрополошким обрадом, коју је обавила др Славица Крунић, обухваћено је 19 индивидуа мушког пола старости између 20-50 година (317-319, 351, 442, 453, 460-461, 469, 471-471а, 474, 476, 485, 508, 511, 521, б.б., гроб Z), једна женског пола (356), два дечија (6/71, 465) и једна неутврђеног пола 481.

манастирским комплексима, у периоду од њиховог заснивања и у најстаријем слоју живота, веома је мало покретних налаза (већа количина се налази практично у слојевима страдања, тј. доспева у земљу у моменту кад је свакодневно одржавање реда и устаљени ритам живота монашке заједнице прекинут каквом невољом – пожарима, похаром, насилним или природним рушењем или бежанијом и сл. Она је сачувана углавном у фрагментима, већим-представљајући делове оштећених посуда одлаганих у отпадне *јаме*, односно ван ограђеног простора порте или уломке посуда затечених у простору који је урушен, као што је случај са материјалом из палате тј. мањим-у слојевима насипања. Ова друга категорија уситњених уломака је присутна у великој количини и на простору гробља, као резултат нивелација и денивелација терена (уклањање шута с једног места и депоновање на друго, денивелација ради презентације терена и сл.), извршених у више наврата. Појава у истом слоју материјала из различитих епоха, углавном уочена на простору гробља (па чак и старијег у нивоу изнад млађег материјала) је мањим делом последица спирања са падина, а већим последица поменутих новијих интервенција на уређивању терена. Овде анализирана грнчарија у сваком случају представља количину која условно означава стварну количину керамичког материјала коришћеног током живота на овом простору, будући да старије средњовековне има релативно мало, али ипак сачуване у обиму који је дозволио његово типолошко и хронолошко разврставање.⁵⁴⁸ Стратумима који претходе подизању тј. заснивању манастира од Стефана Немање у 12. столећу припада мали број керамичких налаза који представљају прилоге у гробовима касноантичког хоризонта, док поменути налази керамичке продукције који илуструју најстарије трагове живота на овом месту, из доба неолита до данас нису сачувани. Грнчарија која припада етапи средњовековног хоризонта живота манастирског комплекса односи се на период од заснивања манастира у време Стефана Немање до краја 15. века, када је манастир доживео потпуну измену у структури просторне организације. Тој млађој фази његовог живота припада највећа количина покретних налаза откривена у свим деловима порте и у најмлађим објектима. Како су површине на којима су интактни слојеви остали

---

⁵⁴⁸ Целих средњовековних посуда готово да нема, а већином су загубљене и фрагментоване посуде које су се могле реконструисати. Класична типологија керамичких облика, због обима грађе, неће бити приказана, већ само онај део који има важност стратиграфског податка.

сачувани у некадашњем хронолошком распореду биле доста мале, при том и додатно недовољно пажљивим документовањем изгубиле на употребљивости, то су затворене целине добиле на вредности и њима ћемо се позабавити детаљније. Сачувано је и у нашу анализу уврштено 11382 уломка грнчарије, од чега 9456 припада неглеђосаној керамици (кухињској и трпезној).

У свакодневној употреби уобичајено су коришћени типови посуда у којима се припремала, кувала или пекла храна (лонци, зделе, црепуље, вршници, поклопци), посуђе које се користило на трпези за послуживање /приношење и држање хране и пића на столу (бокали, крчази, зделе, тањира, чаше), као и веће посуде (лонци, ћупови) у којима се храна чувала и евентуално транспортовала. Малобројнијим групама предмета од печене земље у свакодневном животу житеља манастира припадају техничка (пећњаци, акустични лонци) и култна керамика, односно други керамички предмети (свећњаци, тег, прљшенак, луле). Већи део уломака *средњовековне кухињске грнчарије* сачуван је само на једном ограниченом простору где су констатовани остаци зграда монашког насеља, односно око зидова и објеката првобитног обзиђа западно и с/з од цркве и у неколико затворених целина (*огњиште 5, јама 13*). Спорадични уломци грнчарије 14-15. века присутни су и другим деловима порте (напр. у простору пред улазом у цркву), већином такође у слојевима којима је након првог страдања манастира, почетком 15. столећа започет рад на уређењу и обнови комплекса.

Стратиграфски је издвојена и сачувана веома мала количина грнчарије из прва два века овог старијег хоризонта манастира (Т. I-II). Једну скромну количину уломака трбуха лонаца исте песковите ситнозрне фактуре и начина израде на спором витлу, од којих поједини имају карактеристичан украс у виду урезане вишеструке валовнице, као и свега неколико уломака обода из истих слојева, можемо уврстити у производе 11-13. столећа рађене по узору на старије словенско грнчарство (Т. I/2-5, 9-12). Мањем лонцу тањих зидова и профилисаног обода са жлебом аналогичне налазимо у примерцима из стратиграфски издвојених слојева 12. и почетка 13. столећа са подунавских локалитета и др. (Т. I/2).⁵⁴⁹ Посебну намену имао је лонац извађен из југоисточног пандантифа, одломљен у пределу

---

⁵⁴⁹ Роровић М., *Tvrđava Ras*, kat.br.261, tip II/1; Поповић М., Иванишевић В., *Град Браничево*, сл. 27; Бикић В. *Средњовековна керамика Београда*, сл.5/19-20; Манојловић-Николић В., *Локалитети*, Т. II/1-2,4.

врата и шупљином окренут према унутрашњости зида и један од ретких налаза грнчарије из времена градње саме цркве (Т. I/1).⁵⁵⁰ По један сличан, у функцији појачања акустике цркве, налазио се при дну осталих пандатифа.⁵⁵¹ Фрагментовани сисак крчага са танким златастим премазом у виду лискунастог праха, уз податке о још два уломка - једном уломку крчага на коме се очувао и орнамент сликан црвеном бојом (на површини *јаме* 8) и другом делу трбуха у слоју ј/од цркве, ретки су примери импортоване керамике овог доба у инвентару манастирске трпезе, углавном заступљене у насеобинским слојевима српских локалитета (11-13. столећа) и бројном на тлу Бугарске, где се њихова појава везује за период византијске доминације у 11-12. веку и не после почетка 13. столећа (Т. I/7).⁵⁵² Генерално лонцима припада највише уломака грнчарије средњовековног хоризонта. Опште одлике лонаца из хоризонта 13-14., али и прве половине 15. века су разноликост у профилацији обода, релативно уједначена израда од добро припремљене глине са примесом ситнозрног песка, понекад млевеног калцита, уједначена дебљина зидова и печење већином у нијансама сиве и смеђе боје. Краси их једноставан украс, најчешће изведен урезивањем, ређе утискивањем и аплицирањем трака (Т. II-IV, XIII/7, XIV/4, XV/1-2). У изради огњишних лонаца је коришћено ручно и ножно витло. Неки од њих носе трагове горења са спољне стране, ређе су приметне и наслаге гаражи на унутрашњим зидовима. Ретки су комади са рељефним ознакама у дну, а јављају се на грнчарији и позног средњег века (Т. IV/2-3) и првог периода под османском влашћу, како то показују и примери са других налазишта (крст у кругу, круг, концентрични кругови).⁵⁵³ Дршке су често украшене вертикалним дубљим урезима у низу, низом уреза или јамица по средини или ивици дршке, па и малим дугметастим апликацијама (Т. III/5, 7, 9, IV/6, XII/5, XIII/2) и троугластим јамицама изведеним радлом, која се јавља и на глеђосаним лонцима, што је редак пример употребе ове врсте украшавања у позном средњем веку (Т. III/6 и 8). Лонци 13-14. столећа се

---

⁵⁵⁰ Вуловић Б. *Конзерваторски радови*, 56 и Исти, *Конзервација рушевина Св. Николе*, 65.

⁵⁵¹ Таквих примера у нашим црквама има више, а реч је о посудама различитог облика и величина, са или без глеђи, углавном секундарно коришћених у функцији резонатора, уп. Бајаловић-Хаџи Пешић М., *Керамика*, 71-73; Ненадовић М.С., *Грађевинска техника*, 434-443 и Булић Д., Црнчевић Д., *Звук и грађење*, 110-111). Више о пореклу, функцији и функционалности акустичних резонатора у средњовековној градитељској пракси уп. Булић Д., Црнчевић Д., *нав. дело*, 103-130.

⁵⁵² Бикић В., *Византијска грнчарија*, 63-67; Borisov D. B., *Djadovo*, 218-220 i нар. 111-119.

⁵⁵³ Vikić V., *Gradska keramika Beograda*, 39, tip. II/7.

технолозијом израде не издвајају од много бројније грнчарије коришћене крајем 14. и у 15. столећу, што сведочи о њиховом локалном карактеру а типолошки од истодобних лонаца са других српских локалитета (уп. Т. II-III, XII, XIV/1, 2, 4, XV/1-6).⁵⁵⁴ У погледу датовања материјала из *јаме 7* под зидом палате, као и саме зграде, напоменућемо да лонцу, једном од ретких у целости сачуваних примерака, налазимо директне аналогije у материјалу с краја 14-прве половине 15. столећа са оближњих и нешто удаљенијих налазишта, Хисару изнад Прокупља, Крушевцу, комплексу цркве Св. Стефана у Милентији (Т. XV/1).⁵⁵⁵ Неглеђосане зделе су сачуване у веома мало уломака обода што је отежало њихову идентификацију, тако да су издвојени само примерци које је могуће датовати и на основу аналогija, а реч је о типу коничне зделе заступљене већином у материјалу 13-14., па и прве половине следећег столећа (Т. V/1-4).⁵⁵⁶ Посебно је карактеристичан тип дубље коничне зделе, врло налик вршницима и по облику и украсу који чини пластична трака са зарезима у комбинацији са таласастим и водоравним линијама (Т. V/1, XIII/6). Уломци који су приписани вршницима су дебљих зидова, са више додатка зрна калцита, неравних површина, са аплицираним тракама (Т. VI/1, XIII/1), док поклопци имају коничну форму и већином пречник који одговара лонцима средње величине, често са рељефном траком уз ивицу обода (Т. VI/3-5, XII/11-12). Црепуље су нешто бројније у односу на вршнике, уједначене су форме и фактуре (грубе површине, крупно зрно калцита и доста ликсуна, печење у смеђе и црвеним тоновима) и врло мало се разликују од бројнијих црепуља из млађег хоризонта манастира, што говори да су проистекле из исте грнчарске радионице која је подмиривала потребе манастира за огњишном керамиком дужи период (Т. VI/6-8, XII/10 уп. Т. VI/11-12, XX/1-3). Уочљиво је да је највећа концентрација уломака црепуља у северном делу порте на линији пружања првобитног обзиђа, у слоју са траговима гари и распалог малтера, што би индицирало да је западно од

⁵⁵⁴ Бикић В. *Средњовековна керамика Београда*, сл.8/1-4, 23/2, 6; Минић Д., *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, Т. 4/10-11; Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, sl. 41-42; Зечевић Е., Радичевић Д., *Керамика Ђурђевих Ступова*, сл.2/4-5, 3/2-4; Цуњак М., Јордовић Ч., *Некропола цркве светог Ахилија*, Т. IV/2-3; Минић Д., *Прилог датовању*, Т. /1-5; Роровић М., *Maglički zatak*, sl. 104; Пејовић Е., *Каталог археолошких налаза*, сл. 31/2, 4.

⁵⁵⁵ Кузмановић-Цветковић Ј., *Средњовековно утврђење у Прокупљу*, 193, сл. 10 (уп. Иста, *Прокупље*, 101, сл. на стр. 103); Минић Д., *Прилог датовању*, 45, Т. I/2; незнатно мањих димензија готово идентичан лонац потиче из гроба 2 у припрати цркве Св. Стефана у Милентији (инв. бр. 4714, АЗПСВ НМ).

⁵⁵⁶ Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, сл. 46; Иста, *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, таб.4/1-4; Вукадин О., *Две јаме*, Т. II/1-5, 10-11.

зграде брвнаре полукружног источног зида постојао још неки објекат економске функције (кухиња, можда и остава), вероватно дрвене конструкције уништене у пожару почетком 15. столећа. Генерално сва кухињска грнчарија представља једну кохерентну целину у технолошком погледу, док се према морфолошким особинама не разликује битно (можда једино по већем броју лонаца с дршкама) од познатог репертоара посуђа коришћеног у кухињама других манастира и у добром делу и урбаних средишта Србије позног средњег века.

Средњовековно *трпезно посуђе* допуњује ову слику, будући да готово свим облицима у погледу форме и декорације налазимо аналогije међу производима познатих домаћих (српских) грнчарских радионица и то превасходно оних развијених при регионалним центрима Моравске Србије (Крушевац, Сталаћ, Ново Брдо). Репертоар је разноврстан, а разликују се углавном према начину декорисања - од малобројних посуда без украса (крчази и бокали) и оних скромно украшених само урезима, преко једнобојно глазираних над орнаментом сликаним енгобом, до луксузнијих комада украшених у техници сликања или колоритног зграфита. Што се тиче једнобојне глеђосане керамике треба истаћи да код свих облика преовлађује тањи премаз маслинасто зелене глеђи нанет преко површине суда (Т. III/6, IV/3-6, XIV/1), ређе у дебелом слоју и то на већим судовима или неким типовима крчага (Т. III/13, X/1). Поједини типови су дугог трајања и присутни су и у следећем хоризонту живота манастира, а то је исто приметно и код глеђосаних лонаца; тако је напр. тип једног лонца издуженог тела, мање или више усправног обода са задебљањем по средини и различито обликоване ивице, са премазом маслинасто зелене глеђи на целој површини суда или преко орнамента сликаног енгобом у горњем делу заступљен у материјалу и слојевима 14-15., спорадично и у 16. столећу као што показују студенички и други аналогни примери (Т. IV/7, XIV/1, XXV/1, 4);⁵⁵⁷ од тада се јавља чешће у варијанти са истим украсом али са глеђу само на горњем делу судова, који су сада тањих зидова и бољег печења (Т. XVIII/9). Слична ситуација је и са типом дубоке коничне здела изнутра у целости, а споља само у горњем делу глазиране, која је стратиграфски констатована у слојевима 15, али и 16-17. столећа (над паљевином зграде у северном делу порте, *јамама* 4 и 5, над подовима просторија палате, уп.

⁵⁵⁷ Пејовић Е., *Каталог археолошких налаза*, кат. бр. 70, 111-112; Поповић М., *Maglički zamac*, кат. бр. 2.

T.XVII/1, XIX/4). Овај тип зделе је и на другим локалитетима издвојен у хоризонтима 15.века⁵⁵⁸ и познијег 16-17. века,⁵⁵⁹ али је уочљиво да његову појаву треба везати за радионице у области старе Рашке (нема је напр. у материјалу Сталаћа, ни Новог Брда). Један мањи број уломака крчага и бокала је *глеђосан* на исти начин управо као поменути лонци, танким премазом исте маслинасто зелене глеђи на целој површини, са орнаментом линија енгобе нанетом четкицом на дршци и дуж урезаних линија на рамену, некад у комбинацији са тачкама (пегама), тако да представљају вероватно производ исте радионице, можда неке новобрдске будући да су познате читаве серије грнчарских производа украшених на исти начин у материјалу откривеног током истраживања некрополе новобрдске саборне цркве (Т. VII/8, XVI/2). Стара византијска техника *сликања белом енгобом*, раширена од 12. столећа и широко присутна на грнчарским производима радионица земаља византијског културног круга током 13-14. века (Србије, Бугарске, Румуније, Грчке), наине постала је једна од омиљених у српској продукцији 14-15. века.⁵⁶⁰ Овако су украшени лонци различитих профилација који се могу стратиграфски одредити у период 14. и 15. столећа, али су евидентно коришћени и током наредног столећа што показују и примери на другим налазиштима.⁵⁶¹ Група посуда сликана енгобом, при чему линије творе укрштене и мрежасте орнаменте, нађена само у испуни бунара, представља недефинисану целину будући да није сачувана и да таква керамика међу сачуваним материјалом није пронађена. Издвојићемо појаву сликаног линеарног мотива јасно зеленом бојом на дебелом слоју беличастог премаза, овде присутну на тањирима, која није честа у средњовековном материјалу (Т. V/6-8).⁵⁶² Чешће је сликање трака зелене боје на светлој позадини примењен на крчазима, углавном једног истог типа (Т. X/2, 3, 5). Комбинацијом усправних трака енгобе и зелене глеђи је био декорисан крчаг из *јаме 7* под палатом, коме аналогију налазимо међу новобрдским посудама, где је то једна од карактеристичних техника украшавања стоног посуђа,

⁵⁵⁸ Роровић М., *op.cit.*, кат. бр. 65; Бикић В. *Средњовековна керамика Београда*, сл. 25/2; Јуришић А., *Градац*, сл. 36; Пуњак М., *Смедеревска тврђава*, Т. XLI/5.

⁵⁵⁹ Викић В., *Gradska keramika Beograda*, tip 1/2; Поповић М., Бикић В., *Комплекс средњовековне митрополије*, кат. бр. 72.

⁵⁶⁰ Ћоровић-Љубинковић М., *Српска средњовековна глеђосана керамика*, II/1; VI /12,4: VII/1, 3 (уп: Ћоровић-Љубинковић М., *La céramique*, 27-36); Минић Д., Вукадин О., *Srednjovekovni Stalac*, 83 i nap. 191-195.

⁵⁶¹ Викић В., *Gradska keramika Beograda*, 102-103, сл. 3.

⁵⁶² Викић В., *Trpezno posude*, сл. 2/1-7.

као и глазирање у више боја (зелена, мрка и окер) при чему је орнамент немарно нанесен или сливен (Т. V/9, X/4).⁵⁶³ У начелу трпезно посуђе украшено сликањем и у зграфито техници је, као и кухињско, заступљено у слојевима и целинама 14. и 15. столећа. Већина стоног посуђа украшеног у *зграфиту* стратиграфски припада слоју којим је затворен хоризонт живота манастира до почетка 15. столећа, што значи продукцији с краја 14. века, али је реч о посуђу које је у истој мери коришћено и израђивано и током прве половине 15. столећа. То су препознатљиви и познати типови крчага, бокала, здела и тањира. Међу њима се може правити разлика пре свега у начину украшавања, будући да не постоје разлике у квалитету (ножно витло, добро пречишћена земља са углавном додатком ситног песка и мало лискуна и печење на вишим температурама јер преовлађује црвена боја, по чему се разликују у начелу од кухињске грнчарије). Уломци посуђа украшеног у зграфито техници у слоју над остацима темеља обзића у простору између две велике зграде западно и северно од цркве (сонде I, II-12) где није било гробова и укопа који би стратиграфију у овом простору пореметили имају посебну важност за датовање фазе обнове у 15. столеће. Нађено је више уломака већег крчага, чији се облик може реконструисати и на коме је заступљен орнамент концентричних кругова на дршци, а испод ње на трбуху медаљон са спиралама (Т. VIII/4). Значајно је да у слоју са горелом грнчаријом уз саме зидове северне зграде, који је уједно и најдубљи културни слој у овом простору (изнад здравице) нађен и уломак од друге посуде са истим мотивом концентричних кругова (Т. VIII/1), као и источније на линији северног обзића и објеката горелих у пожару (Т. VIII/2-3). У сваком случају услови налаза зграфито керамике у слојевима на површини између две велике зграде указују да простор између зидова обзића и северне зграде/палате није коришћен сигурно пре краја 13. тј. вероватно ни пре краја 14. столећа, судећи и по садржају две отпадне *јаме* (5а и 7) уз зидове палате (сл. 72). Иначе на свим овим посудама коришћена је глеђ жуте и зелене боје у различитим тоновима, док су урези наглашени мрком. Овако украшени бокали нарочито су карактеристични за Сталаћко стоно посуђе поуздано датовано у 14. столеће, иако се мотив концентричног круга јавља на посудама различитог облика већ од краја

---

⁵⁶³ Ђоровић-Љубинковић М., *Српска средњовековна глеђосана керамика*, Т. III/3, VI/4.

13. столећа.⁵⁶⁴ На исти начин је украшена тракаста дршка бокала са монограмом, нађена у материјалу око пирга манастирског комплекса Св. Ахилија у Ариљу, која представља и директну аналогију нашем примерку или велики лонац из Ђурђевих Ступова.⁵⁶⁵ Од осталих типичних зграфито орнамената, познатих преко бројних примера из материјала других манастирских целина или насеља, посебно се издвајају мотиви који су углавном нашли примену на крчазима и бокалима – мотив медаљона са розетом или спиралама тзв. ружа ветрова у различитим стилизацијама (Т. VIII/9-14, XI/1-2),⁵⁶⁶ затим комбинација правих и изломљених линија наглашених употребом глеђи различите боје, углавном зелене и смеђе (Т. VIII/6-7, IX/1-2, XIV/3, XVI/1),⁵⁶⁷ мотив мрежасте шрафуре често примењен на истим посудама (Т. VIII/5, IX/3-4).⁵⁶⁸ Заступљени су и други ређи мотиви, попут реалистичног мотива листа (Т. VIII/8) или изузетно маштовите и сложене комбинације линеарних и тачкастих мотива који густо покривају горњу површину суда, као што је уломак крчага или бокала из *јаме* 5а (Т. XVIII/1), који има аналогије у готово идентично украшеним посудама манастира у области Раса (Градац, Сопоћани, Ђурђеви Ступови).⁵⁶⁹ Сличне паралеле постоје и међу зделама овог доба са истих локалитета, док уломака раних зграфито здела овде на Св. Николи нема (иначе ретке и у другим српским манастирима, а нешто бројније у већим насељима дуж путева).⁵⁷⁰ Реч је о неколико различитих уломака који припадају типу зделе са аплицираном водоравно постављеном плочастом дршком, без или са мотивом истог концентричног круга (Т. V/5). Како су углавном

⁵⁶⁴ Минић Д., Вукадин О., *Средњовековни Сталаћ*, 79 и сл. 74, 87 - 88 и сл. 59-60, са нап; Зечевић Е., *Прилог проучавању здела*, 92-96.

⁵⁶⁵ Цуњак М., Јордовић Ч, *Некропола цркве светог Ахилија*, 239-240, сл. 9 (уп. Чанак-Медић М., *Св. Ахилије у Ариљу*, 154, сл.132); Зечевић Е., Радичевић Д., *Керамика Ђурђевих Ступова*, 52, сл. 17.

⁵⁶⁶ Пејовић Е., *Каталог археолошких налаза*; кат. бр. 33, 52; Јуришић А., *Градац*, сл. 40 и *Иста, Мотив волуте и розете*, Т. II/1, IV/1, V/2, VIII/1; Зечевић Е., Радичевић Д., *Керамика Ђурђевих Ступова*, сл. 20/1, 22-25; Љубинковић М., *Некропола Цркве св. Петра*, Т. VI/3; Минић Д., *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, Т. I/1; Минић Д., Вукадин О., *Srednjovekovni Stalać*, sl.55/1-4, 58/2,3,5, 59/3-4, 11, 14-15, 60/8-9; Минић Д., *Прилог датовању*, Т. II/2-3; Роровић М., *Maglički zamak*, 128- 129, kat. br. 85-86 и Vikić V., *Трезно posude*, сл. 5-6, 7/8-9.

⁵⁶⁷ Пејовић Е., *Каталог археолошких налаза*; кат. бр. 41; Роровић М., *Maglički zamak*, 128- 129, kat. br. 83, 88; Јуришић А., *Градац*, сл. 39 и *Иста, Мотив волуте и розете*, сл. 2, *Иста, Нова Павлица*, сл. 70; из инвентара керамике пронађене у Милентији (АЗПСВ, необјављено).

⁵⁶⁸ Пејовић Е., *Каталог археолошких налаза*; кат. бр.52; Минић Д., Вукадин О., *Srednjovekovni Stalać*, сл. 54/1, 59/8-9, 12; Минић Д., *Прилог датовању*, Т. II/5; Милентија (АЗПСВ, необјављено).

⁵⁶⁹ Јуришић А., *Мотив волуте и розете*, Т. VI-VII и сл. 3; Зечевић Е., Радичевић Д., *Керамика Ђурђевих Ступова*, сл. 30.

⁵⁷⁰ Бајаловић-Хаџи-Пешић М., *Налази византијске керамике*, 147-150, сл.3-4.

налажене у материјалу са манастирских комплекса (Петрова црква, Ђурђеви Ступови, Сопоњани, Градац, Нова Павлица, Студеница, Раваница), претпостављена је превасходно њихова употреба у култу, али се може свакако рачунати и са коришћењем овог облика посуде и на трпезама у насељима, судећи по примерцима откривеним приликом ископавања Сталаћког Малог града и два профана објекта Магличког замка.⁵⁷¹ Датоване су у период од краја 13. до у 15. столеће, а мотив концентричног круга је далеко највише заступљен у њиховој декорацији.⁵⁷² Једини уломак мање калотасте глеђосане зделе, украшен је у техници зграфита фризом стилизоване лозице са унутрашње стране обода који спада међу најлепше и најзаступљеније украсне мотиве различитих типова здела, крчага и бокала са наших градских и манастирских трпеза с краја 14. и почетка 15. века, као и бугарских из доба Другог бугарског царства, што указује на исти усвојени образац и исходиште на тлу Византије (Т. V/10).⁵⁷³ И типолошки бокали са Св. Николе имају најближе паралеле у једном типу сликаних бокала са Сталаћа и појединих студеничких, док већина крчага припада типу вертикалног обода и мањег реципијента који су заступљенији међу трпезном грнчаријом рашке области. Особен тип по начину украшавања (чешљем у наизменичним низовима водоравних и таласастих линија) представља жуто глеђосани крчаг, нађен у више примерака међу налазима зграфито грнчарије и то сконцентрисаних на једном делу јужне порте око остатака малтерних површина некаквих објеката (Т. IX/6), иначе веома заступљен у новобрдској керамичкој продукцији.⁵⁷⁴ Ретким примерцима керамичких посуда које су могле бити коришћене у *култу* и чије представе налазимо у фреско осликаним сценама причешћа, крштења и сл., припада једна чаша на виткој нози у облику путира, зелено глеђосана (Т. XXI/3). Слична је примерцима од метала, али постоје и керамички путири на основу који

---

⁵⁷¹ Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, sl. 51/1-4, kat. br. 37; Popović M., *Maglički zamak*, 163, kat. br. 66-67, sl. 82 и 106.

⁵⁷² Зечевић Е., *Прилог проучавању здела*, 81-88, Т. IX.

⁵⁷³ Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, sl. 50/4-5, 54. Идентичан украс на здели потиче са комплекса цркве Св. Стефана у Милентији код Бруса (АЗПСН, необјављено); Георгиева С., *Керамиката от двореца на Царевец*, 91, обр. 65.

⁵⁷⁴ АЗПСВ (инв. бр. 3522, 3577 итд; идентична дршка 3778, необјављено).

потврђују примену оваквих глеђосаних путира у позном средњем веку (13-14. столећу).⁵⁷⁵

Керамика 16-17. столећа понавља познате облике из претходног столећа, и као што је то већ уочено, с једне стране у блиској је вези са домаћим средњовековним керамичким наслеђем и кроз облике и по технолошким карактеристикама, док са друге показује особине оне керамике која се сматра продукцијом широког круга оријенталне занатске уметности, уочљиве пре свега у неким елементима стила, омиљеним формама и серијској производњи.⁵⁷⁶ Овде пронађена керамика из слојева и целина који се поуздано могу сматрати налазима овог доба показује, пре свега кроз репертоар, сличности са познатом грнчаријом овог доба из других манастира, а представља обимом и репертоаром значајно бројнију групу у односу на средњовековну грнчарију. Не улазећи у приказ комплетне типологије облика, издвојићемо неке типове посуда који дају општу слику ове продукције. Налази из *јама*, у којима су посуде и сачуване у највећим конадима, представљају готово у целини особености керамике овог доба – серијска производња која је условила уједначеност облика и начина израде (ножно витло, добро печење у већини у црвеним тоновима, глина готово без примеса код највеће количине посуда, уједначене нијансе зелене, мрке и окер глеђи). Генерално заступљени су готово сви типови посуда познати преко налаза из познијих хоризоната манастирских комплекса, а пре свега поуздано издвојених стратиграфских целина 16-17. века, што је потврђено материјалом из слојева рушења сачуваних унутар просторија зграде палате овде на Св. Николи.⁵⁷⁷ По типолошкој разноврсности посебно се истичу зделе, већином глеђосане тј. украшене сливањем глеђи или енгобе, ређе сликањем у више боја, присутне и у садржајима: *јама* (Т. XIX/1-4, XX/5-8, XXVI/18-19), нивоа становања или насипа овог хоризонта (Т. XXI/11-12, XXII/7, XXXIII/7), рушевинских и нивелирајућих

⁵⁷⁵ Глеђосани путир за вино сличног облика, али шире стопе, који је служио за причешће нађен је у апсиди параклиса Св. Тројице у Хиландару из 13. века, као и у цркви Св. Димитрија у Солуну (Вајаловић-Надџи-Решић, *Keramika*, 67 и нап.102-103, сл. 66, Т. XXV/1). Овакве чаше су приказане на сценама причешћа апостола из Леснова и Грачанице, 14. век (Ibid, сл. 28-29).

⁵⁷⁶ Викић V., *Gradska keramika Beograda*, 95-105, 116 и даље.

⁵⁷⁷ Керамички материјал овог доба није био предмет посебног интересовања археолога, тако да иако је представљан кроз грађу истраживаних локалитета (и то углавном истих средњовековних манастирских комплекса, као што су Петрова црква, Сопоћани, Градац, Нова Павлица) често је изостала анализа и приказ кроз археолошки контекст налаза где би она била јасно издвојена и опредељена (као нпр. у Студеници или Милешеви). Некад такве анализе нису могуће због недостатка релевантних археолошких података (место и услови налаза).

слојева најмлађих зграда (Т. XXVI/1-17, XXVIII/4-5,8, XXX/1-2), као и површинских слојева у порти. Паралеле већини типова налазимо у материјалу издвојених целина 16-17. столећа са Београдске тврђаве и Крушевца,⁵⁷⁸ у материјалу Маглича и Смедеревске тврђаве,⁵⁷⁹ али и познијих хоризоната других средњовековних српских манастира.⁵⁸⁰ За зделама по разноликости следе крчази, којима аналогије налазимо на истим локалитетима (Т. XX/9, XXII/9-13, XXVIII/14-15, XXIX/5-8, 18). Заступљени су и тањери, лонци-ћупови, ђевђири, посуде на ножицама, буклије и др. Што се тиче огњишне керамике, најбројнији су лонци већином сачувани у ситнијим уломцима обода. На две групе лонаца типолошки различите, могуће је потврдити ретке сачуване податке из извора који индицирају да су манастири у својој економији имали и производњу керамике.⁵⁸¹ Реч је већој количини производа истог квалитета, облика и начина израде, на основу којих се може говорити управо о серијској производњи за потребе манастира. То је најпре тип лонца означен од истраживача као „словенски тип“, због специфичне фактуре и украса који чини комбинација утиснутих водоравних и таласастих линија и пластична трака са јамицама, а који покрива већи део суда и који се стратиграфски може испратити кроз целине од краја 14. до краја 16. века (јама 5, огњиште 6, нивелирајући слојеви по страдању манастира почетком 15. столећа, уп. Т. XII/2, XIII/7, XVIII/4 и XXIV). Да је реч о локалном производу потврђује и већа количина црепуља исте фактуре-пуно крупног песка и зрна калцита, а пре свега лискуна, печених у истим црвенкасто-смеђим тоновима, храпаве површине (Т. VI/11-12, XX/1-3). Овако украшене кухињске лонце налазимо у материјалу многих налазишта на територији српске државе у хоризонтима од 13-15., као и нешто познијем материјалу 16. столећа, тако да се може претпоставити да припадају различитим тј. локалним производним круговима, као што је то случај са овим куршумлијским лонцима.⁵⁸² Други тип

⁵⁷⁸ Викић В., *Gradska keramika Beograda*, тип I/1-34 и Марјановић-Вујовић Г., *Кућа из друге половине 17. века*, сл. 20, Т. I-II; Минић Д., *Грнчарска радионица*, сл. 5/3-6.

⁵⁷⁹ Роровић М., *Maglički zatak*, кат. бр. 73, 76-78; Цуњак М., *Смедеревска тврђава*, Т. XL-XLII.

⁵⁸⁰ Јуришић А., *Нова Павлица*, сл. 83; Зечевић Е., Радичевић Д., *Керамика Ђурђевих Ступова*, сл. 6-11, 12/4, 13/2-7; Пејовић Е., *Каталог археолошких налаза*, сл. 72-73; Љубинковић М., *Некропола Цркве св. Петра*, Т. VIII/5, XVIII/1; Кандић О., Минић Д., Пејовић Е., *Манастир Милешева*, кат. бр. 47-53.

⁵⁸¹ Вајаловић-Надџ и-Пешић М., *Keramika*, 9-17 са нап.

⁵⁸² Цуњак М., Јордовић Ч., *Некропола цркве светог Ахилија*, Т. I/1, II/3; Зечевић Е., Радичевић Д., *Керамика Ђурђевих Ступова*, сл.4/1-5; Јуришић А., *Градац*, сл. 29 и Иста, *Нова Павлица*, сл. 60;

лонца масовне локалне израде припада углавном млађој фази манастира (15-17. столећу), а реч је лонцима с једном дршком, углавном веће запремине, танких звонких зидова и изразито црвеног уједначеног печења, с једноставним линеарним украсом нанетим потезима четкице на рамену и унутар обода (енгобом), са или без глеђи на горњем делу посуде. Ово сликање енгобом дакле примењено је на сличан начин као и код лонаца из позносредњовековног хоризонта. Лонце ове групе одликује већа разноврсност у профилацији обода (Т. XXI/10, XXVII/9-13, XXIX/11, XXX/3-4), а исти начин украшавања примењен је и на истовременим лонцима веће запремине и лонцима-ћуповима за чување и складиштење хране (Т. XXVIII/13, 16) и бокалима (Т. XXVIII/12). Такозваној грађевинској керамици припадају пећњаци - лончићи из конструкције зидане пећи, који су забележени на већини локалитета овог доба. Уломци малобројније варијанте пећњака у облику лончића са попречним ребром, код кога је спољна површина горњег конуса украшена канелурама, налажен је само овде у палати у слојевима над подовима пр. Б и Ц (Т. XXVII/8, XXIX/4). Његова типичнија варијанта (без канелура) јавља се у много већем броју и то углавном у просторијама ове репрезентативне грађевине, али и у неколико јама – *јами* 1 у згради А, *јами* 11, као и рову западног зида између кула и у слојевима наноса којим су вршене нивелације и радови на уређењу порте, у периоду живота манастира и касније у савремено доба (Т. XX/10, XXIII/8, XXVII/2, XXIX/17). Стратиграфски њихова појава овде је посведочена и у 16., а посебно током 17. столећа.

2.4.2. Стакло

Преко 50 идентификованих различитих стаклених предмета (посуда и прозорског стакла) са преко 200 уломака, представља значајну количину налаза, с обзиром да стакло припада категорији луксузне робе, а при томе реч је о налазима са простора једног манастирског комплекса.⁵⁸³ Иако је већина уломака јако ситна,

---

Минић Д., *Поречка река*, Т. I/1-2; Поповић М., *La résidence*, fig. 3; Калић Ј., Поповић М., *Црква у Дежеву*, 144, сл. 28/2; Бикић В., *Средњовековна керамика Београда*, сл. 24/6; Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalac*, 63, sl. 44/1; Поповић М., *Манастир Св. Варваре*, сл. 6 и 17 итд.

⁵⁸³ Број од преко 50 посуда треба узети као релативну вредност, с обзиром да је добијена на основу разврставања према разлици у боји и дебљини стакла, а не само обода или дна посуда. Свега 20 уломака стакла данас недостаје у односу на укупан број забележених комада у дневнику и

те је тешко утврдити ком облику посуде припадају, важно је нагласити да је било могуће идентификовати присуство свих средњовековних облика посуда – чаша, боца, кандила, као и прозорског стакла (равног и окулуси). Међу поуздано утврђеним средњовековним материјалом уочљиво је да код посуђа преовлађује мање или више провидно стакло, готово безбојно са смеђкастом или жућкастозеленкастом нијансом, углавном танко и са ваздушним мехурићима у различитој концентрацији. Израђено је у различитим техникама, слободним дувањем или дувањем у калуп, док је за украшавање коришћено неколико техника – апликовање („капи“ и „гирланде“), уметање (траке стакла различитих боја), увијање („канеловани“ врат боце). Мноштво ситних уломака стакла сачувало се и у слојевима у цркви, у порти, али и објектима и уз гробове.⁵⁸⁴ Налази стаклених посуда у гробовима у касном средњем веку су посведочени на више локалитета и њихова појава се различито тумачи.⁵⁸⁵ У тој функцији овде се, судећи по свим расположивим подацима, могу констатовати у три случаја гробни прилози стаклених посуда од чега се два односе на исти тип средњовековних бочица тзв. манасијског типа (Т. XXXIII/1-3), а један на боцу 17-18. столећа (Т. XXXIII/5). Како је из многих примера јасно да се посуђе користи и приликом даће над гробом коју прати обичај ритуалног разбијања посуда (као и данас), отуд не треба да изненађује појава веће количине уломака стаклених посуда на гробљима, у гробовима тј. над њима, при чему треба имати у виду да детаљни и прецизни подаци о месту, количини и врсти налаза стакла у већини не постоје те их у анализама треба узети с резервом. Тако налазимо евидентиране и фрагменте окулуса у гробовима, који би у ствари представљали налазе из земље којом су скелети затрпани, односно из слојева у које су укопани, указујући да припадају сахранама обављеним знатно након догађаја у коме су прозорски отвори на цркви,

---

теренском инвентару налаза. Према списковима студијског материјала који су сачувани, још педесетак јако ситних уломака је било издвојено у студијску збирку и они углавном недостају.

⁵⁸⁴ Посуде од стакла су се према правилима за клир српске цркве из времена цара Душана употребљавале и у литургији јер се, наиме, помиње забрана разбијања чаша које служе за причешће младенаца (Соловјев А., *Српска црквена правила из XIV века*, 37). С друге стране може се претпоставити да су чаше могле бити коришћене и у функцији лампи.

⁵⁸⁵ У гробовима некропола средњовековног Трговишта код Новог Пазара, као и манастира Каленић, бочице су нађене у истом положају – вертикално постављене са грлићем навише, уз лобање скелета, јасно потврђујући карактер налаза (уп. Јовановић В., Минић Д., Ерцеговић-Павловић С., *Некрополе средњовековног Трговишта*, 30, сл. 11 и 12; Пејовић Е., *Манастир Каленић*, 228-229, сл. 2). О другим примерима, али и о тумачењима обичаја полагања посуђа у гроб више у: Бикић В., *Посуђе из некропола*, 285-306.

што значи и сама црква, оштећени. Налази уситњених уломака прозорског стакла, наине, пре свега окулуса издвојених у студијски материјал и инвентар, у свим деловима манастирског дворишта на дубинама од 3-15. о.с., показатељ су обима девастирања слојева као и интервенција на уређивању тј. нивелацији порте у различитим временима. Издвојено је тридесетак уломака, од чега око осам припада посувраћеном ободу различитих пречника (од 20 до 32цм) и боја стакла (зелена, плава и црвеносмеђа). Доминирају окулуси у веома широкој палети нијанси зелене боје (светло зелена, маслинасто зелена, зеленоплавичаста, смарагдно зелена). Уломци окулуса нађени су и у нартексу, и то више уломака зеленкастих тонова и црвено смеђе боје сакупљени на једном месту - под прагом северних врата што би указивало да је овај улаз отворен након некаквог догађаја у коме је велики број прозорских стакала страдао, по свему судећи после средине 15. века.

Највећи број уломака стакла, међутим, овде припада различитим облицима висећих лампи – *кандила*, које нису редак налаз у археолошким ископавањима средњовековних цркава. Коришћена су на различитим местима у унутрашњости цркве (изнад икона, гробних места, часне трпезе), истовремено осветљавајући њен простор. Стаклене светиљке истог типа коришћене су и за осветљење профаних грађевина,⁵⁸⁶ а судећи по налазима овде унутар просторија палате северно од цркве Св. Николе и у пратећим манастирским објектима, у истој функцији. Што се тиче налаза кандила из саме цркве, немамо индикације где су она стајала. Вероватно су кандила чији су уломци пронађени у испуни зидане гробнице I у јужном параклису била коришћена и у самој цркви и анексу, јер је реч о уломцима бар три кандила, два конична и једног биконичног која су по свој прилици ту нашла по затрпавању гробнице након пљачкања (вероватно крајем 17. века кад је црква престала са службом).⁵⁸⁷ Уломци кандила налажени и у порти где се сахрањивало не представљају гробни налаз, већ су то делови оштећених односно неупотребљивих посуда који су закопани и накнадно, укопавањем гробова,

---

⁵⁸⁶ Делови кандила-светиљки нађени су напр. унутар Магличког замка у слоју деструкције над малтерним подом у простору између југозападне грађевине и јужног анекса палате (Роровић М., *Maglički zamac*, 129, kat.br. 120-121, sl. 114).

⁵⁸⁷ Под истим бројем теренског инвентара 26/67 је уведено 15 уломака посуде, за које се након наше анализе испоставило да представљају делове три кандила, два конична и једног биконичног, као и посуду облика зделе.

додатно уништени и растурени. Место и услови налаза појединих кандила (испод прага или у одређеном месту уз олтарски простор) на неким локалитетима, као уосталом и овде под прагом северних врата нартекса, потврђивали би претпоставку да су она могла бити намерно закопавана, указујући на посебно поштовање предмета који су коришћени у црквеним обредима или чинили њен инвентар, као што је случај и са уломцима оштећених фресака, камене пластике и тканине.⁵⁸⁸ Међу откривеним уломцима на Св. Николи издвојени су карактеристични делови који би за сада сигурно указивали на употребу два типа висећих лампи. То су тип коничног кандила заобљеног дна и тип биконичног кандила купасто увученог дна, која су висила о ланце везане за њихове дршчице. Први тип кандила представља реципијент *коничног*/калотастог облика са мање више заобљеним и задебљаним дном, прстенасто повијеном ивицом обода испод кога су равномерно распоређене дршчице. Овде су пронађени уломци од петнаест кандила овог типа (сачувано 13), а још неколико уломака обода би могли представљати делове оваквих лампи. Само су делови два или три кандила овог типа нађени у просторијама палате, означеним као Е и Ц, и то током чишћења пода, док готово сви остали уломци потичу из слојева поремећених укопавањем гробова у простору непосредно у близини цркве, на различитим дубинама. Међу њима постоји разлика тј. могу се раздвојити две варијанте – једну чине кандила плићег реципијента, израђена од стакла у различитом степену прозирног и готово безбојног које практично има смеђкасте и жућкасте нијансе, са мање ваздушних мехурића (Т. XXXI/1); другу варијанту одликују дубљи конични реципијент и у већини нешто мање дршчице, тање стакло сличне фактуре, али у тоновима сивкасте и смеђкасте (Т. XXXI/2). Пречници обода и једних и других се крећу од 11-16 цм. Посебно је значајно ово кандило друге варијанте јер је нађено на нивоу пода просторије Ц приликом његовог чишћења (Т. XXXI/3), уз уломке још два данас загубљена кандила истог типа.⁵⁸⁹ Дебљи слој гаражи и пепела сачуван на више места изнад нивоа пода ове и других просторија зграде сведоче о размери разарања објекта у великом пожару, али и о времену у коме се то догодило с обзиром да је у њему, односно у слоју осталом иза паљевине сачуван разнолики

⁵⁸⁸ Минић Д., *Боца и кандила*, 67 (указује за пример налазе у црквама III у Трговишту и налазе у цркви Св. Срђа у Колочепу). Уп. Јуришић А., *Обичај сахрањивања*, 174-175.

⁵⁸⁹ Тер. инв. 415/69 и 432/69.

материјал – оно што се у том моменту затекло у грађевини (између осталог и два новчића Сулејмана II из 1687. године, који одређују време њеног страдања у задњу деценију 17. столећа).⁵⁹⁰ Међутим, датовање исте варијанте овог типа лампе раније, у крај 14. и прву половину 15. столећа, је потврђено овде налазом једног таквог (Т. XXXI/2) у простору северно од цркве, заједно тј. на истом месту у слоју са новцем мађарског краља Жигмунда (1387-1427),⁵⁹¹ што сведочи о њиховој дугој производњи и употреби током 15. и 16. столећа; дакле она се јавља упоредо са првом варијантом плићег коничног кандила коме аналогије налазимо у примерцима са Новог Брда, поуздано стратиграфски опредељеним у период од средине 14. до краја 15. столећа.⁵⁹² У целости сачувана, као и уломци овог типа кандила налажени су на више локалитета, углавном у просторима цркава или у њиховој непосредној близини тј. на простору некропола формираних око њих (Петрова црква и цркве Пазаришта, Новобрдске цркве, Студеница, Градац, Намасија итд.),⁵⁹³ али и у насеобинским слојевима (средњовековно Трговиште, Маглички замак), у дугом периоду од средине 13. до почетка 17. столећа.⁵⁹⁴ Међу њима није вршена подела на варијанте, због чега бројнији налаз ових кандила на Св. Николи има и посебну вредност, пружајући могућност конкретнијег типолошког и хронолошког опредељења варијанти једног истог типа. *Биконична кандила* су заступљена са поуздано три примерка, сачувана у више уломака (Т. XXXI/4-5).⁵⁹⁵ Она имају сферичан реципијент са горњим левкасто развраћеним делом и незнатно задебљаним непрофилисаним ободом, мање или више купасто увучено дно прстенасте ивице и три ручице карактеристичног облика на трбуху. Уломке или целе лампе овог типа налазимо у знатно мањем броју локалитета на

⁵⁹⁰ Сулејман II (1687-1691), ковница Константијана из 1099 Н=1687. (тер.инв. 414/69), тј. 1099-1102 Н=1687-1691. године (тер.инв. 440/69).

⁵⁹¹ Жигмунд Луксембуршки (1387-1437), тер.инв. 111/68 (Huszár L., *Münzkatalog Ungarn*, no. 576).

⁵⁹² Zečević E., *Glass of Novo Brdo*, 449-450.

⁵⁹³ Љубинковић М., *Некропола Цркве св. Петра*, Т. I/6 и Милић Д., *Боца и кандила*, 63, сл. 2-3; Zečević E., *Glass of Novo Brdo*, fig. 4/b, c, d; Пејовић Е., *Каталог археолошких налаза*, кат. бр. 45-48, 85-86; Јуришић А., *Градац*, 52, сл. 49-50; Брмболић М., *Предмети од бронзе, бакра и стакла*, 91, сл. 15-17. Треба напоменути да су међу овим налазима ретки они из хронолошки поуздано и уско опредељених целина и да их је тешко само на основу цртежа, без додатне и детаљније анализе, међусобно упоређивати.

⁵⁹⁴ Милић Д., *Боца и кандила*, 66 и нап. 28; Поповић М., *Maglički zamak*, 168, кат. бр. 120-121, сл. 114.

⁵⁹⁵ Уз уломке који поуздано могу бити приписана кандилима овог типа (тер. инв. 26/67, 9/67 и 544/77) из просторије Ц у згради палате потичу уломци који би могли припадати њима (тер. инв. 450/69), али и још неколико ситних уломака обода и реципијента, које је тешко одредити у одређени тип.

простору данашње Србије (Ново Брдо, Жича, Милешева),⁵⁹⁶ али на више локалитета и у знатно већем броју на Приморју (Котор, Св. Срђ на Колочепу, Брибир, Сплит),⁵⁹⁷ при чему треба напоменути да међу свим тим примерцима постоје битне разлике у величини, боји стакла и самих дршки. Датована су у период од краја 13. (Которска), односно у 14. и 15. столеће, док куршумлијске примерке можемо датovati засигурно у 15. столеће и према условима налаза, као и сродности са новобрдским примерцима.

Другу бројнију групу стаклених посуда чине *чаше* различитих типова. Међу уломцима средњовековних чаша препознат је најпре тип чаше са брадавичастим капима (Т.ХХХП/1). Према аналогим примерима стакла муранског порекла из Млетачке лагуне овај би уломак припадао мањој купи или чаши са украсом у виду мањих брадавичастих испупчења, израђеним дувањем у калуп, које се датују у период не пре 1330. до 15. столећа.⁵⁹⁸ Занимљиво је да су на некрополи око цркве Св. Пантелејмона у Нишу пронађени у слојевима кв. Д-Е3 на приближно истој дубини два уломка доњег дела реципијента са пластичним бобицама и благо увученог дна купе можда и од исте посуде, а чини се истог облика купе као наша, само од тамно плавог стакла.⁵⁹⁹ Кад је реч о нашем уломку јасно је да је у испуну гробнице у нартексу доспео након њеног отварања, почетком или средином 15. столећа у похарама и разарањима која су донела турска освајања ових области. Типу тзв. „*Бискуп*“ чаше припадају уломци три посуде и што је значајније сва три на једном релативно уском простору западно од зграде с апсидом, на неколико метара један од другог, од којих је посебно значајан уломак над *јамом* 8, у гомили урушеног камења поред кога је било и свега два гробна укопа.⁶⁰⁰ Уломак једне је нађен управо међу костима једног од њих, добро очуваног скелета у гробу 512, те с обзиром да на том месту нема прекопавања и поновног сахрањивања не може се тврдити да је реч о посуди из

⁵⁹⁶ Ćorović-Ljubinković, *Fragments de Verres*, pl. I/4, 5 и Zečević E., *Glass of Novo Brdo*, fig. 4/a; Вукадин О., *Две јаме*, 252, Т. IV/2; Кандић О., Минић Д., Пејовић Е., *Манастир Милешева*, кат. бр. 14.

⁵⁹⁷ Крижанац М., *Средњовековно стакло из катедрале Св. Трипуна у Котору*, 50-53, кат. 97-118; Хан В., *Три века Дубровачког стакларства*, Т. II/4, III/1-3, 5-6, IV/1, 4-8; Delonga V., *Staklo srednjovekovnog Bribira*, 93, Т. XV/1; DeMaine M. R., *The Medieval Glass*, 130. fig 49.

⁵⁹⁸ Gasparetto A., *La Verrerie Vénitienne*, 147, Tab. II/4a-c.

⁵⁹⁹ Кораћ В., *Истраживање остатака*, 114, бр. 50 и 60, Т. XII. Како нема никаквих података о условима налаза ни о датовању, пошто је нађена на површини са густо распоређеним гробним укупима могла би се приписати налазу из неког гроба, што би померило датовање и самог гробља.

⁶⁰⁰ Тер. инв 377/76 у Б9-10; 252/75 у Б3 и 286/75 у гробној земљи 512 у Б3.

гроба (Т. XXXII/2). Чаше украшене вертикалним пластичним ребрима, познате су у домаћој литератури као „Бискуп“ чаше према најстаријем примерку овог типа нађеном у гробу 6 на гробљу Санковића у селу Бискуп код Коњица, датованом око 1370. године., а у муранским радионицама произвођеним већ од друге деценије 14. столећа.⁶⁰¹ Уломци или у целости очувани примерци чаша с ребрима, различитих варијанти, налажени су на локалитетима у Србији (Пазариште, Ново Брдо, Милешева, Студеница, итд.), али знатно више у Босни и Херцеговини (Бискуп, Краљева Сутјеска, Благај, Бобовац, Доњи Какањ), датовани у крај 14. и већином у 15. столеће.⁶⁰² Куршумлијски примерци представљају и најисточније налазе овог типа чаша у Србији. С обзиром на место открића ових чаша у порти цркве Св. Николе, у слоју формираном након урушења, вероватно обзиђа, као и објекта дрвене конструкције изгорелог у пожару почетком 15. столећа, налаз чаша се не може датовати пре 15. столећа (истовремено потврђујући исти културни хоризонт с почетка 15. века на простору изван првобитног обзиђа и објеката који су до тада били у функцији). Такође у овом делу порте пронађени су уломци познатог типа „*krautstrunk*“ чаша, и то поуздано свега два уломка на којима су сачувани украси у виду већих спљоштених капи по којима је ова чаша препознатљива (Т. XXXII/3).⁶⁰³ За ове чаше са украсом од великих пластичних капи за које се сматрало да су карактеристичан производ радионичких центара средње и западне Европе, нарочито Немачких, данас је извесно да су током 15. века произвођене и у радионицама Мурана (у муранској архивској грађи „*gotti gropolosi*“ или „*cieti gropolosi*“, али познате и под називом „немачке“ тј. „*corpe todesche*“), а почетком 16. столећа и у Дубровнику.⁶⁰⁴ Уломци или целе чаше овог типа, у различитим бојама стакла и величини и облику капи, налажене су на готово целом простору бивше Југославије, где су датоване у оквирима 15. и 16.

---

⁶⁰¹ Vego M., *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića*, 137-138; Хан В., *Три века Дубровачког стакларства*, 80 и нап. 49.

⁶⁰² Хан В., *нав. дело*, 81 и нап. 247, Таб. VIII/2-3; Минић Д., *Стаклена чаша*, 19-22, сл. 1; Јанковић М., *Затворене археолошке целине*, 14, сл. 6/3; Anđelić P., *Un aperçu de la typologie du verre medieval*, 170, Таб. II/7- 8, III/ 9-11.

⁶⁰³ Тер. инв. 253/68 у кв. J8 и 415/76 у кв. B10.

⁶⁰⁴ Хан В., *Три века Дубровачког стакларства*, 136-137 са нап. По њој је Дубровник вероватно био центар израде ових чаша пронађених у унутрашњости Балкана, па и на тлу Србије и Босне и Херцеговине.

столећа.⁶⁰⁵ Међутим стратиграфски контекст налаза једне куршулијске чаше у слоју изгореле земље и гаражи објекта страдалог у пожару почетком 15. столећа, заједно са уломцима зграфито керамике, која се такође може датовати у сам крај 14, односно прву половину 15. века (Т. VIII/12), потврђује употребу ових чаша на нашем тлу у том периоду.⁶⁰⁶ Налаз овог типа чаше на једном нашем локалитету већ крајем 14. столећа, осим што би морао бити разматран у контексту шире појаве ових чаша на нашим локалитетима, сведочио би о томе да производи ове врсте нису били непознати у свакодневници средњовековне српске монашке заједнице.

Међу стакленим *боцама* издвајамо посебно значајна два типа средњовековних бочица. Четири примерка припадају типу боце у домаћој литератури називаном боцом-ампулом или фиолом са спирално стригилираним гј. канелованим вратом или као „Манасијски“ тип (Т. XXXIII/1-3).⁶⁰⁷ У нас је ово је једини пример појаве више комада ових боца на једном локалитету. Сматра се да је Византија била посредник у преношењу античких традиција израде оваквих боца из источних у западне области Медитерана, и да су оне током 12. века представљале масован производ употребљаван потом до 17. столећа на широком европском простору, као тип развијен и раширен из Венеције.⁶⁰⁸ Током каснијег средњовековног раздобља оне су бројније и на локалитетима у нашем региону. На локалитетима у Србији у оквиру градских насеља и некропола нађено је више целих и делова ових боца од стакла различитог квалитета и боје (Београдска и Смедеревска тврђава, Сталаћки град; некрополе Новобрдске катедрале, пећинског манастира изнад Пазаришта и Каленића).⁶⁰⁹ Примерци са нашег тла су већином

---

⁶⁰⁵ Којић Љ., Wenzel M., *Величани*, сл. 11/4, Т. III/7; сл. 12/5, Т. III/8; сл. 12/6; Крижанац М., *Стакло из некрополе цркве Св. Трипуна*, сл. 11/76-78; Delonga V., *Staklo srednjovjekovnog Bribira*, Т. IV, V; Когошес Р., *Nalaz srednjovjekovnog stakla*, Таб. II/13-20; Хан В., *Значај налаза стакла*, Таб. I/1; Ћоговић-Љубинковић М., *Fragments de Verres*, Pl. I/2.

⁶⁰⁶ Задарске чаше овог типа нађене су у затвореној целини која се датује у другу половину 14. века (Fadić I., *Nalaz srednjovjekovne čaše tipa „krautstrunk“*, 234-253).

⁶⁰⁷ Уломци три бочице су инвентарисани под бројевима тер. инв. 538/77, 547/77, 224/68, док четвртој најбоље сачуваној боци недостају подаци о месту налаза, као и број инвентара. Верни приказ ових боца налази се на фрескама у Манасији, насталим између 1410-1418. године, али и другим црквама из прве половине 15. столећа, као што је у сцени „Свадба у Кани“ у Каленићу, чије је сликарство датовано у 1407-1413. године, уп. Хан В., *Проблеми око порекла и стила*, 25, сл. 29 и Иста, *Значај налаза стакла*, 169 и нап. 6-7.

⁶⁰⁸ Antonaras A., *Two Venetian vessels from Thessaloniki*, 37-40.

⁶⁰⁹ Хан В., *Значај налаза стакла*, Таб. I/2; Цуњак М., *Смедеревска тврђава*, 194-197, Т. XXV; Minić D., Vukadin O., *Srednjovjekovni Stalać*, 105, sl. 67/9; Zečević E., *Glass of Novo Brdo*, fig. 3c;

датоване у 15. столеће, када су настале и представе ових боца на поменутиим фрескама. Тек за појединачне примерке се претпоставља да их је могуће датовати у нешто позније време, у 16. столеће.⁶¹⁰ Посебно у том контексту је значајан наш налаз две боце у северном квадранту Б15, у простору где је откривен дрвени објект са „апсидом“ на истоку. Наиме гроб 730, у којем је нађена једна од њих, је укопан у слоју наталожен над остацима објекта, страдалом у пожару јасно опредељеном у почетак 15. столећа новцем у слоју паљевине (новац деспота Стефана Лазаревића кован у раздобљу до 1402. године), што потврђује да не може бити старији од почетка 15. века. Мањи уломак трбуха са ребрима припада другом средњовековном типу тзв. „Паник“ боце, чији налази код нас нису бројни (Т. ХХХИИИ/4). Примерак из гроба на локалитету Црквине у Панику, у Херцеговини, по коме су и добиле име, датован је различито, најраније у прве деценије 14. века, односно у прву половину 15. столећа.⁶¹¹ Уломак боце истог типа из Студенице, мрке боје стакла, нађен је у слоју паљевине са материјалом 14-15. века.⁶¹² Наш уломак не представља прилог из гроба 521, коме је приписан (у књизи тер. инвентара, нема га у дневнику), јер других уломака није било; управо налаз уломка у земљи којом је затрпан казује да овај гроб, најдубље укопан у саму здравицу и једини са очуваним скелетом међу неколико укопа на овом месту, не може бити старији од средине 15. века и да се најраније може датовати у средину 16. столећа због налаза новчића тог доба на истој нивелети.⁶¹³

Да стаклено посуђе није представљало реткост у манастирском свакодневном животу у столећу по доласку Турака на ове просторе показују налази посуђа украшени у луксузним техникама филиграна, вероватно овде доспели поклоном. Налаз дугметастог шупљег завршетка поклопца са украсом од вертикално аплицираних нити би према аналогном примерку из цркве Св. Михаила у Котору највероватније представљао врх поклопца некакве посуде типа

Ercegović-Pavlović S., *Pazarište-localité Pecina*, 236, fig 91; Пејовић Е., *Манастир Каленић*, 228-229, сл. 2.

⁶¹⁰ Јовановић В., *Стаклена фиола*, 103 и нап. 13-17; Поповић М., Бикић В., *Комплекс средњовековне митрополије*, сл. 55, кат.бр. 381; Џуњак М., *Смедеревска тврђава*, 197, Т. ХХVI.

⁶¹¹ Хан В., *Три века Дубровачког стакларства*, 38 са нап. 202-207. За још један примерак боце овог типа идентичне нашем уломку по боји стакла и изражености ребара се претпоставља да потиче можда са простора бивше Југославије, а датован је у 13. век, уп. Baumgartner E., Krueger I., *Phönix aus Sand und Asche*, kat.nr. 303.

⁶¹² Јанковић М., *Затворене археолошке целине*, 18, сл. 6/1.

⁶¹³ Тер. инв. 294/75, Фердинанд I (1526-1564), денар из 1547. године (Huszár L., *Münzkatalog Ungarn*, no. 950).

већег врча, судећи по примерку из познатог Гналићког налаза (Т. XXXII/4).⁶¹⁴ Мали уломак обода посуде из 4-5.откопног слоја у Ј9 (Т. XXX/5), припада зделама полулоптастог реципијента које су могле да имају ниску стопу или да буду сужене при дну, као што су овакве готово у целости очуване зделе из гроба III у Петровој цркви код Новог Пазара или примерак из которске цркве Св. Михаила.⁶¹⁵ Посуде украшене ренесансном техником филиграна („*vetro a filigrana*“), било у виду аплицирања или уметања млечно белих нити у мрежастом сплету у масу стакла („*vetro a reticello*“) су биле омиљена врста украшавања у производњи муранских радионица 16. столећа или оних које су радиле према муранским узорима из средине истог века.⁶¹⁶ Посуде различитог облика украшене филигранским украсом нађене су на више локалитета на простору Балкана и суседних области и датују се у 16. столеће, као и наши примерци.⁶¹⁷ Ови налази уз много бројнију грнчарију 16-17. столећа и друге предмете свакодневне употребе указују да се овде живот мирно одвијао све до краја 17. столећа.

2.4.3. Предмети култа

С обзиром да је реч о једном од најзначајних сакралних објеката, при том врло дугог трајања, неочекивано је мали број налаза који би припадали групи култних предмета. То су предмети који су представљали израз личне побожности и хијерархијског положаја чланова братства манастира или његових дародаваца, који су ову цркву изабрали за место свог упокојења, као и они који су коришћени током службе (различите врсте крстова, звездица, ланчићи надгрудних крстова, делови висећих кадионица, окови црквених књига, делови епископског или игуманског штапа). У ову групу налаза уврстили смо и предмете који чине део црквеног мобилијара (коштани и дрвени делови намештаја, делови металних кандила и свећњака и сл.). Мора се приметити да крстова-реликвијара доста карактеристичног за наше поднебље током раздобља 10-13. века овде нема, као уосталом и на другим манастирима овог доба. Мали стеатитни *крст* - привесак у

⁶¹⁴ Крижанац М., *Средњовековно стакло из цркве Св. Михаила*, 81-82, Т. II/11; Lazar I., Willmott H., *The Glass from the Gnalić Wreck*, 40, 81, Pl. 6/2.

⁶¹⁵ Љубинковић М., *Некропола Цркве св. Петра*, 189, 214, Т. VII/1; Крижанац М., *нав. дело*, 78, Т. I/2; Јанковић М., *Археолошка истраживања*, 153, сл. 8/3.

⁶¹⁶ Хан В., *Три века Дубровачког стакларства*, 179.

⁶¹⁷ Исто, 178-180.

облику грчког крста са телом квадратног облика и орнаментом преплета припада најстаријим средњовековним налазима са комплекса цркве Св. Николе (Т. XXXIV/1). Крстић се према орнаменту преплета пореди са другим предметима на којима се такав мотив јавља – стеатитним иконицама, прероманичкој каменој пластици и рукописима, тако да је широко датован у раздобље 11. до средине 13. столећа.⁶¹⁸ Осим што је евидентно гроб 328, у коме је нађен, укопан по дизању саме цркве неколико података из теренске документације дају могућност да закључимо да је гроб пљачкан и накнадно обележен надгробном плочом (недостају кости леве ноге, а на истој коти са њима су нађени комад олова, уломак окна и керамике), те да крстић припада првобитно сахрањеном у гробу уз сам зид наоса. Не рачунајући неколико неопредељених фрагментованих крстића израђених од дрвета и печене земље, који потичу из прекопаних слојева различитих делова порте, пада у очи одсуство више предмета ове врсте у гробовима овдашњег братства, као уосталом и других манастира, у односу на истовремена насеобинска гробља (напр. гробље градског карактера око цркве Св. Пантелејмона у Нишу).⁶¹⁹ Нова истраживања, која нису разматрала ту чињеницу, показала су да су енколпиони најбројнији на некрополама градског типа (урбанизација и близина црквених средишта) и да се највећи број датује у 10-11. столеће, а у односу на њих бројнија појава крстова привесака на српским некрополама се везује за аспект хришћанства усмерен на погребни ритуал и однос према загробном животу.⁶²⁰ Датовање нашег крстића овде у смислу напред наведеног би се могло приписати и добу пре заснивања манастира око цркве Св. Николе, што би посредно указивало да црква може бити старија од Немањиног доба. Осим сребрног завршетка вероватно архијерејског *жезла* у виду звери разјапљених чељусти (тзв. змије) који потиче са овог локалитета и за који нам

---

⁶¹⁸ Марјановић-Вујовић Г., *Крстови од стеатита*, 140-141 и нап. 10-12. Према М. Љубинковић овај крстић украшен са ове стране преплетом треба датовати у крај 12. века с обзиром на аналогну стилизацију преплета који се појављује на неким иницијалима Вукановог јеванђеља (Љубинковић М., *Kompleks crkve svetog Nikole*, 157, Т. LXVII/1).

⁶¹⁹ Некропола је делимично публикована, а наставком истраживања откривено је више од 200 гробова међу којима, према објављеној грађи њих 15 садржи предмете личне побожности и то 4 крста реликвијара, 11 крстева-привесака и две иконице (Шпехар П., *Археолошка истраживања предмета религиозног карактера*, 48 и нап. 139, 319). Управо половина познатих примерака крстова-привесака периода 11-13. столећа, којима припада и наш стеатитни примерак, потиче са територије Србије и већином су то налази из гробова, а некропола око цркве Св. Пантелејмона се по бројности налаза издваја од других истовремених налазишта (Исто, 45, 315, 319).

⁶²⁰ Исто, 108 и даље, 314-320. Уп.

нису познате околности налаза (Т. XXXIV/2),⁶²¹ овде су пронађена и три бронзана клина различито профилисане главе, за које се сматра да представљају делове епископског или игуманског штапа (Т. XXXIV/3).⁶²² Они су, наводно, били углављени у дрвени врх доњег дела штапа, али такође треба рећи да се клинови истог облика налазе и на полијелејима као држачи свећа, да постоје и сребрни примерци, а наводно неки имају и натписе. Овакви клинови различито обликованих глава нађени су на комплексима више манастира који су били и епископска седишта (Студеница, Петрова црква, Жича, Градац, Ариље), али и на другим налазиштима код нас и у Бугарској и њихова намена је различито тумачена, а датовање везано за период 15-17. столећа.⁶²³ Два куршумлијска клина потичу из гробова, једног сасвим позног укопаног у самој цркви (поремећен гроб 10), а другог са јужне спољне стране у близини зида цркве (гроб 74а, поред карлице) који припада најдубљим и најстаријим укупима на овом месту, али без могућности сигурног датовања, као једини налаз у њему.⁶²⁴ И налаз фрагментоване звездице у пределу врата покојника у гробу 359, нађен заједно са деловима текстила неког комада богослужбене одежде (епитрахилја судећи по сачуваним текстилним дугмадима и кићанкама) указује да гробови припадника

---

⁶²¹ На портрету патријарха Арсенија III Чарнојевића (1674-1690) из црквено-уметничке збирке у Сентадреји приказано је жезло са оваквим „змијама“ (Ђурић Ј.В, Ћирковић С., Кораћ В., *Пећка патријаршија*, сл. 184). Идентично стилизоване главе змијоликих немани с главом змаја израђене у слоновачи налазимо на архијерејском жезлу из 18. столећа у ризници Музеја Српске православне цркве (*Музеј Српске православне цркве*, сл. на стр. 62). Средњовековни примерци у нас нису сачувани, али су нам познати примери слично стилизованих глава раних тзв. тау штапова (већина 11-12. век), инсигнија латиноевропских епископа израђених у различитим материјалима па и слоновачи, који се разликују од истовремених византијских (Dabrowska E., *Le tau*, 341-361, fig. 11-13). У Грчкој цркви у 14-15. па и у јерменској у 17. столећу се појављује форма тау штапа (Исто, 353). Такође представе тау штапова, које се тумаче инсигнијама највиших црквених великодостојника налазимо на позносредњовековним надгробним споменицима различитог типа (Bešlagić Š., *Stećci*, 247-249; Зечевић Е., *Мраморје, стећци западне Србије*, 66; Вукадин О., *Археолошка истраживања*, 100, сл. 3).

⁶²² Радан-Јовин М., Јанковић М., Темерински С., *Студеница*, 47.

⁶²³ Пејовић Е., *Каталог археолошких налаза*, кат. бр. 83; Љубинковић М., *Некрола Цркве св. Петра*, Т. XVII/14; Вукадин О., *Две јаме*, 255, Т. IV/14; Ћоровић-Љубинковић М., *Прокупачки налаз*, 153-154, сл. 1/3 и сл. 6; Цуњак М., Јордовић Ч., *Некрола цркве светог Ахилија*, 237, сл 7; Нешева В., *Металообработване*, 178-180, обр. 24г; Дјамбов И., *Средновековната крепост*, обр. 68е.

⁶²⁴ Од трећег бронзаног клина је пронађено само тело квадратног пресека (тако да се условно може сврстати међу ове клинове), у слоју са материјалом млађим од средине 15. столећа (тер. инв. 468/77).

вишег клира најпре заузимају простор ближе зидовима цркве (Т.XXXIV/4).⁶²⁵ Друга, такође гвоздена, нађена је у рушевини пр. Е, али свакако припада добу пре престанка службе у цркви крајем 17. столећа (Т.XXXIV/5). Коштаних *токачених стубића*, судећи према подацима из дневника, је нађено далеко више него што то показује материјал (Т. XLVI/1-6).⁶²⁶ Од преко 40 евидентираних стубића, већина је нађена у слојевима на различитим дубинама, од 3-13.о.с., ближе зидовима цркве и то углавном у простору јужно од ње, у кв. Ж1; готово половина од њих откривена је на једној уској површини у Е9-10, где су пронађени и делови дрвета од налоња са рупама у које су углављивани (Т. XLVI/1). Свега два су нађена с/з од цркве у површинским слојевима, а један у *јами* 11, наменски ископаној да се у њу сместе оштећени делови пластике, црквеног мобилијара, гвоздених алатки и керамике (Т.XXI/5). Занимљиво је да само један стубић потиче из простора цркве - нађен је у наосу, у 6 о.с. слоју уз северни зид, што потврђује да до ове дубине слојеви овде нису сачувани интактни. Осим што су израђивани или од кости или рога, међу њима постоје разлике у профилацији и степену обраде, док су им димензије приближно исте (Д од 4,1 до 6,1цм). Овакви стубићи израђивани од дрвета или кости са балустре различитих комада црквеног намештаја (сточића, столица, налоња, сталака за књиге и иконе и сл.) израђивани токарењем (траксловањем), коришћени су у истом облику веома дуго, још од 13-14. века и надаље све до 16. века.⁶²⁷ Веома су бројни у материјалу манастирских комплекса, али су ретко уско хронолошки опредељени и углавном налажени у појединачним или у неколико примерака, што је онемогућивало да се утврди ком делу и каквом комаду намештаја припадају.⁶²⁸ Представе истих познате су са фресака и минијатура,⁶²⁹ али њихова детаљнија упоредна анализа са самим налазима још увек недостаје. Према подацима М. Љубинковић у комплексу цркве Св. Николе, у средњовековном бунару нађен је уломак намештаја који је она приписала наслону

⁶²⁵ У гробу 16 у цркви IV на средњовековном Трговишту код Новог Пазара, која је датована у прву половину 15. века, нађене су две овакве гвоздене звездице управо уз налаз текстила, кићанки и текстилних дугмади (Јовановић В., Обрадовић Т., *Неколико гробних налаза звездица*, 12, Т. III).

⁶²⁶ Тачним бројем не располажемо, јер уз седам стубића уведених у инвентар, а данас загуљених, у списковима студијског материјала помињу се бројни мањи фрагменти ових предмета.

⁶²⁷ Хан В., *Профани намештај*, 41-44.

⁶²⁸ Кандић О., Минић Д., Пејовић Е., *Манастир Милешева*, кат.бр. 72 (хоризонт од средине века до 1688.г.); Минић Д., *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, 230, Т.1/5 (слој шута насут као подлога новог пода у цркви); Љубинковић М., *Некропола Цркве св. Петра*, Т. XVII/8, 9, 12; Зечевић Е., *Археолошка истраживања*, 45, сл. 1.

⁶²⁹ Хан В., *Профани намештај*, 11 и даље.

„стола“ или делу полијелеја, обрађен и са лица и са наличја (Т.XLVI/12).⁶³⁰ У питању је комад ораховог дрва чије је позађе обрађено ручном алатком у виду удубљених водоравних правилних трака, док су мотиви изведени уметањем комада полиране кости рога облика мањих ромбова и већих и мањих равнокраких троуглова (интарзија). Главни орнаменти, као и ивична орнаментална трака исцртани су сребрном жицом. Цео рад на интарзији припада византијском техничком поступку, док се сама обрада позађа у дрвету сматра јединственом, тако да је према општој концепцији рада (малобројни мотиви на широкој површини позађа и управо коришћење само два мотива) приписан најпре 13. веку.⁶³¹ Међутим, М. Љубинковић на истом месту истиче и да се главни орнаменти у виду шестокраке звезде са мотивом саћа и шестолатичног цвета, као и ивична трака са ромбовима, налазе и на намештају са интарзијом у 16. столећу, као уосталом најчешћи мотиви у нашој интарзији. Како је обрађен са обе стране, што значи да је стајао у слободном простору, чини се вероватнијом претпоставка да представља остатак неког комада дрвеног намештаја за цркву или неку од профаних грађевина у комплексу. Нажалост није тачно наведено где је комад нађен у односу на бројне уломке грнчарије сликане енгобом 15-17. столећа (и једни и други на дубини од 8-12м бунара), да би се могло тврдити да припада овом каснијем периоду. Поред печата купастог облика са поломљеном дршком од олова, излизаног и нечитког натписа и представе нађеног над малтерном површином са каменом у слоју са материјалом 17. столећа (Т. XXXIV/7), ван затвореног археолошког контекста нађени су и делови новијих металних кандила и кадионица (обручи, ланци, странице), окова (јеванђеља?). Црквеном мобилијару припада један уломак бронзаног полијелеја, нађен својевремено при рашчишћавању рушевине цркве и бронзани свећњак, доспео у слој вероватно након напуштања манастира и пустошења којим је након тога изложен, што потврђује и датовање према аналогним примерцима 16-18. столећа (Т.XXXIV/6 и 8).⁶³² Најмлађим налазима ове врсте припада бронзани крст-проскурник са Распећем, годином 1872. на реверсу, урезаним натписом (**СВЕТИ НИКОЛА/ ДУСС=**

⁶³⁰ Ćorović-Ljubinković M., *Crkva svetog Nikole*, 125.

⁶³¹ Ћоровић-Љубинковић М., *Дрво*, 198, сл. 1. За такво датовање се одређује и с тога што се прикази намештаја са интарзијом у нашим ликовним делима налазе најчешће у 12-13. веку.

⁶³² Поповић М., Бикић В., *Комплекс средњовековне митрополије*, сл. 100, кат. бр. 208-214.

през/зечеа=апосто/свит=ио(ени ?) бати) и годином 1856. на постољу, који је нађен на површини рушевине зграде (Т. XXXIV/9).⁶³³

2.4.4. Накит

Накит у археолошком материјалу је углавном познат преко налаза из гробова, па је то и овде случај (сл. 108).⁶³⁴ Треба одмах нагласити, што је очекивано, да највећи број припада инвентару гробова укопаних у турском раздобљу, односно у периоду када је гробље око цркве Св. Николе постало место сахрањивања локалног живља. Као и остала грађа и накит ће бити приказан кроз врсте, типологију где ју је било могуће извести и хронолошким редом према припадности издвојеним културним стратумима од најстаријег из касноантичког доба, преко средњовековног до новијег доба, с тим што ће нашом анализом бити обухваћени само средњовековни налази и делом они познији у контексту датовања старијих средњовековних. Као и код других врста покретног материјала изостаће детаљнија анализа типова и орнаментике, као и њиховог порекла и симболике, већ ће пажња бити усмерена на археолошки контекст налаза накита и датовање које из тога произилази у поређењу са аналогним примерцима. Накиту за главу припадају наушнице и игле; око врата и у пределу груди ношене су ниске и ланчићи с привесцима, док је накит за руке представљен прстењем и наруквицом. Посебну групу коју условно можемо назвати и накитом чине украсни и уједно функционални делови одеће, где су сврстана дугмад, метални делови појаса – копче различитог типа, пафте, апликације и алке, прапорци. Већином су то скромнији примерци израђени од бронзе, знатно мање од сребра, разноликих типова и начина израде. Податак да је овде пронађен златарски калуп је сада не могуће потврдити, с обзиром да није инвентарисан на терену нити је сачуван до данас.⁶³⁵

---

⁶³³ Припада групи крстова проскурника руског типа. Идентичну аверсну страну има крст са урезаном годином 1872. из Петрове цркве код Новог Пазара, нађен на дну зиданог гроба I у северном параклису цркве (Љубинковић М., *Некропола Цркве св. Петра*, Т. X/10).

⁶³⁴ На сл. 108 нису картирани налази дугмади и метални делови који су служили за закопчавање појасева (алке, пређице) и других делова одеће (мамбрете), који се као превасходно функционални делови одеће могу наћи и на одежди свештених и монашких лица, као и лаика.

⁶³⁵ Дневник радова од 06.08.1970. године.

*Наушнице*⁶³⁶ спадају у ону врсту накита која омогућава да закључци у погледу идентификације типа и датовања буду у највећој мери тачни и поуздани, посебно кад је реч о луксузнијим средњовековним примерцима. Оне су овде ретке као што се и очекивало, тако да не рачунајући касноантичке гробове (гроб 625X и XV) из којих потичу свега два пара наушница, наушнице су евидентирани у броју од укупно 19 комада (18 сачуваних), од чега је пет у пару. Све представљају налазе из гробова, али за нас су посебно значајни карактеристични средњовековни примерци, који се могу разврстати у четири различита типа. Каричицима припадају два типа. Први тип представља један примерак тзв. „S“ каричице, данас загубљен, који је нађен у гробу 562 јужно од цркве (Т. XL/1).⁶³⁷ Реч је о сребрној отвореној дебљој карици кружног пресека на једном крају стањеног и зашиљеног врха, док је на другом крају стањен и раскуцан у „S“ завршетак. То је познат тип наушница карактеристичан за тзв. бијелобрдску културу, али распрострањен у великом броју на целом простору Србије и шире у региону, иначе датован у раздобље од задње трећине 10. до 12. столећа,⁶³⁸ њихово коришћење на српским подунавским локалитетима може пратити и кроз 13. столеће.⁶³⁹ Јужније од Дунава и Саве (не рачунајући шири појас Подунавља тј. налазе из Трњана, Миријева и Браничева), на српским налазиштима оне нису бројне, те се према објављеним налазима може говорити о појединачним примерцима присутним на југозападном (Напреље, Трговиште, Петрова црква),⁶⁴⁰ и централном делу Србије (Мрчајевци, Чачак, Добрача код Крагујевца, Пољна код Трстеника),⁶⁴¹ као и на локалитетима територијално ближим Куршумлији (Доња Топоница код Прокупља, Матичане код Приштине, Св. Пантелејмон у Нишу).⁶⁴² Међу овим наушницама постоје

⁶³⁶ Све примерке ћемо третирати под општим термином *наушница*, иако је евидентно да су поједине ношене само тако што су се карикама провлачиле кроз ушне ресице.

⁶³⁷ Својевремено била представљена на изложби и кроз пратећи каталог *Накит на тлу Србије*, кат. бр. 453, након чега јој се губи траг, али је захваљујући излагању фотографисана.

⁶³⁸ Giesler J., *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur*, 113-116.

⁶³⁹ Минић Д., *Рибница*, 263; Јанковић М. и Ђ., *Словени у југословенском Подунављу*, 55. У период 12-13. столећа су датовани и налази ових каричица у јужном делу румунског Баната, па и налази на левој обали Дунава.

⁶⁴⁰ Премовић-Алексић Д., *Напреље*, 33, Т. II/1; Јовановић В., Минић Д., Ерцеговић-Павловић С., *Некрополе средњовековног Трговишта*, 30, Т. I/1-2; Љубинковић М., *Некропола Цркве св. Петра*, 200, 226, Т. XV /9-10 (гроб женске особе сахрањене у сандуку са неколико каменова око сандука).

⁶⁴¹ Радичевић Д., *Средњовековна некропола*, 27 (гроб 18), сл.3 и 4/1-2 и Исти, *Средњовековно српско гробље*, 88, Т. II/2; Гарашанин М. и Д., *Средњовековно српско гробље у Добрачи*, 199, сл. 12а; Васић М.М., *Старосрпска налазишта*, 45-46, сл.10.

⁶⁴² Трбуховић В. и Л., *Доња Топоница*, кат. бр. 2 и 8; Јовановић С. В., *Археолошка истраживања*, 24, сл. 12; Кораћ В., *Истраживање остатака*, Т. III, 133.

разлике у димензијама, дебљини жице и изгледу и величини S петље, на основу чега је прављена и хронолошка разлика међу њима.⁶⁴³ Међутим, оне се међусобно разликују и према завршетку другог краја који може бити равно засечен или зашиљен (тј истањен и искуцан у виду игле), као код нашег примерка, при чему је важно нагласити да су наушнице тако моделованог веома ретке на матичном тлу распрострањености бијелобрдских наушница, што би указивало на њихово позније датовање. Нашем примерку је најближа аналогија у сваком погледу наушница из гроба 90 некрополе око Немањиног Св. Пантелејмона у Нишу. Та наушница је нађена заједно са сребрним прстеном који носи грчки натпис и коме се аналогије могу наћи међу луксузним комадима византијског прстења 9. века, али и печатном прстењу 13-14. столећа у Бугарској.⁶⁴⁴ Мања од две наушнице овог типа из некропола средњовековног Трговишта такође је идентичног облика као наша и њено датовање се уопштено ставља у период млађи од 12. столећа.⁶⁴⁵ Тек поједине наушнице у овде наведеним примерима датовани су у доба млађе од 12. столећа тј. у 13-14, коме би припадао и наш примерак, као нпр. наушница из Напреља (из 14. века) или пар из гроба 73 некрополе око Петрове цркве (до краја 13. века), а реч је варијантама овог типа наушнице са петљом која је коришћена за закопчавање или са додатним украсом од коленцета и перле. Једини сребрни примерак зашиљеног краја, нешто мањих димензија од наше, датован позније нађен је у дечијем гробу 63 гробља на локалитету Над Лугом код Костолца, где се сахрањивало од краја 15 - до средине 18. века.⁶⁴⁶ Тако је и наш примерак, како је већ наведено, нађен у гробу жене заједно са сачуваним текстилом и иглама укосницама са шупље ливеним лоптастим главама, за које немамо поуздано потврђене примере старије од друге половине 15. столећа. Други тип каричица представљају *каричице од уврнуте жице* са три појединачно откривена примерка, два у гробовима северно од цркве и један непознатог места налаза, међусобно различита. Каричица од неправилно уврнуте жице из гроба 405а код с/и угла северне капеле нађена је у пределу карлице и фрагментована је, вероватно истом приликом кад је и сам гроб оштећен – укопавањем млађих гробних рака и

⁶⁴³ Марјановић-Вујовић Г., *Врсте и типови накита*, 8 и Иста, Трњане, 80.

⁶⁴⁴ Викић В., *Vizantijski nakit*, 96 i пар. 494.

⁶⁴⁵ Јовановић В., Минић Д., Ерцеговић-Павловић С., *Некрополе средњовековног Трговишта*, 30.

⁶⁴⁶ Богосављевић Д., *Касно средњовековна некропола*, 15-16, Т. XIV (стр.45).

прекопавањима, што једино говори да припада хоризонту старијих укопа на овом месту јер оне нису хронолошки осетљиве (Т.XL/2). Међутим, примерак од двоструке увијене жице из гроба 194 под темељима пирга (бронза или лоше сребро?), због места на коме је укопан има посебну вредност (Т.XL/3). У погледу датовања овог типа каричица, иначе доста ретког на нашим локалитетима, нема уске хронолошке одреднице. Највећи број (10) таквих на једном локалитету забележен је на простору некрополе главне градске цркве на Новом Брду, где је њихово датовање поуздано посведочено током прве половине 15. столећа, а још свега неколико појединачних налаза, од којих су неки сребрни, са других локалитета различито се датују од 13. века па надаље (све до средине 17. столећа), тј. нису прецизније датовани већ стављени у широки контекст укопавања на тим гробљима.⁶⁴⁷ Са далматинских некропола потичу примерци веома слични нашим, различитих димензија и већином од бронзе, који су такође широко опредељени у период од средине 10. па све до средине 15. столећа, при том уврштени међу карактеристичан старохрватски накит, будући да је примећено да их нема у накиту тзв. бијелобрдске културе у чијем репертоару има више типова накита од плетене жице.⁶⁴⁸ Примерци из Далмације датовани у раније раздобље 10-11. столећа се јављају у истим хоризонтима⁶⁴⁹ или ређе у истим гробовима⁶⁵⁰ са другим типовима накита карактеристичним за то доба (као нпр. што су наушнице са једном јагодом тзв. слепоочничарке или „S“ каричице и др). У сваком случају реч је о налазима чија појава на простору Србије, јужно од Дунава, није регистрована пре 13. столећа, иако постоји мишљење да могу припадати и периоду 11-12. столећу.⁶⁵¹ Постоји, такође и варијанта ових каричица од уврнуте двоструке дебље сребрне жице, ређе гвоздене, са петљама на оба краја, које се

---

⁶⁴⁷ Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 33 и нап. 59, кат. бр. 7. Закључак о датовању новобрдског примерка из гроба 290 би могао бити ревидиран (у 14. столеће), једино у случају разрешења фаза на објекту, посебно у његовом источном делу.

⁶⁴⁸ Petrinec M., *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, 236-237, T. 311 и Ista, *Dva starohrvatska groblja*, 199, T. III).

⁶⁴⁹ Исто, T.176,7; T. 228,1; T. 242,10; T. 259,4; T. 261, 3. Иста ситуација је и са ретким налазима ових наушница на бугарским локалитетима (Borisov B.D., *Djadovo*, 265, fig. 299).

⁶⁵⁰ Petrinec M., *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, T.265,3; T. 290, 3.

⁶⁵¹ Marjanović-Vujović G., *Necropole medievalne Vinča*, tomb 119. Евентуално би два примерка карика од уплетене жице (гроб 3 и налаз ван гроба) из средњовековне некрополе у Банатском Аранђелову могли припадати тим старијим примерцима (Станојев Н., *Некрополе X-XV века у Војводини*, 16-17, бр. 27).

датују у 13-14. столеће.⁶⁵² Према свему се чини да наш примерак наушнице нађене у гробу на који је налегао зид пирга треба датovati у време далеко пре његове изградње тј. пре седамдесетих година 13. столећа и довршетка Доментијанове биографије Св. Симеона (1264. године) у којој га помиње.⁶⁵³ Због положаја гроба коме припада, у односу на пирг и цркву, наушница би највероватније припадала 11/12. столећу и хоризонту који је претходио заснивању манастира на овом месту. На такво датовање би посредно указивао и изостанак неких карактеристичних облика наушница друге половине 12. и прве половине 13. столећа, као што су напр. наушнице са једном биконичном јагодом.⁶⁵⁴ Типу висеће или наушнице са вертикалним привеском различитог облика припадају и наушнице с кариком савијеном у облику знака питања, који овде представља пар са привеском у облику гужве спирално навијене жице из дечијег гроба 236, северно од пирга (Т.XL/4). На основу налаза ових наушнице у гробу под стазом која води око пирга М. Љубинковић је закључила да је до рушења пирга дошло у периоду између краја 13. и средине 15. столећа, датујући наушнице у 13. столеће.⁶⁵⁵ Наушнице са кариком у виду знака питања познате су са средњовековних налазишта у Србији у различитим варијантама и углавном датоване оквирно у период 12-14. столећа.⁶⁵⁶ Прецизније датовање појединачних примерака на овим гробљима дугог трајања није раније разматрано, али нека истраживања показују да се генерално појава висећих наушница са овако обликованом кариком мора сместити у период од средине 13. и током 14. столећа, јер нема примерака који би се могли датovati у 12. или прву половину 13. века.⁶⁵⁷ Налази ових наушница, наиме, на огромном простору од Новгорода, преко јужне Русије, Румуније (Молдавије и Влашке), доњег Дунава и источне Мађарске (где се њихова појава

⁶⁵² Манева Е., *Средновековен накит*, Т. 13-31/31а, б (пар из женског гроба 162 са конструкцијом од камених плоча, као и други пар и такође женског гроба 467 исте конструкције, Просек-Демир Капија) и 60/9 (гроб 37, Прилеп-Гробишта); Ерцеговић-Павловић С., *Средњовековна насеља и некрополе*, 27 (гроб 13), сл. 7,5.

⁶⁵³ Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, 19.

⁶⁵⁴ Уп. Радичевић Д., *Периодизација позносредњовековних некропола*, 197.

⁶⁵⁵ Минђуше различитих облика на којима је примењена техника обавијања жицом, она датује од краја 12. до 14. столећа, када нестају из употребе. Овај пар наушница из гроба датује у 13. век јер их сматра ранијим од варијанте са вертикалним привеском и јагодом (чију појаву везује за 14. столеће). Отуд закључак да њихово датовање у сам крај 13, или прве године 14. столеће не изгледа вероватно (Соговић-Љубинковић М., *Црква светог Николе код Куршумлије*, 122-123 и Т.XLIII/1).

⁶⁵⁶ Минић Д., *Спирално увијена жица*, 77 и Т.I/5-7; Bikić V., *Vizantijski nakit*, 74-77.

⁶⁵⁷ Радичевић Д., *Периодизација позносредњовековних некропола*, 205-206 (уп.. Исти, *Гробља VII-XV века*, 156-158 са нап.).

повезује са Куманима, који су тај простор населили повлачећи се пред Монголима), се датују по правилу у другу половину 13. и 14. столећа. У Бугарској тј. у доњем Подунављу, где су иначе Кумани имали велики утицај учествујући и у стварању Другог Бугарског царства, познати су са некропола 13-14. столећа,⁶⁵⁸ те и наши налази у Подунављу и јужније не могу бити старији, што показују и поуздано датовани примерци са Новог Брда.⁶⁵⁹ При томе треба нагласити да се украс од спирално увијене жице и јагоде јављају појединачно, али и заједно на истим наушницама, као и да се на нашем примерку појављује додаток у виду стаклене перлице, за коју немамо аналогију. Према врсти украса (гужва жице изнад завршетка у виду петље, са или без јагоде) аналогије им налазимо у наушницама са некропола у Винчи, Лешју и Брестовику.⁶⁶⁰ Нешто луксузнијим примерцима позносредњовекових наушница припадају два пара готово идентичних *лунуластих шупље ливених наушница* са кариком која се копча на шарнир. Пар сребрних нешто боље очуваних наушница нађене су лево и десно од лобање скелета у гроба 422 (Д6), у коме је била сахрањена женска одрасла особа без других прилога (Т. XL/5). Други пар лошије очуваних из гроба 624 укопаног у близини претходног, западно од њега, део је накита приложеног уз скелет девојчице (Т. XL/6) коме припадају прстен са леве руке (Т. XLII/5) и фрагментована гвоздена игла, нађена поред десне надлактице.⁶⁶¹ Представљају тип наушница добро познат преко бројних примера са територије Србије, са украсом изведеним урезивањем, употребом нијела или аплицирањем, датованих преваходно у сам крај 14. и прву половину 15. столећа, али је њихова употреба посведочена и у наредном веку, када оне постепено уступају место варијанти сложенијег и китњасте облика и већих димензија.⁶⁶² Не улазећи у развој и порекло овог типа, напоменућемо да су овакве неукрашене заступљене и у материјалу са бугарских налазишта 12-14. столећа и да их нема на простору западног Балкана. Нашим примерцима је јако сличан обликом и димензијама пар

⁶⁵⁸ Станчев Ст., Начева Ив., *Средновековен български*, 97, обр. 9/34 и 10/71; Бобчева Л., *Некропол*, 156, Т. XVI/348; Бъчваров И., *Јантрени некрополи*, 24, обр. 10; Чангова Ђ., *Перник*, 140, обр. 123/16.

⁶⁵⁹ Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 41-43 и нап. 79-80, кат. бр. 14-15.

⁶⁶⁰ *Накит на тлу Србије*, кат.бр. 281 (гроб 343) и Марјановић-Вујовић Г., *Винча*, 171, Т.LXXVIII (гроб 595) и *Ista, Necropole medievale Vinča*, Y216 (гроб 523); Милошевић Д., *Средњовековна некропола у селу Лешју*, 158, Т. III; *Накит на тлу Србије*, кат. бр. 309 и 312.

⁶⁶¹ Тер. инв. 412/76.

⁶⁶² Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 45-47 са нап.; Bikić V., *Vizantijski nakit u Srbiji*, 53-54 са нап.

неукрашених наушница из студеничке цркве Св. Николе, нађене у гробу који се налазио на истој коти (даље од припрате) са гробом уз њен северни зид, у коме је нађен луксузнији примерак овог типа наушнице, датован у 14 - почетак 15. века, као и мања наушница из дечјег гроба на локалитету „Над Лугом“ код Пожаревца, некрополе на којој се сахрањивало од друге половине 15. века.⁶⁶³ Најмлађем позносредњовековном типу наушница припадају три појединачна примерка *отворене каричице* са једним зашиљеним крајем, а другим раскуцаним и моделованим у виду различито *стилизованог цвета* (Т.XL/7-9). Све три су нађене у гробовима са скелетима женских индивидуа, северно и источно од цркве, а две од њих не представљају и једине налазе у гробу, тако да све околности упућују на коришћење ових наушница у ширем временском периоду сигурно не пре средине 15. столећа. Примерак из гроба 215 млађе жене, укопаног близу јужног темеља пирга, нађен је са фрагментованом гвозденом иглом и привеском – трепетљиком (Т.XL/8).⁶⁶⁴ Из девастираног женског гроба б.б. уз 389а, који га је највероватније и оштетио, потиче друга оваква са перлицом (Т.XL/7) занимљива због околности налаза јер је нађена положена десно од лобање са једним паром фрагментованих висећих минђуша са перлицама и делом сребрне минђуше с шарниром (Т.XLIII/1), у гробу коме је погрешно приписан и прстен позносредњовековне форме (Т.XLI/8). Готово идентична првој описаној је наушница нађена у остави накита и новца Сулејмана I (1520-1566) из тзв. Сашке цркве на Новом Брду.⁶⁶⁵ Тим налазом је поуздано потврђена употреба овог типа наушнице у 16. столећу, али и њена израда већ у 15. столећу. Слични примерци нешто другачије стилизованог вегетабилног завршетка су нађени и на територији Македоније, и њихово датовање се ставља у позни средњи век, пре свега на основу ликовних приказа на фрескама, а верује се да прелазе у народни накит словенског живља и у најранијем периоду под Турцима.⁶⁶⁶ Према примерку овог типа наушнице нешто

---

⁶⁶³ Радан-Јовин М., *Црква Св. Николе, 77* и Зорић И., *Метал*, кат. бр. 2; Богосављевић Д., *О новим налазима*, 229-230, сл. 1а, Т. I,1.

⁶⁶⁴ Тело игле тер.инв. 238/68 и привесак у облику у виду трепетљике срцолико/листоликог облика са алкицом, тер.инв. 237/68. Идентичне трепетљике се налазе напр. на појасу из оставе у Ритопеку датованој према новцу у крај 17.века, са најстаријим новцем из 1511, а најмлађим из 1678. године (Бирташевић М., *Сребрна остава*, сл. 1), док је већина трепетљика 17-18. века другог облика и перфорирана.

⁶⁶⁵ Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 45, кат. бр. 144.

⁶⁶⁶ Манева Е., *Средновековен накит*, 44, Т. 14-0/2, 30/01, 31/87 (уп: Aleksova B., *Prosek-Demir Karija*, 33, женски гроб 108 са наушницом овог типа и прстеном Т.XIX/212; 43, дечји гроб 318 са

другачије стилизације листоликог завршетка нађеном у гробу 6 цркве Св. Николе у Пороишћу код Разграда у Бугарској, међу накитом и једним печатом, али и са новцем Мурата IV (1623-1640), потврђена је њихова употреба и током 17. столећа.⁶⁶⁷ На 17. столеће као горњу границу указује и наш трећи примерак наушнице из гроба 591 источно од апсиде (Т. XL/9), његовим положајем над гробовима средњовековног хоризонта, при чему је негиран гробним укупима 18 - 19. столећа.

Игле су представљене са свега два типа. Четири бронзане игле са малом лоптастом главом до данас сачуване и једна у међувремену загубљена, скоро све из гробова, представљају најбројнији, уједно и најједноставнији тип игле-укоснице карактеристичне у накиту позног средњег века, али и касније све до новијег доба.⁶⁶⁸ Да је тако сведочи нам једна од њих из женског гроба 558 (Т. XLIII/3) која се поуздано не може датовати раније од друге половине 18. столећа с обзиром да је укопавањем овог гроба оштећен млађи гроб 605 у коме је између осталог нађена сребрна турска пара Мустафе III из 1757. године.⁶⁶⁹ Игла овог типа нађена је и изнад скелета у гробу 7 у нартексу над којим је, по М. Љубинковић, стајала некад надгробна плоча Вратка Чихорића из средине 14. века (Т. XLIII/2). Међутим, закључили смо да није сигурно да је то првобитно место плоче, као и да је игла могла припадати гробу иако је нађена у слоју шута, јер је и сам скелет растурен и оштећен у некаквом прекопавању овог простора. Нема сигурних показатеља да и један гроб са овим иглама овде треба датовати у средњовековни период, тако је и гроб у наосу вероватно укопан након 17. столећа пошто је манастир напуштен, а црква престала да служи. Другом типу припада седам игала нађених заједно у гробу 562, у јужном делу порте (Т. XL/10). То је тип игле са већом лоптастом главом начињеном од две шупље калоте, са украсом од купе гранула у врху. Оне нису чест налаз у археолошком материјалу са наших налазишта, што је делом и

привеском, оба са конструкцијом од камених плоча). У 15. столеће, према ликовним изворима, ове наушнице датује и Б. Радојковић (уп. Радојковић Б., *Накит код Срба*, 213-214. Т. 157-158).

⁶⁶⁷ Маргос А., *Късносредновековните църкви*, 120, Т. XV/8.

⁶⁶⁸ Сачуване под тер. инв. 7/67; 334/76 и пар 429/76 и загубљена 160/75. уп. Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 55-57 са нап. 115, кат. бр. 26. Игле овог типа поуздано стратиграфски датоване у слој од краја 16. века до 1688. године нађене су у млађем турском хоризонту грађевине која се приписује комплексу београдске средњовековне митрополије (Поповић М., Бикић В., *Комплекс средњовековне митрополије*, кат. бр. 218-219, сл.101), а студенички примерак из припрате је датован у хоризонт 18-19. столећа (Пејовић Е., *Каталог археолошких налаза*, кат. бр. 164); такве су нађене у три гроба 18.19. столећа код Лазаревца (Симић З., Благојевић М., *Мађарско гробље*, сл.5).

⁶⁶⁹ Мустафа III (1757-1774), 1171 Н=1757. година, тер. инв. 402/76.

результат чињенице да су познати примерци датовани углавном у 16-17. столеће тј. да локалитети тог доба нису пуно истраживани, а при том је реч о једноставнијој варијанти без купе гранула.⁶⁷⁰ Један од ретких налаза датованих у прву половину 15. столећа, са сачуваним само главама (3) од сребрног лима без украса у виду гранула, нађени су у Вршачком замку, док су у накиту са бугарских локалитета игле ретке, али међу њима је заступљен и тип игле са лоптастим шупље ливеним главама чије је датовање смештено у период трајања некропола на којима су нађене, због чега произилази да су старије од наших.⁶⁷¹ С друге стране у оставама накита поуздано датованих новцем 17. столећа има игала са шупљом лоптастом главом, али далеко богатијег украса уз употребу филиграна и гранулације, често и привесака-трепетљика.⁶⁷² Најстарија поуздано датована остава са једном иглом са лоптастом ажурираном главом и купом из средњовековног Трговишта припада самом крају 15. или 16. столећу.⁶⁷³ Осим што би из овог произишло да наши примерци представљају некакву прелазну варијанту између обичних игала без украса, углавном бронзаних шупље ливених глава и оних луксузнијих израђених већином од сребрног лима или ливених и украшених у техникама филиграна и гранулације, занимљивост овом налазу даје чињеница да су нађене у истом гробу са поменутом S каричицом.⁶⁷⁴

---

⁶⁷⁰ Радичевић Д., *Средњовековно српско гробље*, 103, Т.1/12-13, 15, 17 (без купе); Праштало П., *Средњовековне некрополе*, 31, 115, сл. 18/3; Јовановић С., *Средњовековне некрополе*, 303, сл. 1/4. Треба напоменути да ниједан, мени познат, примерак овог типа игле не представља поуздано датован налаз (новцем или као затворен археолошки налаз). Њихово датовање изведено је у оквирима трајања гробља на којима су налажена или на основу млађих сребрних примерака богато украшених у техникама филиграна и гранулације, или израђених у техници проламања, са купом гранула као украсом, налаженим у оставама с новцем 17-18.века. Чињеница да их нема међу накитом позног средњег века, поуздано датованом, када су бројна дугмад ливена на исти начин као и лопте ових игала, би говорила у прилог њиховом датовању у 16. столеће с могућношћу да су се појавиле и нешто раније и да су биле у употреби и касније, током 17. столећа.

⁶⁷¹ Брмболић М., *Вршачки замак*, 81, кат. бр. 9-11, сл. 45/1. Са гробља у Ловечу у Бугарској две сребрне и позлаћене, дуге 5 цм, које су према ауторима служиле као укоснице, потичу са с/и дела гробља формираног на хумци, међутим њихов контекст налаза (гробна целина) није познат, јер су нађене при равнању терена за градњу зграде ловачког дома као и један део накита и новца који опредељују некрополу у период 10-13.века (Георгиева С., Пешева Р., *Средновековен бугарски некропол*, 520-521, 547, обр. 43/3). Из гроба 160 некрополе 13-14. столећа у Калиакри, потиче једна игла са лоптастом главом, нађена заједно са обичном отвореном каричицом (Бобчева Л., *Некропол*, 170-171, Табл. X/160).

⁶⁷² Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Накит*, 52, Т.LVIII-LIX; Иванић Б., *Накит*, кат. бр. 419-431, 451.

⁶⁷³ Минић Д., *Остава накита*, 27, Т. I/3.

⁶⁷⁴ Сачувана су још шест целих или фрагментованих тела игала од гвоздене или бронзане жице, за које се, барем кад су у питању бронзани примерци може претпоставити да припадају овој наједноставнијој врсти игала-укосница са пуно ливеном лоптастом главом. Све потичу из гробова,

У накит који је красио врат и груди сврстани су појединачни налази перли и привесци, као и групе перли које су чиниле *ниске* и метални ланчићи. Међу привеске спадају и новчићи, пробушени и секундарно искоришћени, као и прапорци, који могу имати и функцију дугмета. Ниске од мноштво ситних перли различитог облика, димензија, као и материјала од кога су сачињене, веома су заступљене у инвентару средњовековних некропола на територији Србије.⁶⁷⁵ Овде на простору око цркве Св. Николе ниједна није идентификована као средњовековна, ни условима налаза нити типом. Практично само крстић-привесак од стетатита нађен у грудном кошу с десне стране скелета из гроба 328, поуздано припада међу најстарије налазе средњовековног хоризонта (Т. XXXIV/1). Он је ношен као привесак на некаквој врпци, али је његова примарна функција предмета који су представљали израз личне побожности, истовремено у функцији личне заштите, односно амулета (апотропејски карактер). Сачувано је девет различитих ниски и 9 појединачних налаза перли од стакла или кости углавном из слојева.⁶⁷⁶ Седам ниски је састављено од стаклених перлица углавном ситних и различитих боја (беле, зелене, тамно плаве, црвене) од којих најмања броји 10 комада (и једина која има и коштане перле, Т. XLIII/4), а једној од њих из гроба 242 с новцем с краја 19. века, перле су толико ситне да их је тешко избројати (преко 800). Пет су из гробова (гроб 5/71, 214, 242, 474, 564), а двома се не зна место налаза. Све три са највећим бројем избројаних перли су нађене у јужном делу порте – једна од 744 перле расуте међу шакама жене у гробу 474, друга из гроба 564 са 183 перле нађена с новцем 18. века (Т. XLIII/5), док је трећа од 249 сачуваних перлица из гроба 5 имала пробушену турску парицу као привесак. Занимљиво је да су све биле једини прилози у гробовима. Поред њих другу врсту такође накита новијег доба представљају ниске од новчића; обе сачуване припадају гробовима друге половине 18. столећа јужно од цркве,

---

као једини налази у њима, с тим што су у два случаја пронађене у пару и увек у пределу око лобање или испод ње (све укупно 11 игала).

⁶⁷⁵ Марјановић-Вујовић, *Трњане*, 74-77 са нап. У гробљима 10-12.века су ниске битно заступљеније него током позног средњег века, а карактеристичне су по перлама различите величине и облика, вишечланим, као и оним са инкрустацијом, често у комбинацији са каури шкољкама и привесцима различите врсте (прапорци, римски новчићи и сл.), какве овде недостају.

⁶⁷⁶ Само једна потиче из гроба 534 с новцем 18. века, а већина из слојева међу гробовима јужно од цркве. Поред ових према подацима из дневника и теренског инвентара још у шест гробова (89, 93, 221, 255, 501, 551) је било перлица или металних алкица од ланаца који су данас загуљени, као и два привеска начињена од парица са алкицом из гробова (266 и 344) и три бронзана прапорца, сви ван гробова.

налази у њима (гробови 795 и 796).⁶⁷⁷ Овом добу припадају још два привеска из гробова 215 и 266 (уз новац 18. века), у облику трепетљика с алкицама. Већи *прапорац* од бронзаног лима састављен од две шупље половине нађен над ногама скелета у гробу 844 (Т. XL/11) припада, судећи по објављеној грађи, типу који се датује углавном у оквирима средњег века, и који се у ранијој фази јавља упоредо са другим типом прапорца карактеристичним за тзв. бијелобрдски материјал, за које се верује да су коришћени као амулети.⁶⁷⁸ Прапорац истог типа као куршумлијски је нађен у дечијем гробу 604 око Новобрдске катедрале, заједно са новцем Ђурђа Бранковића кованом између 1410. и 1427/29. године.⁶⁷⁹ За два нешто мања прапорца истог типа из гроба 26 некрополе око цркве II средњовековног насеља Трговишта, око кога се највише сахрањивало током 15. столећа, али и касније у 16-17. веку, се сматра да је могао бити коришћен у функцији дугмета, док уже датован примерак из Сталаћког града веома сличан нашем димензијама и обликом има крстаст разрез.⁶⁸⁰ С обзиром на место налаза и величину, наш прапорац можда није ношен као привесак већ као функционални део ношње индивидуе у гробу 844. Гроб се налази у групи гробова међу којима је било и мушких женских и један дечији гроб, сви без прилога и укупани на приближно истој дубини, уз свега неколико поремећених уповавањем млађих на истом месту. Остала три бронзана прапорца из слојева, истог типа и сличних димензија, данас загубљена, вероватно представљају налазе из самих гробова, а један од њих је нађен у слоју заједно са угарским новцем средине 16. века.⁶⁸¹ Да

---

⁶⁷⁷ Ниска од 29 пробушених новчића садржи новце турских владара из периода од 1757 до 1774. И ватиканска издања без године (тер.инв. 643/80), а друга од 16 пробушених парица садржи најстарији дубровачки новчић из 1692. и аспре четири турска султана са коваеима из периода од 1703. до 1774. године (тер. инв. 645/80).

⁶⁷⁸ Прапорац истог облика као наш је нпр. нађен у гробу детета 35 на некрополи (друге половине 11-прве половине 15. века) у Хинги код Суботице поуздано датованом новцем угарског краља Ладислава I (1077-1095), уз још два примерка из дечијих гробова, уп. Шафарик О., Шулман М., *Хинга*, 18-19, Т. IV/10 (гроб 35, П 1,8цм). Аутори сматрају да су сличну функцију као дугмета могли имати и прапорци, као и да је њихово ношење, с обзиром на појаву у дечијим гробовима, у вези са неким сујеверјем (Исто, 36). Неки сасвим познији примери прапорца у дечијим гробовима показују да није без основа претпоставка о симболичном значењу ових предмета (нпр. 2 прапорца сличног типа у дечијем гробу 63 на гробљу 18-19.века, уп. Симић З., Благојевић М., *Мађарско гробље*, 68, сл.6 и Јовановић В., *Прапорци*, 83).

⁶⁷⁹ Инв бр. 5071 (АЗНМ), необјављено; уп. Димитријевић С., *Српски средњовековни новац*, 296, бр. 29.

⁶⁸⁰ Јовановић В., Минић Д., Ерцеговић-Павловић С., *Некрополе средњовековног Трговишта*, 40, сл. 17/в; Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, 152 са нап.. 567-570, кат. бр. 306.

⁶⁸¹ Тер.инв. 293/75, нађен уз денар из 1547. године, угарски краљ Фердинанд I (1526-1564), тер. инв. 294/75 (Huszár L., *Münzkatalog Ungarn*, no. 950).

ни према облику не могу бити поуздан елемент за датовање показује чињеница да су овакви прапорци већих димензија напр. били качени на бочне разрезе сакоса, као што се види преко примера ових комада архијерејске одежде до најновијег доба из ризница српских манастира.⁶⁸²

Евидентирано је свега шест фрагментованих бронзаних *наруквица* истог типа, од којих је сачуван само пар из гроба 398, северно од цркве у кв. Д9 (Т. ХLI/1).⁶⁸³ То су пуно ливене наруквице отвореног типа различито обликованих крајева, углавном кружног пресека и украшене делимично или на целој површини (Т. ХLIII/1-4). Украс чине урезане линије, праве, укошене имитирајући тордирање или укрштене творећи какав геометријски орнамент, или у комбинацији са круговима са тачком. Две међу њима су нађене у слоју, али вероватно, као и остале из гробова 349 и 398 представљају налазе из старијих девастираних гробова у овом делу порте. Пуно ливене наруквице различитог пресека (кружног или овалног, правоугаоног или квадратног и троугаоног), са крајевима заобљеним или проширеним, понекад зашиљеним или искуцаним, а датованим углавном од краја 10 - 11., али и 12. век, па и прву половину 13. столећа, бројне су у накиту са српских налазишта, као и суседних, у Македонији и Бугарској.⁶⁸⁴ Најближе паралеле нашој наруквици украшеној дубљим урезаним линијама на крајевима, налазимо управо у примерцима поуздано датованим у 12. столеће – наруквици из некрополе крај града Ловеча у Бугарској (из гроба 32 са новцем Манојла I Комнина), или гроба 64 некрополе Крстеви, у средњем Повардарју, са типичним

---

⁶⁸² Сакос с краја 17. столећа из ризнице манастира Пиве има са стране десет дугмади у виду прапорца (Сковран А., *Уметничко благо*, кат. бр. 104, Т. XII), а сакоси вршачког епископа Јована Георгијевића из 1755. године и карловачког Стефана Стратимировића из 19. столећа имају прапорце веома сличне нашим примерцима (Музеј Српске православне цркве у Београду). Златни прапорци-звонца се додају сакосу већ у 9. веку, када је по некима и уведен у службу, како би био сличан одећи старозаветних првосвештеника (Мирковић Ј., *Православна литургија*, 130).

⁶⁸³ Уз овај пар у материјалу се налази и фрагмент такође кружног пресека, која припада некој трећој наруквици, која није евидентирана у дневнику као налаз из овог гроба (Т. ХLI/1). Из дубљих слојева у с/з углу кв. Г15 потиче фрагмент дечије наруквице незнатно проширеног стањеног краја у виду ромба са урезаним паралелним линијама и Х (тер.инв.192/68, Т. ХLI/2). Фрагмент друге нађен у непосредној близини имао је раскуцан и лепезасто проширен крај украшен слично - у комбинацији правих и укрштених урезаних линија (кв. Г9, 3.о.с., тер. инв. 300/76, Т. ХLI/3). Из оштећеног дечијег гроба 349, у истом квадрату са гробом 398, потиче трећи примерак наруквице кружног пресека и сужених заобљених крајева (кв. Д9, тер.инв. 117/75, Т. ХLI/4).

⁶⁸⁴ Vikić V, *Vizantijski nakit*, 84 i нар. 421-423, сл. 54; Радичевић Д., *Периодизација позносредњовековних некропола*, 198; Манева Е., *Средновековен накит*, 73, Т. 50-55; Григоров В., *Метални накити*, 68-71 (тип. II-III).

накитом тог доба.⁶⁸⁵ На нашем тлу то је неколико примерака са локалитета у даљем или ближем окружењу.⁶⁸⁶ Мора се нагласити да готово идентичне бронзане наруквице постоје у накиту 4. столећа, по чијим узорима су и израђиване ове средњовековне.⁶⁸⁷ Појава ових наруквица на нашем локалитету је веома важна због чињенице да представљају ретке налазе који индицирају постојање гробова из времена пре заснивања манастира на овом месту, чему у прилог поред датовања у 11-13. столеће иде и чињеница да су две нађене у дечјим гробовима, а једна у гробу жене. Томе се донекле противи чињеница да недостају друге врсте истовременог накита, попут стаклених сликаних гривни или огрлица са таквим перлама које су бројне у материјалу 11. века, што би се могло објаснити кратким периодом у коме је започето сахрањивање до периода оснивања манастира (зато овде изостају и напр. наруквице од тордиране жице са петљама на крајевима које су карактеристичне и бројно заступљеније у материјалу 12. и прве половине 13. столећа). С обзиром на распоред ових налаза (у ужем појасу око цркве, северно где нема античких гробова и западно, где су међу бројним средњовековним укуповама констатоване само двојна античка гробница од опека и свега један дечији гроб 625 са наушницама), као и изостанак и гробова и налаза античког периода на површини коју заузимају зидови цркве и северно од ње, могло би се посредно закључити и да су ове сахране 11-12. века обављане око зидова постојећег храма.

Прстење спада у најбројнију врсту накита (не рачунајући дугмад који су пре свега функционални део одеће). Са овог локалитета према нашој евиденцији потиче укупно 53 прстена, од чега сачуваних 36 припада различитим типовима и хронолошки различитим периодима, а 17 је у међувремено загубљено. Реч је о мање луксузним типовима прстења, већином израђеног у бронзи и украса изведеног у ливењу. Већина, као што би се и очекивало, припада скромном инвентару гробова житеља Куршумлије сахрањиваних око цркве током целог периода турске окупације и касније по напуштању манастира. Међу сачуваним

---

⁶⁸⁵ Георгиева С., Пешева Р., *Средновековен български некропол*, 516, 536, обр. 32.1; Манева Е., *Крстеви*, 67, 126, 131, сл. 42 и Т. XIV/5.

⁶⁸⁶ Радојчић Н., Поповић П., *Мала Врбица-Конопиште*, 372, сл. 3.3; Бајаловић-Хаџи-Пешић М., *Накит*, кат. бр. 213 и 214, Т. XXXVI/2 и XXXVII/5; Поповић М., Иванишевић В., *Град Браничево*, 138 сл. 10/1; Поповић М., Бикић В., *Комплекс средњовековне митрополије*, 156, кат. бр. 401 Пејић П., *Пиротски град*, 230 и сл. 3; Петровић Д., *Средњовековна некропола*, 286, сл. 35/3.

⁶⁸⁷ Радуловић Ј., *Типолошка анализа наруквица са Виминацијума*, 361 са наведеним аналогијама, тип V/3, сл. 2/V/д, ђ; уп. Јовановић А., *Nakit u rimskoj Dardaniji*, 25, kat. br. 22-24.

примерцима девет прстенова (уз још три која данас недостају) типолошки и условима налаза је опредељено у средњовековно прстење – три припадају 12. веку, осталих шест периоду од краја 14., евентуално до почетка 16. столећа. Четири међу њима су откривени у гробовима укопаним северно, западно и јужно од цркве, и сви представљају једине налазе у њима. И за остале средњовековне примерке би требало претпоставити да представљају налазе из гробова, на различите начине доспеле у слојеве (укопавањем млађих гробова, насипом и денivelацијом терена). Бројном и широко распрострањеном типу прстења са квадратном плочастом главом и украсом у виду „окаца“ (4 или 5) припадају два прстена нађена током ископавања (Т. XLI/5-6). Још један прстен истог типа са овог локалитета, са четири „окца“, данас у збирци Народног музеја у Нишу нађен је током конзерваторских интервенција на цркви пре ових ископавања (Т. XLI/7). Овакво бронзано прстење тракасте карике често отворених крајева, са главом четвороугаоног облика украшеном мотивом тзв. окца или птичјег ока и пореклом из касноримског периода,⁶⁸⁸ има аналогије у бројном прстењу које се приписује бијелобрдској културној групи и датује у 10-11. столеће.⁶⁸⁹ Међутим, ливеног бронзаног прстења овог типа има и у инвентару гробаља, односно збирки где су датовани касније, тј. шире у период од 11-13. века и то на знатно широј територији од оне која се сматра матичном територијом распрострањања тзв. бијелобрдске културе.⁶⁹⁰ Не треба изгубити из вида да се мотив концентричних кругова тзв. окаца чест и на накиту позног средњег века, па чак и касније и то на

---

⁶⁸⁸ Радојковић Б., *Накит код Срба*, 80.

⁶⁸⁹ Марјановић-Вујовић Г., *Трњане*, 91, 110 (четири или пет окаца она тумачи представом крста Св. Андрије и везује само за прстење затворене карике, која су понекад замењена само једноставним јамицама, као на једном нашем примерку); Бајаловић-Хаџи-Пешић М., *Накит*, кат. бр. 250-251, 253, 256, 260-261 (све случајни налази); Крстић С., *Средњовековни накит*, 341, Т. III/3-6; Jovanović S., Vuksan M., *Medieval necropolis*, 217, 239, type III, fig. 15/1-2 (9-10. век); Шпехар П., *Средњовековни налази*, сл. 5/13-14 (11-13.в.) итд.

⁶⁹⁰ Аналогије према типу и броју од пет „окаца“ на глави налазимо у прстењу са целог простора Србије и суседства: Миленковић М., *Прстење Браничевске области*, Т. III/22; Милетић Д. А., *Накит од XII до XV столећа*, 175, кат. бр. 17-18 (10-12.в.); Jovanović S., Vuksan M., *Medieval necropolis*, Pl.III/9, VII/8. Са истих, али и са других локалитета потиче бројно прстење са украсом од окаца у различитим броју и распореду, различитих облика главе (правоугаоне, квадратне, шестоугаоне, кружне, касније и посебно налемљене) који се датују у исто или нешто позније време, уп. Миленковић М., *Прстење Браничевске области*, кат. бр. 22; Шпехар П., *Средњовековни налази*, сл. 5/10 (12-13. в); Милошевић Д., *Накит*, кат. бр. 1-6; Бајаловић-Хаџи-Пешић М., *Накит*, кат. бр. 651, Т. LIII (13. век?); Ђуровић И., *Средњовековни накит*, кат. бр. 54-55, 109 и сл.8, Бабић, *Културно богатство Прилепа*, кат. бр. 47-48 (12-14.век); Манева Е., *Средновековен накит*, Т. 75-77, 89. Накиту 9. и прве половине 10. века приписује се тип прстена правоугаоне главе украшене мотивом „птичјег ока“ са бугарских локалитета, као тип распрострањен пре свега на јужном Балкану, а кога наслеђује прстен плочасте кружне главе истог украса (Григоров В., *Метални накити*, 59, тип V1-2, обр.73 i 85).

различитим типовима накита, пре свега прстења, тако да мотив сам по себи не може бити елемент за датовање.⁶⁹¹ На оближњој Св. Богородици два оваква прстена са мотивом четири „окца“ представљају по свему најближе аналогije примерцима из Св. Николе, који су такође нађени током ископавања ван гробова. Налаз ова два прстена у површинским слојевима рушевине унутар просторије Ц зграде палате, уз чињеницу да су у тим слојевима нађени и фрагменти надгробних плоча, турски новац 18. века,⁶⁹² крст проскурник из друге половине 19. века (Т. XXXIV/9) и прстен истог доба (Т. XLI/8), потврдио би да је већ по ослобођењу од Турака било некаквих интервенција на сређивању порте и саме цркве; у тим радовима је било додатног девастирања стратиграфије о чему немамо никакав писан траг осим штуре белешке М. Ризнића,⁶⁹³ али у прилог чему говоре и интервенције на самој цркви (подови у кулама и спољној припрати). Девастираном женском гробу б.б. у северном појасу око цркве приписан је један прстен позносредњовековне форме (Т. XLI/8). Према профилацији карике са ромбоидним задебљањима, готички стилизованим орнаментом палмете (на глави у угловима розете) носи одлике прстења с краја 14. столећа и почетка 15. столећа, те му према елементима украса карике и главе налазимо паралеле у луксузном прстењу тог доба различитог облика, израђеном углавном у сребру уз коришћење нијела.⁶⁹⁴ Због типичне форме и украса, као и контрадикторних података о налазу овог прстена у групи са више врста наушница које су типски поуздано млађе од средине 15. столећа и у употреби до у 18. столеће, нема сумње да он припада старијем хоризонту (гробова?) с краја 14 -15. столећа.⁶⁹⁵ Два готово идентична прстена нађена на прстима обе руке скелета у гробу 693 у К6 припадају типу релативно бројном у познатом средњовековном материјалу (Т. XLI/9-10).

---

⁶⁹¹ Иванић Б., *Накит*, кат. бр. 1-3 (15-16. век), 61 (16-17. век); Бајаловић-Хаџи-Пешић М., *Накит*, кат. бр. 595, Т. XIII/4 (17. век). Нажалост међу њима су ретки примерци нађени у затвореним археолошким целинама или бар познатог места налаза, као уосталом и кад је реч и о старијим примерцима; треба истаћи да међу свим поменутих примерцима прстења са орнаментом „птичјег ока“ постоје извесне разлике у начину израде који би могли да укажу и на неке значајне хронолошке разлике.

⁶⁹² Тер. инв. 286/69, пара Махмуда I (1143-1168 Н) = 1730-1754 (Pere N., *Osmanlilarda madeni paralar*, 578).

⁶⁹³ Ризнић Ст. М., *Црква свети Никола*, 149.

⁶⁹⁴ Радојковић Б., *Накит код Срба*, сл. 89, 96, 98, Т. 111, 118, 152; Бајаловић-Хаџи-Пешић М., *Накит*, кат. бр. 410, Т. XLI/2.

⁶⁹⁵ Иако се на више места у документацији помиње као налаз из 4 о.с. у централном делу квадрата, он је у дневнику приписан овом уништеном гробу жене (б.б.), чији се положај такође различито наводи.

Карактеристични су по врсти мотива који се налази на глави, а чине га две цик-цак урезане линије одељене једном правом. Уочљиво је да се идентичан мотив јавља готово само на једном типу бронзаног прстена. То је прстење са главом овалног тј. елипсоидног облика извучених ивица изван ширине карике, која већином има „verkantung“ профилацију или је то прстење овалне главе утопљене у масу карике у истој ширини, понекад степенасто издигнуте, док сама карика има полукружан пресек, којима припадају наши примерци.⁶⁹⁶ Датовано је различито, у период од 13. до краја 15. столећа и углавном представљају појединачне налазе из гробова, као што је смедеревски примерак, а у већини случајне налазе доспеле у збирке откупом, што онемогућава анализу по питању поузданијег датовања. Услови налаза два куршумлијска прстена су у том смислу важна јер је реч о налазима из гроба мушкарца укопаног у слој формиран над остацима објекта изгорелог у пожару почетком 15. столећа, паралелно са трасом пружања њеног зида, те поуздано припада налазима млађим од почетка 15. века. Њима је типолошки сродан прстен из гроба 833 у јужном делу порте, који се разликује једино украсом на глави у виду плитких урезаних укрштених линија, а коме такође налазимо аналогije у прстењу 15. столећа (Т. XLI/11).⁶⁹⁷ Истом типу би припадали загубљени примерци из гробова 257 (кв. Д4) нађен са 3 лоптаста дугмета и 261 (кв. J11), мада се у опису помиње карика на „verkantung“ што је одлика пре свега прстења друге половине 14., али и прве половине 15. века (Т. XLII/2-3). У сваком случају гроб 261 би припадао првим укупима у проширеном простору порте. Исти пресек карике и особен облик главе са урезаном представом конфронтираних змајева има трећи средњовековни прстен који недостаје, из гроба 440 укопаног такође у северном делу некрополе, који се према овим елементима али и стратиграфски поуздано може датовати у другу половину 14. века (Т. XLII/1). Препознатљиве елементе позносредњовековног прстења као што су срцолики/листолики облик главе и дугметасто задебљање у дну карике налазимо на прстену из гроба 640, у коме су нађене и три врсте дугмади (Т. XLII/4, уп.

---

⁶⁹⁶ Бајаловић-Хаџи-Пешић М., *Накит*, кат. бр. 437-438, Т. XLV/3-4 (15. век); Милошевић Д., *Накит*, кат бр. 30, 58 и 60; Јовић С., *Средњовековно прстење*, кат. бр. 12 (13-14.в.) и 13 (15. век); Цуњак М., Марковић-Николић Љ., *Античке и средњовековне некрополе*, 57-59, 75-77, сл. 6, 9 и 11 (гробови 16, 23, 27, 13-крај 15. века); Крстић С., *Средњовековни накит*, Т. IV/2.

⁶⁹⁷ Бајаловић-Хаџи-Пешић М., *нав. дело*, кат. бр. 434. Т. XLV/6; Цуњак М., Марковић-Николић Љ., *нав. дело*, 58, сл. 7 (гроб 18); Милошевић Д., *нав. дело*, кат. бр. 37 (датован у 13. век?).

Т.ХLII/13, 15, 19). Судаћи према типолошким карактеристикама, тј. малом броју поуздано датованих примерака тог типа, углавном познатог преко луксузније украшених сребрних примерака околности налаза нашег прстена, уз прстен нађен код Цркве I средњовековног Трговишта који му је веома сличан, наш примерак се најраније може одредити у средину 15. столећа.⁶⁹⁸ Наиме, с обзиром на објављену грађу, прстење срцолико обликоване главе се хронолошки опредељује доста широко, у раздобље од 14-16, па и касније у 17. столеће, али разлике међу њима ипак постоје.⁶⁹⁹ Истом периоду припада и мањи прстен нађен са иглом и поменути паром сребрних шупљих лунуластих наушица у гробу девојчице 624 (Т. ХLII/5). Мотиву шрафуре који краси главу овог прстена се јавља на прстењу различитих типова и датовања, док сам облик прстена није посебно карактеристичан, те његово датовање је у складу са условима налаза и пре свега појавом особеног типа наушица у истом гробу.⁷⁰⁰

Прстењу дугог раздобља под **турском окупацијом** припада знатно већи број примерака. Међу њима постоје разлике и у типолошком погледу, јер као што је познато *прстење 16-17. столећа* је рађено у традицији средњовековног, сада већином у бронзи (Т. ХLII/6-8, ХLIII/6), док посебну групу чини прстење од бронзе или месинга једноставније израде и украса изведеног у ливењу, чија је појава овде поуздано посведочена од краја 17. до краја 19. столећа (Т. ХLIII/7-9). Занимљиво је да женском гробу 592 припада бронзани прстен (Т. ХLII/6), који се обликом и масивношћу може везати за луксузније примерке позносредњовековног прстења, као што је напр. златни прстен челника Градислава са штитом на глави и друго сребрно и бронзано прстење 14-15. столећа.⁷⁰¹ Овај гроб је оштећен укопавањем гроба 590 у коме је нађен турски

⁶⁹⁸ Датовање примерка из Трговишта је управо изведено према куршумлијском примерку у 16. столеће (Јовановић В., Милић Д., Ерцеговић-Павловић С., *Некрополе средњовековног Трговишта*, 38, Т. I/8 и нап.73). Примерак из Трговишта нема споља заобљену карику већ преломљену у виду благог „verkatunga“, што иде у прилог датовању у 15. столеће. Сродно сребрно прстење са или без украса датује се углавном у 14-15. столеће (Милошевић Д., *Накит*, кат. бр.188, 191-192; Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, кат. бр. 66).

⁶⁹⁹ Зечевић Е., *нав. дело*, 93 и нап. 156-157. Примерци из остава 17. века поуздано датовани новцем осим у облику главе разликују се од позносредњовековних примерака у низу елемената, који одликују ове старије као што су рашчлањеност и профилација карице (урези и степенаста профилација рамена, дугме у дну, карица на verkantung).

⁷⁰⁰ Прстен истог облика и величине, са урезаним геометријским орнаментом, непознатог порекла из збирке крушевачког музеја датован је такође у 15. век (Милетић А. Д., *Накит од XII до XV столећа*, кат. бр. 41).

⁷⁰¹ Милошевић Д., *Накит*, кат. бр. 161; *Културно богатство Прилепа од V – XIX века*, кат. бр. 58.

новчић с почетка 18. столећа и који је потпуно друге оријентације од групе управо женских гробова, којима припада и гроб 592, укопаних на истој дубини у правилном низу (560, 600, 653), датујући их све скупа у период од друге половине 15. и у 16. столеће. Мањи прстен на десној руци жене сахрањене у гробу 634, у северном делу порте, припада такође прстењу које се типолошки везује за позносредњовековне примерке и у неким класификацијама сврстава у позни *verkantung*, тј. прстење 15-16. века (Т. XLII/7).⁷⁰² Гроб је био покривен са две плоче, које су се мешале тј. биле у нивоу плочника трема испред зграде палате и делом под њима, који се датује у крај 16. столећа. Податак да је у слоју између гробова нађен уломак средњовековног стакла, поуздано датује прстен најраније у 16. столеће, али је могуће и његово нешто позније датовање. Бронзани масивни прстен из гроба 646 јужно од цркве је нађен заједно са дугметом и паром већих мамбрета (Т. XLII/8). Његов положај испод гроба 611 (који га је оштетио) укопаног међу гробовима 610 и 630 (са новчићима с почетка 18. столећа) га сврстава међу налазе поуздано старије од краја 17. столећа. Иако он формом може припадати и прстењу 12-13 столећа,⁷⁰³ све околности упућују на знатно позније датовање у 15-17. век, нарочито сродност са претходно описаним прстеном. Старијем прстењу овог периода припада и бронзани прстен овалне главе са орнаментом розете, чије датовање у 17. столеће потврђују и услови налаза (Т. XLIII/6). Нађен је у близини зидова велике западне зграде (А), у слоју у који су укопани гробови 19. века, али који је наталожен над слојем, судећи по опису, са зграфито и кухињском позносредњовековном грнчаријом 15-16. столећа.⁷⁰⁴ Аналогије у неким елементима облика и украса му налазимо међу прстењем различитог порекла са овалном главом, датованом у период од 16. до 18. столећа.⁷⁰⁵ Прстењу датованом у период *од краја 17. до краја 19. столећа* припада до данас 19 очуваних примерака, већина нађена у површинским слојевима (слојевима којима су делови терена око цркве, као и зграда палате, нивелисани и

---

⁷⁰² Иванић Б., *Накит*, кат. бр. 14-24.

⁷⁰³ Истог шестоугаоног облика главе и димензија, те типолошки њему сродни, су напр. два бронзана прстена из гробова 91 и 112 украшена мотивом «окца», као и још неколико прстена са људским и животињским фигурама из Трњана (Марјановић- Вујовић Г., *Трњане*, сл. 195, 201, Т. VII-VIII).

⁷⁰⁴ Тер. инв. 30-35/67.

⁷⁰⁵ Иванић Б., *Накит*, кат. бр. 68-73 (директну аналогију има у прстену 16. столећа са Косова, исто, кат. бр. 70); Бајаловић-Хаци-Пешић М., *Накит*, ката. бр. 568, Т. XI/6.

затрпани у радовима на уређењу црквеног дворишта) или рушевинским слојевима палате. Свега шест је откривено у гробовима, од чега су четири у јужном делу порте где су сконцентрисани налази и гробови новијег доба. Могу се разврстати у више типова, а издвојићемо неколико њих за које постоје елементи за конкретније датовање према условима налаза. Треба напоменути да за већину типова директне аналогije налазимо у примерцима заветног прстења са оближње Богородичине цркве (уп. Т. LXIII/4-7). Најбројнију групу са два типа у више варијанти представља пуно ливено прстење неистакнуте главе, које је у горњем делу карике, на прелазу у главу и на самој површини главе која може бити различито обликована, украшено на идентичан начин – имитацијом гранулације и уреза ливењем у калупу, док су мотиви линеарни, најчешће вегетабилни, а појављују се и мотиви крста итд. Прстење првог типа, карактеристичног облика и украса на глави и посебно карници, по којима је читава група прстења 18-19. столећа препознатљива, датује се поуздано у период од краја 17. до краја 19. столећа; наима, два су пронађена током радова на рашчишћавању унутрашњости велике зграде палате, један над подом урушене просторије десно од улаза, по страдању зграде крајем 17. столећа, а други у површинском слоју са новцем и другим материјалом с краја 18. тј. 19. столећа (Т. XLIII/8).⁷⁰⁶ Други тип датују два прстена нађена у истом слоју с турским новчићима – једног из слоја паљевине у пр. Ф са новцем с краја 17. столећа, а други из насипног рушевинског слоја којим је обухваћен фасадни зид палате лево од улаза, откривен заједно са новцем прве половине 18. столећа (Т. XLIII/7).⁷⁰⁷ Трећи тип, сродан овима по врсти и начину украшавања карике, разликује се по посебно додатој глави кружног или квадратног облика у виду крунице за „камен“ од стакла различите боје.⁷⁰⁸ И међу

⁷⁰⁶ Четири прстена: 412/69 (Т. XXVIII/9), 90/67, 541/71 и 278/69 (Т. XLIII/8) уз тер.инв. 89/67 који се није сачувао, припадају варијантама овог типа. На једном од њих, из површинског слоја јужне порте је сачувана и година 185? (тер.инв. 541/71). Једној варијанти овог типа припада и један прстен из Св. Богородице (уп. Т. LXIII/7).

⁷⁰⁷ Реч је о новцима Сулејмана II (1099-1102 Н = 1687-1691.), тер.инв. 420/69 и Махмуда I (1143-1168 Н= 1730-1754), тер.инв. 266/68. Овом типу припада прстење заведено у тер.инв. 215/68 (Т. XLIII/7), 240/68, 251/68, 258/68, 373/69 (Т. XXIX/3) и загубљени 78/7, а потом и 421/69, који се незнатно међу собом разликују, тако да се могу разврстати у варијанте истог типа. Њима је такође идентично неколико примерака са оближње Богородичине цркве (Т. LXIII/4) сврстано такође у две варијанте истог типа (Зечевић Е., *Накит из Цркве Св. Богородице у Куришумлији*, сл. 10/1 и 2-5).

⁷⁰⁸ Тер. инв. 169775. Овом типу припадају још један прстен из гроба 255 (тер.инв. 25/72) и два која се нису нашла у пронађеном материјалу са овог локалитета (тер.инв. 50/72 и 155/68). Њима је аналоган такође загубљен прстен из групе вотивног прстења са оближње Св. Богородице (уп. Зечевић Е., *Накит из Цркве Св. Богородице у Куришумлији*, сл. 10/6).

њима има примерака поуздано датованих у 18. и 19. столеће, као што је прстен из гроба 412 који је засечен укопавањем гроба 407 са турским новцем с почетка 19. века (Т. XLIII/9)⁷⁰⁹ или прстен који је био нађен у темељима нове капеле подигнуте на месту северне куле цркве. На крају овде је нађено пет примерака прстена који представљају најједноставнију варијанту прстена у виду обичне карике, изнутра равне споља мање или више заобљене и ношене у функцији бурме.⁷¹⁰ Као тип карике-бурме нису хронолошки осетљиве, јер су у готово неизмењеном облику познате и у раном средњовековном материјалу све до савременог доба. Од наших примерака само је једна пронађена у гробу 628, и то у гробу мушке индивидуе укопаном у здравицу у простору у коме је било свега неколико гробних укопа и међу гробовима 19. века који нису нумерисани (Т. XLIII/10). Овај и налаз једне бурме у површинском слоју новијег насипа, уз функцију ове врсте прстена дозвољавају да претпоставимо да већина примерака припадају периоду у коме је простор око цркве превасходно коришћен као градско гробље (крај 17-19. столећа).

Према материјалу заведеном у теренски инвентар пронађено је укупно 183 *дугмића* (без 19 новијих) међу којима за свега 20 комада није убележено место налаза или је реч о налазу из слоја или објекта, односно не представљају налаз из гроба. Према дневнику поред ових забележено је још 5 дугмића у још пет гробова, што би чинило укупан број од 188 дугмади. Од тог броја до данас није сачувано њих 32. У укупном броју од 183 дугмета чији нам је облик познат, разликујемо више типова и њихових варијанти.⁷¹¹ Сачувано је 43 дугмета правилног лоптастог облика, док су мања дугмад истог облика, али са псеудогранулом на врху једне калоте најбројнија врста (63). Свега шест дугмади имају једну гранулу као украс. Тип лоптастог дугмета са украсом у виду купе од четири грануле представљен је бројем од 14 дугмади, а ретка подваријанта пуно ливеног истог облика са два примерка. Луксузнију варијанту лоптастог дугмета израђеног у техници филиграна тј. у ливењу са проламањем које га имитира, са купом као украсом

⁷⁰⁹ Пара Махмуда II (1223 Н= 1808.г.), ковница Мисир (тер.инв. 170/75).

⁷¹⁰ Загуљена бурма у 6-7о.с. у кв. Г16 (тер.инв. 87/67), као и сачуване две бурме из 1969. без броја инвентара, једна из површинских сби припадао још лојева кв. Е2 (тер.инв. 14/67) и тек једна, овде описана, из гроба 628, тер.инв. 423/76.

⁷¹¹ Типолошко разврставање дугмади изведено је на основу типологије бројних новобрдских дугмића, у коју се дугмад са цркве Св. Николе уклапају (уп. Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 129-133).

представљају свега 3 комада, као и ретку врсту коју чини комбинација шупље ливене горње калоте и доње израђене у техници филиграна, са купом гранула у врху (2). Дугмад благо биконичног облика тј. у виду спљоштене лопте су заступљена у 25 примерка. За само једно полиедарско дугме, судећи по цртежу, се може рећи да је шупље ливено док су 22 комада пуно ливена и врло често изједна са петљом и купом. Један од најређих типова средњовековног дугмета у виду „крупка“ овде је заступљен са два примерка. По правилу најједноставнији типови обичних лоптастих дугмића су већином израђени од бронзе, као што су сложенији типови, нарочито они на којима је примењен украс у техникама гранулације и филиграна од сребра. На бронзаним се у неколико случаја запажа слој позлате. Према теренском инвентару укупно 64 гроба садрже налазе дугмића (без 3 гроба која имају новије дугмиће), али према дневнику још 5 гробова има дугмад која нису забележена у инвентару, те за неке нема података којим типовима припадају (гробови 20, 42, 110, 185 и 513). У 15 гробова је запажена појава дугмића различитих типова, углавном два, ређе три врсте, што би указивало на њихову истовремену употребу на различитим деловима одеће. Посебно треба издвојити гроб 640 у кв. Ж13 (млађа особа неодређеног пола) са три луксузније врсте дугмета – полиедарско, ажурирано и „крупко“ коме је била приписана и турска пара раног 18. столећа (Т. XLII/13, 15, 19).⁷¹² Како је непосредно изнад овог гроба откривен млађи гроб 603 са скелетом старијег мушкарца и са турским новчићем из 1730. године,⁷¹³ и како је његовим укопавањем оштећен старији скелет управо у пределу леве карлице где је и нађен старији новчић, уз податке из дневника о положају скелета, месту налаза новца и дубини оба гроба, јасно је да први новчић не припада старијем, већ млађем гробу. То потврђује и прстен нађен уз дугмад у старијем гробу који се може датовати у 15. столеће (уп. Т. XLII/4). Сви елементи указују да старији гроб особе одевене у одећу коју су красиле три врсте дугмади, треба датовати најраније у средину 15. столећа. У свега још два случаја имамо новцем датоване средњовековне примерке дугмића, при чему је фрагментован

---

⁷¹² Новац Ахмеда III (1115 Н=1703. године), тер.инв. 437/76.

⁷¹³ Махмуд I (1143Н= 1730. г., ковница Мисир), тер.инв. 398/76. Тако мали „размак“ од 4цм између два скелета се се може узети као елемент за идентификацију двојног гроба, али тада је обично реч о укупима одрасле и дечје индивидуе или брачног пара, истог положаја и оријентације где један другог нису оштетили, што овде није случај (уп. Бајаловић-Бирташевић М., *Средњовековна некропола у Миријеву*, 7, 9).

српски новчић из гроба 16 у нартексу са евидентираних 15 дугмади (од којих је сачувано 9, Т. XLII/17) биконичног тј. у облику спљоштене лопте, у међувремену загубљен.⁷¹⁴ Налаз оволиког броја дугмади уз расуте кости, дакле без податка о тачном месту налаза, не дозвољава реконструкцију ношње покопаног, али би посредно потврђивала да је реч о гробу световне личности у западном травеју. Међу костима старијег скелета б.б. уз гроб 773 у јужном делу порте уз „крупку“ дугме (Т. XLII/18) био је приложен динар Вука Бранковића (1375-1396),⁷¹⁵ потврђујући датовање овог типа дугмета поуздано у 14. и 15. столеће, као што су показали примери са других српских некропола.⁷¹⁶ Вероватно најзанимљивију ситуацију налазимо у гробу 630 у кв. Ж8 са лоптастим дугметом са купом (Т. XLII/16) и полиедарским дугметом са кружићима (Т. XLII/11), али и са новцем 4. века у устима покојника и сребрном турском паром с почетка 18. столећа на лобањи.⁷¹⁷ Појава старијег римског новца у средњовековним, ређе познијим гробовима није изнимна појава, а овде где имамо континуитет сахрањивања на истом месту у периоду од 4. до 19. столећа не треба је сматрати необичном.⁷¹⁸ Обична лоптаста дугмад, чија је употреба током 14-16. столећа посведочена бројним примерима поузданог датовања, овде се такође налазе у средњовековним гробовима и што је важно напр. у гробу уз саму линију претпостављене трасе првобитног обзића на северу, потврђујући да је северна граница порте била у линији објекта с апсидом и урушеног зида над *јамом* 8 (у гробу 458, кога је пресекао млађи 440 са прстеном с краја 14. века, у Б7-8, сл. 43 и 94). Још неколико дугмади је пронађено са новцем, али треба нагласити да је реч готово у свим случајевима о турском и другом познијем новцу (17-18. столећа). Овде су таква у гробовима 605 и 654 датована турским и мађарским новчићима 17. и 18. столећа.⁷¹⁹ Највећи број тако датованих припада типу пуно ливеног полиедарског дугмета (дугмад из гробова бр. 418, 605 и 630). Они потврђују да се пуно ливена

⁷¹⁴ Подаци из књиге теренског инвентара и дневника се слажу у опредељењу новца као средњовековног српског (тер.инв. 59/67).

⁷¹⁵ Тер.инв. 586/78, Иванишевић В., *Новчарство*, врста 31.16.

⁷¹⁶ Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 125 и нап. 228-230, кат. бр. 121-122.

⁷¹⁷ Констанције II (337-361), тер.инв. 419/76 и Ахмед III (1115 Н=1703, ковница Константинија), тер.инв. 420/76.

⁷¹⁸ Необичан случај у том погледу представља појава римског новца у средњовековном гробу, ако на том месту или у близини нису констатовани остаци гробља или каквог другог објекта из римске епохе, као нпр. на Миријевској некрополи, у гробу 20 (уп. Бајаловић-Бирташевић М., *нав.дело*, 14).

⁷¹⁹ Новчић Матије II (1608-1619), тер.инв. 432/76 (Huszár L., *Münzkatalog Ungarn*, no.1141) у гробу 656 и пара Мустафе III (1171 Н= 1757.г), тер.инв. 402/76, у гробу 605.

полиедарска дугмад дугог трајања и да се користе у ношњи до средине 18. столећа, што је уочено и преко примерака са Новог Брда.⁷²⁰ Међутим, неки примери указују и да се неки други типови дугмади луксузније израде, као нпр. ређа варијанта дугмета с једном ажурираном калотом и купом гранула, користе до средине 17. столећа. У гробу 800, наиме, у јужном делу порте (кв. Ж7) откривена су два дугмета - једно лоптасто ажурирано доње калоте са купом гранула у врху и једно пуно ливено полиедарско, украшено с „окцима“ и купом гранула (Т. XLII/14), заједно са акчом Мурата IV (1623-1640).⁷²¹

Део ношње чине и појасне тј. *копче* за ремен, али о њиховој намени је могуће говорити једино уколико су нађене *in situ* у гробовима. Оне које немају специфичну форму, односно више су утилитарне него украсне, као нпр. тип пређица квадратног облика или у виду кружне алке са трном, дугог су трајања и без припадности одређеној затвореној целини нису хронолошки осетљиве, а такође могу да чине и саставне делове коњске опреме. Функционалним или декоративним деловима ношње припадају и алке различитих пречника и дебљине, које такође могу бити и део опреме коња (разводници каишева), овде налажене и у гробовима и слојевима,⁷²² као и мале копчице за закопчавање одеће, познате под називом мамбрете. Половина копча у облику листолике пафте полусферичног пресека украшеном у врху рељефном седмолатичном розетом, са пречагом за причвршћивање на појас са задње стране и са кукицом за копчање, судећи према аналогијама припада најстаријим налазима украсних делова ношње на локалитету (Т. XLIII/11). Наиме, бронзане пафте истог типа налазимо на неким бугарским локалитетима при чему је већина датована у 11. столеће, мада има примерака који су опредељени раније - у прве векове Првог бугарског царства (7-8. столећа), као што је примерак са гробља у Новом Пазару, који је по свему идентичан нашем.⁷²³ Међутим сличан примерак (са 8-лисном розетом) из Шумена приписан је хоризонту 12-14. столећа,⁷²⁴ а неки од аутора их сматрају претходницима типу веома распрострањених познијих, већих и богатије украсених пафти из епохе

⁷²⁰ Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 127, кат. бр. 123.

⁷²¹ Ковање из 1032Н=1623.година, ковница Едирне (Једрене), тер.инв. 656/80.

⁷²² Од шест сачуваних алки различитих величина, три су из гробова (гр. 256, 364 и 605), док су четири од седам загубљених алки нађене у гробовима, у пределу појаса или груди (гр. 89, 141, 242, 361).

⁷²³ Станчев Ст., Иванов Ст., *Некрополът од Нови Пазар*, 100, кат. бр. 1, обр. 27, Т. XXIII/8.

⁷²⁴ Антонова В., *Шумен и шуменската крепост*, 107, обр. 111/17.

турске владавине на целом Балкану.⁷²⁵ Наш примерак је нађен у дубљим слојевима најудаљеније и делимично истражене површине ј/и од цркве, са свега десетак гробова међу којима већина припада позним укопима 17-19. столећа, али где је одмах потом откривен и један римски новчић 4. века, тако да није искључено да припада неком од малобројних гробова 11-12. столећа (сл.108). Ретким поуздано опредељеним средњовековним копчама и то налазима свакако старијим од првих деценија 13. столећа припада гвоздена пређица овалног облика, без трна, нађена на карлици скелета у гробу 381 укопаног пре подизања припрате са кулама, данас загубљена (уп. сл. 102). Једној копчи карактеристичнијег облика налазимо аналогije у материјалу 14-15. столећа (Т. XLIII/12).⁷²⁶ Она је важна јер потиче из гроба 14 у западном травеју цркве, што би указивало да је поред гроба 16 овде било још средњовековних укопа и то лаичких. Већина осталих је ливена у бронзи.⁷²⁷ За оне примерке откривене у прекопаном и површинским слојева насипа нема услова за датовање према археолошком контексту (Т. XLIII/13, 16), као и неким из гробова где су једини налази (Т. XLIII/15). Једна мања копча и половина пафте су поуздано стратиграфски опредељене у период пре 17. столећа, будући да су откривене под млађим подом пр. Ц у згради палате (Т. XXIX/13-14), а 17. столећу припадају два фрагментована и оштећена примерка из гробова датована новцем (гр. 724 и 812). Гарнитуре средњовековних појасева припадају и веће кружне алке пронађене у пределу карлице два гроба (361 и 388) у близини један другог северно од цркве, што се може закључити према њиховом положају и односу према другим млађим укопима – једна фрагментована гвоздена и пар од којих једна гвоздена полумљена а друга бронзана, које такође нису сачуване.⁷²⁸ За све остале примерке ни стратиграфски, нити другим поуздано датованим налазима (из гробова) не можемо тврдити да припадају средњовековним налазима. Иако је употреба копчица типа «мамбрета» и према подацима из извора и самим налазима поуздано

---

⁷²⁵ Геогиева С., *Накити и части*, 395.

⁷²⁶ Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, kat. br. 194, sl. 78/7.

⁷²⁷ Од сачуваних 10 копчи четири су нађене изван гробова, од којих једна у рушевини палате. Недостаје данас неколико пређица (6) различитог облика нађених у слојевима, али и два из гроба (381 и 593). Поред сачуване пафте у рушевини палате, у слојевима међу гробовима с јужне стране и западне стране цркве биле су нађене још две пафте.

⁷²⁸ Тер. инв. 139/75 (П 4,3) и 147/75 (П 2,8-3,1цм).

утврђена у позном средњем веку,⁷²⁹ овдашње сачуване копчице потичу из гробова већином поуздано млађих, тј. из 15-17. века (Т. XLIII/18), односно 17-19. века (Т. XLIII/17) у јужном делу порте; различитих су величина и припадале су различитим деловима одеће (налажене су уз подлактичне кости, дуж потколеница).⁷³⁰

Из приказа средњовековног накита откривеног на простору комплекса манастира Св. Николе се види да он није бројан, као што је и очекивано за једно манастирско гробље (сл. 108). С друге стране не изненађује да најбројније налазе чине дугмићи, јер они представљају готово увек и једину врсту условно речено накита на монашким гробљима, мада се према овдашњим налазима може рећи и да је већи број присутан у гробовима новијег доба у односу на средњовековне. Као налази из малобројних гробова световних лица, они показују једну уобичајену слику употребе одређених типова, познату и преко налаза са других истовремених локалитета, пре свега насеобинских гробаља. Међу свега пет налаза наушница (три у пару) заступљена су чак четири различита типа, од којих један (S каричица) припада доста ретким налазима на простору јужно од Саве и Дунава; два типа са украсом изведеним увртањем односно спирално увијаном жицом према заступљености на истовременим локалитетима у Србији и у окружењу пружају различиту слику, будући да је једноставнији тип тордиране каричице много ређи и без поузданог ужег датавања, а да се тип висеће наушнице са гужвом од спирално увијене жице јавља на много ширем простору, при чему је готово непознат на тлу западног Балкана, а бројнији у српском Подунављу, Бугарској и Македонији. Два пара шупље ливених наушница представник су типичне врсте наушница израђиваних на наслеђу византијског златарства, хронолошки најмлађе (15. век) и релативно доста бројне у накиту са подручја Србије, Македоније и Бугарске, у различитим варијантама. Међутим, иако представљају скромнију варијанту овог типа наушница (чије су нам луксузније варијанте, као и нешто старији скупоцени примерци лунуласто колутастих или зракастих наушница, познати углавном преко налаза из остава, пописа депозита припадника највиших кругова српске властеле или са фреско портрета), оне ипак нису чест археолошки налаз. Не рачунајући три прстена са украсом од различитог

⁷²⁹ Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 137-139.

⁷³⁰ Још у два гроба је било мамбрета различитих димензија (135 и 520).

броја „окца“ које смо условно приписали најстаријим гробним налазима прстења овде (12-13.века) и према којима једино налазимо сличности са накитом са оближње Св. Богородице, осталих шест примерака припадају познатим типовима позносредњовековног прстења који и орнаментиком показују сличности са прстењем насталим на традицији златарства византијског културног круга и бројном на територији данашње Србије, Бугарске и Македоније. Кад је реч о наруквицама имамо појаву само једног типа - пуно ливених отворених наруквица, различито обликованих крајева и украса на њима, такође широке употребе и распрострањености (у периоду 11-13.сталећа). Нема истовремених тракастих металних ни стаклених гривни које су у употреби у земљама византијског културног круга у периоду од 11. до првих деценија 13. столећа, али ни типа отворене наруквице петљастих крајева од упредене жице, масовно заступљеног у накиту словенског источнобалканског становништва (којих има у накиту са Богородичине цркве). Због неистражености гробова других српских манастирских гробаља у истом или приближном обиму, није могуће вршити поређења у погледу заступљености одређених типова средњовековног накита, али треба истаћи као занимљивост појаву по два пара лунуластих шупље ливених наушница у гробовима око две Немањине цркве, у Студеници и овде у Св. Николи.

2.4.5. Оружје и ратничка опрема

И поред познате чињенице да су *стрелице*, као врста нападног оружја за борбу на даљину, представљале основни вид наоружања у средњем веку изненађује релативно велики број врхова стрелица на једном локалитету овог типа (сакралном).⁷³¹ Од 13 стрелица издвојених у инвентар (Т.ХХХV/1-13) осим једне све имају трн за усађивање у дрвену дршку, а само две не припадају типу двобридних стрелица (Т.ХХХV/12-13).⁷³² Оне се разликују међусобно по облику и дужини врха тј. оштрице (листолики издужени, уски или шири, ромбоидни, у виду ластиног репа), односно облику, пресеку и дужини трна (тордиран или раван, са коничним проширењем или без њега, кружног или квадратног пресека,

---

⁷³¹ Поређења ради из истог времена напр. из Магличког замка потичу свега три примерка стрелице (уп. Роровић М., *Maglički zamak*, 174, сл. 118).

⁷³² Данас недостају четири, три пронађене током археолошких радова (112/68, 179/68 и 439/69) и једна раније у првим конзерваторским радовима заведена у инвентар НМ (и.б. 581, расход?).

дужи или краћи). Пронађене су на различитим местима, у површинским, као и најдубљим културним слојевима, слоју рушења зграде палате и у два гроба. Четвробридна стрелица нађена у пределу кука сахрањеног у гробу 743 у западном делу порте (с новцем Јакова, вазала Вука Бранковића, око 1380-1395),⁷³³ могла би сведочити о његовој смрти у догађајима на почетку 15. века у којима је манастир горео (Т. XXXV/13), за које треба везати и други примерак пирамидалног врха и краћег трна, нађеног негде у простору с/з од цркве копањем дренажног канала 1948. Године. Мада се овакве стрелице јављају у материјалу наших локалитета од 12. до 16. столећа, најбројније су у материјалу 14-15. столећа (Т. XXXV/12).⁷³⁴ Истом периоду стратиграфски припада и примерак веће стрелице раздвојених пера, будући да је је нађена у слоју са горелом керамиком 14-15. столећа (Т. XXXV/1). Њему је готово идентична једна стрелица из Сталаћа поуздано датована у крај 14 - почетак 15. столећа, међу више таквих стрелица у варијанти само са трном.⁷³⁵ Други примерак стрелице раздвојених бочних пера, али са тулцем (Т. XXXV/2), представља старију варијанту овог типа стрелица познату у материјалу од западног Средоземља, југоисточне и источне Европе, и дуж западних граница Русије. Тамо се њихова појава прати од 8. до средине 13. столећа (претежно 9-10. век у словенским, а 10-12. у старомађарским гробовима), док се варијанта са трном појављује од 8-10. столећа са трајањем до у позни средњи век (у Русији нарочито у 12-првој половини 13. века), те је уочено да је прва варијанта карактеристичнија за европски простор, а друга у Византији.⁷³⁶ Овај примерак с тулцем је нађен у нивоу старијег зида под великом зградом западно од цркве, али без поузданих стратиграфских података који би упутили којем периоду пре средине 13. столећа припада. Од две стрелице ромбоидног облика, прва има

---

⁷³³ Иванишевић В., *Новчарство*, 33.2. Нашем примерку је сродна стрелица из бројног налаза различитих типова нађених у средњовековном Севтополису у Бугарској (Чангова Ђ., *Средновековното селище*, обр. 73) и неки појединачни налази са наших подунавских локалитета (Нинковић В., *Средњовековно оружје*, Т. IV/18-19).

⁷³⁴ Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalac*, 113, sl. 72/15-16 и нап. 345-349.

⁷³⁵ Isto, 115, sl. 71/19-20. Све сталаћке стрелице су незнатно веће од нашег примерка, а такве су евидентирание и у материјалу из Крушевца, Пожаревца, Смедерева, Јагодине (Исто, тип VII, кат. бр. 141 са аналогјама). Из збирки музеја у Зајечару и Књажевцу двоперасте стрелице са коничним тордираним тулцем са разних локалитета су датоване у 13-14. век (Lalović A., *Srednjovekovno oružje*, kat. br. 10-15)

⁷³⁶ Медведев А.Ф., *Ручное метателное оружје*, 56 и тип 2, 62 и тип 30; Ruttkay A., *Wafen und Reiterausrüstung*, 327-328, Abb. 54 (typ. A/1a,b), 332, Abb. 54 (typ. B/12); Petrović Đ., *Dubrovačko oružje*, 63.

посебан значај у контексту стратиграфски поузданог налаза у слоју око горелог објекта са апсидом, с почетка 15. столећа (Т. XXXV/3-4). Она припада типу ромбоидних двобридних врхова стрела са трном, које су присутне на локалитетима у Србији од 12. столећа (Градина у Расу, Рудине у Браничеву),⁷³⁷ али као водећи облик стреле у средњем веку и у материјалу 14-15. века са бројних локалитета код нас и у окружењу, што потврђује и налаз нашег и више примерака овог типа на различитим деловима Сталаћког града.⁷³⁸ Особен облик има стрелица пирамидалног врха и стањеног кружног проширења на прелазу у трн (Т. XXXV/11). Нађена је у грудном кошу скелета мушкарца сахрањеног у гробу 453 између неколико најдубље укопаних гробова без налаза (469, 499, 500). Више налаза стрелица различитих типова у средњовековним гробовима, без директних аналогија нашем примерку, не дају могућност да га датујемо.⁷³⁹ Једна од двобридних листоликих стрелица, коју одликује конично проширење на прелазу у трн је свакако старији средњовековни налаз иако се нашла у површинском слоју нивелације с јужне стране цркве (Т. XXXV/8),⁷⁴⁰ док су остале три двобриде листолике стрелице, од којих две сачуваних дужих трнова, нађене у слојевима деструкције палате и тиме поуздано опредељене међу најмлађе примерке овде у 17. столеће (Т. XXXV/5-7, 9). Сачувана су свега два гвоздена *копча* из групе, такође нападачког оружја, које се може користити и за борбу на даљину (бацањем) или у борби са непријатељем, што је зависило од стратегије ратовања. Реч је о два примерка различите величине и облика. Једно од њих је копље кратког бодила са коничним усадником пронађено са источне стране цркве, које се према аналогним примерцима може датовати у 15. столеће (Т. XXXVI/1).⁷⁴¹ Друго мање масивно са трном не карактеристичног и ретког типа потиче са нивоа

⁷³⁷ Роровић М., *Tvrđjava Ras*, 256, сл. 215/4-5, кат.бр. 447; Поповић М., Иванишевић В., *Град Браничево*, сл.13/3-4; Пековић М., *Археолошка збирка Војног музеја у Београду*, 123, и.б.16221.

⁷³⁸ Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, sl. 71/1-6, kat. br. 134-135 са аналогјама.

⁷³⁹ Поповић М.и др. *Црква Светог Николе у Станичењу*, 42, сл. 21; Deljanin V., *Manastir Koroglaš*, 123; Петровић Д., *Средњовековна некропола*, 283, сл. 22.

⁷⁴⁰ Чангова Ђ., *Средновековното селиште*, обр. 74/5.

⁷⁴¹ Поповић М., Бикић В., *Комплекс средњовековне митрополије*, сл.17/64, кат. бр. 64; Нађ Ш., *Тврђава Бач*, 96, Т. V/7; Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, сл. 74/5, кат. бр 156 са аналогјама. Спада у копља које се масовније користе у доба интензивније употребе оклопа, иако је као тип познат вековима уназад, а на локалитетима у Србији у окружењу пре свега током 14. и 15. столећа (Исто,118). Ретка је појава копча у манастирима, те поред нашег, познат је и примерак вероватно истог типа и из манастира Градац, датован у 13-14. век (Јуришић А., *Градац*, 48, сл. 47).

пода пр. Ц што би указивало на његову познију употребу током 17. столећа (Т. XXXVI/2). Посебну групу налаза чине делови опреме ратника (панцир), као и опреме коњаника и коњске опреме (мамузе, узенгије, разводници ремења) који би у ширем смислу представљали и део ратничке опреме. Мањи комад *панцирне* кошуље од уплетених гвоздених верижица, који потиче из рушевине цркве, припада уопште ређим налазима ратничке опреме (Т. XXXVI/6). У Дубровнику се јавља у последњим деценијама 13. столећа, али и овде, као и у целој Европи панцирна кошуља различитог кроја носила се још и крајем 14. столећа, када се као главни део заштитне одеће све више користи оклоп од плочица, а потом и пуни оклоп (од лима).⁷⁴² Помен врсте панцира од верижица спљоштеног облика, као што је наш комад, у једном документу из 1375. године поуздано га датирају у 14. столеће, односно у време пуне примене ове врсте одеће за заштиту тела, али није искључено и његово раније датовање.⁷⁴³ Међу налазима са Св. Николе *мамузама* припадају две лучног тела различито обликованог трна, као налази најстаријих средњовековних хоризоната.⁷⁴⁴ Једна је нађена током првих конзерваторских радова на цркви далеке 1948. године, припада старијој и једноставнијој врсти мамуза са кукицама за качење каиша са унутрашње стране, које нису честе у материјалу са налазишта у Србији (Т. XXXVI/3).⁷⁴⁵ У раносредњовековном материјалу са ширег простора, међутим, паралеле им налазимо у примерцима датованим у период у 8 - 9. век, са употребом до 11. столећа те би и наш примерак требало сматрати (гробним ?) налазом тог доба.⁷⁴⁶ Другом типу припадају мамуза нађена са јужне стране цркве у непосредној близини њених зидова, на дубини на

⁷⁴² Petrović Đ., *Dubrovačko oružje*, 102-103, сл. 40.

⁷⁴³ Исто, 103 и нап. 36. За доба плетених верижица сматра се период од средине 11. до средине 13. столећа, када се уводе металне плоче у оклоп, али је примена панцерије у региону, тј. у Дубровнику, према документима посведочена тек крајем 13. столећа (Исто, 99 и даље). Неколико готово у целости очуваних кошуља из збирке Војног музеја у Београду са непознатог налазишта датовано је у 14-15., односно 15-16. столеће (Пековић М., *Археолошка збирка*, 112, инв. бр. 15984, 16971-16972), а напр. свега две алкице од кошуље, уз плочице оклопа присутне су у наоружању војне посаде сталаћког града (Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, 122).

⁷⁴⁴ Помињу се још два фрагментована средњовековна примерка, једна на површини изгореле греде зграде с апсидом и пирамидални трн друге (који би припадао овом другом типу), нађен у слоју јужно од цркве.

⁷⁴⁵ Овом типу би припадао пар мамузе нешто већих димензија из оставе са Рама на Дунаву, која је датована у 12. столеће (Пуњак М., *Средњовековно оружје и опрема*, 112, кат. бр. 254; уп. Исти, *Остава из Рама*, 78-80, сл. 1, са датовањем у 13-14. столеће).

⁷⁴⁶ Рашов Р., *Българската езическа култура VII-IX в.*, 174, Т. CL/9-10 (уп. Вжарова, *Славяни и Прабългари*, 86-140, обр. 77-79/2, 82/2-3); Так Ј., *Najstarsze ostrogi*, 79, Табелка 9, V/4, VI/3 (мамузе овог типа - коване од једног комада шипке се сматрају карактеристичним словенским мамузама, пореклом из Моравске); Ruttkay A., *Waffen und Reiterausrüstung*, 346 (тип. 1).

којој су и најдубљи гробни укопи, у самој здравици (гр. 171 и 172 без прилога са добро очуваним остацима сандука, и дечији 177 и 202), Т. XXXVI/4. Мада нема прецизнијих података о месту налаза мамузе у односу на ове укопе, чињеница да је нађена у истом слоју и дубини с једном алком и комадом бронзаног лима (у прекопаном слоју), могла би бити индикативна за припадност неком од разорених гробова старијег средњовековног хоризонта, што потврђују и други налази овог типа.⁷⁴⁷ Овај облик мамузе одговара, наиме, старијем типу мамуза са трном испод осе лука, уобичајеном за Европу 10-11. века и у употреби до средине 12. века, тј. раздобља крсташких ратова када се постојећи тип усавршава извијањем кракова и спуштањем трна, што би одговарало нашем примерку, те и његово датовање иде у 12-13. столеће.⁷⁴⁸ У суседној Бугарској овај тип, релативно редак, међутим датује се од 10. до 12. века.⁷⁴⁹ Једини примерак *узенгије* потиче из површинских слојева наталожених над рушевинским слојем у улазној просторији у палату (Т. XXXVI/5). Како се *узенгије* овог типа са различитим обликом лежишта за стопало датују у период од краја 14-16. столећа, јасно је да је она ту доспела након урушавања и напуштања зграде крајем 17. века приликом, вероватно, некаквог уређења порте.⁷⁵⁰ Посебно је занимљив украшени рог за држање барута, у фрагментима нађен на нивоу пода пр. Е у згради палате (Т. XLVI/7). На основу предмета израђених од рога и на исти начин украшених, који су коришћени у времену другог аварског каганата од друге половине 8. столећа као део коњске орме, М. Ћоровић-Љубинковић је с правом претпоставила да би и овај коштани реципијент са сачуваном металном алком за учвршћивање имао исту намену, али

---

⁷⁴⁷ Три мамузе као део групног налаза из средњовековног хоризонта IIIa (прва половина 12. века) Градине на Расу имају идентичан трн, само су кракови равни, а завршавају се плочастим правоугаоним проширењима са отворима за провлачење ремена (Роровић М., *Tvrđjava Ras*, 260, сл. 221/1-3, кат. бр. 427). Оваква је и фрагментована мамуза из средњовековног слоја 12-13. века у подграђу Браничевског града и друга, цела очувана са оближњег локалитета Светиња и више примерака из збирки музеја са различитих локалитета Поповић М., Иванишевић В., *Град Браничево*, 141, сл. 13/1 и 162, 33/1; Станојев Н., *Некрополе X-XV века*, бр. 646-649).

⁷⁴⁸ Nikolić D., *Tipološki razvoj mamuze*, 68-69 са нап. 28, I/VI; Kind Th., *Westliche Einflüsse auf der östlichen Balkanhalbinsel*, 537-575 са нап. 99-111, Абб. 9.

⁷⁴⁹ Borisov B.D., *Djadovo*, 272, fig. 318; Чангова Ђ., *Перник*, 184, обр. 171/1; Николова Ј., *Домашњијат бит*, сл. 120/в.

⁷⁵⁰ Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalac*, сл. 73/10, кат.бр. 148; Цуњак, *Средњовековно оружје и опрема ратника*, 116, кат.бр. 264; Кандић О., Милић Д., Пејовић Е., *Манастир Милешева*, кат. бр. 87; Поповић М., Бикић В., *Комплекс средњовековне митрополије*, 171, сл. 113, кат. бр. 327-328.

сада за држање барута.⁷⁵¹ Међутим, услови налаза нашег рога говоре да је реч о примерку који не може бити пуно старији од краја 17. столећа; такво позније датовање потврђују примерци датовани у 18-19. столеће, а украшени и идентичним мотивима сунца-розете дугих увијених зрака и стилизованог антропоморфног мотива у комбинацији са геометријским шарама.⁷⁵² Уз више коњских потковица са клиновима или без њих (Т. XXIII/9, XXXVIII/19), нађено је неколико копчи и разводника ремења, чији се облик није мењао вековима што показују идентични примерци из слоја шута палате (Т. XXVII/16), налази из слоја са позносредњовековном грнчаријом у простору испред ње или напр. у слоју кроз који је укопан гроб 660 с новцем с почетка 17. столећа. Релативно велика количина оружја на простору манастирског комплекса сведочи да је ово место било не само на путу ратних сукоба, већ и поприште ратних дешавања и то судећи по датованим примерцима оних која се везују за период већ од првих сукоба турских и српских одреда на оближњем Плочнику, крајем 14. столећа, а потом и почетком друге деценије 15. века када је манастир доживео велика разарања праћена паљењем зграда.

2.4.6. Оруђе

Без обзира на јако малу очуваност грађевина првобитног манастирског насеља, нема сумње да је од заснивања манастир морао бити оспособљен и опремљен за становање и задовољење свакодневних потреба манастирског братства. Откривене алатке за обраду дрвета, коже и камена, односно алат коришћен у зидарским или пољопривредним активностима илуструју уобичајени живот, какав се у сличном облику, одвијао и на другим насељима овог типа.

---

⁷⁵¹ Ćorović-Ljubinković M., *Crkva svetog Nikole kod Kuršumlije*, 124 и Т. XLIII/2. Таквих идентичних коштаних рецепијената датованих у 9-11/12. столеће, има међу налазима са некропола у Далмацији и њеном залеђу, али су другачије орнаментике од нашег примерка (Petrić M., *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, 186-189 са нап, сл. 88, Табл. 50/5, 56/1-2, 95/1-3Т. 340). Преовладава, међутим, мишљење да су имали култну функцију и да се јављају као део погребне опреме угледнијих људи за потребе вршења одређених световних или религијских обреда, у којима се користила со која се ту држала (Исто, 188 са нап). Према изузетно сличности мотива В. Хан је својевремено нашем примерку нашла аналогију у коштаном дршки ножа пронађеног приликом археолошких истраживања Раванице (изграђене 1377.г.), због чега их је сматрала неспорно једновременим и вероватно производима из једног круга радионица (Хан В., *Кост и рог средњовековни*, 184).

⁷⁵² Рог за барут с краја 19. столећа из етнолошке збирке Музеја Војводине Новом Саду (*Музеј Војводине*, сл. на стр. 303) или позната Карађорђева потпрашница из инвентара Историјског музеја Србије (*Оружје и војна опрема*, кат. бр. 170).

Међутим, већина предмета ове намене припада другом хоризонту манастира (15-17. столећа) и превасходно последњим деценијама живота у манастиру, пре његовог коначног напуштања. Највећи број је пронађен управо у у нивоу пода или рушевине палате, што сведочи о њиховој употреби током 17. столећа. Тако је од пољопривредног и грађевинског алата идентификовано два косира, крамп (Т. XXXVII/15-16), два чекића од којих је масивнији могао бити коришћен и као пијук (Т. XXXVII/13-14), висак (Т. XXXVI/12), тестера, пинцета и др. Једна секира и клешта нађена су у насипу око ове зграде. Ниједана од алатки из слојева у порти стратиграфски не припада средњовековном материјалу, осим можда једне мистрије од које се очувала дршка (Т. XXXVII/11). *Ножеви* припадају групи универзалних алатки, обично најбројније заступљених на средњовековним локалитетима. Користе се превасходно у кућној употреби, али и у многим другим пословима, тако да се типолошки може издвојити свега неколико облика специјализованог облика (нпр. кожарски ножеви, бритве, ножеви за бријање и др.). Евидентирала сам 21 примерак различитог облика и димензија, махом целих.⁷⁵³ Налажени су у свим деловима порте (Т. XXXVIII/9, 13), у рушевинама обе велике грађевине (Т. XXXVIII/10-12), као и у гробовима, односно при откривању скелета 364, 406, 482 (Т. XXXVIII/7-8), а само један уз ноге скелета у гробу 261, који је уједно и једини поуздано средњовековни примерак, с обиром на положај гроба и прстен у њему, карактеристичног за 15. столеће (XXXVIII/14, уп. Т. XLII/3). Два украшена цестава шупља предмета сличног облика можда би представљала делове оплате дршке ножа или какве друге алатке. Један комад припада налазима старијим од краја 16. столећа, будући да је нађен под плочом 1 у јужном делу пр. Ц, тј. између подова (Т. XLVI/8).⁷⁵⁴ Други би према мотиву „птичјег ока“ између њих требало приписати средњовековним примерцима, као и правоугаони комад оплате ножа којој према орнаменту налазимо директне аналогije у нашем, као и у бројном коштаном материјалу бугарских локалитета 12-14. века (Т. XLVI/ 9).⁷⁵⁵ Групи алатки које се користе у кућној радиности припадају и делови *прибора за шивење*, овде заступљених са свега три примерка

⁷⁵³ Још десетак примерака је издвојено у студијску збирку према пописима којима располажемо.

⁷⁵⁴ Уп. Кандић О., Милић Д., Пејовић Е., *Манастир Милешева*, кат. бр.17 (13-средина 15. века).

⁷⁵⁵ Љубинковић М., *Некропола Цркве св. Петра*, Т. XVII/15; Антонова В., *Шумен и шуменската крепост*, 105, обр. 108/9, 18, 26; Чангова Ђ., *Перник*, обр. 31/4 и Иста, *Средновековното селище*, обр. 83; Нешева В., *Металообработване*, 202-207, обр. 69/д.

гвоздених игала (Т. XXXVII/8-9) и једним маказама.⁷⁵⁶ Занимљивост представља чињеница да су све три игле пронађене у гробовима, једном женском, једном дечијем и трећем неодређеног пола, што уз положај гробова и чињеницу да је у једном од њих (дечијем) пронађен и турски новац из средине 17. столећа, указују да их не можемо сврстати међу средњовековне примерке.⁷⁵⁷ Опреми покућства припадају и средњовековно *кресиво* једноставног облика, типа који се датује углавном у раздобље 11-13. века (Русија, Бугарска, Угарска, Пољска), а за које се сматра да је оријенталног порекла и везује за продор турско-татарских племена (Т. XXXVII/1).⁷⁵⁸ Услови нашег налаза у слоју нивелације над објектима урушеним и изгорелим почетком 15. века, показују да је коришћен пре тога доба, што значи да може бити и старији налаз 12-13. века. Много карактеристичнијем типу кресива масивног тела са ушицом за држање, иначе дугог трајања, припада једно кресиво позносредњовековног доба, овде нађено у слоју новијег насипа око зграде палате (Т. XXXVII/2).⁷⁵⁹ У рушевинском слоју, али западне (А) зграде нађене су једне машице коришћене у последњим деценијама живота у манастиру, 17. столећа, што потврђују и сродни налази у инвентару грађевина на другим налазиштима (Т. XXXVII/3).⁷⁶⁰ Налази још 10 гвоздених алаткица међу којима неке могу имати функцију шила или сврдла, јако фрагментованих и лоше очуваних, углавном потичу из површинским слојева или насипа, као и рушевине зграда палате и западне зграде. Осим металних нађене су и алатке резане од кости. Није јасна намена кости са перфорацијом за качење, али средњовековним примерцима поуздано припада једно коштано шило из јаме 8 (Т. XIII/5), а вероватно и неки од више комада обрађених животињских костију (помињу се глачане рожине шиљастог врха и кљове) који потичу из дубљих слојева са исте

---

⁷⁵⁶ Тер. инв. 210/68.

⁷⁵⁷ Гробови са иглама: 1/71, тер. инв. 51/71; 724, тер. инв. 532/77 и 721, тер. инв. 528/77.

⁷⁵⁸ Марјановић-Вујовић Г., *Трњане*, 101, 101-102, сл. 219; Чангова Ђ., *Средновековното селище*, 87, обр. 69/1-4.

⁷⁵⁹ Брмболић М., *Средњовековна оруђа од гвожђа*, 128, кат. бр. 226; Бајаловић-Бирташевић М., *Средњовековна некропола у Миријеву*, Т. XVI/7; Чангова Ђ., *Средновековното селище*, 87, обр. 69/5.

⁷⁶⁰ Два примерка оваквих целих машица од шире траке (једна има граничник и кружне хваталке) нађене у насипу дунавске падине Београдске тврђаве, датоване су у 16-17. век (Поповић М., Бикић В., *Комплекс средњовековне митрополије*, сл. 107. кат. бр. 451-452).

површине северно од цркве (кв. Б 1-2, 9, 15, К6 и 11), каквих има у материјалу раносредњовековних налазишта, па и гробова.⁷⁶¹

2.4.6. Грађевински метал

Све налазе који би припали некој врсти грађевинске опреме можемо поделити у неколико група. Најбројнију скупину и овде, као и на већини локалитета, чине кованице/клинови различитих димензија и облика главе, који су служили да повежу грађу и конструкцију, евентуално коришћени и као украсни (односно у основној конструктивној улози – да повеже даске или сл. при чему је глава била видљива и у том случају била и обликована да делује као украс). Појава гвоздених кованих клинова у гробовима се углавном сматра потврдом постојања сандука, што је у већини случајева и овде утврђено. Укупан број *кованика* нам није познат будући да немамо потпуну евиденцију у материјал издвојен у студијску збирку (реч је о више стотина комада), али примерци из затворених целина различитих периода напр. из гробова 596 из 16-17. века, 541 из 15-17. века, 590 с новцем 18. века или гроба 422 с наушницама 15. столећа (Т. XXXIX/3-4, 6, 8), слоја паљевине објекта с апсидом укопаним у старији средњовековни слој (Т. XXXIX/1), као и млађих слојева и јама насталих по обнови манастира (Т. XXXIX/5, 7), показују уобичајене разлике у дужини и облику главе које су у вези с њиховом наменом. У функцији шарки јављају се у највећем броју *багламе* (у систему затварања и прозора и врата), а затим се за исту намену користе и различити оклови, који уз резе за затварање врата и алке за отварање учвршћене клиновима представљају обавезан део конструкције и унутрашње опреме стамбених и објеката друге намене и старијег и млађег хоризонта манастира (Т. XXVII/5, 15; XXXVIII/17-18). Нађено је неколико типова различитих кључева од којих се неки стратиграфски и типолошки сврставају међу средњовековне налазе (Т. XXXVIII/1-6). Ређем типу кључева у материјалу са наших локалитета припада кључ цилиндричног тела доњег краја вишеструко разрезаног према отвору на катанцу са кружном искованом дршком, значајан с тога што је нађен у слоју над плочама стазе која води према палати (Т. XXXVIII/1). Његова појава је поуздано посведочена средином 14., а употреба и

---

⁷⁶¹ Марјановић-Вујовић Г., *Раносредњовековна некропола*, 25, сл. 18 и 20.

током 15. столећа.⁷⁶² Типу цилиндричног катанца овде познатог преко једног примерка из слоја нивелације у јужном делу порте (Т. XXXVIII/4), одговара други тип пласнатог кључа кружне перфориране дршке и асиметрично разрезаних зубаца, који се почео употребљавати почетком 15. века. Нађено је три примерка овог типа, а од два сачувана један је нађен у слоју са више зграфито посуда уз остатке малтерне површине уз античке гробницу VIII, што уз бројне примере из наших манастира и насеља сведочи о његовој широкој употреби у ово доба (Т. XXXVIII/2-3).⁷⁶³ Трећи тип кључа је у облику шипке правоугаоног пресека на једном крају стањеном и повијеном у петљу или кружно обликованом, док се на другом крају завршава плочицом чија профилација одговара отвору на катанцу (Т. XXXVIII/5). Налази истог типа кључа у позносредњовековним слојевима на нашим и бугарским локалитетима се датују у период од 13. до средине 15. столећа,⁷⁶⁴ али наш примерак из рушевинског слоја пр. Е сведочи да је он у употреби и касније, све до 17. столећа, уз Милешевски примерак датован у период живота манастира од средине 15. до средине 16. столећа.⁷⁶⁵

Осталим предметима од метала припадају *поткови* за обућу, као утилитарни предмети вероватно коришћени у свим периодима живота у манастиру, али су стратиграфски поуздано опредељени налази из 15. столећа и након тога.⁷⁶⁶ Међу њима постоје разлике у облику лучног дела и крајева, као и изгледу клинова који према већини сачуваних имају сличан троугаони облик главе, а број од десетак сачуваних поткова сигурно није права слика њихове употребе (Т. XX/12, XXVII/4, XXXVIII/20, XXXIX/5-6).

---

⁷⁶² Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, sl. 15-17; Чангова Ђ., *Перник*, 161, сл. 144/1; Нешева В., *Металообработване*, 175, сл. 18/е.

⁷⁶³ Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, 111, sl. 71/18; Поповић М., *Maglički zatak*, sl. 135, kat. br. 263-264; Кандић О., Минић Д., Пејовић Е., *Манастир Милешева*, кат. бр. 39; Пејовић Е., *Каталог археолошких налаза*, кат. бр. 92; Бунарџић М., *Каталог археолошких налаза*, кат. бр. 46; Зечевић Е., *Археолошка истраживања*, сл. 1 итд.

⁷⁶⁴ Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, 111 са нап.323, sl. 71/12-14; Јуришић А., *Нова Павлица*, сл. 77; Чангова Ђ., *Перник*, 162, сл. 144; Николова Ј., *Домашният бит*, 244, 64/б; Нешева В., *Металообработване*, 175, сл. 18/1-е.

⁷⁶⁵ Кандић О., Минић Д., Пејовић Е., *Манастир Милешева*, кат. бр.; Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, 111, sl. 71/18.

⁷⁶⁶ На основу бројнијих налаза са систематски истражених бугарских локалитета, типолошки разврстаних, је утврђена њихова употреба од 13. столећа (Николова Ј., *Домашният бит*, 302-309; Нешева В., *Металообработване*, 200-202). Нема их напр. међу бројним налазима на Расу.

2.4.7. Фреске

Живопис у цркви је веома оштећен и сачуван је у фрагментима. Још је Каниц уочио „богато преплетен сликани орнамент“ на источном троделном прозору куполног прозора. Како је фреске на зидовима у то време прекривао дебео слој креча, он закључује да је тачно предање да је црква са минаретом на месту јужног торња дуго служила као џамија.⁷⁶⁷ У обиласцима запустеле цркве осамдесетих година 19. столећа, од домаћих истраживача, констатовано је да је живопис у цркви очуван тек у траговима, док је и тада мада оштећен, знатно боље сачуван у доњем спрату јужне куле.⁷⁶⁸ При конзерваторским радовима Б. Вуловића 1948. године забележени су мањи фрагменти фреско сликарства на бочним странама троделних отвора и приписани крају 12. столећа.⁷⁶⁹ Фреско орнаменталне траке у виду „спиралне лозице са тролистом“ које су сачуване из јужне, а могуће и у зазиданим северним трифорама под кубетом, Б. Вуловић пореди са оваквим мотивом на живопису у Богородичној цркви у Студеници, на истом месту, у троделним отворима са јужне стране под кубетом и датује у исто време, у крај 12. или почетак 13. столећа. Међутим, познат у нашој средини под називом цветолисна или орнаментика расцветалог лишћа, односно раскошни византијски стил, овај орнамент се јавља као особеност новог орнаменталног система установљеног у Цариграду још у 11. веку.⁷⁷⁰ Вуловић помиње и једва видљиве трагове живописа са мотивом драперије и једно попрсје светачке фигуре на с/и угаоном пиластру, а оставља и прве скице и опис живописа на нешто боље очуваним фреско површинама зидова у приземљу јужне куле.⁷⁷¹ Уочено је да се програм састоји од представа епископа, као и Богородице, у далеко већој размери од природног раста (преко 3,45м), као и непознатих сцена у којима је М.

---

⁷⁶⁷ Каниц Ф., *Србија*, 309.

⁷⁶⁸ Милутиновић Д., Валтровић М., *Извештај*, 459. Ризнић још наводи да су, по причању неких Арнаута, живопис у цркви Турци уништили у првој половини 17. века (Ризнић Ст. М., *Црква свети Никола*, 148).

⁷⁶⁹ Вуловић Б., *Конзервација рушевина Св. Николе*, 65. Иначе фреско живопис је у тим радовима само привремено фиксиран за позађе зидова, те је будућим пројектом заштите цркве 1963. године предвиђено ангажовање сликара конзерватора који би обавили даље обезбеђење фресака (подаци из Предлога пројекта заштите цркве Св. Николе који је арх. Б. Вуловић поднео 1963. године, стр. 10 и 17, архива РЗЗСКБеоград).

⁷⁷⁰ Грозданов Ц., *Орнаментиката на расцветани лисја*, 59, 74; Харисијадес М., *Раскошни византијски стил*, 212-213; Grabar A., *Un rouleau liturgique*, 494-496.

⁷⁷¹ Vulović B., *Crkva Sv. Nikole*, 19. Део података преузет из поменутог Предлога пројекта, где се бележи око 8-10м² сачуваног живописа ове епохе.

Љубинковић препознала циклус Св. Симеона Немање, уз напомену да се ипак разликују од истог циклуса представљеног у Студеници, Сопоћанима и Градцу.⁷⁷² Не улазећи у исправност тумачења ликова и сцена у живопису ове куле које су дали Б. Вуловић и М. Љубинковић, иначе у неким елементима међусобно различита, напоменућемо само да је иконографски програм овде приказан уверио истраживаче да је приземље куле коришћено као капела и да је реч о остацима монументалног рашког сликарства из прве половине 13. века.⁷⁷³ Ови сачувани делови фресака у приземљу јужне куле омогућили су да се реконструише на који начин се из приземља кула излазило на спрат, с обзиром да није било остатака одговарајуће конструкције.⁷⁷⁴ У северној капели живопис је био видљив у траговима. Према Б. Вуловићу може се датовати у 14. столеће. Реч је о остацима соклене бордуре на јужном зиду до олтарске апсиде, коју представља разапета наборана бела драперија и један фрагмент са видљивим доњим делом светачке хаљине.⁷⁷⁵ Током прве године археолошких истраживања већ од трећег откопног слоја уз врата капеле према првобитном нартексу нађена је већа количина уломака фресака, од чега су на три фрагмента сачувани делови натписа са свитака светитеља, а на једном је био видљив слој креча преко слоја фреско живописа.⁷⁷⁶ У северном делу овог простора није било фресака. Према запажању М.Љубинковић овде нађене фреске су рађене на изразито танком слоју малтера, за разлику од фресака из цркве које су сликане на далеко дебљем слоју малтера (током радова у капели у 7.о.с. су уз јужни зид нађени фрагменти фресака и на тањем и дебљем малтеру). Касније су (1972) нађена два фрагмента са два слоја живописа у *јами* 6 код пирга (сл. 43 и 69а). На њима је уочен доњи слој златножутог позађа дебљине 20мм, по М. Љубинковић из Немањиног времена, док су се на горњем-млађем слоју дебљине 14мм сачувала тамно плаво позађе, али и урезана слова. У мноштву уломака фресака скупљених у *јами* VI под прагом врата између капеле и цркве који потичу са северног зида западног травеја цркве, пробијеног приликом отварања пролаза према северној капели, нема помена

---

⁷⁷² Ђурић Ј.В., *Византијске фреске*, 34 и нап. 32; Ћоровић-Љубинковић М., *Les fresques*, 353-358.

⁷⁷³ Исто. Уп: Вуловић Б., *Конзервација рушевина Св. Николе*, 65-66, сл. 3-6 и *Isti, Crkva Sv. Nikole*, 19.

⁷⁷⁴ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 21.

⁷⁷⁵ Vulović B., *Crkva Sv. Nikole*, 20.

⁷⁷⁶ Тер. инв. 67 и 68/67. Дневник од 11.8.1967. године.

фрагментима са два слоја фреско сликарства. С обзиром да је у слојевима око темеља пирга било још уломака фресака, требало би претпоставити да је његова унутрашњост била живописана.

2.4.8. Опека

У разматрању датовања ове цркве веома је чини се битна чињеница, да су све остале Немањине задужбине, за које поуздано знамо да нису подигнуте на старијим објектима (Ђурђеви Ступови, Студеница, Св. Пантелејмон), готово искључиво грађене од камена (једино је и само у куполи и поткуполној конструкцији Богородичине цркве у Студеници употребљена опека). Занимљиво је да се у археолошким радовима бележе два формата опека - цигле великог формата са утиснутим знацима (28x39цм, Т. XLIV/2, 4), али и опеке мањег формата (13-14цм ширине и 4цм дебљине, Т. XLIV/4), које су коришћене у зидању спољњег нартекса са кулама, док је ред ових опека постављен и преко проширења темеља протезиса.⁷⁷⁷ Опека истог мањег формата је нађена и у рушевини зидова велике зграде (А) на западу.⁷⁷⁸ У радовима о пореклу и начину градње цркве Св. Николе, њихови аутори помињу један формат опека који одговара овом првом, већем.⁷⁷⁹ Опеке са знацима нађене су у свим деловима порте - међу гробовима, у рушевини најмлађих манастирских здања (палата, зграда А), вероватно у секундарној употреби, као и у савремено доба у градњи нове капеле и у гробовима (гроб 788), *јамама* (5, 11) али и уз зидове првобитног обзића 12-15. века (II и IIа- објекта и VII) и млађег сухозида јужно од цркве. Како већина опека са знацима припада најстаријој фази изградње на комплексу (саме цркве) њена појава у слојевима и целинама које су старије од доба кад је манастир коначно напуштен, а црква постепено урушавана, би посредно указивало на њену истовремену употребу и у другим објектима осим цркве.⁷⁸⁰

⁷⁷⁷ Дневник од 15. 08. 1967. године.

⁷⁷⁸ Дневник од 05.08. 1967. године.

⁷⁷⁹ Vulović B., *Crkva Sv. Nikole*, 10; Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 23.

⁷⁸⁰ Више о опекама у поглављу истог наслова на комплексу цркве Св. Богородице.

2.4.9. Камена пластика

Сачувано је веома мало делова *архитектонске и декоративне пластике*, јер се такви бележе тек на неколико места из слојева наноса у порти, на различитим позицијама. Међутим, из неколико теренских цртежа види се да су откривени и делови парапетних плоча и стубаца олтарске преграде, уз податак за један од њих да је нађен на улазу у цркву (Т. XLIV/5-7). У вези са бројем и местом налаза *надгробних споменика* у комплексу манастира Св. Николе постоји више нејасноћа. Још Милићевић у својој *Краљевини Србији* помиње три гробне плоче са записима у патосу цркве, од којих је једна поменута плоча сина Вратка Чихорића са годином 1349., коју је М. Љубинковић током истраживања затекла над местом где су нађени остаци скелета гроба 7.⁷⁸¹ Друга два записа Милићевић преноси према снимку Чизмићевом, јер их он није стигао прочитати током свог јединог обиласка цркве. Натпис са друге плоче у 19 реда и наводно годином 1292, или 1343. није пружио никакве друге податке, док трећи натпис у 13 реда из октобра 1332. или 1339. године сведочи да је ту умрла и сахрањена Мирослава, у монаштву Агрипина, кћи (Ба)лшина и жена жупана Ми(ле)на.⁷⁸² Ризнић исте године по обиласку цркве извештава о пет споменика са натписима међу којима су и три плоче које спомиње Милићевић, са ближим подацима (опис и димензије), али и осталих 12 које су, по причи неких повађене и употребљене приликом зидања цамија.⁷⁸³ Најзад у путописним белешкама Т. Ђорђевића из 1895. налазимо препис натписа истих плоча, с податком да су биле у цркви и да је једна од њих фрагментована (трећа описана над гробом Мирославе) пренета на чување у среску канцеларију.⁷⁸⁴ Према расположивим подацима из дневника може се закључити да је током археолошких ископавања уочено много више надгробних обележја него што постоји цртежа, да су различитог типа, да је било више њих с натписима и да су налажене у различитим деловима порте (Т. XLV/1-3, XLVII/1-6, сл. 107ђ). Више њих је секундрно искоришћено као напр. уломци једне плоче с делом

---

⁷⁸¹ Милићевић Ђ. М., *Краљевина Србија*, 358-359.

⁷⁸² Исто, 359.

⁷⁸³ Ризнић Ст. М., *Црква Свети Никола*, 148-149. Поред плоча ту су опека у зиду крај улаза са натписом и камен који је отесан (!) као четворострани стуб часне трпезе.

⁷⁸⁴ Ђорђевић Р.Тих., *Поред Топлице*, 64-65. За цртеж плоче Агрипине Мирославе (1332-1341) на стр. 78 код Ђорђевића, Гордана Томовић сматра да је неупотребљив и стога за науку изгубљен, с обзиром да плоча није сачувана (Томовић Г., *Морфологија*, 10 и нап. 12). Исто се може констатовати и за остале.

сачуваног натписа уграђеним у накнадно дозидани део јужног зида којим је јужни улаз у северну капелу сужен (Т. XVII/2). Ту интервенцију према овоме сигурно треба повезати са коришћењем северне капеле за службу, након што је црква знатније оштећена, а манастир запустео крајем 17. столећа. Друга мермерна поломљена плоча, с уклесаном розетом, искоришћена је секундарно у конструкцији над *јамом* 13 у јужној порти (XLV/1). Не улазећи у порекло и симболику овог мотива, нагласићемо да се орнамент шестолисне розете у различитим стилизацијама јавља на надгробним споменицима различитих облика у периоду од краја 14. до 18. столећа,⁷⁸⁵ а највећу примену има у 14-15. столећу (не само на каменој пластици већи у свим гранама примењене уметности) и посебно на надгробним плочама од којих су неке натписима датоване у 14. столеће.⁷⁸⁶ Треба напоменути да је уломак мермерне плоче са идентично стилизованом розетом, али са обе стране плоче од бречастог кречњака, који потиче из цркве Св. Ахилија у Ариљу и такође је секундарно употребљен као наш примерак, идентификован као бочна страна престола према горњој заобљеној ивици, али се тамо он јавља и на парпетним плочама.⁷⁸⁷ Међутим, ову као и већину поменутих плоча нисмо нашли на терену, а на основу типолошких карактеристика може се рећи да више њих припада доста бројном типу плоче закошених ивица на којима се најчешће и налазе натписи (14-16. век). Помињу се и лоше обрађене плоче без натписа, свакако средњовековне уз млађе споменике у облику усадника и крстача. Конкретно десетак средњовековних плоча забележено је у првобитном положају (гробови из сонди 1-5/1971, гр. 135, 304, 328, 718, 719, 751, 757..). Натписи којима располажемо садрже једноставне епитафе уобичајене за монашке гробове, који морфологијом улазе у оквире 13-14. столећа (Т. XLVII/4,

---

⁷⁸⁵ Кораћ В., *Студеница Хвостанска*, 59, сл.10, 14-15, 17; Поповић Д., *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима*, сл. 5, 8-9, 11; Зечевић Е., *Мраморје*, 60, цртеж. 68; Ердџан Ј., *Средњовековни надгробни споменици*, сл. 3/1, 32/13; Љубинковић М., *Некропола Цркве св. Петра*, Т. XXI/5,7; Дељанин Б., *Црква светог Мине*, 114-115 са нап.

⁷⁸⁶ Томовић Г., *Морфологија*, бр. 46 и 68; Жеж Ж., *Некропола Дићи*, 137, сл.2-3.

⁷⁸⁷ Чанак-Медић М., *Св. Ахилије у Ариљу*, сл. 231-232 и 233-234. Камено седиште уз северни довратник западног портала из припрате Св. апостола у Пећи, саграђено пре 1375. године, има само подножје од правилно оклесаних блокова са касније образованим седиштем од три високе плоче с исклесаним јабукама на угловима (уп. Чанак-Медић М., *Архитектура прве половине*, 67, сл.111).

6).⁷⁸⁸ Плоча чији натпис сведочи да је стајала над гробом монаха Николе, са мирским именом Вратко Чихорић, који се утопио у реци Нишави јуна 1349. године је једина раније била предмет интересовања истраживача, без битне разлике у читању (Т. XLVII/1).⁷⁸⁹ Породица Чихорића (у истовременим записима су познати и као Друговићи) је била једна од знаменитијих у 14. веку у области између Неретве и Которскога залива и о члановима ове породице највише знамо захваљујући управо натпису са надгробног споменика Радаче, жене Ненца, једног од три брата Вратка Чихорића са Поповог поља код Величана, у Херцеговини.⁷⁹⁰ Право да се сахрани у цркви манастира (и седишту епископа) син овог великаша је морао стећи неким великим приложништвом, због чега је претпостављена његова ктиторска улога на овом месту. Остаје на крају ипак да закључимо да првобитан положај поменутих плоча са натписима није поуздано утврђен. У сонди са западне стране пирга у источном профилу откривени су, међутим, фрагменти мермерних плоча са траговима клесања идентификовани као покварени и недовршени комади, због чега је претпостављено постојање клесарске радионице у оквиру самог манастирског насеља.⁷⁹¹ У погледу организације посла у манастиру важан податак би био утврдити да ли су такве радионице заиста деловале, најпре у оквиру манастирског властелинства, али расположиви подаци нису довољна потврда наведеној претпоставци.

---

⁷⁸⁸ Напр. појава титле у виду водоравне црте се везује за доба до средине 13. века (Т. XLVII/2-3), Л са куком на врху које се појављује од 13. и често је веома у 14. веку (Т. XLVII/5), као и Т са троугаоним завршецима горње црте (Т. XLVII/4, 6), уп. Томовић Г., *Морфологија*, 21-22, 27.

⁷⁸⁹ О натпису са плоче Вратка Чихорића уп: Стојановић Љ., *Стари српски записи*, 36, бр. 95; Ковачевић Љ., *Белешке*, 358-359; Петковић В., *Старине*, 50; Томовић Г., *Морфологија*, 62, бр. 43; Ивановић М., *Тирилски*, 17-18 (кат.бр. 19, сл.15). О породици хумских великаша Чихорића, уп. Јиречек К., *Властела Хумска*, 427-431.

⁷⁹⁰ Јиречек К., *нав.дело*, 427-431. Жупан Вратко Чихорић се спомиње само једном у дубровачким документима (као *Vrasticus Drugouich*) и то 1335. године када су његови људи на Требињу отели неку стоку од једног Дубровчанина из куће Соркочевића (Исто, 429).

⁷⁹¹ Дневник од 02.08.1968.

3. ЦРКВА СВ. БОГОРОДИЦЕ (црква Б)

3.1. ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ И ЊИХОВА ТУМАЧЕЊА

О подизању манастира Св. Богородице Стефан Првовенчани у свом житију Симеона Немање говори „начть съ поспѣшеникм творити в ѿчьстви свокмь оу Топлици храмь прѣс(ве)тык в(огороди)це, на оустѣ рѣкы рекомык Кослѣнице, и тѣь оукрасивь и съ всакыми правѣдами цр(ь)к(о)в(ь)ными и оустави вь нкмь чрнѣцьь сворь..“⁷⁹² Служећи се његовим подацима и Доментијан понавља да је ова црква подигнута пре Св. Николе.⁷⁹³ Стефанов податак о Немањином подизању манастира Богородице на овом месту понављају и готово сви млађи родослови и летописи.⁷⁹⁴ Са друге стране, као што смо навели, Свети Сава наводи обрнут редослед њиховог грађења.⁷⁹⁵ Иако се већина истраживача определила да укаже веће поверење житију Стефановом (писаном 1216, осам година касније од Савине, али обе пола века касније од времена о коме пишу), уз чињеницу да најстарији препис биографије Немањине од Светог Саве у којима се она једино сачувала потиче из 1619. године, и тиме прихватила Богородичну цркву као прву Немањину задужбину, дилема око редоследа грађења ове две цркве је још увек присутна у стручној литератури. Истраживачи су ипак сагласни у једном да је, као и Св. Никола, и ова црква подигнута у периоду између 1158 или 1162 до 1168. године.⁷⁹⁶

На благој заравни падине изнад леве обале Топлице, испод савременог пута којим се улази у Куршумлију налазе се, данас конзервиране, рушевине цркве

⁷⁹² Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, 21.

⁷⁹³ Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, 226.

⁷⁹⁴ Стојановић Љ., *Стари српски родослови*, 18 (Карловачки и Загребачки родослов), 19 (Пајсијев и Врхобрезнички родослов), 46 (Пејатовићев родослов), 51 (Ђоровићев родослов), 66 (Копорињски летопис који напре помиње Студеницу као велику лавру, и у Топлици храмове Св. Богородице и Св. Николе), 66, 68 (Пећки летопис), 69 (Студенички и Цетињски летопис), 176 (Руварчев други летопис), 178 (Софиски други, Реметски и Васићев, и Подгорички летопис), 197 (Сеченички летопис), 279 (Бранковићев летопис).

⁷⁹⁵ *Списи Св. Саве*, 153 (Живот Светога Симеона Немање). Према Ђоровићевој анализи од претходно поменутих познијих преписа, као што сам раније навела, Пајсијев и Ђоровићев родослов и Бранковићев летопис (међусобно различити) наводе исти редослед грађења који наводи и Сава Немањић, али одступају од његове биографије. То по њему оповргава претпоставку да су у Савиној биографији настале грешке током познијих преписивања, већ указује на постојање још једног непознатог извора насталог на основу Савине биографије, који користе састављачи поменутих преписа (Исто, XVIII-XXI).

⁷⁹⁶ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 39.

триконхалне основе (црква Б), сл. 110-112. У првим тумачењима извора у којима се помиње градитељска активност Стефана Немање (биографија написаних од његових синова Светог Саве и Стефана Првовенчаног), као и у великом броју радова из области уметности и архитектуре, рушевине ове триконхалне грађевине у близини где се Косаница улива у Топлицу идентификоване су са црквом коју Немања посвећује Богородици.⁷⁹⁷ Истраживањима на овом триконхосу, као Немањиној цркви Св. Богородице приступали су и њени последњи истраживачи, архитекте, историчари уметности и археолози.⁷⁹⁸ Потпуно различито мишљење по питању идентификације цркве Св. Николе и Св. Богородице изнели су још давних деведесетих година 19. столећа М. Валтровић и Д. Милутиновић.⁷⁹⁹ Описујући иконостас триконхалне цркве на утоку Косанице у Топлицу, која је срушена у тој мери да јој је тешко основу утврдити, они помишљају да то може бити црква Св. Николе коју Немања подиже, према Сави, близу Св. Богородице. Убрзо је Валтровић, међутим, то мишљење кориговао.⁸⁰⁰ Посебно се триконхалном црквом у својим истраживањима бавио Ђ. Стричевић, уносећи сасвим другачије мишљење у погледу идентификације цркве и датовање њених фаза градње. Ослањајући се на Анастасијевићево откриће зиданих гробница он је, анализирајући план и димензије сачуваних делова грађевине, цркву датовао у средину 6. века као грађевину цеметеријалног (сепулкралног) карактера која своје узоре према положају гробница има у цариградској цркви Св. Апостола.⁸⁰¹ Диспозицији плана и многим елементима архитектуре куршумлијског триконхоса он је нашао бројне аналогije на триконхосима и храмовима другог просторног плана датованим у 6. столеће.⁸⁰² Тада је он изнео, за сада, усамљено мишљење да

---

⁷⁹⁷ Ракић М., *Из Нове Србије*, 18-19; Ризнић Ст. М., *Црква Св. Богородице*, 149-150; Милићевић Ђ. М., *Краљевина Србија*, 357; Валтровић М., *Поглед*, 21; Millet G., *L'ancien art Serbe*, 153; Марковић В., *Православно монаштво*, 59; Бошковић Ђ., *Основи средњовековне архитектуре*, 204; Петковић В. Р., *Преглед црквених споменика*, 33; Дероко А., *Монументална и декоративна архитектура*, 64.

⁷⁹⁸ Из последње написане студије о архитектури ове цркве, аутора М.Чанак-Медић и Ђ. Бошковића, могу се у основи сагледати историја споменика, стање проучености и основна нерешена питања уз преглед основне литературе (Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 38 и даље).

⁷⁹⁹ Милутиновић Д., Валтровић М., *Извештај*, 460.

⁸⁰⁰ Валтровић М., *Поглед*, 21.

⁸⁰¹ Стричевић Ђ., *Богородичина црква*, 371; Исти, *Рановизантиска црква*, 182 и даље. Да првобитни остаци цркве припадају рановизантијском добу, тј. грађевини 6. столећа, која је касније само обнављана, претпоставља и Ђ.Мано-Зиси (Мано-Зиси Ђ., *Ископавање на Царичином граду*, 158).

⁸⁰² Стричевић Ђ., *Рановизантиска црква*, 180 и даље.

се обнова триконхалне грађевине *не може* идентификовати са Немањиним подизањем Богородичиног манастира ослањајући се на изричито тврђење Стефана Првовенчаног да је ова црква била подигнута на ушћу Косанице у Топлицу и на чињеницу да се триконхос налази на месту које тај појам не обухвата. Он том приликом износи мишљење, да би грађевински комплекс са црквом у централном положају, управо на ушћу Косанице у Топлицу (Грчка базилика, црква В) представљао остатке Богородичиног манастира основаног у другој половини 12. столећа, јер њена једнобродна основа више одговара рашкој цркви тог доба.⁸⁰³ Као један од важних елемената којим доказује да триконхос није Немањина Богородичина црква он наводи облик и начин грађења иконостаса, као и сачувани живопис, који скупа указују на 14. столеће као време обнове триконхоса.⁸⁰⁴ Чак шта више он обнављање триконхоса покушава да веже за топличког митрополита Јована, брата Стефана и Лазара Мусића који су ктитори Нове Павлице, једне од првих цркава подигнутих по новом литургичком програму (који је изазвао појаву триконхалног плана у моравској Србији), позивајући се и на чињеницу да су до тада најстарије обнове старијих византијских храмова у Србији датиране у крај 13. или почетак 14. столећа.⁸⁰⁵ Као потврду обнови цркве Св. Богородице у 14. столећу он наводи и постојање секундарно употребљене архитектонске пластике моравског стила у оближњој воденици.⁸⁰⁶ И Д. Анастасијевић је изразио сумњу да ово није Немањин женски манастир Св. Богородице ослањајући се на део натписа са плоче нађене овде у коме се јавља име монаха, што не одговара наводу Стефана Првовенчаног да је манастир заснован као женски.⁸⁰⁷ На крају поменућемо и потпуно нова мишљења о обнови ове цркве. Прво мишљење о обнови и ктиторству над овом црквом заснива се на тумачењу правне и религиозно идеолошке позадине њеног настанка.⁸⁰⁸ Оно је, међутим, засновано на погрешно интерпретираном тумачењу археолошке грађе из којег је произашао закључак да је ту било старо култно место и кад је Немања

---

⁸⁰³ Стричевић Ђ., *Средњовековна рестаурација*, 210. По једноставним облицима основе та манастирска црква би по њему представљала најстарији објекат у низу грађевина овог типа, нарочито распрострањеног у долини Топлице и у Дубочици, које су грађене у средњем веку и у турском периоду од стране домаћих мајстора (Исти, *Богородичина црква*, 371-372).

⁸⁰⁴ Стричевић Ђ., *Средњовековна рестаурација*, 207-209.

⁸⁰⁵ Исто, 199, 210-211.

⁸⁰⁶ Исти, *Немањине задужбине*, 79.

⁸⁰⁷ Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 50, 55 и сл. 6.

⁸⁰⁸ Стевовић И., *Историјски извор и историјскоуметничко тумачење*, 77-93.

добрио Топлицу на управу и да је он затекао тј. добио монашку заједницу (!) у виду харистикиона, а да је заправо њен други ктитор Стефан Првовенчани коме треба приписати подизање олтарске преграде. Претпостављајући даље да је Богородичин манастир (триконхос, црква Б) и оближњу базилику (Грчка базилика, црква В) добио по истом основу као двојни манастир, И. Стевовић закључује се да је Немања своје области у Топлици заправо приложио дијецези Охридске архиепископије, због чега је и уживао посебан статус приликом сусрета са царем Манојлом I у Нишу.⁸⁰⁹ У другом мишљењу које третира најпре архитектуру и намену провобитног триконхоса (па и његовог утицаја на формулацију простора олтара у обнови у 12. веку, која је идеолошке природе), као и карактеристике тзв. Рашке школе, износи се да је обнова ове цркве уследила у периоду након градње Ђурђевих Ступова (1170/71) до Немањиног одласка на Свету Гору (1197).⁸¹⁰

Прихватањем од стране већине истраживача да остатке овог триконхоса треба идентификовати са Немањиним црквом Св. Богородице, изнесена су још нека занимљива тумачења. Тако су, на пример, поједини истраживачи сматрали да је план ове грађевине јединствен и усамљен у српској архитектури средњег века.⁸¹¹ Потом су на основу података из житија изнесене и различите теорије о врсти монашке заједнице установљене оснивањем овог манастира. Наиме, због различитог читања исте речи која се односи на оне којима је манастир предат, у навођењу Стефана Првовенчаног и Доментијана, било је двоумљена да ли је манастир заснован као женски или не. У прилог и против једном или другом мишљењу ишло је више чињеница. Према Првовенчаном Немања је овај манастир предао својој жени Ани да се стара не само о њему већ и о црницама (чрњицама),⁸¹² а Доментијан каже да је Немања манастир предао црноризцима (чрњњцемь).⁸¹³ Додатну збрку унеле су чињенице да Стефан Првовенчани у

---

⁸⁰⁹ Исто, 80-81. За зидане додатке у виду стубаца од опеке у источним угловима наоса, који су раније тумачени као призидане базе стубова или ступаца носеће конструкције лука позније (у 12. веку, прим.а) уграђене куполе, сматра се да су зидани супедиони проскинитара или конструкције која је носила сликану или камену икону Богородице и Јована Крститеља (Исто, 83-84).

⁸¹⁰ Filipović A., Ruggieri, *Il Monastero nemaniade*, 337-338.

⁸¹¹ Васић М. М., *Жича и Лазарица*, 14. Не налазећи јој аналогије међу грађевинама 12. века Васић је узима као прву Немањину цркву, јер типом основе одудара од Св. Николе, Ђ. Ступова и Студенице (Исто, 18, 30); Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 51.

⁸¹² Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, 21.

⁸¹³ Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, 226.

истом тексту наводи и братство од монаха (**чрѣнъ цѣльъ своръ**), а да Свети Сава каже да је Ана као монахиња Анастасија живела у манастиру Св. Богородице у Расу.⁸¹⁴ Помишљало се да је у каснијим преписима биографије коју је Сава написао дошло до грешке у називу места где је живела Ана, јер међу многим различитим тумачењима Аниног порекла⁸¹⁵ постоји и оно по коме је она била ћерка неког топличког властелина⁸¹⁶ и да је у топличкој Св. Богородици могла провести остатак живота након што се замонашила.⁸¹⁷

На крају М. Љубинковић је чврсто заступала становиште да је ово био мушки манастир, јер по њој и Стефан Првовенчани и Доментијан кажу да је Немања ову цркву предао монасима, што значи да је она била црква мушког манастира, а да бригу о њој (што значи ктиторско право) пренео је на своју жену Ану.⁸¹⁸ У сваком случају већина аутора верује да се Ана не би старала о манастиру да није био женски. Да се после заснивања женског манастира он више и не помиње истиче још В. Марковић, сматрајући да је Богородичина црква прва Немањина задужбина и да Немања не би прво подигао женски манастир да није било „повише мушких манастира“.⁸¹⁹

Ови подаци из времена заснивања манастира су уједно и готово једини подаци из извора који се односе на историју саме цркве и манастира у средњем веку. Међутим, судећи по историјским подацима и име Маре, кћери деспота Ђурђа Бранковића, би могло да се доведе у везу са овим манастиром. По смрти Мурата II (1451) султаница Мара је враћена у Србију, и како кажу извори, тада су уз њу враћене и области Топлице и Дубочице.⁸²⁰ Захваљујући подацима из дефтера који се односи управо на област Топлице и Дубочице, дошло се до закључка да су ове области биле у саставу Србије од почетка 1451. па до друге половине 1453. године, пошто се после овог временског размака поново воде као турске.⁸²¹ У том периоду Мара је могла бити господарица области Топлице и

---

⁸¹⁴ *Списи Св. Саве*, 161 (Живот Светога Симеона Немање); Стојановић Љ., *Стари српски родослови*, 51 (Ђоровићев).

⁸¹⁵ Перих Ђ., *Ана, жена Немањина*, 13-16.

⁸¹⁶ Радојчић Ђ. Сп., *Немања и његови синови*, 208.

⁸¹⁷ Новаковић Ст., *Калуђер и хајдук*, 32-33, 63.

⁸¹⁸ Ђоровић-Љубинковић М., *Немањине цркве у Топлици*, 302 и нап.17-18.

⁸¹⁹ Марковић В., *Православно монаштво*, 45, 59.

⁸²⁰ *Константин Михаиловић из Островице*, 115; уп. Ђук Р., *Царица Мара*, 66 са нап.

⁸²¹ Зиројевић О., Ерен М., *Попис области*, 378. Поменути дефтер показује попис ових области за време прве владавине султана Мехмеда II (1444-1445), те према томе ове области нису биле у

Дубочице, а према мишљењу Б. Андрејевића, она је у Србији остала и након поновног заузимања ових области од стране Турака 1453. године, све до 1457. године и поновног одласка у Турску.⁸²² По њему, у том периоду боравка у Србији, Мара је и подигла свој град на месту данас званом „Марина кула“ у непосредној близини Немањиних цркава. Подаци из домаћих извора казују да је Мара умрла на Крстовдан у Жежеву,⁸²³ али и да сахрањена у Косаници манастиру („*Mara quidem in Koszeniza monasterio sepulta est.*“),⁸²⁴ на основу чега се износи мишљење да њен гроб треба тражити на терену њеног града – „Марине куле“, или у близини једне од двеју Немањиних задужбина - Св. Богородице или Св. Николе код Куршумлије.⁸²⁵

На Немањин манастир Св. Богородице се према Олги Зиројевић односи податак из пописа области Бранковића из 1455. године, за који сматра да представља најстарију вест о овој цркви у турским изворима.⁸²⁶ У попису се, наиме, заједно са селом Вичом и Мацјом стеном помиње манастир Богородица

саставу Деспотовине, како се раније мислило (по Сегединском миру 1444. деспоту Ђурђу су оне требале бити враћене), већ султанове све до марта 1451. године. Мада дефтер није сачуван у целости, јер недостаје првих десет страна, од 75 пописаних тимара 1453. године одузето је од деспота њих 59 који се односе на ове крајеве. Сви тимари који се налазе на територији Топлице и Дубочице по дефтеру су враћени деспоту Ђурађу марта 1451. године, што се у потпуности подудара са датумом Мариног повратка у Србију, јер се зна (према нашим летописцима) да је султан Мурат II умро 4. фебруара 1451. године. Онда је сасвим разумљиво да је султаница Мара већ у марту исте године морала бити у Србији, и од марта 1451. године до октобра 1453. године била је господарица Топлице и Дубочице, како се овим дефтером коначно и потврђује (Исто, 377-379).

⁸²² Од посела које је Мара добила на уживање од цара Мехмеда II, дошавши у Турску 1457, помињу се у изворима Жежево и Мравинци, вероватно негде у широј околини Сера, пошто се и сам Сер често наводи као место њеног сталног боравка. У Жежеву је она имала свој двор и канцеларију, те се мисли да је као самостални господар управљала делом области око Сера (Ћук Р., *Царица Мара*, 80-83). О њеној бриги и везама са светогорским манастирима и другим црквама и манастирима постоји низ података, али у њима нема помена цркава у области Топлице (Исто, 87-94).

⁸²³ Стојановић Љ., *Српски родослови*, 103 и Исто, *Стари српски родослови*, 255.

⁸²⁴ Стојановић Љ., *Стари српски родослови*, 297-298, бр. 1238 (Бранковићев летопис с почетка 16. века). Постоје различита мишљења о месту њене сахране у којима се помиње манастир Косаница близу Филипа, али и Жежево, где је и данас њен пирг и неколико гробова (Ћук Р., *Царица Мара*, 93-94, нап. 20-25). Млађи загребачки и карловачки родослови говоре о томе како Мара призна своју сестру Кантакузину к себи, „и благоугодно житик прохотѣште, и о севѣ доврѣ оустроивѣше, и своихъ людѣх и манастирѣхъ, отъ своихъ отрокъ отрѣдають се, ова въ Косаници манастирѣ.“ (Стојановић Љ., *Српски родослови*, 43).

⁸²⁵ Андрејевић Б., *Марина кула*, 150-151. Наиме и Стојан Новаковић, на кога се позива, износи да уколико је истинита белешка Константина Михаиловића из Острвице да је султан Мехмед дао Мари Топлицу, онда би Марин гроб требало тражити у Косаници у Топлици (Исто, нап. 22).

⁸²⁶ Зиројевић О., *Цркве и манастири*, 61; уп: Надџи begić Н., Handџић А., Kovačević Е., *Oblast Brankovića*, 307 и нап. 294 (с коментаром да манастир Богородицу, као Немањину задужбину, помиње и В. Петковић, али не код села Виче, него на ушћу Косанице у Ибар).

кога су тада настањивала два монаха, монах Исаије и Живосија, калојор. Сазнајемо и да је манастир имао свој виноград од кога је ушур износио 30 чаброва шире. Податак из следећег пописа из 1487. године где се помиње манастир Богородице у нахији Лаб, иза села Свињишта, са једном кућом и једним виноградом који се није обрађивао, и годишњим приходом од 947 акчи би такође по О. Зиројевић, могао да се односи на Немањину Богородичину цркву.⁸²⁷

У наредном попису из 1530/31 су у куршумлијској нахији пописана два манастира посвећена Богородици и приход од њих.⁸²⁸ У времену након овога нема никаквог помена о овој цркви, због чега је претпостављено да је она тада била опустела.⁸²⁹ Према тумачењима познијег податка из путописних белешки Е. Брауна са пута по Турској 1669. године изнесене су претпоставке о времену у коме је служила тј. запустела. Наиме, поменути енглески доктор Браун бележи да је, пролазећи преко Србије, у Куршумлији видео „један манастир и једну стару цркву са двома лепим кулама“.⁸³⁰

Године 1791. у изворима се бележи да је црква већ дуго пуста.⁸³¹

3.2. ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА

И о Немањиној Богородичној цркви, односно куршумлиском триконхосу (Б), као и цркви Св. Николе, општи подаци се могу наћи у поменутим важнијим прегледима старе српске архитектуре.⁸³² Рушевине триконхалне цркве први пут су у домаћој литератури забележене осамдесетих година 19. столећа. Цркву до темеља срушену М. Ракић управо бележи као *црквиште*, са једино очуваним „великим вратима на која се улазило“, идентификујући је као храм Пресвете

⁸²⁷ Зиројевић О., *Цркве и манастири*, 61 и нап. 423 (Вучитрнски дефтер, No 22).

⁸²⁸ Исто и нап. 424 (Дефтер лива, No 167). У Прокупачком кадилуку по овом попису (са Прокупљем и Куршумлијом као местима са 323 села), било је укупно 13 манастира (уп. Иста, *Крушевачки санџак*, 222 и нап.8)

⁸²⁹ Зиројевић О., *Најраније турске вести о Куршумлији*, 48.

⁸³⁰ Новаковић Ст., *Белешке доктора Брауна*, 41.

⁸³¹ У Тронушком родослову, писаном крајем 18. столећа (1791) забележено да и ова, као и друга црква коју Немања подиже у Куршумлији, стоји до данас пуста (Шафарикъ Ј., *Србскій лѣтописецъ*, 29). Уп: Петковић В.Р., *Преглед црквених споменика*, 33 и нап. 455.

⁸³² Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 39-52 са старијом литературом (Millet G., *L'ancien art Serbe*, 153 је њену архитектуру везивао за ране Светогорске манастире 10-11. века - Ватопед и Ивирон; Васић М. М., *Жича и Лазарица*, 14-16; Петковић В. Р., *Преглед црквених споменика*, 33; Бошковић Ђ., *Архитектура средњег века*, 282; Дероко А., *Монументална и декоративна архитектура*, 64 и др).

Богородице коју је подигао Стеван Немања. По народном памћењу то јесте Немањина црква, али с заборавило коме је била посвећена а порушена је од неког Турчина који је од њеног камена сазидео воденицу, испод ње на Топлици и коју му је вода после однела.⁸³³ Као повереник Српског археолошког друштва М. Ризнић оставља драгоцене белешке о стању српских старина у Куршумлији. И он помиње остатке зида са три пролаза на месту развалине друге Немањине задужбине, за коју се зна да је носила име „храм св. Богородице“.⁸³⁴ Значајно је да он помиње два слоја живописа на иконостасу, а између осталог прилаже и натпис и снимак једне од плоча разнетих са овог локалитета. Он казује да народ тог краја цркву сматра лековитом, те овде долази петком да се моли и оставља прилоге, а да је од Арнаута слушао да се у олтару 36 година пре њега (1848 г., прим.а) нашао сандук неке царице у земљи закопан, са силним новцем.⁸³⁵ У свом обимном делу о оновременој Србији (1887), проф. В. Карић само помиње Немањине задужбине, и то Богородичину цркву саграђену раније од Св. Николе, које су познате под именом Беле цркве, које је и било повод новом имену пређашње Топлице.⁸³⁶ Нешто пре је изашла једна од две познате књиге М.Ђ. Милићевића „*Краљевина Србија*“ (1884), где он описујући старине Нових крајева ослобођених од Турака, у Топличком округу бележи развалине обе Немањине цркве.⁸³⁷ Цркву Св. Богородице, од које „стоји усправо само један западни (?) зид“ он везује за Ану којој Немања преда на управу овај манастир, и где је она провела остатак живота након што се замонашила на исти дан када и Немања (1195).⁸³⁸ У поменутом извештају Српском ученом друштву М.Милутиновић и М.Валтровић у описују развалине цркве (за које најпре помишљају да представљају Немањиног Св. Николу), од које се очувао само зидани иконостас са „разветним остацима доста доброг живописа,“ али га нажалост не описују.⁸³⁹

Пролазећи овим крајем Ф. Каниц бележи кратко да је од ове „женске“ (Немањине, прим. а) задужбине остало веома мало - затрпане рушевине цркве у

---

⁸³³ Ракић М., *Из Нове Србије*, 18-19.

⁸³⁴ Ризнић Ст. М., *Црква Св. Богородице*, 150.

⁸³⁵ Исто.

⁸³⁶ Карић В., *Србија*, 760-762.

⁸³⁷ Милићевић Ђ. М., *Краљевина Србија*, 357-359.

⁸³⁸ Исто, 357. Она такође бележи причу о Арнаутину које је надгробне плоче око цркве и други бољи материјал са рушевине искористио за градњу воденице на Топлици.

⁸³⁹ Милутиновић С. Д., Валтровић М., *Извештај*, 460.

западном делу од које се пред олтаром види зид са три лука грађен наизменичним редовима ломљеног камена и опеке димензија 25x35cm, са остацима живописа. Он даље описује да се рушевине, које народ назива Св. Петка, налазе на само неколико корака јужно од прокупачког пута, између младе храстове шуме и хладовите долине и да је том приликом у полукружној апсиди цркве видео и мноштво дарованих предмета и констатовао да би се овај „средњовековни српски споменик“ подизањем чврсте ограде могао сачувати од потпуне пропасти која му прети (сл. 5б).⁸⁴⁰ Пратећи његово излагање изгледа као се последњи опис односи на трећу цркву (цркву В), али он даље износи причу како је Топлица, за казну, однела неком Арнаутину воденицу коју је он направио од камена узетог са цркве, причу коју је и Ракић испричао у вези са Немањиним Св. Богородицом.⁸⁴¹ Каниц овде наводи и предање по коме је педесет година пре њега ту нађен један сандук пун сребра и злата, који је закопала царица Ана, прича коју је везао за ову цркву, као што смо навели, и Ризнић.⁸⁴²

Као што се види и у првим објављеним радовима у којима се помиње Немањина црква Св. Богородице, она се идентификује са рушевинама триконхалне цркве на левој обали Топлице. Цркви ће на исти начин приступити и истраживачи који су овде вршили археолошка ископавања. Анализом резултата ових истраживања покушаћемо да установимо које је наведених историјских и др. података могуће археолошким налазима потврдити или оспорити.

3.3. АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА КОМПЛЕКСА ЦРКВЕ

СВ. БОГОРОДИЦЕ (Б)

Првим истраживачким археолошким радовима домаћих стручњака на нашем терену припадају управо ископавања на овој триконхалној цркви.⁸⁴³

---

⁸⁴⁰ Каниц Ф., *Србија*, 310-311.

⁸⁴¹ Исто; уп. Ракић М., *Из Нове Србије*, 18 -19. Пре Каница Хан је само помиње као развалину друге цркву југоисточно од прве (Св. Николе), према ушћу потока Костајнице (Hahn G. J., *Reise von Belgrad nach Salonique*, 51).

⁸⁴² Каниц Ф., *Србија*, 311; уп. Ризнић Ст. М., *Црква Св. Богородице*, 150.

⁸⁴³ Анастасијевић Д. Н., *Извештај*, 265-267. Ископавања код Немањине Св. Богородице у периоду од 06.08.-16.09.1921. извео је према одлуци министра просвете. Очистио је од наноса и рушевина целу унутрашњост цркве, а кроз спољне рушевине копао узан шанац до здравице, како би открио њену основу. Открио је и већим делом откопао и темеље веће зграде испод јужне фасаде цркве, а у ј/и делу поља око цркве истражио је стару **јаму** преко 2 широку и 3м дубоку, временом затрпану

Истраживања су изведена 1921. године на иницијативу Народног музеја у Београду и по одлуци Министарства просвете, под руководством Д. Н. Анастасијевића, на рушевинама цркве «Св. Петке» код Куршумлије, која је по њему несумњиво била Немањин манастир Св. Богородице, један од првих, ако не и прва његова задужбина (сл. 113). Радови су били обимни, пре свега због велике количине шута којим су потпуно (осим олтарске преграде), били прекривене рушевине цркве и који је требало расклонити, како то показују снимци начињени пре и у току ископавања (сл. 114-115). У свом извештају о овим радовима Анастасијевић, називајући средњовековну Куршумлију и њену најближу околину, због великог броја цркава и манастира, српском „Светом Гором“, покреће питање да ли је Немања манастир Св. Богородице засновао као женски манастир.⁸⁴⁴ Тумачећи речи Стефана Првовенчаног, као поузданијег извора, као и писање Доментијаново, он ипак није нашао потврду да је Немања образовао братство од женских црноризица, иако се даље наводи да је тако засновани манастир предао својој жени Ани. Опредељујући се за тезу да је Немања ову цркву подигао за калуђере, налазећи за то потврду и у натпису једног надгробног камена, он износи претпоставку да је он „на том истом светом месту“, што значи и негде близу, подигао и неко обитавилиште за калуђерице и да би то место могло бити на данашњем „црквишту“ које се налази под локалитетом „Марин брег“ (Грчка базилика, црква В).⁸⁴⁵ Осим што су наведени основни подаци о димензијама и изгледу цркве, начину зидања, изгледу иконостаса и остатака грађевине уз цркву, овде се износе први подаци о гробовима унутар и ван цркве, као и о покретним налазима нађеним током њиховог ископавања и ван њих у слоју.⁸⁴⁶ У његовом извештају се помињу и надгробне плоче, неке са натписима, али и две опљачкане „подземне скривнице“ на дубини од преко 2м, као и остаци живописа на зиданом иконостасу са тумачењем ликова и натписа. Његовим истраживањима су, судећи по подацима у овом извештају, откривени темељи северног анекса/куле и делимично и делови темеља зграде јужно од цркве, по њему вероватно трпезарије

(Исто, 265-266). Ископану земљу је просејавао и нађено предао Народном музеју у Београду (Исто, *Откопавање цркве св. Богородице*, 47-48, 52).

⁸⁴⁴ Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 49-50.

⁸⁴⁵ Исто, 50, 55 и сл. 6 (као аналоган пример он узима женски манастир у Придворици који је подигнут на другој страни реке од Студеничке цркве, која је била мушки манастир).

⁸⁴⁶ Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 52-55. Неколико предмета откривених том приликом заведено је у инвентар средњовековних збирки Народног музеја у Београду.

(18,3x8,3м), док је установљено и постојање јужног анекса на основу остатка зида у профилу.⁸⁴⁷ Међутим, мора се констатовати да су копањем око спољних темеља зидова цркве оштећени темељи испод јужног зида касније дозидане припрате, те тиме и веза са зидом јужне куле.⁸⁴⁸ На који начин и у којој мери су овим радовима девастирани слојеви и гробље око цркве најбоље показују фотографије начињене том приликом (сл. 116-118).

Следећа етапа археолошких истраживања изведена је према плану Завода за заштиту споменика културе НР Србије 1948. године. Тада су обављени, а нешто касније, и публиковани резултати радова на конзервацији неколико објеката у Куршумлији и у њеној непосредној околини, међу којима је била и ова триконхална црква (сл. 119-120).⁸⁴⁹ Истраживања на овој цркви су требала да омогуће употпуњавање података о првобитном изгледу основе цркве, као и утврђивање фаза у којима је дошло до измена на првобитном плану. Унутар цркве он је извршио сондирање на неколико места, а уз јужни зид у олтарском травеју и до дна темеља, на 1,5м дубине. Извршено је и нивелисање терена у припрати и око цркве, израђена је шкарпа са северне и североисточне стране испод које је отворен дренажни ров, измештен је пут са с/и стране цркве на десетак метара даље од тадашње трасе, и истовремено су испитани облици темеља двеју бочних кула уз откривање југозападног угла јужне куле. Сондажна археолошка ископавања, неопходна да би се ови радови извели обухватила су и простор на коме се сахрањивало. Тада су откривени налази, вероватно из поремећених гробова, који су послужили М. Љубинковић да једним кратким новинским прилогом укаже на њихову важност у проучавању јединствености јужнословенске културе у раном средњем веку.⁸⁵⁰ У сонди која је била постављена управно на апсиду цркве, у поремећеном слоју уз саму апсиду је нађено неколико комада накита, који су вероватно представљали део гробних прилога; како су сада нађени

---

⁸⁴⁷ Исто, 49-52.

⁸⁴⁸ Ситуација коју је затекао арх. Б. Вуловић 1948. године, уп: Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 57-58.

⁸⁴⁹ Исто, 51-52, 57-60 и Исти, *Конзервација рушевина Св. Николе*, 67-69.

⁸⁵⁰ Љубинковић М., *Сведочанство*, стр. 4.

у поремећеном слоју закључено је да је приликом копања темеља за зидове цркве поремећена старија некропола.⁸⁵¹

Анализирајући резултате ових истраживања Б. Вуловић је, као и М. Љубинковић, претпоставио да су „хеленистички“ елементи касноантичке грађевине на локалитету Св. Богородица пренети са неког другог разрушеног касноантичког локалитета из ближе или даље околине Куршумлије, чиме се може објаснити појава имена латинског порекла на опекама, које је пронашао још Анастасијевић. Сматрао је и да је материјал којим је зидан старији део грађевине у ствари опека касноантичког и средњовековног порекла.⁸⁵² Он се већ у првом извештају определио за казивање Стефана Првовенчаног тј. за наводе да је ово прва Немањина задужбина коју је он подигао између 1165. и 1168. године и да је по архитектонској концепцији усамљена јер се њен облик триконхоса битно разликује од споменика рашке школе са основом у облику сажетог крста.⁸⁵³ Нажалост, планови његових ископавања, осим неколико скица које се односе на елементе архитектуре цркве, не постоје.⁸⁵⁴ То је између осталог био разлог за планирање наставка археолошких ископавања на овој цркви у оквиру једног ширег пројекта заштите српских сакралних споменика средњег века. Са становишта да је реч о Немањиној Богородичној цркви настављена су и вођења последња истраживања, као и тумачења и анализе откривених објеката и налаза. То су најобимнија и уједно последња археолошка истраживања на цркви Св. Богородице, започета 1969. године укључивањем стручњака Народног музеја у Београду у поменути заједнички пројекат са Заводом за заштиту споменика културе у Нишу, под руководством М. Ћоровић-Љубинковић. Ископавања су са прекидима трајала до 1979. године, а у стручној екипи смењивали су се сарадници

---

⁸⁵¹ Марјановић Г., *Распрострањеност наушница*, 103, 105. М. Љубинковић претпоставља да је реч о некрополи из времена подизања цркве, из средине 12. столећа, с обзиром на чињеницу да су гробови уз саму цркву, али оставља могућност и да је некропола старија од цркве с обзиром да се у близини Немањине цркве налазила и нека старија црква из Јустинијановог времена са које је коришћен грађевински материјал за њено зидање (Љубинковић М., *Сведочанство*, стр. 4).

⁸⁵² Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 51 и 61 и Исти, *Нека запажања*, 162. Касније, након откривања триконхалне цркве изван зидова Царичиног града, као што ћемо видети, он је променио мишљење третирајући првобитну триконхалну цркву као објекат 6. века.

⁸⁵³ Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 57 и Исти, *Нека запажања*, 162.

⁸⁵⁴ Десет скица из 1948. године налази се у архиви Нишког завода. У архиви РЗЗСК, у бази централног регистра, нема уписане документације која се односи на раније истраживачко-конзерваторске радове (пре 1969).

Нишког завода и Народног музеја у Нишу и Народног музеја у Београду.⁸⁵⁵ Резултати ових истраживања познати су само преко једног објављеног извештаја у једном броју *Археолошког прегледа* који се односи на 1973. годину,⁸⁵⁶ а једина и то радна скица са уцртаном квадратном мрежом по којој су радови извођени налази се у документацији сачињеној на самом крају пројекта ископавања (сл. 121).⁸⁵⁷ Откривена је знатно мања количина покретног археолошког материјала него на Св. Николи, али судбина већег дела је нажалост, потпуно непозната.⁸⁵⁸

3.3.1. Етапе истраживања

Двонедељна ископавања вршена 1969. године обухватила су већ раније испитан простор уз зидове цркве како би се установио тачан положај старијих зидова у односу на зидове позније средњовековне Немањине цркве и том приликом је откривено и неколико нових гробова.⁸⁵⁹ Овим радовима констатовано је, наиме, да ранијим истраживањима црква није систематски испитана, с обзиром на налазе у интактним слојевима. Радило се са јужне (сонда I) и северне стране (сонда II) уз зидове цркве у њеном западном делу, захватајући и простор пред црквом (сл. 122). Обе сонде су потом проширене на исток у циљу откривања и

---

⁸⁵⁵ У овим, као и радовима следећих година учествовали су Љ. Поповић, стручни сарадник Нишког завода, Б. Дељанин, кустос Народног музеја у Нишу и касније сарадник Нишког завода, Г. Томић, сарадник Народног музеја у Београду и студенти архелогije, архитектуре и историје уметности. На терену је више пута боравио и Р. Љубинковић, научни саветник Археолошког института у Београду, а као стални члан екипе водио се и антрополог Ж. Гавриловић.

⁸⁵⁶ Љубинковић М., *Ископавње комплекса Немањиних цркава*, 121 – 122.

⁸⁵⁷ У документацији АЗПСВ НМ налазе се само опис инвентара из 1973. године и негативи црно-белих филмова из 1975. године који су скенирани, издвојени и идентификовани (уз помоћ цртежа) из гомиле теренске фото документације (без сачуваних података о пореклу) са локалитета на којима је копала М. Ћоровић-Љубинковић.

⁸⁵⁸ Из гомиле разноврсног материјала који потиче са вишегодишњих истраживања на различитим локалитетима у којима су учествовали сарадници Нишког завода издвојен је само поуздано идентификована грнчарија са Св. Богородице, те је извесно да је у преосталој количини измешаног материјала остао и један део налаза са овог локалитетета. Мали број ситних налаза својевремено је М. Љубинковић донела заједно са материјалом из Св. Николе у Народни музеј у Београду, ради конзервације или обраде, и он се мањим делом сачувао до данас. Његова идентификација, с обзиром да уз један део налаза није било података, извршена је на основу доступне теренске документације.

⁸⁵⁹ Радило се од 3.10-18.10.1969. године. За инвентар је издвојено 18 налаза, док подаци из дневника указују да је издвојено и двадесетак кеса, углавном са грнчаријом, за студијску збирку, којима данас не располажемо. Само је један налаз из ове године сачуван до данас (1/69), али постоје цртежи и описи готово свих налаза издвојених за теренски инвентар. Цртежи гробова међутим нису урађени у размери, али су уписане дужине костију, као и мере којима је означена удаљеност од зидова цркве, што је омогућило реконструкцију њиховог положаја.

праћења свих темељних зидова припрате и анекса (кула). Стратиграфска ситуација у ова два простора се разликовала и поред тога што је евидентно да се са обе стране зидова цркве у ранијим радовима копало. Око зидова припрате откривен је један број *in situ* и у целости сачуваних скелета, укупно 15, који су обележени као гробови бр. 1-10, 10а, 11-13, 13а (сл. 123). Поред њих откривено је 11 група костију који су представљали остатке дислоцираних и уништених гробова (б.б. 1-11). Како се у простору југозападно од цркве ископом пресецао сеоски пут, ископан је мањи попречни ров северно од локалитета чиме је пут скренут источно од објекта био повезан са другим крајем пута јужно од цркве. Отворене су и контролне сонде са јужне (сонде I/a, 2 и 3) и западне стране цркве (сонде 1, 4-5) претпостављам са циљем добијања што више података за презентацију.⁸⁶⁰ Сонда 4 и 5, мањих димензија, отворене су у непосредној близини проширеног дела сонде 1, у њеном западном делу, са њене јужне (сонда 4) и северне стране (сонда 5), на месту где су се назирали мањи остаци крупнијег камења, али нису истражене до краја.

Резултати истраживања из 1969. године, навели су истраживаче да прошире обим радова и они су настављени 1970. године.⁸⁶¹ Копало се и даље системом сонди у циљу утврђивања остатака предпостављеног атријума пред црквом, као и откривања осталих темељних зидова цркве (сл. 124). Тако је започет рад у проширењима сонди I и II/1969 према истоку уз зидове наоса до средине певничких конхи (сонда Ib и IIa), а потом даље на исток до средине олтарске апсиде.⁸⁶² Важно откриће ове године представља „јама за креч“, која представља у ствари *нећ* за печење креча, уз јужну кулу цркве. Отворена је и сонда (III) у јужном делу комплекса поред сеоског пута, на даљини од 63м од цркве, где је

---

⁸⁶⁰ Ознаке сонди и контролних ровова на овој скици (сл. 122), јединој којом располажем, не одговарају ознакама сонди које се описују у дневнику, али је њихова идентификација извршена уз реконструкцију тока рада према дневнику, који се у неким деловима веома тешко могао ускладити према ситуацији на скици. Положај контролних сонди 2 и 3 на скици, будући да је без мере, није сасвим тачан, али опис из дневника и унете мере су дозволиле да се он поуздано утврди.

⁸⁶¹ Радови изведени у периоду од 10.8-22.08.1970. године. Из материјала одвојеног за студијску збирку у свега четири кесе, извучена су свега три налаза за теренски инвентар, али и овај материјал у целости није сачуван.

⁸⁶² Положај сонди је дат оквирно, а према подацима из дневника оне су сужаване и ширене према потреби тако да није могуће утврдити њихове димензије. И дубине темеља зидова као и дубине ископа у сондама се морају узети с резервом, јер је мерење вршено од више тачака које нису у већини случајева навођене (прага северних врата и неке нивелете на северном зиду). С обзиром да апсолутне вредности тачака не постоје, њихове вредности су прерачунаване и искоришћене само у случајевима могућег међусобног поређења.

конфигурација терена наговештавала остатке некаквих порушених објеката. Откривена су свега два интактна скелета (гроб 14 и 15) и три уништена гроба с дислоцираним костима (б.б. 12-14) јужно од цркве. Ове године су затрпани унутрашњи простори бочних анекса до нивоа почетка фасадног зида накнадно затворене припрате. Истраживања 1971. године, изгледа нису овде вршена, с обзиром да немамо никакве податке који би потврдили да их је било.

Сондажна археолошка ископавања незнатног обима вођена су истовремено са радовима на цркви Св. Николе и 1972. године.⁸⁶³ Постављена је сонда правца север-југ, у простору почев од источног дела јужне куле цркве на југ и исток, тј. у делу где се према подацима Анастасијевића налазио зид зграде „трpezарије“, управо с циљем да се добију подаци за презентацију овог дела локалитета. Приликом уклањања шута поново су, наиме, откривени остаци ове веће зграде јужно од цркве, откривањем њеног северног зида.

У радовима на расчишћавању насуте земље у простору испред јужне фасаде цркве, изведеним 1973. године, настављено је са откривањем ове јужне грађевине.⁸⁶⁴ Установљен је њен облик, зидање и под од камених плоча. Радовима мањег обима на крчењу терена констатовано је да се источно од цркве, а у правцу јужног зида зграде, налазе остаци „обухватог“ зида и мање „куле“.⁸⁶⁵ Конзерватори су пре почетка археолошких ископавања поставили четири сонде држећи се правца исток-запад, север-југ, с тим да су сонде почињале на око 4-5м удаљености од цркве, али њиховом тачном позицијом не располажемо. Посредно се може закључити према подацима из дневника да се копало са источне, јужне и западне стране цркве, кроз културни слој у коме је било и остатака људских скелета, као и једна мања количина керамике и накита.

---

⁸⁶³ Подаци о овим радовима поменути су у склопу дневника истраживања на цркви Св. Николе и веома су оскудни. Помиње се да су радове „посећивали“ М. Љубинковић и архитекте Б.Вуловић и С. Ђурчић. Реч је о свега неколико дана рада, и том приликом је издвојено три налаза пописана уз инвентар са Св. Николе, а три налаза вођена су као посебан инвентар са Св. Богородице уз студијски материјал (кесе 1-6). Од тог материјала до данас је сачуван мањи део.

⁸⁶⁴ Љубинковић М., *Ископаванје комплекса Немањиних цркава*, 122. Мањи радови на расчишћавању терена и ископавање четири мање сонде, постављене по правцу и-з и с-ј (не зна се тачан њихов положај) су извођени истовремено са ископавањима на цркви Св. Николе, да би касније у периоду од 26.07-23.08.1973. године вршена обимнија истраживања. У инвентар је издвојено 18 предмета из систематске збирке (укупно 20 кеса). До данас је сачуван мањи део налаза.

⁸⁶⁵ Љубинковић М., *Ископаванје комплекса Немањиних цркава*, 122. Остаци обухватног зида се помињу у овом објавеном извештају, али у теренском дневнику нема таквих података.

Следеће две године није се ископавало на Св. Богородици. У свега неколико дана током августа 1976. године, истовремено са радовима на цркви Св. Николе, изведена су вишедневна археолошка ископавања и на цркви Св. Богородице.⁸⁶⁶ Копало се дуж источног и западног зида јужне грађевине и пратио се зид откривен у наставку јужног зида зграде и његово скретање ка северу.

Доста обимнији радови на локалитету су изведени током 1977. године.⁸⁶⁷ Као и осталих година ископавања су била везана за будуће конзерваторске радове на цркви. Тако је поново, овог пута систематски, прекопана унутрашњост цркве са припратом најпре зато што се документација са ископавања Анастасијевића и Вуловића није могла искористити у ове сврхе. Ископавањем унутар цркве установљене су две нивелете подова, а нађени су и отпали фрагменти фресака. У самој апсиди није било трагова укопавања гробова, а у простору наоса и припрате они су ископавани приликом ранијих радова (уп. горе). У простору ван цркве, где су отворене површине захватиле кв. А1-6 и а2-6, Б3-4 и б3-4, В3-4 и в3-4, откривено је 48 скелета (гробови 16, 16а, 17-62) и 12 растурених/дислоцираних гробова (б.б. 15-26). Већина укопа се налазила сконцентрисана источно и југоисточно од апсиде (слика 123). Ове године је потврђено и да се на јужну грађевину, која је идентификована као зграда трпезарије, уз њен источни зид наслањала грађевина знатно лошије градње.

Радови изведени током 1978. године били су усмерени опет на оне делове комплекса чијим истраживањем је требало добити одређене допунске податке за конзервацију и презентацију цркве.⁸⁶⁸ Тако се опет радило у простору испред западне фасаде припрате како би се потврдила претпоставка о постојању атријума, односно да би се потврдило археолошки да је старија црква из Јустинијановог времена, а да ју Немања само обновио. Откривен је свега један *in situ* гроб пред

---

⁸⁶⁶ Од 6-10.8. 1976. године се у дневнику истраживања на цркви Св. Николе помињу и радови на суседној цркви Св. Богородице. Из шест кеса са студијским материјалом, где је углавном издвојена грнчарија, извучена су за инвентар три налаза. Већи део тог материјала је сачуван до данас.

⁸⁶⁷ Радило се у периоду од 25.7-19.8.1977. године. Велика количина откривеног материјала, углавном керамике судећи по списку студијске збирке, издвојена је у кесе бр. 7-48. Из овог материјала у инвентар је убележено 33 налаза. До данас су сачувани само уломци фресака из студијске збирке, али и већи део ситног инвентара. Цртежи гробова ове године су урађени коректно, иако постоје грешке које је било могуће исправити уз помоћ података из дневника.

⁸⁶⁸ Радило се у кратком периоду од 22-28.8.1978. Из прикупљеног материјала, углавном уломака грнчарије, смештеног у три кесе студијске збирке издвојена су за инвентар свега три налаза. Готово сав материјал се сачувао до данашњих дана.

припратом (гроб 63, без налаза) и група дислоцираних костију (б.б. 27), сл. 123. Мањи радови су обављени источно од зграде „трпезарије“ где се и даље копа око зидова просторије грађених у сухозиду. Судаћи по налазима откривеним током мањих ископавања конзерватора, М Љубинковић закључује да су они потврда постојања ако не саме цркве, оно бар гробља већ у 11. и раном 12. веку.⁸⁶⁹ Истовремено је утврђено постојање бунара - „чудотворног извора“, југозападно од цркве, у чијој близини се по мишљењу М. Љубинковић завршавао и манастирски комплекс са те стране.

Током 1979. године на терену није било ископавања, али се допуњавала неопходна стручна документација и вршила обрада археолошког материјала, као и обрада антрополошког материјала са некропола обе цркве који је обавио Ж. Гавриловић, као стални сарадник стручне екипе. Нажалост резултати те обраде нису објављени, нити постоје у форми извештаја у постојећој документацији. У 1980. години радови су се свели само на расчишћавање терена око бунара, северозападно од цркве, али ни они нису завршени.⁸⁷⁰ Ово су уједно били и последњи археолошки радови на локалитету.

3.3.2. Културна стратиграфија

Подаци тј. резултати ових истраживања омогућили су да закључимо да је реч о вишеслојном археолошком налазишту насталом на малој заравни косе падине изнад леве обале Топлице, на 1,1км источно од цркве Св. Николе и свега нешто више од 310м удаљености од Грчке базилике у подножју Марине куле (у правој линији). Данас се цркви прилази идући низ стрму падину сеоским путем који се одваја лево од савременог асфалтног пута Прокупље-Куршулија, пролази западно од улаза у цркву и јужну зграду и спушта се ка прузи (сл. 112). Висинска разлика између горњих нивелета терена падине на којој је изидана црква, на петнаестак метара даље северно и јужно од цркве износи чак шест метара (надморска висина између 358 и 352м). Зараван на којој се налази црква има

---

⁸⁶⁹ Извештај бр. 309/1 из 1977.г. (док. Нишког завода). Није јасно о којим налазима је реч.

⁸⁷⁰ На основу документације коју сам имала прилике да прегледам, ове године се није радило на локалитету, изузимајући покушај да се очисти овај бунар (извештај за 1980. годину, док. АЗПСВ НМ).

оријентацију по оси запад - исток (354- 355м), као и сама црква која има одступање од 17⁰ источне тачке према југоистоку.⁸⁷¹ Подлогу чини глиновита веома компактна црвена стерилна земља - здравица. Конфигурација терена условила је положај објеката, односно начин коришћења простора у одређене намене, са вертикалном стратиграфијом културних слојева у различитим дебљинама очуваности и на различитим дубинама. Чине је:

I Насеобински слој из епохе неолита

II Касноантички слој 4-5. столећа

III Рановизантијски слој са триконхалном црквом 6. столећа

IV/1 Средњовековни слој са црквом и некрополом у периоду од краја 12. до средине 15. столећа

IV/2 Слој из периода под турском влашћу, са црквом и некрополом од средине 15. века до савременог доба

Анализом података из дневника, јер цртежи профила недостају, може се закључити да вертикална стратиграфија у потпуности није очувана ни у једној сонди. Најбоље је сачувана у контролним сондама 2 и 3/69 постављеним даље јужно од цркве, где није било укопавања гробова, али где је и најсиромашнија (слојеви IV-IVa). Делом је очувана у простору западно од улаза (слојеви III-IV2). Сасвим је поремећена у сондама отвореним уз зидове објеката, пре свега цркве, укопима гробова, али потом и копањем уз саме темеље објеката ради санације и радова на конзервацији зидова. Трагови најстаријег културног слоја (I) констатовани су са јужне стране цркве у простору између цркве и правоугаоне грађевине, на дубини од 160цм. На површини коју заузима црква уочени су на дубини од 1,1 у наосу, до 1,2м у припрати. Са северне стране цркве нема података да овај слој постоји, али се здравица и са ове, као и уз јужне зидове цркве јавила на приближно истој дубини од 1,10 - 1,15м, што би говорило да је терен делом наменски заравњен пре подизања цркве. У источној апсиди здравица је већ на 1м, а западно од цркве на 1,40м. Имајући у виду ове податке може се рећи да је сама црква заузимала простор мањег заравњеног платоа коме је у наставку на запад, у

---

⁸⁷¹ На овом податку захваљујем се проф. Милутину Тадићу са Географског факултета (одсек математичка географија). Мерење је вршено гномонском методом којом се проверава оријентација уздужне осе.

делу у коме су констатовани најочуванији културни слојеви, терен био у блажем, а са јужне у знатно већем паду, што донекле осликава конфигурацију данашњег терена. Највећа дебљина слоја шута у коме се мешао новији са средњовековним материјалом, управо у простору југозападно од цркве (просечне дебљине 70цм), потврђује уједно и обим прекопавања и девастације културних слојева. Културни слојеви су дакле најдебљи са јужне и југозападне стране (рачунајући и слој шута који је овде најдебљи и због природног пада терена, до 1,80м дубине), са северне око 1,35м, а најтањи са источне стране цркве, до 50цм. Са југоисточне стране изнад слоја здравице констатован је одмах слој са средњовековном керамиком (IV). Овоме треба додати да је данашњи изглед терена око цркве постигнут, као што је уобичајено, насипањем нижих делова и нивелацијом која је вршена у више наврата. Већ је напоменуто да прва од њих, почетком тридесетих година 20. века (ископавања Д. Анастасијевића) није рађена плански, нити с циљем уређења дворишног простора. Следеће насипање, средином столећа извео је арх. Б. Вуловић, али овог пута у вези са конзервацијом цркве и уређењем околног земљишта. Коначно, нивелација којом је терен доведен у садашње стање вршена је истовремено са спровођењем последњих археолошких ископавања. У сваком случају показало се да је југозападни и јужни део порте био најнеподеснији за грађење већих објеката, али и да је најприступачнији део – са северне стране цркве – остао у том погледу недефинисан.

Иако замишљена као систематска, последња етапа археолошких истраживања није изведена отварањем широких откопних површина на свим просторима са констатованим културним слојевима, како би се очекивало. Ипак она су потврдила да је реч о сложеном локалитету са више културних хоризоната и одговарајућим археолошким слојевима који су се формирали у раздобљу од млађег неолита до новијег доба, као и да археолошки налази прате фазе градње цркве у 6. веку, а потом и средњовековне фазе обнова на самој цркви и неке од објеката у њеном окружењу. Другим речима, откривени покретни археолошки материјал је омогућио да хронолошки издвојимо више хоризоната живота на овом локалитету (од праисторије, преко касне антике-ране византије и средњег века до новијег доба), од којих поједини могу бити испраћени и постојећим остацима објеката.

3.3.3. Старији (преднемањински) хоризонти

Праисторијски слој из епохе неолита

У току ових ископавања, а и приликом ранијих истраживања на цркви Св. Богородице, дошло се до података и налаза који су указивали на фазу живота која је претходила хоризонту касне антике. Наиме, током радова на објекту који је идентификован као «кула», југоисточно од цркве, констатовано је да су темељи овог објекта били су укупани у културни слој у коме су налажени уломци праисторијске керамике.⁸⁷² Како се наводи да је конкретно у питању неолитска грнчарија, може се претпоставити, с обзиром на налазе керамике истог времена у најдубљим слојевима у самој цркви и површинским налазима праисторијске керамике на падини северно од цркве, да је на овом месту у најранијим временима постојало праисторијско насеље из неке од фаза неолита. У простору око саме цркве, наиме, међу гробовима ископаним 1977. године у кв. А1-2 североисточно и источно од цркве, било је ситнијих уломака грнчарије, неглеђосане, и то углавном у прекопаним горњим слојевима у којима су налажене и растурене кости заједно са језгром силекса. У очито прекопаваном простору испред припрате цркве нађена је дршка праисторијског суда у истом нивоу трећег откопног слоја са фрагментима рановизантијских капитета, позносредњовековне керамике, али и новца 19 столећа, издвојеног у систематску збирку. Са друге стране у интактним слојевима на ивици квадрата б3 и б4, јужно од цркве, уломци ове керамике, нађени су на дубини од 110цм, а западније у сонди I, на дубини од око 120-130 бележи се више уломака грубе фактуре и дебelih зидова од недовољно печене земље. Међутим, уломци праисторијске керамике, грубе фактуре и дебљих зидова, забележени су и у сонди Ib/70, уз саме зидове цркве и знатно дубље - негде ближе јужној кули/анексу цркве, на дубини од чак 1,60м. Треба напоменути да је то управо простор где је Анастасијевић својевремено копао до исте дубине, тако да податак да се у источном делу ове сонде идући према јужној конхи и на свега неколико метара даље од претходно наведеног копало до дубине од 1,30м без налаза, јасно показује да се слој са праисторијском керамиком са ове стране

⁸⁷² Ljubinković M., *Iskopavanje kompleksa Nemanjinih crkava*, 122. Слој са траговима насеља „плочничког типа“ у који су укупани темељи „куле“ налазио се непосредно испод хумуса (!).

цркве јавља у приближно истом нивоу који одговара нивоу најдубље укопаних гробова или нешто испод њих. У самом наосу цркве међу бројним уломцима грнчарије и фресака нађеним до дубине од 1,1м, заједно са комадом кућног лепа, је према речима истраживача било и уломака праисторијске керамике што сведочи о потпуно девастираним слојевима и у унутрашњости централног простора цркве све до најнижих културних слојева. Међутим, једино је овде на тој дубини уочена већа површина са црвено печеном земљом која се издвојила у виду поднице некаквог објекта, указујући на насеобински карактер овог хоризонта. Да је тако, потврђује и податак да је исти слој уочен и у западном делу припрате, када је при копању уз њен западни зид констатовано да је дно његовог темеља, који се овде завршавају на 120цм укопано у праисторијски слој са керамиком.

У до данас сачуваном керамичком материјалу који је издвојен у систематску збирку, нађено је свега неколико уломака различитих делова већих посуда (трбуха и дна), који потичу са различитих места на локалитету, из углавном девастираних слојева. Поред поменуте дршке у прекопаном слоју, у сонди испред припрате цркве, сачувани уломци потичу са копања контролних конзерваторских сонди 1973. године чији нам је положај непознат, али и из насутог слоја шута којим је Д. Анастасијевић затрпао зидове и унутрашњост јужне грађевине (Т.XLVIII/1- 4). Реч је о уломцима релативно грубе фактуре са додатком плеве и крупног зрна калцита и неуједначеног печења. Један уломак међу њима има трагове полихромије (премаз црвене боје у комбинацији са црном бојом орнамента), а према фактури се могу сви они могу одредити у фазу старијег неолита тј. у старчевачки културни слој. На крају уколико би додатне физичко –хемијске анализе показале да би се горели уломак ливачке пусуде (?) са остатком топљеног метала могао приписати групи налаза који потврђују најранију металургију бакра на овим просторима, имали би нове податке за утврђивање стратиграфије овог локалитета. Познато је, наиме, да се највеће откривено насеље млађег неолита на овом подручју налази управо на 7-8 км низ ток реке Топлице у селу Плочник, на налазишту по коме је млађа фаза винчанске културе и добила име. Преко налаза са новијих истраживања на том локалитету научно је верификована рана металургија бакра током градачке фазе винчанске културе, на

прелазу из 6. у 5. миленијум старе ере.⁸⁷³ У сваком случају на комплексу цркве Св. Богородице након тога немамо никакве трагове живота у дугом периоду до касне антике.

Касноантички слој 4 -5. столећа

Археолошка ископавања и рекогносцирања која су овде спроведена, иако ограниченог обима, пружила су јасне доказе о постојању касноантичког слоја на локалитету. Како нису вршена ископавања на ширем простору око цркве, морамо се послужити податком Ђ. Стричевића да се на неколико десетина метара северно од цркве, на једној широј платформи током обрађивања земље, наилазило на доста грађевинског материјала, керамике и накита који би припадали касноантичкој и рановизантијској епохи. Осим тога на деловима падина, које се спуштају ка цркви, наилазило се и на гробове. Иако би са једне стране могли сумњати у хронолошку детерминацију ових налаза, са друге стране, налази овог времена се овде могу очекивати с обзиром на положај Ad Finesa чије остатке би, по њему, требали тражити управо у непосредној околини триконхоса.⁸⁷⁴ Нису без значаја ни подаци М. Ризнића, који крајем 19. века бележи да се приликом копања јаза за воденицу, испод саме цркве, наилазило на „многе судове, новце и резане радове од камена“, а да римски новци, који се такође овде налазе, указују да је на том месту било неко римско насеље.⁸⁷⁵ Налаз неколико предмета током истраживачких археолошких и конзерваторских радова, који се могу хронолошки одредити у доба касне антике поред претходно наведених, казују да се овде може рачунати са културним слојем 4 - 5. столећа (Т.XLVIII/5-7).⁸⁷⁶ Уз те предмете издвојене за инвентар у дневнику радова из 1969. године налазимо да је у источном делу сонде I, на дубини од 100-120cm било фрагмената старије, касноантичке керамике уз које су нађени и фрагментовани гвоздени предмет и

---

⁸⁷³ Šljivar D. D., Kuzmanović-Cvetković J., Tivković J., *Belovode, Pločnik*, 27- 46.

⁸⁷⁴ Стричевић Ђ, *Рановизантиска црква*, 191.

⁸⁷⁵ Ризнић Ст. М., *Црква свети Никола*, 149.

⁸⁷⁶ Зечевић Е., *Накит из Цркве Св. Богородице у Куришумлију*, 15, сл. 8/1-3.

један фрагмент стакла истог порекла.⁸⁷⁷ С друге стране подаци из дневника истраживања из исте године су указивали и да би два гроба (2 и 6) припадала периоду касне антике, односно периоду који претходи подизању цркве у 6. столећу, а уз њих и неке групе костију или интактни гробови мање или више оштећени познијим сахранама. У опису положаја гробова 2 и 6, наиме, експлицитно се наводи да су они пресечени зидањем јужне куле цркве што је, уз појаву неколико комада накита и украсних делова одеће из слојева, навело на погрешан закључак о постојању касноантичког хоризонта сахрањивања.⁸⁷⁸ Анализом и реконструкцијом расположиве грађе показало се да нема основе за закључак да су кости доњих екстремитета (доњег и старијег гроба 6), тј кости стопала (млађег гроба 2) пресечене западним темељним зидом јужне куле цркве. Мада су откривени делови зидова јужне куле на постојећим плановима и скицама уцртани различито, а подаци о њима веома оскудни, неспорно је да је габарит куле откривен пре систематских археолошких радова седамдесетих година када су тек ширењем ископа око куле откривени први *in situ* делови скелета, па и ова два (уп. сл. 116, 122, 125-126, 133).⁸⁷⁹ У ископавањима 1969. је чак забележено да је претходним истраживачко-конзерваторским радовима већ констатован ј/з угао јужне куле са делом западног зида уз јужни зид припрате, и да је постављањем сонде I предвиђено чишћење ових остатака уз истовремено тражење и евентуалних остатака осталих делова темеља куле.⁸⁸⁰ Најпре пада у очи да се ови гробни укопи налазе управо на делу западног зида куле који недостаје, у ширини од 55цм; при томе дубина млађег гроба је за читавих 30цм ниже од дна темеља овог зида откривеног северно од скелета уз јужни зид припрате и сачуваног у дужини од 1,1м, тако да се копањем темељног рова није ни дошло до ових скелета те их он није ни могао оштетити (уп. сл. 125-127). На крају уз податак да су откривени остаци темеља куле сачувани тек у доњим, најнижим редовима камења,

---

⁸⁷⁷ Дневник од 13.10.1969. Нажалост, у материјалу са овог локалитета недостају кесе са налазима касноантичке грнчарије, те се може претпоставити, да су и ови уломци, као и поменути неолитска грнчарија, издвојени још тада за обраду и временом, без података о месту налаза, загубљени.

⁸⁷⁸ Дневник од 13-14.10.1969; уп. Зечевић Е., *нав.дело*, 15 (закључци донесени пре увида у комплетну оригиналну техничку документацију).

⁸⁷⁹ Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 57-58, сл. 8; Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, сл. 8, 10. Управо део западног зида куле који је откривен на једној од скица уз јужни зид спољне припрате, у дужини од око 1,10м није уцртан на другој скици из те 1969. године (уп. овде сл. 22 и 126). Важно је истаћи да се ипак наводи да су остаци темеља у неким деловима видљиви у траговима и да нису компактни, осим темеља југозападног угла.

⁸⁸⁰ Дневник од 06.10.1969. године.

остаје да закључимо да је темељ западног зида оштећен управо укопом за гробове 2 и 6, а да су кости доњих екстремитета уништени приликом вађења камена из темеља, које је врло «темељно» обављено. С обзиром да је при копању у унутрашњем простору куле констатовано да је он у целости прекопан, испуњен шупом и без било каквог индикативног покретног материјала, тешко је рећи када је до тога дошло. Осим тога да су то старији гробови, с обзиром на положај, ивица средњовековне пећи за печење креча на овом месту би закачила и оштетила и део конструкције око главе гроба 2, што није случај.

На основу изнетих чињеница јасно је да нема никаквих доказа о постојању остатака зидова цркве старије од триконхалне грађевине на истом месту. Накнадном ревизијом података нисмо установили гробове које би могли датовати у време 4 - 6. столећа, али спорадични налази, попут поменутих комада накита и украсних делова ношње, потврђују постојање културног слоја који непосредно претходи изградњи триконхалне гробне цркве у 6. столећу, чему у прилог може ићи и налаз бронзаног новчића 4. века.⁸⁸¹ Такође не треба искључити и могућност да се откривени трагови касноантичког хоризонта на ширем простору око овог локалитета не морају везати за насеље, него и за постојање римске виле чији су се житељи сахрањивали на оближњем гробљу где је касније подигнута црква Св. Николе. О значају и величини насеља које се образовало уз Ad Fines и чије се постојање реално може претпоставити све до друге половине 6. столећа на овој локацији, могло би се више говорити тек уколико би била обављена систематска проспекција терена са сондажним ископавањима. Такође би реално било претпоставити постојање и истовремених објеката у којима је боравила војна посада (praesidium), са задатком да обезбеђује пут и сигурност путника, на овом делу трасе римског пута Ниш - Улпијана, који су свраћали у станицу. Њихову локацију, с обзиром на положај, требало би очекивати управо на потесу „Марина кула“ на супротној обали Топлице, што би се такође могло потврдити тек будућим ископавањима овог локалитета.

---

⁸⁸¹ За новчић откривен негде у квадрату в3, у простору источно од јужне куле триконхоса, немамо никаквих конкретних података у дубини и условима налаза (тер.инв. 25/77).

Рановизантијски слој 6. столећа са триконхосом

У основи првобитне триконхалне грађевине се налази централни простор са источном апсидом споља тространо обликованом и бочним полукружним конхама, и са отвореним вестибилумом на западу који има бочне квадратне просторије (анексе/куле). Иако у ископавањима, као што смо рекли, нису пронађени никакви остаци који би према истраживачима указивали на постојање атријума, изнето је и мишљење да је он ипак могао да постоји с обзиром на откривене капители и стубове, који су осим на првобитном трибелону, могли да буду употребљени и на атријуму.⁸⁸² И заиста оваквом мишљењу иде у прилог податак о трагу зида атријума са с/з стране цркве, сачуван на скици са основом цркве Св. Богородице из 1953. године.⁸⁸³ Ако би било тако требале би бити ревидиране поменуте тезе о пореклу ове пластике са оближње Грчке базилике, односно епископске базилике Царичиног Града.⁸⁸⁴ На западном прочељу цркве приликом првих истраживања на цркви откривени су *in situ* подножја стабала стубова и уз њих оборена стабла. За подножје, уместо база, употребљени су обрнуто окренута два јонска-импост капители, којима се аналогичне најпре налазе у капителима цркве А у Царичином Граду из 6. столећа.⁸⁸⁵ Друга два капители из истог доба нађена су у рушевини цркве, али имају другачији облик и украс због чега се може претпоставити да су стајали на различитим местима грађевине (сл. 128-129, Т. XLVIII/8-11). Црква је грађена од опека на каменим темељима, док су зидови нартекса по свој прилици садржали и камен и опеку. О првобитном поду и опреми простора нема пуно података, али је ово сигурно била грађевина скромнијег издања од царичинске, будући да нема никаквих показатеља да је, као и истовремени триконхоси у Клисури и Царичином Граду, који јој је изразито сличан, имала мозаични под у нартексу и, као што је претпоставио Ђ. Стричевић, да је јужна бочна просторија имала функцију које су имали њихови бочни анекси (ђаконикон и крстионица). Нема података ни поузданих материјалних трагова који би указивали како су биле обрађене унутрашње површине зидова.

⁸⁸² Бошковић Ђ., Вуловић Б., *Царичин град-Куришумлија-Студеница*, 174.

⁸⁸³ Архива Археолошког института у Београду (док. бр. 226).

⁸⁸⁴ Duval N., *Le problème*, 347.

⁸⁸⁵ Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 52 и Стричевић Ђ., *Рановизантиска црква*, 185, сл. 3 и 4.

У погледу идентификације и датовања ове грађевине сумираћемо неке чињенице. Још је шездесетих година прошлог века Ђ. Стричевић аналитички показао да се датовањем ове триконхалне цркве априори у 12. столеће, дошло до погрешних закључака у вези аналогних примера у погледу њене основе. Образлажући да се у конструктивном, као и у формалном смислу, план цркве већ на први поглед разликује у односу на ране грађевине рашке школе (бочне конхе у централном делу, као њен карактеристичан елемент, немају никакве везе са ниским трансептом, односно вестибилима рашких грађевина, као и облик њеног западног дела), да је трагање за аналогијама у триконхосима моравске школе у супротности са датовањем ове грађевине у Немањино време, као и да у односу на приморске или византијске цркве 12. века, које би јој могле послужити као узор, она својим просторним планом такође представља специфичну појаву, Стричевић понавља свој закључак да је првобитна црква изграђена средином 6. столећа.⁸⁸⁶ На то време га упућују облици и стил нађених капитела чију првобитну конструкцију решава реконструкција западног улаза у виду трибелона са евентуалним атријумом. Оваквим решењем ова црква по њему доказује и везу царске литургије и раног хришћанског надгробног култа, јер судећи по зиданим гробницама и односу грађевине према остацима касноантичког насеља које идентификује са *mutatio Ad Fines* (и које треба лоцирати ту негде на простору изнад триконхоса) имала је цеметеријални карактер.⁸⁸⁷ За аналогне примере се наводе истовремене триконхалне грађевине у Царичином Граду (Црква Е) и у Клисурси код Курвинграда, док за многе елементе њеног архитектонског склопа аналогија има и на низу грађевина 6. столећа у ближој и даљој околини.⁸⁸⁸ Са датовањем триконхоса у 6. столеће и аналогним начином зидања и пропорцијама са царичинским триконхосом сложили су се Ђ. Бошковић и Б. Вуловић, који је у

---

⁸⁸⁶ Стричевић Ђ., *Богородичина црква*, 371 и Исти, *Рановизантиска црква*, 180-188 и сл. 7.

⁸⁸⁷ Стричевић Ђ., *Богородичина црква*, 371. Постојање рановизантијске триконхалне грађевине навело је и друге истраживаче на претпоставку о истовременом насељу, чијем подручју је она припадала, уп. Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 39.

⁸⁸⁸ Стричевић Ђ., *Рановизантиска црква*, 180-185 и сл. 1-2. На слици 1. са основама ових цркава он приказује апсидиолу на источном зиду јужног анекса куршумлиског триконхоса по угледу на царичински, иако се нигде не помиње нити има других индиција да је постојала. У новије време износи се мишљење да је ова црква обновљена у средњем веку управо под утицајем цркве Е у Царичином Граду која је у 6. столећу имала функцију мартријума (Filipović A., Ruggieri V., *Il Monastero nemaniade*, 331-335).

почетку имао другачије мишљење.⁸⁸⁹ То је потврђено и сличношћу декоративне и архитектонске камене пластике са ова два локалитета, тако да се сматра да јонски импост-капители припадају истој клесарској школи као и капители из атријума катедралне цркве и базилике с криптом, а композитни са оним из наоса катедрале и из баптистеријума Царичиног Града.⁸⁹⁰ Међутим, како су археолошка ископавања привођена крају М. Љубинковић је износила нове претпоставке и закључке. Будући да последње године археолошких радова на локалитету поново нису установљени остаци претпостављеног атријума она је најпре констатовала да нема ниједног објекта који би припадао Јустинијановом времену.⁸⁹¹ Из тога је следио њен закључак да се претпоставка да је Немања ову цркву подигао на рушевинама старије цркве из Јустинијановог времена није археолошким радовима могла ни оспорити ни потврдити. Датујући фибулу 6. века погрешно у 4. столеће (Т. XLVIII/12) остала је на мишљењу да на локалитету нема предмета који би потврђивали његову фазу живота у 6. столећу тј. да нема доказа да је Немањина Богородичина црква грађена на остацима храма тог времена. Због тога је за четири капитела 6. столећа нађена на грађевини претпоставила, као својевремено и Вуловић, да су донети са неког другог локалитета и овде искоришћени као грађевински материјал. На основу ових чињеница М. Љубинковић је на крају изнела мишљење да је овде реч о триконхалној грађевини не 6. већ 10-11. столећа, али нажалост овим питањем се није шире бавила.⁸⁹² Датовање трикохоса у 6. столеће се ипак више не доводи у сумњу, а то потврђују и резултати археолошких радова, иако је налаза овог доба веома мало. Времену у коме је изидан триконхос - 6. столећу, из материјала сачуваног до данас, припада неколико налаза разнолика по типу и функцији. То су управо поменути налаз фрагментоване фибуле са подвијеном стопом, гвоздене стрелице, као и уломци керамичког лонца и стакленог кандила (Т. XLVIII/12-15). Фибула је нађена у простору централне апсиде на дубини од 0,60м, где очигледно није било ремећења слојева укопавањем гробова. С обзиром на расположиве податке истраживача фибула би представљала случајан налаз из слоја формираног у време које је непосредно

---

⁸⁸⁹ Бошковић Ђ., Вуловић Б., *Царичин град-Куришумлија-Студеница*, 174 и даље.

⁸⁹⁰ Кондић В., Поповић В., *Царичин град*, 157.

⁸⁹¹ Према извештају за 1978. годину (док АЗПСВ НМ).

⁸⁹² Ђоровић-Љубинковић М., *Немањине цркве у Топлици*, 105.

претходило изградњи триконхоса.⁸⁹³ Она припада типу запона који је карактеристичан и чест налаз рановизантијских локалитета код нас, посебно подунавских, као и налазишта у Румунији и Бугарској. Већина познатих примерака овог типа фибула је пронађена унутар утврђења, у мањем броју на некролама, оставама или у другим условима, као што је то овде случај, и датују се раздобље од четрдесетих година 6. до у сам почетак 7. века.⁸⁹⁴ Према типологији румунског археолога Магуреануа који се у новије време бавио налазима копчи овог типа, примерак из Куршумлије се може сврстати у тип N, односно типу фибуле које по средини лука имају две паралелне урезане линије.⁸⁹⁵ Ретки налази оружја на простору око цркава овде су представљени са два налаза, од којих би један - стрелица припадао овом културном хоризонту (Т. XLVIII/13). Мада је познато да стрелице, као једно од најстаријих врста бацачког оружја за борбу на даљину, не представљају поуздан налаз по питању хронолошке детерминације, посебно ако недостаје археолошки контекст налаза, наш примерак се типолошки са доста сигурности може уже одредити. Припадала је типу тробридне стрелице са краћим трном за усађивање, што је уз податке о условима налаза и идентичан примерак тробридне стрелице 6. столећа са Царичиног Града и других локалитета поуздано сврставају у сведочанства овог доба.⁸⁹⁶ Стрелица је, наима, нађена у нивоу сачуваног у последњем тј. најнижем реду темеља западног

---

⁸⁹³ Немамо тачне податке о месту налаза. Копало се у јужној половини апсиде, с тим да је у источном делу већ од 30 цм дубине констатована компактна стерилна земља (здравица), док је у западном било шута и прекопавања, али без било каквих археолошких налаза.

⁸⁹⁴ Măgureanu A., *Fibulele turnate romano – bizantine*, 111-112; уп. Jovanović A., *Nakit u rimskoj Dardaniji*, 55 и Јанковић Ђ., *Подунавски градови у области Аквиса*, 171. Радионице за њихову израду констатоване су на више локалитата према налазима тек изливених или недовршених примерака, и ређе двостраних калуца за ливење (напр. код нас у области данашњег Прахова – Аквиса (Јанковић Ђ., *нав. дело*, 169-172). Њихова производња је трајала од око 535. године до 585 – 586. године, када су се угасиле радионице јер су тада Авари освајали градове и тврђаве у Приобалној Дакији. За четири типа у које су разврстане износи се прецизна хронологија њихове производње (Исто, 169-172).

⁸⁹⁵ Măgureanu A., *op. cit.*, 107, Pl. VI. Неколико примерака са псеудонавојима са истим украсом на луку или без њега, са локалитета у ширем окружењу, би представљали директне аналогije куршумлијској фибули (Брмболић М., *Рановизантијско утврђење на Јухору*, 204, сл. 31; Jovanović A., *Nakit u rimskoj Dardaniji*, kat. br. 26-27, sl. 117 (Јагодин-мала у Нишу), kat. br. 33, sl. 119 (тврђава у Нишу); Ćerškov E., *Municipium DD*, 30, T. XVII/5)

⁸⁹⁶ Кондић В., Поповић В., *Царичин град*, kat. br. 102 (трећа с слева на Т. XXVIII). Више примерака тробридних врхова стрелица нађено је у касноантичким тј. рановизантијским хоризонтима и гробовима локалитета на ближој (Petković S., Ručić M., *Roman necropolis*, 43, 101, Pl. XI), или даљој територији, као што примерци са утврђења западне (Милинковић М., *Градина на Јелици*, сл. 211) и југозападне Србије из слоја 6. века (Poročić M., *Tvrđava Ras*, 112-113. sl. 59/4, kat. br. 89; Poročić M., Bikić V., *Vrsenice*, kat. br. 148, sl. 57/3). На оближњем утврђењу Кале у Злати откривене су до сада три стрелице овог типа (захвалност за податак дугујем проф. др М. Милинковићу).

зида јужне куле, приликом праћења и чишћења његове горње површине. Више ситних фрагмената од више посуда, као и фрагменти кухињског лонца танких зидова и карактеристичне профилације пронађени су у трећем откопу северне половине сонде пред припратом, у коме осим још два атипична уломка трбуха кухињских лонаца и делова некаквог тракастог комада лима, није било других налаза (Т.XLVIII/15). Реч је о лонцу који би типолошки припадао групи кухињског посуђа широке употребе у 6. столећу и коме аналогije налазимо у керамичком материјалу оближњих рановизантијских утврђења, пре свега Царичиног Града, где је сврстан у групу старије керамике са овог локалитета.⁸⁹⁷ У истом простору, али из јужне половине проширеног дела сонде пред припратом, западно од северне куле, на око 50цм релативне дубине, нађен је и уломак стакленог кандила (Т.XLVIII/14). Овај цевасти завршетак кандила од светло зеленкастог стакла представља једини комад стакла који се поуздано може одредити у рановизантијски. Припада најчешће сачуваном делу кандила које има реципијент у виду коничне чаше са цевастим завршетком којим је улегало у отворе металног поликандила, широко заступљеном у осветљавању ранохришћанских цркава и профаних грађевина, те познатог у материјалу 6. столећа на ширем простору Балкана.⁸⁹⁸ Откривен је у истом слоју у који су била укопана два откривена гроба, старији (б.б. 27) чије су кости поремећене укопавањем млађег скелета интакног гроба бр. 63, без икаквих других налаза. Слојеви изнад овог су били прекопани ранијим радовима Д. Анастасијевића, судећи по великој количини новијег и рецентног материјала у њему. Како копање у овом појасу око цркве није систематски спроведено у ширем откопу, остајемо само на претпоставци да се на овом делу локалитета у највећој мери сачувао непоремећен културни слој из времена изградње цркве. Веома је тешко одредити који би од откривених гробова припадали рановизантијском хоризонту или средњовековном, односно хоризонту сахрањивања новијег доба, уколико они немају налазе, јер остали елементи укопавања нису често поуздани у смислу

---

⁸⁹⁷ Вјелјас Лј., *La céramique et les lampes*, 166, Pl. XI, I/1; Кузмановић-Цветковић Ј., *Рановизантијско утврђење*, сл. 3.

⁸⁹⁸ Милинковић М., *Градина на Јелици*, сл. 292; Bavant В., *Les petits objets*, n° 110-118, Т.XXXII; Duval N., Jeremić M., *L'église J*, 140, fig. 145/6-7; Иванишевић В., *Касноантичко утврђење*, 14, сл 4; Chevalier P., *Les luminaires paleochrétiens*, 168-171, fig. 2-3; Antonaras С.А., *Early christian and byzantine*, 388-389, fig. 7.

утврђивања припадности одређеном нивоу сахрањивања. Нема показатеља о постојању касноантичке, тј. рановизантијске некрополе, како се то раније помишљало, те треба једино назначити да овде нема конструкције од опеке тако карактеристичне у конструкцији гробова касноантичког хоризонта, па и у гробовима 6. столећа.⁸⁹⁹ Како не располажемо скицама ни било каквим другим детаљнијим подацима о гробовима које је у цркви Анастасијевић прекопао, тешко је претпоставити који од података које наводи се односе на гробове унутар зидова цркве, нити да ли су још неки од њих истовремени градњи триконхоса.⁹⁰⁰ Утврђено је, наиме, да се две „подземне скривнице“ откривене под црквеним подом од камених плоча, дубоке око 3м могу везати за градњу саме цркве. Једна од њих је била укопана у „олтару код јужних двери“, а друга у западној половини јужне апсиде, обе без налаза и испуњене шупом. Међутим, на примеру зидане гробнице откривене у јужној конхи цркве Е у Царичином граду потврђено је да је и овде у куршумлијском триконхосу на истом месту постојала гробница, а не некаква „подземна скривница“. Она би, судећи по положају и дубини укопа (велика дубина у односу на ниво каснијег пода обновљене цркве), представљала саставни део првобитне цркве, због чега се о овој цркви управо може говорити као о грађевини сепулкралног карактера.⁹⁰¹ Нема никаквих елемената, међутим, који би нам омогућили да претпоставимо чији су посмртни остаци сахрањени овде у јужној конхи. Завршавајући овај приказ првобитне цркве 6. столећа треба напоменути да су у свим анализама њене обнове у време Стефана Немање, поменуте опеке са ознакама из зидова цркве. Појава разноликих ознака у облику сигме, крста, пентаграма, словних ознака и сл., које се сматрају карактеристичним рановизантијским цигларским знацима, није посебно разматрана, међутим, појава опеке са именом *Maugianus* овде, али и на локалитету Главш(ч)инска Чука (*Ad Herculem*) и у Богородичиној цркви у Студеници, изазвала је више интересовања и различита тумачења, до данас неусаглашена (Т. LVIII/2а, 5, LIX/6а). У

---

⁸⁹⁹ Грובה са употребом опеке у различитим конструкцијама има на оближњој некрополи око цркве Св. Николе од којих неки могу припадати и 6. столећу, као и на многим другим некрополама овог доба.

⁹⁰⁰ Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 53; уп. Исти, *Извештај*, 265. Увидом у документацију свих институција која ми је дата на увид установљено је да документација која би се односила на његова ископавања не постоји. Тако на плану некрополе који сам сачинила (са реконструисаним положајем гробова око цркве), недостају они откривени у његовим ископавањима.

⁹⁰¹ Стричевић Ђ, *Рановизантиска црква*, 194 и нап. 35.

разматрањима на ову тему аутори нису пружили коначне одговоре, можда и делом због чињенице што истраживачи нису оставили прецизне податке о месту налаза појединих опека. Расположива археолошка грађа која се тиче опека је дозволила допунска размишљања на ту тему, која су посебно изнета у поглављу о овој врсти налаза.

Треба додати и да је намена ове цркве 6. столећа и индиректно потврђена, с обзиром да је у исто време у околини постојало гробље на коме се сахрањивало (на месту касноантичког гробља у простору на коме се налази и средњовековна црква Св. Николе са некрополом), без могућности да утврдимо његову величину јер нема налаза. То не искључује могућност да је триконхална црква коришћена и у обредне сврхе (на шта указују функција бочних анекса и исти распоред врата код цркви истог плана, као и величина саме грађевине). Како год, немамо праву слику о величини насеља житеља који су их користили. Поменула сам да је својевремено Ћ. Стричевић изнео претпоставку да насеље коме је триконхална црква могла припадати треба тражити у њеном окружењу и то на простору од падине северно од цркве, где је констатовао налазе тог доба, па према истоку захватајући пространу површину изнад леве обале Топлице, где она формира широк лук. Тако би насеље имало веома погодан положај над ушћем Косанице у Топлицу, тј. на тако доминантном месту би имало положај утврђења које штити саобраћај у долини ових река.⁹⁰² Подаци којима располажемо сада након вишегодишњих археолошких истраживања простора око цркве Св. Богородице, нису битно конкретнији по питању потврде ове тезе, с обзиром да рекогносцирања и ископавања на ширем простору око цркве није било. Остаје да закључимо да простор на коме је подигнута триконхална црква током 6. столећа не представља старо култно место, већ да је црква, попут аналогне цркве у Царичином граду, подигнута ван (зидова??) насеља о чијем обиму, карактеру и самој локацији се не може ништа конкретније рећи без детаљније површинске проспекције терена. Према свему наведеном чини се логичним да локацију Ad Finesa и насеља формираног око њега треба тражити на месту које је Стричевић означио (отуд овде кухињски лонци), а не негде на подручју данашње варошице Куршумлије, будући да Каниц помиње зидове римског доба у ареалу града.

---

⁹⁰² Стричевић Ћ, *Рановизантиска црква*, 191.

Положај самог триконхоса насупрот утврђења 6. столећа на потесу „Марина кула“, на другој обали Топлице, од интереса су за проучавање распрострањености и значаја рановизантијских утврђених комплекса у овом (куршумлијском) делу топличке области, елемената истог фортификационог система којима припадају боље познати и истражени комплекси источно одавде. Зато ћемо у кратким цртама изнети расположиве податке о налазишту на потесу Марина кула, како би се стекао увид у топографију најближе околине цркава којима се у раду бавимо.

Марина кула (Марин брег) представља врх данас шумовитог брда купастог облика над ушћем Косанице у Топлицу, који чува остатке зидина за које се везују многе легенде. Локалитет заузима доминантан положај над долином ових река и над саобраћајницом која и данас иде сличном трасом; има отворен поглед ка падинама на супротној, левој, обали Топлице где су били распоређени поменути касноантички локалитети - простор на коме је триконхос у првом плану, насеље око *Ad finesa* ту негде у позадини простране заравни са касноантичким гробљем на којој је потом изидана црква Св. Николе (уп. сл.1, 111, 171). У самом подножју брега, на платоу који га дели од реке Косанице, налази се и трећа црква тзв. Грчка базилика о којој ће бити речи (црква В). Данас се именом Марина кула зове цело брдо изнад савременог пута који од Прокупља, мостом преко Топлице уз ивицу самог брега, води ка Подујеву. Локалитету је могуће прићи уском стрмом стазом која са савременог пута, пошто се прођу рушевине базилике, води уз брдо. Цела површина брега је у шуми, као и сам врх на коме су руине утврђења, али се остаци зидова виде и у профилима падина изнад пута. Развалине старог града на ушћу реке Костајнице (Косанице, прим. а), кога није стигао прегледати, помиње Хан још почетком друге половине 19. века након набрајања развалина две цркве у Куршумлији.⁹⁰³ Једини план овог „градића“ са податком да му име можда потиче од Маре, кћери деспота Ђурђа Бранковића, где је она вероватно живела по повратку из Једрена 1450. године, налазимо код А.Дерока.⁹⁰⁴ Уцртани су бедеми горњег града неправилне четвороугаоне основе са остацима зидова цркве у ј/и делу и са ровом испред северног бедема, као и кула источно и делови бедема доњег? града са просторијама прислоњеним уз њега и једном грађевином у слободном простору између траса бедема утврђења (Т.LXIV/8).

⁹⁰³ Hahn G. J., *Reise von Belgrad nach Salonique*, 51.

⁹⁰⁴ Дероко А., *Средњовековни градови*, 128, сл. 112.

Сличан план се понавља на једној скици, вероватно Вуловићевој, што значи оној коју је сачинио приликом изласка на Марин брег у радовима на конзервацији топличких цркви 1948. године (сл. 171). У раду Б. Андрејевића о „Мариној кули“, који подизање града везује такође за султаницу Мару, први пут се даје опис рушевина затечених на терену седамдесетих година 20. века, који би одговарао наведеним плановима од А.Дерока и Б.Вуловића.⁹⁰⁵ У горњем делу града тада је био видљив северни зид очуван у дужини од нешто више од 20м. Уочени су остаци црквене грађевине површине око 40м² на ј/и делу горњег града, док је на око 25 даље од источног зида утврђења била донжон кула. Северно од куле су били једва видљиви остаци темељних зидова зграда.⁹⁰⁶ И према приповедању С. Новаковића султаници Мари је по повратку у Србију, односно у Топлицу, по наредби султана Мехмеда II овде грађен нови двор, који је путем био повезан с манастирским ћелијама Св. Богородице.⁹⁰⁷ Истраживања на овом локалитету никада нису обављена, а данас се на њему налази и антенски стуб приликом чијег постављања су, по причи мештана, стена и делови зидова који су још били видљиви на том месту, минирани.⁹⁰⁸ Ипак са овог локалитета потичу два случајна налаза који представљају поуздана сведочанства о фази 6. столећа на овом месту.⁹⁰⁹ Уломку профилисаног обода мањег глеђосаног лончића, нађеном североисточно код улаза у „град“, налазимо аналогије у материјалу рановизантијских локалитета у ширем ареалу - са оближњих утврђених комплекса 6. века на локалитету Бреговинско кале и Баботинац ближе Прокупљу (коме је сличан и архитектуром), односно удаљених истовремених утврђења у западном делу Србије (Т.LXIV/9).⁹¹⁰ Примерак раоника нађеног током обиласка Марине куле овде припада јединим примерцима алатки за обраду земље, на чије датовање у рановизантијски период уз облик, односно аналогије попут примерка са Царичиног Града, указује пре свега околност да је на истом месту нађена

---

⁹⁰⁵ Андрејевић Б., *Марина кула*, 149-153.

⁹⁰⁶ Исто, 152.

⁹⁰⁷ Новаковић Ст., *Калуђер и хајдук*, 49-50.

⁹⁰⁸ Локалитет је проглашен за споменик културе од великог значаја (у регистру Републичког завода за заштиту споменика културе под бр. СК-307).

⁹⁰⁹ Предмете је НМ у Београду уступио Завод за заштиту заштиту и научно проучавање споменика у чије су збирке инвентарисани.

⁹¹⁰ Милинковић М., *Рановизантијско утврђење код Бреговине*, 103-104, сл. 11; Кузмановић-Цветковић Ј., *Рановизантијско утврђење*, сл. 3; Милинковић М., *Градина на Јелици*, 207-210, сл. 274 и Исти, *Рановизантијско утврђење на Бурђевици*, Т. III-IV.

керамика тог доба (Т.LXIV/10).⁹¹¹ Претпостављено утврђење, или вероватније утврђено прибежиште из Јустинијановог времена, представљало би једно од низа утврђених склоништа за околно становништво на изузетно повољном одбрамбеном положају и у близини важне саобраћајнице - римског пута који је повезивао Љеш на јадранској обали са Нишом у унутрашњости. Како истраживања на овом месту није било, немамо ипак поуздане елементе за тврдњу да оно није имало и карактер утврђеног села, као и да је овај локалитет у позном средњем веку имао сличну функцију. На ту могућност казују нека тумачења историјских података о делатости и боравку Маре Бранковић у овом крају, о чему ће још је било речи.⁹¹² У народном сећању сачувала се прича о развалинама двора „крчмарице Маре“, посестрима Краљевића Марка, која је у селу Крчмару држала своју крчму.⁹¹³ У сваком случају истраживање још једне цркве, о којој се ништа не зна, имало би посебан значај и у циљу сагледавања стратиграфије овог локалитета, али и односа према три цркве о којима је овде реч.

3.3.4. Црква Св. Богородице и гробље у периоду од 12. до 17. века

Црква (архитектура и археолошка истраживања у цркви)

По мишљењу готово свих истраживача Немањина Богородичина црква сазидана је на темељима старије триконхалне грађевине 6. столећа (Б). У основи црква која је коришћена у Немањино доба би тако такође имала облик триконхоса са дужом страном по правцу исток-запад. На истоку је апсида тространо споља обликована, на западу је припрата. По средини наоса, са јужне и северне стране се налазе бочне конхе.⁹¹⁴ Међутим, по питању обима обнове ове старије цркве у Немањино време, тј. њеног изгледа, мишљења истраживача се разликују с обзиром да фазе обнова и адаптација нису коначно хронолошки дефинисане. Уз то понавља се питање да ли је могуће да се на урушеним и запустелим зидовима цркве 6. столећа (након толико векова), обнова у 12. столећу изведе на првобитном плану без икаквих измена.

⁹¹¹ Кондић В., Поповић В., *Царичин град*, кат. бр. 147, Т. XXXI, сл.2.

⁹¹² Андрејевић Б., *Марина кула код Куришумлије*, 149-153.

⁹¹³ Ризнић Ст. М., *Црква Свети Никола*, 149 и Ђорђевић Р.Тих., *Поред Топлице*, 58.

⁹¹⁴ О архитектури цркве шире у: Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 40-47.

Тако се на цркви, према Р. и М. Љубинковић, могу раздвојити три средњовековне временски засебне фазе градње које се могу сместити у период од Немањине обнове у 12. stoleћу до друге половине 16. stoleћа (дакле не рачунајући старију преднемањихку фазу, прим.а).⁹¹⁵ У све три те фазе наос са триконхалном основом остаје неизмењен, док се измене врше само у предњем тј. западном делу цркве и оне би према њиховој анализи изгледале овако:

1. Првобитно је са западне стране био отворен правоугаони трем дуж целе ширине западне фасаде, при том фланкиран двема „кулама“ (тј. то је била црква триконхалне основе са већим анексом на западу који је испадао са северне и јужне стране формирајући квадратне просторе, што значи у обиму триконхоса 6 stoleћа, прим.а). Закључак да је то била једна целина изводи се на основу изгледа темеља зидова свих ових простора цркве који су идентични по материјалу - плавом ломљеном камену добро заливеном малтером са пуно шљунковитог песка који се сливао низ камен - уз могућност да су бочни простори били виши од централног дела. Иако се у надземној конструкцији нису сачували никакви елементи да би ово потврдили, потврда се налази у аналогним примерима. Триконхалну цркву са западном фасадом у виду отвореног трема кога фланкирају две куле, наиме, Р. Љубинковић упоређује са Св. Трифуном у Котору, а као важније наводи и сличност конструкције западног дела са таквом у оближњем Немањиним Св. Николи. То онда може значити да је могао постојати и преградни зид између кула, као и у Св. Николи, нарочито с тога што су темељи „кула“ укопани на истој дубини и исте су дебљине као остали темељи првобитне цркве. Оба решења - отворен трем са кулама или затворена западна фасада - се наводе као позната у архитектури средине 12. века.

2. На следећу фазу би се односила прва преправка овог простора испред цркве – попречног брода - када су срушени трем и куле, да би на делу темеља тих првобитних зидова био сазидан нартекс/припрата, односно отворен трем у ширини наоса. За отворе ове припрате су на северу југу и западу искоришћени у секундарно капители 6. века (који и данас стоје у тој позицији). На тај начин су „куле“/северни и јужни анекс/ били занемарени и срушени до темеља, а нова

---

⁹¹⁵ Цртеж Р. Љубинковића са претпостављеним фазама средњовековних обнова које одговарају овим приказаним на скици дат је уз извештај из 1970. године, док га М. Љубинковић прилаже уз свој извештај из 1977. године (док. Нишког завода).

припрата је проширена према западу за око 1,3м, тако што су темељи тог дограђеног дела налегли на темеље „кула“. Јужни бочни зид потпуно је пратио трасу темеља првобитног зида, док северни лако одступа од ње (око 16 цм у западном делу испада/виси ван линије ранијег темеља). При томе темељи нових зидова се разликују од темеља кула, јер малтер сад није наливан већ пажљиво набациван, тако да се није сливао низ бочне стране темеља. На познијој плombaжи уочени су масивни ступци који су држали кровну конструкцију овог трема (крстообразни свод или плитку калоту). Нема потврде да ли је над северним и јужним отвором припрате, као што је затечено на западном, постојала нека врста трибелона којим би био боље учвршћен велики распон отвора. Позивајући се на мишљење Ђ. Стричевића, који је видљиве и очуване делове старије фреско декорације и саму олтарску преграду на којој се налазе датовао у 14. столеће, уз чињеницу да су отворене припрате карактеристичне највише у нашем црквеном градитељству истог 14. века, претпостављено је да би том времену припадала ова фаза преправки на Св. Богородици.

3. Приликом следеће обнове овог западног дела грађевине ранији врло широки отвори бившег трема, јужни и северни, су потпуно зазидани, а западни знатно суужен, тј. бочни пролази трибелона су зазидани, а централни остављен, те је цео простор претворен у затворен нартекс. Оба капитела, која су дотле служила као базе стубова трибелона, притесана су на одређеним местима, да би уз њих тј. стубове који су стајали на њима постављени довратници и врата. Капители су дакле изгубили своју функционалну улогу, а добили су конструктивну. Пречници капитела нису исти, један је 0,47м, а други 0,49м, колико износе и пречници фрагментованих стубова који леже (ужи стуб је био у отвору централног пролаза у припрату, онај други на око 3,5м северно од северне куле). На ј/з (?) ступцу припрате, тј. накнадно зазиданом отвору бочног јужног пролаза трибелона се сачувао делић живописа прве преправке, а сличан фрагмент постоји и на источном зиду припрате крај с/и пиластра, оба оштећена и нечитка. Како су отворене припрате на нашим црквама затваране у времену после обнове Пећке Патријаршије, почетком друге половине 16. столећа, то би ову фазу према Р. Љубинковићу требало датovati у то време.

На једној од скица са основом цркве из документације сачињене током конзерваторско истраживачких радова, графички су раздвојене три грађевинске фазе (сл. 130). Прва се односи на византијски триконхос, друга на интервенцију у Немањино време (доградња припрате са запада, зазиђивање бочних улаза у наос и дозиђивање угаоних стубаца који носе кубе, доградња олтарске преграде) и трећа која се тиче зазиђивања бочних отвора (на северном и јужном зиду) припрате. План са идентично назначеним фазама градње налази се и у раду Ђ. Бошковића и Б. Вуловића у коме они разматрају порекло и однос цркава Св. Богородице и Св. Николе у Куршумлије и новооткривеног триконхоса у Царичином граду.⁹¹⁶ У поменутој студији о архитектури Немањиног доба, где се последњи пут шире анализира архитектура две Немањине цркве у Куршумлији, аутори М. Чанак-Медић и Ђ. Бошковић дају нешто другачију слику просторног плана Немањине цркве Св. Богородице, *без* нартекса са кулама (сл. 132).⁹¹⁷ Разлике у односу на раније изнето мишљење, које сам напред навела, тичу се управо обима интервенција које је Немања предузео и у изгледу западног дела храма у његово време, док се по питању познијих средњовековних обнова мишљења осталих углавном подударaju.⁹¹⁸ Међутим, М. Чанак-Медић, касније у свом раду о пореклу и појави двојних кула на прочељу цркава Немањиног доба, даје скицу идеалне реконструкције схеме основе и подужног пресека триконхалне цркве у Куршумлији након Немањине обнове, која *има* нартекс са кулама, и то тако да Св. Богородицу ставља по хронологији на чело рашких (!) цркава са кулама.⁹¹⁹ Оваквим тумачењем М. Чанак-Медић мења и своје мишљење по питању редоследа градње Св. Богородице у односу на Св. Николу, стављајући је на прво место. Битан елеменат у идентификацији обнове триконхоса са Немањиним црквом Св. Богородице тиче се олтарске преграде, од које су до 1935. године биле сачувана два ступца са три аркаде међу њима и суседним зидовима. Према Б. Вуловићу је она последњи остатак управо Немањине грађевине, док Ђ.

⁹¹⁶ Бошковић Ђ., Вуловић Б., *Царичин град-Куршумлија-Студеница*, 175 и сл. 4.

⁹¹⁷ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 40-46, сл. 4.

⁹¹⁸ У интерпретацији фаза њихова мишљења разликују од мишљења Р. Љубинковића. Иначе, Ђ. Бошковић је раније заступао мишљење да црква Св. Богородице има нартекс фланкиран двема бочним кулама истовремено подигнутим са самим наосом, тако да је најпре делио исто мишљење о изгледу западног дела Немањине Богородичине цркве са Р. Љубинковићем, али га је очито у међувремену мењао (уп. Бошковић Ђ., *Проблем*, 49).

⁹¹⁹ Чанак-Медић М., *Двојне куле*, 188- 195, сл. 3, 4а и 5а.

Стричевић заступа мишљење по коме сачувана олтарска преграда Св. Богородице представља остатке средњовековне рестаурације триконхоса 6. века у 14. столећу, те се не може идентификовати са Немањиним обновом цркве Богородичиног манастира.⁹²⁰ Касније М. Чанак-Медић и Ђ. Бошковић износе мишљење да је она подигнута у Немањино време и то када су спољни зидови рановизантијске цркве већ били у великој мери порушени, јер се уочавала разлика у зидању доњег дела (само опека до негде око 2м висине) и горњег дела у чијем зидању је коришћен поред опеке и камен, што би одговарало начину зидања кула на оближњој цркви Св. Николе.⁹²¹ Горња конструкција наоса се такође реконструирала преко изгледа олтарске преграде, те се претпоставља да је источни травеј био засведен подужним полуобличастим сводом који није постојао у средњем пољу, јер нема остатака везе са олтарском преградом. Централни део наоса је, наиме, покривала елиптична купола (попут истодобне куполе на Св. Ђорђу у Расу и куполе Св. Ђорђа у Будимљи), која је лежала на попречном луку западног проширења конхи и истом таквом на источној страни до олтарске оgrade. Овакво решење са истакнутим кубичним постољем које има отворе на источној и западној страни, судећи по прозору над средњим луком олтарске апсиде (као на оближњем Св. Николи), је узет као доказ да се ова грађевина обликом може везати за прве Немањине задужбине, односно да она није могла бити обновљена после 12. столећа, јер су већ на Богородичиној цркви у Студеници и потоњим рашким црквама источни и западни травеји виши и оба су завршена на истој висини.⁹²² Закључци аутора ове последње веће студије о цркви Св. Богородице могли би се сумирати у неколико тачака: 1) Грађевина ближе ушћу Косанице у Топлицу, испод Мариног града (Грчка базилика, црква В) не може бити Немањина Богородичина црква, како је то Стричевић помишљао, јер је реч о касноантичкој базилици 4. или 5. столећа на којој нема материјала ни индиција за средњовековну фазу; 2) Према резултатима археолошких ископавања закључено је да је место на

⁹²⁰ Vuловић В., *Црква Св. Николе*, 10; Стричевић Ђ., *Средњовековна рестаурација*, 199 и даље.

⁹²¹ Закључак је нејасан будући да се зидови нигде нису очували на висини од 2м осим на олтарној прегради на којој, судећи по фотографијама, нема те разлике у зидању горње и доње партије. Као занимљивост у том погледу треба поменути да зидови нартекса и анекса поменуте триконхалне цркве (базилика Е) у Царичином граду, која се узима као најближа аналогија Куршумлијском триконхосу, грађени у алтернацији опеке и камена, али чинећи са њим органску целину, уп. Кондић В., Поповић В., *Царичин град*, 135-136.

⁹²² Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 41-42, 44, 47-48; уп. Чанак Медић М., *Нека питања хронологије*, 7-20.

коме се налази триконхос старо култно место око кога се сахрањивало и пре Немањиног доба (од 9. века), и да је уз ту грађевину постојала и даље некропола и манастирско насеље у којем се дуго живело; 3) Анализа просторног склопа триконхалног храма образованог његовом средњовековном обновом указује да се оно обликом укључује у низ црквених грађевина подизаних пре Студенице и 4) Стричевићева претпоставка о времену обнове триконхоса (као и датовања градње приправе са кулама на Св. Николи) у 14. столеће оспорена је на основу датовања остатака фресака из јужне куле Св. Николе у трећу деценију 13. века.

***

Најпре ће бити изнесени подаци до којих се дошло приликом археолошких ископавања у самој цркви, како би на основу њих покушали да археолошки дефинишемо средњовековне фазе цркве. У материјалу откривеном приликом ранијих и они познијих систематских археолошких ископавања постоје налази који би се могли датовати у време које би се поклапало са добом Стефана Немање; међутим, сви ти предмети су тако датовани према компаративном материјалу, јер ниједан од њих није нађен у затвореном археолошком слоју који би га уско определио у период друге половине 12. века. Другачије речено, и према аналогијама и према археолошким условима налаза они би се могли датовати и у прву половину 13. столећа. Изузетно је важан налаз стеатитне иконице са фигуром Богородице у рељефу под рушевинским слојем у *северној капели* (Т. LV/6).⁹²³ Уз чињеницу да већина предмета рађена у стеатиту припада времену 10-12. века, М. Татић-Ђурић износи закључак да је ова иконица стилски и иконографски савремена добу зидања Немањине Богородичине цркве, када се у нашој средини са већ развијеним култом Богородице Заступнице појављују прве сликане иконе са темом медијације.⁹²⁴ Како припада вотивним, по типу молитвеним иконицама, уз чињеницу да је управо пронађена у протезису – у простору у коме се поред припреме дарова у служби заступништва за значајне догађаје (венчања, крштења и смрти) одвијала и општа служба заступништва у молбама појединаца из било којих других побуда – она нема важност археолошког налаза којима би се директно потврђивала фаза обнове цркве, нарочито с тога што је њено уско датовање у Немањино време прејудицирано

⁹²³ Анастасијевић Д., *Откопавање Немањине Св. Богородице*, 53, сл. 3.

⁹²⁴ Татић-Ђурић М., *Стеатитна иконица из Куришумлије*, 22-24.

налазом у овој цркви идентификованој као Немањином црквом Св. Богородице,⁹²⁵ али је ипак посредан показатељ коришћења цркве у то доба. У истом слоју и простору северне капеле/апсиде Анастасијевић је нашао и пекторални крст од дрвета са представом Распећа на предњој и представом копља са трновим венцем у врху на задњој страни, који се датује у 15-16. столеће што потврђује напред наведено (Т.LV/5). Сам ток радова у цркви током последњих, практично ревизионих, археолошких ископавања потврђује да Анастасијевић није пажљиво и систематски копао, ни у самој цркви, а ни око ње. О томе сведочи откриће неких средњовековних налаза из углавном прекопаних слојева шута којим је унутрашњи простор цркве у већем делу био затрпан. Да се унутар простора *северне куле* (1969) радило у рушевинском слоју, више пута прекопаваном, потврђује и ток ископавања и сами налази - у шуту су нађени новчић из 1912. године, неколико фрагмената атипичне новије керамике, али овог пута и неколико разбацаних и углавном поломљених људских костију. Након скидања шута, одмах испод је констатован слој здравице у којој се сишло на дубину од 115цм када се јавила доња ивица темеља припрате и куле. Али у ј/и углу овог анекса, на дубини од свега 35цм констатовани су и уломци средњовековне керамике (Т.XLIX/2, LIII/1). У *наосу* се у истраживањима 1977. године копало најпре у западном делу простора. Скидањем прва три откопа, показало се такође да је наос прекопаван и да је унутрашњост испуњена шутом све до дубине од 50цм, из кога су за студијску збирку издвојени фрагменти различитих предмета (једна фрагментована алка, три ексера, више фрагмената фресака и три уломка окулуса). На самом зиду, у с/з углу, на 10цм испод тј. од претпостављене нивелете пода сачувао се *in situ* део фреске са зеленом бојом, што указује на постојање *две нивелете* пода (сл. 134 и 138). Остаци живописа ниже од претпостављене нивелете пода и почетка зидања опеком, односно негде у висини задњег реда камена у темељом западном зиду, сведоче о другом слоју живописа у обновљеном простору унутрашње припрате тј. наоса кад је под спуштен ниже. Јасно је да је млађи под на нижој нивелети (за неких двадесетак самтиметара) од првобитног пода припадао фази позније обнове цркве у којој је наос поново осликан (14. столеће), о чему поред наведеног сведоче и налази неколико уломака живописа са два фреско слоја, који

---

⁹²⁵ Исто, 22.

су извађени из слоја шута.⁹²⁶ У прилог овим закључцима говоре и следеће чињенице. Те 1977. године, наиме, у с/з делу наоса тј. унутрашње приправе нађена је *in situ*, на већој површини малтерне подлоге, фрагментована камена плоча - остатак некадашњег пода. Откривена је на 30цм испод нулте тачке у северној апсиди, на којој су такође нађене *in situ* две фрагментоване плоче.⁹²⁷ Малтерна подлога је констатована у траговима у целом простору унутрашњег нартекса, али се због прекопавања делимично сачувала и прати се у мањим површинама. Управо испод дела очуване подлоге са *in situ* плочом, уз уломке фресака, керамике и три ексера, нађена је фрагментована дечја наруквица од упредене троструке бронзане жице са сачуваном петљом на једном крају (Т. LVII/6). Она представља тип наруквица једноставније израде које су чест налаз у гробовима на нашим некрополама углавном током 11-12, али и касније у 13. веку, мада нема примерака из затворених целина поуздано датованих (новцем или др.). Таква наруквица из Ариља је други, мени познат, пример пронађен унутар цркве. Међутим, она је према истраживачима нађена у гробу 18 који се погрешно опредељује у гробове старије од Драгутинове задужбине, будући да се у истом гробу уз наруквицу наводи и новчић цара Уроша. Подаци о овом гробу у Св. Ахилију су такви да се у њих може сумњати, у противном имали би први поуздано датован пример појаве овог типа наруквице у 14. столећу, што би потпуно променило наша досадашња знања о овој врсти накита у нас.⁹²⁸ Било да је наш примерак случајан налаз или гробни, о чему ће бити речи, из свега

---

⁹²⁶ На жалост сачувани уломци фресака, па и два-три фрагмента са два слоја живописа, немају елементе уз помоћ којих би их било могуће поуздано датовати, осим општег утиска да је реч о два слоја средњовековног живописа (преглед извршио проф. др Б. Тодић, на чему му се овом приликом захваљујем).

⁹²⁷ Апсолутна вредност ове тачке није наведена, али је из ових података и скица јасно да се она налази на нивоу првобитног пода (уцртана на сл. 134).

⁹²⁸ Чанак-Медић М., *Св. Ахилије у Ариљу*, 79, сл. 47. На скици бр. 19 са основом старијег епископског насеља и цркве, на месту где је касније краљ Драгутин подигао своју задужбину, наиме није уцртана позиција гроба 18, ни у простору старије ни цркве с краја 13. столећа. Међутим, из уцртаног положаја и описа гроба 18 уз темељ јужног зида јужног крака трансепта цркве на скици бр. 241 (на којој је приказан распоред гробова и гробница у цркви и око ње) јасно је да је гроб у уској вези са градњом Драгутинове цркве, односно да је млађи од ње, што потврђују и конструкција и положај гроба, као и налази у њему (Исто, 241-243, сл.127, 241 и 245-246); уп. Пуњак М., Јордовић Ч, *Некропола цркве светог Ахилија*, 235, 241, сл. 1. Мора се напоменути да у тумачењу археолошке грађе приказане у ова два текста о некрополи цркве Св. Ахилија постоје разлике и неподударни подаци. Осим тога у монографији М. Чанак-Медић, нарочито по питању гробова, њихове нумерације, положаја и налаза, као и датовања постоје грешке и техничке природе које додатно отежавају праћење и коришћење грађе за упоредну анализу. Зато податак о налазу ове наруквице у гробу 18 треба узети са резервом.

наведеног се закључује да постоје две средњовековне фазе обнове које се очитују у постојању два нивоа подова и два слоја фреско малтера; како су под доњим подом у слоју нађени фрагменти фресака заједно са наруквицом 11-13. столећа, то млађи под мора припадати другој фази средњовековне обнове и то оној која се за сада оквирно може ставити у другу половину 14. столећа, због чињенице да је једино тада у односу на претходни план храма било обимнијих радова и то у западном делу цркве (доградњом припрате у којој је ниво пода такође нижи у односу на првобитни у наосу). Податак да је већа количина, углавном неглеђосане керамике и уломака фреско живописа нађена и у следећих неколико слојева у прекопаном деловима наоса (4-7 о.с.) са којима се сишло на дубину од око 90цм има своје објашњење. Прекопавања је, наиме, било само на појединим местима унутар цркве, што се види из белешки о месту налаза тог материјала - уз зидове и у угловима, односно уз отворе за врата; да је тако види се из чињенице да су и у припрати приликом првих ревизионих ископавања (1969) подне камене плоче констатоване само у средишњем делу простора (уп. сл. 135). Податак да је у нижим слојевима наоса (негде и до дубине 110цм) уз већу количину грнчарије и комаде (праисторијског) кућног лепа и даље било уломака фресака, па и једна бронзана бурма новијег доба (Т. LXIII/8), на истим позицијама у простору наоса, јасан је показатељ обима девастације коју је пре свега Анастасијевић, у трагању за дубинама темеља зидова и евентуалних гробова направио у својим истраживањима. Слична ситуација је била у *јужној певници* где је прекопани слој до дубине од 0,5м садржавао крупан камен и фрагментоване опеке са жигом, а нешто дубље и уломке фресака и грнчарије. Ивица дна темеља њеног зида констатована је на дубини од 120-145цм. И у *северној певници*, у којој је раније пронађена поменута стеатитна иконица све до дубине од 1м налажени су уломци фресака, међу којима и уломак прозорског стакла. У шуту и рубшевском слоју *централне апсиде* у првим радовима на цркви, али и у овим ревизионим ископавањима откривена је једна количина предмета која припада групи вотивних дарова цркви. Највећи број налаза припада накиту тј. прстењу (LXIII/4-7). Такво прстење се налази и у другим црквама, тако је напр. више примерака нађено такође у шуту и око зидова апсиде и на цркви у Радошићима код Рашке, а међу њима се издвајају два прстена датована у 19. столеће, готово идентична неким

нашим примерцима.⁹²⁹ Реч је, дакле о прстењу новијег датума (18-19. столећа) које сведочи о значају овог култног места до новијег доба, у периоду када црква није била у употреби, али је као старо култно место, при том задужбина оснивача светородне династије Немањића, имала посебан значај у свести српског живља у последњим деценијама турске окупације ових области. У том смислу није без значаја запажање Феликса Каница, који је овим крајем прошао деведесетих година 19. столећа, кад описује рушевине цркве које народ назива Св. Петка, да је у апсиди цркве било мноштво дарованих предмета (...,стаклене перле, месингани прстенови, медицинске бочице итд).⁹³⁰ О значају ове цркве сведоче белешке и домаћих истраживача у којима се наглашава да тадашњи становници (задње деценије 19. века, по ослобођењу, прим.а), који су дошљаци, ову цркву сматрају посебно лековитом и ту се окупљају нарочито на петак, где се моле и остављају прилоге.⁹³¹ Из извештаја Д. Анастасијевића је очито да је оваквог прстења било више, као и накита других врста и новијег новца.⁹³² У ревизионим радовима у овом простору сишло се до дна темеља апсидалног зида, на дубину од 120цм, без налаза (не рачунајући фибулу 6. века која је нађена на 80цм дубине); темељ је укопан у здравицу, која се овде јавила на неких 1м дубине.

У *спољној припрати* се овим ревизионим ископавањем, такође копало у шуту у коме је било и налаза (на дуб. 45цм у с/з делу уломак кадионице, фресака и керамике). И овде су нађени мањи остаци подова од камених плоча, осим у средишњем и у самим северним угловима простора (сл. 135-137; нулте тачке су и овде на нивоу пода у северним угловима). Као и у наосу и овде су нађени *in situ* комади фреске на зиду - у с/з углу на висини од 15цм изнад нивелете пода и у с/и углу - потврђујући податак да је овај накнадно дозидан простор цркве био живописан (сл. 139). Један уломак купасто увученог дна стаклене посуде, нађен у западном делу припрате на дубини од 80цм и по фактури и боји стакла вероватно од кандила или боце средњовековне форме, потврђује коришћење овог простора

---

⁹²⁹ Булић Д., *Жупа Брвеник*, Т. 114/4 и 5.

⁹³⁰ Каниц Ф., *Србија*, 311. Он наводи причу да се на рушевинама цркве, коју народ назива Св. Петком, окупљају многи верници, нарочито петком и да молитвама и даровима желе да излече своје бољке, тако да је у апсиди видео дароване стаклене перле, месингане прстенове и др.

⁹³¹ Ризнић Ст. М., *Црква Св. Богородице*, 150.

⁹³² Анастасијевић Н. Д., *Откопавање цркве св. Богородице*, 54-55.

током 14-15. stoleћа.⁹³³ А да је он више пута прекопаван показало се још током прве године (1969) ископавања, када је сондом 1 у виду рова обухваћен и део средишњег простора припрате. Та сонда нам је пружила и једине податке о сахрањивању унутар цркве јер је у источном делу сонде, који је копан унутар припрате, на 60cm дубине откривена фрагментована камена надгробна плоча с натписом (Т. LXI/3-4). Како су у истом слоју нађени и уломци опека и фрагмент камене пластике у облику животињске главе? (Т. LX/6), јасно је да су слојеви до ове дубине у припрати прекопани и девастирани. Ипак како је иста плоча већ раније констатована у радовима Б. Вуловића и како се морфологијом натписа може датovati у оквиру 14. stoleћа, претпостављено првобитно место унутар припрате је сасвим реално.⁹³⁴ Нарочито с тога што први Анастијевић наводи да је ту било гробова речима „прекопао сам и остале гробове (поред засвођеног гроба у ј/и углу, прим.а) у цркви и припрати“.⁹³⁵ Натпис са плоче говори да је стајала изнад гроба монаха Јована (?), чије нам мирско име није познато, али с обзиром на место сахране, вероватно неког лица из редова локалне властеле које је то право могао стећи некаквим приложништвом. С тим у вези је још један податак добијен у археолошким истраживањима, који отвара могућност допунске анализе. У ј/и углу припрате Анастасијевић помиње под сводом гроб и у њему откривене кости очуваног скелета са великим каменом код лобање, без налаза.⁹³⁶ Ситуација током његових ископавања је документована једним снимком на коме се виде остаци свода на који је налегао југоисточни стубац дозидане припрате (сл. 140). Ова конструкција је као „скривница“, судећи према документацији, констатована и у радовима Б. Вуловића 1948. године када се копало уз западни зид цркве, а потом и касније у ревизионим ископавањима (сл. 141-143).⁹³⁷ Заузимала је положај у самом ј/и углу припрате, са сводом непосредно испод нивоа пода који се *наслања*

---

⁹³³ Тер. инв. 27/77.

⁹³⁴ Вуловић Б., *Конзервација рушевина Св. Николе*, 68, сл. 1.

⁹³⁵ Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 52-53 и *Исти, Извештај*, 265. Иначе под у припрати, као и у наосу („од простих камених плоча“) он је очито затекао, али не располажемо никаквим подацима у каквом стању је био и остављен након његових радова. Из чињенице да је открио старији попречни зид (западни триконхоса, прим.а), а да су у ревизионим радовима ипак затечене *in situ* плоче у средишњем простору (сл. 135) закључак о копању само уз зидове се још једном потврђује.

⁹³⁶ Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 52.

⁹³⁷ У тумачењу архитектуре ове цркве наводи се да је то можда био аркосолијум (?) подигнут изнад гроба кога је Анастасијевић нашао у нижим слојевима, уп. Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 42

јужним делом лука на стари темељ куле и изнутра је била малтерисана. На источном крају затворена је старим темељом западног зида триконхоса. Самим тим што носи угаони ојачавајући стубац пиластра, јасно је да је лук зидан истовремено са припратом тј. да представља конструкцију из фазе доградње припрате уз цркву. Осим тога на истом снимку се у градиву темеља јужног зида припрате види лучно сложен камен у низу (наставак њеног свода) чијом градњом је и уништен део темеља јужне куле триконхалне цркве, тако да је засигурно реч о засвођеној гробници изиданој истовремено са припратом. Могло би се претпоставити и да је проширење цркве доградњом припрате било мотивисано жељом њеног ктитора (нама данас непознатог) да се сахрани у својој задужбини, те би се радило о некој значајнијој личности по свему судећи с ктиторским правом. Није сигурно да ли би га требало тражити у личности поменутог (у монаштву) Јована, и како би у том случају овај засвођени гроб био обележен с обзиром на облик ове фрагментоване плоче и чињеницу да натпис није довршен (на оба преписа који се незнатно разликују није обележено нити на било који начин назначено да у наставку задњих речи име/не, у четвртом реду, постоји оштећење или траг слова).

Археолошка ископавања су дала и допунске податке о архитектури саме цркве, тј. изгледу и дубини темеља њених зидова. Копањем у делу сонде II, са северне стране цркве (1970) до дубине од 1,80цм утврђено је да се на дубини од 1,54м од реперне тачке (праг северних врата), налази доња ивица северног темељног зида припрате у њеном западном делу. У наставку на исток у сонди IIа на дубини од 1,75м је установљено дно темеља северног зида наоса. У делу сонде уз северну певницу копало се у чврстим црвеномрким и стерилним слојевима земље како би утврдила доња ивица темеља на дубини од 1,50м, нешто дубљим, дакле, него код јужне певнице. Може се констатовати да црква лежи на чврстом тлу од црвеномрке и компактне земље у којој се местимично, и то у делу према припрати, јавио и речни нанос, шљунак. Темељи зидова су изведени од крупног речног камена и кречног малтера Само на западном делу темељног зида наоса, у сонди IIб – на месту где је темељ најдубљи - у овај зид убачено је неколико фрагмената опеке. Осим тога показало се да темељи нису оштећени ни на који начин, да њихова дубина није уједначена, већ се постепено спушта према западу,

што је условљено падом терена на коме је објекат саграђен. Уочена је и неједнака ширина темељних зидова на појединим местима. На пример, део темељног зида на источној страни сонде Ib, у простору од источне ивице јужне певничке конхе према истоку, испод фасадног зида излази у виду мањег испуста, а темељ северног зида припрате у западном делу, у сонди II избачен је за неких 16cm. Доња ивица темељног северног зида наоса је на дубини 1,83m од нивоа прага. Испод дна овог темеља се уклањањем још једног дебљег откопа, без налаза, сишло у здравицу на дубини око 1,95m. Дно темеља јужне певнице је било на дубини од 1,15m, дакле знатно плиће.

Остали објекти

Сондажна ископавања на источном и јужном делу комплекса, према мишљењу истраживача, показала су да се може рачунати са постојањем манастирских објеката уз Немањину цркву Св. Богородице, оних који су уз цркву чинили објекте култне намене (трpezарија), делове обзиђа и њене југоисточне куле објеката и објеката који су могли имати економску и стамбену функцију. Анализом података из теренског дневника и самих налаза указаћемо на чињенице које ове закључке доводе у сумњу.

Јужна грађевина

За зграду делимично откривену приликом првих радова са јужне стране цркве је већ Анастасијевић претпоставио да представља зграду манастирске трpezарије, што су касније прихватили и остали њени истраживачи (сл. 144-146).⁹³⁸ Први радови на расчишћавању рушевине започели су 1972. године и приликом уклањања шута и откривањем њеног северног зида, нађени су уломци грнчарије, према М. Љубинковић, несумњиво из пуног средњег века.⁹³⁹ У извештају са ископавања из исте године она наводи да археолошки налази указују

---

⁹³⁸ У дневнику истраживања 1973. године ова грађевина се назива и палатом, али нигде експлицитно није наведена њена намена.

⁹³⁹ Ćorović-Ljubinković M., *Crkva svetog Nikole kod Kuršumlje*, 125.

да се ради о средњовековној згради Немањићког периода.⁹⁴⁰ Заиста, те године је откривено нешто мало средњовековног материјала, али не из 12. столећа, већ познијег. Један уломак трбуха зелено глеђосаног крчага са делом дршке украшене у зграфито техници нађен у нивоу на коме су откривени зидови објекта, према слично украшеном трпезном посуђу припада позносредњовековној продукцији, крају 14. и првим деценијама 15. столећа (Т. L/3). Истом добу припада и тип стакленог кандила коничног облика, чији је уломак нађен у шуту код зида ове грађевине (Т. LV/2). Оба предмета су откривена изван њеног унутрашњег простора и будући да не потичу из интактних слојева, они не могу бити доказ конкретно њеног коришћења у овом периоду средњег века. Уломци фресака, такође из слоја шута око зидова овог објекта (који се према подацима из дневника датују у 14. столеће), не припадају овој грађевини будући да је велика количина земље и шута у ископавањима Анастасијевића на цркви разношена и управо на овом месту депонована.⁹⁴¹ Током следеће године (1973) откопан је већи део темеља и унутрашњост ове зграде неправилно правоугаоног облика и димензија око 13,3x7,8м (сл. 147-148).⁹⁴² Својом дужином зграда је била постављена паралелно дужој оси цркве, удаљујући се од ње на источној страни. Зидови су зидани од притесаног камена и очувани у различитој висини, а највећа висина је измерена у с/з углу грађевине, до 1,75м (слике 146 и 148). Оно што одмах пада у очи то је њена мала удаљеност од цркве (с/з углом приближно 7,7м од ј/з угла, односно мање од 12м од ј/и угла цркве). Велики нагиб терена са те стране омогућио је дизање спратне грађевине, пошто се показало да сви откривени, односно сачувани зидови зграде припадају њеној приземној просторији која је својим северним зидом укопана у земљу. У тај доњи етаж, који је имао вероватно функцију подрумске просторије, улазило се кроз врата на западном зиду, док је место улаза у просторију изнад њега несигурно. Претпостављено је, наиме, на

---

⁹⁴⁰ Архива НМ бр. 650/73, бр. док. 104/5 од 15.9.1972, стр. 2.

⁹⁴¹ Б. Вуловић је констатовао приликом конзерваторских радова да, на пример, земља која је ископана са спољне стране зидова јужне куле и припрате није враћена назад, што може значити само да је развучена на том делом терена, а при том је својим радовима са јужне стране цркве извршио нивелацију терена насипањем земље, уп: Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 58-59.

⁹⁴² Данашње мере конзервираних зидова су неједнаке дужине: северни 13,13, јужни 13,30, западни 7,74 и источни зид 7,87м. Подаци о димензијама ове зграде су доста различити. У димензије које даје Анастасијевић (18,3x8,3м) су урачунати изгледа остаци зидова у рушевини (Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 52), али је нејасно зашто мере са документације из 1973. године не одговарају садашњим на терену..

основу положаја каменог прага у рушевини да се улазило из правца цркве, тј. са северне стране грађевине, такође са нивоа терена и приближно у нивоу јужних врата цркве, што је и у конзервацији наглашено. При томе је забележено је да се на том северном зиду налазио један отвор (?), који је назначен приликом конзервације, али није јасно о чему је реч с обзиром на затечену висину (уп. сл. 148). Зграда је имала под од притесаних камених плоча неправилног облика, које су се сачувале у првобитном положају само у западном тј. с/з и ј/и углу просторије. Иначе у грађевинском шуту којим је испуњен простор подрума повремено су налажени и фрагменти сиге. Могуће је само претпоставити да би они могли представљати материјал којим су зидани засвођени улази спратног дела грађевине. Подаци и налази добијени приликом расчишћавања унутрашњег простора и простора око зидова грађевине, иако малобројни, допунили су наша сазнања о овој згради. Најпре да се око сачуваних делова западног и северног зида објекта налазила велика количина нанесене земље, која потиче са Анастасијевићевих радова.⁹⁴³ У њему је том приликом нађен и средњовековни прстен, који је вероватно припадао неком од девастираних старијих средњовековних гробова 12-13. столећа са простора јужно од цркве (Т. LVI/9), али уз уломке фресака и новији материјал 17-19. столећа (један прстен,⁹⁴⁴ керамика Т.XLIX/16). У самом с/и делу објекта извађен је разнолик материјал – од керамике сликане енгобом, попут новобрдске и оне истог квалитета и украса као примерци из Св. Николе из слојева 15-17. века (Т. LI/5, 8) до новије неглеђосане и глеђосане керамике 17-19. столећа (Т. XLIX/5, 15, LI/11, LIII/3, 7), румунског новца са краја прошлог века и савременог порцулана и стакла, уломака фресака с црвеном бордуrom. Помиње се и да је у земљи било и много изломљених људских костију. Из податка да се након скидања овог наноса копало по слојевима могло би се закључити да су слојеви испод били интактни, међутим материјал показује другачије. У с/з четвртини ове просторије откривена је нова јама са грађевинским материјалом (у нивоу 4 о.с.) - камењем, уломцима опеке са знацима, фрескама, али и новијим материјалом као што је обруч месингане кадинице с ланцима.⁹⁴⁵ На

⁹⁴³ Ljubinković M., *Iskopavanje kompleksa Nemanjinih crkava*, 122. На источној половини зграде нанос је био висине 2-2,5м.

⁹⁴⁴ Зечевић Е., *Накит из цркве Св. Богородице у Куришумлију*, 27-28, сл. 10/6.

⁹⁴⁵ Тер. инв. 3/73.

дну ове јаме нађена је фрагментована масивна надгробна плоча, грубо обрађена и накнадно оклесана. У врху плоче се, наиме уочавао урезан (латински) крст, али судећи по томе што је средишњи део правилно накнадно засечен и поравнат секундарно је употребљена као праг. У истој јами, у слоју више плоче, нађен је и део надвратника вероватно истих врата, према коме би ширина врата била између 95 и 100цм (сл. 147). Негде у средишњем делу просторије нађен је још један надгробни споменик облика усадника неправилно притесаног, са врхом који се завршава на две воде и има урезан крст (сл. 147 и Т. LXI/6). У ј/и четвртини где се управо наводи да земља није прекопавана, судећи по налазима, се ипак копало у рушевинском наносу, у дебљини пет откопа са грађевинским материјалом у коме је било много креча, једна мања гвоздена алка (Т. LVII/16), фрагмент фреске и мало уломака керамике 16-19. столећа међу којом и рецентне керамичке кадионице (Т. XLIX/6, LII/4, LXIII/2). Откривањем *in situ* подних плоча констатовано је да су лежале на танком културном слоју који није могао да се отпрати на целој површини просторије. Наиме, биле су постављене на нивелирајући слој камења и у неким партијама и шљунка, а што је важније и да је за ту подлогу искоришћен и уломак мермерног стубића «фасетиране» спољне стране, који је вероватно првобитно стајао на неком прозорском отвору у цркви).⁹⁴⁶ У слоју у делу где плоча није било нађен је разнолик материјал - потковица, клин, мало керамике међу којом и фрагментован крчаг осликан енгобом 16-17. века (Т. LII/1). У с/з делу зграде (изнад нивоа пода??) наишло се на слој гаражи са мало угљевља који је образовао површину приближно кружног облика и вероватно представљао остатак «огњишта» са пречником нешто изнад метра (сл. 147). По свој прилици је реч о истом огњишту које је још Анастасијевић открио приликом расчишћавања рушевинског слоја, што потврђује да се заиста у већем делу зграде копало до изнад самог пода и да поменути материјал из горњих слојева тек једним делом можда припада рушевинском слоју саме зграде.⁹⁴⁷ У слоју око откривеног прага и плоча око њега нађено је доста фрагмената керамике, међу којом и фрагментовани лонац 15-16. столећа (Т. L/1), а уз најнижи ред темеља зидова и делови кухињских лонаца украшених канелурама (Т. LIV/5-6). Цела западна половина просторије је очишћена испод плоча. *In situ* је

⁹⁴⁶ Тер. инв. 12/73. Према опису полустубац тространо обликоване спољне ивице.

⁹⁴⁷ Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 52.

остављена само дебела плоча у с/з углу испод које није било слоја нивелирајућег камења. Испод овог пополочања, међутим, нађени су (данас загуљени) уломци још једног већег дела трбуха кухињског лонца са канелурама, врло сличног претходно описаном комаду изнад пода и другог зелено глеђосаног (Т. LIV/7-8), али и бокала украшеног у техници колоритног зграфита (Т. L/8 и LIV/9), који припада продукцији краја 14-15. столећа. Уз пиластер (?), у средишњем делу јужног зида, над подом, нађени су уломци различитих типова керамичких посуда 15-16. столећа, претежно глеђосаних и сликаних енгобом (Т. LIV/1-4) и један гвоздени нож (Т. LV/10). Поред податка о сачуваним *in situ* плочама пода у ј/и углу просторије, помиње се још једна већа и масивнија грубо обрађена фрагментована надгробна плоча унутар зграде, али без ближих података о тачном месту налаза. Материјал са спољне (јужне) стране зграде показује да и ту слојеви нису били интактни. Тако су у истом нивоу уз јужни зид зграде нађени и уломци фресака, опеке са знаком у виду малтешког крста, новија керамике (Т. LIII/8, 10) и све то скупа са бугарским новчићем из 1912. године и уломком неолитске грнчарије.

Откривањем зидова у целости установљено је да се јужни зид грађевине продужава на исток. Наиме, откривен је јужни зид још једне *просторије* у дужини око 2м, лошије градње (у сухозиду), која се наслањала на источни зид ове зграде «трpezарије» у продужетку пружања њеног јужног зида. Будући да се на с/и углу зграде назирао зид који се такође пружао у правцу истока, паралелно са овим јужним, извршено је скидање првих слојева наноса земље у овом простору како би они били ослобођени, након чега су радови у овој години окончани.⁹⁴⁸ Тек после три године у краткотрајним радовима на згради «трpezарије» испраћен је овај јужни зид прислоњене просторије, у укупној дужини од 4м, где формира угао и скреће ка северу, без помена њему паралелног северног зида. Изостанак вођења дневника радова (за 1976) и података о налазима не дозвољава да утврдимо одакле је мања количина сачуваних уломака грнчарије, али и међу њом нема грнчарије која би се могла датовати пре краја 14. столећа (Т. XLIX/3, 8, 11, L/2,

---

⁹⁴⁸ Потпуно је нејасно зашто овај део зида није као и јужни зид нацртан у основи (сл. 151), односно зашто није приказан у конзервацији као што је приказан јужни зид ове просторије. Он се нигде више не помиње, нема га на фотографијама и једино се још јавља на скици са основом грађевине коју овде прилажемо (сл. 147).

LI/1-3, 10, LI/6). Тада је уз врата на западном зиду подрумске просторије зграде копањем утврђено постојање «зидања на кант» (?), уз обе ивице врата, што може бити ивичњак стазе која води у подрум зграде. Следеће (1977) се прати установљени сухозид ове накнадно подигнуте просторије (сл. 149-151). У слоју над површином зида нађено је мало керамике међу којом и један уломак са зграфито орнаментом ? и још један нож (Т. L/6, LV/9). Међутим на истом месту откривена су и два гроба (60 и 62), а још мало фрагмената керамике глеђосане и неглеђосане у шуту око сухозида у којој је било такође зграфито посуда (Т. L/4).⁹⁴⁹ На дубини од 100-120цм је уз угао зида откривена кречна подлога под коју је делимично залазио скелет у гробу 62 (сл.168). У испуни кречне јаме нађена је мања подна плоча, што указује да је јама вероватно познија, бар од веће зграде са чијег пода је можда потицала, а да је можда коришћена у градњи тј. при обради горњих партија зидова дозидане просторије; наиме, приликом даљег копања са источне стране сухозида наредне (1978) године, показало да он представља практично последњи низ камена у темељу зидова просторије. У јужном делу наишло се на некакву малтерну подлогу која може бити ниво пода, а између ње и делова откопаног зида извађено је доста камења и грађевинског материјала, рушевинског слоја. Судећи по подацима који говоре о дубини доње ивице последњег низа камења у темељима зидова оба објекта под се и овде налазио негде у нивоу пода подрума веће јужне грађевине. Нема могућности да се овај објекат уже датује, с обзиром да непотпуни подаци о оно мало сачуваног материјала нису поуздани. У сваком случају ово уломака позносредњовековне грнчарије у нивоу откривених темеља указује на њену изградњу најраније током 15. столећа. Према начину зидања је једино још јасно да постоји извештан временски хијатус између градње јужне веће грађевине и ове накнадно дозидане просторије.

Анализом приказаних података и материјала може се закључити да нема потврде за коришћење јужне грађевине пре 15. столећа, а заправо никаквих индиција да може бити старија, из периода Немањине активности овде у Топлици. Најмлађи материјал из шута припада савременом добу (одбачена керамика, кадионице, новац), а већи број уломака неколико типолошки уједначених

---

⁹⁴⁹ Кесе са овим материјалом нису пронађене (сист. зб. 38, 44, 46-48).

кухињских лонаца и глеђосаних посуда, затечених око огњишта (негде) изнад нивоа пода њене подрумске просторије и уз јужни зид, међу којима најмлађа припада 17. столећу, сведоче о времену престанка употребе највероватније крајем тог века. Да зграда не може бити старија од 15. столећа показује одбачена керамика искоришћена за подлогу поднице, као и надгробне плоче нађене у објекту, пре свега она секундарно искоришћена као праг док је зграда била још у функцији, као и средњовековни гроб под површином дозидане просторије. Податак да је праг нађен у јами оспорава тумачење положаја врата на одређеном делу северног зида према месту на коме је откривен, а на које је наводно склизнуо приликом рушења зграде, иако је логично да улаз у спратну просторију зграде буде са нивоа терена (у супротном би морало постојати степениште).⁹⁵⁰ Да ова зграда мора бити познија указује на крају и њен положај у простору, неуобичајен за зграду трпезарије (пored постојећег заравњеног простора са западне стране) и дубине културних слојева (1 и 4) на површини између ње и цркве у односу на зграду. Упоредјујући међусобне дубине слоја са спорадичним налазима праисторијске грнчарије и дубине са којих су уочене гробне раке у овом простору, јасно је да је пробитан пад терена био такав да је са северне стране зграде морало бити некаквог насипања земље (како би се делимичним укопавањем приземне просторије изашло на раван терена према цркви спратном просторијом).⁹⁵¹ Нивелете укопа оних неколико средњовековних гробова са налазима и самих надгробних плоча (ниво 14-15. века) су испод слоја наноса шута и испод коте претпостављеног улаза у зграду (шут дебљине 40-50 цм са налазима новије керамике доста опеке и малтера (уп. сл. 166), што указује на зграда није могла бити подигнута у средњовековном периоду. Уосталом никакви други објекти који би се могли идентификовати као манастирски овде нису утврђени, нити старији нити из овог периода, тако да се поставља питање какву је функцију ова зграда немалих димензија могла имати у том периоду?⁹⁵² Већ је наведено да зграде

---

⁹⁵⁰ Ljubinković M., *Iskopavanje kompleksa Nemanjinih crkava*, 122.

⁹⁵¹ Насипања, али шута, ради нивелације је било и за потребе презентације локалитета, уп. Вуловић, *Конзерваторски радови*, 59.

⁹⁵² Овде треба подсетити примере цркава уз које су откривени пратећи објекти, попут цркве уз Славковици код Љига изграђене на концу 13. и почетку 14. века, уз коју су откривени зидови објеката са ј/ и западне стране цркве, као и северни оградни зид. Није претпостављено постојање манастира на овом месту, већ је изнето мишљење да су објекти стамбеног карактера, а зид – оградни зид црквене порте. Верује се да је црква била парохијска до почетка 15. века, када је

сличних основа и димензија у функцији трпезарија у нашим манастирима постоје, али у тој функцији као слободна грађевина у манастирима 12-14. stoleћа нису идентификоване. С друге стране слична зграда трпезарије саграђена је управо почетком 15. stoleћа уз цркву, тада већ манастира Кастељан на Космају. То је зграда нешто већа од наше, истог облика, такође грађена у два нивоа (доњи усечен у стену), са спратном просторијом трпезарије у нивоу простора пред црквом, ходником и са кухињом као посебним простором, у коме се сачувало ложиште огњишта и шут и гареж разрушене оцаклије. Имала је чак, као у случају грађевине у Св. Богородици, и надгробни споменик са натписом и годином 1332. чији су делови искоришћени као сполија и узидани у пролаз трпезарије.⁹⁵³

Бунар (сл. 152-153)

У радовима 1978. године утврђено је постојање бунара, и данас у народу званог „чудотворни извор“. Бунар се налази на падини данас непосредно изнад пруге, северозападно од цркве (сл. 152). Занимљиво је да Анастасијевић није био упућен где се бунар налазио, јер је на више места копао по пола метра у дубину не би ли га лоцирао.⁹⁵⁴ На основу његовог положаја и претпоставке да је ископан за потребе манастира М. Љубинковић је сматрала да се у његовој близини завршавао и манастирски комплекс са те стране.⁹⁵⁵ Радови 1980. године, којима су практично завршена истраживања на комплексу цркве Св. Богородице, су били ограничени на расчишћавање бунара и терена око њега. Утврдило се да је бунар био делимично чишћен после Другог светског рата, јер је нађен само новији новац. Пажљиво је озидан, а око његовог отвора је откривено поплочање (сл. 152а). Вероватно је вековима био у употреби, с обзиром на велику количину чврстог слоја наноса – муља, због кога су радови на пражњењу прекинути (сл. 153). Нема

накратко запустела и била ван употребе уз коришћење њеног простора за сахрањивање, да би већ средином истог stoleћа уз изградњу капеле и ове западне грађевине црква обновљена и убрзо, по пропадању српске средњовековне државе, црква као и цео комплекс запуштена (Мадаг Д., *Славковица*, 139-140, сл. на стр. 52 и 142). С друге стране постоје примери, као код цркве Св. Николе у Шумнику код Рашке са појавом надгробних плоча монаха на гробљу око цркве око које нису откривени никакви остаци манастирских објеката, а где је такође било и то значајније количине кухињске и трпезне грнчарије 14-15. века, као и овде на Св. Богородици (Тошић Г., *Црква св. Николе у Шумнику*, 32-35, Т. III; уп. Булић Д., Булић Д., *Жупа Брвеник*, 83).

⁹⁵³ Марјановић-Вујовић, *Манастирски комплекс Кастељан*, 85-86.

⁹⁵⁴ Анастасијевић Н. Д., *Извештај*, 266.

⁹⁵⁵ Извештај бр. 309/1 из 1977. године (документација Нишког завода).

података који би посведочили у ком временском периоду је он коришћен, али је евидентно да у конструкцији нема никакве сличности са бунаром на Св. Николи.

Остаци зидова и „куле“ (?), сл. 154-156

Полазећи од идеје да се истражује манастирска црква 12. столећа истраживачи су на простору порте постављали сонде на оним местима где се очекивало откривање делова манастирског обзиђа и др. објеката или тамо где је конфигурација терена управо индицирала остатке истих. Осим тога и казивање старијих мештана, који памте видљиве остатке већих зидова, навела је истраживаче да у јужном делу комплекса изврше пробна сондирања у том циљу. Тако је током радова 1970. године, на даљини од 63м негде јужно од цркве отворена контролна сонда III у којој су откривени делови архитектуре неког објекта (сл. 154). Тачан положај сонде нам није познат, јер су подаци из дневника у две године када се истраживао овај објекат међусобно различити. И сам објекат нам је познат преко веома штурих података из дневника и основе грађевине која је различито представљена на две постојеће теренске скице (сл. 155-156). Најпре су откривени остаци зидова који се пружају у правцу запад – исток и север – југ, а везују се под правим углом. Чишћењем горње површине откривених зидова грађених од крупнијег и необрађеног камења везаног кречним малтером, константовано је да се ради о углу неке просторије чија је унутрашњост попуњена обрушеним грађевинским шутом (камен, опека и веома чврст кречни малтер који је нађен међу крупним камењем). Након вађења грађевинског шута између зидова, откривена је њихова унутрашња страна (лице?) до дубине 0,35м. У шуту је нађен већи број фрагмената и целих опека, које су димензијама и квалитету упоређене са опекама, које су “коришћене за зидање Немањиних цркава“. Покретних налаза није било. У обимнијим ископавањима која су на комплексу изведена током 1973. године, даје се нешто другачији опис положаја овог објекта – да се налази ј/и од цркве на око 70м удаљености, негде у правцу пружања јужног зида зграде „трпезарије“. Предузето је откривање овог објекта у целости, сада идентификованог као *кула*. Реч је заправо о грађевини неправилне правоугаоне, скоро квадратне основе, чији су сви зидови различите дужине и

ширине.⁹⁵⁶ Јужни зид објекта је био у великој мери оштећен, знатно више од осталих. Унутрашњи простор објекта је био поплочан, судећи по неколико опека (бележи се формат 30x34x4,5цм) сачуваних у положају који означава првобитну нивелету пода. Темељи ове грађевине су били укопани у културни слој у коме се налазила праисторијска керамика и то, према белешкама истраживача, неолитска.⁹⁵⁷ Будући да није било никаквих других налаза, претпоставка да је реч о грађевини која је имала функцију некаквог објекта манастирског комплекса се не може ничим потврдити. Својим димензијама он би заиста одговарао величини некакве куле, али не и дебљином зидова. Готово је немогуће да у том случају нема остатака и трагова било каквих зидова у склопу којих би она стајала, као што нема ни било каквих трагова културног хоризонта насталог у току изградње и живота објекта. Због велике удаљености од цркве (63-70м) тешко би било замислити габарит тако ограђеног простора који би обухватио и зграду „трпезарије“ (сл. 170). Како радови на овом делу локалитета више нису предузимани, и будући да не располажемо било каквим додатним подацима о овом објекту, немогуће је било шта рећи о његовој намени и времену коришћења. У поређењу са две грађевине (1-2) на трећој куршумлијској цркви (В), сва сличност се завршава у сличности основе од зидова неједнаке дужине (посебно зграде 2) јер су тамошње већих димензија и знатно дебљих зидова, са подом од камених плоча и без опеке у конструкцији (сл. 176-177, 184). Куле овог облика нема у архитектури манастира Студенице, али је улазна кула Ђурђевић Ступова, касније од краља Драгутина претворена у капелу, имала квадратни облик са унутрашњим угаоним пиластрима и дужине зидова преко 5,5м, док су куле тог облика такође знатно дебљих зидова познате у конструкцији српских утврђења 11-12. столећа (Рас, Звечан).⁹⁵⁸

Што се тиче остатака зидова који су третирани као делови *обзића* манастирске порте, као и у случају овог објекта („куле“), данас на терену се не

---

⁹⁵⁶ Према једној од две постојеће скице димензије зидова ове грађевине износе: западног дужина 296 (западни) - 305 (источни) x 350 (јужни) - 356 цм (северни); ширине зидова се крећу од 35-50 цм при чему су једино западни и јужни зид исте ширине (сл. 156).

⁹⁵⁷ Током расчишћавања је најиме поред западног зида идући, од самог с/з угла, откривена је неолитска керамика и делови кућног лепа (сист.збирка 16-17, данас недостаје).

⁹⁵⁸ Нешковић Ј., *Ђурђеви Ступови*, 194-199, цртежи 96, 105-107; Поповић М., *Tvrđava Ras*, 171-178, сл. 126 (кула II неправилне правоугаоне основе унутрашњости утврђења, ун. димензија 4x1,5 и дебљ.зидова 1,2-1,3м, фаза; припада фази друге четвртине 12. века, али је као тип се јавља од атничких времена до познијих византијских фортификација, Ibid, 214 i нар. 697-698); Здравковић И., *Резултати конзерваторских испитивања*, 87-92.

могу уочити њихови материјални остаци. Такође у документацији нису нађени цртежи поменуте архитектуре, иако их истраживачи бележе, због чега наводимо све податке од користи за разматрање могућности постојања манастирског обзиђа. У једином објављеном извештају са ископавања на овој цркви, из 1973. године, уз остатке зидова мање куле наводе се и остаци обухватног зида.⁹⁵⁹ У дневнику из те године, међутим, није било могуће идентификовати податке који се односе на поменуте делове источног тј. ј/и зида порте. Конкретнији подаци о остацима некаквих зидова бележе се и на другим површинама око цркве, најпре током копања сонде 1/1969 која је постављена по правцу исток-запад од средине отвора за врата која воде у наос, преко припрате и простора испред ње према западу, у виду рова у дужини око 20м и ширини 70м (уп. сл. 122 и 157). На западном крају сонде нађени су „трагови“ једног дела зида за који је претпостављено да би по положају могао да представља део некаквог оградног зида порте са ове стране. На 12м од припрате у западном делу сонде су се, наводно, на дубини од 60цм „назирали“ трагови дела зида, који је „судећи по горњој површини“ грађен од камена везаног кречним малтером.⁹⁶⁰ Источно од њега у земљи је било разбацаних људских костију оштећених и кореном великог стабла дрвета на том месту. На дубини од 90цм откривене су и поремећене кости гроба за које је претпостављено да су новијег датума (б.б.10), па је сонда затрпана. Слој компактнијег шута уз западну ивицу сонде навео је истраживаче да се направи проширење са те стране, па је најпре у источном делу откривена већа камена плоча (дуб. 60цм и уз њу на дуб. 40-50цм сребрни српски средњовековни новчић, који нажалост до данас није сачуван.⁹⁶¹ Грађевински шут у западном делу праћен је у проширењу са северне и јужне стране, али се његовим скидањем констатовало да зида нема, пошто је испод шута констатован слој чисте земље. Након констатације да је реч о шуту којим је нивелисан овај део терена завршено је копање ове сонде на дубини од 1м. У сваком случају бележи се да су у непосредној близини затрпаног дела сонде, и паралелно са њом, отворене две

---

⁹⁵⁹ Ljubinković M., *Iskopavanje kompleksa Nemanjinih crkava*, 122.

⁹⁶⁰ Нема података о његовим мерама у дневнику, нити је на било који начин документован и презентован на терену.

⁹⁶¹ Дневник од 17.10.1969. године (тер. инв. 16/69, П 1,7цм). Овде се бележи да је сонда технички снимљена и фотографисана пре затрпавања, али том документацијом не располажемо, тако да не постоји ни цртеж самог „зида“.

мање сонде на месту где се назире „трагови крупнијег камења“ које је индцирало зидове. Обележене су као сонда 4 и 5, али опис њиховог положаја према коме је сонда 4 са јужне (!) стране сонде 1, а сонда 5 са њене северне стране, не одговара положају уцртаном на јединој скици са положајем сонди те године (уп. сл. 122). И у овим сондама осим грађевинског шута у првим откопима није било никаквих других грађевинских остатака до дубине на коју се сишло (30-50цм!), што би ишло у прилог мишљењу да је реч о некаквом наносу грађевинског шута. Ове године, као ни наредних година на овој површини западно од цркве није се више копало, тако да без икаквих података о налазима и слојевима и без допунског ископавања на том месту, нема никаквих елемената за потврду да поменути „трагови“ представљају трасу могућег обзића са западне стране цркве. Уосталом, из чињенице да је тај траг или негатив темеља уочен на приближно истом нивоу са појавом надгробних плоча, евидентно је реч о некаквим сасвим позним конструкцијама. Осим поменуте скице из 1969. са оквирним распоредом сонди, не располажемо никаквом документацијом о овом зиду, те како је са те стране доста стрма падина и правац пружања наводног зида би се могао претпоставити према линијама изохипси, тако да може бити реч и о некаквом новијем подзиду. На питање да ли то могу бити грађевински остаци бедема манастира Немањине епохе или познијег средњовековног доба, анализа резултата ових археолошких ископавања, закључићемо, нису дала потврдан одговор. У вези с грађевинама око цркве подсетићемо се да је М. Ризнић деведесетих година 19. столећа писао да је „око ове цркве и дуж Топлице некад било многих грађевина“ што потврђују многи зидани остаци по којима се „познају улице, подруми и разне зграде“.⁹⁶² Да би се утврдило да ли се у ширем простору око цркве могу налазити и грађевински остаци из средњовековне фазе развоја комплекса, нужно је обавити снимања и додатна ископавања.

---

⁹⁶² Ризнић Ст. М., *Црква Св. Богородице*, 149.

3.3.5. Сахрањивање (црква и гробље), сл. 123, табела 2⁹⁶³

Што се тиче простора *изван цркве*, односно простора на коме је формирана средњовековна некропола, средњовековни културни слој (IV) је потврђен управо гробовима са налазима овог доба. У самим археолошким ископавањима откривени су скелетни остаци 66 индивидуа, мање више очуваних у *in situ* положају (нумерисани под бр. 1-63, уз још и 10а, 13а, 16а) и 27 група костију у које су сврстани дислоцирани и мање или више оштећени гробови (обележени као б.б., Табела 2). И овом приликом су, као и у ранијим истраживањима на овом месту, констатовани налази појединачних људских костију које нису издвојене нити нумерисане, што све скупа не даје могућност ни за приближну оцену броја гробних упока. У анализи постојећих података у погледу одређивања времена коришћења гробља налазима из гробова ће зато бити посвећена посебна пажња. Навешћу све релевантне чињенице које се тичу сахрањивања, оним редом како су текла истраживања на овом месту.

Простори у којима је обављано сахрањивање (унутрашњост цркве и простор око ње), више пута су били објекат истраживања, али и девастација различите врсте. Првим археолошким истраживачким радовима из **1921.** године обухваћена је готова цела унутрашњост цркве, али и најужи простор око саме грађевине.⁹⁶⁴ Сам извештај и фото документација настала том приликом, сведоче о нестручном ископавању којим су, нажалост, практично уништени гробови упокани уз саме зидове цркве и један део гробова у простору између цркве и

---

⁹⁶³ Идентификација средњовековних упока је извршена пре свега према налазима у гробовима, према међусобном односу тих са гробовима у којима су налази који их опредељују у новије доба, као и према положају гробова у односу на зидове цркве. Гробови за које није било елемената уз помоћ којих би се приписали средњовековном, али ни млађем хоризонту сахрањивања, приказани су скупа у табеларном прегледу (Табела 2). На реконструисаном плану некрополе приказана је тачна оријентација скелета у односу на цркву која је изведена према теренским скицама са мерама скелета и положаја гробова унутар квадратне мреже, јер је у дневнику за све гробове наведено тек да су мање више «оријентисани према истоку».

⁹⁶⁴ Резултати истраживања објављени: Анастасијевић Н. Д., *Извештај*, 265-267 и *Исти, Откопавање цркве св. Богородице*, 47-55. Техничка теренска документација недостаје у Архиви НМ, али је део теренске фото документације сачуван на стакленим плочама и инвентарисан у књигу А: бр. 675-684. У одсуству било каквих података о току ископавања, без скица основа сонди, профила, зидова или самих скелета, подаци из извештаја, а пре свега фото снимци омогућили су нам делимичну реконструкцију самих радова.

грађевине јужно од ње (сл. 117-118).⁹⁶⁵ Анастасијевић само наводи да су откривени и „многи“ гробови, да је било и пуно гробних плоча, углавном без икаквих знакова, од којих су неке и тада делимично вириле на површини. Тек поједини комади су имали урезан мотив крста, а два-три уломка су имала и остатке натписа. Фрагментарно сачувани и ретко документовани налази надгробног камења у тим ископавањима не дају могућност за било какву анализу (Т. LXI/1).⁹⁶⁶ Осим што су гробови у цркви и око њених зидова прекопани, констатовано је да је у неколико случајева било вишеструког сахрањивања (по два скелета један изнад другог, или више потпуно поремећених скелета у једној јами). У гробној земљи осим уломака грнчарије (!!)-коју он не описује није било других налаза, те се само може претпоставити да је реч о познијим, средњовековним или новијим укопима, с обзиром на карактер првобитне триконхалне грађевине. Уз податке о две зидане гробнице у олтару и јужној кохни за које се, као што је наведено, показало да представљају саставни део првобитне цркве 6. столећа, може се закључити да у самој апсиди није било трагова укопавања гробова, док је простор наоса и припрате коришћен за сахрањивање. Од налаза са ових ископавања који сведоче о сахрањивању око цркве у време или одмах након средњовековне обнове сачуван је крст израђен од стеатита, који се према аналогијама може датovati у 12-13. столеће (Т. LV/4). Као хришћански симбол имао је за власника значење трајне заштите, а као налаз вероватно из неког од поремећених гробова некрополе (мада нам услови налаза нису познати) и потврда хоризонта сахрањивања око цркве у то доба.

И у следећој етапи истраживачких радова **1948.** године, али сада у оквиру првих конзерваторско-рестаураторских радова вршена су и релативно обимна ископавања на ширем простору око цркве (сл. 120).⁹⁶⁷ Откриће неколико предмета, пре свега комада накита, указала су на њихову припадност гробовима из различитих епоха, од којих су се очувале углавном растурене и поремећене

---

⁹⁶⁵ Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 53. На фотографијама се виде гомиле скупљених костију на зидовима цркве, извађеним током откривања самих зидова. Уз прекопане гробове у цркви наводи и спољне гробове поред самих зидова „и по више гробова мало даље од цркве“ (Исти, *Извештај*, 265).

⁹⁶⁶ Од два надгробна белега које је касније Б. Вуловић документовао (Т. LXI/5,7), пре свега масивни фрагментовани који је нађен на земљи испред припрате (Т. LXI/5), је вероватно, с обзиром на место налаза, још Анастасијевић пронашао, али је питање где је било његово првобитно место.

⁹⁶⁷ Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 51-63; Исти, *Конзервација рушевина Св. Николе*, 64-70.

кости. Налаз појединих врста накита (као што су «нароскане» и наушнице са једном овалном крупном јагодом) навео је истраживаче на датовање некрополе са доњом границом у 10. столеће и кроз дуг период до 16 столећа и на тезу да је некропола поремећена најпре грађевинским радовима у 12. веку, а затим и континуираним сахрањивањем на овом простору.⁹⁶⁸ Мада нас је изостанак стручног и систематског ископавања и документовања и овог пута оставио без изузетно важних података о условима и тачном месту налаза који су припадали гробном инвентару, већ тада је било јасно да се највећи број гробова може очекивати источно од апсиде и са јужне стране цркве, управо на делу порте где су изведени најобимнији радови на денивелацији терена. Денивелација је изведена и са северне стране цркве где је у ширини од 6-7 метара од цркве скинута падина до првобитног нивоа терена на коме је црква зидана, тј направљена је вештачка шарпа и уз њу дренажни ров са северне и с/и стране цркве (сл. 121). Северно од цркве на 6м удаљености од припрате и дубини од 1,80м, нађени су уломак дна са зидом бокала, глеђосаног у тоновима зелене боје на подлози од енгобе у коју је урезана водоравна и таласаста линија у низовима (Т. L/7), касносредњовековне продукције и нешто познији глеђосани уломак стопе свећњака са окапницом чије је ивица украшена јамицама (Т. LXIII/1). Налаз ова два уломка на оваквој дубини се може објаснити једино чињеницом да је мерено од нивоа са кога се терен знатно спушта ка цркви (тј. са нивелете нагомиланог наноса који се створио због великог пада терена све до сачуване висине зидова) тако да не представља дубину у односу на ниво са ког су укопани темељи цркве, пошто ће се у наредним археолошким ископавањима показати да је дубина културног слоја са те стране знатно плића. Да је у том уском појасу око цркве вршено сахрањивање показују налази накита који представљају гробне налазе управо средњовековног хоризонта сахрана. Североисточно од олтарске апсиде, на 5м удаљености и на 1,80м дубине, откривен је прстен који се типолошки и начином украшавања може сврстати у накит најстаријег средњовековног хоризонта сахрањивања у простору око цркве (Т. LVI/6).⁹⁶⁹ Из једног од гробова истог хоризонта би вероватно потицала и наушница тзв. наросканог типа чије је датовање у крај треће четвртине 12. века,

---

⁹⁶⁸ *Накит на тлу Србије*, 69.

⁹⁶⁹ Објављен и датован погрешно у 18. столеће (Иванић Б, *Накит*, кат. бр. 178); уп. Зечевић Е., *Накит из цркве Св. Богородице у Куршумлији*, 30-31, сл. 11/3.

према М. Љубинковић, у овом случају одређено и условима налаза уз Немањину цркву, мада није искључила могућност да је гробље и нешто старије од цркве (Т. LVI/1).⁹⁷⁰ На основу налаза ове нароскане наушнице и велике овалне јагоде другог типа наушнице (Т. LVI/2) и Г. Марјановић-Вујовић је закључила да је некропола на овом месту могла постојати знатно пре подизања ове Немањине цркве, можда још од 10. столећа.⁹⁷¹ Наиме, наша нароскана наушница је нађена током копања дренажног рова око цркве у сонди која је била постављена управно на апсиду, у слоју на дубини од свега 0,30цм. По њој налази нађени на том месту указују да је приликом подизања цркве, односно копањем ровова за њене темеље поремећена (старија) некропола, те да се и наушница мора датовати у период пре изградње темеља Богородичине цркве (?!). Ово се показало погрешним јер је и пре тога аргументовано доказано да је реч о византијском триконхосу 6. столећа који је само обновљен, а било је познато и да је у првим ископавањима Анастасијевића простор уз зидове цркве већ прекопан. Касније је Г. Марјановић време подизања Немањиних цркава и почетак уповавања око њих ставила у другу половину 12. века, руководећи се и датовањем неких других налаза из гробова.⁹⁷² И поред чињенице да су најновија истраживања хрватских гробаља употребу овог типа померила до у 14. столеће, сматрамо да је наша наушница припадала првим сахранама око цркве у време њене обнове, најраније у другој половини 12. столећа, односно у првој половини 13. столећа. Припадала би неком од уништених гробова са источне стране цркве, где су у последњим истраживањима средњовековни укопи констатовани тако плитко управо зато што је савременом денivelацијом терена спуштен првобитни ниво у ширем простору око источне апсиде. При откопавању насипа 6м северно од апсиде, на дубини од 1,5м откривена је и поменута велика јагода наушнице, украшена филиграном и гранулацијом, која би такође представљала налаз из једног гроба истог хоризонта (Т. LVI/2). Реч је о луксузној наушници с једном крупном овалном јагодом, типу средњовековних наушница познатом у свега још два примерка са територије Србије. Датовање нашег примерка најраније у 12. столеће, будући да је реч о нетипичној и реткој врсти на нашем тлу у односу на бројне примерке у западним

⁹⁷⁰ Љубинковић М., *Сведочанство*, стр. 4; уп. Иста, *Немањине цркве у Топлици*, 103-104.

⁹⁷¹ Марјановић Г., *Распрострањеност наушница*, 103, 105 и *Накит на тлу Србије*, 69.

⁹⁷² Марјановић Г., *Један средњовековни гроб*, 219 и Иста, *Крстови од стеатита*, 141.

крајевима Балкана, где су датоване у период од 9 - 11. столећа, се намеће као логично. На истом месту, припадајући можда истом гробу, нађено је и фрагментовано дугме од кога је сачувана само једна калота са петљицом и које орнаментиком и техником веома наликује јагоди претходно описане наушнице (Т. LVII/8). Тако и његове аналогije налазимо у већем броју на локалитетима са подручја западног Балкана, односно у Далмацији и залеђу, који су датовани у период 10. до средине 11. столећа.⁹⁷³ Услови и место налаза овог јединственог примерка дугмета на тлу Србије указују да би представљао део налаза из гроба из најстаријег нивоа средњовековних укопа, што потврђује и трећи налаз откривен у истом простору – прстен, њима хронолошки и пореклом сродан (Т. LVI/7). Налазима из гробова откривених ове године би припадало и неколико различитих типова средњовековног прстења који се могу датовати у различите периоде - 11-13. столећа (Т. LVI/10-13) и 14. столеће (Т. LVII/1), али и типова попут обичне карике - бурме који су вековима задржали исти облик (Т. LVII/2).

Чињеница да се највећи број укопа налази источно и ј/и од цркве, констатована у конзерваторским радовима 1948. године, потврђена је већ током прве (1969) године систематских археолошких радова на овом локалитету. Овим најобимнијим и уједно последњим археолошким истраживањима на локалитету први пут се ископавање некрополе изводи уз документовање радова. Међутим, осим што су њихови резултати практично остали непознати, наша анализа је показала да је било пуно пропуста у току самих ископавања, као у документовању грађе у току и након завршетка радова.⁹⁷⁴ Реконструкција тока радова показала је да се са прва два откопа са *северне стране цркве (сонда II)* спустило на првобитан ниво терена (сл. 122). Први откопи су уједно представљали прекопаване слојеве рушења са малом количином разбацаних и углавном поломљених људских костију, али испоставило се да дубље гробова није било. Међутим, у западном проширењу сонде II, на дубини од 70cm откривен је средњовековни гроб 13 са загубљеним дугмадима (Т. LVII/14) и једним прстеном и други гроб западно од

⁹⁷³ Зечевић Е., *Накит из цркве Св. Богородице у Куришумлији*, 34 и нап. 127, сл. 12/8.

⁹⁷⁴ Објављен је само извештај за 1973. годину (Ljubinković М., *Ископаванје комплекса Неманјиних цркава*, 121-122). Документација о овим радовима нажалост није комплетна, али пратећа документација (преписке, дописи, извештаји) је била од користи у реконструкцији тока истраживања за оне године за које нисам имала теренску документацију. Не постоје гробни записници ни ситуациони план локалитета са истраженим гробовима. Ове године се радило без постављања квадратне мреже.

њега који залази у западни профил, вероватно средњовековни и без налаза (гроб 13а, сл. 123). Према подацима истраживача на карици прстена из гроба 13 је био рељефан натпис, а на основу описа припадао би најједноставнијем типу прстења у виду обичне карике - бурме. То би био трећи примерак овог типа, поред новије бурме од месинга (Т. LXIII/8) и поменуте бронзане бурме непознатог места налаза са Вуловићевих ископавања, која би такође представљала гробни налаз (Т. LVII/2). Једноставном профилацијом припадали би варијанти овог типа прстена познатој са многих средњовековних налазишта у Србији и ван ње. Према опису и положају гроба 13, односно према датовању ових карика, може се претпоставити да припадају млађим укупима 14 - 16. столећа. Појава ових бурми у гробовима уз неколико налаза наушница, међутим доводе у питање карактер гробља. Прва три откопна слоја са *јужне стране зидова цркве (сонда I)* су потврдила најпре да је терен уз зидове цркве прекопан више пута. Наиме, нађен је мешан материјал – поменута перла од стаклене пасте касноримског периода (Т. XLVIII/5), опеке са рељефним ознакама, поломљене камене надгробне плоче са гробова позносредњовековног хоризонта, растурени гробови (б.б. 1), уломци новије грнчарије, пробушен турски? новчић,⁹⁷⁵ али међу њима и средњовековна наушница друге половине 13-14. столећа (Т. LVI/4). Под слојем шута и на дубини испод 70цм откривен је први интактан гроб испод једног већег масивног каменог блока у облику рибе, са натписом урезаним старословенским писмом у једном реду по линији хрбата (гроб 1, Т. LXII).⁹⁷⁶ Спорадично су налажене разбацане људске кости све до дубине од 1,10м. Потом су откривени и остали гробови у овој сонди. Укупно је овде откривено тринаест гробова, са *in situ* скелетима у целости или делимично очуваних костију, који су обележени бр. 1- 10, 10а, 11 и 12. Поред њих откривено је дванаест група костију који су представљали остатке дислоцираних и уништених гробова (б.б. 1-9 и 12-14). Осим ових нумерисаних, на истом простору је откривено и мноштво остатака људских костију из гробова у потпуности девастираних тако да је њихов укупан број немогуће одредити. На плану са распоредом гробних укопа се очитује ситуација са површинама које су

⁹⁷⁵ Тер. инв. 2/69, данас недостаје у материјалу.

⁹⁷⁶ Овај риблики надгробни камен пренесен је из цркве Св. Богородице у простор цркве Св. Николе и постављен у јужном делу унутрашње припрате, где се и данас налази (записник Комисије о обављеним радовима на презентацији комплекса цркве Св. Николе, бр. 901/1 од 23.6.1975. године). Одливак се чува у Галерији фресака у Београду.

претходним радовима прекопаване и „очишћене“, али којима је истовремено нарушена и вертикална стратиграфијама у зонама уз зидове (сл. 123). Више група костију, нарочито у западном делу сонде, представљају остатке гробова које је Анастасијевић у својим радовима прекопао, будући да су налажени у слоју шута којим је све до дубине од 70цм терен заравњен – то су остаци скелета у близини једне од камених плоча (б.б. 3), три скелета потпуно поремећених костију - дечији скелет са леве стране оивичен насатице постављеним двома каменим плочама (б.б. 4), поред њега други гроб обележен насатице постављеном плочом (б.б. 5) и трећи скелет потпуно уситњених костију (б.б. 6). Осим уништеног гроба (б.б. 2) с остацима скелета испод веће необрађене камене плоче, за остале поменуте гробове немамо сигурне показатеље за припадност средњовековним укупима. Међутим, испод дебљег слоја који чини нововоформиран хумус над великом количном шута и прекопаним слојем првобитне нивелете терена, нађен је поменути велики камени риболики блок са натписом, поломљен, али изгледа у првобитном положају, на месту где су потом откривена два скелета од којих је млађи и плиће укопан делимично поремећен (б.б. 1), док је дубље укопан, и боље очувани скелет, био интактан (гроб 1). Он је имао и некакву гробну „конструкцију“ коју чине мање камене плоче уз саму лобању, а са десне стране скелета - од главе до кукова – у низу три мање камене плоче. Скелет је укопан на дубини од 110цм, тако да се у овом делу сонде радило у слоју који раније није прекопаван, а према облику и морфолошким одликама натписа са мрамора припадао би позносредњовековном хоризонту сахрањивања и 14. столећу. Посебно су занимљиви већ поменути грбови 2 и 6. Реч је о два скелета укупана један изнад другог на линији пружања западног зида јужне куле. Нађени су у истој гробној јами са каменом који ограђује горњи део тела покојника, на дубинама веома блиским једна другој. Како су откривени на дубинама од 110 и 120цм, а да при томе нису један другог оштетили, може се констатовати да је реч о истовременој тј. блиској сахрани чланова једне породице - мушке особе, а потом и детета (оба без налаза, исте оријентације с малом девијацијом ка северу). Грбови 5 и 8 откривени су јужније у истој линији са грбовима 2 и 6, ближе ј/з углу куле, приближно су исте оријентације, па и дубине што би вероватно указивало на међусобну временску блискост укопавања. Могуће је и да је при

укопавању гроба 6 поремећен старији гроб од кога је сачувао мањи број костију (б.б. 7). Он се, као и још неколико старијих грובה уз млађе укопе који су откривени у слојевима који нису девастирани ранијим ископавањима, морају приписати првим гробовима новоустановљеног гробља. Тако су уз гроб 9 са скелетом одраслог детета, а откривеним знатно дубље испод гроба 1 (са средњовековним рибликим надгробним каменом), прикупљене кости још једног старијег покојника које су поремећене његовим укопавањем (б.б. 9). Иста ситуација је и са групом костију прикупљених у гомили уз скелет гроба 4 које не припадају њему (б.б. 8). Гроб 7 може бити један од тих старијих грובה, с обзиром да је укопан паралелно и уз саму ивицу јужног зида куле, још док су њени зидови видљиви на површини. Уз њега је једино још гроб 11 оријентисан изразито по оси цркве те би, с обзиром на положај у појасу ближе зидовима цркве и дубини, такође могао припадати старијим средњовековним укупима. Посебно је занимљив положај гроба делимично поремећених костију (б.б. 14), у *сонди* Ia. Ова сонда је отворена унутар сонде I, правца пружања исток-запад од спољне стране западног темеља јужне куле до западног профила сонде, дим. 1x5м (сл. 122). Реч је практично о контролном рову који се, судећи по теренским скицама, копа до дубине од 134цм од површине терена, тј. са нивоа до кога се дошло копањем сонде I, који је уједно и ниво испод дна темеља зидова јужне куле, односно у здравици. Сонда је захватила део тј. јужну половину *јаме* са кречом, тј. кречане како су је истраживачи назвали, чијим се копањем на 2м дубине од површине практично силазило кроз њену испуну (сл. 158-159а). Следеће године откривена је северна половина *јаме*. Анализом података из дневника и цртежа може се, међутим, закључити да је реч о пећи за печење креча, правилне кружне основе. Не знамо како је изгледао горњи ниво пећи јер није очуван, тако да је затечен тек његов доњи део уочен најпре у основи у виду лучне површине нагореле набијене земље са ситнијим уломцима опеке и кречним малтером. Показало се да бочне зидове *јаме* у овом горњем делу у дебљини од око 10цм чини та набијена, црна земља измешана са ситнијим уломцима опеке. При чишћењу бочних зидова *јаме* константован је испуст којим је *јама* подељена на два нивоа. Са јужне бочне стране налазио се отвор (ложиште), у коме је такође било доста гаражи и пепели и

који је са горње стране био обложен ломљеном опеком.⁹⁷⁷ Дубина пећи је констатована на 267цм у односу на површину терена, када се појавила гараж (сл. 159б-в). Унутар овако формираног кружног „базена“ је била растресита земља у дубину измешана са великом количином опеке и распалим малтером, у којој камена готово да није било. Испод овог слоја, тек на дубини од 2,2м се појављује компактан слој печеног креча са каменом (недопеченим?). Бочни зидови јаме прожети су траговима гаражи, која се налази и на самом дну у већој количини где је измешана са пепелом и кречом. Судаћи по скицама положај пећи је такав да спољном ивицом горњег лука додирује саму спољну ивицу западног зида јужне куле. Садржај испуне јаме, као што је поменуто, чини велика количина комада опеке од којих неки имају профилисане ивице и ознаке какве се налазе и на опекама са рушевине цркве. Њен положај и садржај указују да је пећ морала настати након рушења грађевине 6. столећа, односно у функцији неке касније обнове, укопавањем уз постојеће видљиве зидове куле у рушевини. Унутар пећи на дубини од 180цм укопан је гроб са скелетом б.б. 14, делимично растурених костију уз који је нађен крст реликвијар (Т. LV/3). Данас располажемо само лошим цртежом и штурим описом овог крста, али је познато да припада најбројнијој врсти предмета личне побожности, веома бројним на територији Балкана где су датовани од 10-13, најчешће у 10-11. столеће, као и да могу дуго да се чувају и носе. Сходно томе, у овом случају реликвијар датује гроб у време након средњовековне обнове цркве током 12-13. столећа, с обзиром на велику количину малтера и опеке у испуни пећи којом је гроб затрпан. То потврђује и количина обрушеног грађевинског материјала са доста уломака опеке у слоју који је затвара у нивоу горњег дела и изнад сачуване горње површине темеља куле. Све то уз положај пећи уз ивицу зида куле упућује да до обнове анекса у фази ових градитељских интервенција на цркви није дошло.⁹⁷⁸ Неколико

---

⁹⁷⁷ Очувани полупречник горње спољне ивице овог лука је близу 140цм, а у доњем суженом делу/нивоу јаме који иде до дубине од 199цм је 82цм, тако да се у основи види као кружни прстен просечне ширине 20цм.

⁹⁷⁸ Подаци из дневника о положају ове „јаме“ са кречом су међусобом противречни, а пре свега у односу на навођене скице. Наиме, у дневнику из 1978. (од 22.8) се наводи да источном половином јама залази под темеље јужног анекса/кулу, а у дневнику од 16.10.1969. да се ивица лука поклапа са спољном ивицом западног зида куле. Скице из свих година се слажу и показују јасно да је њена ивица лука уочена тик до линије спољне ивице западног зида јужне куле и непосредно испод њега, што смо узели као валидан податак. Такође смо одбацили могућност да је треба поистоветити са јамом коју је Анастасијевић истражио, због њихових сличних димензија, не само што се његова

фрагментованих плоча насатице постављених у простору око јужног и западног зида куле из конструкције гробова, које су откривене приликом чишћења остатака темеља, су такође потврда овом закључку. Такође због положаја који пећ заузима у односу на ту откривене гробове и њихове дубине (2/дуб. 110цм, 6/120, 8/130, вероватно и 1/110 и 9/120, б.б. 4-7) јасно је да су сви они млађи од задње трећине 12. столећа при чему најстаријим, можда управо из тог времена, припадају групе костију гробова оштећених укопавањем млађих гробова са интактним скелетима. Што се тиче саме пећи, слична пећ за креч укопана је преко зидова касноантичке профане грађевине на локалитету Гласија у Нишу, над којом је потом формирана средњовековна некропола, тако да је и ту један од гробова укопан унутар пећи.⁹⁷⁹ И она је кружна, али озидана опеком у горњем делу, сличних димензија. Има отвор за одвод ваздуха и дубине је 2,9м. Неозидани део пећи је укопан у здравицу која је опаљена, те је на дну констатован слој пепела и гари дебљине 15-20цм, док је изнад био чист креч и недопечен кречни камен. Датована је, међутим, у палеовизантијско доба тј. доба цара Јустинијана и претпоставља се да је у њој печен креч за зидање бедема његовог утврђења чији су зидови недалеко одатле откривени, у време када стамбени касноантички објекат више није био у употреби.⁹⁸⁰

Отварањем *контролних сонди* на различитим деловима ширег простора око цркве откривени су и остали гробови ове године. У *сонди* 1 у виду рова *западно од цркве* (и од трагова „зида“, наводно западног обзиђа, које смо поменули) истражени су једини гробни укопи са те стране (уп. сл. 122 и 123). Откривени су на самом крају рова, 10-12м западно од улаза у цркву, и представљали би уједно најзападније гробне укопе. Међутим како је налаз средњовековног новчића и постојање средњовековних надгробних плоча констатовано западно од трагова камене конструкције „зида“, произашло би да имамо средњовековне гробове укопане изван наводног првобитног обзиђа, у слој у коме није било трагова и налаза старијег културног хоризонта. О више гробова

јама помиње на другом месту (ј/и од цркве) већ што ни Б.Вуловић ни М. Љубинковић не помињу кречану пре самих систематских ископавања, када се на овом месту први пут сишло дубље од нивоа дна темеља зидова јужне куле на коме је кречана практично тек уочена (уп. Анастасијевић Д. Н., *Извештај*, 266).

⁹⁷⁹ Zotović Lj., *Niš-lokacija autobuske stanice*, 73-74, Т. XXXV/1; уп. са Ercegović-Pavlović S., *Niš, Glasija*, 83-98.

⁹⁸⁰ Zotović Lj., *op.cit.*, 74.

на овом месту указују (поред б.б. 10) и разбацане људске кости на истој страни сонде, а на то да је реч о гробовима новијег доба указивали би надгробни споменици у виду насатично побијених камених плоча, констатованих и видљивих на површини пре почетка радова. Из положаја друга два контролна рова произилази да М. Љубинковић није била упозната са резултатима радова Д. Анастасијевића, односно постојањем јужне грађевине. Наиме, *сонда 2* правца с-ј, јужно од цркве на делу терена где је конфигурација земљишта „индицирала постојање некаквих трагова архитектуре“, заправо је постављена на површини делом прекопаном у Анастасијевићевим радовима при откривању зидова ове зграде (сл. 122). Ту се здравица појавила на дубини од 1,30м, али је све до дубине од 90-100цм било разбацаних људских костију, што указује само да је било више гробова у простору источно од јужне зграде, по свему новијих. Позносредњовековним укупима би евентуално припадао један скелет дислоцираних костију откривен у средишњем делу сонде 2 (помиње се да делом залази у њен западни профил), а близу источног зида јужне грађевине чијом градњом тј. дозиђивањем источне просторије је могуће и оштећен (б.б 11, сл. 123). Гроб је, наиме био делимично укопан у слој здравице, а изнад њега у културном слоју на дубини од 80-90цм нађено је неколико фрагмената позносредњовековне керамике, међу којим и уломак трбуха лонца са рељефном траком и косим урезима и урезаном валовницом испод ње, типа овде широко заступљеног од краја 14. до првих деценија 17. столећа (Т. XLIX/7). И трећим контролним ровом (*сонда 3*, дим. 6x1м) отвореним западно од сонде 2 на одстојању од 8м, покушало се вероватно доћи до допунских података о слојевима формираним на падини јужно од цркве, претпостављамо и о евентуалним гробовима са јужне стране; међутим, према положају и ове сонде (трасирана по правцу с-ј, почиње на око 6м удаљености од осовине јужне конхе и завршава се крај сеоског пута) јасно је да се радило у рушевинском слоју или чак (Анастасијевићевом) наносу над рушевином јужне зграде, што је потврђено и копањем до дубине од 1,2м у слоју земље измешане са шупом. Ван гробова откривених ове године, међутим, било је још налаза који потврђују да је било више сахрана у периоду средњег века. У сонди I, доста плитко испод затечене површине терена (дуб. 0,20цм, на 3,8м удаљености од средине јужне конхе) нађена је поменути висећа наушница са кариком у виду

знака питања и шупљом јагодом, једини до данас сачуван инвентар из 1969. године (Т. LVI/4). Судаћи по месту налаза и дубини на којој је нађена, а која одговара положају укопа за поремећени гроб б.б. 2, могуће је да је њему припадала. Овај тип наушница у неколико варијанти се јавља на територији Србије, највише у Подунављу и датују углавном у 12 - 13. столеће, мада се верује да су претежно коришћене у 13. столећу, као и да има и познијих примерака. Наушнице овог типа из Бугарске, међутим, потичу са некропола датованих искључиво у познији период 13. и 14. столећа, а такво датовање је поврђено и широм анализом налаза са некропола дела српског Подунавља на којима има и ових наушница.⁹⁸¹ По свему судаћи, куршумлијска наушница припада гробу из нивоа сахрањивања 13. века, односно вероватније с краја тог и током 14. столећа, уништеном приликом накнадних сахрањивања и некаквих прекопавања у простору у непосредној близини зидова цркве, јужно од ње.

При копању одводног канала из сонде I следеће године (1970), на дубини од 180цм пронађени су делови костију ногу још два скелета, који су залазили у западни профил сонде (б.б. 12 и 13, сл. 123).⁹⁸² Да је вероватно реч о укупима из времена непосредно након средњовековне обнове могло би се претпоставити на основу тога што је на истој дубини од 1,80м са исте стране цркве, укопан скелет са поменутиим крстом-реликвијаром. Отварањем нових сонди у ужем простору око цркве, дуж њених зидова и у наставку прошлогодишњих, дошло се до нових података о сахрањивању у појасу око цркве (Ib/70- јужно и IIa/70- северно, сл. 124).⁹⁸³ Практично се копањем у сонди Ib и у продужетку ископа на исток, од средине јужне конхе до средине олтарске апсиде, копало кроз већ прекопане слојеве (радови Анастасијевића, уп. сл. 116), тако да уз источни део јужне куле до дубине од 1,30м није било налаза, док се даље источно радило у интензивном грађевинском шуту у којем се наилазило и на поломљене и разбацане људске кости. Питање је само, с обзиром да је тај ужи простор око зидова цркве прекопан потом и у радовима Б. Вуловића, да ли оне припадају скелетима са

---

⁹⁸¹ Бџваров И, *Јантрени некрополи*, 24, обр. 10; Бобчева Л., *Некропол от XIII-XIV век в Калиакра*, 156, Т. XVI/348; Чангова Ђ., *Перник*, 140, обр. 123/9, 16 и др; уп: Радичевић Д., *Периодизација позносредњовековних некропола*, 205-207.

⁹⁸² Иако је планирано, откривање ових интактних скелета није у целости обављено те отуд нису ни нумерисани у току истраживања.

⁹⁸³ На скици је јужна сонда обележена као Ia1 (сл. 124), а у преосталој документацији као Ib јасним описом њеног положаја.

тих позиција тада уништених, или су кости биле у земљи којом су темељи затрпавани по завршетку радова, дакле са других позиција. Да су девастирани у овим савременим радовима сведочи и то што су поред источног дела зида јужне конхе, на дубини од 0,80м нађена два фрагмента глеђосане и неглеђосане керемике, заједно са неколико месинганих прстенова и украсних предмета од лима новијег датума. Испод овог слоја копањем се сишло у слој црвене и компактније земљи у којој је такође било више разбацаних људских костију, али и целих, делимично поремећених костију средњовековних гробова 14 и 15 (сл. 123). Чине их *in situ* делови скелета два правилно оријентисана гроба – млађег гроба 14 и гроба 15, који ногама залази под њега. Кости су им делимично поремећене и уз оба су констатовани трагови угљенисаног дрвета, а уз 15 и три кованика са остацима дрвета од сандука. У гробу 15 откривена су лоптаста дугмад са купцама гранула у врху, каква су нам позната преко бројних налаза из позносредњовековних некропола (Т. LVII/15). У истом гробу нађена је и фрагментована звезда (αζηρίζκος), која би, као што то показује неколико познатих примера, указивала да је покојник био свештено лице за живота и то вероватно у служби цркве где је и сахрањен (Т. LV/7).⁹⁸⁴ Ту се ископавање завршило на дубини од 1,30м у слоју мркоцрвене стерилне и веома чврсте земље, овде здравице, у коју је делимично био и укопан гроб 15. У сонди Па, која је отворена у наставку сонде П са северне стране дуж зида наоса, према истоку, била је слична ситуација. Такође се наилазило само на поломљене и разбацане људске кости у прекопаном тј. поремећеном културном слоју, без археолошких налаза. Од трећег откопа појављује кречни малтер и већа количина камења, а тек од 6 о.с. компактнији слој земље у коме је било налаза - више фрагмената равног стакла различите дебљине, неколико фрагмената атипичне неглеђосане керамике, један уломак црепуље и један гвоздени клин (до дубине од 1,35м). Следећи слој, којим се сишло на дубину од 1,75м и на коме се налази и дно темеља северног зида наоса, није садржао покретне налазе, ни антрополошки материјал. У продужетку сонде источно од певнице ка централној апсиди је било поломљених и разбацаних људских костију, али без покретних археолошких налаза у тим горњим прекопанним слојевима, након чега се копају слојеви изразито црвене

⁹⁸⁴ Јовановић В., Минић Д., Ерцеговић-Павловић С., *Некрополе средњовековног Трговишта*, 40 и нап. 79-91.

компактне земље (здравице) до дубине 1,20м. Ископавања ове године су потврдила да је сахрањивање обављано и у простору северно од цркве и то у уском појасу непосредно уз њене зидове (гробови су и овде вероватно девастирани током ранијих ископавањима 1921. и 1948). У делу порте северно од зидова припрате и наоса, а изван линије којом је обухваћен нивелисани плато, није се копало ни ове ни следећих година, тако да границе простирања гробља у овом делу нису утврђене, али с обзиром на нанос вековима таложен на падини изнад цркве, будућа истраживања би сигурно дала резултате у том погледу.

Један од ретких налаза у краткој истраживачкој кампањи **1972.** године припада вероватно инвентару неког средњовековног гроба, судећи по месту и дубини укопа. Реч је о прстену, који би се условно могла сврстати и у тип прстена у виду карике, нађеном приликом радова на откривању северног зида јужне зграде, на дубини 1,50м од нивоа терена (Т. LVII/3).

Конзерваторским сондама (1-4) које су **1973.** године биле постављене по правцима исток-запад и север-југ негде у простору око цркве на око 4-5м удаљености (не располажемо њиховом тачном позицијом), са њене источне, јужне и западне стране цркве, такође се копало кроз поремећени културни слој у коме је било и остатака људских скелета. Из тих слојева, наиме, потиче једна мања количина уломака керамичких посуда, од праисторијских до позносредњовековних (Т. XLVIII/2 и Т. LI/7-8). О степену девастирања простора који је коришћен за сахрањивање сведоче налази из шута убаченог у унутрашњост јужне грађевине, као што је прстен пуно ливене карике са „окцима“ на квадратној глави, из неког од уништених гробова у простору јужно од цркве, данас загубљен (Т. LVI/9). То је тип прстена, различитог украса који је овде у накиту са Св. Богородице представљен са још четири поменута примерка откривена у ранијим ископавањима, без познатог контекста налаза (уп. Т. LVI/10-13); по свој прилици потичу из уништених гробова најстаријег средњовековног хоризонта сахрањивања на овом месту с краја 12 - 13. столећа, што потврђује и бројно прстење овог типа са српских локалитета и налазишта у ширем региону, у варијантама које их сврставају у накит у употреби током 11-13. века. Слична је ситуација са фрагментованом дечијом наруквицом од тордиране жице, откривене северно од врата подрумске просторије јужне зграде (1976), која вероватно потиче

из још једног девастираног гроба 12 - 13. столећа, можда са овог места што би био још један показатељ позније изградње зграде на површини на којој се сахрањивало у средњем веку (Т. LVII/7). Овај примерак је идентичан оном нађеном у наосу цркве, те осим што је такође израђена од тање троструке упредене (тордиране) бронзане жице, занимљиво је да опет реч о дечијој наруквици, што нас поново враћа питању места лаичких гробова унутар манастирских порти.

Ревизионим ископавањима у цркви изведеним 1977. године, потврђено је оно што је навео Анастасијевић - у самој апсиди није било трагова укопавања гробова, као и у простору наоса и припрате (осим оних откривених приликом ранијих радова). Показало се да од Анастасијевићеве „скривнице“ у олтару више нема трага, а да је друга, откривена у јужној певници (као што је то већ Ћ. Стричевић констатовао) у ствари зидани гроб нормалне дубине. У простору око цркве откривен је већи број гробова, укупно 48, што је резултат и отварања већих откопних површина јужно и ј/и од цркве, сада у оквиру постављене мреже. Од тог броја интактни су гробови бр. 16-62, а било је и 11 гробова са растуреним и дислоцираним скелетним остацима (б.б. 15-26), сл. 123. Реч је о гробним укупима на уском простору ј/и од апсиде, као и између цркве и јужне грађевине. Према садржају прва три откопа у простору првог низа квадрата источно од ње (кв. А1-2), јасно је да је и ова површина нарушена како прекопавањима, тако и укупима гробова, јер је нађена нешто мало неглеђосане савремене грнчарије заједно са растуреним људским костима, али и језгром силекса.⁹⁸⁵ Треба подсетити да је сондажни ров из 1948. године био постављен управно на источни зид апсиде и да је пресекао гробове у том делу, што је очито разлог изостанка гробних укопа у кв. А1 и северној половини кв. А2. Иста ситуација је у кв. А4, ј/и од цркве, где се такође до дубине од 30цм помиње мала количина грнчарије, али је, судећи по податку из дневника тим квадратом обухваћена нека од сонди копаних 1969. године.⁹⁸⁶ Такође, изостанак гробних укопа у кв. а3 се може тумачити само тиме да је то простор у коме је својевремено Анастасијевић празнио некакву јаму, која је већ раније уништила гробове на овом месту.⁹⁸⁷ У гробовима из ове године је

⁹⁸⁵ Сист. збирка 21 (материјал није нађен).

⁹⁸⁶ Дневник од 31.7.1977. године.

⁹⁸⁷ Анастасијевић Д. Н., *Извештај*, 266 (уп. нап. 52 у поглављу 3.3.).

било такође налаза који указују на њихову припадност средњовековном хоризонту раздобља од краја 12. до 15. века. Најпре треба поменути гроб 45, који је уједно и један од ретких поуздано датираних гробова на овом месту, јер је у њему поред прстена (Т. LVI/8) нађен и једини новчић 12. столећа - чанкасти новац византијског цара Манојла I Комнина (1143-1180). Овај прстен представља један од укупно два прстена откривена у гробовима и његово датовање у 13. столеће је потврђено и појавом истог типа прстена у гробовима других српских некропола поуздано датованих налазима новца или карактеристичним врстама накита у 12-13. столеће. У простору истог квадрата (А3) је истражен највећи број гробова, а судећи по налазима и пре свега међусобном односу гробова, већина је средњовековна (19?, 21?, 24, 25?, 26, 27, 28, 29, 30, 32, б.б. 20-23, 35, 36, 37-38?, б.б. 25, 45), сл. 169. Да је највећи број гробова најстаријег средњовековног хоризонта сахрањивања био управо у простору источно од апсиде, осим поменутих налаза откривених током радова Б. Вуловића 1948. године, указује и један од ретких налаза из интактних гробова у кв. А2 - наушница велике отворене карике са једном шупље ливеном лоптастом јагодом на њеном доњем делу, типа познатог у накиту 12-14. столећа на нашим и бугарским локалитетима (Т. LVI/3). Њен специфичан украс по коме се издваја од познатих примерака овог типа би наушницу из Св. Богородице датовао најпре у 13. столеће. Позносредњовековним би према налазу сребрне карике од наушнице с три јагоде, требало сматрати и гроб 40 (мушке индивидуе ?) с јужне стране цркве (Т. LVI/5). У накиту са територије Србије тројагодне наушнице су не типичан налаз, те су забележене у мањем броју, а нарочито је мало оних откривених приликом археолошких ископавања. Податак да је реч о мушком гробу је свакако необичан, уколико се узме као поуздан, а осим тога оваква конструкција од камених плоча такође није уобичајена у репертоару гробних конструкција на нашем простору. Налази дугмади у гробовима позиционираним на различитим местима у ширем простору око цркве, такође указују да је он коришћен за сахрањивање током позног средњег века и током наредних столећа, као што смо видели преко примерака из Св. Николе. То су лоптаста шупље ливена дугмад нађена у гробовима 17, 24, 35 и 36 (Т. LVII/9-12), укупно њих 16, уз које треба додати још 10 дугмади која се до данас нису сачувала, а која такође представљају гробне налазе и потичу из раније

истражених гробова 12, 13 и 15 (Т. LVII/13-15). Припадају групи дугмади (са или без украса од гранула) веома честих и бројних на средњовековним локалитетима у Србији и окружењу, пре свега у некрополама, датованих углавном у период од 14. до 16. века, као и у многим гробовима око других манастирских цркава. Како су налази у гробовима у манастирским портама углавном ретки и како се углавном сматра да монашки гробови не садрже никакве прилоге, при чему се никад истраживачи не изјашњавају да ли се то односи и на функционалне и украсне делове одеће, ту потврду је могуће добити само ако располажемо одређеним стратиграфским подацима (нпр. положај гроба у односу на друге гробове са налазима који су хронолошки осетљивији или у односу на грађевинске остатке који су опредељени у неку од фаза), или оним који се могу уклопити у историјске датуме о страдању. Овде на Св. Богородици једино у два гроба поред дугмади имамо и друге налазе. У гробу 15 укопаног ближе зидовима цркве са њене јужне стране, са дугмадима је нађена фрагментована звезда (Т. LV/7), која би директно указивала на гроб лица које је вршило службу у цркви. Налаз прстена у облику бурме са натписом (!?) са дугмадима у гробу 13, осим што потврђује да се средњовековна некропола ширила и с/з од цркве уз дугмад у инвентару мушких (17, 24, 36) и женског гроба (35), потврђује да је простор око цркве истовремено, током позног средњег века коришћен за сахрањивање припадника оба пола.⁹⁸⁸ Других интактних гробова на овом месту није било, те иако су кости уништених гробова констатоване током копања контролних сонди јужно од цркве, чини по свему судећи да је средњовековно гробље са ове стране обухватало само ужи појас уз зидове цркве.

Током краткотрајног ископавања у **1978.** години, сондом постављеном у простору пред припратом се још једном копало у намери да се пронађу остаци атријума, али је констатовано одсуство било каквих архитектонских остатака. Површинске слојеве поремећене ранијим ископавањима и овде је карактерисао разноврстан материјал - од фрагмента волуте са капитела, малих фрагмената фреско малтера, некакве гвоздене алатке, дршке праисторијског суда, уломака позносредњовековне и новије керамике, кадионица и пара из 1884. и 1925. године

---

⁹⁸⁸ Зечевић Е., *Накит из цркве Св. Богородице*, 33 где је наведено да таквим подацима не располажемо. Накнадном провером документације пронађене су за одређене гробове одреднице о њиховој полној припадности, које овде наводим у табели 2.

(Т. XLVIII/1, XLIX/9, 12-13, LII/7, LIII/9), али и десетак масивних камених плоча за које је претпостављено да припадају поклопницама над гробовима са Анастасијевићевог копања у цркви. Њихови цртежи и мере не постоје, али су још један доказ да је било више гробова у цркви. Због природног пада терена на истој дубини се у северном делу сонде копа у здравици, а у јужном кроз средњовековни културни слој (Т. LV/1). Сонда је проширена у делу западно од северне куле где се стратиграфска слика поновила - мешан материјал, прекопани горњи слојеви у коме су нађени заједно фрагменти равног стакла, фрагменти керамике веома fine фактуре и танких зидова, делови потпуно аморфних гвоздених предмета, али и средњовековних налаза стакла и накита (Т. LVII/5). Дечја наруквица би могла представљати налаз из неког гроба уништеног током пређашњих прекопавања овог простора, а припада типу отворене гвоздене тракасте наруквице без украса, заступљене у накиту са некропола 11-прве половине 13. века, заједно са таквим бронзаним примерцима који су далеко разноврснији и по пресеку, облику крајева и украсу. У слоју здравице у том јужном делу сонде откривен је последњи нумерисан неоштећен гроб 63. Према дубини и положају – у западном делу порте пред улазом у цркву, уз старији гроб (б.б. 27), који је оштећен приликом његовог укопавања (испод дубине од 1,5м), припадао би средњовековном хоризонту сахрањивања на локалитету.

***

Ова ископавања су пружила нешто више података о гробљу формираном око цркве. Најпре треба поменути да су гробни укопи са релативно целим очуваним скелетима откривени већ на 10-30 цм испод површине терена и то само источно од апсиде, која је радовима Б. Вуловића презентована и као првобитна нивелета терена са које је започела изградња цркве. Ситуацију са тако плитко укупаним скелетима непосредно испод садашње и првобитне нивелете терена М. Љубинковић је објаснила претпоставком да то није био и ниво терена из Немањиног времена тј. да је ниво у његово време био знатно виши, пошто су дубине укопа, по правилу (!!)-тада биле 80-100цм. То би по њој подразумевало да је у 12. веку зид апсиде старије триконхалне грађевине затечен у рушевини над којом се потом зидало, јер да је Немања почео зидање из темеља и фасадни зид би

био зидан са нивоа терена.⁹⁸⁹ Она такође даље наводи да до клизања терена и затрпавања источне стране фасаде цркве није могло доћи одмах након зидања цркве и у периоду њеног интензивног живота. На основу свега тога она закључује да не треба одбацити претпоставку Г. Мијеа о овој цркви као грађевини 10-11. столећа, рађеној по узору на чувене Светогорске манастире, које у основи имају триконхос. У прилог таквом датовању она помиње и чињеницу да цркве такве основе у то време налазимо и у Охриду, а област Топлице је управо у том периоду под јурисдикцијом Охридске архиепископије. Као што је речено и фибула коју је она датовала у 4. век (иначе карактеристичан тип фибуле за 6. столеће), ишла је у прилог њеном тумачењу триконхоса као грађевине позније од 6. столећа. Међутим, велике разлике у дубини средњовековних гробова око цркве у поређењу са дубинама културних слојева управо откривају како је изгледао терен у време првих средњовековних сахрана, па и да је са источне стране цркве био приближно онакав каквим га је затекао Анастасијевић, пре почетка првих радова на рашчишћавању рушевине тј. под великом косином готово до самих зидова цркве.⁹⁹⁰ Само тако се могло десити да гробни укопи и они средњовековни, и они познији од њих, буду непосредно испод садашње нивелете презентирани као првобитне. До те нивелете се дошло (погрешном) денивелацијом терена, која је изведена у односу на (фасадно) лице зида апсиде и претпоставку да је зид морао бити ослобођен у већој мери од земље, а да се при томе није водило рачуна о постојећој конфигурацији терена (као и у случају презентације са јужне стране где је извршено набацивање шута како би се терен изравнао на ниво јужног улаза у цркву и улаза на спратни ниво јужне зграде). Тако је на 1м од апсиде у појасу ширине до 4м, откривено више веома плитко укопаних скелета, без налаза (бр. 16, 16а, 17, 19, 21, 22, 23, 25, 31 на дуб. од 10-27 цм), а нешто даље и једини интактан гроб поуздано датован налазимо у крај 12, односно прву половину 13. столећа, на нешто већој дубини (гроб 45). И сви налази накита који се могу приписати овом старијем средњовековном хоризонту сахрањивања (Т. LVI/1, 2, 6-7, 10-13; LVII/8), са ранијих радова Б. Вуловића откривени су у истом појасу до 6м удаљености око

---

⁹⁸⁹ Извештај за 1977. годину (документација Нишког завода).

⁹⁹⁰ На такво стање пре нивелације осим старих фото снимака указује и податак Б. Вуловића да је скинут велики „културни нанос“ земље око саме цркве, као што се и види на његовој скици након обављених радова (сл. 120), уп: Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 59, сл.8.

апсиде, источно и с/и од ње (сл. 169). У сразмери према удаљености у односу на цркву накит је налажен на дубини од 30-180 цм. Да је сахрањивање током 12/13. столећа вршено уз саме зидове цркве, показује на крају и положај делимично сачуваног гроба укопаног унутар кречне јаме, са јужне стране цркве (б.б 14).

Покојници су сахрањивани у опруженом положају, на леђа, са лобањом на потиљку. Руке су мање или више савијене у лактовима, са шакама на грудима, стомаку или ниже сасвим у карлици. *Оријентисани* су по правцу запад-исток, али већином са већим девијацијама (главе) ка северу. Упадљиво је да оријентација већине гробова не одговара оријентацији цркве (знатно помереној по уздужној оси у односу на правац з-и), као и да гробови између цркве и јужне грађевине углавном прате правац пружања зграде (познији?). Оријентацијом изразитије по правцу с/з-ј/и издвајају се гробови 31, 36, 45, 57 и 60, а гробови 17 и 41 имају уочљивију оријентацију по правцу ј/з-с/и. Сахране су највећим делом појединачне, осим у четири случаја. У једном случају је реч о укопу са три скелета - прво је сахрањена женска индивидуа (гр. 26), а потом и мушкарац непосредно изнад ње (гр. 24), између чијих ногу је сахрањено дете, скоро на истој дубини (гр. 27). Други пример је гроб мајке и детета сахрањених на готово истој дубини (гр. 37 и 38). Необична је ситуација са гробовима 46 и 55, оба са мушким индивидуама неодређене старосне доби, укопаним на готово истој дубини, непосредно један уз други, испод веће камене надгробне плоче, што потврђује временску блискост упока. На крају коришћење исте гробне раке са каменом по рубу упока, непосредно један изнад другог без тога да је горњи укуп оштетио доњи, у случају гробова 2 и 6 су још један пример временски блиске, ако не и истовремене сахране.

Присутни су различити *обичаји* при упоковању, али се према њима не могу уочити никакве правилности у односу на положај или дубину упока, нити се на основу начина упоковања могу јасно направити разлике у хронологији гробова (сл. 160-168). Због дуготрајног сахрањивања на истом простору и разних интервенција на терену око цркве у већини случајева се гробне раке нису могле уочити. Тек у неколико случајева откривањем камења уз скелете било је могуће закључити да је реч о укупима мање-више правоугаоног облика, релативно мале ширине (45 до 60цм). Покојници су најчешће слободно упоковани у гробне раке.

Код једног броја гробова је забележена употреба ломљених комада камена, и то појединачних комада или у низу постављеног камења у различитим позицијама у односу на скелет – поред ногу (гробови 7, 51), кука (гробови 9, 61 и б.б. 15), поред грудног коша (52, 59, 63), око главе (гробови 2 и 6, 8, 41). Честа је појава камених плоча *насатице*/усправно пободених изнад главе (гробови 4, 9, 12, 16, 34, 37, 39, 41, 45, 47, 59, 61, 63, б.б. 5) и ногу (гробови 17, 18, 20, 25, 41, 43, 47, 63), док се налазе и појединачни комади камених плоча или необрађеног камена пободени усправно негде уз тело (гробови 10, 21, 24, 25, 55, б.б. 4), сл. 161, 164. У неколико случајева је то камење постављано уз ивицу раке тако да је делимично ограђивало покојника око горњег дела тела (гробови 1, 35, 50), сл. 163. Овако формиране раке су сигурно посведочене у позном средњем веку, Што показују овде примери из Св. Николе, али и напр. из Кончулића у Рашкој области, где је уз главу детета положена керамичка чаша датована у 14-15. столеће.⁹⁹¹ Насатичан камен чело главе покојника у гробу 45 је овде на Св. Богородици потврда да се тако обележен положај главе покојника јавља и у гробовима 12. столећа (сл. 167). По бележењу насатично постављених танких плоча (без костију уз њих) на више места, углавном у горњим слојевима сонде I, па и у простору јужне куле, јасно је да је скелета са оваквим конструкцијама било знатно више, али и да је већина припадала млађим (позносредњовековним и познијим) укопима. У неким од гробова су уочени трагови *даске* или трулог или угљенисаног (!?) дрвета даске (гробови 2, 4, 5, 8, 12, 14, 15, 18, 31, 39), а у свега два од њих и клинови (1 клин у гр. 4, 3 клина у гр. 15) од сандука. Шест већих клинова уз део гвоздене браве у гробној земљи гроба 41 свакако се не могу везати за сам гроб. Ниједан гроб нема секундарно употребљену *опеку*, што се често дешава кад су у питању гробови формирано око старије цркве или каквог другог објекта који је грађен од цигле. Уз констатацију да су кости гробова означених као б.б. 12 и 13, чији су скелети остали неистражени у целости, биле покривене плочама, као и гроб 54 (девастиран, сачуване само изнад кука), још се само гроб 40 издваја по необичној конструкцији коју чине камене плоче постављене у облику *крова на две воде* изнад скелета (сл. 165), необичан из разлога што је реч о мушкој индивидуи испод чијег скелета је пронађена карика наушнице без три јагоде које су је красиле (Т.

---

⁹⁹¹ Вукадин О., Минић Д., *Црква Св. Николе у Кончулићу*, 302.

LVI/5). Уз овај скелет нису констатовани остаци никаквог другог гроба, а наушница је нађена испод самог скелета те нема сумње да припадају њему. Овакве конструкције од камена су ређа појава у односу на исти тип покривке од дрвета на две воде (на слеме), које су релативно честе на позносредњовековним гробљима.⁹⁹² Иста конструкција од плоча на две воде је забележена у гробу 173 овде на Св. Николи, јужно од цркве (гроб са 8 дугмића са купом гранула) и на другим позносредњовековним гробљима.⁹⁹³

Подаци из документације сведоче да је вршена и антрополошка анализа скелета од стране Ж. Гавриловића, сталног члана стручне екипе, али ни резултати ове анализе нису познати.⁹⁹⁴ Иначе анализе извршене у новије време на примеру 6 скелета са нашег локалитета су показале потпуну подударност у одређивању пола и индивидуалне старости скелета забележених у дневнику (гробови бр. 16, 41, 42, 46, 51, 62).⁹⁹⁵ Ипак за већи број скелета недостају нам подаци о старости и полној припадности, рачунајући гробове свих периода. Од укупно откривених 66 скелета само за 35, односно 53% позната нам је полна и за поједине и старосна структура. У том броју највише је мушких индивидуа (16, тј. 45,7%), па дечијих (11, тј. 31,4%), а најмање женских (8, тј. 22,9%). За још три скелета наведено је само да су у питању одрасле особе (гроб б и 13 и 13а). У броју од 27 група костију поремећених гробова само је један дечији (б.б. 4), док за остале нису наведене никакве карактеристике. С обзиром да цео простор око цркве није систематски истражен, и да се подаци о полној припадности односе само на део гробова и то углавном оних откривених у последњој година радова у простору јужно и ј/и од цркве, измеђемо запажање да су гробови мушких индивидуа скоцентрисани са

---

⁹⁹² Мадас Д., *Славковица*, 56; Љубинковић М., *Некропола Цркве св. Петра*, 193; Тошић Г., *Црква Св. Николе у Шумнику*, 32; Ћоговић-Љубинковић М., *La nécropole*, 132-133; Веšлагич Ђ., *Grborezi*, 58. Гробље у Брестовику, на коме иначе готово уопште нема камена у конструкцији гробова, је карактеристично по великом броју дрвених поклопница (25) постављених на слеме (захваљујем на подацима мр С. Фидановском).

⁹⁹³ У једном од малобројних гробова истражених око цркве Св. Ђорђа у Темској код Пирота такође је уочена; гробови нису датовани али судећи по чињеници да истраживањем цркве није констатовано да постоје старији гробови, сахрањивање уз зидове прве цркве је свакако знатно старије од средине 16. столећа у које је датована друга фаза цркве (Љубинковић Р., *Manastir Temska*, 128). Таквих конструкција од плоча постављених на слеме, формирајући „тространу лежећу призму“, има под мраморима (стећцима) у Босни и Херцеговини, уп. Веšлагич Ђ., *Stećci*, 45, 48 i пар.43; Ћremoшник I., *Nalazi nakita*, 264 (Арнаутовићи, Какањ, Гацко) итд.

⁹⁹⁴ Према извештају заведеном под бр. 626/3 од 12.12.1979. године (док. АЗПСВ, НМ).

⁹⁹⁵ Анализе на 6 скелета пронађених у материјалу Нишког депоа извршила је др С. Крунић у јуну 2007. године.

јужне и ј/и стране наоса цркве, а женски са ј/и и источне. Дечијих има нешто више у ј/и квадратима, али су они поуздано лоцирани и у целом појасу јужно од цркве (сл. 123).

У међусобном односу гробова могуће је извести још неке закључке. У групи гробова ј/з од зидова цркве евидентно је да је гроб 9 поуздано старији од гроба 1, јер је укопан директно испод њега, као и да је скелет б.б. 8 поремећен укопавањем млађег гроба 4, а да је гроб 10 старији од гроба 10а. Осим гробова 12 и б.б. 14, сви су без налаза. Гроб 12 има налазе на основу којих би се могао сврстати у групу позносредњовековних укопа на некрополи, а то је уједно и најдубље укопан интактан скелет у простору сонде I, не рачунајући два *in situ* очувана скелета обележена као б.б. 12 и 13, јер су остали неистражени, иначе сва три укопана у здравицу. У простору источно од јужне куле, где је концентрација гробних укопа највећа, има више података ове природе. Гроб 30 је у пределу ногу пресечен укопавањем веће насатичне плоче која је постављена чело главе покојнице у гробу 37, који је млађи, али укопан на приближно истој дубини. Овом гробу 37 је вероватно временски близак дечји укоп 38, а поуздано су оба млађа од краја 12, односно почетка 13. столећа с обзиром да су укопани плиће и изнад гроба 45 са новцем 12. столећа. Тако је и гроб 19 засечен гробом 39, који је знатно дубље укопан и млађи од њега, а гроб 21 је пресечен укопавањем гроба 25 који му је близак по дубини укопа. Међусобно блиски укопи гробова 24 (са дугмадима), 26 и 27, који леже непосредно изнад гробова 28 и 29, а да их нису пореметили, при чему је 29 оштетио 28, указују на њихову припадност истом позносредњовековном хоризонту сахрањивања. Паралелно и на скоро истој дубини са гробом женске особе 43, у коме је нађен новчић 14. столећа, укопан је гроб мушкарца 44, вероватно из истог времена, али који је старији од гробова 54 и 48 (мушки), који су га оштетили својим укопима.

Грбови су откривени на различитим дубинама у односу на површину од које су мерени, што не даје праву слику њихових примарних дубина у односу на терен, јер је пре ископавања конфигурација донекле измењена разним интервенцијама, које смо поменули више пута. Дубине се крећу од свега 10цм испод површине терена - код апсиде, до 1,80м - јужно, ј/з, источно и с/и од цркве. Најмања разлика садашњег у односу на првобитан ниво терена је са западне

стране, а у простору данас релативно равне површине између цркве и јужне грађевине, где је и откопан већи део гробова на приближно сличним дубинама које се крећу од 80-110цм, ниво је подигнут у односу на средњовековни (у висини слоја развученог шута). И садашњи ниво терена као и подаци о дубинама на којима се дошло до здравице, указују на пад терена ка југу и самој реци, тако да је удаљујући од цркве највећи пад био на простору $\frac{1}{3}$ од ње и ту су и констатовани гробни укопи на највећој дубини, што је и очекивано с обзиром и на вишевековне наплавине на падини (б.б. 12 и 13). Из ових чињеница, потврђена је добро позната ствар да се дубина укопа не може узети као поуздан репер за хронолошку диференцијацију гробова без других релевантних података. Међутим, дубине укопа уз податке о слојевима омогућили су, као што смо навели, добијање основних податка о наслојавању и вертикалној стратиграфији и овог и осталих делова порте, будући да недостају профили. Такође су значајни подаци о дубинама гробова у простору између цркве и јужне зграде, будући да је она у целости укопана доњим подрумским делом, а то је отприлике најмање 1,8м у односу на раван од које су мерене и дубине ових укопа.

Евидентирана *надгробна обележја* су већином у облику положених плоча, осим два усадника у виду плоче, једног у виду стуба и масивног мрамора рибликог облика над гробом 1 (уп. сл. 123, 166 и T.LXI-LXII). Помињу се и насатично побијене плоче видљиве на површини терена, али немамо других података да би могли да утврдимо како су изгледали ови усадници, чија се појава према садашњим сазнањима углавном везује за новије доба, иако постоје и ређи старији (позносредњовековни) примерци. Наиме, поменуто је да се у описима гробних конструкција и надгробних обележја/споменика често не прави разлика, те није јасно о којима од њих је реч. Као пример за то наводим овде у раду на више места поменуто групу породично сахрањених чланова породице властелина Калођурђа, касније монаха Георгија, у манастиру Градац.⁹⁹⁶ Плоча закошених ивица и лучно обликованог западног краја с натписом и именом монаха Георгија, сахрањеног негде у првој половини 14. столећа, је имала вертикалне ниске белеге изнад главе (са заобљеном горњом ивицом са плитко урезаним крстом) и ногу (грубо обрађен камен) сачуване у надземном делу, док је сам покојник укопан у

---

⁹⁹⁶ Јуришић А., *Градац*, 174 и даље.

једноставну раку с каменом изнад главе и даском преко тела, без налаза. Скелет жене, с његове десне стране, према опису, лежи под таквом плочом, без натписа, док су се од вертикалних бочних (?) плоча очували само доњи делови.⁹⁹⁷ Како нам недостају подаци о дубинама и димензијама, судећи према фотографијама и цртежима овог гроба са женским скелетом и дечјег десно од њега, усадници су приказани као део гробне конструкције што не одговара опису. Уосталом сама чињеница да над гробом Калођурђа усадник чело главе има заобљену горњу ивицу и урезани крст, показује да је реч о надгробном белегу. Оно што је занимљивије то је чињеница да плочасти (доњи?) делови усадника нису брижљиво обрађени, као ни насатичне камене плоче подно ногу, и врло су налик великом броју насатично усађених плоча које се помињу овде у гробовима око обе цркве у Куршумлији, посебно на Св. Николи (уп. сл. 105б). С друге стране, поновићу да постоје композитне конструкције 14-15. столећа, опредељене поуздано као надгробне, које се састоје од положене плоче с усадником чело главе или плоче између два плочаста усадника на њеним крајевима - чело главе и ногу - али је реч углавном о споменицима од мермера, при чему је водоравна плоча додатно обрађена, има закошене ивице, а неретко и натпис и какав украс. Немамо податке о укупном броју надгробних споменика нађених на нашем локалитету, али расположива грађа показује да су неки од њих имали натписе, урезан мотив крста («праг» трпезарије и усадник из апсиде) или волуте, док су већину као чиниле лошије обрађене плоче неправилног облика. Током самих ископавања констатоване су у више случајева веће необрађене плоче изнад или поред оштећених скелета (б.б. 2 и 3), али и интактних скелета (40, 43, 46), од чега су два према налазима два поуздано средњовековна (40 и 43). Тако овде имамо поуздано датоване положене надгробне плоче грубе обраде и неправилног облика над гробовима 14. столећа. У сваком случају споменици са Св. Богородице припадају познатом репертоару надгробних споменика у српским црквама и манастирима у периоду од краја 13. до краја 15. столећа, у коме су најбројније оне тање плоче закошених ивица, углавном од мермера и са натписом и по којим украсом, које су једино и поуздано датоване, али не пре 14. столећа (годином у натпису или поменом личности познате из историјских извора), односно краја 13.

---

⁹⁹⁷ Исто, 74, сл. 71-72 и 74.

(морфолошким одликама натписа). Најзначајнији су надгробници са натписима међу којима посебно место има риболики споменик са натписом у уском пољу у виду траке по гребену, посебно оклесаним у ту сврху. Тек приближно слично обликовани монолитни камени блокови констатовани су већ у типологијама споменика нашег простора у истом раздобљу (без натписа и било какве орнаментике) и они су карактеристика области старог Раса,⁹⁹⁸ а спорадична су појава у другим деловима данашње Србије.⁹⁹⁹ Под њима нису вршена ископавања, али појавом на гробљима са другим облицима позносредњовековних споменика, уз наш примерак са натписом чије морфолошке карактеристике га датирају у 14. столеће, имамо потврду да је реч о средњовековном типу споменика, а у случају риболиког мрамора из Св. Богородице потврду још једног средњовековног гроба лаика на овом месту.

На основу *гробних налаза* сахрањивање током старијег средњовековног хоризонта, који ћемо датovati у период од друге половине 12. до средине 13. века, посведочено је углавном налазима накита, као и предметима личне побожности у свим деловима порте, у појасу од неких 5-6м од зидова цркве (сл. 169). Уз више налаза из уништених гробова око апсиде (Т. LV/4, Т. LVI/1-3, 6-7, 9-13, Т. LVII/7-8), југозападно (Т. LV/3) и северозападно од цркве (LVII/5), ту су и налази из само једног интактног гроба, југоисточно од цркве (гр. 45, новчић и прстен Т. LVI/8). Налази, односно гробови 14-15. столећа јављају се такође у целом ужем појасу око цркве: источно (Т. LVII/1-2), југоисточно (б.б. 2, Т. LVI/4; гр. 17 и 24, Т. LVII/9-10; гр. 35 и 36, Т. LVI/11-12), јужно (Т. LVII/3; гр. 15, Т. LV/7 и LVII/15; гр. 43 новац; гр. 40, Т. LVI/5), југозападно (гр. 12, Т. LVII/13), северозападно (гр. 13, Т. LVII/14). Налаз средњовековног новчића уз надгробну плочу и разбацане кости западно од припрате указивали да је било средњовековних упока и изван овог уског појаса око цркве, барем у овом делу порте. Треба напоменути да се појава новца у гробовима тумачи у функцији обола, те из чињенице да га

---

⁹⁹⁸ Ердељан Ј., *Средњовековни надгробни споменици у области старог Раса*, 46-47, 91-92, сл. 11, 12/1-4, 13, (тип положених плоча са испупченом горњом површином- „рибља леђа“). Обликом су нашем примерку најближи споменици са гробља у селу Љуљац, општина Сјеница, на локалитету Грчко гробље; ту је велико гробље са густо и на редове постављеним надгробним споменицима различитих облика, међу којима је и неколико „риболиких“ са насатично постављеним плочама углавном са обе чеоне стране. Један изузетно наликује куршумлијском, без натписа је. Гробље није археолошки истраживано (на подацима захваљујем колегиници Д. Премовић-Алексић).

⁹⁹⁹ Зечевић Е. *Мраморје, стећци западне Србије*, 41, 118.

налазимо у гробовима средњовековних манастирских цркви од 12-15. столећа,¹⁰⁰⁰ ктиторских властeosких¹⁰⁰¹ и владарских цркви,¹⁰⁰² градских,¹⁰⁰³ као и у гробовима истовремених гробаља које нису образоване уз црквене грађевине,¹⁰⁰⁴ чини се да није индикатор статуса ни покојника ни места на коме је умрли сахрањен, али је уочљива напр. мања заступљеност ранијег новца у гробовима око цркви у односу на познији средњовековни. Но и ту има изузетака, а најбољи пример у том погледу представља гробље око Немањине цркве Св. Пантелејмона у Нишу, са бројним гробним налазима који показују изразиту сродност са налазима на гробљу око топличке Св. Богородице.¹⁰⁰⁵ Сматра се да је старији хоризонт са гробовима, судећи по њиховом положају, настао у време док је црква постојала, док млађи није опредељен; тако је гробље око Св. Пантелејмона, према идентификацији ове цркве као задужбине Стефана Немање, са већим бројем налаза датовано у крај 12. и 13. столеће. Сам покретни археолошки материјал, у коме накит чини највећи део, иако лоше стручно обрађен и документован, даје неке могућности за поређење. Тако на оба гробља налазимо исте типове различитих врста накита, те су на оба локалитета нађене тројагодне наушнице, прстен тракасте карике отворених крајева са представом четвороножне животиње, наруквице од уплетене жице с петљама на крајевима, шупље ливене лоптасте дугмиће, кружне алке, али и чанкасти византијски новац. Већа количина разноврснијих типова накита, као и већи број крстова израђених од различитог материјала, а посебно новца на Св. Пантелејмону, је оно по чему се то гробље

¹⁰⁰⁰ Чанак-Медић М., *Св. Ахилије у Аршљу*, (гроб 18, новац цара Уроша); Минић Д., *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, 236 (гроб 16 са новцем кнеза Лазара; новац угарског краља Жигмунда из неког уништеног гроба); Љубинковић М., *Некропола Цркве св. Петра*, 200 (гроб 94, новац Матије Корвина); оближња Немањина црква Св. Николе у Куршумлији (Јовановић В., *Прилози хронологији*, 157) итд.

¹⁰⁰¹ Поповић М. и др., *Црква Светог Николе у Станичењу*, 42-43; Жеж Ж., *Некропола Дићи*, 137 и нап. 7.

¹⁰⁰² Кораћ В., *Истраживање остатака*, 110-111.

¹⁰⁰³ Димитријевић С., *Српски средњовековни новац*, 272-303.

¹⁰⁰⁴ Јовановић В., *Прилози хронологији*, 141-187. Византијски новац 12-13. столећа: стр. 148 (Ниш-Гласија), 149 (Моравац, Брестовик-Висока Раван, Миријево-Ћуртово Брдо, Курјаче, Мачванска Митровица-Зидине) 150 (Трњане, Бела Врква-Киш на Косову и Метохији) 151 (Манастир-Госпођин Вир); угарски 12-15 века: 154 (Хинга код Суботице), 155 (Лешје-Врело, Миријево-Ћуртово Брдо, Петровчић-Забран код Сурчина, Хинга), 156 (Брестовик-Висока Раван, Бољетин), 157 (Миријево-Ћуртово Брдо), 158 (Прогар у Срему, Панчево-Војловица) итд.

¹⁰⁰⁵ Истраживања на остацима цркве 12. столећа и старије некрополе датоване у 12-13. столеће око Св. Пантелејмона изведена су у две кампање седамдесетих година прошлог века и била су ограниченог обима; у саопштењима о резултатима истраживања подаци који се тичу самих гробова и налаза су веома штурни и недовољни за коначне закључке (Кораћ В., *Истраживање остатака*, 103-145 са старијом литратуром).

знатно разликује од некропола око топличких цркава Св. Богородице и Св. Николе, али не чуди кад је реч о храму који се везује са име Стефана Немање и место коме је она подигнута – унутар једног од најзначајнијих управних, економских и војно-стратешких центара Царства. Осим тога црква Св. Пантелејмона није нигде поменути као манастирска црква. Зато појава накита у гробовима некрополе образоване, како сведоче извори, око манастирске цркве као што је црква Св. Богородице (женски манастир) је чињеница коју треба додатно размотрити. Ако је реч о манастиру, наиме, на основу досадашњих сазнања о организацији живота у манастирским комплексима и овде не би требало очекивати мирско гробље у периоду док је он имао тај статус. За разлику од Св. Николе, са знатно већим бројем гробова и сразмерно мањим бројем налаза из времена живота манастира, од 63 гроба у којима су откривени мање или више очувани *in situ* скелети на Св. Богородици, у 13 је било налаза накита и новца (20,6%), а при том се мора рачунати са већим бројем гробова са накитом судећи по овде приказаним комадима откривеним у ранијим ископавањима, која нису археолошки документована. Овде треба навести мишљење М. Љубинковић у њеном последњем објављеном раду о Немањиним црквама, који се тиче управо овдашњег накита и гробља и разматрања питања почетка сахрањивања и карактера самог гробља. Наиме, датовањем тих првих Вуловићевих налаза накита (наушница и прстења) пре у рани 12. век, него у крај тог столећа, закључила је да сахрањивање женских индивидуа уз апсиду вршено и пре Немањине обнове, будући да је „немогуће замислити да би се у оквиру мушког манастира сахрањивале жене и то уз апсиду, а то је код живих цркава простор где се сахрањују свештеници који цркву опслужују“, остајући при идеји да је овде реч о мушком манастиру.¹⁰⁰⁶ У сваком случају, иако је познато да немамо никакве изворне податке о правилима уређења манастирских гробаља, поменути проценат је довољно убедљив да би га сматрали, како се то уобичајено наводи за накит у манастирским гробљима, појединачним случајем.¹⁰⁰⁷ У једном од ретких примера

---

¹⁰⁰⁶ Ђоровић-Љубинковић М., *Немањине цркве у Топлици*, 102-104.

¹⁰⁰⁷ Постоје, наиме примери појединачних лаичких гробова са накитом који су укопани у портама манастирских цркава у времену док су оне као такве биле активне, напр. у Студеници (Радан - Јовин М., *Црква Св. Николе*, 77, сл. 5; Пејовић Е., *Каталог археолошких налаза*, кат. бр. 73, 78-82), Петровој цркви код Н.Пазара (Љубинковић М., *Некропола цркве Св. Петра*, 200, 221-222, 226), Бањи код Прибоја (Јанковић М., *Вања код Прибоја*, 121 и Бунарцић М., *Свети Никола у Дабру*,

готово у целости истражених манастирских гробаља у порти манастирске цркве и седишта Моравичке епископије, Св. Ахилија у Ариљу, сахрањивало се од преднемањихког времена па надаље у континуитету, а нарочито су бројни укопи са јужне и источне стране цркве међу којима су заступљене индивидуе оба пола и деца.¹⁰⁰⁸ Закључено је да је ту била некропола најстаријег цивилног насеља и познијег формираног око моравичког манастира, иако време уповавања највећег броја гробова није одређено (укупно истражено 177 гробова са 22 у цркви). Малобројни налази у њима, такође су разврстани међу налазе из првог слоја живота старије цркве у коју је смештена катедра почетком 13. столећа (наушнице из гроба 228 и наруквица од тордиране жице из гроба 18; дугмад или игле из гроба 172) и оне који су приписани гробовима млађим од 15. столећа (дугмад, копче, укоснице, алке),¹⁰⁰⁹ тако да се опет може говорити о појединачним примерцима накита. Осим тога у гробовима већине наведених манастирских комплекса готово да нема никаквих прилога, већ налазе представљају дугмад и други украсни и функционални делови одеће (копче, пређице), ређе предмети култа и личне побожности (крстићи, бројанице и сл.). Бројност налаза накита у гробовима око Св. Богородице топличке је зато навео на закључак да је манастир врло брзо, можда већ и на самом крају 12. односно у првој половини 13. столећа, у време после смрти његових старатеља монахиње Анастасије и монаха Симеона изгубио тај статус, односно значај који је имао пре тога и да се тиме и једино могло објаснити потпуно одсуство било каквих података у изворима о овом манастиру за који се везују имена његових великих заштитника.¹⁰¹⁰ Резултати анализе остале грађе која се тиче сахрањивања и идентификације манастирских објеката пружили су нове закључке на ову тему. Претходно треба нагласити да су

кат.бр. 5-6), Жичи (Минић Д., *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, 236, Т. II), Градцу (Јуришић А., *Градац*, 74-80 и нап. 91), Сопоћанима (Јуришић А., *Сопоћани*, 64), Велућу (Ljubinković М., *Manastir Veluće*, 123) итд.

¹⁰⁰⁸ Цуњак М., Јордовић Ч, *Некропола цркве светог Ахилија*, 231 и даље; уп. Чанак-Медић М., *Св. Ахилије у Ариљу*, 74-81, 255-259 и сл. 241.

¹⁰⁰⁹ Исто. Донекле се разликују датовања и подаци о налазима у текстовима аутора и истраживача Ариљске цркве. Тако су издвојена три, односно четири слоја сахрањивања (не рачунајући најстарији који претходи средњовековним хоризонтима), на основу стратиграфије, налаза и антрополошких карактеристика сахрањених (!!!).

¹⁰¹⁰ Зечевић Е., *Накит из цркве Св. Богородице у Куришумлији*, 37. Претпостављено је да овај манастир могао остати по страни бриге црквених власти за одржањем монашке заједнице смештањем седишта топличке епископије у оближњу, другу Немањину задужбину - цркву Св. Николе, будући да нема никаквих материјалних трагова који би сведочили о страдању манастира у пожару, похари или у каквој другој насилној активности.

истраживања унутар порти наших манастира показала, готово у свим случајевима, показала да је простор око цркве коришћен за сахрањивање монаха и да је зависно од величине слободног простора и периода у ком је манастир живео то гробље могло бити веће или мање. Такође је познато и да поред малог степена истражености манастирских порти (јер је већина манастира и данас живућа) оне садрже гробове његових житеља оба пола, као и гробове лаика.¹⁰¹¹ *Антрополошким* испитивањима које је вршио Ж. Гавриловић, а чије резултате су потврдиле и новије анализе, око цркве Св. Богородице су установљени међу гробовима женских индивидуа и мушки и дечји гробови, што је покренуло низ нових питања - да ли овде уопште имамо манастир, ако га има да ли је био мушки или женски, или је реч о мирској цркви око које се сахрањивало локално живље. У том погледу веома је важно истаћи да овде имамо налазима поуздано одређене средњовековне гробове особа и женског и мушког пола, што не мора значити да према томе ово није монашко гробље, јер тачним бројем гробова и антрополошким подацима не располажемо, а већ смо напоменули да је појава женских/мушких и дечјих гробова међу гробовима монаха/монахиња на манастирским гробљима често констатована. У разматрање те појаве истраживачи нису детаљније улазили, можда и највише због непотпуне истражености манастирских гробаља.¹⁰¹² Ипак збир свих чињеница је наметнуо закључак да је у периоду у коме налазимо гробове са накитом око цркве Св. Богородице гробље могло имати карактер насеобинског гробља, а сама црква функцију мирске цркве

---

¹⁰¹¹ Верује се да су право на сахрањивање у манастирима појединци стицали заслугама према цркви, уз одобрење епископа, па је тако напр. Калогург (Калођурђ), у световном животу, а у монаштву анагност Георгије, идентификован са властелином истог имена поменутих у једној повељи с почетка 14. столећа. Сахрањен је према А. Јуришић са члановима своје породице у с/и делу порте манастира Градац, верује се због заслуга према цркви (уп. Јуришић А., *Градац*, 80 и нап. 98). Предложеној идентификацији без потпуног објашњења Д. Поповић узима са резервом (Поповић Д., *Градачки надгробни натписи*, 53-54).

¹⁰¹² Тако је напр. у делу истражене некрополе око цркве манастира Милешева (уз северни зид и уз источне и с/и стране на граници ка монашком насељу) регистровано неколико женских и дечјих скелета, са констатацијом да се на тим местима уз монахе сахрањивало и становништво околних насеља, као и у случају њему оближњем манастиру Св. Ђорђа у Мажићима (Кандић О., Минић Д., Пејовић Е., *Манастир Милешева*, 17; уп. Бунарић М., *Св. Георгије у Дабру*, 46). За дечије и женске гробове уз монашке гробове у Св. Ахилију се само износи да су млађи од 16. века, без података како стратиграфски стоје и имају ли налазе, као и да то значи да је гробље касније служило и као гробље насеља (Цуњак М., Јордовић Ч., *Некропола цркве светог Ахилија*, 233-235); исто тако, иако нису јасно дефинисане фазе живота манастира Св. Николе у Кончулићу, због појаве женских и дечијих гробова (међу којима је и средњовековни гроб с керамичком чашом) међу скелетима мушких индивидуа наводи се да је гробље било насеобинског карактера (Вукадин О., Минић Д., *Црква Св. Николе у Кончулићу*, 302) итд.

(због процентуално великог броја налаза у гробовима), што би уз одсуство поуздано утврђених објеката манастирског насеља поново отворило питање - да ли је ово Немањин женски манастир Св. Богородице? Из свега напред наведеног закључићемо - да је средњовековна некропола формирана на старијем култном месту, да је настала у периоду након обнове триконхалне цркве у другој половини 12. или првој половини 13. столећа и да је коришћена у континуитету током целог средњег века. Располажемо дакле материјалним остацима, налазима тј. укупима који се датују у 12-13. столеће и који указују да је простор у наосу цркве и око ње био коришћен за сахрањивање (ранијих средњовековних укопа нема). Нема могућности да се утврди тачан обим некрополе, као и укупан број гробова, јер је у свим истраживачким радовима исти простор у великој мери и девастиран. Он јесте у великој мери истражен, али су положаји и величина сонди били условљени радовима на санацији, конзервацији и презентацији цркве и самог локалитета, те она заправо нису имала систематски карактер. Да је гробље можда обухватало и простор на коме је изидана јужна грађевина указивале би и померене и секундарно искоришћене надгробне плоче у њеном простору. Не треба изгубити из вида да је плато на коме се налази црква коришћен за сахрањивање у дугом периоду, поуздано до средине 16. столећа, те је евидентна поремећеност старијих гробова познијим гробним укупима. То је резултирало постојањем једног броја налаза у слојевима ван гробова, али како је реч углавном о накиту, не постоји сумња у карактер ових налаза тј. да они припадају инвентару гробова уништеним и поремећеним што накнадним укопавањима, али и у прекопавањима и денivelацијама терена која су изведена током истраживачких радова 1921. и 1948. године. По броју и садржају гробног инвентара, међутим, то гробље не би могло да буде монашко иако према натпису са једног од надгробних споменика (из цркве) проистиче да је стајао над гробом замонашеног лица - монаха Јована чије световно име није сачувано.

Малобројни налази у гробовима потврђују да се овде сахрањивало спорадично и у времену након турских освајања. Два бронзана новчића нађена испод доње вилице скелета у гробу 33, у простору где је било и средњовековних гробова, ј/и од апсиде, указују да је овај део порте коришћен и даље за сахрањивање. Оба припадају ковању страних владара, угарском и аустријском, у

другој половини 15., односно првим деценијама 16. столећа.¹⁰¹³ Међу поменутиим прстењем пронађеним у слоју шута у апсиди, који би у том смислу припадао групи накита дарованог цркви, налазио се и прстен који типолошки припада позносредњовековном прстењу и прстењу насталом на традицији средњег века и његово место треба тражити међу инвентаром неког од уништених гробова 15, односно 16. столећа, због чега је сврстан међу средњовековне комаде накита (Т. LVII/4). С друге стране ретки налази средњовековне грнчарије из слојева, као што је речено, дали су могућност за још неке закључке по питању гробова новијег доба. У квадрату А6 где је су констатована два гроба (бр. 60 и 62), у нивоу њихових упока, нађено је и нешто фрагмената глеђосане и неглеђосане керамике, којом данас нажалост нерасполажемо;¹⁰¹⁴ али на дубини од 1м, судећи по комадима издвојеним за инвентар, нађени су уломци посуда украшених у зграфиту (Т. LV/4), захваљујући којима се може закључити да ови гробови, упокани кроз слој са средњовековним материјалом, припадају упокима новијег доба. Додаћемо на крају да поред ових гробова хоризонту 16-17. столећа припада и једна количина *грнчарије* проналажена на простору око цркве, већином у површинским слојевима, добрим делом девастираним (Т. LII/1, LIII). Осим тога неколико примерака турског новца нађеног око зидова цркве при конзерваторско-рестаураторским радовима, које припада ковањима турских владара 19. столећа, Махмуда II из 1812.године, Абдула Мецида из 1839. и Абдул Хамида II из 1876. и 1896. године, уз поменуто вотивно прстење из шута цркве сведоци су значаја овог места у свести српског живља у последњим деценијама борбе за самосталност.¹⁰¹⁵ Да је црква имала некакву функцију и у новије време, указивао би налаз бронзане кадионице, која припада типу коришћеном у богослужењу током 19. столећа у нашим црквама (Т. LXIII/9).¹⁰¹⁶

¹⁰¹³ Тер. инв. 9/77 (Huszár L., *Münzkatalog Ungarn*, no 805, денар угарског краља Владислава II кован 1500-1502). Други новчић (тер. инв. 10/77) вероватно припада ковању аустријског цара Фридрих III (1440-1493), али могуће и грофу из његовог времена (Enno I, 1466-1491), јер оба имају златан новац с истом представом на аверсу, али им је реверс другачији (*Studia numismatica Upsaliensia* 2, Basel, no 636 или *Ostfriesland*, no 650).

¹⁰¹⁴ Сист.збирка 44 (није пронађена у материјалу).

¹⁰¹⁵ Инвентар новца Нумизматичког одељења НМ у Београду, бр. 4-8, примљен од Завода за заштиту и научно проучавање споменика уз још три сребрна и три бакарна јако лоше очувана, који су одбачени.

¹⁰¹⁶ Инв. бр. 2857 (Збирка Турског периода, инв. ист. збирке 513); уп. Шакоta М., *Дечанска ризница*, 221, сл. 130 (М-165).

Врсте и функција побројаних налаза из културних слојева у цркви и ван ње, који припадају добу турске власти у нашим крајевима, као и ретки налази из гробова потврђују да црква једно време по освајању ових области била активна, а простор око ње коришћен за сахрањивање. Престанак службе у цркви се може сместити и у период пре драматичних догађаја крајем 17. века који су проузроковали напуштање огњишта и богомоља и иселјавање српског живља преко Дунава, али то сада није могуће децидирано тврдити. Појединачног сахрањивања је било и након тога о чему сведоче пре свега остаци надгробних споменика (ниских усадника) са простора око цркве.

Резимирајући резултате наше анализе на основу приказане археолошке грађе закључићемо да:

1. Средњовековни културни хоризонт је могуће означити као слој формиран у времену обнове цркве током 12. или прве половине 13. са трајањем до средине 15. столећа и пада српске самосталне државе.

2. Средњовековној обнови рановизантијске триконхалне цркве претходила су три културна хоризонта (најстарији одговара старчевачком насеобинском слоју, следе касноантички и слој из времена градње првобитне цркве 6. столећа).

3. Средњовековна обнова је обухватила централни део цркве, уз доградњу троделне олтарске преграде и вероватно њено живописање.

4. Нису идентификовани грађевински остаци пратећих манастирских објеката из времена Стефана Немање.

5. Откривени објекти на комплексу (јужна грађевина са приграђеном просторијом, тзв. „кула“ и негатив зида западно од цркве) нису настали једновремено и не могу се идентификовати као манастирски.

6. Откривени новац и гробни налази накита с краја 12. века у простору око цркве потврђују постојање хоризонта сахрањивања из тог времена, док малобројни предмети култа (стеатитна иконица с Богородицом, крст реликвијар), сведоче о активној цркви 12/13. столећа.

7. На овом степену истражености постојање гробова са налазима, пре свега накита, који припадају периоду од краја 12/почетка 13. па све до у 15. столеће, као и постојање лаичких гробова (мушких и дечијих) из истог доба, уз

изостанак зграда манастирског насеља, не иду у прилог потврди манастирског статуса овог комплекса; гробље према броју и садржају налаза накита из гробова има више карактер мирског гробља коришћеног током целог средњовековног периода.

8. Црква је, судећи по познијој средњовековној обнови (доградња припрате, преправка пода у наосу цркве, нови слој живописа 14. столећа), као и малобројним налазима (стаклена кандила, архитектонска пластика), била у континуираној функцији сигурно до пада ових области под турску власт и вероватно и током 16. столећа (зазиђивање отвора на зидовима припрате).

9. Најраније крајем 14. тј. током 15. столећа јужно од цркве изидана је велика спратна зграда, која је коришћена све до краја 17. столећа, вероватно за потребе парохијског свештеника.

10. Културни хоризонт из периода под турским ропством до савременог доба је издвојен према налазима грнчарије и др. предмета култне намене (кандила), који би указивали да се овде до новијег доба сахрањивало и излазило на гробље и до цркве о даћама и одређеним празницима.

Анализа свеукупне грађе је указала на неопходност ревизионих истраживања ширег простора око цркве, која би вероватно пружила додатне податке у решавању неких питања у вези са фазама обнове цркве и стратиграфије самог локалитета. Нажалост неки подаци о овој цркви су изгубљени за сва времена, пре свега недовољно тачним и прецизним документовањем радова кроз техничку и писану документацију.

3.4. ПОКРЕТНИ АРХЕОЛОШКИ НАЛАЗИ

О тачном обиму и броју покретних налаза са комплекса цркве Св. Богородице данас је тешко судити с обзиром на малобројан сачуван материјал и изостанак евиденције о предметима издвојеним за студијску збирку.¹⁰¹⁷ Будући да се у дневницима за све године археолошких радова помињу кесе са студијским материјалом, понекад са описом садржаја, закључено је да је током шест година

---

¹⁰¹⁷ Располажемо само списком студијске збирке за 1977. и 1978. године из којих се види да је сачуван мањи део издвојеног материјала (од нпр. 41 кесе у 1977. години пронађено је свега седам).

ископавања издвојен материјал у укупно 108 кеса. Најзаступљенија је керамика, за њом следи фреско живопис, а потом метални налази - у највећем броју ексери и предмети различите намене (алка, канија, брава, кадионице, алатке, новац 19-20. столећа), затим стакло, опека, леп, згура. У том смислу анализа процентуалне заступљености појединачних врста налаза је непотпуна и неискористљива, нарочито што средњовековни материјал, који је предмет нашег рада, чини мањи део грађе у односу на познији. Иако малобројан, што је донекле резултат делимичне и недовољне истражености и документованости, као и карактера самог налазишта, било је могуће сачинити класификацију материјала, пре свега према врстама а код појединих (накит) и према њиховим типолошким одликама. Стратиграфски сав материјал се уклапа у пет основних културних и хронолошки одвојених хоризонта, при чему старије слојеве (неолитски, касноантички и рановизантијски слој) репрезентује знатно мањи број налаза у односу на средњовековни и стратум који одговара раздобљу турске власти на нашим просторима. У средњовековном материјалу, који је предмет наше анализе, и овде, као и на комплексу цркве Св. Николе, најбројнију групу налаза чини грнчарија.

3.4.1. Грнчарија

За средњовековну фазу живота цркве везују се малобројни налази грнчарије, мада у односу на остале врсте материјала најбројнији.¹⁰¹⁸ Нагласићемо и да у овом материјалу нема грнчарије из времена Стефана Немање, као ни из периода након тога, све до краја 14. столећа. Занимљиво је да на простору око цркве није откривена ниједна јама са материјалом, а да су једино налази посуда изнад нивоа пода јужне грађевине, односно испод њега омогућили некакве конкретније закључке. Највећи део грнчарије, наиме, потиче из прекопаваних слојева, шута и наноса којима је терен нивелисан, а унутрашњи простори објеката затрпавани, те смо у датовању упућени на компаративну грађу. Генерално реч је о грнчарији израђеној од лоше или средње пречишћене земље на

---

¹⁰¹⁸ У укупном броју од 317 до данас сачуваних уломака 120 припада глеђосаним, а остатак неглеђосаним посудама, сачуваним углавном у врло ситним уломцима. Да је ипак било више грнчарије види се из списка студијске збирке из 1977. године, када је и издвојено највише материјала судећи по броју од 41 кесе у којима се налазило 378 уломака неглеђосане, односно 45 глеђосане керамике. Треба истаћи да се овде помињу свега 2-3 посуде сачуване у већем броју уломака за могућу реконструкцију, али оне данас недостају у материјалу.

спором или брзом витлу, печеној у тоновима црвене и смеђе боје. У групу огњишне керамике издвојени су само лонци (Т. XLIX, L/1-2). Већих уломака има више у оној квалитетнијој и декоративније обрађеној керамици, која се такође користила свакодневно приликом послуживања или држања хране и течности на трпези. Она је уједначено печена и израђена од боље пречишћене глине, углавном на брзом витлу. У ту групу издвојени су облици лонаца, здела, бокала и крчага (Т. L/3-8; Т. LI; Т. LIV/1-3, 7, 9). Типолошки се издваја група лонаца карактеристичне фактуре и украса, према којима се могу поредити са иначе најчешће заступљеном групом лонаца међу кухињском керамиком са оближњег манастирског комплекса цркве Св. Николе, у употреби у периоду од краја 14-17. столећа. Реч је о лонцима локалне и серијске израде од глине истог квалитета и боје са истом орнаментиком, налаженим у прекопаним слојевима јужне грађевине и ван ње (Т. XLIX/6-8). Више уломака припада типу лонца издуженог благо биконичног тела са непрофилисаним ободом заобљене ивице, који може бити глеђосан или осликан (Т. LI/1-5); делови таквих глеђосаних лонаца с једном дршком, који су на горњем или на готово целој површини реципијента украшени сликаним геометријским орнаментима у енгоби на начин по коме се препознаје читава серија лонаца с једном дршком са Новог Брда, датованих у крај 14. тј. 15. век, потичу такође из поремећених слојева (Т. L/1, 5).¹⁰¹⁹ Осим два већа уломка лонаца са сачуваним ободима, који се типолошки могу датовати у исто време (Т. L/1-2), сви остали уломци обода и других делова различитих лонаца не дозвољавају никакво поуздано типолошко и хронолошко опредељење (Т. XLIX/9-17). Према фактури и бољем квалитету печења, којим се могу поредити са великом количином посуђа са Св. Николе, највећи број уломака треба сврстати међу материјал 16-17. века.

Посебно су значајни налази керамике изнад нивоа пода од камених плоча у јужној грађевини (Т. LIV/1-6); међу њима се издваја бокал који формом и маслинастозеленом бојом танког премаза глеђи указује да је зграда коришћена од 15. столећа, будући да сродну керамику налазимо у материјалу датованом од краја 14. до у 16. столеће (Т. LI/5 и LIV/1).¹⁰²⁰ Овакво датовање потврђују и

¹⁰¹⁹ Ђоровић-Љубинковић М., *Српска средњовековна глеђосана керамика*, Т. III/1, VI/1, VII/1, 3.

¹⁰²⁰ Према форми, али и боји и начину наношења глеђи аналогичне има у лонцима и крчазима овде на комплексу Немањиног манастира Св. Николе, посебно бокалу из јаме 7 под зградом палате (Т. XIV/1, XVI/2), али и у Студеници (Пејовић Е., *Каталог археолошких налаза*, кат. бр. 111-112) и Богородици Хвостанској (Кораћ В., Кораћ В., *Студеница Хвостанска*, 71).

малобројни уломци грнчарије у супструкцији пода, посебно крчаг украшен у техници колоритног зграфита коме паралеле налазимо међу керамиком с краја 14. и прве половине 15. столећа и у материјалу са Св. Николе и других локалитета Моравске Србије (Т. L/8 и LIV/8).¹⁰²¹ Из групе ове грнчарије бољег квалитета у печењу и фактури, поред неглеђосаних примерака бокала и крчага (Т. LI/3-4, 7) свега је неколико примерака који се обликом, бојом глеђи и украсом могу сврстати међу посуде коришћене у периоду од краја 14-16. века (Т. L/3-7; LI/2, 6; LII/1.); најстаријим међу њима припада бокал/крчаг од кога се очувао уломак трбуха са делом дршке украшен у зграфито техници урезивањем и пунктирањем, глеђосан у тоновима зелене боје, којој аналогije налазимо у материјалу позносредњовековних насеобинских слојева, као и манастирских целина (Т. L/3).¹⁰²² И за друге посуде украшене у техници сликаног/колоритног зграфита, као што је бокал глеђосан у тоновима зелене боје на подлози од енгобе у коју је урезана водоравна и таласаста линија у низовима налазимо аналогije у позносредњовековном материјалу (Т. L/7).¹⁰²³ С друге стране потврду да су у једном периоду након турских освајања црква и простор око ње коришћен за службу тј. сахрањивање илуструју налази керамичких посуда 15-17. столећа – лонаца, крчага, здела и свећњака (Т. LI/1; LII, LXII/1),¹⁰²⁴ а потом и већи број ручних кадионица у форми данашњих (Т. LXII/2-3). Из овог приказа се види да потпуно недостају уломци црепуља, сачева, вршника, као и поклопаца лонаца коришћених у свакодневном животу приликом припремања хране, па чак недостају и пећњаци који су присутни у опреми свих наших истражених монашких насеља. Без података о нивоу на коме се налази огњиште у јужној грађевини не може се закључити је ли оно било у функцији у време коришћења зграде или касније, пошто је њена унутрашњост урушена (што је вероватније, јер се рецентан материјал помиње око њега изнад нивоа пода). Чињеница је да керамика спада у врсту предмета свакодневне употребе релативно кратког века трајања, те како се након разбијања или израбљености одбацује тј. редовно чисти

¹⁰²¹ Уп. овде нап. 20 у поглављу 2.4.

¹⁰²² Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, sl. 58-60; Bikić V., *Trpezno posuđe*, sl.1, kat. br. 88, sl. 3/1,5; Јуришић А., *Мотив волуте и розете*, Т. II/2, VII; Томић Г., *Глеђосана керамика*, Т. 6/а, с.

¹⁰²³ Уп. овде Т. VIII/7, XVII/1; Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, sl. 58/4 (tip IX/2); Н. Брдо (АЗПСУ, необјављено).

¹⁰²⁴ Bikić V., *Gradska keramika Beograda*, типови I/6, 10; II/19; XV/2; Popović M., *Maglički zamak*, kat. br. 54 итд.; уп. овде Т. XVII-XXX.

и склања из простора у коме се живи, налазимо је само у слојевима рушења и страдања (отуд најмање керамике има из времена живота објекта). Ипак овако мала количина лонаца у целом средњовековном периоду, и поред тога што има и нешто мало кухињске грнчарије, не даје основе за потврду становања у окружењу цркве, нарочито ако се упореди са количином исте из средњовековних хоризоната других манастира. Сви остали типови посуђа које се овде јављају припадају репертоару трпезе, тј. посудама у којима се износила и служила храна и пиће, при чему међу сачуваним уломцима нема примерака који се могу датовати пре краја 14. столећа. Нешто је мало бројнија керамика 15-17. века, а већа количина углавном глеђосаних посуда 17-19. столећа потврђује да су ове посуде коришћене на гробљу, приликом сахрањивања и даћа.

3.4.2. Стакло

Предмети од стакла су у сачуваном материјалу са овог локалитета заступљени врло малом количином. На простору око цркве током археолошких радова издвојено је за теренски инвентар свега седам уломака од посуда и два равног прозорског стакла, иако је стакла било више судећи по подацима из дневника и постојећим пописима студијског материјала. Два међу њима сачувана уломка средњовековног стакла припадају деловима дна посуда различитог облика, вероватно чаше и боце (Т. LV/1). Поред њих сачуван је и фрагмент обода стаклене лампе са дршчицом, који припада типу коничног кандила познатог у позносредњовековном материјалу многих српских налазишта, па и овде на комплексу манастира Св. Николе, што би сведочио о активној цркви у периоду 15-17. столећа (Т. LV/2, уп. са Т. XXXI/1).¹⁰²⁵

3.4.3. Предмети култа

Међу предмете религијског карактера, које би могли назвати општим именом предметима култа, сврстано је неколико налаза који имају различиту намену те су према томе и разврстани у предмете личне побожности (крстови реликвијари и крстови привесци, иконице) и литургијске тј. богослужбене предмете (процесијски крст, звезда, кадионица). Разнородни не само по намени,

---

¹⁰²⁵ Према идентичним по фактури, боји стакла и облику кандилима са цркве Св. Николе припада другој варијанти коничног кандила у употреби до у 17. столеће (уп. овде Т. XXXI/2-3).

већ и према врсти материјала од којих су израђени, припадају различитим епохама. Средњовековне налазе ове групе предмета чини малобројна, али вредна скупина налаза откривених на различитим местима током свих радова на овом локалитету. Половина бронзаног крста реликвијара из јако оштећеног гроба б.б. 14 укопаног у испуну пећи за креч уз јужну кулу/анекс је једини налаз ове врсте (Т. LV/3). Овај крст са очуваним каричицама шарнира има облик латинског крста са равним крацима и био је јако лоше очуван, судећи по једва видљивим линијама које оцртавају људску фитуру (Христа, Богородице или светитеља). Ивице кракова су пластично наглашене, али нажалост немамо податке да ли је реч о урезаној или рељефно приказаној представи.¹⁰²⁶ По облику припада типу другом по бројној заступљености на подручју надлежности Охридске архиепископије и типу посебно карактеристичном за подручје Балкана од 9. до 13. столећа, при чему највећи број припада раздобљу 10-11. века.¹⁰²⁷ Чињеница је да и њихова појава у гробовима може бити познија, будући да су дугог трајања. Место и положај гроба у коме је нађен наш примерак указују да се он нашао уз покојника сахрањеног негде током 12/13. столећа, што не значи да није био израђен раније. На гробљу око цркве Св. Пантелејмона у Нишу нађен је већи број различитих предмета којима су њихови власници изражавали личну побожност, а међу њима и четири крста реликвијара, од којих је половина једног из гроба 96 са сценом Распећа, обликом сасвим незнатно проширених вертикалних крака и димензијама готово идентичан нашем примерку.¹⁰²⁸ О пореклу и и радионичким центрима за израду крстова реликвијара је пуно писано, те поред чињенице да је прихваћена дефиниција њиховог порекла кроз термин византијски енколпиони (уместо старијег сиријско-палестински), мишљења по питању места израде тј. производних центара су још увек подељена.¹⁰²⁹

---

¹⁰²⁶ Крстове реликвијаре овог облика са урезаним представама светитеља у свечаним оделима и у ставу оранс - рукама подигнутим у молитву – Г.Марјановић према подацима из затворених целина и налазима с новцем датује у 11-12. век, уз напомену да су понекад као вредно и драго хришћанско знамење коришћени и дуго након периода израде (Марјановић-Вуловић Г., *Реликвијари из околине Новог Пазара*, б). Сматра се да урезане представе углавном подражавају узор изведене у ливењу (Шпехар Н. П., *Археолошка истраживања предмета религиозног карактера*, 112 и нап. 260).

¹⁰²⁷ Марјановић-Вуловић, *Крстови*, 12-16; Дончева-Петкова Л., *Средновековни крстове-енколпиони*, 35 и даље; Шпехар Н. П., *Археолошка истраживања предмета религиозног карактера*, 114-115 и нап. 264, Т. XX-XXV).

¹⁰²⁸ Кораћ В., *Истраживање остатака*, 114 (Т. VII-VIII), Т. VIII/150; уп: Шпехар Н. П., *Археолошка истраживања предмета религиозног карактера*, Т. XIII.

¹⁰²⁹ Шпехар Н.П., *нав. дело*, 322-326 са нап.

За крстић од стеатита, овде откривен приликом ископавања Д. Анастасијевића, претпоставићемо да представља налаз из неког од поремећених гробова некрополе (Т. LV/4). Он представља тип надгрудног крста - привеска ношеног посебно или као саставни део ниске од перли. Према мишљењу неких аутора крстови од стеатита су типични за исток и њихово порекло се везује за Палестину где су највећа лежишта овог минерала.¹⁰³⁰ Постоје различита мишљења о радионицама за израду и пореклу материјала од којих су крстићи са ове територије израђивани, али се мора напоменути да одређивање врсте материјала тј њиховог минералског састава углавном није вршена, те ти закључци нису довољно поуздани.¹⁰³¹ Тако Г. Марјановић претпоставља да су стеатитни крстови – један из Св. Николе (Т. XXXIV/1), више крстова у гробовима некрополе око цркве Св. Пантелејмона у Нишу и овај из Св. Богородице, истовремени и вероватно да представљају производ исте радионице, можда једне Константинопољске која је у 12. веку задовољавала потребе верника на Балкану и шире, у Кијевској Русији.¹⁰³² С тим се донекле слаже мишљење да су крстеви од стеатита и антагорита у нас вероватно византијски импорт, рађени од сировина из Мале Азије и Грчке у радионицама Константинопоља или Солуна такође, иако налазишта квалитетних минерала има и код нас (околина Студенице и Јошаничке Бање), као и Бугарској (околина Софије и Родопи) јер се ради о релативно малом броју предмета. Наиме, сматра се да су у локалним радионицама према византијском узору могли бити израђивани слични предмети од скромнијих минералних материјала, којима је практично замењен квалитетнији стеатит, тако да неки од крстића из Св. Пантелејмона могу бити рад провинцијских мајстора.¹⁰³³ Без поузданог археолошког контекста уже датовање нашег примерка најраније у другу половину 12. столећа се мора сматрати релативно поузданим,

---

¹⁰³⁰ Исто, 328. После пада Константинопоља производња крстова привезака на овој територији је била под контролом западноевропских витезова, а по доласку Палеолога на власт византијска престоница поново постаје центар обраде стеатита (Исто).

¹⁰³¹ Таква анализа је спроведена управо на девет крстова-привезака и једној иконици од камена са локалитета Св. Пантелејмоном у Нишу (Николић Д., Максимовић М., Бабич Д., *Привесци са некрополе*, 167-175).

¹⁰³² Марјановић-Вујовић Г., *Крстови од стеатита*, 139-142, сл. 3-Св. Никола, сл. 4, 6, 11, 12 - Св. Пантелејмон). Управо су поменуте анализе крстева из Св. Пантелејмона показала да нису сви од стеатита, али да су сви израђени од минералних материја различитих врста, од којих свега три од талк-стеатита (Николић Д., Максимовић М., Бабич Д., *нав. дело*, кат. бр. 1-3). Типолошки крст под кат. бр. 7 од антигоренита се узима као директна аналогија нашем примерку.

¹⁰³³ Николић Д., Максимовић М., Бабич Д., *Привесци са некрополе*, 170-171, кат. бр. 4-5, 8-9.

као уосталом и за све друге налазе нађене под истим околностима. Појава више стеатитних крстића привезака у гробовима око цркве Св. Пантелејмона у Нишу, датованим у 12-13. столеће,¹⁰³⁴ међу којима неки од њих представљају најближу аналогију нашем примерку у сваком погледу, потврда су обичаја стављања предмета личне побожности у гробове лаика. Један познији примерак пекторалног дрвеног крстића припада овој групи предмета култне намене (Т.LV/5). То је крст резбарен од дрвета са представом Распећа на предњој и представом копља са трновим венцем у врху на задњој страни, нађен у прекопаном простору северне капеле/апсиде, коме би према типу и стилу порекло требало тражити на Светој Гори у 15-16. столећу.¹⁰³⁵

Међу најдрагоценије спада налаз надгрудне стеатитне позлаћене иконице са представом Богородице Заступнице, по типу молитвене (Т. LV/6).¹⁰³⁶ Нађена у радовима Анастасијевића под рушевинским слојем у северној капели, без података о дубини, она представља једини налаз 12. столећа који би се конкретно могао везати за сам простор цркве. Представља вотивни знак појединца (донатора) цркви, који је општој служби припреме дарова и служби заступништва обављаним у протезису придружио и своје молбе. Овај тип иконе сведочи о јако израженом и развијеном култу Богородице Заступнице, који је присутан у Византији, али и у Србији (судећи по представама на фрескама српских манастира напр. Студенице и Сопоћана), а чија се улога огледа у томе да пред Богом заступа људски род у молитви.¹⁰³⁷ Већина предмета рађена у стеатиту има религиозну тематику и припада периоду 10-12. века, а посебно су карактеристични за уметност Комнина, а ова иконица (звана у 11. столећу Химеутис), стилски, иконографски и хронолошки је опредељена као савремена зидању Немањине Богородичине цркве.¹⁰³⁸

---

¹⁰³⁴ Кораћ В., *Истраживање остатака*, Т. VI-VII; уп: Марјановић-Вујовић Г., *Крстови од стеатита*, 139-142, сл. 3- 4, 6, 11, 12.

¹⁰³⁵ Церовић Н., *Крстови*, 11, 30.

¹⁰³⁶ О рељефним радовима у стеатиту и курумлијској иконици, њој сродним варијантама уп. Татић-Ђурић М., *Стеатитна иконица из Курумлије*, 9-25.

¹⁰³⁷ Јовановић З., *Азбучник православне иконографије*, 75-77.

¹⁰³⁸ Татић-Ђурић М., *Стеатитна иконица из Курумлије*, 22-24 (она наиме представља реплику иконографског типа Богородице Заступнице која је у Византији имала више варијанти и назива: Халкопратијска, Агиосоритиса и Параклисис. Иконографски припада типу „Химеутис“ из 11. века, као једини примерак сликане и сигниране варијанте једне од реплика халкопратијског оригинала, Исто, 16, 20). Главни центар производње стеатитних иконица се налазио у Константинопољу одакле се, после његовог освајања од стране крсташа 1204. године, производња најпре сели у

Звездица ($\alpha\zeta\eta\rho\acute{\iota}\zeta\ \kappa\omicron\varsigma$, $\alpha\zeta\eta\rho$)¹⁰³⁹ као богослужбени предмет у византијском ритуалу није чест налаз у гробовима. Крак гвоздене звездице овде је пронађен уз скелет у гробу 15 у близини јужне певнице (Т. LV/7), заједно са дугмићима (Т. LVII/15). Археолошки евидентирани гробни налази гвоздених звездица, који представљају углавном једини налаз или су евентуално нађени уз дугмад, као што је то овде случај, датовани су у средњовековно раздобље.¹⁰⁴⁰ Неколико примера гвоздених звездица нађено је у гробовима некропола средњовековног Трговишта код Н. Пазара, датованих од 13-16. века.¹⁰⁴¹ Две звездице на овом локалитету, у гробовима цркве IV датоване новцем Јанка Хуњадија у 15. век, су нађене уз делове свештеничких одежди па се претпоставља да су стављане у гроб свештеника који су их користили за живота у служби у поменутој цркви.¹⁰⁴² Исти случај је са налазом звездице у гробу 30 у јужној певници цркве на локалитету Црквина у Доњој Белој Реци код Бора, датованој у 14-16. век.¹⁰⁴³ Гвоздени астерискос, као једини налаз у гробу 14 на гробљу у Резалима у Ибарском Колашину (на врату скелета), је директна аналогија нашем примерку.¹⁰⁴⁴ Не може се искључити њихова употреба и касније, када су углавном све више у употреби бронзани или месингани примерци, а затим и сребрни примерци већих димензија и боље и луксузније обраде. Наш примерак би требало датовати сходно условима налаза вероватно најраније у 15. столеће.¹⁰⁴⁵

3.4.4. Оруђе и оружје

Познато је да се облици алатки, било да је реч о пољопривредном или **оруђу** за обраду дрвета, камена или метала, мало мењао вековима. У истим или сличним облицима ножеве срећемо готово редовно на свим археолошким локалитетима насеобинског типа, будући да представљају универзалне алатке погодне за различите врсте послова у кућној радиности. Три гвоздена ножића

Херсонес, а потом даље шири у Русију (Шпехар Н. П., *Археолошка истраживања предмета религиозног карактера*, 275-276 са нап. 407 и, 328 и нап. 450).

¹⁰³⁹ Мирковић Л., *Православна литургија*, 116.

¹⁰⁴⁰ Јовановић С. В., Обрадовић Т., *Неколико гробних налаза звездица*, 7-24.

¹⁰⁴¹ Исто, 8-14.

¹⁰⁴² Исто, 22. Налаз звездице на гробљу око манастирске цркве у Жичи се сматра налазом из неког од монашких гробова (Минић Д., *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, 237, Т. II/9).

¹⁰⁴³ Вуксан М, Зечевић Е., Живковић Ј., *Истраживања на локалитету «Црквина»*, 152.

¹⁰⁴⁴ Nedeljković Z., *Srednjevekovna nekropola*, 95, Т. I/4.

¹⁰⁴⁵ Дугмад овог типа јављају се у гробовима поуздано датованим од краја 14. до краја 15. столећа, уп. Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, кат. бр. 104.

различитих димензија са комплекса цркве Св. Богородице, припадају уобичајеном типу ножева равнoг сечива са трном за усађивање у дрвену или коштану дршку (Т. LV/8-10). Нађени су на различитим местима, од којих два у слојевима и целинама са средњовековним материјалом – један унутар зидова јужне зграде, а други приликом праћења дозиданог сухозида уз источну страну овог објекта, уз глеђосану и зграфито керамику (Т. L/6 и Т. LII/5), што је омогућило да их временски ближе одредимо у сам крај 14. односно 15. столеће.

Што се тиче предмета из репертоара **оружја и опреме ратника** располажемо само фрагментованим металним оковом каније који представља један од укупно два комада средњовековног наоружања са овог локалитета (Т. LV/11). Оваквим троугаоним оковом са пуним кугличастим задебљањем у врху се завршава доњи крај каније мача. Често је оков украшен изрезаним трolistом или сличним мотивом, некад водоравним жлебовима, док су негде уз ивицу обично мале перфорације, једна или више, за закивке. Канија се ретко сачува, јер је од коже или дрвета обложеног кожом, док се углавном налазе делови окова. Нашем окову налазимо аналогije у више комада вршних окова канија из Сталаћког града с краја 14 - почетка 15. века, али и међу примерцима са бугарских локалитета из периода 13-14. столећа, према којима би и наш примерак требало датовати најраније у 14. столеће.¹⁰⁴⁶ Иако је пронађена у с/з углу овог простора на дубини од 1,2м, уз темеље који су овде дубине 1,45м, она вероватно представља један од налаза из рушевинског слоја с обзиром да се на истој дубини уз сам темељ северног зида помињу и уломци фресака, доспели ту при копању које је обавио Д. Анастасијевић. У студијском материјалу се помиње још једна фрагментована канија и то као налаз у наосу, али се она није сачувала.¹⁰⁴⁷ Због више предмета из групе наоружања са комплекса цркве Св. Николе, међу којима већи број (стрелица) припада крају 14 и почетку 15. века, могло би се закључити да је и овде у истим догађајима било некакве војне активности, али без уочених трагова паљевине у слојевима.

¹⁰⁴⁶ Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalac*, sl. 75/10-11, kat. br. 173-178; Джамбов И., *Средновековната крепост*, 87, обр. 60б.

¹⁰⁴⁷ Студ. збирка 27/77.

3.4.5. Накит

У односу на друге врсте накит спада међу бројнију групу налаза са овог локалитета, и што је значајније, захваљујући њему смо дошли до нових закључака који доводе у сумњу постојање манастирског комплекса уз обновљену цркву 6. столећа. Као што је напоменуто, међу материјалом који потиче са овог места накит представља једину групу налаза која је обрађена и публикована у целини.¹⁰⁴⁸ По истом принципу и редоследу накит ће и у овом каталогу налаза бити представљен - по групама у које је разврстан према месту на коме се носи, а потом и према врстама и типовима којима припада. Реч је о типолошки и према врсти материјала и техникама које су употребљене веома разноврсним комадима накита. Према месту на коме је ношен накит се може разврстати у више група - накит за главу, накит који се носи у пределу врата и груди и накит за руке. Треба одмах нагласити да нема помена, нити сачуваних средњовековних комада накита у материјалу са локалитета, који је ношен у функцији украшавања врата, односно груди (огрлице, привесци и др.). Накит употребне функције или боље речено украсне делове одеће, који се условно могу сматрати и накитом, због њихове често врло изражене декоративне функције, чине различите врсте дугмади и копчи и делови појасне гарнитуре. Преовлађују комади скромни по уметничкој и занатској вредности, претежно израђени од од бронзе у једноставној техници ливења у калупима (већина прстења) уз накнадну дораду пресовањем (дугмад), док су изузетни примерци ливени од сребра и украшени сложенијим и луксузнијим техникама филиграна и гранулације (углавном наушнице).

Накиту *средњовековног* стратума припада неочекивано бројна група налаза из гробова тог доба. У накиту са овог локалитета *наушнице* су једина врста накита која припада групи накита за главу, с обзиром да недостају примерци разних типова игала-укосница или почелица. Чињеница да је реч о средњовековним типовима наушница даје њиховој појави на простору претпостављеног манастирског гробља и цркве посебан значај. Од укупно пет сачуваних наушница само се за два примерка наушница зна место налаза – наушница с једном јагодом на доњем делу велике кружне карике нађена је у групи костију, односно три лобање, које припадају старијим уништеним скелетима, помереним и стављеним

---

¹⁰⁴⁸ Зечевић Е., *Накит из Цркве Св. Богородице у Куришумлији*, 7-38.

уз скелет гроба 18 источно од цркве (Т. LVI/3). Друга наушница типа тројагодне наушнице, од које се очувала карика, пронађена је испод костију скелета у гробу 40, с јужне стране цркве (Т. LVI/5). Свих пет примерака представљају различите типове наушница налажених на нашим локалитетима, а поједини и изван граница српске средњовековне државе.

Једна од њих припада типу тзв. наросканих наушница које се у различитим варијантама јављају на широком простору Балкана, у области Посавине, Подунавља, Подриња, у области око реке Неретве и нарочито подручја Далмације, већ од 10. и 11. столећа, најчешће током 12. века, али је њихова употреба посведочена и током 13. столећа (Т. LVI/1).¹⁰⁴⁹ Ревизијом старијих ископавања и њихових резултата у новијој хрватској стручној литератури пуна примена ове врсте наушница је померена у другу половину 13. и прву половину 14. века (са могућношћу и раније појаве судећи по налазима из некрополе цркве Св. Спаса),¹⁰⁵⁰ односно у рани слој готичке фазе, сходно налазима са других хрватских некропола.¹⁰⁵¹ У случају хрватских налаза нароскане наушнице нису налажене заједно са новцем, док су наше често налажене са византијским новцем 12. и с почетка 13. столећа.¹⁰⁵² Међу познатим примерцима постоје разлике у димензијама, врстама примењених материјала и техника, броју и изгледу коленаца и украса међу њима, што их сврстава у различите варијанте карактеристичне за одређена подручја, али генерално наш примерак на источној периферији њихове распрострањености припада врсти накита која се појављује са ширењем српске државе под Стефаном Немањом на исток. Идентичне нароскане наушнице, по броју и облику коленаца и украса између њих, налазимо на некрополама у Подунављу,¹⁰⁵³ а јужније у Бањи Прибојској и у Белој Цркви.¹⁰⁵⁴ Уз податак о дубини на којој је наша наушница нађена, поуздано је реч о налазу из неког од уништених гробова са источне стране из првог нивоа сахрањивања

¹⁰⁴⁹ Уп. Зечевић Е., *Накит из цркве Св. Богородице у Куришумлију*, 17-18 са нап. 33-34.

¹⁰⁵⁰ Jakšić N., Petrinec M., *Kasnorednjojekovno groblje*, 156. Верује са да нароскане наушнице исчезаву из гробова ове некрополе након појаве наушница с три јагоде (Исто, 151).

¹⁰⁵¹ Ibid., 156-158 са нап. 30-40 и Jakšić N., *Crkve na Vegovači*, 420, plan 2, Т. V-56; уп. Зечевић Е., *нав. дело*, 18 и нап. 37.

¹⁰⁵² Марјановић Г., *Један средњовековни гроб*, 217-219; Иста, *Трђане*, 86, сл. 182, Т. XXVII/1.

¹⁰⁵³ Марјановић-Вујовић Г., *Распрострањеност наушница наросканог типа*, 104 и сл. 2; Т. II/1, III/1 (Брестовик и Нови Бановци); Иста, *Један средњовековни гроб*, 218-219, Т. I/6 (Курјаче).

¹⁰⁵⁴ Janković M., *Vaňa kod Priboja*, 121, Т. LXXIII/10; Марјановић-Вујовић Г., *Распрострањеност наушница наросканог типа*, 102-103, Т. I/3.

образованом након обнове цркве у другој половини 12 столећа, односно у првој половини 13. столећа. Из истог хоризонта је и гроб из кога потиче фрагментована наушница од које се очувала велика јајолика јагода, украшена филиграном и гранулацијом (Т.LVI/2). Приликом инвентарисања у опису наушнице М. Љубинковић наводи да у прстеновима филигранске жице „као да је био“ уметнут камен или стаклена паста, што је засигурно била само њена претпоставка. Према објављеној грађи, осим ове, позната су ми само два примерка оваквих наушница са територије Србије. Један од њих је представљен такође фрагментованом јагодом, украшеном филигранском жицом и емаљем, нађеном у Ритопека крај Београда (датована у 15. век), док је пар фрагментованих наушница од позлаћеног сребра украшених гранулацијом нађен у гробу 228 некрополе цркве Св. Ахилија у Ариљу, који је датован у најстарији, преднемањићки хоризонт сахрањивања тј. у период од 9-11. столећа, управо према аналогним примерцима наушница са западног Балкана.¹⁰⁵⁵ Те наушнице са једном великом јајоликом неукрашеном или украшеном у техници филиграна и гранулације су бројне на некрополама у Хрватском приморју и њеном залеђу, као и с/з Босни и различито су датоване. У старијој стручној литератури и у радовима појединих истраживача из новијег времена оне се приписују периоду од средине 9., те кроз 10. век када су најбројније, па до у 11. столеће.¹⁰⁵⁶ Тек поједини аутори у новијој стручној хрватској литератури опредељују их у касније 12-13. столеће, сматрајући их типичним романичким гробним инвентаром.¹⁰⁵⁷ Ипак међу овим наушницама из хрватског приморја нисмо нашли идентичне нашем примерку, чак је мотив ромбоидних поља изведен гранулама најчешћи међу примерцима који у прстену филигранске жице имају уметнуто купасто испупчење са гранулом, какво наша наушница нема.¹⁰⁵⁸ Најближу аналогију према том украсу ромбоидних поља изведених гранулама налазимо у примерцима са гробља на локалитету Странче-

¹⁰⁵⁵ Милошевић Д., *Накит*, кат. бр. 279; Чанак-Медић М., *Свети Ахилије у Ариљу*, 77, 79, 81, сл. 48.

¹⁰⁵⁶ Čremošnik I., *Nalazi nakita*, 243, Т.I/1-2, 4-5; Teravica Z., *Ranoslovenska nekropola*, Т. VI/13,16; Miletić N., *Slovenska nekropola*, 143; Jurić R., *Nakit u srednjem vijeku*, 57, kat. br. 87-101; Petrinec M., *Dva starohrvatska groblja*, 200-201.

¹⁰⁵⁷ Jakšić N., *Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola*, 420, 423 i нар. 34, 432. У новијој студији о гробљима 8-11. века на подручју раносредњовековне хрватске државе, оне се анализирају и даље као најкарактеристичнији накит из гробова гробаља на редове с хришћанским начином уповавања и датују у период од средине 9. до првих деценија 11. столећа (Petrinec M., *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, 208-213, Таблица 310).

¹⁰⁵⁸ Ibid, Т. 177,1; Т. 180,4; Т. 230,5; Т. 266,2; Т. 292,1; Т. 293, 3; уп. Miletić N., *Slovenska nekropola*, Т. XX/117.

Горица код Цриквенице, које унутар филигранског прстена имају гранулу.¹⁰⁵⁹ С обзиром на појединачне ретке примере ових наушница на подручју Србије, њихова појава код нас се свакако може сматрати познијом у односу на бројне примерке са њихове матичне територије распрострања.¹⁰⁶⁰ Другом типу наушнице с једном јагодом, припада примерак пронађен уз остатке скелета из такође најстаријег средњовековног хоризонта, судећи по месту налаза, али и датовању овог типа наушница (Т. LVI/3). Она, наиме, припада групи наушница са већом кариком овалног облика на чијој доњој половини је навучена јагода/лопта састављена од две шупље ливене калоте, која може бити једноставна без украса или са различитим украсима, међу којима је најбројнија варијанта са јагодом украшеном псудогранулацијом. Оне се већином датују у 12. столеће, сматрајући се чак типичном врстом накита за то време у Србији.¹⁰⁶¹ Наушнице овог типа, у варијантама са украсом од гранула, псеудогранула или филигранске жице су бројне и међу накитом са бугарских некропола, датованих у период 12-14. столећа.¹⁰⁶² Куршумлијска наушница, према Д.Минић, због специфичног украса представља посебну варијанту наушница с једном јагодом, али је као и остале наушнице овог типа она датује у 12. век.¹⁰⁶³ У 13. столеће је, међутим, датован најлуксузнији сребрни примерак наушнице овог типа, чија је јагода украшена низом гранула, а који потиче из гроба 548 у Винчи.¹⁰⁶⁴ Још једна луксузна варијанта овог типа наушнице са сребрном јагодом украшеном прстеновима филигранске жице, из збирке Борског музеја, идентична је нашем примерку по карици од посребрене бакарне жице. Датована је у 12-13. столеће.¹⁰⁶⁵ Чини се да је наш примерак јединствен по врсти украса на јагоди, бар према мени познатој објављеној грађи. Управо би према том украсу, затим према самој форми наушнице, као и условима налаза, и уз поменуте луксузне примерке овог типа,

---

¹⁰⁵⁹ Petrinec M., *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, 46 и Т.148, 2.

¹⁰⁶⁰ Индиректну потврду за употребу ових наушница и касније од 11. столећа даје на пример налаз наушница овог типа на касносредњовековном гробљу код цркве Св. Спаса на Цетини, где се оне приписују првом културном слоју, који се завршава најраније средином или чак крајем 13. столећа (Jakšić N., Petrinec M., *Kasnosrednjovjekovno groblje*, 151).

¹⁰⁶¹ Минић Д., *Спирално увијена жица*, 77; уп. Марјановић-Вујовић Г., *Трњане*, 81 и Иста, *Један средњовековни гроб*, 218, Т. I/5; Милошевић Д., *Заштитна ископавања у Поповцу*, 118-119.

¹⁰⁶² Гатев П., *Средновековно селище и некропол*, 138, Таб. 8_{3г}; Георгиева С., Пешева Р., *Средновековен български некропол*, обр. 39/3, 7.

¹⁰⁶³ Минић Д., *Спирално увијена жица*, 77, Т. I/9.

¹⁰⁶⁴ Marjanović-Vujović G., *Necropole medievali Vinča*, Y 217/1.

¹⁰⁶⁵ Vuksan M., *Pregled srednjovekovnog metalnog nakita*, 85, 89, br. 5, Т. I-II/5.

датовање ове наушнице требало засигурно померити у 13. столеће. На то би посредно указивало и постојање тројагодне наушнице са средњом већом и бочним мањим јагодама које формирају густе низови спирално увијене жице, из гроба у Брестовику, као и једнојагодне наушнице из некрополе цркве манастира Св. Прохора Пчињског, која је по форми ближа Куршумлијској.¹⁰⁶⁶ Јагода чини и део украса још једне овде пронађене наушнице која припада типу висећих наушница с једном јагодом (Т. LVI/4). Оне су у стручној литератури познате и као наушнице у облику знака питања због лучно повијеног крака карике који се провлачио кроз ухо. Наушница из Св. Богородице спада у једну од варијанти овог типа наушница, које се међусобно разликују по врсти украса. Он може бити у виду скупине гранула или жица у облику коленца, гужве спирално навијене жице, шупље јагоде, и најчешће у комбинацији више њих. Украсни елементи су постављени на вертикалном крају, који је обавијен намотајима жице и може понекад имати и привесак. Овај тип наушница се јавља на територији Србије, највише у Подунављу, а ређе на локалитетима у Македонији.¹⁰⁶⁷ Датују се углавном у 12-13. столеће, мада се верује да су претежно коришћене у 13. столећу,¹⁰⁶⁸ али су познати и познији примерци.¹⁰⁶⁹ Но наушнице овог типа из Бугарске потичу са некропола датованих искључиво у 13-14. столеће.¹⁰⁷⁰ Нашем примерку је по врсти украса тј. комбинацији јагоде са гужвом спиралне жице на вертикалном крају који се завршава петљом, најсличнија наушница из некрополе у Лешју код Параћина, лошије израде са нешто мањом јагодом и издуженије форме, датована у 13-14. столеће, као и наушница из гроба 474 некрополе у Брестовику, која је датована у 12-14. столеће.¹⁰⁷¹ Према истим елементима украса, али и по димензијама и величини јагоде блиска јој је и фрагментована наушница са Новог Брда поуздано датована у другу половину 14. столећа, као и примерак из Рибнице са јагодом украшеном на специфичан начин - обавијањем нити жице, какав се налази и на

---

¹⁰⁶⁶ Ђоровић-Љубинковић М., *Висока Раван у Брестовику*, 387, сл. 2 (гроб 621, инв. бр. 3278, АЗРСВ НМ) и инв. бр. 2186, Народни музеј Врање, необјављено.

¹⁰⁶⁷ Минић Д., *нав.дело*, 77 са нап. 24-29; Манева Е., *Средновековен накит*, 54, Т. 17 -31/23 а, б.

¹⁰⁶⁸ Минић Д., *нав.дело*, 77.

¹⁰⁶⁹ Милошевић Д., *Средновековна некропола селу Лешју*, 158, Т. III; Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 41, кат. бр. 14.

¹⁰⁷⁰ Бъчваров И., *Јантрени некрополи*, 24, обр. 10; Бобчева Л., *Некропол*, 156, Т. XVI/348; Чангова Й., *Перник*, 140, обр. 123/9, 16 и др.

¹⁰⁷¹ Милошевић Д., *Средновековна некропола у селу Лешју* 158, Т. III; *Накит на тлу Србије*, кат. бр. 309.

луксузној рибничкој тројагодној наушници из 14. столећа.¹⁰⁷² По свему судећи, куршумлијска наушница припада гробу 13. века, односно вероватније с краја тог и током 14. столећа, уништеном приликом накнадних сахрањивања у простору у непосредној близини зидова цркве, јужно од ње. Најлуксузнијим примерцима средњовековних наушница би припадала сребрна карика наушнице којој данас недостају три јагоде (Т. LVI/5). Она припада тзв. кијевском типу луксузних позносредњовековних тројагодних наушница, познатом према бројним варијантама у изгледу и украсу јагода. Нађена је испод скелета мушкарца (?) у гробу 40 с јужне стране цркве, над којим је конструкција од камених плоча постављених на две воде. Како је скелет укопан у стерилан слој и како нису констатовани никакви други остаци костију, наушница се мора приписати овом гробу. Према облику и димензијама карике претпостављамо да су јагоде ових наушница имале облик сличан јагодама на пару наушница из гроба 127 на некрополи Немањине цркве Св. Пантелејмона у Нишу (датована у 12-13. столеће), која би јој била и најближа аналогија у сваком погледу.¹⁰⁷³ То су шупље јагоде састављене од две калоте, са украсом од филигранске жице у виду цветних латица, навучене на карик у доњем делу између густих навоја жице. Овај тип наушница иначе није тако карактеристичан за подручје Србије, док с друге стране он припада најбројнијој врсти наушница на простору Далмације и у њеном залеђу, чије је датовање у новијој стручној литератури знатно измењено. Наиме, сада се оне датују у касни средњи век и тзв. готичку фазу која одговара времену 14-15. столећа.¹⁰⁷⁴ У Србији је дакле ових тројагодних наушница знатно мање, посебно оних откривених приликом археолошких истраживања. Тако је засад одређена концентрација једне варијанте ових наушница, без или са украсом од филигранске жице на три једнаке лоптасте јагоде, на простору западне Србије, и оне су

---

¹⁰⁷² Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 41, кат. бр. 14; Минић Д., *Рибница*, Т. IV/3, 4 и Иста, *Nouvelle variante de boucles*, 169-170, sl. 1.

¹⁰⁷³ *Археолошко благо Ниша*, кат. бр. 224.

¹⁰⁷⁴ Jakšić N., *Pokušaj određivanja horizontalne stratigrafije starorvatskih nekropola*, 91-94; Jakšić N., Petrinec M., *Kasnosrednjovjekovno groblje*, 152-156, са нап. 10-14. Ове наушнице су на више некропола у Далмацији налажене с новцем, а чињеница да је у неким случајевима реч о старијем новцу, чак с краја 12. века, тумачи се анализом појединачних у односу на групне налазе новца и оптицај одређених новчаних врста (Исто, 153-156 са нап.).

датоване у период од 12. до 14. столећа.¹⁰⁷⁵ Све наведене чињенице, као и услови налаза куршумлијске наушнице дозвољавају њено датовање најпре у 14. столеће.

Прстење са овог локалитета припада најразноврснијој групи ситних налаза, и типолошки и према материјалу од ког је израђено. На простору коришћеном за сахрањивање и у цркви пронађено је укупно 25 прстенова. Само су два прстена нађена у самим гробовима током ископавања (гроб 13 и гроб 45). У слојевима ван гробова, али у групу налаза који би се могли сматрати инвентаром уништених гробова сврстано је 10 прстенова, док остали примерци прстења припадају већином налазима новијег доба, односно групи вотивног прстења. Сви примерци припадају мање луксузном прстењу, израђеном углавном од бронзе, док је мањи број, и то оног новијег прстења, ливено у месингу. Према изради и облику карике се може поделити у две групе - групу ливеног прстења тракасте карике отворених или преклопљених крајева и главе утопљене у њеној маси, односно групу ливеног прстења затворене карике и главе различитог облика и украса, према којима се сврставају у различите типове.¹⁰⁷⁶ Карактеристичним типовима средњовековног прстења припада прстен масивније плочасте кружне главе, наглашене украсом од гранула које су распоређене радијално, и са широм тракастом кариком украшеном имитацијом филигранске жице у ливењу по ивици и средини карике (Т. LVI/6). Према прстењу истог облика и начина украшавања датованом у 12. век, а пре свега према условима и месту налаза, овај прстен би представљао накит најстаријег средњовековног хоризонта сахрањивања у 12-13. столећу.¹⁰⁷⁷ У исти период се може датовати и прстен (Т. LVI/7), који се пореклом и хронолошки може везати за још два комада накита нађена вероватно у истом простору источно од цркве (Т. LVI/2 и Т. LVII/8). Овај прстен од бронзе или лошег сребра?, шире и масивније тракасте карике преклопљених крајева, на целој спољној површини украшене различитим геметријским и вегетабилним мотивима изведеним урезивањем и наглашеним употребом нијела, има такође своје аналогije у прстењу из инвентара гробова у Далмацији, датованим у период од 10.

---

¹⁰⁷⁵ Радичевић Д., *Средњовековно српско гробље*, 100-101 са нап. 42-45.

¹⁰⁷⁶ Зечевић Е., *Накит из цркве Св. Богородице у Куршумлији*, 21-31, сл. 9-10, 11/1-4 (типови 1-11).

¹⁰⁷⁷ Миленковић М., *Прстење Браничевске области*, 144-145, кат. бр. 5-6. Шире о томе у: Зечевић Е., *Накит из цркве Св. Богородице у Куршумлији*, 30-31 са нап. 102-107.

до 12. столећа.¹⁰⁷⁸ Основна разлика нашег прстена у односу на њему аналогно прстење је та што је израђен од лошијег материјала и што је на њему употребљен нијело, што би између осталог ишло у прилог нешто познијем датовању у односу на примерке из Приморја.¹⁰⁷⁹ Један од поменута два прстена откривена у гробовима је прстен широке масивне карике са представом лава на глави (Т. LVI/8). Пронађен је испод самог скелета у гробу 45, који је уједно и један од ретких гробова на овом месту датованих новцем у 12. столеће (са чанкастим новцем Манојла I Комнина).¹⁰⁸⁰ Паралеле овом прстену према облику и украсу налазимо у прстењу Подунавских некропола у Трњану (гробови 178, 186 и 268),¹⁰⁸¹ и Рипњу код Београда, чије је датовање у 12-13. столеће изведено према бројним примерцима прстења са истим мотивом пронађеним не само на територији Србије, већ и шире на подручју Македоније, Бугарске и Румуније.¹⁰⁸² Територијално најближи аналогни комади нађени су на гробљима Конопљара код Крушевца и Врбници код Призрена, док луксузнији примерак прстена ливеног у сребру, али кружне главе, потиче из гроба 44 на територијално и хронолошки најближој некрополи формираној око друге Немањине задужбине - цркве Св. Пантелејмона у Нишу.¹⁰⁸³ У гробовима обе поменуте некрополе у Нишу и Крушевцу, са врстама накита које их приближују међусобно, као и са некрополом цркве Св. Богородице, нађени су чанкасти новчићи византијских владара с краја 12. односно првих деценија 13. века. На прстену из нишке некрополе, судећи

---

¹⁰⁷⁸ Petrinec M., *Grobља od 8. do 11. stoljeća*, Т. 172,1; Т. 211.1, Т. 238,8; Т. 254,4. Сребрни прстен идентичног облика и исте композиције украса, коју чини комбинација геометријских орнамената и спиралне лозице, нађен је са више примерака једноставних бронзаних и сребрних каричица у гробу 1 уништеног раносредњовековног гробља на Горњем Вртлу у Тугарима (Ibid, 61, Т. 211.1.).

¹⁰⁷⁹ Ibid, 246, Таблица 317. Три од укупно пет комада аналогног прстења са хрватског подручја потиче са великих вишеслојних локалитета, на којима се сахрањивало до у позни средњи век, па и касније (Црквина у Бискупији, Беговача у Доњим Биљанима и Св. Спас на Цетини), као налази изван гробова или из гробова који немају друге налазе хронолошки осетљиве.

¹⁰⁸⁰ Тер. инв. 15/77 (Handy M. F., *Coinage and Money in the Byzantine Empire*, Pl. 16. 1-2).

¹⁰⁸¹ Марјановић-Вујовић Г., *Трњане*, 89, сл. 197. Тракасто прстење из Трњана је генерално датовано у 11-12. столеће. Сматра се да се у овако једноставној и шематизованој представи лава на тракастом прстењу наслућује исти мотив који постаје омиљен на познијем средњовековном прстењу, али у нешто сложенијој, слободнијој и разноврснијој представи, за чији се предложак узима представа лава на новцима српских владара.

¹⁰⁸² Фидановски С., Зечевић Е., *Средњовековна гробља у Рипњу*, 55 и 77 са нап. 93-96, сл. 12, Т. III, гроб 9/2.

¹⁰⁸³ Берић Н., *Средњовековна некропола*, 110, Т. I/5; *Археолошко благо Косова и Метохије*, кат. бр. 384; *Археолошко благо Ниша*, кат. бр. 229.

додуше према веома лошем цртежу,¹⁰⁸⁴ налазимо нешто једноставнију представу четвороножне животиње, изведену такође пунцирањем, али сама форма и начин израде прстена индицирала би да његово датовање, као и датовање нашег примерка, треба померити најраније у прве деценије 13. столећа.

Пет прстенова припадају једном истом типу, доста бројном у средњовековном накиту. Реч је о прстењу пуно ливене затворене карике чија је заједничка одлика пљосната неистакнута глава квадратног облика украшена различитим орнаментом, према коме смо наше примерке разврстали у две варијанте. Прву одликује украс од концентричних кружића, тзв. „окца“ или уместо њих мале јамице тј. убоди (Т. LVI/9-11), а у другој варијанти некакав линеарни орнамент (Т. LVI/12-13). Један од њих, који до данас није сачуван, нађен је у слоју шута којим је била испуњена унутрашњост грађевине јужно од цркве (Т. LVI/9). Важан податак при тумачењу материјала нађеног у овој испуни рушевине ове зграде је то да шут не потиче само са њених зидова, већ како се то види из теренског дневника, и из рушевинског слоја цркве, пошто је Анастасијевић у својим ископавањима у цркви и око њених зидова одбацивао земљу и распали рушевински грађевински материјал управо на ово место.¹⁰⁸⁵ Овај прстен, као и друга два истог облика и украса, откривена у конзерваторским радовима на цркви 1948. године, негде у појасу од 6м ширине северно, тј. с/и и источно од апсиде (Т. LVI/10-11), сигурно потичу из уништених гробова најстаријег средњовековног хоризонта сахрањивања на овом месту. То потврђује и бројно прстење старије варијанте овог типа на локалитетима у Србији, и ван ње које се приписује бијелобрској културној групи и датује у 10-11. столеће, али и прстење шире датовано у период 11-13. века које се налази и ван матичне територије распрострања бијелобрдске културе.¹⁰⁸⁶ Два поменута прстена са

---

¹⁰⁸⁴ Кораћ В., *Истраживање остатака*, 122, Т. IV/39 (овде се, међутим, наводи да је прстен израђен од бронзаног лима).

¹⁰⁸⁵ Уп. Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 58-59. У извештају о радовима 1973. године М. Љубинковић бележи и нанос земље испред јужне фасаде цркве (Вуловићев) и шут уз бочне зидове јужне грађевине, који представља нанос избачене земље формиран при ранијим истраживањима (Анастасијевића) у цркви, висине од 2 до 2,5м, уп. Љубинковић М., *Ископаванје комплекса Немањиних цркава*, 122.

¹⁰⁸⁶ Према форми прстена и броју од четири окца на глави налазимо му бројне паралеле са целог простора Србије и шире: Миленковић М., *Прстење Браничевске области*, Т. III/20, 21, 21, 23; Vuksan M., *Pregled srednjovekovnog metalnog nakita*, br. 6-7, Т. I-II/6-7; Марјановић-Вујовић Г., *Трњане*, Т. VII, гроб 91/5; Милетић Д. А., *Накит од XII до XV столећа*, 175, кат. бр. 16; прстење са

украсом од пет окаца са оближњег Св. Николе су им у сваком погледу најближа аналогија (уп. Т. XLI/5-6). Другој варијанти прстена истог типа, припада примерак који који на глави има видљив мотив крста проширених кракова, изведен урезивањем и ситним убодима (Т. LVI/12). Њему је готово идентичан обликом прстен пронађен истом приликом током конзерваторских и радова на уређењу простора око цркве, са сада истрвеним урезаним орнаментом на глави, који као и претходна три прстена овог типа припада инвентару неког средњовековног гроба (Т. LVI/13). Прилично заобљене и истрвене површине и углови ова два прстена, једва наглашене главе, крију сада једва видне кратке урезе у пределу рамена по чему им је сличан прстен са непознатог налазишта, али са украсом од четири окаца на глави.¹⁰⁸⁷ Овде ретким типичним представницима позносредњовековног прстења припада примерак чије се тачно места налаза не зна (Т. LVII/1). Реч је о масивнијем прстену пуно ливене карике, рашчлањене и профилисане форме, са истакнутом и издигнутом главом, на којој се обично налази некакав, најчешће линеаран геометријски урезан украс, као и на нашем примерку. Карактеристични елементи попут дугметастог задебљања у дну карике, као и степенасто профилисан врат и линеарни украс на глави, налазе се и на нешто мање масивном прстењу датованом од краја до 13. до 15. столећа.¹⁰⁸⁸ Због елемената као што су масивност, пластична проширења на карници и шестоугаони облик главе, он се приближава сребрном луксузном прстењу 14. и 15. столећа, често украшеном хералдичким мотивима, тако да се наш прстен може сматрати производом 14. столећа.¹⁰⁸⁹ Мање хронолошки осетљивом и најједноставнијем типу прстења припадају обичне карике различите профилације, овде заступљене у три примерка, међу којима су две средњовековне. Све три су су иначе облика обичне карике једнаке ширине, која је ношена у функцији венчаног прстена - бурме. Први прстен је у виду уже бронзане карике за коју немамо конкретне податке о месту налаза (Т. LVII/2), али која би профилацијом припадала најједноставнијој варијанти овог типа прстена познатој са средњовековних налазишта и изван

различитих локалитета, данас у инвентару Збирке раног средњег века НМ, инв. бр: 274, 620, 1544, 3210, 3317, 3789, 5430; Манева Е., *Средновековен накит*, Т. 77, 86/25.

¹⁰⁸⁷ Необјављено, прстен инв. бр. 5430 из Збирке раног средњег века НМ (за податке о прстењу из ове збирке захвалност дугујем колеги мр С. Фидановском).

¹⁰⁸⁸ Милошевић Д., *Накит*, кат. бр. 30 и 37; Крстић С., *Средњовековни накит*, 339, Т. IV/2; Милетић Д. А., *Накит од XII до XV столећа*, кат. бр. 66.

¹⁰⁸⁹ Милошевић Д., *нав. дело*, кат. бр. 163-172, 174; Мишковић Љ., *Из Збирке*, кат. бр. 8-9.

територије Србије.¹⁰⁹⁰ Истом типу вероватно припада други прстен чији нам је контекст налаза познат; наиме прстен је нађен у гробној земљи гроба 13, укопаног у близини с/з угла цркве.¹⁰⁹¹ На широј карици је био рељефан натпис, што је сада немогуће проверити, али судећи по положају и опису гроба највероватије је реч о средњовековном укопу, док би на основу типова накита којима ови налази припадају, било могуће датовање овог гроба у позни средњи век.¹⁰⁹² У једну варијанту типа прстена у виду карике би се могао условно сврстати још један прстен. То је прстен у виду карике која је на једном делу незнатно проширена и на том проширењу, које практично чини главу прстена, видљив је стилизован и јако истрвен урезани мотив лозице (Т. LVII/3). По месту и дубини налаза он би се, као и претходно описани прстен морао посматрати као прстен средњовековне форме, иако аналогни примерак нисмо нашли. Да се облик једноставне варијанте бурме, без икакве профилације и украса вековима није мењао показује прстен - бурма новијег датума (са жигом на коме се читају слова PS), који по форми наликује таквим средњовековним примерцима, али је шира и израђена од месинга (Т. LXIII/8). Она је уосталом откривена у прекопаном слоју шута у наосу током ревизионог испитивања тог простора цркве, што се потврдило и присуством грађевинског (комади подних плоча, шут, ексери, делови малтерна подлога) и другог разноврсног материјала (уломци фресака, окулуса, керамика), све до дубине од 70цм. Уз прстење из шута апсиде, које је нађено истом приликом, има сасвим други карактер (заветно прстење) у односу на прстење пронађено на простору некрополе (гробни прилози). На крају издвајамо прстен који типолошки

¹⁰⁹⁰ Поменућу идентичне примерке из збирки НМ са Новог Брда и гробља 12-14. века у Брестовику, уп. Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 79-83 са нап, кат. бр. 43; прстен из гроба 260 у Брестовику инв. бр. 3017, АЗРСВ НМ, необјављено. Да спада у врсту накита хронолошки неосетљиву показују примерци обичних карика, међу којима су неке од сребра, веома бројним у хоризонтима 10-11. столећа, али и позног средњег века на гробљима са подручја Србије (Станојев Н., *Некрополе X-XV века*, бр.140, 149, 153, 463, 535; уп. Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 79-83, кат. бр. 40-48), Босне (Ђеравица З., *Ranoslovenska nekropola*, Т. II/12, III/21, V/4, 6, 8, 14-15, VII/8, 32; Miletić N., *Slovenska nekropola*, 133) Хрватске (Petrić M., *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, 135 и Т. 142, 1-2; Т. 242-243, Таблица 315 и), Бугарске (Григоров В., *Метални накити*, 47, тип I.1; уп. Гатев, *Накити*, 42-43, тип I-1).

¹⁰⁹¹ Тер. инв. 18/69, без цртежа (Пк 2,2цм, Шк 3,5мм).

¹⁰⁹² Позносредњовековним примерцима припадају једна сребрна бурма са натписом у нијелу «вернога бог помаже» (ун. Пк 1,9цм, Шк 4,5мм) и два златна тракаста прстена-бурме од којих један с истим натписом (ун. Пк 1,7цм, Шк 4мм) нађени почетком 20. столећа у гробу под једним стећком у Врућици (Теслић) у Босни и Херцеговини (Скарић В., *Прстење из Врућице*, 183-184; уп. Ћremošnik I., *Nalazi nakita*, 257-258). За овај сребрни се наводи да је натпис рељефан, као код нашег примерка, односно да је позадина слова удубљена и испуњена нијелом.

има аналогije у позносредњовековном прстењу и прстењу насталом на традицији средњег века (Т. LVII/4).¹⁰⁹³ Иако нађен на истом месту са осталима, у слоју шута у апсиди, вероватно представља комад накита који потиче са простора некрополе из неког од уништених гробова 15, односно 16. столећа.

Уз прстење, другој врсти накита за украшавање руку припадају *наруквице*. У материјалу са овог локалитета сачувана су свега три примерка наруквица, које представљају два једноставнија и мање луксузна средњовековна типа. Све три су нађене у слојевима, али вероватно припадају налазима из, што је важно истаћи, дечијих гробова. Типу тракасте наруквице растављених крајева припада наруквица израђена од јако танког тракастог комада гвозденог лима, равно сечених крајева, без украса (Т. LVII/5). Наруквице овог типа, углавном израђене од бронзе, различитог пресека и облика крајева, најчешће су украшене убодима и урезима геометријске форме и веома су бројне у накиту са некропола 12. века. Гвоздене су једноставније форме и углавном без украса, нешто су ређе и јављају се упоредо са оваквим бронзаним, али и са другим врстама накита и новцем у истим гробовима.¹⁰⁹⁴ На некрополи Немањине цркве Св. Пантелејмона у Нишу нађена је тек једна тракаста бронзана наруквица, заједно са крстом реликвијаром у гробу 126, уз бројне наруквице од стакла каквих иначе нема на два гробља око топличких цркви.¹⁰⁹⁵ Две готово идентична примерка дечијих бронзаних наруквица представљају други тип наруквица сачињених од вишеструко савијене и упредене жице, са крајевима који се завршавају петљама. Једна је нађена у наосу цркве под подлогом и каменом плочом млађег пода (Т. LVII/6), а друга у поремећеном слоју код зидова јужне грађевине (Т. LVII/7). Припадају једној од најбројнијих и најзаступљенијих врста налаза у гробовима некропола са простору источног Балкана, посебно оних дуж Дунава, датованих углавном у 12. али и у 11. и касније, у 13. столеће.¹⁰⁹⁶ У великом броју су нађене и на простору Македоније, где се њихова појава и трајање ставља у доста широк период, од краја 10. до у

---

¹⁰⁹³ Бројно сребрно прстење са различитих локалитета датовано у период 14-15. века има исте елементе у форми и украсу са овим прстеном (уп: Милошевић Д., *Накит*, кат.бр. 23-24, 49, 51, 193-194; Милетић А. Д., *Накит од XII до XV столећа*, кат. бр. 24-25).

¹⁰⁹⁴ Зечевић Е., *Накит из цркве Св. Богородице у Куришумлији*, 31 и нап. 109-113.

¹⁰⁹⁵ *Археолошко благо Ниша*, кат. бр. 238 и 248.

¹⁰⁹⁶ Зечевић Е., *Накит из цркве Св. Богородице у Куришумлији*, 31-32 са нап. 114-120.

позни средњи век.¹⁰⁹⁷ Исти случај је и са бројним примерцима са територије Бугарске, које њихови истраживачи опредељују широко у период од друге половине 10. до у 14. столеће.¹⁰⁹⁸ Идентичне примерке од троструко упредене жице налазимо на релативно ближим некрополама, оној формираној око Немањине цркве Св. Пантелејмона у Нишу и на гробљу у Доњој Топоници код Прокупља.¹⁰⁹⁹ Ниједан од њих није нађен у затвореној и поуздано датованој целини, те у том смислу је веома важан податак о налазу нашег примерка у слоју са уломцима фресака у простору унутрашње припрате цркве, испод доњег и млађег нивоа подних плоча, у делу где је он сачуван *in situ*. Према бројним примерцима из гробова некропола и редак пример такве наруквице у гробу у цркви, као што је онај из гроба 18 у цркви Св. Ахилија у Ариљу, претпоставићемо да оба наша примерка представљају део инвентара уништених гробова, иако подаци из дневника не казују да ли је уз наруквицу у наосу Св. Богородице било и костију скелета. Збуњује околност да је то дечја наруквица и да је нађена под нетакнутом површином малтерне подлоге пода у цркви. Претпоставка да је и наш примерак представља налаз из гроба, изискује додатно разматрање.¹¹⁰⁰ Најпре, ако припада гробу у цркви тешко је објаснити како је доспела у слој шута који је послужио за равнање нивоа за подлогу новог пода, у време док је црква у служби, осим ако није нешто старији налаз; ако би је датовали у 12-13. столеће имали би потврду коришћења унутрашњег простора храма Св. Богородице за сахрањивање у периоду од почетка 12. до средине или краја 13. столећа, што би ишло у прилог закључку да у то време није ни имала манастирски статус. Ако је налаз из неког гроба изван цркве, то би подразумевало да је морао протећи дужи период од момента кад је стављена у гроб до момента кад се наша у шуту (девастација гроба је у овом случају морала имати везе са престанком сахрањивања на овом месту), што тек није могуће. На простору око цркве је откривено 11 дечјих скелета (2, б.б. 4, 8, 23, 27, 33-с новцем, 34, 38, б.б. 25, 42, 52), и два која

---

¹⁰⁹⁷ Манева Е., *Средновековен накит*, 74-75, Т. 58-63, Т. 104, 68/6.

¹⁰⁹⁸ Гатев П., *Накити*, 40, обр. 5, тип. VII (употребу ових наруквица датује доста широко од друге половине 10. до у 14. столеће); Borisov B.D., *Djadovo*, 280-285, fig. 337 i par. 164-168; Генова, *Средновековният некропол*, 79-80, обр. 14 (Плевен); Григоров В., *Метални накити*, 74-75, Обр. 101 и 119 (датује их у 11-13.в.); Нешева В., *Металообработване*, 194, обр. 53а (11-13.в.) итд.

¹⁰⁹⁹ *Археолошко благо Ниша*, кат.бр. 236-237; Трбуховић В. и Л., *Доња Топоница*, кат.бр. 3 и 16 (погрешно наведено да су од двоструко увијене жице. Трећа је од од дебље четвороструко увијене жице, кат. бр. 7).

¹¹⁰⁰ Зечевић Е., *нав. дело*, 32.

припадају одраслом дечјем узрасту (1, 9), од којих само један, и то једини добро очуваних костију, има новчиће коване крајем 15. односно са самом почетку 16. столећа. Остали су без налаза, већином дерутних костију, али неки о њих према положају у односу на друге који се тако могу одредити, припадају сигурно средњовековним укопима. У вези са датовањем поменутог млађег пода у цркви и фазе обнове, а на основу датовања ових наруквица на српским налазиштима (при чему ћемо занемарити примерак из ариљске цркве због неподударних података о месту налаза), може се закључити да се она најраније може сместити у последње деценије 13. столећа.

Међу предмете који представљају *укусне делове одеће* и условно речено накит, најбројнију врсту чине дугмад. Посебно је значајно дугме које се разликује од свих примерака пронађених на овом терену, а потиче са ископавања која су пратила конзервацију цркве 1948. године (Т. LVII/8). Сачувана је само једна калота са петљицом које према украсу од пластичних/калотастих испупчења унутар поља ромбоидног облика који образује филигранска жица, наликују наушницама са једном великом овалном јагодом (уп. Т. LVI/2). Оне нису чест налаз на нашем простору, али као и кад су у питању поменуте наушнице, налазимо их у већем броју на подручју западног Балкана, односно у Далмацији и залеђу, и у мањем броју у северозападној Босни.¹¹⁰¹ На исти начин украшена дугмад налазимо на три некрополе у Хрватској, на Горици у Странчама, Горичини у Придрази и из Солина, и сва су датована у период 10. до средине 11. столећа.¹¹⁰² Међутим, као и код поменутих наушница, услови и место његовог налаза, друга половина 12, евентуално почетак 13. столећа је најраније време у које би требало померити датовање нашег дугмета, јединственог као налаза на тлу Србије. Далеко су бројнија дугмад једног истог типа, која су нађена у гробовима у свим деловима порте где имамо интактне скелете. Реч је о типу лоптастих шупље ливених дугмади, укупно њих 16 који потичу из више гробова – три из гроба 17 (Т. LVII/9), три из гроба 24 (Т. LVII/10), осам из гроба 35 (Т. LVII/11) и два дугмета

---

¹¹⁰¹ Miletić N., *Slovenska nekropola*, 123-124 s nap.92, Т. XX/117, 141. Сматра да су ове јагоде с петљом служиле заиста као луксузна дугмета или привесци, насупротив мишљењу да су јагоде наушница прерађене и секундарно биле искоришћене као привесак.

¹¹⁰² Petrinec M., *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, Т. 156/2, 206/4 и 301/6. Више је налаза таквих великих дугмади украшених у комбинацији истих техника филиграна и гранулације на овом истом простору, а сва су приписана хоризонтима 10-11. века са хришћанским начином уповања (Исто, 256-258, Таблица 320).

из гроба 36 (Т. LVII/12). Према подацима из документације било их је још у три гроба истражена у претходним кампањама, које смо већ поменули - три дугмета у гробу бр. 12, три у гробу 13 из 1969. године и четири из гроба 15 из 1970. године, укупно још 10 (Т. LVII/13-15). Сва ова дугмад припадају најједноставнијем типу дугмета лоптастог облика састављеног од две шупље калоте спојене по хоризонтали, са мањом или већом петљицом различите профилације на једном крају. Према додатку - украсу који је начињен од гранула разликује се неколико варијанти тог типа. Додатни украс у виду грануле има дугме из гроба 12, више дугмади има купу гранула (једно из гроба 12, четири из гроба 15, једно из гроба 24), а на некима је гранулирани украс имитиран у ливењу-псеудогранулацијом (једно из гроба 17, четири из гроба 35). Налажена су у пределу ушију (гроб 35), врата (гроб 12 и 24) или груди (гроб 13), а само једно у пределу ногу (гроб 24), тако да припадају различитим комадима одеће. Већина је израђена од бронзе и мањих су димензија. Лоптаста дугмад са или без украса од гранула чине најбројнији тип дугмади и веома су чест налаз, пре свега у гробовима, на бројним средњовековним локалитетима у Србији и окружењу и датована углавном у период од 14. до 16. века.¹¹⁰³ Ретки су примерци таквих који су датовани у раније раздобље 12-13. века, међу којима треба посебно издвојити дугме из гроба 2 са некрополе око Немањине цркве Св. Пантелејмона у Нишу, поздано датовано чанкастим новцем,¹¹⁰⁴ мада има и оних познијег датовања која су већих димензија (17. и 18. столеће).¹¹⁰⁵ Такође, кад је реч о дугмадима мањих димензија са гранулираним украсом у врху изведеним у ливењу (дугмад из гроба 17 и 35), треба напоменути да су она налажена уз лоптасту дугмад поуздано датовану у раздобље позног средњег века, али и да су у широкој употреби и након тог периода.¹¹⁰⁶ Наша дугмад су скромна и по врсти материјала и величини, као и

---

¹¹⁰³ Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 123 и нап. 218-220, кат. бр. 98-104.

¹¹⁰⁴ Иако је ретко када наведен начин израде (шупље или пуно ливено), што је од пресудног значаја за датовање поменућемо да су обична лоптаста дугмад евидентирана у гробовима датованим новцем или другим типовима накита у 12-13. столеће: Спасић Д., *Средњовековна некропола «Код гробља»*, 160, 165, Т. I/8; Марјановић-Вујовић Г., *Трњане*, сл. 152-153 (Т. IX-X/129; Т. XXV/331, Т. XXVI/333); Кораћ В., *Истраживања остатака*, 110, 156, Т. X/156; Паровић-Пешикан М., *Љубичевац-Гламија*, 139 (гроб 7, сл. 131/5-10).

¹¹⁰⁵ Минић Д., *Остава накита*, 24-26, нап. 3-12; Џуњак М., *Смедеревска тврђава*, 145-146 и нап. 20-34.

¹¹⁰⁶ Радичевић Д., *Средњовековно српско гробље*, 102-103, Т. I/10, 14, 18. И овде на оближњој некрополи око цркве Св. Николе, из гроба 293 под стазом, имамо поуздан средњовековни примерак овог дугмета (Т. XLII/9). Али такође дугмад овог облика чине већину налаза, углавном

украсу, и појава истих је забележена у гробовима припадника монашке заједнице око других манастирских цркава – Петрова црква у Расу, Св. Ахилије у Ариљу, Градац, Св. Ђорђе у Дабру и итд.¹¹⁰⁷ У случају гроба 24 сопоћанске некрополе, међутим, према броју (20) и распореду дугмади уз скелет (уз лакатну кост и на грудима) гроб је приписан неком непознатом властелину због аналогичности дугмади на одећи једног (властелина) од двојице браће (други у свештеничкој одежди) из ктиторске композиције у Рамаћи.¹¹⁰⁸ Из само овог примера јасно је колико су битни подаци о тачном броју, месту и контексту налаза. Као што је речено, гроб 15 са дугмади и фрагментованом звездицом, као и за гроб 13, у коме је поред дугмади откривен и прстен у облику бурме са натписом !?? (који се такође није сачувао), и према положају и дубини укопа припадају средњовековном хоризонту сахрањивања на овом месту. За неколико гробова са налазима дугмади смо пронашли податке о полној припадности покојника, тако да их има у мушким (17, 24, 36), и у једном женском гробу (35).¹¹⁰⁹ Поред ових бронзаних, у гробу 36 с леве и десне стране карлице мушке индивидуе пронађена су два лоптаста дугмета од олова, пуно ливена и фрагментована (Т. ЛП/12). Таква оловна дугмад су нађена гробовима са других српских некропола, поуздано датованим у 14-15. столеће.¹¹¹⁰ У сваком случају када дугмад представљају једине налазе у гробовима на некрополи дугог трајања, она не могу бити поуздан хронолошки параметар, односно ретки су типови дугмића чија се појава везује за

као јединих или у комбинацији са иглама- укосницама с лоптастом главом у гробовима позносредњовековне некрополе на локалитету «Над Лугом» у селу Дрмно код Пожаревца, на којој се сахрањивало све до у другу половину 18. века (Богосављевић Д., *Касно средњовековна некропола*, 48-49).

¹¹⁰⁷ Љубинковић М., *Некропола цркве Св. Петра*, 206, гроб 28 (и.б. 5213, Т. XVI/4), 29 (и.б. 5215, Т. XVI/7); Цуњак М., Јордовић Ч., *Некропола цркве светог Ахилија*, 235, сл.3; Јуришић А., *Градац*, 69 (калотаста! дугмад у једном гробу); Бунарџић М., *Каталог археолошких налаза*, кат. бр. 146-149.

¹¹⁰⁸ Јуришић А., *Сопоћани*, 64.

¹¹⁰⁹ Зечевић Е., *Накит из цркве Св. Богородице*, 33 где је наведено да таквим подацима не располажемо. Накнадном провером документације пронађене су за одређене гробове одреднице о њиховој полној припадности, које овде наводим у табели 2.

¹¹¹⁰ Из једног гроба некрополе главне градске цркве на Новом Брду потиче 35 идентичних оловних дугмади, такође сачуваних без петљица и поуздано датованих у 14-15. столеће (Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 129). Једно такво дугме с петљом из гроба 5 око цркве Св. Николе у Шумнику код Рашке је нађено са новцем угарског краља Жигмунда, кованог у периоду између 1390-1427. (Булић Д., *Жупа Брвеник*, 75, Т. 83/7; уп. Тошић Г., *Црква Св. Николе у Шумнику*, 33, 35). Из два гроба некрополе 12-15. века у Брестовику потичу различити типови оловних дугмади, од којих три из гр. 288 су слична куршумлијским (инвентар АЗРСВ у Народном музеју у Београду, необјављено. Захваљујем колеги мр С. Фидановском на уступљеним подацима).

кратак временски период, што се види и из примера са оближње некрополе цркве Св. Николе.

Можда би делу појасне гарнитуре припадала и једна обична гвоздена алка кружног пресека и отворених крајева (Т. LVII/16), у непоремећеном (?) слоју током ископавања унутрашњости јужне грађевине. Алка оваквог уобичајеног облика, као и оне које немају отворене крајеве, гвоздене или чешће бронзане, хронолошки су неосетљиве и чест су археолошки налаз. Осим тога гвоздене алке спадају у вишенаменске предмете и без јасног контекста налаза њихова употреба се тешко може утврдити, тако да уколико не припадају затвореној целини или групном налазу карактеристичних и хронолошки осетљивих налаза немогуће их је и временски одредити. У погледу нашег примерка реч је о случајном налазу, судећи по осталим налазима, вероватно унутар рушевинског слоја грађевине, тако да немамо поуздану потврду њене припадности средњовековној фази локалитета.

Постојање неколико комада *накита новијег доба* потврдило је да се овде сахрањивало све време док је и црква била у служби, док посебну групу, а уједно и најбројније налазе накита овог доба, чини прстење остављано на урушеним зидовима цркве као заветни дар.¹¹¹¹ То прстење 18-19. века је пуно ливене затворене карике са главама различитог облика и украса, израђено углавном од месинга, ређе од лоше бронзе и стилски доста уједначено. Заједничка одлика им је украс изведен ливењем и урезивањем и ненаглашена глава изједна ливена са кариком готово у њеној равни, али са разликама у облику које су омогућиле да их раздвојимо у више типова са варијантама.¹¹¹² Једној групи припадају примерци разврстани у две варијанте једног истог типа, чију главу красе орнаменти биљне и геометријске стилизације изведени урезивањем и псеудогранулацијом (Т. LXIII/4 и 5).¹¹¹³ Један од њих је нађен заједно са турским новчићем 19. столећа и то приликом испитивања темеља јужног зида источног травеја, пред апсидом.¹¹¹⁴ Њима паралеле налазимо у прстењу из оближње некрополе цркве Св. Николе, као

---

¹¹¹¹ Два прстена са ранијих радова Б. Вуловића заведени у збирке НМ (инв. бр. 549 и 567), и више комада нађених при систематским археолошким ископавањима (тер.инв. 3/72, 10/73, 13/77, 14/77, 31/77, 32/77, 33/77, 34/77, 35/77, 36/77).

¹¹¹² О типологији ове групе прстења више у: Зечевић Е., *Накит из цркве Св. Богородице у Куришумлији*, 25-31, сл. 10/1-10 и 11/4.

¹¹¹³ Прва варијанта овог типа је прстење тер.инв. 33/77, 35/77, инв. бр. 549 и 567, а друга тер. инв. 31/77.

¹¹¹⁴ Иванић Б., *Накит*, кат. бр. 52 (16. век); Зечевић Е., *Накит из Цркве Св. Богородице у Куришумлији*, 27, сл. 10/4 и нап. 88 (крај 18-19. век).

и више или мање удаљених локалитета.¹¹¹⁵ Потврду позном датовању даје управо један прстен овог типа са Св. Николе јер је нађен у нивелирајућем слоју над плочником простора између кула припрате, насутом најраније у последњим деценијама 17. столећа, судећи по налазу новчића из 1662. године, као и још неколико из површинских слојева црквеног дворишта и у рушевинском слоју којим је затрпана унутрашњост зграде палате северно од цркве.¹¹¹⁶ Неколико прстенова квадратне главе међусобно различита по облику карике и неким елементима украшавања, су сродна по форми и украсу на рамену те и стилски блиска прстењу сврстаном у претходни тип (Т. LXIII/6-7).¹¹¹⁷ Паралеле им такође налазимо у накиту са простора некрополе Св. Николе и других налазишта у Србији и у њеном окружењу, датованом у период 17-19. столећа.¹¹¹⁸ Два прстена различито обликоване главе припадају овој стилски и хронолошки уједначеној групи прстења, као и прстен-бурма са жигом на коме се читају слова PS на унутрашњој страни карике, који се по форми, као што смо напоменули, не разликује од средњовековних карика (Т. LXIII/8).¹¹¹⁹ Недостају препознатљиви типови накита 16-17. столећа, каквих има на Св. Николи (прстење, игле), као и новци 17. века, међутим постојање надгробних споменика типа усадника указивало да је овде током тог столећа могло бити сахрањивања, дакле у исто време када у манастиру Св. Николе имамо значајнији број мирјанских гробова.

Бројност и врсте средњовековног накита који је овде откривен на простору гробља, као што је напоменуто, били су повод за посебну анализу. На жалост нисмо у ситуацији да је упоредимо са стањем на другим манастирским гробљима, јер нису систематски истраживана. Показали смо да мишљење М. Љубинковић и Г. Марјановић-Вујовић, да се овде сахрањивало и у 10-11. веку према аналогијама и важећем датовању неких типова накита није одрживо, али и да се нека

---

¹¹¹⁵ Иванић Б., *нав.дело*, кат. бр. 53; Цуњак М., *Средњовековно прстење*, сл. 28; Милетић А. Д., *Накит од XII до XV столећа*, кат. бр. 22 прстен у инвентару АЗПСВ Народног музеја из околине Новог Брда (инв.бр. 4575, необјављено) и овде из цркве Св. Николе у Куршумлији, тер.инв. 215/68 и 240/68, 251/68, 258/68, 373/69.

¹¹¹⁶ Прстен тер.инв. 215/68 (уп. Т. XLIII/7) нађен уз новац Луја XIV припада најраније поздано датованим примерцима овог типа (уп. нап. 206 у поглављу 2.3.4.).

¹¹¹⁷ Прстење издвојено у тер. инв. 10/73, 34/77, 36/77, 3/72.

¹¹¹⁸ Иванић Б., *нав.дело*, кат. бр. 59; Цуњак М., *Средњовековно прстење*, сл. 29; Бељкашић Љ., *Прстење*, сл. 15-16; прстен из Св. Николе тер. инв. 50/72 (уп: Зечевић Е., *нав.дело*, 27-28 са нап., сл. 10/ 6- 9, тип ба-б).

¹¹¹⁹ Тер. инв. 32/77, 13/77 и 14/77; уп: Зечевић Е., *нав.дело*, 28 са нап. 96-97, сл. 10/10, 31 са нап. 108, сл. 11/4.

размишљања истраживача могу потврдити. С друге стране већи број налаза и врсте накита који потичу из гробова, девастираних или сачуваних у првобитном положају, међутим, подстакли су размишљања и на тему карактера гробља, односно цркве у средњовековној фази њеног живота, али и на анализу појаве и значаја њиховог налаза на овом месту. Из помињаних разлога контекст налаза за једну количину предмета који представљају део инвентара гробова је остао непознат, али типолошка анализа је показала да су представници врста накита карактеристичног за широки простор Балкана, тј. територија држава насељених словенским живљем које су биле под већим или мањим утицајем Византије у то време. Налази тог накита, наиме, нису бројни ван тих територија, напр. на простору Мађарске, тј. готово да их нема западно од граница области у којој су живели Срби и Хрвати. Али и ту се могу уочити неке разлике. Тако су нарукнице од упредене жице о наушнице с округлом јагодом и псеудогранулацијом бројне и на локалитетима у Бугарској и Македонији, али потпуно недостају на простору западно од Мораве. Нароскане наушнице се јављају на широком простору централног и западног Балкана насељеном такође српским и другим словенским живљем, али их је напр. у знатно мањем броју у Македонији, нема их у Бугарској, док их у Посавини и северно од Дунава има у веома малом броју. Запажа се и да неке овде пронађене врсте накита, које се јављају на подунавским некрополама као нпр. различите варијанте наушница са једном лоптастом јагодом (наушнице у виду знака питања и кружне карике са јагодом на доњем делу), нису откривене на подручју Далмације, у долини Неретве и у Босни, у областима око реке Дрине, значи да нису постојале везе у том правцу, већ у супротном. Наушнице, које се иначе типски лакше могу класификовати и препознати као карактеристичне за одређено подручје у односу на друге врсте накита, омогућавају још неке закључке. Поменуте нароскане наушнице, с обзиром на територију на којој су забележене, указују на исти укус и моду на поменутом широком простору Балкана који је, у периоду од 11. до средине 13. века у коме се оне појављују, био у оквирима различитих држава (Угарске, Византије, Бугарске и Србије). Тројагодна наушница у варијанти овде присутној само донекле указује на исту појаву, с обзиром да је то врста омиљена и изразито бројно заступљена на једном одређеном простору (Далмација и Босна и Херцеговина и веома ретко источно од

Дрине), у односу на које се налази у Србији морају посматрати као периферна појава. Појава једне такве овде на Св. Богородици, као и нешто старије нарискане наушнице, сведочи о њиховој употреби од стране локалног српског живља и уз прстење украшено „окцима“ заиста пружају слику заједништва материјалне културе на једном доста широком словенском простору, како је то раније закључила М. Љубинковић. Та јединственост заједничке традиције је временом, сагласно променама историјско–политичких прилика, губила или добијала на интензитету, да би током позног средњег века била обогаћена различитим и препознатљивим „националним“ обележјима, и то у смислу формирања и подлагања одређеном стилу и моди (отуд одредница „српски“ у дубровачкој архивској грађи за накит рађен по поруџбини са српско тржиште, али какав се израђује и у локалној средини, пре свега у градским занатским центрима, као што је напр. Ново Брдо или Јањево).¹¹²⁰ На крају поновићемо да налази наушнице с једном крупном овалном јагодом и на идентичан начин украшеног дугмета, као и богато украшеног прстена у виду карике преклопљених крајева представљају појединачне ретке и готово непознате врсте у накиту са територије Србије. Како не располажемо тачним условима налаза, с обзиром да су откривени истом приликом у истом простору, могло би се претпоставити да представљају налазе из једног гроба припаднице вишег сталежа овде сахрањене у периоду пре 12. столећа, судећи према аналогном материјалу са западних простора Балкана. Закључак да ипак не припадају том добу се намеће због чињенице да појава овако луксузних комада накита ван простора који је њихово матично тло распрострањености не може бити истовремена, као и због недостатка било каквих других доказа да се овде сахрањивало пре 12. столећа, када је археолошким истраживањима и налазима потврђено и да се црква тек користи. Уосталом реч је ипак о оновременим доста луксузним примерцима тих врста накита, који дуго могу бити у власништву било због саме своје вредности, било као вредан комад породичног, наслеђеног или дарованог накита, због чега у оваквим случајевима не могу а ргиогі бити поуздан репер за датовање гробне целине и гробља у целини. На крају поменућемо да постоји видна разлика у разноврсности и типовима наушница овде нађених у односу на наушнице са Св. Николе, где је иначе

---

¹¹²⁰ Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, 147-153 са нап.

процентуално број средњовековних гробова у односу на број истих са налазима накита мањи - напр. у гробовима око Св. Богородице нема шупље ливених лунастих наушница 15. столећа карактеристичних за источни Балкан, али има старијег накита особеног за западни Балкан.

3.4.6. Опека

У анализирању на који је начин, у ком обиму и када је обновљен трикохнос, важно је размотрити податке који се тичу налаза опека на овом локалитету. Њихове димензије се крећу у мерама од 28-30x34,5-37,5x4-5цм. Везиване су дебелим спојницама малтера ширине 7 цм, што одговара техници *opus signinum*.¹¹²¹ У свим радовима који помињу овдашње налазе опека са жиговима - ознакама мајстора циглара и радионица, углавном рељефно изведеним, али и урезивањем (сигма, крст, пентаграм, словне ознаке и сл.) - доказивано је да је реч о опекама са карактеристичним рановизантијским цигларским знацима (Т. LVIII/1-3).¹¹²² При томе се наводе опеке са истим ознакама нађене и на локалитету Главш(ч)инска Чука,¹¹²³ идентификованим са насељем Ad Herculem (првом станицом од Ниша на путу Naissus-Lissus), али и овде у Куршумлији – на цркви Св. Николе.¹¹²⁴ Посебно интересовање је изазвала

---

¹¹²¹ Стричевић Ђ., *Рановизантиска црква*, 189.

¹¹²² Исто, 189-19; Вуловић Б., *Конзервација Богородице*, 69; Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 44.

¹¹²³ Стричевић наводи да су исте опеке са крстом, хризмом и натписом MAVRIANVS нађене у рушевини триконхалне цркве и међу **остацима** mutatio Ad Herculem на Главшинској Чуки, а да осим знака хризме који се употребљавао, према Mambougu, од почетка 5. до средине 6. најкасније, и епиграфске одлике писма одговарају натписима 6. столећа (Стричевић Ђ., *Једна рановизантијска опека*, 18). Прве податке о опекама с овог локалитета даје Ђорђевић Р.Т., *Градиште на Главшинској Чуки*, 106-108 са нап., и сл. 3-4 (квадратне са странама до 25цм, дебљ. 3-4 цм, без податка о тачном месту налаза). Локалитет се јавља под различитим именом (Глашиначко/Главшинско/Главшчинско Кале/Чука) и није археолошки истраживан (Милинковић М., *Нека запажања*, 168-169. Грешком је наведен положај локалитета на ушћу Косанице у Топлице, мада је на сл. 1 тачно уцртан).

¹¹²⁴ У студији М.Чанак-Медић и Ђ. Бошковић уз цртеже опека стоји нетачно да су то опеке *извађене из зидова* цркви Св. Николе и Св. Богородице (Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 23 и сл. 5 и 44-45, на сл. 5, 95), а осим тога важно је напоменути да су на поменутом сликама аутори грешком приказали опеке из Св. Богородице уз приказ опеке из Св.Николе, односно да се уз текст о Св. Богородици нашла табла са цртежима опека углавном са Св. Николе, што се види простим упоређивањем са идентичним цртежима код Вуловића од кога су и преузети (Вуловић Б., *Конзервација Богородице*, сл. 3 и 4 на стр. 69). То је јако важно јер М.Чанак-Медић и Ђ. Бошковић опеку са именом MAVRIANUS затим помињу у градиву Св. Николе, а она **тамо не постоји**, тако да се на тај погрешан податак позивало и у каснијим тумачењима појаве опеке са MAVRIANUS у три (!) Немањине задужбине (*Благо манастира Студенице*, 33). У сваком случају реч о опекама из рушевина, што заиста и значи са зидова, али само за десетак опека са знацима из

поменута фрагментована опека са знаком крста, хризме и делимично сачуваним натписом који је различито читан као **Maurilnus**¹¹²⁵ или **Maurianus**,¹¹²⁶ али који је према свим елементима датован у 6. столеће (Т. LVIII/2a). Налаз ове опеке на Немањиној Богородичиној цркви у Куршумлији (триконхосу), али и у Богородичиној цркви у Студеници више пута су биле предмет расправе, али потпуни одговори нису дати.¹¹²⁷ У свим радовима у којима су анализирани опеке са ових локалитета остало је много тога недореченог и нејасног, а општа замерка би могла да се односи на изостанак података о тачном налазу опека са наведеним ознакама и у Студеници, али и на Св. Богородици. Посебна пажња је при том поклоњена опекама са именом **Maurianus**, при чему је у другом плану био податак о месту њиховог налаза.¹¹²⁸ Иако би ова тема захтевала подробнију анализу

Св. Николе имамо конкретне податке о месту налаза (Т. XLIV/1, 4). Вуловић у опису архитектуре Св. Николе на једном месту наглашава да опека овде *употребљена за зидање* у већини случајева на једној страни има готово идентичне знаке онима са опека на триконхосу и Богородичиној цркви у Студеници (Vulović B., *Crkva Sv. Nikole*, 10).

¹¹²⁵ Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 54 и сл.5.

¹¹²⁶ Тако их читају Васић, Валтровић и Ђорђевић, уп: Стричевић Ђ., *Рановизантиска црква*, 190 и нап. 20, сл. 8.

¹¹²⁷ Ђ. Бошковић верује да су опеке са три Немањине задужбине изашле из истог калуца, те изводи закључак или да су на све три цркве радили исти мајстори, или да је материјал узиман са локалитета на којима је радила иста група мајстора. У разматрању овог проблема он износи могућност, и поред тога што историјски извори помињу Немању као њиховог ктитора, да су можда сва три објекта старија, што задире у суштину генезе рашког стила (Бошковић Ђ., *Нови моменти*, 183-184). Ненадовић први помиње опеку са именом **Maurianus** из Студенице, али је не приказује нити наводи где је тачно нађена, будући да се опеке са знацима аналогним оним са топличке Св. Богородице користе само у зидању тамбура тј. унутрашњих делова зидова грађених у наизменичним редовима опеке и сиге, који су споља озидани мермером); он закључује да су опеке употребљене за зидање све три Немањине цркве прављене у истом калуцу уз недоумицу да ли су оне прављене баш за ове објекте или су донете са других старијих грађевина (Ненадовић С., *Нови моменти*, 182-183). Поново је Ђ. Бошковић уз Б. Вуловића изнео тезу да су опеке са овим знацима и натписом рановизантског порекла, а у Студеницу доспеле са неког касноантичког-рановизантијског локалитета на коме је радила иста група мајстора, или чак са таквог локалитета који је могао постојати у самој Студеници, а да су делом онда коришћене у радовима на обнови цркве у Немањино доба (Бошковић Ђ., Вуловић Б., *Царичин град-Куршумлија-Студеница*, 175 и даље). С друге стране, Стричевић у инсистирању на датовању ових опека у период од почетка 5. до средине 6. столећа тј. у епоху великих Јустинијанових градитељских подухвата, њихову појаву на сигурно млађим споменицима сматра секундарном употребом старијег грађевинског материјала. Истраживачи су, по њему, били заведени погрешним схватањем да рушевине триконхоса представљају остатке Немањине Св. Богородице, па су натпис са ових опека сматрали за име неког циглара из краја 12. века (Стричевић Ђ., *Једна рановизантијска опека*, 184). На крају појава такве опеке у тамбуру Студенице се сматра доказом да је ову Богородичину цркву и куршумлијску цркву Св. Николе (!) градио исти Градитељ, уз ангажовање једне групе циглара, можда из истог места (Јовин М., Јанковић М., Темерински С., *Студеница*, 33).

¹¹²⁸ Опека са **MAVRIANUS**, чију фотографију Анастасијевић приказује (Т. LVIII/2a), потиче из рушевине, а то би се могло рећи и за опеку са истим потписом, коју као други налаз такве са локалитета помиње Вуловић (уп. Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 51, 54 и сл. 5 и Вуловић Б., *Конзервација Богородице*, 69, сл. 3). У документацији са каснијих археолошких ископавања нацртане су бројне опеке са „жиговима“ (Т. LVIII/1), али не и опека са именом

сходно садашњим сазнањима о опекама са знацима, изнећемо одређена запажања према подацима којима располажемо:

1. Већина истраживача сматра да су опеке рановизантијске. Опека са неким од тих знакова (крст, хризма, пентаграм, нека слова грчког алфабета) заиста има на оближњем и истовременом Царичином граду, у чијим грађевинама и архитектонској декоративној пластици налазимо најближе узор триконхосу у Куршумлији (уп.Т. LIX/1-2).¹¹²⁹ Ове ознаке се сматрају типичним за раздобље 5-6. столећа, али тамо нема помена опеци са именом *Maurianus*.¹¹³⁰ На опекама базилике 6. столећа на локалитету Бреговинско Кале код Прокупља има опека са рељефним знацима (крст, звезда, слова), што се по истраживачима сматра одликом тзв. Солунског круга утицаја, али опеке са именом *Maurianus* ту нису забележене, мада има једна са рељефно отиснутим монограмом (уп. Т. LIX/3).¹¹³¹ Опеке са неким истим знацима (крст, круг издељен на сегменте) има на поменутој Главшинској Чуки уз оне са именом *Maurianus* (уп. Т. LVIII/5), као и у градиву (секундарно употребљене) оближње Латинске цркве.¹¹³²

2. Појава рановизантијских опека са истим натписом *Maurianus* у градиву две Богородичине цркве - студеничке гробне Немањине задужбине и друге куршумлијске за коју се мисли да ју је он обновио знатно пре студеничке, од којих само друга има фазу 6. столећа, морала би да се тумачи њиховом секундарном употребом. То значи да су узете са неког старијег објекта, иначе би у супротном значило, како је претпостављано да су средњовековне (тј. наменски прављене за цркве 12. столећа). У том случају тј. ако опеке потичу са рановизантијског објекта, морали би претпоставити само код Студенице постојање таквог локалитета у рушевини у близини, а он (за сада) није утврђен, нити је познат уопште налаз опеке исте ознаке са тог подручја. Јер употреба у зидању триконхоса, односно у његовој обнови/зидању топличке Св. Богородице је логична - нађена на лицу места тј. затечена у зидовима или рушевини триконхоса 6. столећа који се обнавља. Опеке са истим именом имамо на Главшинској чуки,

---

Maurianus. Податак о тачном месту налаза студеничке опеке („извађеној из јужног допозорника западног прозора на тамбуру“) налазимо у студији о архитектури Богородичине цркве у Студеници (Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 95).

¹¹²⁹ *Царичин град III*, 88-99, fig. I, 41, 44-45.

¹¹³⁰ Јеремић М., *Опеке Царичиног града*, 221-225 и сл. 5.

¹¹³¹ Исти, *Рановизантијска базилика*, 131, сл. 9.

¹¹³² Ђорђевић Р.Т., *Градиште на Главшинској Чуки*, 106-108 са нап., сл. 1-4.

која је још удаљенија од Студенице него Куршумлија. Део натписа МА.. са фрагментоване опеке пронађене на Грчкој базилици на супротној обали Топлице испод Марине куле, на мање од 0,5км у правој линији од куршумлијског триконхоса, тешко да можда може бити још један налаз опеке са овим натписом, јер није у негативу и веома сличи једној таквој из Студенице (уп. Т. XLIV/4 и Т. LIX/5). Произилази да опеку са ознаком исте радионице/мајстора можемо везати за уже подручје Топлице. Међутим нови моменат у анализи ових опека представља налаз две фрагментоване опеке истог натписа на Милентији, локалитету у истоименом селу код Бруса на Кобаонику, утврђеном комплексу са црквом једне варијанте моравске школе, изграђене крајем 14. или вероватније у првој половини 15. столећа (Т. LVIII/6а).¹¹³³ На овом локалитету до сада нису откривени ни налази ни објекти рановизантијског доба, а за зидање цркве је уз тесане комаде пешчара коришћена у мањој мери и опека.¹¹³⁴ Међу њима издвајам неколико фрагментованих са већ познатим знацима крста у различитој стилизацији, али и опеку посебног облика (за полуступце на фасади, Т. LVIII/6в) коју смо већ видели овде на цркви Св. Николе и на Св. Богородици Хвостанској, на којој се јавља и рељефно слово Пси кога има на опекама локалитета 6. века (уп. Т. LVIII/2б, 3, LIX/2, 4), али и познијих Св. Николе и Студенице (уп. Т. LVIII/4, LIX/6г). Да ли то онда значи и да опеке овог облика представљају рановизантијске опеке?

3. Ако су опеке са знацима рановизантијске (хризма, А преломљене црте којих има само овде и на свим локалитетима 6. столећа) и коришћене секундарно, то би у зидању цркве Св. Николе у Топлици, која се сматра неспорно грађевином 12. столећа, логично била искоришћена опека са оближњег триконхоса, а то само може значити да је триконхос у то време био у рушевини. Нелогично би, наиме, било да се са триконхоса који се обнавља односи опека за градњу друге цркве која се истовремено гради, осим ако оне нису грађене у исто време. То би могло да се закључи да триконхос и није обнављан тада, већ касније тј. да је Немања цркву Св. Богородице заиста дигао на другом месту, напр. онако како је то Стричевић претпоставио. У сваком случају ове опеке би посредно потврђивале, оно што

¹¹³³ Томић Г., *Једна варијанта*, 259; уп. Катанић Н., *Декоративна камена пластика*, 231.

¹¹³⁴ Опека у инвентару АЗПСВ, инв. бр. 5720, необјављено. Опека је нађена само у градњи цркве и до сада није пронађена у рушевинском материјалу других објеката на локалитету.

олтарска преграда такође указује, да је црква Св. Николе прва зидана и то у било којој верзији њеног датовања (било да је реч о старијој грађевини коју је Немања затекао и обновио дозиравањем припрате са кулама или да је реч о цркви коју Немања из основа зида) и независно од тога да ли је триконхос обновио Немања или неко од његових наследника. Све то стоји уколико се опека са истим знацима не прави све то време (од 6-12. столећа), а из овде наведеног ће се видети да се то не може тврдити.

4) За употребу рановизантијске опеке истих ознака и *натписа* у тамбуру куполе на Богородичиној цркви у Студеници морало би да постоји и неко друго објашњење осим оног које нас се нуди – проста секундарна примена. Познато је да је конструктивно решење куполе византијско насупрот романичком начину клесања и украшавања фасаде, портала и прозора; да се кубе цркве по томе што је омалтерисано и окречено разликује од цркве која је споља озидана мермером и да је једино у градњи куполе и поткуполне конструкције коришћена поред сиге и опека, међу којом је и она са знацима и именом Маурианус (уп.Т. LIX/6а). Овако зидано кубе се сматра првобитним, барем његов доњи део.¹¹³⁵ Са тих конзерваторских радова С. Ненадовића 1952. године из куполе је извађено (!) још неколико фрагментованих опека са урезаним и рељефним знацима крста, али и различитим словним знацима од којих неке заиста имају паралеле у ознакама поменутих локалитета 6. столећа (уп.Т. LIX/6б-г).¹¹³⁶ С обзиром да се порекло опеке с натписом Маурианус тешко може тражити на доста удаљеном топличком подручју, остаје нејасно зашто би за зидање тамбура била узимана опека са евентуалног старијег објекта у близини (који иначе још увек није регистрован) будући да је увек једноставније припремити нов материјал за грађење него разиђивати и расчишћавати рушевину да би се дошло до некакве количине употребљиве опеке.

5. Много је једноставније објаснити појаву опека истих цигларских ознака, односно са истим именом мајстора на ова три храма, ако претпоставимо да није реч само о рановизантијским већ да међу њима има *средњовековних* опека које су посебно прављене за потребе градње цркава у 12. веку. Наравно треба претходно

¹¹³⁵ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 95-96. Уп. Ненадовић С., *Нови моменти*, 181-183 и Јанковић М., *Затворене археолошке целине*, 8.

¹¹³⁶ У инвентару АЗПСВ, инв. бр. 2505-2507, 2509-2510, необјављено.

нагласити да је и досада истицано да све овде пронађене опеке са знацима нису рановизантијске, већ и античког и средњовековног порекла, али и увек да је опека са натписом *Maurianus* касноантичког односно рановизантијског порекла.¹¹³⁷ Такође је важно истаћи, а углавном је изостављено, да је натпис *MAVRIANUS* на свим поменутих налазима опека урезан на исти начин, у свежу глину у два реда и у негативу, што значи да је ова опека за разлику од осталих са знацима имала можда функцију *печатне* опеке (шта се онда с њом обележавало?). Судаћи по приказаним опекама из студеничке Св. Богородице, која нема фазу ранију од 12. столећа, тешко је издвојити међу њима оне са типично средњовековним ознакама, а да их нема у материјалу овде приказаних локалитета 6. столећа. То би могли бити само словни знаци који се могу везати за ћирилску епиграфику, као нпр. у делу натписа СЕК, судаћи по облику слова С, а који налазимо и на опекама из куршумлијске Св. Богородице (уп. Т. LVIII/3 и LIX/5). С друге стране неки исти знаци су присутни на свим локалитетима 6. столећа, а нема их у Студеници (А са преломљеном цртом, хризма, нека слова грчког алфабета и монограми), те је јасно да је и већина знакова општа и да се јављају и на локалитетима 6. и 12. века (крст и пентаграм у различитим стилизацијама, линије изведене прстима, поједина слова). Сматрајући је средњовековном истраживачи Богородичине цркве у Студеници узимају појаву опека са именом *Maurianus* на Немањиним црквама управо као потврду ангажовања једне групе циглара, можда и из истог места, овде у Студеници након добро обављеног посла на Св. Николи у Куршумлији.¹¹³⁸ Да ову опцију не треба одбацити показују још неке чињенице. Димензије, боја и структура опека на Св. Николи и Студеници су приближно исте, тј. различите су у оној мери у којој се и комади са Св. Николе међусобно разликују.¹¹³⁹ Такође

¹¹³⁷ Стричевић Ђ., *Једна рановизантијска опека*, 184; Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 23-24 (Св. Никола), 44 (Св. Богородица), 95 и сл. 9-10 (Студеница).

¹¹³⁸ Јовин М., Јанковић М., Темерински С., *Студеница*, 33. Без обзира што је наведен Св. Никола, на коме као што сам напоменула нема опека с овим именом, закључак стоји и кад је у питању Св. Богородица у Куршумлији. Такве опеке са Главшинске Чуке аутори студеничког каталога не помињу. Остаје отвореним питање појаве опеке са натписом *Maurianus* на том локалитету који није никада ископан и нема археолошки дефинисану стратиграфију, мада је давно изречено и усвојено да је реч о римском и рановизантијском граду са остацима дуплих бедема и полукружних кула, као и грађевина унутар града (Славетић О. А., *Белешке*, 171-172, сл. 2-3).

¹¹³⁹ Ристић М.М., Ћирковић М.С., Кораћ Р. В., *Опеке*, 32-33. Опеке на Св. Николи су: 34,4x28,3x55,2 цм; 36,8x2x4,8цм; 38,3x29x5,1цм; 36x28,3x4,8цм; 38x25,5x5,3цм; 37x27,3x4,2цм. Димензије студеничке: 33x28x5,5цм. У односу на опеке из других манастира оне показују највећу међусобну сличност, нарочито у дебљини и величини, као и у односу ширине и дужине.

димензије опека са знацима из базилике 6. века у Бреговини се уклапају у димензије опека из Св. Николе.¹¹⁴⁰ На крају димензије опека (оне обичне грађевинске) са Царичиног града су такође међусобно различите и знатно осцилирају, тако да се истиче да се не може издвојити јединствен и стандардизован формат опеке са овог локалитета.¹¹⁴¹ Као такве оне се такође уклапају у све поменуте мере опека са наших локалитета, а да су оне различите међусобно показују и примерци изабраних опека са куршумлијског триконхоса (Б), различитих димензија и боје печења (Т. LVIII/2б-д). Поред тога упоредном хемијском и другим анализама састава и структуре опеке из Св. Николе и Студенице показало да се по разним параметрима разликују и не припадају истој групи,¹¹⁴² али то не значи да их нису могли израђивати исти циглари. С друге стране, судећи по извесној количини могућих средњовековних опека са знацима, као и начину грађења очуваних зидних платана и олтарске преграде цркве Св. Богородице, средњовековна обнова је морала захватити затечене зидове очуваних до горњих нивелета и односила би се на „уграђивање“ олтарске преграде и зидање горњих партија зидова и конструкције куполе (настављању зидања од висине до које су сачувани зидови старије цркве морало би претходити скидање редова опека до нивоа чврстог градива, а то се морало дешавати у горњем појасу који није сачуван до новијег времена). Уз то појава опека са знацима у испуни пећи за креч (иако се не помиње који су знаци на њима уочени) и у слоју изнад ње потврђују ону претпоставку да у првој средњовековној обнови црква није имала бочне анексе.

Сада знамо да опека са Мауринаус има и у на једном локалитету који географски стоји између Куршумлије и Студенице, те би на тој линији требало тражити њено радионичко порекло. Поред тога што се и овде показало да само опеке, па и оне са ознакама, без других археолошких налаза не могу бити поуздан репер за датовање објеката потпуно је јасно (нарочито на вишеслојном локалитету) од коликог је значаја прецизно евидентирање и картирање места

---

¹¹⁴⁰ Јерemiћ М., *Рановизантијска базилика*, 131 (димензије су: 34x28x5цм; 35,5x27,5x5цм; 36,5x28,5x5цм).

¹¹⁴¹ *Царичин град* III, 80-81, fig. I, 39. Димензије опека на поменутој триконхалној цркви Е изван градских зидова износе: 39x29x5; 33x32x5 и 31x28,5x4 цм; Јерemiћ М., *Опеке Царичиног града*, 216 и сл. 4.

¹¹⁴² Ристић М.М., Ђирковић М.С., Кораћ Р. В., *Опеке*, 40-96. Таб. II, IV.

налаза покретног материјала на лицу места током археолошких радова, јер како се овде показало недостатак те врсте запажања у доброј мери може да обезвреди резултате археолошких и конзерваторско-рестаураторских радова.

3.4.7. Фреске

С обзиром на значај који имају, чини се да фрескама цркве Св. Богородице није посвећивана довољна пажња од стране њених истраживача. Између осталог пропуштена је могућност да се пре урушења олтарске преграде, на којој су фреске највећим делом биле сачуване, изрши њихова детаљнија анализа. Подаци о фрескама ове цркве су стога непотпуни, различити и опречни. С друге стране до данас се сачувао само мали део фрагмената издвојених у систематску збирку током последњих археолошких радова.¹¹⁴³ Уз податке у белешкама на теренским скицама и у дневницима последњих археолошких радова у могућности смо да изнесемо нека запажања.

Подаци Ризнића представљају прву белешку о остацима фресака на иконостасу. Он помиње живопис изнад средњег пролаза иконостаса, на коме се виде два „салика“ у округлом пољу. Један носи натпис *сѣа прѣа вла...богорода*, а од натписа другог лика је видео само поједина слова. Међутим, **испод** овог уочио је **други, старији слој живописа**.¹¹⁴⁴ Да су тада фреске на иконостасу биле јасно видљиве и читљиве потврђује белешка из извештаја Милутиновића и Валтровића, али изостаје њихов опис, као и податак Каница који само бележи да се на средњем вишем луку виде остаци фрески са ликовима, а испод попречне греде на ужим странама стубова и слике светаца са кружним натписима.¹¹⁴⁵ Код њих нема помена фресака на другим местима, вероватно из разлога што су зидови цркве били под рушевином. Анастасијевић у извештају са својих радова бележи такође остатке живописа, уз опис да се над царским дверима, на зиду лука виде два наспрамна људска лика, од којих десни (јужни) можда држи цркву у руци; на левом понавља натпис прочитан од Ризнића који он види другачије (ГРК и испод тога С). Претпоставио је да ако се ктитор слика код двери да је

¹¹⁴³ Уломци фресака са ископавања 1972, 1973, 1976. и 1977. године (укупно 297) издвојени су из гомиле материјала са различитих локалитета пронађеног у депоу нишког завода и пренети у НМ у Београд са осталим материјалом са ове топличке цркве. Предати су на чување у Галерију фресака.

¹¹⁴⁴ Ризнић Ст. М., *Дописи. Из Куриумлије, Црква Св. Богородице*, 150.

¹¹⁴⁵ Каниц Ф., *Србија*, 311.

десни лик можда Немања (држи цркву), а лево, према деловима натписа ГРК (ом) С(рблем) - цар Душан (Т. LX/1).¹¹⁴⁶ За „нешто“ сачуваног живописа из **припрате** он претпоставља да је то каснији, а да се **стари изгледа** налазио дубље под њим.¹¹⁴⁷ И Стричевић се бавио фрескама из Св. Богородице, на основу којих изводи и закључке о датовању тј. фазама обнове на цркви. На видљивом делу живописа олтарне преграде он је, наиме, наводећи податке Ризнића и Анастасијевића, у тобожњем Душановом лику видео представу пророка Соломона, а насупрот њему Давида са црквом у руци, који се због везе с Благовестима сликају у 13. веку на тријумфалном луку (јер се Богородица и Гаврило у то време сликају јужно од олтарске преграде).¹¹⁴⁸ Иначе овакво тумачење ликова на олтарској прегради је у новије време прихваћено и уграђено у тезу о подизању (да ли и осликавању?, прим.а) тривилона од стране Стефана Првовенчаног, као другог ктитора Немањине Богородичине цркве и вези те градње са личношћу његове мајке Ане.¹¹⁴⁹ Уз анализу облика олтарске преграде, коју сматра свакако млађом од такве у Св. Николи, и потврду С. Радојчића да је њен **старији** (!?) слој живописа типичан за 14. столеће, ове податке Стричевић потом износи као аргумент за датовање обнове триконхоса у 14. столеће.¹¹⁵⁰ Будући да је С. Радојчић видео преграду пре рушења, дакле непосредно на терену, несумњиво је да су постојала два слоја живописа, али осим што по њему млађи датира у време касније од 14. века остаје нејасно како је он видео оба слоја? Без икаквих података на шта се односи старији, а шта је сачувано на млађем, тешко је ускладити све ове податке јер по природи ствари видљив је требао бити млађи слој живописа. Зид срушеног иконостаса са северне стране цркве у шуту затекао је Б. Вуловић пред почетак конзерваторско-истраживачких радова 1948. године и белешком на скици само констатовао да су били очувани мали фрагменти фресака у овалу средњег лука троделне олтарске преграде. Осим ових он помиње још фрагментарно сачуване остатке фресака у висини сокла јужне конхе и на левој страни од улазног портала првобитне цркве, уз податак да су оивичене

¹¹⁴⁶ Ст.плоча А683 (архива НМ).

¹¹⁴⁷ Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 51.

¹¹⁴⁸ Уз податак да се на каснијим дрвеним иконостасима пророци сликају на горњем делу крила царских двери, закључује да се ове представе на прегради куршумлијског триконхоса налазе у једном прелазном положају, уп.. Стричевић Ђ., *Средњеveковна рестаурација*, 207-208.

¹¹⁴⁹ Стевовић И., *Историјски извор и историјско уметничко тумачење*, 84-85.

¹¹⁵⁰ Стричевић Ђ., *нав. дело*, 208-209.

малтером.¹¹⁵¹ На једној његовој теренској радној скици из те године уцртан је положај и грубо нацртан орнамент са већег комада фреске при соклу зида зазиданог ј/и угла јужне конхе, односно иза дозиданог ступца - изведен браон бојом на светло окер позађу (Т. LX/2).¹¹⁵² Међу до данас сачуваним фрагментима фресака нађено је свега 2-3 уломка са сасвим светло окер слојем, а потичу из шута којим је испуњена унутрашњост јужне зграде и прекопаних слојева уз њене зидове, а један уломак готово беличастог позађа са траком светло плаве и бордо боје потиче из јаме у јужној згради, сви дакле из слоја рушења.¹¹⁵³ С обзиром да се верује да је доградња зиданих стубаца у угловима конхи у вези с ојачавањем зидова који су носили кубе Немањине Св. Богородице,¹¹⁵⁴ оне би по томе припадале првобитном живопису старије триконхалне цркве; а то би онда значило и да је било фреско осликавања цркве у три периода, јер се помињу још два средњовековна - из Немањиног доба (иконостас) и познијег, из 14. века, кад је дограђена припрата. Мишљење да постојећи источни пар база представља у ствари зидане супедионе конструкције које су носиле сликане или камене иконе Богородице и Јована Крститеља пред олтарском преградом (Стефана Првовенчаног), би усложнило проблем по питању фаза осликавања (биле би три средњовековне – Немањина, Стефанова на прегради ? и познија из 14. века).

М. Љубинковић се није посебно бавила фрескама ове цркве, али је сумирајући резултате својих радова на Немањиним црквама изнела да је зидани иконостас био сликан (ако не и зидан) у 14. столећу, потврђујући Стричевићеву претпоставку.¹¹⁵⁵ При бележењу фрагмената фресака нађених при ревизионом копању у наосу 1977., из веће количине нађене у шуту, за инвентар је издвојен уломак са **два слоја фреско малтера**, али не и конкретно место где је нађен.¹¹⁵⁶ Осим њега на самом зиду у с/з углу наоса, испод првобитне нивелете пода, сачувао се *in situ* део фреске са зеленом бојом (сл. 138). За нас је битан податак о уломцима фресака у рушевинском слоју под *in situ* подлогом млађег пода у наосу јер потврђује овај податак да је наос фреско осликаван барем у два наврата (млађи

¹¹⁵¹ Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 59.

¹¹⁵² Скица 6/1948 (архива Нишког завода).

¹¹⁵³ Сист.зб. 5/73, 10/73 и 6/73.

¹¹⁵⁴ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 41-42 и сл. 4 (уп. са сл. 7-10 где су приказана лежишта само у источним угловима ?).

¹¹⁵⁵ Поровић-Љубинковић М., *Немањине цркве у Топлици*, 102.

¹¹⁵⁶ Дневник од 26. 07.1977. године, тер.инв. 22/77.

под је спуштен и том приликом су зидови поново осликани, што потврђује *in situ* уломак фреске на зиду испод нивоа првобитног пода, уп. сл. 134). Из материјала сачуваног на том месту издвојено је, наиме, 38 уломака фресака у светлим нијансама сивоплаве, мрке и бордо боје, какве су иначе налажене у највећој количини и у слојевима шута ван те интактне површине, што је последица прекопавања (T.LX/3). Он би тако припадао живопису који мора бити старији од друге половине 13. столећа јер се нашао у слоју с материјалом којим је извршено нивелисање подлоге за постављање млађег пода, након чега је овај простор поново фреско осликан (спуштањем нивоа пода вероватно у исто време кад је и дозидана припрата, током 14. столећа). Судаћи по сачуваној црно-белој фотографији олтарске преграде (T.LX/1), где се на јужној страни северног лука види линеарна орнаментална бордура (орнамент укрштене две спиралне линије лозе, који формира већа поља и мања бочна испуњена спиралним завијуцима и листовима-бршљана?) која је заиста структуром у различитим стилизацијама позната у живопису 14. столећа из наших цркава,¹¹⁵⁷ имали би потврду живописања олтарске преграде (и наоса) и у ово доба. Немамо археолошку потврду живописања цркве након тога (односно млађег слоја који је Стричевић констатовао).

Очувана фреска у дну западног зида првобитне цркве и пиластра у с/и углу *припрате* коју помиње Вуловић, при чему је у самом углу очуван орнамент бордуре који повезује фреске на поменути зидовима угла, поуздан је доказ да су фреске у припрати рађене у време по њеној доградњи, односно да западна фасада цркве у првобитном изгледу није била фреско осликана (сл. 139). У материјалу којим располажемо немамо уломке живописа из припрате, али је током ископавања 1977. констатовано да се одмах изнад дела очуваног пода у с/з углу припрате, на висини од 15цм изнад пода, налазио остатак фреске. Занимљиво је да приликом ових ревизионих радова у припрати, где се такође копа делом кроз већ прекопане слојеве, нема помена ниједном уломку фреске из тих слојева. Не рачунајући домишљање Д. Анастасијевића о могућа два слоја, из свега произилази да је припрата имала један слој живописа настао вероватно негде у 14. столећу.

---

¹¹⁵⁷ Страла Св., *Орнаменти*, бр. орн. 110 (Краљева црква у Студеници), 197 (Дечани), 242 (Пећка Патријаршија).

3.4.8. Камена пластика

Неколико комада *архитектонске и декоративне пластике* нађено је приликом ископавања на различитим местима у објектима и ван њих, али ниједан у првобитном положају. Како нису сачувани, веома штуро описи и цртежи не дозвољавају нам било какве претпоставке о њиховом месту и функцији, те ће само бити побројани. У ископавањима 1969. године у шуту поред јужног профила сонде I, на дубини 70-80цм, нађена су два фрагмента камене пластике са стилизованим флоралним орнаментом (Т. LX/4).¹¹⁵⁸ На истом месту нађен је фрагментован обрађен камен који профилацијом одговара конзоли (Т. LX/5).¹¹⁵⁹ Трећи уломак је имао облик животињске главе и нађен је у прекопаном простору припрате, где му вероватно, као и претходном уломку, треба тражити и првобитно место (Т. LX/6). У каснијим радовима готово да нема помена оваквим комадима. Тек у с/з углу подрумске просторије јужне зграде приликом откривања подних плоча, нађен је међу камењем који чини нивелирајући слој – подлогу пода и фрагмент стуба од белог мермера, са „спољашне стране обрађен канелурама“ (вишеугаон).¹¹⁶⁰ Уколико би се радило о колонети, будући да слично профилисане мермерне стубове који су чинили део бифора цркава налазимо у црквеном градитељству средњовековне Србије,¹¹⁶¹ његова секундарна употреба у подлози пода ове грађевине би указивала на неку обнову прозорских отвора на цркви, најпре у припрати када су оштећени делови архитектуре замењени новим. Да је пластике било ипак више пре првих радова на локалитету, сведочи податак М. Ризнића да су приликом копања јаза за воденицу испод цркве нађени и „резани радови од камена“.¹¹⁶² У том погледу важна је Стричевићева белешка о налазима архитектонске пластике моравског стила у оближњој воденици, који су доспели са неке порушене цркве и које је навео као потврду обнови цркве Св. Богородице у 14. столећу, што би по свему било извесно.¹¹⁶³

¹¹⁵⁸ Димензије већег фрагмента 17x14 цм, мањег 10x6,7 цм, тер.инв. 9/69.

¹¹⁵⁹ Тер. инв. 10/69.

¹¹⁶⁰ Димензија: III (П?) 20-21цм, сачувана В 15,3цм (тер. инв. 12/73).

¹¹⁶¹ Нешковић Ј., *Бурђеве Ступови*, 86-87, цртеж 45-46; Катанић Н., *Декоративна камена пластика*, 49 и сл. 12, 55 и сл. 22 (Лазарица), 70 и сл. 12 (Раваница) итд.

¹¹⁶² Ризнић Ст. М., *Црква Св. Богородице*, 149.

¹¹⁶³ Стричевић Ђ., *Немањине задужбине*, 79. То су уломци које помињу и описују и Валтровић и Милутиновић, додајући податак да су са те воденице пренети у Куршумлију код цамије, и да су на њима видљиве фигуралне и орнаменталне композиције сличне оним на архиволтама и розетама у Каленићу и Руденици (Милутиновић С.Д., Валтровић М., *Извештај*, 460-461). На једној од скица

Што се тиче *надгробне камене пластике* први Ризнић бележи, према причи мештана, да је у рушевинама било плоча и да су разнете у воденице. Даје опис једне од разнетих плоча са Св. Богородице са натписом, коју је нашао оштећену у селу Доњи Крчмари.¹¹⁶⁴ Плоча димензија 40x65cm је била уоквирена паралелним линијама. Горе има три хоризонталне урезане линије, а две са стране, тако да се на месту где се секу су два „сасредсредна“ круга као украс, а испод горњих линија натпис **СЪТРЪКОЮНОУЮ**, испод опет две хоризонталне линије па испод **ЗРМДМЦА**. Гробне плоче на које је наишао током својих радова описује и Д. Анастасијевић. Он каже да су многе од њих и тада вириле из земље и да је то просто камење без икаквих знакова на себи, а да се само на неколико плоча види „изрезан“ крстић и на два-три одломка остаци натписа.¹¹⁶⁵ На основу читања натписа са једног (од тих?) делова споменика определио се за тезу да је Немања ову цркву подигао за калуђере, тј. да према томе то не може бити женски манастир који Немања подиже и да га треба тражити на другом месту. Тај натпис потиче са фрагментарно сачуване усађене плоче (њен горњи десни угао) на којој он чита: (П?)**ИВЪЛЪ**:... **М..П...** (**ЧРЪ**)**ИЦЪ**:... **ИЛЪ**/ ГР (Т. LXI/1).¹¹⁶⁶ На снимку ове плоче из сачуваног дела натписа се углавном препознају слова која је он уочио, али је смисао и тумачење натписа доста смело, између осталог што, колико ми је познато, натписи са речју којом се означава монашко лице као такво не постоје.¹¹⁶⁷ Надгробне плоче у цркви и ван ње, уз сасвим штуре податке

Б. Вуловића из 1948. године се виде два фрагментована профилисана камена шестоугаоног пресека, можда од венца(?), дим. 155x37cm и 51x36cm (архива нишког завода), што је и једини податак ове врсте са његових радова.

¹¹⁶⁴ Ризнић Ст. М., *Црква Св. Богородице*, 149-150 са нап.

¹¹⁶⁵ Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 52. На стакленој плочи из документације НМ у Београду налази се снимак треће плоче већих димензија, која је заведена под овим локалитетом уз остале снимке цркве (А 681). На њој се види натпис очуван у 19 редова у пољу означеном урезаном линијом. Плоча је судећи по фотографији нађена *in situ* (?) јер се види укопана до горње површине, практично у нивоу терена, али њу би Анастасијевић морао поменути у свом раду. У консултацији са др Г. Томовић предочено ми је да постоји основана сумња да је то снимак плоче са овдашњих локалитета (у доста тешко читљивом натпису се помиње година 1382, а на другу половину 14. столећа упућују и палеографске одлике писма). Чињеница је да плоче са натписима у оволико редова нису честе код нас, па се ипак некако намеће питање да ли то може бити плоча с натписом у 19. реда коју помињу и Ризнић и Милићевић, али са годином 1343. из Св. Николе?

¹¹⁶⁶ Ст. плоча Б1249 (архива НМ).

¹¹⁶⁷ И на другој фрагментованој плочи (чији снимак не постоји) са урезаним крстом и остатком натписа **ИЦА** он верује да би то било од (**ЧРЪ**)**ИЦА**, те отуд закључак да би то били споменици са гробова калуђера, а не калуђерица (Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 55 и сл. 6).

помиње и Б.Вуловић у својим радовима.¹¹⁶⁸ Осим цртежа плоче (?) са мотивом крста и волута, као и натписа са друге две, нема никаквих податка о њиховом положају (Т. LXI/2-3, 5).¹¹⁶⁹ Из читљивог дела натписа са једне од њих сазнајемо да: **м(есе)ца августа (в) дн престаџи се раб божји јо(ван) именов...**(Т. LXI/3). Занимљив је што се у натпису јавља уместо уобичајеног зовом реч *именем* који је редак, па се напр. налази на ктиторском натпису хумског кнеза Мирослава из цркве Св. Петра у Бијелом Пољу из 12. века, али и плочи Марине Витославе у поду припрате у Дечанима, која је умрла 1374. године,¹¹⁷⁰ којој наликује и морфологијом слова, као и дебљој плочи закошених ивица из Петрове цркве, која је такође стајала над гробом неког властелина Предислава из 14. столећа, у монаштву Јована.¹¹⁷¹ Иста плоча је током ревизионих археолошких ископавања (1969) нађена у пробном рову 1 који је ишао средином простора припрате на запад. У опису стоји да је то фрагмент тање плоче димензија 80x68 цм, неправилног облика и дебљине од 5-8 цм, са натписом у четири дела, али је сада њен препис од М. Љубинковић дат другачије: **...гн(о)тца(?)августа(в)дн(е)/ престаџи се даб(о).е/ б (о?).+ои нме/ не..** (уп. Т. LXI/4). Овај натпис је веома значајан јер би имали потврду гроба замонашеног световног лица, који је каквим богоугодним делом заслужио да се сахрани овде у цркви, негде током 14. столећа. По подацима које оставља Анастасијевић гробова је било у припрати, који су откопани као и они у цркви и ван ње, али иако помиње и надгробне плоче из тих белешки се не може закључити да ли је нека од њих стајала у цркви.¹¹⁷² Како је ова плоча откривена у поремећеном слоју у припрати, у којој је Вуловић копао само ров уз источни зид припрате (без помена икаквих плоча), али након прекопавања Анастасијевића у истом простору, не може се утврдити где је првобитно стајала.

¹¹⁶⁸ Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 60. Уз друге комаде камене пластике и опеку и неколико надгробних плоча је унесено и распоређено између зидова цркве, што потврђује да су се пре тога налазиле изван цркве, вероватно у простору ближе зидовима на коме је вршио нивелације.

¹¹⁶⁹ Вуловић Б., *Конзервација Богородице*, 68, сл. 1. У овом (другом) извештају са тих првих конзерваторских радова он само бележи да је осим (ситних покретних, прим.а) налаза откривено и неколико надгробних плоча са непотпуним натписима или без њих. Из свега се може закључити да оне нису откривене *in situ*.

¹¹⁷⁰ Томовић Г., *Морфологија*, 37 и бр. 10; 80 и бр. 67.

¹¹⁷¹ Поповић Д., *Надгробни споменици*, 54, сл. 3; уп. Љубинковић М., *Некропола Цркве св. Петра*, 195-196, Т. XI/2 и XXV/2.

¹¹⁷² Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 52-53.

Ван цркве, током археолошких радова прве године (1969), копањем у сонди I се открићем првих *in situ* надгробних плоча, тек на 70 цм од површине терена, дошло и до података о стратиграфији овог дела терена. При том треба имати у виду, судећи и по податку да се са прва три откопа скидао новоформирани хумусни прекопани слој како би се сишло на приближно првобитни ниво уз саме зидове, да би средњовековни ниво са овим плочама јужно од цркве, негде у ширини јужне куле био за 30 см нижи. То потврђује и врста и количина материјала, међу којима и рецентна керамика и стакло, али и надгробни споменици, у шуту са великом количином фрагментоване опеке и малтера скиданих до појаве надгробника у првобитном положају, на 70цм дубине. Пронађено је више комада надгробних споменика различитог облика, израђених од различите врсте камена и типски и хронолошки разноврсних. Најпре је на 20цм дубине у источном делу сонде, у слоју шута, нађена већа необрађена камена плоча изнад растуреног гроба (б.б. 2), а у југозападном делу сонде I на сличној дубини (20-30цм) нађена су и два фрагмента беле углачане мермерне плоче. На дубини око 70 цм у западном делу сонде I, где су нађени и делови рибликог споменика (80-90 цм дубине), откопане су и 3 веће плоче од којих свака на западу има по насатице постављен камен, без података о постојању скелетних остатака испод њих. Може се само претпоставити да су ове прво откривене грубе масивне плоче, судећи и по месту налаза, обележавале неке од *in situ* средњовековних гробова откривених у том простору већ на дубини од 95 цм. Њима би тако припадала још једна хоризонтално положена плоча која се помиње уз гомилу костију поремећеног скелета у северозападном углу сонде (б.б. 3) Испод 70 цм дубине појављује се поменути велики камени *риблики* мрамор са натписом, поломљен можда при покушају да се гроб испод њега опљачка, с обзиром да је млађи и плиће укопан гроб под њим делимично поремећен (б.б. 1). Овај масивни мрамор (190x55x40) није само необичан по облику већ и по натпису, који је различито тумачен, али без могућности да одредимо коме је припадао (Т. LXII).¹¹⁷³ Због специфичног облика он се везује за камене риблике споменике из Јерменије, дуге

---

¹¹⁷³ У консултацији са др Г. Томовић ми је указано на његово датирање у 14. столеће, али и тешкоће у поузданом тумачењу натписа због његове нечитљивости и различитости преписа.

и до 5м али усправно постављене, често поред извора и каквих вода.¹¹⁷⁴ Одавде потиче још један редак облик надгробног споменика, који осим Б. Вуловића нико више није документовао, тако да нам првобитно место и околности његовог налаза нису познати (Т. LXI/5).¹¹⁷⁵ Из расположиве скице се види да је реч можда о масивном фрагментованом усаднику, украшеном орнаментима крста и волута и да у пресеку има троугао заобљених углова, по чему се разликује од познатих типова усадника који се већином датују у период од 15-17. столећа.

И током копања унутар грађевине јужно од цркве 1973. године су пронађена два надгробна споменика. Један облика грубо тесане плоче, секундарно потом отесане и искоришћене за праг врата на која се од цркве улазило у приземни део зграде, нађен је у јами у с/з делу подрума (сл. 147). Други типа усадника у облику плоче са лучно заобљеним врхом на коме је урезан мотив крста (дим. 131x72) нађен је у прекопаном слоју којим је затрпана унутрашњост ове подрумске просторије (Т. LXI/6). Још једна већа и масивнија, грубо обрађена фрагментована плоча нађена је овде у згради («груби стећак»), чијим цртежом не располажемо. Потом је 1977. године у простору северне апсиде, у шуту којим је она била делимично затрпана, нађена и фрагментована надгробна плоча са урезаним крстом у кругу (Т. LXI/7). Међутим исту плочу (димензија 64x33цм) је документовао Б. Вуловић, након што ју је открио на површини у радовима северно од цркве, где би требало тражити њено првобитно место.¹¹⁷⁶ У току откривања гробова ове године забележено је и делом документовано постојање надгробних плоча на два гроба (43, 46), који би припадали ретким *in situ* нађеним примерцима.

Сви ови подаци сведоче најпре да је сахрањивање вршено и у унутрашњем простору цркве, и у наосу и у припрати. Данас, међутим не располажемо документацијом која би помогла да нешто више закључимо о сахрањивању у цркви осим наведеног. С друге стране на основу надгробних споменика са гробља могуће је допунити сазнања до којих смо дошли анализом налаза из гробова око цркве. Бројност надгробних плоча у гробљима наших манастирских цркви, пре

---

¹¹⁷⁴ Ивановић М., *Тирилски*, 17-18 (кат.бр.19) сл. 15 и 39, са литературом; Јанковић Ђ., *Риболки надгробни споменик*, 57-66.

¹¹⁷⁵ Вуловић Б., *Конзервација Богородице*, 67, сл.1 и ск. 3/1948 (архива нишког завода). Дим.: очувана дужина 75, ширине страница 33-33-34цм.

¹¹⁷⁶ Скица 3/1948 (архива Нишког завода).

свега унутар комплекса владарских задужбина се тумачи бројношћу братства у оквиру ових веома значајних и економски јаким црквених средишта, као и жељом да се сахраном у близини светитеља (Немањића) обезбеди њихова молитва пред небеским силама и заступништво пред Светим судом.¹¹⁷⁷ Треба нагласити да надгробна обележја у облику плоче не могу бити поуздан репер за прецизније датовање гробова уколико немају натписе, односно годину у натпису или име познате историјске личности који би их сигурно датовали, односно ако гробови испод тих плоча нису ископавани.¹¹⁷⁸ Примери надгробних обележја у нашим манастирским црквама 12. и 13. столећа су бројни, али њихово поуздано датовање углавном изостаје, будући да су то гробља дугог трајања (Ђурђеви Ступови,¹¹⁷⁹ Петрова црква,¹¹⁸⁰ Студеница,¹¹⁸¹ Св. Никола Дабарски,¹¹⁸² Жича,¹¹⁸³ Милешева,¹¹⁸⁴ Давидовица,¹¹⁸⁵ Градац,¹¹⁸⁶ Сопоћани,¹¹⁸⁷ Св. Ахилије¹¹⁸⁸ итд.). Натписи на неким од њих казују да су ту сахрањивани монаси и монахиње, али и лаици у времену у коме се живот у манастиру активно одвијао, и у највећем броју случајева ти натписи покривају горње површине фино обрађених већином мермерних плоча закошених ивица, датованих у период од краја 13. до у 16.

¹¹⁷⁷ Поповић Д., *Градачки надгробни натписи*, 51.

¹¹⁷⁸ Без ових елемената је датирање надгробних плоча често оквирно и произвољно, или усаглашено с другим подацима везаним за локалитет (годину градње цркве, помена у изворима и сл.). Са гробља уз манастирске цркве, углавном сондажно истраживаним, најчешће су публиковане само плоче са натписима испод којих гробови углавном нису ископавани, а осим тога у највећем броју случајева плоче су дислоциране, па ископавања није ни било. Врло често у стручним радовима се гробља са таквим плочама датују у период 13-15. века, што у глобалу није нетачно, јер се за репер углавном узима појава облика плоче међу слемењацима и сандуцима на бројним средњовековним гробљима у БиХ (у стручној литератури названих некрополама стећака), који се поуздано датују у 14. и 15. столеће. На улазећи у проблематику изучавања стећака, која је унела у науку збрку и наметнула потребу да се неке плоче идентификују као стећци и одвоје од оних које то нису (?!), нагласићу да је и најстарија плоча над гробом (у *in situ*) положају са простора Босне и Херцеговине поуздано датована годином у четврту деценију 13. века (Vego M., *Zbornik srednjovekovnih natpisa*, br. 53; уп: Томовић Г, *Морфологија*, бр. 14 са нап. 56).

¹¹⁷⁹ Нешковић Ј., *Ђурђеви Ступови*, 19, цртеж 7, сл. 11.

¹¹⁸⁰ Љубинковић М., *Некропола цркве Св. Петра*, 195-198, 209-210 и Поповић Д., *Надгробни споменици*, 52-56.

¹¹⁸¹ Поповић Д., *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, 499-502.

¹¹⁸² Бунарџић М., *Свети Никола у Дабру*, 13-18.

¹¹⁸³ Минић Д., *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, 237-238, сл. 9 и Т. III.

¹¹⁸⁴ Кандић О., Минић Д., Пејовић Е., *Манастир Милешева*, 17.

¹¹⁸⁵ Љубинковић М., *Археолошка ископавања у Давидовици*, 113-122. Плоче гробова старије некрополе испод темеља цркве саграђене 1281. године (на појединим местима укопаним у зидове старијег објекта, а неке секундарно употребљене као под нартекса) би представљали поуздано најстарије датоване грубо притесане надгробне плоче, без натписа и украса

¹¹⁸⁶ Јуришић А., *Градац*, 81 и Поповић Д., *Градачки надгробни натписи*, 51-61.

¹¹⁸⁷ Филиповић Д., *Прилог познавању средњовековних надгробних плоча*, 39-52.

¹¹⁸⁸ Чанак-Медић М., *Св. Ахилије у Аршљу*, 259 и даље, сл. 91 и 276.

сталеће.¹¹⁸⁹ Плоче тог типа на овом гробљу недостају. Усправни споменици (усадници) различитог облика датују се у оквире позног средњег века, али и у период након тога, као и споменици композитног типа (плоча у комбинацији са усадником).¹¹⁹⁰ Осим две плоче и риболиког мрамора *in situ* откривених, сви побројани споменици са последњих истраживања нису документовани нити их је данас могуће идентификовати на терену (уп. сл. 123 и табела 2).

---

¹¹⁸⁹ Ердељан Ј., *Средњовековни надгробни споменици*, 50, 87-90 са нап.; Зечевић Е., *Мраморје*, 31 са нап.

¹¹⁹⁰ Осим помињаног примера из Градца ове надгробне конструкције су евидентирани на већем броју гробља у Рашкој области, спорадично и ван ње (Ердељан Ј., *Средњовековни надгробни споменици*, 58-59, 95-96 са нап.; Зечевић Е., *Мраморје*, 29, 125, 144 и нап. 206, 153, 169, 175).

4. ГРЧКА БАЗИЛИКА (црква В)

4.1. ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА

У подножју Мариног брега, на заравњеном стеновитом платоу непосредно изнад самог ушћа Косанице у Топлицу, налазе се рушевине једног комплекса грађевина са црквом (В) као највећим објектом у средишту. Данас је он омеђен савременим асфалтним путем који из Прокупља води ка Подујеву са источне стране и обалом Косанице и саме Топлице са западне и северне стране (сл. 171-173). Шири отворени простор према комплексу пружа се са јужне стране са које се налазе зидови некаквог обзиђа. Овај комплекс је називан је различитим именима у литератури и у постојећој документацији (Грчка или Византијска базилика, Латинска црква и Маркова црква), под којим је углавном подразумеван касноантички храм.¹¹⁹¹ У белешкама српских истраживача и заљубљеника у старине с краја 19. столећа, М. Ракића и М. Ризнића, у којима налазимо прве описе Немањиних цркава у Топлици, нема података о остацима ове црквене грађевине. Занимљиво је да Ракић примећује природну погодност косаничке долине, куда је и некад и ишао пут за Приштину (значи тада није, прим.а), предвиђајући да ће туда морати ићи једног дана железница.¹¹⁹² Само неколико година после Ракића овим крајем пролази Каниц, који уз опис рушевина триконхоса који поистовећује са Немањином црквом Св. Богородице, у следећем пасусу описује рушевине које народ назива Св. Петка тако да изгледа као да је реч о другој цркви, али даље износи приче које се према нашим истраживачима ипак везују за Немањину Св. Богородицу.¹¹⁹³ Може се закључити да ове рушевине ван пута, вероватно зарасле у коров и грмље, нису биле видљиве на површини. Како било, ову грађевину неких тридесет година касније тек помиње Анастасијевић као „црквицу под тзв. Мариним брегом“ чији се темељи виде недалеко од цркве Св. Богородице на којој се те 1921. године започело са ископавањима.¹¹⁹⁴ Према једној фотографији начињеној тих година види се да је од главног брода цркве

---

¹¹⁹¹ Решењем Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије ставља се под заштиту државе касноантичка базилика звана «Маркова црква», над ушћем реке Косанице у Топлицу (бр. 2056 од 17.11.1948. године).

¹¹⁹² Ракић М., *Из Нове Србије*, 19-20.

¹¹⁹³ Каниц Ф., *Србија*, 311.

¹¹⁹⁴ Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 48.

било очуваних зидова до око 1м, али и да је црква у односу на околни простор била на издигнутом платоу, што би значило да се денивелацијом терена, која је уследила при просецању и асфалтирању пута од моста који је североисточно од цркве прелазио Топлицу и на петнаестак метара од апсиде цркве пролазио мимо ње подножјем Марине куле, прешло преко самог локалитета (сл. 172).¹¹⁹⁵ Терен је тада, на делу где је пут пролазио знатно подигнут насипањем подлоге, тако да би остаци евентуалних зидова са те стране могли бити неоштећени, али ипак и самом трасом пута затворени. Важно је опет истаћи да Анастасијевић на једном месту бележи да ово може бити трећа и то она „женска“ манастирска црква Немањина коју даје својој жени Ани на старање, пошто тумачењем житија Немањиног од Стефана Првовенчаног и натписа са једне од откривених плоча на триконхалној цркви верује да је то Немањин манастир Св. Богородице с заједницом монаха.¹¹⁹⁶ У обиласку споменика овог краја Ђ. Бошковић 1933. године бележи да је обишао тако и темеље *св. Петке* (?) на десној обали Топлице, преко пута Св. Богородице, из чега се види да постоји забуна око посвете ових двеју цркава која се задржала до данас.¹¹⁹⁷

Ова црква се потом помиње међу објектима предвиђеним за истраживање и конзервацију у првим послератним плановима Завода за заштиту споменика културе НР Србије 1948. године. Поред цркве Св. Николе и Св. Богородице (триконхоса) код Куршумлије, предузето је „археолошко рекогносцирање архитектонских остатака“ локалитета на самом ушћу Косанице у Топлицу, под брегом Марине куле. Радовима на овом налазишту означеним топонимом *Црквиште* је руководио такође арх. Б. Вуловић, који је и објавио резултате.¹¹⁹⁸ Предвиђено је било да се обави и нивелисање терена, а потом и заштита откривених делова путем конзервације. Након земљаних радова који су изведени у касну јесен, приступило се конзервирању откривених зидова које је спроведено делимично, због лоших временских услова. Према цртежу који Б. Вуловић

---

¹¹⁹⁵ Снимак сачуван на стакленој плочи (архива НМ, А-674) је погрешно заведен као снимак Св. Богородице уз остале снимке триконхалне цркве.

¹¹⁹⁶ Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 49-50

¹¹⁹⁷ Бошковић Ђ., *Рад на проучавању*, 299.

¹¹⁹⁸ Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, сл. 1, 51-52, 60-61. Према попису документације из Нишког завода (за Византијску базилику), постоје четири скице из ове године у које нисам имала увид, али би две од њих могле бити овде приказане скице на сл. 171 и 175, које сам нашла у архиви РЗЗСК Београд.

приказује у овом извештају, назначено је да је потпуно осигурање зидова извршено на главном делу цркве са нартексом, делимична конзервација армираним бетоном без кошуљице у јужном бочном и источном делу северног бочног простора, док су остали зидови (остатак зидова северног бочног простора и зидови комплекса који се настављају на цркву источно и јужно) остали недовршени, тако да изгледа да је Вуловић веровао - оно што је на једном месту изрекао - да је у питању једнобродна грађевина, а никако базилика (сл. 174-175).¹¹⁹⁹ Затечене висине зидова износиле су 1-1,5м. Вуловић бележи да су зидани редовима полупритесаног камена коме недостају појасеви опека, што је одлика касноантичке-византијске технике зидања.¹²⁰⁰ Затим наводи и да се опека није сачувала на самим зидовима (?!), али је вероватно преко фасада ишла хоризонталним низовима у наизменичном смењивању са каменом, што потврђују комади са разноврсним утиснутим знацима налажени у шуту. Не помиње се никакав ниво пода. Износећи нека своја запажања у вези која постоји између цркве Св. Богородице (Б) и ове касноантичке - рановизантијске грађевине, он јој наводи паралеле у архитектонској концепцији групе грађевина на линији Царичин Град - Злата - Бреговина.¹²⁰¹ На основу касноантичких елемената, тј. капитела на касније дозиданом отвореном трему цркве Св. Богородице (Б), Д. Анастасијевић, а у једном моменту и Вуловић, су претпоставили да је управо ово касноантичка грађевина са које су капители пренети на Св. Богородицу и секундарно употребљени.¹²⁰²

Даљи историјат истраживања овог објекта нам је познат преко неколико скица основа објеката у комплексу и пресека преко зидова, које су настале 1972. године.¹²⁰³ Може се претпоставити да су ти археолошки радови, а можда и додатне конзерваторске интервенције, били у вези са ширењем и уређењем новог

---

¹¹⁹⁹ Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 52, 60-61 и сл. 11.

¹²⁰⁰ Исто, 61.

¹²⁰¹ Вуловић Б., *Нека запажања*, 162.

¹²⁰² Анастасијевић Д. Н., *Откопавање цркве св. Богородице*, 52 и Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, 51.

¹²⁰³ Цртежи нису рађени у размери, а при том је очито да су линије и бројеви квадрата произвољно уношени јер нема реда, нити се подударују на скицама са истим основама. Недостаје ситуациони план са квадратном мрежом и њеним ознакама. Није пронађена никаква друга теренска документација (дневници, извештаји и др.), ни покретни материјал, ако га је било. Радовима је руководио Д. Максимовић, археолог конзерватор Завода за заштиту споменика културе Ниш. Ради лакшег праћења ситуације дала сам ознаке објектима који су копани (две источне зграде 1 и 2, јужно и источно двориште).

асфалтног пута Прокупље-Подујево (сл. 176-181).¹²⁰⁴ Судаћи по поменутиим скицама копало се према квадратној мрежи, углавном до нивоа подова и плочника унутар свих простора у којима се радило. Унутар обе зграде источно од цркве уцртане су површине малтерних подлога подова од камених плоча, директно постављених на стену, те се овде вероватно копало до саме стене (сл. 176-177). Камено поплочање је констатовано и у уском простору између ових зграда и наспрамног косог зида који затвара простор између апсиде и зграде 2, образујући источни дворишни простор (сл. 178). Унутар ограђеног простора с јужне стране цркве, у угловима уз њен јужни зид, откривене су малтерне површине дебљине од 8 цм и некакав ниво плочника (?) с каменом, односно каменим плочама и уломцима опеке, у целости очуван и уз јужни део источног оградног зида овог јужног дворишта, односно око његовог ј/и угла (сл. 179). На истој површини је откривено пет скелетних гробова обележених бројевима 3-7, а уз исти (??) зид и у нивоу са поплочањем и гробови 8-2, с тим што су гробови 10-12 нешто дубљи (сл. 180-181).¹²⁰⁵ Из цртежа се још закључује да су гробови укопани тако да њихова оријентација прати правац пружања обујмних зидова, да међу њима има и дечјих скелета и да је у конструкцији гроба коришћен камен (у низу или појединачно око скелета и у виду сандука, у случају гроба 3). Поред камена, опека у ситнијим комадима се бележи једино у поплочању са спољне стране апсиде (сл. 183).

Из наведеног је јасно да су се идентификацијом и датовањем ове цркве бавили само истраживачи друге две куршумлијске цркве. Тако се и Стричевић у склопу својих разматрања идентификације рановизантијског триконхоса са Немањином црквом Св. Богородице враћао овој цркви на самом ушћу Косанице у Топлицу, с идејом да би она својим планом (једнобродне грађевине с полукружном апсидом и нартексом) много више одговарала једној групи цркава Немањиног доба, нарочито што би се у остацима комплекса грађевина око ње можда могли препознати и објекти Немањиног Богородичиног манастира.¹²⁰⁶ У

---

¹²⁰⁴ Старији пут је, како то и показује скица Б. Вуловића, ишао левом обалом Косанице и десном обалом Топлице према центру Куршумлије, одакле је високо падином изнад триконхоса настављао за Прокупље (и данас је тај пут у употреби).

¹²⁰⁵ Нема скице с гробовима 1-2. Погрешно и без мере унете линије, као и ознаке квадрата нису омогућиле да поуздано утврдимо положај откривених гробова.

¹²⁰⁶ Стричевић Ђ., *Богородичина црква*, 372 и *Исти*, *Средњевековна рестаурација*, 210.

овде често цитираној студији о Немањиним црквама у Топлици, аутора М. Чанак-Медић и Ђ. Бошковића, наводи се да је црква на ушћу Косанице коју је Стричевић видео као једнобродну цркву сличну рашким храмовима, у ствари касноантичка базилика (пространија од рашких цркава), којој недостају унутрашњи носачи, а којој су касније дозидани бочни бродови.¹²⁰⁷ Уз податак да Вуловић, који је нашао само антички материјал, није нашао и елементе да је обнављана или коришћена у средњем веку, они наводе да је базилика зидана техником *opus mixtum* са три реда опека у једном слоју и да потиче из 4., најкасније 5. столећа.¹²⁰⁸ У раду новијег датума, аутора И. Стевовића, који се бави црквено-правним оквиром и идеолошко-уметничким контекстом обнове Немањине Богородичине цркве (Б) износи се неколико закључака о овој грађевини „базиликарне основе“, при чему у погледу зидања она „делује као јединствена целина унутар које се уочава низак камени банак што се пружа дуж спољашних лица зидова средишњег простора“.¹²⁰⁹ Најзанимљивијом се чини његова претпоставка да је Богородичин манастир (Б) и ову базилику, као двојни манастир, Немања добио у карактеристику.¹²¹⁰ На крају са овом црквом изнад ушћа Косанице у Топлицу доводи се у везу много каснији помен попа Павла у расположивом попису из 1568/9. године.¹²¹¹ Приказом грађе која се односи на комплекс ове цркве указаћемо на могуће правце у његовом проучавању.

---

¹²⁰⁷ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 47. Наводе се ширина наоса од 6,7м и дужина од 12,5м.

¹²⁰⁸ Исто. Једино М. Љубинковић, која у извештају са радова на триконхосу 1972. године помиње и радове на „Марковој“ цркви, износи мишљење да је бар један део овог комплекса - оба бочна брода свакако – настао „у нашем средњем веку“. Није, међутим, изречено на основу чега је донет тај закључак (тј. да ли је било некаквих покретних налаза из средњег века).

¹²⁰⁹ Поред осталог износи се да је источно правоугаоно здање могло имати функцију цистерне или куле, али и да се може сумњати у Вуловићев закључак о техници зидања уз употребу опеке што указује на обнову здања или бар обнову средишњег дела, из чега произилазе и поређења са другим црквама, уп. Стевовић И., *Историјски извор и историјскоуметничко тумачење*, 80- 81 са нап. 46-47. Ипак закључак да је опека са овог локалитета заправо приказана уз опеку са Богородичине цркве, будући да је репертоар њених ознака далеко већи од оног на Св. Николи, је произвољно изнет јер И. Стевовић вероватно није располагао теренском техничком документацијом која тај однос управо потврђује (Исто, 87 и нап. 94).

¹²¹⁰ Ова претпоставка се базира на мишљењу да је Немања наследио монашку заједницу Богородичиног манастира у виду карактеристиона и да је базилика на 30м (!!) удаљености од ње чинила део манастирског имања (Исто, 78- 81). Стоји закључак да нема археолошких доказа да је на том месту у Немањино време постојало сакрално здање, али ни оних који то оспоравају.

¹²¹¹ Зиројевић О, *Најраније турске вести о Куришумлији*, 48.

4.2. ПРИКАЗ И ТУМАЧЕЊЕ ГРАЂЕ

Данас се на локалитету могу видети остаци зидова велике цркве са ширим средњим простором наоса који се завршава полукружном апсидом на истоку и пространим припратом на западу (укупне спољне мере 22,80/ без припрате 16,4 x 8,15м). Дуж северног и јужног зида прислоњене су бочне, доста уске, просторије ширине 2,8м, те укупна ширина цркве износи 13,75м (сл. 184). Тако у основи она личи на базилику (те отуд и њен назив), али бочне просторије са бродом цркве не чине једну просторну целину с њим као код базилика, јер су од њега раздвојене зидом, а не стубовима или ступцима. У ове бочне просторе се улазило из симетрично постављених отвора на зидовима припрате и наоса. Северни део је подељен на просторије, две мање у које се улазило из наоса и припрате и из којих се улазило у још три одељена простора. На уском источном и северном зиду (у правцу припрате) налазе се спољни улази у овај северни бочни „брод“. С друге стране на спољним зидовима јужног простора цркве нема врата, а у његовом ј/з углу је укопана гробница испод нивоа пода (сада у конзервацији) заравњене горње површине и озиданих зидова, дим. 2,75x1,4м (сл. 185). Нема улаза у цркву на западном зиду припрате, нити је јасно приказан на Вуловићевој скици са стањем после конзервације; са те стране терен стрмо пада ка обали Косанице, те отуд можда улаз са бока, са севера, што би онда подразумевало и неку приступну површину са те стране цркве која данас не постоји (а можда и обзиђе?). Нису сачувани (?), односно приказани никакви остаци субселијума, крстионице или олтарне преграде. Две зграде (1 и 2) сличних димензија, правоугаоних основа неједнаких подужних страна (дим. 4,80-5,00x3,80м и 5,00-5,15x4,00м) побуђују пажњу положајем уз саму цркву, посебно она „уклопљена“ уз северни лук апсиде, чијом градњом је затворен улаз на источном зиду северног дела цркве. Нажалост сви видљиви остаци зидова представљају највећим делом конзервацију и овај опис, дакле, одговара стању конзервираног објекта. Готово је немогуће уочити оригиналне делове зидања, као и отворе и спојнице, чиме је онемогућено сасвим поуздано раздвајање фаза градње. Тако је напр. у конзервацији улаз у западну зграду 1 остављен према улазу у северни вестибил цркве, а на првобитним Вуловићевим скицама он ту није назначен (уп. сл. 174-175 и 192). А конзервација

је обављена тако да сугерише Вуловићеву претпоставку о једнобродној цркви и призиданим бочним просторима, као што смо навели. На терену, као и на скицама са пресецима зидова је, наиме, проширење у виду „сокла“ дуж бочних и источног зида једнобродне цркве представљено као проширена (темељна) стопа зидова, која је директно и на појединим местима врло плитко фундирана на стену, при чему попречни зидови уских северних просторија прелазе **преко** ње (уп. сл. 182-183 и 186). С једне стране у прилог доградњи вестибила би ишла и чињеница да линија западних зидова ових бочних простора испада тј. није у равни западног зида припрате, као и то што се у зидној маси једнобродне цркве сада уочавају у низовима сложени плочасти комади камена пешчара док у зидовима бочних бродова они не постоје (сл. 186-190). Међутим, с друге стране, у случају погрешно протумаченог односа зидова које је произвело и лошу конзервацију (изведену са нивоа почетка зидања зидова) могао би да се донесе супротан закључак од његовог, који изгледа логичнији - да је старија црква била тробродна базилика са колонадом на чији средњи брод је налегла млађа једнобродна црква (с истовременом или нешто каснијом јужном просторијом по истој основи јужног брода и северном, издељеној у мање просторије), тако да би имали другачији редослед градње грађевина (сл. 184).¹²¹² Сумњу у Вуловићево тумачење стања на терену уносе управо подаци који су у вези са начином зидања цркве. Зидови централног простора цркве су, наиме, били сачувани у висини која није захтевала разграђивање до темеља, а са фотографије начињене пре конзервације се виде узидани редови плочастог камена (а не опеке) што управо одговара данашњој ситуацији на терену после конзервације (уп. сл. 172-173). Очито је да већа количина опеке са ознакама у рушевини коју је Вуловић забележио, а која данас недостаје, не припада зидовима једнобродне цркве, те нема основе да јој се припише техника *opus mixtum*. Према ширини зидова је тешко било шта одређеније и више рећи, будући да су конзервирани, па разлика у ширини дозиданих бочних просторија (65-70цм) и зидова једнобродне цркве (70цм) није

---

¹²¹² То би се могло проверити откривањем темеља, односно утврђивањем њихове дубине, јер би се онда морали открити и западни зид са трибелом старије базилике испод западног зида припрате једнобродне цркве или зидови олтарског травеја. Није познато у којој мери тј. колико дубоко су Б. Вуловић и касније Д. Максимовић копали. Судећи по фотографији Б. Вуловића добрим делом су темељи откривени, те је стратиграфија слојева уз зидове сигурно нарушена. Унутрашњи простор цркве по свој прилици није копан.

релевантна; међутим, индикативно је да је западни зид припрате шири од свих других (1м), па и од обимних зидова.

На крају треба нагласити да се из назначеног оштећења северног дела источног зида цркве на Вуловићевој скици основе, иако то према конзервацији данас није уочљиво, може закључити да је градњом западне зграде 1 оштећен зид цркве, тј. да је зграда млађа (уп. сл. 175 и 191-192). Из расположивих података није јасна њихова намена, али она мора бити у вези са статусом који је црква добила доградњом обзиђа. Посебну фазу би тако представљала градња ове две зграде са источне стране цркве, које се по начину зидања не разликују од косог зида са њихове јужне стране и обзиђа које формира невелико двориште са јужне стране цркве. И подна поплочања у свим овим просторима (у зградама, између њих и у дворишту са јужне стране) су иста – од плочастог камена на подлози од малтера. Међутим, назначена спојница између косог зида и ј/и угла зграде 1, би указивала да ови зидови нису изједна зидани, али можда у малом временском размаку (сл. 193). На крају иако је зидање притесаним комадима камена везаног малтером ових зидова идентично оном на бочним бродовима цркве, због положаја објеката тј. начина на који су њихови зидови додати уз цркву, вероватно се ради о познијој доградњи којом је црква уклопљена у мали добро заштићен и заклоњен простор манастира и то можда након неког дужег времена пошто је црква урушена и њен северни вестибил био ван употребе. Немамо података на основу којих би претпоставили да је до обнова долазило након некаквог насилног рушења. Гробови са спољне стране источног зида јужног дворишта, барем они који за које је забележено да се налазе у нивоу плочника, морали су бити укопани знатно касније, по престанку његовог коришћења.

Данас нема налаза опеке са овог локалитета коју помињу истраживачи, али је један уломак нацртан уз опеке из Св. Николе, са податком да потиче са базилике на ушћу Косаничке реке (Т. XLIV/4).¹²¹³ На њему се виде почетна слова натписа МА.., али тешко да могу бити почетна слова имена MAVRIANUS које је већ забележено на опекама овде на триконхосу (Б) и даље на Главшинској чуки и

---

¹²¹³ Скица 35 из 1967. године (архива Нишког завода).

Богородичиној цркви у Студеници, а за које се верује да припадају 6. столећу.¹²¹⁴ Иначе начин зидања с опеком у техници *opus mixtum* карактеристичан је за цео касноантички и рановизантијски период (4-6. столеће), као што се види из низа примера у ширем окружењу, па и на примеру помињане базилике 6. столећа на локалитету Бреговинско кале код Прокупља.¹²¹⁵ Неколико једнобродних цркава с полукружном апсидом и бочним анексима, у различитом распореду уз цркву, са рановизантијског утврђења 6. столећа на Градини на Јелици су аналогне Грчкој базилици по типу основе.¹²¹⁶ Међу њима готово идентичну основу има тзв. базилика D, највећа до сада откривена црква на Градини, зидана од камена која такође нема колонаду између бродова, а има гробницу (на свод) зидану каменом на истом месту - у ј/з углу јужног брода; друга гробница са сводом од опеке, нађена је у ј/з углу главног брода, а сви остали простори осим наоса су искоришћени за сахрањивање; црква је такође имала и више грађевинских фаза које нису до краја дефинисане.¹²¹⁷ У ширем окружењу, на данашњим територијама Далмације, Црне Горе и Босне и Херцеговине постоји више примера једнобродних цркава с бочним просторијама грађених у добу византијске власти, у 6. столећу.¹²¹⁸ Такође имамо и пример градње једнобродне цркве на старијем објекту већих димензија. Наиме, сматра се да је (манастирска) црква Св. Богородице Бистричке која се приписује Немањи и периоду 1186-1196. године, невелике једнобродне основе подељене пиластрима на три травеја и с полукружном апсидом на истоку, имала касније (почетком 13. столећа) дозидану припрату са западне стране за коју је искоришћен трем неке старије грађевине; међутим, овде су откривене и околне просторије са северне, јужне и западне

¹²¹⁴ На цртежу слова не стоје у негативу како је иначе на свим опекама са овим именом (мада је и Анастасијевићева опека са именом Мауринус из триконхоса на фотографији обележена тако као да напис није у негативу утиснут, што је овде исправљено на Т. LVIII/2a).

¹²¹⁵ Basler Ђ., *Arhitektura kasnoantičkog doba*, 30; Јеремић М., *Рановизантијска базилика*, 129.

¹²¹⁶ Милинковић М., *Градина на Јелици*, 92-98 и Т. X (базилика „Е“ с додатом? припратом и анексом са јужне стране), 144- 157 и Т. VIII (базилика „С“ с нартексом и једновремених краћих просторија са северне и јужне стране), 194 - 199 и Т. VII (гробљанска базилика „В“ с дограђеним нартексом, а можда и бочном северном просторијом).

¹²¹⁷ Исто, 158-186, Т. IX. Иначе Грчка и базилика D имају идентичну дужину од 22,80м, али је јеличка црква нешто шири (16,10м у односу на 13,80м). Кад је реч о димензијама, исте ширине бочних бродова од 2,80м има и базилика на локалитету Бреговинско кале, али и тространу апсиду споља као царичинске базилике (Јеремић М., *Рановизантијска базилика*, 125).

¹²¹⁸ Basler Ђ., *Arhitektura kasnoantičkog doba*, 78-121, сл.156; уп. 78-79 и сл. 63 (Дабравине), 82-83 и сл.72 (Доци), 85 и сл. 74 (Клобук); 92 и сл. 86 (Мајдан), 97-98 и сл.93 (Могорјело), 105-106 и сл.107 (Нерези), 120-121 и сл.130 (Заложје I). Уп. Јанковић Ђ., *Српско Поморје*, 141-142, сл. 159/1-3. Припадају храму особеном за територију провинције Далмације, на којој Топлица није била.

стране цркве за које се мисли да представљају нови трем (неопредељен), као и више надгробних плоча и делова декоративне пластике римског и рановизантијског доба.¹²¹⁹ Извори, као и материјални остаци (грнчарија, алатке, мрамори око цркве) посведочили су активност цркве током средњег века, међутим и у овом случају коначни закључци о томе шта представља ту старију цркву, где су остаци манастирских здања и да ли су и преостали остаци цркве припадали у ствари средњовековној цркви старијој од Немањиног доба, којој је Немања само прерадио предворје, нису донети.¹²²⁰ Делимично истражен манастир Иловица на Превлаци код Тивта са црквом Св. Арханђела Михаила, седиштем Зетске епископије почетком 13. столећа, има старију фазу 6., па потом 9. столећа потврђену грађевинским остацима базилике (са четири пара зиданих стубаца и вероватно три олтарске апсиде, с прероманичким каменим украсом) и фазу обнове у позном 12. столећу (с црквом уписаног крста), као и одговарајући покретни материјал, али и низ грађевина с јужне стране које нису потпуно хронолошки и грађевински раздвојене.¹²²¹ С друге стране у црквеном средњовековном градитељству са подручја данашње Србије нисмо нашли аналогне примере целини коју са црквом чине призидани објекти и обзиђе, што би можда указивало на његово нешто раније датовање. Недовољно јасно разграничене фазе саборног храма Студенице Хвостанске и грађевинских остатака других објеката овог манастира, као и одсуство детаљније приказаних и анализираних покретних налаза (са издвојеним материјалом 6., 9-11., 12-13. и 15-16. столећа), не дају могућност за конкретнија поређења.¹²²² У сваком случају „Грчка базилика“ би представљала мањи, вероватно, утврђени манастирски комплекс плана условљеног и положајем цркве у односу на околину, будући да ови зидови затварају прилаз цркви са истока и југа тј. са страна којима се цркви лакше прилазило. Јасно је да он није део просторне целине кружног плана са

¹²¹⁹ Глушац Љ., *Археолошка истраживања*, 220-224, план 1 (северни простор је касније обнављан по рушењу цркве и имао је функцију цркве судећи по стубу часне трпезе); уп. Чанак-Медић М., *Архитектура II*, 35-45.

¹²²⁰ Глушац Љ., *нав. дело*, 224; Чанак-Медић М., *нав. дело*, 35 са нап.

¹²²¹ Јанковић Ђ., *Српско Поморје*, 37-46, 96-104.

¹²²² Од реституције фаза и грађевина Богородице Хвостанске коју износи В. Кораћ разликује се мишљење Ђ. Јанковића по коме је овде реч о старијем утврђењу 4-6. века и манастиру из 6. столећа (са базиликом саграђеном у доба Јустинијана) на чијим рушевинама је подигнута нова црква правоугаоног брода са споља четвороугаоном апсидом (у првој половини 9. столећа, а можда и раније), у континуитету коришћеној (има материјал 9-11. столећа) до дозиравања бочних параклиса у време успостављања Хвостанске епископије 1219. године (Исто, 122, 132-137, 181).

црквом у средишту, каквим се одликују српски манастири већ од времена изградње Немањиних Ђурђевих Ступова (1171),¹²²³ али исто тако треба нагласити да нам није познато каква су манастирска обзиђа око цркава старијих од Ђурђевих Ступова (овде у Св. Николи није могуће јасно дефинисати ограђени простор из Немањиног времена, а на триконхосу обзиђа нема).¹²²⁴

У погледу датовања фаза овог комплекса свега неколико поменутих предмета које је Вуловић донео у Народни музеј у Београду и којима данас располажемо, пружају тек оквире за даље истраживање овог комплекса. Најстаријим припада уломак шоље честе у керамичком репертоару на тлу Дарданије, на прелазу из бронзаног у гвоздено доба (Т. LXIV/1), док неколико гвоздених налаза – делова грађевинских конструкција и опреме (кламфа, део резе и кружни оков са клиновима, Т. LXIV/5-7), није могуће хронолошки одредити. У прилог фази рановизантијског доба овде на Грчкој базилици, међутим иде налаз фрагментованог коничног поклопца израђеног од средње пречишћене земље са додатком песка и лискуна на спором витлу, тамно сивог изнутра и у прелому (споља светло црвеног) печења, типолошки познатог у материјалу 6. столећа, па и оног из непосредног окружења.¹²²⁵ На крају два уломка трбуха кухињских лонаца би припадала средњовековној грнчарији периода 9-11. столећа (Т. LXIV/3-4). За ове уломке без сачуваних обода и без поузданих и јасних података о условима налаза, може се само рећи да их генерално по начину украшавања и изради можемо поредити са словенском керамиком тог доба са локалитета на ширем простору Србије.¹²²⁶ Они засада представљају ретка сведочанства живота на овом месту током овог доба средњег века и иду у прилог појаве поновног коришћења и обнова живота на рановизантијским локалитетима 6. столећа, касније током

---

¹²²³ Поповић С., *Крст у кругу*, 51-65.

¹²²⁴ Не залазећи у тему развоја просторне структуре манастира у Византији пре 10. столећа, подсетићемо да се нови византијски тип манастира (ограђени простор са црквом као централним и доминантним објектом слободним у простору) ствара на Атосу у 10. столећу и постаје узор за све суседне земље, па и Србију, које се развијају под њеним јаким утицајем (Мојсиловић С., *Просторна структура манастира*, 11-16).

¹²²⁵ Милинковић М., *Рановизантијско утврђење код Бреговине*, сл. 11; Кузмановић-Цветковић Ј., *Рановизантијско утврђење*, сл.3; Вјелажас Лј., *La céramique et les lampes*, 181, Pl. XV/10-15.

¹²²⁶ Богосављевић-Петровић В., *Рановизантијско утврђење*, Т. I/4, Т. II/4; Булић Д., *Манастир Илиње*, 62, Т. VII-X; Радичевић Д., *Археолошка налазишта X-XI века*, сл. 2-6; Кораћ В., *Богородица Хвостанска*, сл. 22/4 (уп. Јанковић Ђ., *Српско Поморје*, 132, сл. 190/24) итд.

периода 9-11. столећа, ученој и документованој на више примера.¹²²⁷ У појединим случајевима те обнове су се одразиле и адаптацијама црквених грађевина које су у вези са њима, међутим судбина већине њих у том међупериоду није довољно истражена и позната.¹²²⁸ У сваком случају налаз керамике овог доба на Грчкој базилици, довољан су разлог да се приступи додатном ископавању овог локалитета, будући да без икаквих података о откривеним гробовима (осим чињенице да су везани за фазу у којој је црква добила обужне зидове са јужне стране), нисмо у могућности износити било какве конкретније закључке о етапама градње и живота комплекса. Постојање фазе 12. столећа према расположивим подацима није утврђено тако нема елемената за компаративну анализу комплекса ове цркве са оближњим црквама Св. Николе (А) и Св. Богородице (Б), али с обзиром на јако мали број налаза и других периода не треба искључити могућност постојања и млађег средњовековног материјала.

---

¹²²⁷ Милинковић М., *Рановизантијско утврђење код Бреговине*, 102-103 и нап. 29; Кузмановић-Цветковић Ј., *Рановизантијско утврђење*, 217, сл. 3; Радичевић Д., *Археолошка налазишта X-XI века*, 238-239; Поповић М., *Tvrđava Ras*, 123-161; Поповић М., Bikić V., *Vrsenice*, 92-122; Мркобрад Д., *Рас-Постење*, 209-214 итд.

¹²²⁸ Обрада грнчарије са Градине на Јелици је напр. показала присуство релативно веће количине средњовековне керамике у новоподигнутим кућама, али и појединим објектима и црквама 6. века указујући на њихово секундарно коришћење од нове словенске популације тј. српског живља чије је насеље овде трајало све до почетка 10. столећа, уп.: Булић Д., *Трагови средњовековне материјалне културе*, 154 и даље.

5. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На малој међусобној удаљености уз обале реке Топлице и њених притока Бањске и Косанице, у широј зони данашње варошице Куршумлије, налазе се три цркве потпуно различите архитектуре. Две од њих, конзервирана и данас активна црква Св. Николе (А) и делимично конзервирана црква Св. Богородице (Б) приписују се првим задужбинама Стефана Немање, док је трећа тзв. Грчка базилика (В) у подножју утврђења на потесу Марина кула (са четвртом црквом о којој се ништа не зна), остала изван значајнијих истраживања сакралне архитектуре и тек од малог броја истраживача, такође, довођена у везу с Немањином градитељском активношћу у Топлици. Саграђене у богатом природном окружењу, насељеном од најстаријих времена, ове цркве су имале различиту судбину одређену епохом у којој су настале и трајале.

Особене и повољне природне одлике питомог и бањским изворима и рудним благом богатог подручја дуж долине речних токова Топлице и њених притока, у окриљу обронака планинских масива планина Јастребца, Копаоника, Соколовице и Пасјаче, омогућиле су рану насељеност топличког краја. Готово све културне епохе оставиле су видљиве материјалне трагове, још увек недовољно археолошки проучене и валоризоване. Неке од њих потврђене су налазима и остацима објеката на истим локацијама на којима су подигнуте најзначајније и најпознатије црквене грађевине средњовековне Топлице, о којима је овде реч. Стратиграфија на ова три локалитета се одликује слојевитошћу и у појединим епохама и израженим континуитетом. Спорадични налази праисторијске грнчарије у најнижим културним слојевима под црквом Св. Николе, као и нешто бројнији налази и остаци насеобинског хоризонта старијег неолита на падини са црквом Св. Богородице, припадају настаријим траговима насеља епохе која је у млађој фази развоја позната преко оближњег налазишта Плочник, централног металуршког насеља јужне винчанске културе; уломци керамике на прелазу из бронзаног у гвоздено доба на локацији Грчке базилике индицирају налазиште култура металних доба, које тек треба истражити. У ближој и широј околини Куршумлије је регистрован велики број локалитета преко чијег се материјала могу пратити смене старчевачке културе, културних група млађег неолита, доба

енеолита и гвозденог доба, када су формиране прве познате етничке групације на Балкану.¹²²⁹ Географски положај на једној од главних балканских комуникација, рудно благо и други природни ресурси допринели су да се област Топлице рано укључи у римски војно-управни систем, што је потврђено остацима грађевина и налазима римског доба на више локалитета, између осталог и у ареалу данашње вароши, где су забележени остаци зидова од опека и налази римског новца 3. века.¹²³⁰ Археолошки налази касноантичког културног слоја, који су још средином прошлог века откривени на ширем простору падине и платоа на коме је потом саграђена триконхална црква 6. столећа, вероватно представљају положај насеља образованог око античког Ad Finesa на овом месту.¹²³¹ То је трећа станица на траси старог римског пута од Ниша (према Табули Појтингеријани) која је ишла долином Топлице, а потом и Бањске преко Преполца ка Vindenaе (трасом данашњег старог пута ка Подујеву преко Куршумлијске бање), повезујући области у балканском континенталном залеђу са Приморјем и условљавајући густу насељеност дуж ове комуникације и у свим потоњим временима. Пут је судећи по конфигурацији терена ишао негде приближно по траси данашњег пута који води кроз Куршумлију, или испод њега, ближе реци, што значи испод заравни са касноантичком некрополом (са истражених 17 гробница и неколико гробова без конструкције) на којој је касније сазидаана црква Св. Николе. До 6. столећа тј. у радобљу континуираног коришћења ове некрополе за сахрањивање, могуће је и да је утврђен положај врха купастог брега над ушћем Косанице у Топлицу (на потесу Марина кула), који је омогућавао добру контролу кретања и збивања везаних за поменути комуникацију. Остаци триконхалне цркве 6. столећа (црква Б), ретки археолошки налази истог доба из културног слоја формираног уз ову можда гробну цркву непознатог ктитора сахрањеног у зиданој гробници у јужној певници, потом истодобни случајни налази у оквиру рушевина утврђења

¹²²⁹ Уп. нап. у поглављу 1.3. (Географски положај и историјат тла).

¹²³⁰ Остаци зидова храмова, утврђења, некропола, рударских копова и налаза римског доба на подручју више села на територији општине Куршумлија регистровани су у последњим рекогносцирањима изведеним од стране екипе Народног музеја Топлице (необјављена грађа, према саопштењу Ј. Кузмановић-Цветковић, уп. Иста, *Археологија*, 71-80 и Иста, *Прокупље*, 27-52).

¹²³¹ Положај касноантичке некрополе на платоу на коме је касније изидана црква Св. Николе и природне погодности тла су вероватно потакле старије истраживаче да га лоцирају на простору где је образовано савремено насеље града Куршумлије, као што је то давно претпоставио Ф. Каниц, док је један број истраживача прихватио Стричевићеву претпоставку, уп. Ćerškov E., *Oko problema komunikacija*, 67 са нап. 7-8.

на потесу Марина кула на супротној обали Топлице, као и унутар комплекса са остацима једнобродне цркве дозиданих бочних просторија у његовом подножју (В), материјална су сведочанства живота у доба управе и велике градитељске активности византијског цара Јустинијана I, добро познатог и према писаним, али и археолошким подацима. Међутим, за наредни период до првог помена словенског назива – Топлица, уз Мокро, Компло и Сфелигово у повељи Василија II издатој Охридској архиепископији 1020. године, нема изворних података који се непосредно односе на ову област. Још увек релативно малобројни археолошки налази и налазишта на делу територије општина Куршумлија и Прокупље из овог периода од неколико векова, у којима су Словени трајно населили територију Балкана нису довољни за потпуно сагледавање развоја и насељености подручја, али су показатељ уочене појаве поновног коришћења и обнове живота на рушевинама рановизантијских утврђења 6. столећа.¹²³² Малог обима и оскудно документовани заштитни радови на Грчкој базилици показали су присуство грнчарије 9-11. столећа, међутим није је могуће приписати једној од више констатованих грађевинских фаза на комплексу; десетак истражених гробова, без налаза (?), уз обзије новоустановљеног манастира на овом месту указују на сложену стратиграфску ситуацију и неопходност ревизионих ископавања, посебно што остаци зидова потпуно „покривених“ старом конзервацијом не допуштају поуздану идентификацију и раздвајање првобитних од конзервацијом додатих делова. Овом добу (власти бугарске државе над Топлицом у 10. столећу) припада истраживањима потврђена најстарија фаза троапсидалне цркве Св.Прокопија у оближњем Прокупљу, а првој половини следећег века, по установљењу Охридске архиепископије и прва преправка у којој је уметањем стубаца и преграда ова црква добила тробродну основу.¹²³³ У сваком случају обе цркве су се налазиле у области Топлице под нишким епископом, али осим што још увек није утврђено у којој њеној цркви 11. века је вршио службу надлежни свештеник, остаће још увек без потпуног одговора да ли се први помен имена Топлица односи на област или насеље. Постоје озбиљне индикације да

---

¹²³² Регистровани су објекти и словенска керамика у оквиру рановизантијских локалитета у Баботинцу и Бреговини, а ту су и бронзана кадионица из Пепељевца која може да сведочи о цркви 7-8. века негде у околини, затим гробље 10-12. века у Д. Топоници и керамика 10-12. века на Ргајском граду, уп. Кузмановић-Цветковић Ј., *Прокупље*, 64-68.

¹²³³ Милошевић Г., Ђурић С., *Црква Св. Прокопија*, 95-99, сл. 20-21.

средњовековно насеље овог имена, као што су претпоставили и његови истраживачи, треба тражити у непосредном окружењу цркве Св. Николе.¹²³⁴ Малу резерву треба исказати због чињенице да откривена грнчарија 10-12. столећа, која је приписана објектима насеља (*куће* 1 и 2, *јама* 8, сл. 6), тј. средњовековној Топлици преднемањинског доба на простору обухваћеном тек у познијој фази северним обзиђем комплекса манастира Св. Николе, као и на падини изван њега (потес Шанац), није сачувана ни технички документована. Међутим, датовање два истражена полуукопана стамбена објекта бондручне конструкције којима је ова грнчарија припадала потврђено је паралелама са кућама стамбених хоризоната 11-12. столећа на нашем простору.¹²³⁵ Један од објеката (*кућа* 1, с новцем Манојла I Комнина), би према месту уз северни обимни зид могао да чини и део спољних грађевина манастирске економије, али то је чини се мање реална претпоставка.¹²³⁶ Распоживи подаци ипак нису довољни за закључке о карактеру и величини претпостављеног насеља, али би његово откривање био аргумент више за потврду да су седишта српских епископа смештана у цркве у насељима.¹²³⁷

Позната је чињеница да су сви владари, па и Стефан Немања, руководећи се државним разлозима у истој мери колико и личним осећањима, помагао цркву и чинио градитељске подухвате у том циљу. Његова владавина поклопила се са добом изразито активне политике византијског царства на Балкану, оличене пре

---

¹²³⁴ Marjanović-Vujović G., Deljanin B., *Kuršumlija*, 133-135; Ђоровић-Љубинковић М., *Немањине цркве*, 94.

¹²³⁵ Уп. нап. у поглављу 2.3.3. (Средњовековно насеље 10-12. века). Кухињска грнчарија откривена у ранијим радовима Б. Вуловића на падини северно и с/з од цркве, потврђивала би насеобински хоризонт у позносредњовековној фази манастира у његовом непосредном окружењу, и посредно указивала и на постојање старијег насеља на истом месту.

¹²³⁶ О помоћним просторијама тј. економским двориштима изван обзиђа нема пуно података, нарочито за најстарија раздобља наших манастира. Познато је да је споредни улаз ј/и од цркве манастира Милешева водио према економским просторијама и дворишту манастира које се пружало источно, међу којима је био и млин (Кандић О., Милић Д., Пејовић Е., *Манастир Милешева*, 14).

¹²³⁷ Милаш Н., *Правила* (Κανόνες), 100-101 (правило 57 Лаодикијског помесног сабора из 343. године, обавезно у свим номоканонима; уп. Исти, Милаш Н., *Православно црквено право*, 99). И старије познате епископске катедре на простору који је потом ушао у састав државе Стефана Немање (Рас, Липљан, Призрен) и његових наследника (Београд, Браничево, Ниш и Скопље), биле су управо у самим градовима, односно у непосредној близини њихових зидова. Зато су манастири, задужбине Немањине и чланова његове династије и сами подигнути уз мања или већа цивилна насеља (поред старијих угледних црквених средишта), били најлогичнији избор за места нових епископија. Међутим, чак и ако би се у будућности изван комплекса манастира Св. Николе открило више насеобинских објеката 12. столећа, треба прихватити мишљење да се манастир Св. Николе не може сврстати у ранг градских манастира Византије уз ове претходно наведене (Мојсиловић С., *Просторна структура манастира*, 21 и нап. 89).

свега у лику и делу цара Манојла I Комнина, у чије време је Ниш био ослонац византијске власти у Поморављу и Подунављу, као и околним подручјима, јер су се ту решавала најважнија питања српско-византијских односа.¹²³⁸ Мало је непосредних изворних података о односу Стефана Немање према Охридској архиепископији и њеним архијерејима, али српски извори недвосмислено указују на улогу и значај рашких епископа и рашке епископије као средишње црквене области српске државе до формирања српске архиепископије (1219).¹²³⁹ Разлика између подизања цркава далеко од граничних подручја, тј. на територији коју Византија није директно и дуго контролисала, од оног које се тичало простора на коме је византијски цар имао посебне интересе с позиције осигурања положаја и безбедности царства, чини се није спорна. У позадини Немањиног подухвата да у Топлици сагради тј. обнови не једну, већ две цркве, лежи вероватно политичко-идеолошка идеја да се у циљу учвршћивања односа са византијским царем истовремено уз „покривање“ целокупног простора српске државе, у којој је Топлица са Дубочицом имала положај источне граничне области, истакне преимућство над браћом остварено новом позицијом. Смештање седишта епископије касније у цркву Св. Николе само је логични одговор на опредељење ка византијским узорима у градитељском и организационом концепту монашке заједнице, наглашене још и потребом за приказивањем континуитета државне и црквене власти на простору који је тада обухваћен јурисдикцијом српске православне цркве.

Улога манастира у српским земљама овог времена, када је било веома мало градских насеља, може се сагледати и кроз распоред и број манастирских цркава, а с обзиром да су епископске катедре 1220. биле углавном у манастирима и размештај епископских седишта је извршен с јасном идејом.¹²⁴⁰ Истраживања

---

¹²³⁸ Калић Ј., *Историја Ниша*, 18-23 са нап.

¹²³⁹ Иста, *Српска држава и Охридска архиепископија*, 197-207.

¹²⁴⁰ Познато је да се у погледу локације манастира у средњовековној Србији (у периоду династије Немањића) водило рачуна о историјским и природним одликама простора на коме се он гради - тако се манастир образује често на остацима неке старије сакралне целине, на отвореном, понекад и доминирајућем положају, у непосредној близини извора питке воде или реке, уз важне путеве, односно да манастири нису грађени изван мреже насеља и значајних саобраћајница (Мојсиловић-Поповић С., *Крст у кругу*, 67-70). Византијски црквени прописи о заснивању манастирских епископских седишта, извесно познати српским архијерејима много пре него што су преведени, прописивали су да епископ није могао бити постављен у село или малом граду, већ у градовима на важнијим путевима, а у складу са територијалном државном поделом (Новаковић С., *Матује Властара Синтагмат*, 299-301).

српских епископских столица 13. века показала су да су оне у већини биле у старијим задужбинама, односно старијим епископским центрима, тако да је било и мишљења и да су цркве Св. Николе у Топлици и Богородице Хвостанске постојале у склопу старије епископске организације из времена византијске власти у 11. веку, када се уз катедре у Нишу и Призрену помињу и Топлица и Хвосно.¹²⁴¹ Мирјана Љубинковић, која је водила археолошка ископавања на цркви Светог Николе, није била тог мишљења, док је Војислав Кораћ, који је извео археолошке радове на рушевини хвостанске Богородичине цркве, ту могућност тек поменуо.¹²⁴² Иако је увек истицано да архитектуром топлички Св. Никола носи све одлике цариградских ателеа Комниновске епохе, одбачена је могућност да је Стефан Немања затекао старију византијску цркву и од већине истраживача усвојено да је он сазидао овај храм.¹²⁴³ За потврду да је то Немањина црква наводе се казивања Немањиних биографа о његовом *подизању (сџзда код Саве и зач(е)тъ зидати* код Првовенчаног) цркава у Топлици, као и да је дозиђивање спољне припрате са кулама у вези са катедралним карактером цркве који она добија у трећој деценији 13. столећа (потврђено и фреско сликарством у јужној кули) и на крају археолошки налаз новчића Манојла I Комнина (1143-1180) у темељном рову северног зида цркве. Разлози који се противе овој тези тичу се

---

¹²⁴¹ Popović S., *The Serbian episcopal sees*, 171-184. Овде се наводе епископске катедре настале у насељима градског, урбаног типа (Хумска у граду Стону и Зетска при манастиру Св. Арханђела Михаила у Бококорском заливу) и оне уз насеља мањег ранга (уз стара црквена седишта у Расу, Призрену, Липљану, која су старија византијска управно-црквена седишта). Овим другим би по њој требало придружити Богородицу Хвостанску и Св. Ахилија у Ариљу, уз које су новија археолошка истраживања потврдила постојање насеља, као и то да оне нису новоосноване већ да су ту постојале старије црквене грађевине. Код манастира Св. Ђорђа у Будимљу истраживања су непосредно указала на могућност њеног старијег датовања с обзиром на постојање античког насеља и старијег култног места (ранохришћанске базилике) на истом месту (Исто). У трагању за насељем у близини комплекса манастира Св. Николе Дабарског у ранијим истраживањима 1981. откривени су трагови зидова неких објеката изван оградног зида порте, са западне стране на падини, али није утврђено да ли су припадали неким пропратним манастирским грађевинама или насељу које се развијало уз бању (Јанковић М., *Бања код Прибоја*, 169).

¹²⁴² Кораћ В., *Студеница Хвостанска*, 138. Из значајно другачије реституције остатака објеката на комплексу изнето је и мишљење о фазама 4. и 6. столећа (манастир), а потом и неколико млађих, а једну од њих прати материјал 9-11. столећа (Јанковић Ђ., *Српско Поморје*, 132-137).

¹²⁴³ Од појединих истраживача је црква стављана на чело групе споменика назване рашком школом иако је у многим анализама архитектуре њена оригинална концепција простора, техника и умеће зидања истицана у односу на друге Немањине задужбине (Ђурић В., *Преокрет у уметности Немањиног доба*, 274-278; Шупут М., *Цариградски извори*, 171). Иначе М. Љубинковић је у последњем раду о овим црквама у Топлици значајно кориговала своје ставове, али је јасно од почетка истицала да се ниједна не уклапа у развојне линије српске архитектуре тзв. рашке школе (Ђоровић-Љубинковић М., *Свети Сава и примењена уметност*, 291; уп. Иста, *Немањине цркве*, 93).

већином ових истих чињеница и они су уједно и аргументи који иду у прилог другој тези - да је Немања обновио старију цркву. Навођење одређених чињеница у житијима и др. изворима, као што смо видели, не могу бити увек поуздан репер за закључке тако да осим што су произвела различита мишљења о идентификацији и редоследу градњи Немањиних манастира у Топлици, унела су у науку и неусаглашене ставове историчара архитектуре о фазама на цркви, пре свега о оној која је у вези с временом појаве кула на западном pročелу српских цркава. Занимљиво је да се сасвим занемарује чињеница да тези (усвојеној од већине истраживача) о дозиђивању припрате и кула (са живописом чији програм још увек није јасно идентификован, те и опредељен) у време када је црква постала седиште Топличке епископије 1220. године не иде у прилог зидање (на исти начин) олтарске преграде у оближњој Богородичиној цркви (Б), које се од истих истраживача приписује Немањи. Анализа данас расположивих археолошких података није пружила доказе да је Немања саградио саму цркву, али и не негира да се његова градња односи на дозиђивање спољне припрате са кулама уз нешто старију цркву. Наиме, археолошких налаза који би одредили датовање припрате са кулама нема, осим што је археолошким радовима потврђено само дозиђивање (плићи темељи, видљиве спојнице) и да је простор на коме је дозидан овај део храма претходно коришћен за сахрањивање. Као једини археолошки доказ у прилог првој тези да је цркву подигао Стефан Немања навођен је загубљени чанкасти новчић из цркве опредељен као новац Манојла I Комнина; анализом теренских података показано је да он не потиче из непоремећеног слоја тј. да није нађен у темељном рову северног зида, како се то од истраживача наводи. Чињеница да је новчић нађен у прекопаном слоју унутар наоса дуж његових зидова, као и то што нам није познато ком периоду ковања Манојла Комнина припада, ни у ком случају не мења наша сазнања у погледу постојања цркве у 12. столећу, али не може бити доказ њене изградње у Немањино време. Ипак он је једини поуздан налаз 12. столећа нађен унутар цркве. Црква је, наиме, изграђена на простору којим није био обухваћен никакав старији објекат, јужним зидом на граници касноантичке некрополе. Осим остатака скелета у гробници у јужном анексу, а вероватно и делом поремећених костију покојника из два гроба у западном травеју (14 и 16), није било других средњовековних укопа у самој цркви,

па ни гробова топличких архијереја. Што се тиче зидане гробнице у јужном анексу, постоји мишљење да је Немања као велики жупан и господар области Топлице имао намеру, као ктитор ове цркве да се сахрани у овој гробници,¹²⁴⁴ а да је касније ту одлуку променио, пре или можда и у току зидања Студенице, јер извори, као што ће то касније бити обичај, не помињу ту њену намену.¹²⁴⁵ Археолошким радовима је, међутим, утврђено постојање *in situ* костију ногу скелета у јужном параклису, који би судећи по дубини укопа и положају припадали првобитно сахрањеном покојнику и са те стране потврђивали њену примарну фунерарну функцију. Под од камених плоча са рупама које формирају крст у дну гробнице служиле су за одливање телесних течности покојника, нама данас непознатог првог ктитора. Такође заборавља се да су, поред овог јужног фунерарног параклиса сазиданог истовремено са црквом, у припрати такође у исто време предвиђена два гробна места под аркосолијумима (гроб уз јужни зид у византијском свету је веома често представљао место сахране главног ктитора, а оно насупротив њему за ближег члана породице), тако да би гроб у јужном параклису могао представљати место покоја неке изузетне (монашке?) личности. На одговор ко је непознати ктитор цркве могуће је доћи одговором најпре на питање из којих побуда је на овом месту неко могао подићи храм по обрасцу цариградских грађевина и по свој прилици од стране његових мајстора. Мишљење да је главну цркву подигао лично Манојле I Комнин у част/помен једне од неколико победа током своје кампање против Срба у периоду 1149-1150. године је један од ретких предложених одговора на то питање. Поменути гроб у јужном анексу се, наиме, тумачи местом сахране неког од високо ранжираних погинулих у тим борбама.¹²⁴⁶ О правној, политичкој или идеолошкој позадини чина да обнови старију цркву, коју је Немања дакле стекао као други ктитор (након релативно кратког периода пошто је сахрањен први ктитор цркве?) не можемо ништа више

---

¹²⁴⁴ Ђоровић-Љубинковић М., *Немањине цркве*, 96; Шупут М., *Цариградски извори*, 177-178; Поповић М., *Археолошка сведочанства о ктиторским сахранама*, 20.

¹²⁴⁵ Поповић Д., *Српски владарски гроб*, 24-25.

¹²⁴⁶ Ćurčić S., *Architecture in the Balkans*, 492. Тезу да је затеченој комниновској цркви у новоосвојеној византијској територији Стефан Немања само додао западни део грађевине са кулама С. Ђурчић је изнео још давних година разматрајући порекло српске црквене архитектуре 13. века (Ćurčić S., *Origins of Thirteen-Century Church Architecture in Serbia*, 21-22). У том случају би се то односило на 1149. годину, када је византијска војска у походу из Пелагоније, преко Скопља и Косова у средишту српске земље, у Расу, нанела Србима тежак пораз (Максимовић Љ., *Србија и правци византијских похода*, 9-10 са нап.).

рећи од оног што је изнесено у оквирима досадашњих расправа на тему његове ктиторске делатности у Топлици, тако да ћемо се базирати на археолошким чињеницама које се тичу његове делатности на овом месту.¹²⁴⁷

Наша анализа резултата археолошких истраживања у погледу датовања главног дела цркве није дала непосредне доказе на основу којих би било могуће се одредити у ком периоду 12. столећа је она изграђена. Међутим, на простору изван цркве постоје налази и индиције који посредно пружају основе за закључак о постојању цркве и гробова у време пре заснивања манастира тј. обнове коју је извео Стефан Немања. Јужно, на линији пружања претпостављеног првобитног обзића откривен је аспрон трахеј номизма електрон Јована I Комнена (1118-1143). Овај најстарији средњовековни новчић на локалитету нађен уз источни зид гробнице 6. столећа са сводом, уједно је и поуздано најстарији средњовековни налаз из преднемањићког периода, али је јасно да је могао бити у употреби средином и током друге половине 12. века.¹²⁴⁸ Нема могућности да се међу малобројном сачуваном грнчаријом овог доба раздвоје налази прве и друге половине 12. столећа, док старијом која је приписана типичној бугарској

---

¹²⁴⁷ О ктиторским правима, предусловима и начинима на која су остваривана, као и правима која су из тог проистекла уп. Троицки С., *Ктиторско право*, 94-102, 105-113, 123-124. Јасно је да Немања као ктитор оснивач морао за своју делатност на подизању цркве потражити од нишког епископа који је још увек био под јурисдикцијом охридског архиепископа. Ако је Немања имао статус другог ктитора то је подразумевало да је могао да обезбеди даљу егзистенцију и проширење имовине манастира његовом обновом, израженом кроз велику поправку, проширење или дар. У трећем случају оригинарног стицања ктиторског права он би био привилеговани ктитор од надлежне власти (тзв. харистикарији), а ту привилегију, која се у српским изворима назива и милост, му је могао дати сам византијски цар. Последња могућност се може довести у везу с мишљењем да је Немањина доградња припрете с кулама уз старију византијску цркву (и обнова триконхоса) као незаконит акт био разлог побуне његове браће и потом сукоба у породици тј. нека врста жалбе самом цару (Ćurčić S., *Architecture in the Balkans*, 492-493). С друге стране подржавање Немањиног права на ктиторски чин (пре свега градњу Св. Николе), које је формално било на страни његове браће, се разматра у вези с доделом царског сана - дворског достојанства – и у контексту директног утицаја и мешања цара у односе међу српским обласним господарима спрам византијско-угарских односа (Пириватрић С., *Манојле I Комнин*, 89-113). Сматра се да је препорука и деловање Охридског архиепископа Јована (Андријана) Комнина, жестоког браниоца „чистоте вере“, који је био присутан на састанку Немањиним са Манојлем у Нишу када је и смењен Деса (1163), било од пресудног значаја на подстицању у подржци изградње манастира у Топлици, на подручју нишке епархије Охридске архиепископије (Калић Ј., *Српска држава и Охридска архиепископија*, 201-206).

¹²⁴⁸ Не рачунајући бројне оставе новца кованог под Комнинима, које одражавају бурне догађаје на крају 12. и почетком 13. века, чанкастог новца царева пре Манојла осим овог у нашим манастирима 12. столећа нема (новац Манојла I је нађен овде у оба гробља око топличких цркви А и Б, нема га у Ђ. Ступовима, а из Студенице, према мојим сазнањима потиче само остава са очуваних осам скифата Манојловог и једног цара Андроника нађена под мермерним банком пред западним pročељем цркве (Радан-Јовин М., Јанковић М., Темерински С., *Студеница*, 32 и Пејовић Е., *Каталог археолошких налаза*, кат. бр. 4-7).

керамичкој продукцији не располажемо. Што се тиче других старијих средњовековних налаза (преднемањихког доба), реч је о малом броју предмета из гробова сконцентрисаних у релативно ужем појасу око цркве, на десетак метара удаљености од њених зидова. То су пар пуно ливених отворених металних гривни из женског гроба 398, као и наруквице истог типа из дечијег гроба 349 и фрагментоване наруквице из слојева у простору с/з од северне куле (Т. XLI/1-4). Њима би се могли прикључити и налази тордираних каричица у гробу 194 испод зида пирга (Т. XL/3), као и две копче различитог типа од којих једна има директне аналогије у бугарском материјалу 11. столећа (Т. XLIII/11). Осим накита и украсних делова ношње ту су и две мамузе које типолошки припадају периоду пре 12. столећа (Т. XXXVI/3-4), с тим што се једна од њих, као не тако чест налаз, типолошки сврстава међу налазе 8-9. столећа. Ниједан од поменутих налаза накита, међутим, типолошки се не може поуздано сврстати у старији или млађи културни хоризонт 12. столећа, али стратиграфски контекст и услови налаза, а у случају и налаза крстића привеска и његова примарна функција, су били пресудни да их уврстимо међу старије налазе. Типолошки најстаријој групи налаза 11-12. века би припадала и тзв. S каричица из женског гроба 562 (Т. XL/1), укопаног у простору порте са јужне стране цркве, међутим њену би појаву у гробу са другим врстама накита које се најраније могу датовати у 16. столеће требало сматрати секундарном. Релативно мали број гробова овог доба, које иначе карактерише бројност и разноврсност накита (типова попут једноставних каричица, каричица с коленцима, волинских наушница, стаклених сликаних гривни и перли, купастог прстења и др.), као и појава прилога у гробовима (напр. новчићи с краја 11. века, посуде и др.), односно изостанак свих тих елемената ишло би у прилог мишљењу да је гробље формирано у релативно кратком периоду пре доласка Стефана Немање и његове обнове цркве уз коју је и настало.¹²⁴⁹ Археолошки је дакле потврђено да на гробљу око цркве Св. Николе постоји и један мањи број средњовековних мирјанских гробова 11/12. столећа, вероватно становника насеља

---

¹²⁴⁹ Поменућу само средњовековне некрополе на три локације у ареалу градског подручја Ниша, у чијем инвентару се јављају све поменуте врсте накита, али и други типови различитог порекла, уп. Ерцеговић-Павловић С., *Средњовековна некропола у Нишу*, Т. I-XI (Гласија, 11-крај 12. века) и Иста, Гроздолике византијске наушнице, Т. I (Јагодин мала, 10-12. век); Кораћ В., *Истраживање остатака*, Т. I-III, IX-XI (Св. Пантелејмон, 12-13. век). И поред извесног преклапања типова накита на њима, уочава се и међусобна разлика у инвентару која је видљива и преко одсуства у ранијим, тј. присуства чанкастог новца у познијем гробљу око цркве Св. Пантелејмона.

чије остатке је, судећи према две откривене куће бондручне конструкције на северној падини изнад цркве, могуће лоцирати у непосредном окружењу цркве.

У податку да је Немања при храму Св. Николе, који сазида, засновао манастир, требало би претпоставити и да је том приликом манастир оспособљен за становање тј. свакодневни живот и потребе службе манастирске братије. Материјални остаци првобитног обзиђа и грађевина које би припадале монашком насељу тог доба су доста оскудни, по чему се овај манастир ипак разликује од већине других. *Грађевински остаци* се односе на незнатне делове доњих зона темеља обзиђа с јужне, западне и с/з стране цркве, а положај поменуте бондрук грађевине (кућа 1, датована новцем 12. века у слоју међу подним плочама) би указивао на могућу линију трасе северног оградног зида који у овом делу порте није сачуван (сл. 6, 109). Уз сачуване делове тог обзиђа у простору између цркве и познијих великих грађевина с/з од ње, а у положају западно од улаза у цркву, као што је уобичајено, налазио се вероватно и главни улаз у манастир (између зидова III-IVa). Под с/и углом позније зграде А у наставку сачуваног дела обзиђа (I) под њеним темељима очувани су незнатни остаци разграђених темељних зона зидова (IIa) једног објекта стамбене? функције, наслоњеног уз линију обзиђа (II), са врло малом количином керамике која би потврђивала његово постојање у 12-13. столећу. Да је ово обзиђе могло настати истовремено са црквом може се судити на основу сачуваног дела јужне ограде са спољним ојачањима у виду пиластара (и делом зида који се ломи ка с/и и цркви, зидови VI-VII), која има директну аналогију у свега неколико година млађем обзиђу Немањиних Ђурђевић Ступова; ови јужни обимни зидови разграђени су вероватно још у првом страдању манастира почетком 15. столећа, а највише у савремено доба денivelацијама терена до последњег низа камења у темељу, тако да су откривени плитко испод површине терена показујући у ком обиму су у овом јужном делу дворишта денivelацијама нарушене првобитне нивелете терена. Са унутрашње стране на траси пружања овог јужног обзиђа, у простору према ранохришћанској засвођеној гробници VI (уз чији источни зид је откривен поменути најстарији чанкасти новчић), истражени су темељи зидова објекта од камена везаног малтером с једним *огњиштем* (6), који би могли да припадају манастирској стамбеној зони. Покретног археолошког материјала који би то потврдио у самим објектима није

било, али њихов положај према траси обзиђа, које сигурно није постојало у позном средњем веку, би на то посредно упућивао. Осим тога помен веће количине неглеђосане уситњене керамике у најдубљим слојевима површине испред јужног обзиђа, а испод нивоа најдубљих укопа, као и чињеница да у појасу уз јужни оградни зид није било гробова (у целој ширини коју творе зидови VI и VII), би посредно указивали да су ту у првобитној фази постојали некакви објекти. Вероватно су и епископска палата, те и други објекти у Св. Николи топличком (трпезарија, кухиња, монашке ћелије), као што је подацима из извора посведочено у Жичи, били углавном дрвених конструкција. Судаћи по слоју паљевине у с/з и северном делу порте унутар и изван линије обзиђа (са највећом количином грнчарије 14-15. столећа), неки од њих су ту били изграђени. Откривени горели остаци зграде горње дрвене конструкције и полукружно обликованог источног зида (тзв. брвнара с „апсидом“), на том месту би потврђивале овај закључак, мада недостаје материјал којим би њена изградња била смештена у 12. столеће, као и онај којим би се претпоставила њена резиденцијална намена. То је ипак једини објекат старије фазе манастира о коме имамо нешто више података и поред тога што је утврђено да је до темеља изгорела у пожару почетком 15. столећа. Материјал у слоју паљевине, на огњишту и у слоју над паљевином је показао да је ова зграда немалих димензија (око 15x8м) била коришћена до тог доба, као и да више није обнављана. Дрво, делом учвршћено кованицима, је једини грађевински материјал у горњој конструкцији зграде, док је опека употребљена у нивоу почетка укопавања темеља (плочник?) и у подлози огњишта (8), констатованог у средишњем делу полукружног простора објекта, делом укопаног у падину. Тако се може претпоставити да је имала спратну конструкцију, али је необично да потпуно изостаје камен у грађи темеља.

Уз овако лоше очуване грађевинске остатке објеката из доба заснивања манастира и културни хоризонт који му припада одликује се сиромаштвом покретног археолошког материјала, пре свега грнчарије, што га сада приближује већини других манастира овог доба (Т. I).¹²⁵⁰ Четири тј. пет (2011) новчића

---

¹²⁵⁰ Како недостаје комплетно обрађена и објављена археолошка грађа из наших манастира тешко је рећи којом количином налаза из доба заснивања сваког појединачног се располаже. Познато је да у Ђурђевим Ступовима, осим фресака и делова ктиторског натписа, нема готово никаквих налаза из Немањиног доба, а такав материјал недостаје и за Петрову цркву на којој су констатовани и старији слојеви са такође малобројним покретним материјалом (Зечевић Е.,

византијских царева 12. и почетка 13. столећа и место њиховог налаза потврђују активно коришћење простора око цркве - насеобинског ? (поменути новац Јована Комнина уз остатке зидова објекта уз јужно обзиђе где није било гробних укопа) и хоризонта сахрањивања (новци Манојла I Комнина и Теодора I Анђела источно од цркве, тј. Исака II Анђела у јужном делу порте са гробовима), као и границе поуздано датованих најстаријих средњовековних укопа око цркве унутар линије првобитно ограђеног простора (сл. 72).

Недостатак писаних извора о овом манастиру не допушта нам да детаљније реконструирамо његов живот и у периоду Немањиних наследника. Посредно би се могло закључити да је углед који је он имао као задужбина родоначелника династије релативно брзо изгубио.¹²⁵¹ Тежиште политичких и историјских дешавања се налазило у централним и западним деловима државе, што је можда један од разлога да је пажња државне и црквене власти усмерена у другом правцу и поред тога што се смештањем епископске катедре, у свакако тада живућем манастиру, он нашао међу десет најважнијих духовних средишта српске државе. У периоду од успостављања епископије 1219. до друге половине 14. столећа, кад је она подигнута на ранг митрополије, позната су имена Јоаникија, Дионисија, Теодора, Василија и Дамјана (помен у Пљеваљском синодику православља насталом 1286-1292. у време архиепископа Јакова), Германа и Герасима (из времена краља Милутина и архиепископа Јевстатија II 1292-1309) и Јоаникија II (помен у Милутиновој Светостефанској повељи из 1317. у време архиепископа Никодима), укупно имена осам топличких епископа, који су по свој прилици овде имали своју резиденцију – можда у објекту од дрвета (попут Жичке палате) полукружног источног зида, будући да репрезентативна зграда северозападно од цркве, према истраживачима тадашња епископска палата, како је показала наша анализа грађе још није била изграђена. Ни међу гробовима у цркви који се могу приписати топличким архијерејима, осим гробница у

Ђурђеви Ступови, 34 и сл. 2/2, 57; Љубинковић М, *Некропола Цркве св. Петра*, 177-186). Нешто је у већем обиму позната грађа Немањиног доба из Студенице (Радан-Јовин М., Јанковић М., Темерински С., *Студеница*, 62-63, сл.29; Пејовић Е., *Каталог археолошких налаза*, кат.бр. 1-30) док из грађе представљене у студији о Богородици Хвостанској није јасно о којој количини налаза је реч (Кораћ В., *Богородица Хвостанска*, 70 даље, сл. 22/3-4; 44/108).

¹²⁵¹ Чињеница је, наиме, да се он, за разлику од Светог Ђорђа у Расу (уз Студеницу, Хиландар и Свету Богородицу Градачку) не помиње као „краљевски манастир“, са посебним привилегијама (независност од епископа, игумане поставља лично краљ) већ у време Стефана Првовенчаног.

дозиданој припрати и кулама, других поуздано средњовековних нема. О братству и властелинству манастира тог доба, такође, немамо никаквих података у изворима. Али на самој цркви у овом периоду вршени су обимни радови на призиђивању и зазиђивању појединих простора. Након доградње северне капеле, током 14. столећа, уследили су радови на затварању простора пред северним вратима егзонартекса некаквом конструкцијом која је имала камене темеље и која је срушена тек пошто је и црква напуштена. Простор између кула је затворен једним зидом плићих темеља, такође нејасне горње конструкције, најраније у 15. столећу, који је имао своју функцију до задњих деценија 16. века.

Живот у манастиру одвијао се унутар првобитно ограђеног простора све до краја 14. столећа, односно почетка 15. века. Знатно мања количина покретних налаза овог раздобља у односу на познији (15-17. век) је последица интензивног коришћења истог простора до напуштања манастира крајем 17. века, али пре свега великог страдања у пожару почетком 15. столећа у коме су објекти и зидови обзиђа урушени и потом разграђени, а уништени инвентар скупљен и делом убачен у наменски ископане отпадне јаме, а делом искоришћен при нивелисању терена. Чине га предмети у свакодневној употреби међу којима је најбројнија грнчарија, при чему је реч о уситњеним комадима и огњишног и трпезног посуђа. Управо доба 14. столећа нам је најбоље познато захваљујући стратиграфски издвојеним слојевима (паљевине) и насипања тј. нивелације терена након што је манастир горео. Најбројнија у материјалу је очекивано грнчарија. Поређењем керамичке продукције тог доба у Србији и суседној Бугарској сматра се да је већа количина неукрашених тј. неглеђосаних крчага у материјалу градских насеља 13-14. века Бугарског царства у односу на декорисане примерке последица њихове превасходно употребне, а не естетске вредности, што је потпуно различито од ситуације коју показује обиље богато декорисаног посуђа на истовременим утврђеним и манастирским насељима Србије.¹²⁵² На Св. Николи су неукрашени примерци крчага заиста малобројни у односу на налазе посуђа 14. столећа и прве половине 15. столећа украшеног сликањем и зграфито орнаментима, међу којима су најбројнији крчази, ређе заступљени бокали, а тек у појединачним примерцима и други облици, зделе и буклије. С друге стране уочљиво је да готово потпуно

---

¹²⁵² Minić D., Vukadin O, *Srednjovekovni Stalać*, 90-91, нап. 209-214.

недостају облици луксузних здела 12-14. столећа, увезених или рађених по узору на производе из византијских радионичких центара, какве су нађене у неким другим манастирима (додуше у малом броју) и насељима у Србији, а посебно локалитетима суседне Бугарске.¹²⁵³ И друге старе византијске технике урашавања налазимо на посуђу из инвентара манастирске трпезе – сликање у више боја глеђи орнамената трака, мрежастих мотива или сливањем, такође је примењено на неким типовима позносредњовековног посуђа, пре свега бокала и крчага. Тако украшени бокали и крчази на Св. Николи налажени су заједно са уломцима стоног посуђа украшеног у зграфито техници у слојевима 14-15. века, понекад опонашајући урезани украс. Сликање енгобом, према избору мотива и начину примене, је елемент према коме се једна количина грнчарије може везати за српске грнчарске радионице у области јужно од западне Мораве. Потребу за грнчарским производима у свакодневној употреби, пре свега кухињској, задовољавала је сигурно нека месна радионица у склопу манастирског имања, судећи по једној количини керамике технолошки уједначене израде, што је посебно очито у наредном раздобљу по низу серијски израђених посуда. Облици и орнаментика трпезног посуђа, пре свега по стилу декорације крчага, има аналогије у материјалу из области Раса и ближих Сталаћа и Крушевца, а делом и Новог Брда, који је израђиван по узору и на традицијама византијског грнчарства. Различити типови стакленог посуђа из репертоара позносредњовековне продукције, свакако увозне робе, уз занатски и уметнички квалитетне комаде керамичког посуђа једина су сведочанства луксуза у свакодневном животу монашке заједнице у ово време. С друге стране нема никаквих података ни сачуваних предмета који би се могли приписати црквеној ризници, а ретки су и комади из групе предмета култне намене и црквеног мобилијара. Свим предметима у свакодневној употреби, као и налазима из гробова налазимо бројне паралеле у материјалу из других српских манастира.

Услед потпуне девастираности објеката манастирског насеља старије фазе овде нису откривене грнчарске, ковачке или хлебне пећи, па тако о организацији свакодневног живота врло мало знамо. Ипак већа количина гвоздених налаза у покућству, различитог алата и оруђа, а пре свега налази комада згуре у свим

---

¹²⁵³ Bajalović-Hadžić Pešić M., *Keramika*, 111-123 и Иста, *Византијска керамика*, 146-151, сл. 3-4; Чангова Ђ., *Към проучването*, 25-33.

нивоима становања указују на развијен ковачки занат у самом манастиру, вероватно у некој радионици смештеној у једној од приземних просторија изгорелих објеката. Према забележеним остацима опиљака мермера, могуће је да су на лицу места вршени и клесарски радови, вероватно при некаквим обновама, тј. замени оштећеног црквеног мобилијара будући да је поред мермерних надгробних плоча пронађено и неколико уломака обрађеног мермера.

Убаченим у слој земље измешане са мало распалог шута или ређе гаражи, овим материјалом - керамиком и уломцима истовремено коришћених типова стакленог посуђа, као и металних делова дрвених конструкција објеката (брвнаре) - затворен је ниво првог страдања манастира у пожару. Тада је део оградног зида западно и северозападно од цркве разграђен након оштећења и рушења до темеља. Трагови паљевине и поменути материјал из слојева којим је простор након тог страдања нивелисан дају шири оквир тој интервенцији, са доњим датумом у сам крај 14., односно прве деценије 15. столећа. Нису (сачувани) записани подаци о било каквим дешавањима у вези с манастиром, па ни ово његово археолошки потврђено страдање, али уже оквире периода у коме је манастир захватио велики пожар, проузрокован упадом, пљачкањем и паљењем, пружа најпре новац из кнежевског раздобља ковања Стефана Лазаревића (1389-1402), нађен у слоју паљевине испраћене на целој површини горелог објекта од брвана. Такође, налази и гробови 15. столећа (730 са бочицом Манасија типа на површини претходно заравњене површине гореле брвнаре или уломка тзв. Бискуп чаше у гробној земљи гроба 512 у простору према палати), осим што потврђују да се некропола као и ограђени простор порте помера северно, иду у прилог нашем закључку да је обнова манастира уследила још током прве половине 15. века (изван те линије према згради палате нема поуздано средњовековних гробова) и да ово страдање манастира се мора везати за почетак 15. столећа. Прва забележена страдања српских манастира у ово доба, односе се на нешто ранији период – последње деценије 14. века. Поменом великог труда липљанског архиепископа Симеона око обнове грачаничког манастира 1383. године у једном запису, уз који се везује и други запис о страдању пирга, зна се да је манастирски комплекс у Грачаници доживео веће разарање још пре Косовске битке.¹²⁵⁴ За прве веће турске

---

¹²⁵⁴ Јанковић М., *Липљанска епископија*, 33-34 и нап. 44-48.

продоре у средиште српске државе који су се одиграли у годинама након Косовске битке везује се страдање и многих других српских манастира и цркава. Сматра се да у последње деценије 14. века пада престанак живота цркве у Дежеви код Новог Пазара, а слојеви пожара у коме су страдале поједине манастирске зграде у Сопоћанима и Градцу везују се за године крајем овог и почетком 15. столећа.¹²⁵⁵ Први подаци о нападу Турака на Раваницу се односе на годину 1398. када је манастир изгорео,¹²⁵⁶ а познато је да је по паљењу Бањске 1389. године тело краља Милутина пренето у Трепчу.¹²⁵⁷ Топличка митрополија је турским продорима и освајањима источних и јужних области Србије већ у то време реално постала периферна митрополија Српске цркве, делећи судбину граничних митрополија Српске патријаршије, као што је претпостављено и за Липљанску митрополију.¹²⁵⁸ Археолошки је, међутим, потврђено да се једна од највећих грађевинских интервенција након ових догађаја – од којих су најбоље очуване велика зграда на северу (палата) и друга грађевина југозападно од ње (трпезарија), најраније може сместити у прве деценије, а најкасније у средину 15. столећа. То је показао садржај *јаме* 5а и 7 уз саме зидове северне зграде с материјалом 14-15. века, као и слој нивелације с горелом керамиком истог доба и налази прве половине 15. столећа на стази постављеној по изградњи палате, чија траса обилазећи пирг повезује зграду са црквом (сл. 43, 68). Наиме, велика обнова је обухватила не само расчишћавање остатака камених зидова обзиђа и изгореле дрвене грађе из конструкције објеката од дрвета, него и темељно вађење урушеног камена, припрему тако добијене грађе за секундарну употребу, нивелацију терена и поправку евентуалне штете начињене на самој цркви. Материјал из слојева девастације, којим је порта у делу где су и постојали већином објекти нивелисана, уз гробове с налазима 15. века укопане у њега, казују да није протекло пуно година до радова на изградњи нових конака и резиденцијалне зграде. Да пожар у топличком Св. Николи, с друге стране, није

---

¹²⁵⁵ Калић Ј., Поповић М., *Црква у Дежеву*, 135; Јуришић А., *Мотив волуте и розете*, 182-183 и *Иста, Градац*, 14, 18.

¹²⁵⁶ И ово прво страдање, као и позније пустошење манастира (1436/1438), за које се везује и страдање манастирског утврђења са кулама, су забележили наши летописци, уп. Вуловић Б., *Раваница*, 38 и нап. 173; Стојановић Љ, *Стари српски родослови*, 219, бр. 600 и 231, бр. 657).

¹²⁵⁷ Шупут М., *Манастир Бањска*, 44. Манастир је доживео страдања и током 15. века до првих деценија 16. столећа када је запустео.

¹²⁵⁸ Јанковић М., *Липљанска епископија*, 33.

настао као последица некакве природне катастрофе, показује и релативно велика количина различитог оружја и војне опреме, а посебно стрелица у самом слоју паљевине. По свој прилици ово страдање се пре може везати за српско-турске сукобе почетком друге деценије 15. столећа него за ранији сукоб султана Мурата I и кнеза Лазара на оближњем Плочнику о коме се не зна много, а обнову за период до средине треће деценије кад извори бележе учестале ратне сукобе са султаном Муратом II, са тешким последицама посведоченим освајањем и пљачкањем Крушевца и неких других градова, на крају и опседањем Новог Брда (1427).¹²⁵⁹

У целом овом периоду на простору око цркве се *сахрањивало*, при чему су уобичајено прве сахране обављене што ближе, тј. уз саме зидове храма. Због тога што монашке гробове одликује изостанак украсних делова ношње и накита, тешко је утврдити њихов број, посебно кад и овако сложена ситуација са сукцесивним вишевековним коришћењем истог простора за сахрањивање није добро документована (уп. сл. 103а). Међутим међу монашким гробовима откривен је и један број грובה лаика и то, судећи по налазима накита (наушнице), углавном женске популације. Распоред таквих грובה уз место налаза истовременог новца не показује неку одређену правилност, али већина је укопана у широј зони око цркве. Из натписа неколико надгробних плоча из цркве и са простора гробља, јасно је да се и овде, као и у свим другим манастирским црквама појављују спорадично грбови чланова виђенијих породица 14. столећа (Вратко Чихорић, Мирослава жена жупана Ми(ле)на).

Остаје недефинисано да ли су својевремено уочени трагови архитектуре на врху брда изнад, тј. северно од манастирског комплекса, могли да представљају остатке утврђења које је штитило манастир, као што се претпоставља за Градац

---

¹²⁵⁹ Стојановић Љ., *Стари српски родослови*, 215, бр. 591 (Плочник) и 226, бр. 637 (Крушевац); уп. *Константин Филозоф*, 317 и 322. Приликом провале Турака под султаном Мусом у Србију 1413. године наши летописи бележе прва страдања Крушевца и околних градова наведених поименце „...разви деспота Стефана на Врвњници, и расипа Кроушевџь и Петрось и Сталакь и Коприан..“, да би се сукоби и потера са Мусом наставила ка југу преко Добрич поља (Стојановић Љ., *Стари српски родослови*, 223, бр. 620 и *Константин Филозоф*, 307). Иако се и период између 1413. и 1421. године (у време султана Мехмеда I) а нарочито прве године владе Мурата II, више не сматрају периодом мира и савезничких односа са Турском, ово је ипак доба за које се везују и највећи подухвати на градњи и ојачању најзначајнијих утврђења - градова Београда и Новог Брда и манастира Ресаве (уп. Калић Ј., *Деспот Стефан Лазаревић и Турци*, 7-18).

(Петров крш), Св. Арханђеле (Вишеград), Пећку патријаршију (Идворац) итд.¹²⁶⁰ Мало је вероватно, будући да данас на површини ништа од тога није видљиво.

По турским освајањима већина старих и угледних манастира доживела је похару, стагнацију, а понекад и престанак живота. У неким од њих се живот нормализовао и наставио, а поједини су доживели и веће обнове, као напр. Нова Павлица.¹²⁶¹ Постојала су правна мишљења-фетве којима су регулисана питања коришћења хришћанских богомоља на територијама освојеним од Турака тј. њима је утврђивано под којим условима су цркве могле бити обновљене или дизане, или пак срушене.¹²⁶² Са друге стране и поред познате забране хришћанима да дижу нове цркве у пракси је то другачије, као што показују и примери на подручју Пећке Патријаршије.¹²⁶³ И пре обнове Пећке Патријаршије коју прати градитељски полет, наима, било је великих градитељских подухвата као што је напр. заснивање манастира Св. Варваре почетком треће деценије 16. века, у који

---

¹²⁶⁰ Јуришић А., *Градац*, 8-9; Ненадовић М. С., *Душанова задужбина*, 8-9, 14-15, 23, сл. 9 и 19; Ђурић Ј.В., Ђирковић С., Кораћ В., *Пећка патријаршија*, 180-181 и Финдрик Р., *Утврђење манастира Пећке Патријаршије*, 231-236. Раније се мислило да је утврђење Јужац изнад Сопоћана служило као рефугијум манастиру, али је резултатима ископавања то одбачено као могућност (Јуришић А., *Сопоћани*, 63-64; уп. Роровић М., *Јуџас код Сороћана*, 118). Питању заштите манастира С. Мојсиловић-Поповић је посветила велико поглавље у својој студији о архитектури српских манастира и према начину на који су се манастири у средњовековној Србији штитили издвојила четири групације, тако да је топлички Св. Никола уз Бањску, Грачаницу, Св. Николу у Дабру и Сопоћане у фази 14. столећа сврстан у групу ограђених манастира са посебно зиданим пиргом унутар насеља, који му је пружао елементарну заштиту (Поповић С., *Крст у кругу*, 127-240). Данас се раније забележени грађевински остаци на површини не учачавају

¹²⁶¹ Јуришић А., *Нова Павлица*, 10, 35-44.

¹²⁶² Андрејевић А., *Претварање црква у џамију*, 110 и даље. У начелу поправљање црква порушених услед земљотреса, пожара, старости и сл. је било дозвољено уз посебну дозволу и услове (поправка мора бити по истом плану и димензијама објекта, да у околини не станују муслимани), док једном претворена црква у џамију не може поново постати црква. Одобрење за поправке се морало добити и за зидове и објекте око цркве тј. све поправке које је требало извршити унутар манастирског комплекса. Затим се и дозвола за изградњу било чега унутар манастирског комплекса добијала на шеријатском суду, уз присуство сведока, муслимана, са тачно одређеним димензијама. Судбина затечених црква приликом освајања је била донекле у вези са начином освајања града (у принципу ако се град преда хришћани задржавају цркве, а ако се град заузме на јуриш губе то право, што у пракси није увек поштовано, Исто; уп. Зиројевић О., *Цркве и манастири*, 20 и даље.

¹²⁶³ Познате су одредбе турских власти о забрани подизања нових црква, те тако у канун-нами која је стајала на почетку сумарног дефтера за Босански санџак, најстаријег комплетног турског законика за овај санџак из 1516. године, наводи се: „Подигнуте су цркве у неким мјестима у којима оне нису постојале од старог невјерничког времена. Нека се такве новоподигнуте цркве даду порушити; а они невјерници и попови који, боравећи у њима, уходе стање и дојављују у невјерничке земље нека се казне строго и нека се казне тешким тјелесним казнама“ (Šabanović Н., *Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz 1516. godine*, 31). У канун-нами за исти санџак из 1530. године се ова одредба понавља, с тим што се иза прве реченице додаје: „..На мјестима где ни у старом дефтеру црква није записана нове цркве су подигнуте. Нека се нареди да се такве новоподигнуте цркве разоре.“ (Ђурђевић В., *Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz 1530. godine*, 43), што се преноси и даље у одредбама (канунама) познијим пописних књига.

се сели седиште рашке епископије.¹²⁶⁴ Та промена у односу према културним објектима иноверника се објашњава политичким и др. разлозима, а у случају српске цркве и напорима великог везира Мехмед паше Соколовића. На крају цркве су нестајале и због строге турске фискалне политике тј. због повећања пореских намета те уколико их манастири нису могли да плате, продати су, што значи да су опстајали само велики и богати манастири и они које су помагали богати хришћани. Из наведеног је јасно да је било некаквих ограничавајућих фактора у функционисању живота у нашим манастирима, али да стриктних правила која би одређивала њихову даљу судбину није било због познате политике османске државе да ојача своју власт олакшавањем локалном становништву да се уклопи у нов поредак. Растегљиво и по потреби тумачење закона према хришћанима је у складу с тим сасвим разумљиво, јер је црква била једини уједињујући фактор за покорено хришћанско живље и последња препрека даљој исламизацији.

Археолошка истраживања нису показала какве је последице имало коначно освајање ових простора од Турака на комплексу манастира Св. Николе. Да он није био поштеђен упада и пљачкања током 15. столећа показује присуство грнчарије овог доба у шуту у наосу цркве, као и бројних уломака фресака сакупљених и сахрањених у за то посебно ископане јаме. Манастир је вероватно осиромашео у наредним деценијама, као и већина других наших манастира (уочава се и да се с тим периодом поклапа појава највећег броја гробова лаика, према налазима накита, за сво време живућег манастира), па можда и накратко напуштен да би велика количина покретног материјала у коме је приметна значајнија употреба како кухињске грнчарије локалне серијске производње, тако и трпезног посуђа, керамичког и стакленог, била показатељ стабилизације прилика и поновног успостављања нормалног функционисања монашке заједнице, већ током 16. века. На основу налаза новца друге половине 15. столећа у гробу укопаном у урушене темеље пирга, тј. према постојању стазе палате која га је обилазила, јасно је да функција пирга престаје тек средином 15. столећа, али време његове изградње остаје и даље отворено. Како се уз име следећег поменутог митрополита Пахомија, на почетку четврте деценије 16. века, јавља титула „белоцрквански“,

---

¹²⁶⁴ Поповић М., *Манастир Св. Варваре*, 117-118 и нап. 95-99.

претпостављено је да је то с једне стране потврда активности епископије и у тешким условима турске окупације, а с друге и да је њено седиште и даље у цркви Св. Николе, мада сада у оквиру духовне власти Охридске архиепископије.¹²⁶⁵ У наосу и уз спољне зидове цркве откривени су гробови топличких јерарха који би припадали овом добу, што би ишло у прилог овој тврдњи. О континуитету манастирског устројства, који би морао бити видљив кроз приказ прихода манастирског властелинства у турским дефтерима, наравно уколико је манастир имао своје земљишне поседе или уколико оно није разорено, сведочи податак друге половине 15. столећа о укупно 83 манастира на подручју Крушевачког санџака,¹²⁶⁶ али у њему нема помена манастира Св. Николе. За поменуте податке из два дефтера из 1487. и 1530/31. и сама О. Зиројевић, која их је анализирала, није сигурна да ли се односе на Немањине манастире у Куршумлији.¹²⁶⁷ Очито је и да називи *црква* (*kenise*, односно *kilise*) и *манастир* (пише се увек на исти начин) у турским изворима нису поуздан репер за доказивање њиховог статуса, или измене статуса, што се види из примера треће Немањине задужбине-Ђурђевих Ступова.¹²⁶⁸ Овај закључак стоји и кад се упореде помени наше две топличке цркве у домаћим изворима. Постоји доиста и могућност да је седиште топличког митрополита пренето у другу цркву можда већ у другој половини 15. столећа (када нема помена топличких епископа), будући да се први следећи помен једног топличког епископа односи, као што је речено, на четврту деценију 16. столећа.¹²⁶⁹ Пре њега једини помен топличког митрополита у овим измењеним

---

¹²⁶⁵ Јанковић М., *Топличка епископија*, 37.

¹²⁶⁶ Уп. нап. у поглављу 1.3. (Географски положај и историјат тла).

¹²⁶⁷ Податак о цркви (не манастиру, прим. а) Св. Николе из турског дефтера 1487., између села Видре и Уљара, помиње једну кућу и приход од 155 акчи. Поређења ради у истом попису се бележи манастир Св. Богородице у лабској нахији иза села Свињишта, за коју О. Зиројевић помишља да може бити Немањин Богородичин манастир, са једном кућом и виноградом који се не обрађује, али и приходом од 947 акчи (Зиројевић О., *Цркве и манастири*, 146 и нап. 2037 (напомена иначе не стоји у вези са претходном која говори о истом податку, а уз коју се наводи старији дефтер области Вука Бранковића из 1455., те није јасно у чему је грешка) и 61 са нап. 423.

¹²⁶⁸ Исто, 17-19 са нап. Уопштено је закључено да се католички манастири називају црквама, а православни манастирима, с тим што у првом случају изгледа нема изузетака док у другом, код православних манастира, се користе обе речи-и црква и манастир. Манастир Ђ. Ступови је, наиме, идентификован као Чатал црква, која се редовно у свим турским пописима назива црквом, али је уз њу истовремено навођен и џемат калуђера (исто, 18, 104 и 203-204). Године 1489. ту се наводи једна кућа и једна баштина и калуђери чије су дажбине износиле 712 акчи (исто, 204 и нап. 3021).

¹²⁶⁹ У вези са седиштем топличких црквених поглавара постојало је мишљење да је још од времена Стефана Немање део нишке епархије припадао прокупачкој епископији тј. да је у Прокупљу било седиште епископа, те да су топлички епископи узимали и титулу „прокупачки“ управо према месту свог седишта (Гагулић П., *Топличка епархија*, 135 и нап. 15-20).

историјским околностима везује се за податак о тимару митрополита по имену Силојана (у дефтеру из 1444-1445. са накнадним белешкама из 1453-1454. године). Међутим, он не би морао бити доказ епископског статуса цркве већ континуитета хијерархијског устројства, јер као што се дешавало већ током средњег века из одређених разлога седиште епископије је могло бити пресељено из једне у другу цркву, о чему се морало одлучивати на сабору српске земље.¹²⁷⁰ Да ли се исто дешавало и овде у другој половини 15. века? О времену од читавог једног столећа, све до обнове Пећке патријаршије 1557, и поред сазнања о значајним подухватима на обновама, па чак и подизању нових цркви, остало је доста тога недовољно познатог из историје српске цркве - њен статус под турском окупацијом без врховног поглавара, као и однос према Охридској архиепископији која је тежила успостављању старог стања још од времена пре издвајања српске цркве као независне.¹²⁷¹ На комплексу Св. Николе смо према грађевински издвојеним фазама на палати показали да је у периоду по изградњи зграде почетком 15. столећа и последње обнове крајем 16. столећа, било некаквих преправки (бочних и задњег и уједно обимног зида), које смо условно датовали у почетак 16. столећа, јер међу предметима у свакодневной употреби (пре свега бројној грнчарији) из друге половине 15. и прве половине 16. века нема битне разлике. Из тога следи континуирано коришћење ове зграде, засигурно од почетка 16. до краја 17. столећа. Обимна археолошка грађа за овај манастир у периоду након обнове Пећке патријаршије, надоместила је изостанак писаних трагова о њему за период друге половине 16. столећа. Последња обнова, као резултат оживљене градитељске активности након обнове Пећке Патријаршије 1557.

---

¹²⁷⁰ Напр. највећа новобрдска црква је привремено деведесетих година 14. столећа служила као саборна црква Грачаничке митрополије, што је посведочено у изворима, али и археолошки откривањем гробова њених архијереја уз часну трпезу новобрдске катедрале (у време кад је Грачаница била оштећена у турским освајањима крајем 14. столећа, уп. Јанковић М., *Липљанска епископија*, 33-36; уп. Ћоровић-Љубинковић М., *Археолошки и историјски значај*, 266-267). Примера из 15. века је много више – седиште дабарске митрополије из Св. Николе у Бањи је пренето у Милешеву, Браничевске из Браничева у Смедерево, Зетске из Св. Михаила на Превлаци у Св. Богородицу Крајинску и друге манастире итд. (Јанковић М., *Епископије и митрополије*, 89 и даље). Постоје и примери везани за сасвим друге околности и време – напр. седиште рашких епископа из старог катедралног храма цркве Св. Апостола Петра и Павла у Расу пренето је у новосаграђену цркву манастира Св. Варваре, задужбину управо тадашњег рашког епископа Симеона, негде у трећој деценији 16. столећа, због чињенице да се тако важно црквено хришћанско средиште нашло на самој периферији новоосноване турске вароши (Поповић М., *Манастир Св. Варваре*, 117).

¹²⁷¹ Самарџић Р., *Српска православна црква*, 14-39.

године, се очитује кроз бројне грађевинске интервенције - постављање новог пода пр. Ц у палати, доградњу пр. Ф, померање зида обзиђа са новом улазом између две велике зграде, поплочање трема пред палатом, затрпавање подрумске просторије у згради А, изградњу новог обимног зида са јужне стране и објеката уз њега и можда поплочање испред кула припрате и нову конструкцију пред улазом у цркву.

Кад је реч о *некрополи* и у овом периоду постоје малобројни гробови са женским и дечјим скелетима. Откривена је једна количина предмета у личној својини покојника (накит и украсни делови ношење) и новац који се може датовати у период 16. столећа (3 турска и 2 мађарска), односно 17. столећа (24 комада новца различитог порекла - мађарског, аустријског, пољског, дубровачког).

Да је процес губљења епископија и митрополија одвијан постепено и да је најпре захватио периферне епархије тј. оним редом који је следио турско освајање делова српске државе, археолошки је на примеру Св. Николе топличког такође потврђено.¹²⁷² Не треба наглашавати да је она била на црквеној територији знатно удаљеној и од седишта владара који је требао да штити интересе Српске цркве. Археолошка истраживања су показала да је велика зграда „епископске палате“ континуирано коришћена до краја 17. века кад је урушена и више није обнављана, што је потврђено значајно великом количином једновременог материјала на нивоу млађег пода просторије Ц и новца тог доба. У нивоу пода свих просторија ове северне зграде нашао се под рушевинским слојем затечен покретан материјал у свакодневној употреби (стаклене лампе, керамичко посуђе, пећњаци, свећњаци, делови покућства тј. опреме ...резе, багламе, кључеви, ексери...). У међувремену, као што је поменуто, у првим деценијама 17. столећа било је некаквих интервенција на уређењу и поправки ове зграде које се читавају у постављању новог пода у пр. Ц, а можда у исто време или пре тога и преграђивању простора зидовима у камену везаних блатом. Како налази показују да је зграда у целом габариту била у функцији до краја 17. века, нема сумње да је манастир у континуитету живео до тада, што би уз остале податке ипак указивало да није

---

¹²⁷² Усвојено је мишљење да се Српска црква одржала као самостална црквена организација и после пада државе српских деспота 1459. године тј. да је све до почетка 16. столећа деловала независно, али и да је под јурисдикцију Охридске архиепископије већ почетком 15. века дошла Скопска митрополија, потом су потчињене друге јужне епископије и Пећ и Жича, пред сам пад државе 1455. године (Јанковић М., *Епископије и митрополије*, 87-88 са нап.).

имала функцију игуменарије већ управо резиденције топличких архиепископа. Једини податак о манастирском братству односи се управо на последње деценије његовог постојања.¹²⁷³

Интензитет живота у самом насељу (Беле Цркве) одражавао се сигурно на живот самог манастира. Убрзаним и масовним насељавањем муслиманског живља насеља хришћана су се, по природи ствари, удаљавала од манастирског окружја. Судаћи по налазима накита и новца у гробовима (мирјана) из 17. столећа у простору манастирског дворишта цркве Св. Николе стиче се утисак да се српском живљу, природно окупљеном око црквених средишта у овом периоду турске доминације, дозвољавало да се сахрањује при манастирима. То даје једну нову слику о улози и посебном значају манастира за локално српско живље у тешким условима живота под турском влашћу.

Страдањем манастира у догађајима који су проузроковали масовно померање српског живља у великој сеоби под патријархом Арсенијем Чарнојевићем крајем 17. столећа, сама црква изгледа није сасвим напуштена. Како је у егзонартексу констатован дебео слој шута са материјалом 17 - 19. столећа, јасно је да је овај простор највише оштећен, можда приближно у обиму у коме је дочекао прве истраживаче. Остаје онда нејасно у ком периоду између почетка 18. и првих деценија 19. столећа је за потребе службе парохијског свештеника могла да послужи северна капела.¹²⁷⁴ Пошто је у овим разарањима и главни део цркве прилично страдао, тј. био делом откривен и ван употребе, као и спољна припрата, њихови унутрашњи простори су коришћени за још неке појединачне сахране (гроб 4 са српом), док се са интензивним сахрањивањем наставило у порти, пре свега у јужном делу, све до новијег доба. За причу коју је забележио у 19. столећу Ризнић, да је црква била некад претворена за кратко време у цамију, истраживања нису пружила потврду, мада би тако лакше било објаснити очуваност само јужне куле и прекречене фреске у цркви, северној капели и у слојевима уз њене зидове.¹²⁷⁵ Овако гробови, без обзира што је немогуће у потпуности утврдити

---

¹²⁷³ Бојовић З., *Неколико помена Топлице*, 72 са нап.

¹²⁷⁴ На место часне трпезе постављен је римски жртвеник, који је током ископавања извађен из слоја шута којим је затрпана унутрашњост капеле. Објекат изграђен делом на рушевини северне куле (нова капела) у ту сврху је коришћен изгледа још средином 19. века.

¹²⁷⁵ Приликом претварања новобрдске катедралне цркве у цамију 1466. године, уз низ преградњи и интервенција уз ј/з угао цркве дозидано је минаре, чији су темељи ископани и за које се везује иста

њихов број, указују да је гробље морало служити не само локалном хришћанском живљу из вароши, него и шире околине. Потврду великом оштећењу крова на цркви дају комади олова са кровне покривке у слојевима у цркви и ван ње, у земљи којом су затрпавани гробови 17-18. и прве половине 19. века,¹²⁷⁶ односно у слоју рушења с краја 17. и почетка 18. столећа.¹²⁷⁷ Уосталом забележено је да су Турци приликом надирања аустријске војске користили оловне кровне плоче са цркве како би их претопили у куршуме.¹²⁷⁸ Истих комада је било и у слојевима и на нивоима који се везују за борбе око ослобођења Куршумлије у осмој деценији 19. века, јер је ово био положај на коме се утврдила турска војска.¹²⁷⁹ Манастир Св. Николе је у вековима под турском окупацијом делио судбину већине српских манастира, па тако и на крају тог периода.

На основу приказане расположиве грађе, закључићемо и да археолошка истраживања нису дала поуздане елементе којима би се потврдила нека од претпоставки и мишљења у вези да идентификацијом Немањине **Св. Богородице** са триконхалном грађевином (Б), односно карактером ове цркве, као и обимом обнова и фазама живота. Ипак захваљујући њима наша сазнања о овом значајном сакралном комплексу су умногоме обogaћена. У науци је прихваћена теза да је у другој половини 12. столећа Стефан Немања обновио старију рановизантијску

прича о рушењу након удара грома (Здравковић И, *Археолошко-конзерваторски радови*, 320-321, сл. 5-6, 8). Међу сачуваним остацима фресака нису забележени прекречени уломци (инвентар АЗПСВ). Црква Св. Стефана у Бањској је почетком 17. столећа доградњом минарета над северном певницом делом претворена у џамију, а делом у просторије за становање (Шупут М., *Манастир Бањска*, 44). Из анализе случајева преправки цркава у турске богомоље јасно је да су обично у првом налету, по заузимању неког места, Турци бар једну цркву прогласили за освојену (Фетхију), са ње на брзину уклонили хришћанска обележја и унутрашњост прекречили, али најпоузданији знак да је она претворена у џамију су остаци грађевинских преправки за потребе службе (уп. Андрејевић А., *Претварање цркава у џамије*, 110).

¹²⁷⁶ Највише комада олова је пронађено у простору јужно од цркве, између јужне куле и анекса непосредно уз зидове цркве (кв. Д22-24/1967). У слојевима од 7-11., у који су укопани млађи гробови од којих поједини и најдубљи, поред керамике било и комада топљеног олова и ексера У гробу 80 који је укопан ту уз гроб 79 у лобањи су нађени комади топљеног олова, а у гробној земљи гроба 58 још два комада олова и стакла, као и гроба 59 (фрагменти фасадног малтера и топљеног олова). И у кв. Д25 у слоју са разбацаним костима (10-11 о.с.) нађени уломци плавог окулуса, комад олова са крова и уломак керамике. У гробу 606/76 укопаном у здравицу у Ж8-9 који је млађи од почетка 17. века јер је испод њега гроб 660 са новцем Матије II из 1614. године, нађени су комади оловних плоча, керамике и стакла.

¹²⁷⁷ Код западне зграде, у нивоу 6-8 о.с. који представљају дубину грађевинског шута, било је згуре и један већи комад олова са траговима згуре, малтера и угљена, можда једно од места на коме су се изливали куршуми?

¹²⁷⁸ Hahn G. J., *Reise von Belgrad nach Salonique*, 50; уп. Каниц Ф., *Србија*, 311.

¹²⁷⁹ Око северне куле, уз „западна“ врата било доста истопљеног горелог олова приликом копања у простору нове капеле саграђене уз северну кулу. Већа количина топљеног олова констатована је и 1967. у самој кули и на граници кв. Е9-Е10 у првих неколико откопа.

триконхалну цркву и да је овде засновао манастир Св. Богородице. Археолошка истраживања су показала да се коришћење цркве Б може ставити у период од друге половине 12. до средине 13. века и да је та обнова обухватила централни део цркве у који је дозидана троделна олтарска преграда (сл. 170). Према сачуваним уломцима фресака и подацима о месту налаза, није могуће потврдити који зидови су у којој фази осликавани, али је сигурно у наосу било старијег живописа од 14. столећа. Поновно његово осликавање изведено је у исто време када је обновљен и спуштен ниво пода, негде у другој половини или крајем 14. столећа и њему одговара видљиви слој са мотивом разврежале лозице у северном луку давно урушене олтарске преграде. Активну цркву друге половине 12. и почетка 13. столећа потврдили су и малобројни налази тог доба у њеном унутрашњем простору (заветна иконица с Богородицом, наруквица с петљама на крајевима), али је остала недоумица да ли се у цркви тог доба сахрањивало будући да је гробова било, али како их Анастасијевић није документовао нема могућности да их сместимо у стратиграфски контекст. Што се тиче дилеме око редоследа градње две топличке цркве, очигледна сличност у техници зидања између олтарске преграде у триконхалној цркви (Б) и спољне припрате са кулама на цркви Св. Николе, указује да је њихова изградња временски извесно блиска. Како у конструктивном и идејном погледу преграда у Св. Богородици пресликава решење троделног апсидалног отвора у Св. Николи, чини се да нема сумње којим редоследом су оне грађене. Пошто се датовање олтарске преграде у триконхосу најраније може сместити у Немањино време или у време његових првих наследника, том добу би одговарала и фаза градње припрате са кулама на Св. Николи идентичног начина зидања; тако ова истраживања остављају отвореном могућност да Немања цркву Св. Николе није изнова саградио већ да је обновио старији храм, као и да се заснивање Немањиног манастира Св. Богородице не мора везати за триконхални храм (Б). За некаква коначна решења у вези са овим проблемима морала би се обавити додатна ископавања на ширем простору око триконхалне цркве (Б), као и ревизија радова на комплексу Грчке базилике (В), због у великој мери нејасне и недефинисане стратиграфије и могућности да се добије већи број налаза који би потврдили или негирани везу ове цркве са Немањиним градитељским подухватима у Топлици. Истраживања у простору око

цркве Св. Богородице, наиме, открила су остатке зидова и објеката на различитим деловима порте, али ниједан од њих није могао бити идентификован као грађевински остатак објекта манастирског насеља из времена Стефана Немање. Чак шта више показало се да они нису једновремени и да је њихову намену немогуће утврдити, највише из разлога што ископавања нису изведена нити документована ваљано (напр. тзв. кула, нејасне намене и датовања). Остаје отворено питање и да ли је овај као један од првих манастира средњовековне Србије уопште имао изграђено језгро у форми каснијег препознатљивог централног типа манастирског насеља, насталог према византијском моделу.¹²⁸⁰ Једино у случају да су манастирске грађевине имале у целости дрвене конструкције (што је могуће, судећи по ситуацији у Св. Николи), због чега је остатке и теже уочити, можда би пажљиво вођеним и документованим ревизионим ископавањима (пре свега на другим деловима порте где археолошки радови нису извођени), могли бити утврђени остаци првобитног манастирског насеља, а налазима и потврда живота у њему. Према досадашњим сазнањима их нема. Својевремено је изношена теза да се на основу налаза ранијих средњовековних типова накита овде уз цркву Св. Богородице српско становништво сасвим сигурно сахрањивало још у 10 - 11. и 12. веку.¹²⁸¹ Иста теза се преузима и разрађује у радовима других истраживача, па је на основу овог мишљења изнет и закључак да је Немања овде затеклу монашку заједницу добио у харистицију, а да је заправо њен други ктитор Стефан Првовенчани изградио (и осликао?) олтарску преграду.¹²⁸² Заснивање гробља је међутим, по свему судећи па и према релативно бројним налазима накита у гробовима, уследило тек након обнове цркве у 12/13. столећу и на њему се континуирано сахрањивало током целог средњег века (сл. 169). Анализа тог накита у новије време и његова бројност, уз изостанак поузданих писаних (изворних или историјских) података о манастиру на овом месту у целом средњовековном периоду, упућивао је управо на закључак да ако је ово Немањин Богородичин манастир, онда је врло кратко функционисао по заснивању и да је већ у 13. столећу изгубио тај свој статус, али

---

¹²⁸⁰ Поповић С., *Крст у кругу*, 35 и даље.

¹²⁸¹ Љубинковић М., *Сведочанство*, стр. 4; Марјановић-Вујовић Г., *Средњовековне некрополе у Србији*, 192 (уп. *Накит на тлу Србије*, 69).

¹²⁸² Чанак-Медић М., *Нека питања*, 8 и даље и Стевовић И., *Историјски извор и историјско-уметничко тумачење*, 78 и даље.

да се око цркве наставило са сахрањивањем, тако да би имали гробље насеобинског карактера.¹²⁸³ Међу типовима накита, у односу на оне из гробова око Св. Николе, постоји извесна разлика, која би могла да укаже на различита порекла овде сахрањених. Датовање почетка сахрањивања у 12. столеће потврђује и налаз најстаријег новца у гробу 45, који припада ковању с краја 12. столећа, а континуитет налаз српског средњовековног новца 14. столећа (гроб 43). Током ископавања у пробној сонди западно од цркве, пронађен је у близини веће надгробне плоче други сребрни српски средњовековни новчић, који вероватно потиче из уништеног гроба над којим је плоча стајала. А да је исти простор око цркве коришћен и након овог времена, тј. у периоду пошто су ови крајеви потпали под турску власт, показује пре свега гроб 33 са два новчића из друге половине 15, односно првих деценија 16. столећа. Они нам једини дају поуздан горњи датум укопавања на овом гробљу, дакле другу деценију, евентуално средину 16. столећа. Као што је наведено, за неке примерке накита, пре свега прстења, које се типолошки могу одредити у период након 16. столећа, нема показатеља да потичу из самих гробова. Након потпунијег сагледавања целокупне грађе, овај закључак се може допунити новим запажањима. У простору око цркве, судећи по појединим налазима, сахрањени су и истакнути чланови заједнице и њихових породица (гробови са накитом и новцем), али и припадници црквеног клира (гроб са звездицом). Спорадичних средњовековних сахрана лаика има и међу монашким гробовима око оближње цркве Св. Николе (као и на већини других манастирских гробаља), где се у нешто већем броју него што је уобичајено мирски гробови појављују још током 17. столећа, да би тек напуштањем манастира оно постало главно гробље хришћанског живља из Белих Цркава и околине. Пре тога сахрањивало се на гробљу око цркве Св. Богородице и на неком за сада неубицираном гробљу, вероватно на простору данашње вароши Куршумлије. Горњу границу коришћења простора око цркве Св. Богородице за сахрањивање би евентуално могли померити и касније, у другу половину 16. и 17. столеће, према

---

¹²⁸³ Зечевић Е., *Накит из Цркве Св. Богородице у Куршумлији*, 36-37. Двадесетчетврти канон IV Васељенског сабора одржаног у Халкедону 451. године, на коме се правно први пут регулише питање манастира и монаштва, прописује само да „једном освећени манастир мора за навијек остати манастиром...” (Милаш Н., *Православно црквено право*, 713), а из бројних примера познијих обнова у неком моменту запустелих манастира јасно је да у пракси није било препрека за обнављање монашке заједнице на рушевинама места где су једном постојале.

појави надгробних споменика у виду усадника. У сваком случају, Богородичина црква је у међувремену доживела обнову, вероватно крајем 14. столећа (доградњом припрате у виду отвореног трема, њеним осликавањем, као и обновом пода и живописа у главном броду цркве). С обзиром да нигде у простору цркве, ни око ње, нису уочени слојеви разарања из тог доба, није јасно чиме је фаза обнове наоса мотивисана. С друге стране, како је истовремено с дозиђивањем припрате озидана засвођена гробница под подом и њеним ј/и ступцем (који је можда обележавала плоча ктитора непознатог световног имена, а у монаштву Јована?), можемо претпоставити да је припрата дело неке личности из редова локалне властеле који је право да се ту сахрани стекао ктиторским подвигом. Да је сама црква била коришћена за богослужење у периоду пред турску окупацију ових области и непосредно након тога, потврђују и малобројни покретни налази попут стакленог коничног кандила из слоја шута са рушевине цркве. Нема потврде да се изградња велике грађевине са јужне стране цркве може везати за обнову у 14. столећу. С једне стране величина зграде и поред тога што њена намена није јасна, уз једну (додуше) мању количину утилитарних предмета из углавном девастираних слојева позног средњег века, могла би да поткрепи претпоставку да је сазидана за потребе живота у манастиру; у корист тога би ишли поменути подаци из дефтера 15. и 16. столећа, који се према О. Зиројевић односе на овај манастир, посебно онај из пописа 1487. године који помиње два монаха (а не монахиње).¹²⁸⁴ Међутим, познато је да постоје тешкоће у идентификацији и убикацији манастира који су посвећени честим и омиљеним патронима, попут Св. Богородице или Св. Николе, нарочито кад није забележено њихово ближе лоцирање, тако да су ови подаци из турских извора недовољно поуздани. На то би указивала управо идентификација манастира Богородице уз село Вичу (село на више од 10 км с/и од манастира, идући ка Прокупљу) из пописа 1487. године са Немањиним Богородичином црквом, која се налазила уз тада знатно веће савремено (активно) насеље и трг – Белу Цркву (Куршунлу килисе). Једно од објашења за изостанак помена ове, као и цркве манастира Св. Николе, се може наћи у оправданости претпоставке да су неке цркве и манастири могли бити пописани у другим посебним дефтерима којима се дају повластице

---

¹²⁸⁴ Уп. нап. у поглављу 3.3.1.

сакралним објектима, а која се заснива управо на примедби О. Зиројевић да је у попису из 1487. године поменут манастир са црквом Богородичиног покроба који има султанов берат.¹²⁸⁵ Чини се да би требало размотрити чињеницу и да се под поменом неког манастира Св. Петке крије манастир Св. Богородице.¹²⁸⁶ Чак и кад би узели наведене помене О. Зиројевић као тачне, других доказа манастирског статуса ове цркве нема (једина плоча над гробом замонашеног лица нађена је у припрати). Археолошка неистраженост до сада евидентираних средњовековних сакралних, пре свега манастирских објеката на овом подручју не омогућава даљу анализу у погледу идентификације и убикације поменутог манастира из дефтера, али и без тога анализом расположиве археолошке грађе о нашој цркви нису потврђени ни подаци, нити су идентификовани остаци оградних зидова или других манастирских објеката који би доказивали и постојање манастирског насеља.¹²⁸⁷ Поменути налази грнчарије, количином и врстом могу бити и у функцији домаћинства црквеног пароха, те такође не представљају доказ у том смислу. Осврнућу се на још неке чињенице, који указују на неопходност компаративне анализе историјских и археолошких података. Према тумачењу података из путописних белешки др Брауна први је још Василије Марковић сматрао да овај манастир није запустео пре 1669. године, тј. да је још тада „појао“.¹²⁸⁸ Ослањајући се на исти податак Е. Брауна (да је видео „један манастир и једну стару цркву са двама лепим кулама“), изнето је и мишљење да је само

---

¹²⁸⁵ Мацура М., *Насеља и насељеност*, 252.

¹²⁸⁶ У поменутом најстаријем турском попису области Крушевца, Топлице и Дубочице, насталом у периоду 1444/45. године, у време прве владавине султана Мехмеда II, уписана су и три манастира (нашла два) од којих је један манастир Св. Петке у тимару колака Јакута (Зиројевић О., Ерен И., *Попис области*, 396; уп. Иста, *Цркве и манастири*, 163). У вези идентификације ових манастира О. Зиројевић наводи данас на том подручју три манастира посвећена овом патрону - два манастира североисточно од Блаца и јужно од села Слатине, као и цркву Св. Петке у близини ушћа Бучанске реке у Топлици, код села Пасјаче (Зиројевић О., Ерен И., *Попис области*, нап.231). Могло би се, чини ми се, помишљати да се под манастиром Св. Петке може крити и наш манастир Св. Богородице, не само што се именом Св. Петке ова црква назива и данас и што се око ње још по ослобођењу од Турака локално, досељено, српско живље окупљало петком, већ и из чињенице да имамо примере да су цркве посвећене Богородици од Турака називане Св. Петком као нпр. једна од новобрдских цркви или призренска (Здравковић И., *Откопавање цркве*, 351-352 и нап. 6; уп. Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 47).

¹²⁸⁷ Из пописа црквених грађевина евидентираних при рекогносцирању дела општине Куршумлија, осим у једном случају (слео Трпезе), нису уочени остаци објеката који би указивали да је било и пратећих манастирских зграда (према Ј.Кузмановић-Цветковић). У исто време турски дефтери из прве половине 16. столећа, као што је поменуто, бележе бројне манастире на подручју Крушевачког санџака (са кадилуцима Беле Цркве и Крушевац), међутим и ту свега један у Куршумлији, данас неидентификован.

¹²⁸⁸ Марковић В., *Православно монаштво*, 60; уп. Новаковић С., *Белешке доктора Брауна*, 41.

црква вероватно служила све до краја 17. столећа у континуитету, односно да су у борбама вођеним у последњој деценији самосталности државе српских деспота вероватно страдале манастирске зграде, а да је сама црква била поштеђена разарања.¹²⁸⁹ Шта се може закључити из Брауновог податка? Из дословног/буквалног тумачења ове његове белешке се може извести – да црква Св. Николе, на коју се односи податак о грађевини са две куле, у том моменту није била манастир (што се противи другом, уједно и једином познатом податку о братству овог манастира у белешкама дубровачких поклисара неколико година након ње...),¹²⁹⁰ и да се од ње „разликује“ један манастир у Куршумлији. Тај манастир, с обзиром на непрецизну убикацију, се међутим може односити на обе куршумлијске цркве око којих постоје грађевине (Б и В). При томе треба узети у обзир да помен („видљивог“) манастира не потврђује и да се живот у њему одвијао, него да су се могли видети зидови рушевине - у случају Св. Богородице - управо зграде јужно од цркве, које су га уз предање о манастиру на овом месту навеле да га тако и оквалификује. То подвлачимо због чињенице што је Евлија Челеби негде у приближно исто време био овде у Куршумлији, а он бележи само једну велику опустелу цркву, као што смо већ навели, вероватно цркву Св. Николе.¹²⁹¹ Црква је дакле напуштена много пре 1791. године, када је као запустелу помињу и наши извори, ако не пре онда сигурно у исто време крајем 17. столећа (1690) када је запустео и манастир Св. Николе, после аустријске окупације и повлачења које је проузроковало велико померање српског живља у страху пред турском одмаздом. Судаћи по поменутих даровима (накиту у шути апсиде и у слојевима око зидова цркве), предметима култа и богослужења (крст пекторални, бронзано кандило), као и уломцима керамике и турским новчићима, нађеним у површинским слојевима у простору порте, црква Св. Богородице је свакако било место окупљања српског живља у дугом периоду под турским ропством, све до новијег доба. Из времена борби око ослобођења Топлице и Куршумлије 1877-78. године, речи којима савременик ових догађаја Димитрије-Мита Петровић описује рушевине ове цркве као „најлепши споменик од старина“ који је видео говоре о њеном значају у свести Срба, чије је физичко присуство у

¹²⁸⁹ Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, 40.

¹²⁹⁰ Бојовић З., *Неколико помена Топлице*, 72 и нап. 4.

¹²⁹¹ Ćelebi E., *Putopis*, 309.

овим крајевима пред окончање српско-турских ратова доведено готово до истребљења.¹²⁹²

Археолошка ископавања и грађа којом располажемо, нажалост нису разрешила многа питања која су постављана у вези са идентификацијом и хронологијом прве две Немањине задужбине, а отворила су и нека нова. Чињеница да је живот на оба локалитета констатован у континуитету до краја позног средњег века, односно краја 17. столећа а да нису обнављани у својој изворној функцији након тога као многи манастири, требала је да буде предност у односу на већину манастирских комплекса у којима живот с мањим или већим прекидима тече и данас. У том смислу, наиме, нису постајала и ограничења у погледу планирања систематског археолошког истраживања. Осим што та предност није искоришћена ваљано, показало се да у свему другом то и није предност, на првом месту што су за ове друге манастире сачувани датуми већих страдања и обнова (похаре, земљотреси, пожари и сл. након којих су уследиле поправке и обнове често забележене кроз различите видове писаних докумената, али и стратиграфију), а кроз њих и континуитет сазнања и података везаних за њихову далеку прошлост. На другом месту, чињеница да манастир Св. Николе више није обновљан након пожара крајем 17. века, поставши главно гробље српских житеља Куршумлије, а потом и њених ослободилаца у задњим деценијама под турским ропством, била је погубна по стање очуваности грађевина (разграђивање, одношење или секундарно коришћење грађевинског материјала) и саму стратиграфију (нарушену масовним сахрањивањем). Поређења ради издвојићемо Сопоћане који је делио сличну судбину са Св. Николом. Наиме, манастир с црквом Св. Тројице је до времена после Косовске битке био у успону живота, да би уследио период пустошења и прогона калуђера у освајању тог краја од Турака, након чега се манастир опоравља, али осиромашен и с мањим бројем калуђера.¹²⁹³ У таквом стању он живи до Аустро-турских ратова 1689. године, када страда у пожару заједно са црквом, након чега су Сопоћани у рушевинама и пусти, све до обнове изведене од 1926-1935., односно 1951. године.¹²⁹⁴ Међутим, иако су и тамо манастирске зграде биле покривене шупом и земљом, а приликом

---

¹²⁹² Петровић Д., *Борбе у Топлици*, 89 .

¹²⁹³ Ђурић В., *Сопоћани*, 173-175.

¹²⁹⁴ Кандић М.О., *Истраживање архитектуре*, 7-29; уп. Јуришић А., *Сопоћани*, 63.

прве обнове видљиви остаци зидова заравњени, велики део грађевина добро очуваних зидова дочекао је систематске археолошке радове 1973. године,¹²⁹⁵ према чему се он ипак веома разликује од Св. Николе. Тако је добар положај манастира Св. Николе, уз савремено насеље и врло фреквентну комуникацију, нажалост, само допринео његовом даљем урушавању. Вишегодишње ангажовање његових истраживача (архитеката, историчара, историчара уметности и археолога) и поред извесних пропуста у раду, зауставило је његово пропадање и омогућило целовитији приступ проучавању манастира доба Немањиног доба и доба његових наследника које је резултирало израдом ове тезе.

---

¹²⁹⁵ Уз све недаће које су пратиле обнову овог манастира (грешке и лош материјал у свим етапама радова на обнови цркве до осамдесетих година 20. века, непостојање документације о радовима, уништавање некрополе приликом ранијег расчишћавања терена око цркве ради спречавања продора влаге, заравњивање видљивих зидова манастирских зграда, до тада потпуно покривених шупом и земљом, у време обнове 1926-1935. када је и сав пронађен материјал бачен!), сондажним ископавањима која су започета 1974. године откривени су делови оградног зида у готово целој дужини и добро очувани зидови скоро свих манастирских грађевина који су омогућили сагледавање опште слике првобитне просторне и функционалне структуре и фаза обнова (Кандић О., *Истраживање архитектуре*, 7-28).

СКРАЋЕНИЦЕ:

з-и - запад-исток

с/з - северозапад

ј/з - југозапад

с/и - североисток

ј/и - југоисток

В - висина

Ш - ширина

Дебљ. - дебљина

П - пречник

По - пречник обода

Пд - пречник дна

Дим./ун. дим. – димензије/унутрашње димензије

пр. - просторија

б.б. – гроб без броја (група костију)

док. - документација

НМ - Народни музеј у Београду

АЗПСВ - Археолошка збирка позног средњег века (Народни музеј у Београду)

АЗРСВ - Археолошка збирка раног средњег века (Народни музеј у Београду)

РЗЗСК Београд – Републички завод за заштиту споменика културе Београд

уп. – упоредити

док. – документација

бр. –број

пр. – просторија

НМ – Народни музеј у Београду

АЗПСВ – археолошка збирка позног средњег века

АЗРСВ – археолошка збирка раног средњег века

ЗЗСКНиш – завод за заштиту споменика културе Ниш

РЗЗСКБеоград – Републички завод за заштиту споменика културе у Београду

ИЗВОРИ:

Архиепископ Данило и други

Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић у Загребу 1866 (репринт), Лондон 1972.

Бертрандон де ла Брокијер, Путовање преко мора

Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, ед. М. Рајичић, Београд 1950.

Vasić M., Sumarni defter

Vasić M., Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar (Kruševac) iz 1516. godine kao istorijski izvor, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 28-29/1978-1979 (1980), 331-356.

Vego M., Zbornik srednjovjekovnih natpisa

Vego M., *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* II, Sarajevo 1964.

Византијски извори IV

Византијски извори за историју народа Југославије, том IV, Византолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 12, обрадили Ј. Калић, Б. Ферјанчић, Н. Радошевић-Максимовић, Београд 1971.

Доментијан, Животи Светога Саве и Светога Симеона

Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*. Старе српске биографије, св. IV, превео Ј. Мирковић, предговор В. Ђоровић, СКЗ, Београд 1938.

Ђурђевић В., Kanun-nama za Bosanski sandžak iz 1530. godine

Ђурђевић В., Kanun-nama za Bosanski sandžak iz 1530. godine, u: *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovачки, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Orijentalni institut u Sarajevu, Monumenta tucica historiam Slavorum meridionalium illustrantia, tom. I, Serija I, Zakonski spomenici, sv. 1, ur. В. Ђурђевић, Н. Филипковић, Н. Нађтебег ић, Sarajevo 1957, 34-47.

Зиројевић О., Ерен М., Попис области

Зиројевић О., Ерен М., Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444-1446), *Врањски гласник* IV (1968), 377-414.

Зиројевић О., Крушевачки санџак

Зиројевић О., Крушевачки санџак у светлости турског пописа 1530/31, *Лесковачки зборник* VIII (1968), 221-228.

Cinn.

Ioannis Cinnami *Epitome rerum ab Joanne et Alexio Comnenis gestrum*, rec. A. Meineke, Bonnae 1836.

Kniewald D., Feliks Petančić 1502

Kniewald D., Feliks Petančić 1502 o putevima kojim valja napasti Turke, *Vesnik Vojnog muzeja JNA* V/1 (1958), 25-58.

Ковачевић Љ., Светостефанска хрисовуља

Ковачевић Љ., Светостефанска хрисовуља, *Споменик СКА* IV, Београд 1890.

Константин Михаиловић из Островице

Константин Михаиловић из Островице, Јаничарева успомене или турска хроника, Стара српска књижевност, приредио и превео Ђ. Живановић, Београд 1986.

Константин Филозоф

Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога, изд. В. Јагић, *Гласник Српског ученог друштва* XLII (1875), 223-328.

Мавро Орбин, Краљевство Словена

Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, др. допуњено и измењено издање, предг. М. Пантић, Р. Самарџић и Ф. Баришић, ком. и извори С. Ђирковић, Зрењанин 2006.

Матасовић Ј., Фојничка регеста

Матасовић Ј., Фојничка регеста, *Споменик СКА* LXVII, др. разред 53 (1930), 61-432.

Matković P., Putovanja po Balkanskom poluotoku (1881)

- Matković P., Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta, *Rad JAZU*, knj. LVI (1881), 141-232.
- Matković P., *Putovanja po Balkanskom poluotoku (1887)***
Matković P., Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka. Putovanje Seydličevo. Putovanje bezimena pisca. Putovanje J. Betzeka. *Rad JAZU*, knj. LXXXIV (1887), 43-99.
- Мошин А.В., *Сербская редакция***
Мошин А.В., Сербская редакция синодика в неделю православия, *Византийский временник*, том XVII, Москва 1960, 278-355.
- Новаковић Ст., *Законски споменици***
Новаковић Ст., *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.
- Новаковић Ст., *Матије Властара Синтагмат***
Новаковић Ст., *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907.
- Pertusi A., *Martino Segono***
Pertusi A., *Martino Segono di Novo Brdo, vescovo di Dulcigno*, Roma 1981.
- Списи Св. Саве***
Дела старих српских писаца, књ. I: *Списи Св. Саве*, ед. В. Ћоровић, СКА, *Зборник за историју језик и књижевност српског народа*, Споменици на српском језику, књ. XVII, Београд-Ср. Карловци 1928, 151-175.
- Споменици за средњовековната***
Споменици за средњовековната и поновата историја на Македонија, том I, изд. В. Мошин, Скопје 1975.
- Старе српске биографије I***
Старе српске биографије I, превео и објаснио М. Башић, Београд 1924.
- Старе српске биографије XV и XVII века***
Старе српске биографије XV и XVII века. Цамблак, Константин, Пајсије, превео Л. Мирковић, преговор П. Поповић, Београд 1936.
- Стефан Првовенчани, Житије Симеона Немање***
Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, *Светосавски зборник*, књ. 2, Извори, СКА, Посебна издања, књ. CXXXV, Друштвени и историјски списи, књ. 50, приредио В. Ћоровић, Београд 1939.
- Стефан Првовенчани, Сабрани списи***
Стефан Првовенчани, *Сабрани списи. Стара српска књижевност*, књ. 3. Приредила Љ. Јухас-Геогиевска, Београд 1988.
- Стојановић Љ., *Српски родослови***
Стојановић Љ., Српски родослови и летописи, *Гласник Српског ученог друштва* 53 (1883), 1-160.
- Стојановић Љ., *Стари српски хрисовуљи***
Стојановић Љ., Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др, *Споменик СКА III*, Београд 1890.
- Стојановић Љ., *Стари српски записи***
Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1902.
- Стојановић Љ., „Требник“**
Стојановић Љ., „Требник“ ман. св. Тројице код Пљеваља, по препису проф. А. Прљинчевића, прир. Ђ. Стојановић, *Споменик СКА*, LVI, др. раз. 48 (1922), 22-31.
- Стојановић Љ., *Стари српски родослови***
Стојановић Љ., Стари српски родослови и летописи, *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, књ. XVI, Сремски Карловци 1927.
- Томовић Г., *Морфологија***
Томовић Г., *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.
- Hadžibegić H., Handžić A., Kovačević E., *Oblast Brankovića***
Hadžibegić H., Handžić A., Kovačević E., *Oblast Brankovića, opširni katastarski popis iz 1455. godine*, I, Orijentalni institut, Sarajevo 1972.

Ćelebi E., *Putopis*

Ćelebi E., *Putopis*, odlomci o jugoslovenskim zemljama, preveo, uvod i komentar napisao H. Šabanović, Sarajevo 1979.

Чремошник Г., *Канцеларијски*

Чремошник Г., *Канцеларијски и нотарски списи 1278 - 1301*, Београд 1932.

Šabanović H., *Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz 1516. godine*

Šabanović H., Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz 1516. godine, u: *Kanuni i kanun-nama za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Orijentalni institut u Sarajevu, Monumenta turcica historiam Slavorum meridionalium illustrantia, tom. I, Serija I, Zakonski spomenici, sv. 1, ur. B. ĐurĆev, N. Filipović, H. Hadžibegić, Sarajevo 1957, 19-33.

Шафарикъ Я., *Србскій лѣтописаць*

Шафарикъ Я., Србскій лѣтописаць изъ почетка XVI-гъ столѣтія, *Гласник Друштва српске словесности* (Гласникъ друштва србске словесности), св. V, Београд 1853, 17-112.

ЛИТЕРАТУРА:

Ајдић Р., *Најстарија прошлост Ниша*

Ајдић Р., Најстарија прошлост Ниша, у: *Историја Ниша I. Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, Ниш 1983, 33-41.

Aleksova B., *Prosek - Demir Kapija*

Aleksova B., *Prosek - Demir Kapija, slovenska nekropola i slovenske nekropole u Makedoniji*, Skorje-Beograd 1966.

Анастасијевић Н.Д., *Извештај*

Анастасијевић Н.Д., Извештај о извршеном археолошком ископавању код Немањине Св. Богородице куршумлиске, *Годишњак СКА XXX/1921 (1922)*, 265-267.

Анастасијевић Н.Д., *Откопавање цркве св. Богородице*

Анастасијевић Н.Д., Откопавање цркве св. Богородице код Куршумлије, *Старинар I/1922*, III серија (1923), 47-55.

Андрејевић А., *Претварање цркава у џамију*

Андрејевић А., *Претварање цркава у џамију*, *Зборник за ликовне уметности 12 (1976)*, 99-118.

Андрејевић Б., *Марина кула код Куршумлије*

Андрејевић Б., Марина кула код Куршумлије. Да ли је овај средњовековни град подигла султаница Мара, кћи деспота Ђурђа Бранковића, *Саопштења IX (1970)*, 149-153.

AnĆelić P., *Un aperçu de la typologie du verre medieval*

AnĆelić P., Un aperçu de la typologie du verre medieval en Bosnie et en Herzegovine, у: *Средњовековно стакло на Балкану (V- XV век)*, ур. В.Чубриловић, Београд 1975, 167-176.

Antonaras A., *Two Venetian vessels from Thessaloniki*

Antonaras A., Δύο Βενετικά γυάλινα αγγεία από ηη Θεζζ αλονίκη (Two Venetian vessels from Thessaloniki), *Μοσζείο Βοζζανηνου Πολιτισμου Θεζζ αλονίκη (Museum of byzantine culture)*, ηρστ. (No.) 6/1999, Θεζζ αλονίκη (Thessaloniki) 1999, 30-40.

Antonaras C.A., *Early christian and byzantine*

Antonaras C.A., Early christian and byzantine glass vessels: forms and uses, in: *Byzanz-das Römerreich im Mittelalter*, Monographien der RGZM, Band 84, Teil 1, Welt der Dinge, F.Daim, J.Drauschke (Hrsg.), Bonn 2010, 383-430.

Антонова В., *Шумен и шуменската крепост*

Антонова В., *Шумен и шуменската крепост*, Шумен 1995.

Археолошко благо Косова и Метохије

Археолошко благо Косова и Метохије, од неолита до раног средњег века, кат. изложбе, САНУ, Београд 1998.

Археолошко благо Ниша

Археолошко благо Ниша, од неолита до средњег века, кат. изложбе, САНУ, Београд 2004.

Бајаловић-Бирташевић М., Средњевековна некропола у Миријеву

Бајаловић-Бирташевић М., *Средњевековна некропола у Миријеву*, Београд 1960.

Валовић-Надџи-Пешић М., *Keramika*

Валовић-Надџи-Пешић М., *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*, Београд 1981.

Бајаловић-Хаџи-Пешић М., *Накит*

Бајаловић-Хаџи-Пешић М., *Накит VIII-XVIII века у музеју града Београда*, кат. збирке, Београд 1984.

Бајаловић-Хаџи-Пешић М., *Налази византијске керамике*

Бајаловић-Хаџи-Пешић М., Налази византијске керамике XI-XIII века на подручју Србије, *Зборник радова Византолошког института* 36 (1997), 139-154.

Basler Đ., *Arhitektura kasnoantičkog doba*

Basler Đ., *Arhitektura kasnoantičkog doba у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1972.

Baumgartner E., Krueger I., *Phönix aus Sand und Asche*

Baumgartner E., Krueger I., *Phönix aus Sand und Asche, Glas des Mittelalters*, München 1988.

Bavant V., *Les petits objets*

Bavant V., *Les petits objets*, in: *Caričin Grad II, Le quartier sud - ouest de la Ville Haute*, ed. V.Bavant, V.Kondić et. J. Speiser, Collection de l'École Française de Rome 75, Rome-Belgrade 1990, 191-257.

Бељкашић Љ., *Прстење*

Бељкашић Љ., *Прстење* из збирке Етнографског одељења Земаљског музеја, *Гласник Земаљског музеја*, н.с. XII (1957), 87-95.

Берић Н., *Средњевековна некропола*

Берић Н., Средњевековна некропола на локалитету Конопљара, у: *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Зборник радова са научног скупа 1977, Крушевац - Београд 2001, 109-117.

Веšлагич Ш., *Stećci*

Веšлагич Ш., *Stećci - kultura i umjetnost*, Сарајево 1982.

Веšлагич Ш., *Grborezi*

Веšлагич Ш., *Grborezi, srednjovjekovna nekropola*, saradnja Đ. Basler, Сарајево 1964.

Бикић В., *Средњевековна керамика Београда*

Бикић В., *Средњевековна керамика Београда*, Београд 1994.

Бикић В., *Византијска грнчарија*

Бикић В., Византијска грнчарија са златним и сребрним премазом са Београдске тврђаве, *Годишњак града Београда XXXVII* (1990), 63-67.

Викић В., *Gradska keramika Beograda*

Викић В., *Gradska keramika Beograda (16-17.vek)*, Београд 2003.

Викић В., *Vizantijski nakit*

Викић В., *Vizantijski nakit u Srbiji, modeli i nasleđe*, Београд 2010.

Бикић В., *Посуђе из некропола*

Бикић В., Посуђе из некропола касног средњег века на подручју централног Балкана, *Старинар LXI* (2011), 285-306.

Бикић В., *Трпезна керамика*

Бикић В., Трпезна керамика из Смедеревског замка, у: *Пад Српске Деспотовине 1459. године*, Зборник радова са научног скупа Смедерево 2009, САН, научни скупови књ. СXXXIV, Одељење истор. Наука књ. 32, ур. М. Спремић, Београд 2011, 409-415.

Викић В., *Трpezно посуђе*

Викић В., Трpezно посуђе из Маглићког замка, in: *Маглички замак*, Београд 2012, 245-253.

Бирташевић М., *Сребрна остава*

Бирташевић М., Сребрна остава накита и новца из села Ритопека, *Годишњак града Београда* IV (1957), 53-58.

Вјелажас Лј., *La céramique et les lampes*

Вјелажас Лј., *La céramique et les lampes*, in *Caričin Grad* II, Le quartier sud - ouest de la Ville Haute, ed. B.Bavant, V.Kondić et. J. Speiser, Collection de l'École Française de Rome 75, Rome-Belgrade 1990, 161-190.

Благојевић М., *Владар и поданици*

Благојевић М., Владар и поданици, властела и војници, зависни људи и трговци, у: *Историја српског народа* I, ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 372-388.

Благојевић М., *Српске удеоне кнежевине*

Благојевић М., Српске удеоне кнежевине, *Зборник радова Византолошког института* 36 (1997), 45-62.

Благојевић М., *Жупа Реке*

Благојевић М., Жупа Реке и „Дендра“ (Δενδρα) Јована Кинама, *Зборник радова Византолошког института* 35 (1996), 197-212.

Благојевић М., *О „Земљишту радње Немањине“*

Благојевић М., О „Земљишту радње Немањине“, у: *Стефан Немања-Свети Симеон Мироточиви*, Међународни научни скуп, септембар 1976, САНУ, Научни скупови књ. XCIV, Одељење историјских наука књ. 26, ур. Ј. Калић, Београд 2000, 65-75.

Бобчева Л., *Некропол*

Бобчева Л., Некропол од XIII-XIV век в Калиакра, *Известия на Народния музей във Варна*, кн. XIV (1978), 152-180.

Богосављевић Д., *Касно средњовековна некропола*

Богосављевић Д., Касно средњовековна некропола над Лугом-Дрмно. Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд 1985 (необјављен дипломски рад).

Богосављевић Д., *О новим налазима*

Богосављевић Д., О новим налазима шупљих лунуластих наушница, *Зборник Народног музеја* XII-1 (1986), 229-242.

Богосављевић-Петровић В., *Рановизантијско утврђење*

Богосављевић-Петровић В., Рановизантијско утврђење на брду Гобеља код Бруса, *Саопштења XXXII-XXXIII/2000-2001* (2001), 99-122.

Војанић Д., *Turski zakoni*

Војанић Д., Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast, Istorijски институт, *Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu građu*, knj. 2, Београд 1974.

Бојовић З., *Неколико помена Топлице*

Бојовић З., Неколико помена Топлице у старијим списима у литератури, *Митолошки зборник* 20 (2009), 67-75.

Borisov B.D., *Djadovo*

Borisov B.D., *Djadovo. Medieval Settlement and Necropolis (11th-12th century)*, vol. 1, Токуо 1989.

Бошковић Ђ., *Проблем*

Бошковић Ђ., Проблем српске средњовековне архитектуре. Питање нартекса и ексонартекса. Скица за једно истраживање, *Српски књижевни гласник*, књ. XLII, бр. 1 (1934), 47-52.

- Бошковић Ђ., *Рад на проучавању***
Бошковић Ђ., Рад на проучавању и конзервировању средњовековних споменика, *Годишњак СКА XLII/1933* (1934), 299.
- Бошковић Ђ., *Нови моменти***
Бошковић Ђ., Нови моменти у проучавању генезе рашке архитектонске школе, *Гласник САН*, књ. V, св. 1 (1953), 183-184.
- Бошковић Ђ., *Основи средњовековне архитектуре***
Бошковић Ђ., *Основи средњовековне архитектуре*, Београд 1947.
- Бошковић Ђ., *Архитектура***
Бошковић Ђ., *Архитектура средњег века*, Београд 1976.
- Бошковић Ђ., Вуловић Б., Царичин град-Куришумлија-Студеница**
Бошковић Ђ., Вуловић Б., Царичин град-Куришумлија-Студеница, *Старинар VII-VIII/1956-1957* (1958), 173-180.
- Брмболић М., *Предмети од бронзе, бакра и стакла***
Брмболић М., Предмети од бронзе, бакра и стакла из манастира Намасије, *Зборник Музеја примењене уметности 28-29/1984-1985* (1985), 83-93.
- Брмболић М., *Рановизантијско утврђење на Јухору***
Брмболић М., Рановизантијско утврђење на Јухору, *Зборник Народног музеја XII-1* (1986), 199-217.
- Брмболић М., *Средњовековна оруђа***
Брмболић М., *Средњовековна оруђа од гвожђа у Војводини*, Панчево 2000.
- Брмболић М., *Вршачки замак***
Брмболић М., *Вршачки замак*, Београд 2009.
- Булић Д., *Жупа Брвеник***
Булић Д., *Жупа Брвеник, Средњовековна археолошка налазишта*, Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд 2007 (необјављен магистарски рад).
- Булић Д., *Трагови средњовековне материјалне културе***
Булић Д., Трагови средњовековне материјалне културе са локалитета Градина на Јелици, *Историјски часопис L/2003* (2004), 153-204.
- Булић Д., *Манастир Илиње***
Булић Д., Манастир Илиње код Овчар Бање, рановизантијско и средњовековно утврђење, *Историјски часопис LIII* (2006), 53-92.
- Булић Д., Црнчевић Д., *Звук и грађење***
Булић Д., Црнчевић Д., Звук и грађење: примери акустичних судова из цркве манастира Давидовица, *Историјски часопис LIX* (2010), 103-130.
- Бунарџић М., *Каталог археолошких налаза***
Бунарџић М., Каталог археолошких налаза, у: *Свети Георгије у Дабру*, ур. С. Дерикоњић, Прибој 2002, 127-206.
- Бунарџић М., *Свети Георгије у Дабру***
Бунарџић М., Свети Георгије у Дабру, Археолошка истраживања, у: *Свети Георгије у Дабру*, ур. С. Дерикоњић, Прибој 2002, 31-57.
- Бунарџић М., *Свети Никола у Дабру***
Бунарџић М., *Свети Никола у Дабру*, кат. изложбе, Прибој на Лиму 2006.
- Бунарџић М., *Сахрањивање у цркви Светог Николе Дабарског***
Бунарџић М., Сахрањивање у цркви Светог Николе Дабарског, у: *Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија*, Зборник радова, ур. М. Радујко, Беране-Београд 2011, 391-411.
- Бъчваров И., *Јантрени некрополи***
Бъчваров И., *Јантрени некрополи, два средновековни некрополи от XIV век при село Јантра, Горнооряховско*, Велико Търново 1993.
- Валтровић М., *Поглед***
Валтровић М., Поглед на стару српску црквену архитектуру, *Глас СКА XVII*, Београд 1889.

- Валтровић и Милутиновић, Документи II**
Валтровић и Милутиновић, *Документи II - теренска грађа 1872-1907*, Историјски музеј Србије, Београд 2007.
- Васић М. М., Жича и Лазарица**
Васић М. М., *Жича и Лазарица, студије из српске уметности средњег века*, Београд 1928.
- Васић М.М., Старосрпска налазишта**
Васић М.М., Старосрпска налазишта у Србији, *Старинар* I (1906).
- Васић М., Становништво Крушевачког санџака**
Васић М., Становништво Крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI вијеку, у: *Крушевац кроз векове*, Зборник реферата са Симпозијума 4-10.октобра 1971. у Крушевцу, Крушевац 1972, 49-72.
- Vego M., Nadgrobni spomenici porodice Sankovića**
Vego M., Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica (nastavak), *Glasnik Zemaljskog muzeja* XII, arheologija (1957), 128-141.
- Вукадин О., Археолошка истраживања**
Вукадин О., Археолошка истраживања црквене порте у Чачку, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, нов. 1992, Чачак 1993, 99-106.
- Вукадин О., Две јаме**
Вукадин О., Две јаме из цркве Светог Спаса у Жичи, у: *Манастир Жича*, Зборник радова (са научног скупа одржаног у Краљеву 1995.), ур. Д. Драшковић, С. Ђорђевић, Краљево 2000, 247-261.
- Вукадин О., Минић Д., Црква Св. Николе у Кончулићу**
Вукадин О., Минић Д., Црква Св. Николе у Кончулићу код Рашке, *Рашка баштина* 2 (1980), 301-302.
- Вукадин О., Минић Д., Козник**
Вукадин О., Минић Д., Козник, *Рашка баштина* 2 (1980), 306-307.
- Vuksan M., Pregled srednjovekovnog metalnog nakita**
Vuksan M., Pregled srednjovekovnog metalnog nakita iz zbirke Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru, *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru* V (1987-1990), 83-95.
- Вуксан М., Зечевић Е., Живковић Ј., Истраживања на локалитету «Црквина»**
Вуксан М., Зечевић Е., Живковић Ј., Истраживања на локалитету «Црквина» код Доње Беле Реке у близини Бора, *Гласник Српског археолошког друштва* 14 (1998), 149-154.
- Вуловић Б., Неколико средњовековних споменика**
Вуловић Б., Неколико средњовековних споменика у околини Куршумлије, *Музеји* 6 (1951), 136-149.
- Вуловић Б., Нека запажања**
Вуловић Б., Нека запажања на остацима рушевина св. Богородице и касноантичке-рановизантиске грађевине код Куршумлије, *Гласник САН IV*, св.1 (1952), 162.
- Вуловић Б., Конзерваторски радови**
Вуловић Б., Конзерваторски радови на споменицима културе у Топлици, *Зборник заштите споменика културе*, књ. III, св.1/1952 (1953), 51-63.
- Вуловић Б., Конзервација рушевина Св. Николе**
Вуловић Б., Конзервација рушевина Св. Николе у Куршумлији, *Саопштења* I (1956), 64-66.
- Вуловић Б., Конзервација Богородице**
Вуловић Б., Конзервација Богородице Куршумлиске, *Саопштења* I (1956), 67-68.

- Vulović B., Crkva Sv. Nikole**
Vulović B., Crkva Sv. Nikole kod Kuršumlije, *Zbornik Arhitektonskog fakulteta III /1956-1957 (1957)*, 3-22.
- Вуловић Б., Раваница**
Вуловић Б., *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Београд 1966.
- Вуловић Б., Примењени методи**
Вуловић Б., Примењени методи при обнови цркве Св. Николе у Куршумлији, Грачанице, Раванице и Сисојевца, *Гласник друштва конзерватора 2 (1978)*, 17-18.
- Вуловић Б., Примењене методе**
Вуловић Б., Примењене методе при обнови цркава Св. Николе у Куршумлији, Грачанице, Раванице и Сисојевца, *Зборник заштите споменика културе XXVI-XXVII (1978)*, 173-177.
- Въжарова Ж., Славјани и Прабългари**
Въжарова Ж., *Славјани и Прабългари (по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на Българија)*, Софија 1976.
- Гагулић П., Топличка епархија**
Гагулић П., Топличка епархија. Поводом титуле „Епископ топлички“, *Гласник, службени лист СПЦ, год. XXXVIII, бр. 6 (1957)*, 134-136.
- Гарашин М. и Д., Средњевековно српско гробље у Добрачи**
Гарашин М. и Д., Средњевековно српско гробље у Добрачи, *Старинар V-VI/1954-1955 (1956)*, 191-204.
- Gasparetto A., La Verrerie Vénitienne**
Gasparetto A., La Verrerie Vénitienne et ses Relations avec le levant Balcanique au Moyen Age, in: *Средњевековно стакло на Балкану (V - XV век)*, Зборник радова са међународног саветовања (22-24. април 1974. Београд), САНУ, Балканолошки институт, пос. изд., књ. 3, Београд 1975, 143-157.
- Гатев П., Накити**
Гатев П., Накити от погребения от XI - XII в., *Археология 1 (1977)*, 30-46.
- Гатев П., Средновековно селище и некропол**
Гатев П., Средновековно селище и некропол от XII в. край село Ковачево, Пазарджишки окръг, *Разкопки и проучвания XII*, Софија 1985.
- Генова Е., Средновековният некропол**
Генова Е., Средновековният некропол в местнота Стражата край град Плевен, *Известия на националният исторически музей 3 (1981)*, 55-99.
- Георгиева С., Пешева Р., Средновековен български некропол**
Георгиева С., Пешева Р., Средновековен български некропол край гр. Ловеч и накитите намерени в него, *Известия на Археологическият институт XX (1955)*, 511-554.
- Георгиева С., Керамиката от двореца на Царевец**
Георгиева С., Керамиката от двореца на Царевец, у: *Царевград Търнов 2*, Софија 1974, 7-186.
- Георгиева С., Накити и части**
Георгиева С., Накити и части от тъкани от двореца на Царевец, у: *Царевград Търнов 2*, Софија 1974, 393-415.
- Giesler J., Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur**
Giesler J., Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur, *Praehistorische Zeitschrift*, Band 56, Heft 1, Berlin-NewYork 1981.
- Глушац Љ., Археолошка истраживања**
Глушац Љ., Археолошка истраживања цркве Св. Богородице бистричке у Вољавцу код Бијелог Поља, *Гласник Српског археолошког друштва 9 (1993)*, 219-224.

- Grabar A., *Un rouleau liturgique***
Grabar A., *Un rouleau liturgique Constantinopolitain et ses peintures, L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge*, I, Paris 1968.
- Григоров В., *Метални накити***
Григоров В., *Метални накити от средновековна България (VII-XI в.)*, София 2007.
- Грозданов Ц., *Орнаментиката на расцветани лисја***
Грозданов Ц., Орнаментиката на расцветани лисја во уметности на Охрид од XI-XII (според примери на живописиот на Света Софија, иконите на Благовештението и орнаментиката во ракописите на Охридската збирка. *Студии на Охридскиот живопис*, Скопје 1990, 59-74
- Грујиќ Р., *Топличка епархија***
Грујиќ Р., Топличка епархија, in: *Narodna enciklopedija*, knj IV, Zagreb 1929, 833-834.
- Грујић Р., *Полошко-тетовска епархија***
Грујић Р., Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак, *Гласник Скопског научног друштва XII* (1933), 1-77.
- Dabrowska E., *Le tau***
Dabrowska E., *Le tau – un attribut ou un insigne liturgique?*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2007), 341-363.
- Deljanin V., *Manastir Koroglaš***
Deljanin V., Manastir Koroglaš, Negotin - ruševine crkve, *Arheološki pregled* 19 (1977), 121-123.
- Дељанин Б., *Црква светог Мине***
Дељанин Б., Црква светог Мине у Штави, *ТОК* 16-17 (1981), 113-117.
- Delonga V., *Staklo srednjevekovnog Bribira***
Delonga V., Staklo srednjevekovnog Bribira, *Starohrvatska prosvjeta* 17 (1987), 87-110.
- DeMaine M. R., *The Medieval Glass***
DeMaine M. R., *The Medieval Glass, Diocletian's Palace, Report on Joint Exavations*, Vol. III (1979), 127-137.
- Дероко А., *Монуменална и декоративна архитектура***
Дероко А., *Монуменална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*, Београд 1953.
- Дероко А., *Средњевековни градови***
Дероко А., *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.
- Джамбов И., *Средновековната крепост***
Джамбов И., *Средновековната крепост крај Сопот*, Пловдив 1991.
- Димитријевић С., *Српски средњевековни новац***
Димитријевић С., Српски средњевековни новац нађен у току ископавања на Новом Брду, *Зборник Народног музеја* V (1967), 271-308.
- Дончева-Петкова Л., *Средновековни крстове-енколпиони***
Дончева-Петкова Л. *Средновековни крстове-енколпиони от България (IX-XIV в.)*, София 2011.
- Duval N., Jeremić M., *Eglise J***
Duval N., Jeremić M., *Eglise J au sud de la ville, dite "basilique à une nef"*, in: *Caričin grad* I, Les basiliques B et J de Caričin Grad. Quatre objets remarquables de Caričin grad. Le trésor du Hajdučka vodenica, ed. N.Duval et V.Popović, Collection de l'Ecole Française de Rome 75, Belgrade-Rome 1984, 91-146.
- Duval N., *Le problème***
Duval N., *Le problème des chapiteaux de Kuršumlija*, in: *Caričin grad* III. L Acropole et ses monuments, 347-367.
- Ђорђевић Р.Тих., *Поред Топлице***
Ђорђевић Р.Тих., *Поред Топлице*, путописне белешке, Београд 1896.

- Борђевић Р. Тих., Градиште на Главшинској Чуки**
Борђевић Р. Тих., Градиште на Главшинској Чуки (једна белешка), *Старинар* 1-4 (1895), 105-111.
- Ђурић Ј.В., Византијске фреске**
Ђурић Ј.В., *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974.
- Ђурић Ј. В., Преокрет у уметности Немањиног доба**
Ђурић Ј.В., Преокрет у уметности Немањиног доба, у: *Историја српског народа* I, ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 273-296.
- Ђурић Ј. В., Сопоћани**
Ђурић Ј. В., *Сопоћани*, Београд 1991.
- Ђурић Ј.В., Ћирковић С., Кораћ В., Пећка патријаршија**
Ђурић Ј.В., Ћирковић С., Кораћ В., *Пећка патријаршија*, Београд 1990.
- Ђуровић И., Средњовековни накит**
Ђуровић И., *Средњовековни накит, из збирки Народног музеја Крагујевац*, кат. изложбе, Крагујевац 2012.
- Ердељан Ј., Средњовековни надгробни споменици**
Ердељан Ј., *Средњовековни надгробни споменици у области старог Раса*, Београд 1996.
- Ерцеговић-Павловић С., Ниш, Glasija**
Ерцеговић-Павловић С., Ниш, Glasija- srednjevekovna nekropola, *Arheološki pregled* 17 (1975), 133-134.
- Ерцеговић-Павловић С., Средњовековна некропола у Нишу**
Ерцеговић-Павловић С., Средњовековна некропола у Нишу, *Старинар* XXVII/1976 (1977), 83-100.
- Ерцеговић-Павловић С., Pazarište-localité Pecina**
Ерцеговић-Павловић С., Pazarište-localité Pecina, Novi Pazar, Serbie, Musée de Novi Pazar, *Bulletin de l'association internationale pour l'histoire du verre*, 8, Liege 1977-1980 236.
- Ерцеговић-Павловић С., Минић Д., Site d'habitation médiéval à Velesnica**
Ерцеговић-Павловић С., Минић Д., Site d'habitation médiéval à Velesnica, *Ђерданске свеске* III (1986), 289-292.
- Ерцеговић-Павловић С., Средњовековна насеља и некрополе**
Ерцеговић-Павловић С., Средњовековна насеља и некрополе у Бољетину и Хајдучкој Воденици, *Ђерданске свеске* I(1986), 7-45.
- Ћак Ј., Najstarsze ostrogi**
Ћак Ј., Najstarsze ostrogi zachodnioslowiańskie. Wczesnośredniowieczne ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza, Warszawa –Wrocław 1959.
- Ћеравица З., Ranoslovenska nekropola**
Ћеравица З., Ranoslovenska nekropola Bagruša u Petoševcima, *Glasnik Zemaljskog muzeja* (arheologija), n.s. 40-41/1985-1986 (1986), 129-209.
- Живановић С., Остаци средњовековних скелета**
Живановић С., Остаци средњовековних скелета из ктиторске гробнице краља Уроша I Немањића у Сопоћанима, *Саопштења* XVI (1984), 243-247.
- Здравковић И., Археолошко-конзерваторски радови**
Здравковић И., Археолошко-конзерваторски радови на Новом Брду у 1957. години, *Старинар* IX-X (1958-1959), Београд 1959, 319-322.
- Здравковић И., Резултати конзерваторских испитивања**
Здравковић И., Резултати конзерваторских испитивања и радови на граду Звечану, *Зборник заштите споменика културе* XII (1961), 83-104.
- Зечевић Е., Археолошка истраживања**
Зечевић Е., Археолошка истраживања Ђурђевић Ступова, у: *Манастир светог Георгија у Расу*, 2002, 42-47.

- Зечевић Е., Прилог проучавању здела**
Зечевић Е., Прилог проучавању здела са водоравном дршком, *Новопазарски Зборник* 27 (2003), 71-105.
- Зечевић Е., Мраморје, стећци западне Србије**
Зечевић Е., *Мраморје, стећци западне Србије*, Београд 2005.
- Зечевић Е., Накит Новог Брда**
Зечевић Е., *Накит Новог Брда*. Из Археолошке збирке позног средњег века Народног музеја, Београд 2006.
- Зечевић Е., Накит из Цркве Св. Богородице у Куршумлији**
Зечевић Е., Накит из Цркве Св. Богородице у Куршумлији, *Саопштења* XLII (2010), 7-38.
- Зећевић Е., Glass of Novo Brdo**
Zečević E., Glass of Novo Brdo and its Significance in the late medieval Glas Production, in: *Annales of the 18th Congress of the Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, 21-25. Septembre 2009, Thessaloniki, 447-452.
- Зечевић Е., Радичевић Д., Керамика Ђурђевих Ступова**
Зечевић Е., Радичевић Д., Керамика Ђурђевих Ступова, *Новопазарски зборник* 25 (2001), 23-69.
- Зорић И., Метал**
Зорић И., Метал, у: *Благо манастира Студенице*, кат. изложбе, Београд 1988, 147-161.
- Зиројевић О., Цркве и манастири**
Зиројевић О., *Цркве и манастири на подручју Пећке Патријаршије до 1683. године*, Београд 1984.
- Зиројевић О., Најраније турске вести о Куршумлији**
Зиројевић О., Најраније турске вести о Куршумлији, у: *Куршумлија кроз векове*, Зборник радова с научног скупа Пролом Бања, ур. С. Терзић, Београд 2000, 43- 55.
- Zotović Lj., Izveštaj**
Zotović Lj., Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu, у: *Limes u Jugoslaviji I*. Zbornik radova sa simpozijuma o limesu 1960. godine, red. M. Grbić, Beograd 1961, 171-175.
- Zotović Lj., Niš-lokacija autobuske stanice**
Zotović Lj., Niš-lokacija autobuske stanice, *Arheološki pregled* 17 (1975), 73-74.
- Иванић Б., Накит**
Иванић Б., *Накит из Збирке Народног музеја од 15. до почетка 19. века*, кат. збирке Уметност под Турском влашћу, Београд 1995.
- Иванишевић В., Касноантичко утврђење**
Иванишевић В., Касноантичко утврђење на Златном камену код Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 14 (1990), 7-17.
- Иванишевић В., Новчарство**
Иванишевић В., *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.
- Ивановић М., Тирилски**
Ивановић М., *Тирилски епиграфски споменици из Србије, Црне Горе и Македоније (одливи)*, кат.изложбе, Београд 1984.
- Jakšić N., Pokušaj određivanja horizontalne stratigrafije starohrvatskih nekropola**
Jakšić N., Pokušaj određivanja horizontalne stratigrafije starohrvatskih nekropola, Znanstveni skup „Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji“, Vodice 10-13.V 1976, Split 1978, 91-94.
- Jakšić N., Rezultati istraživanja**
Jakšić N., Rezultati istraživanja, у: *Ričice, nekropole stećaka*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Split, pos. izd. 1, ur. J. Jeličić, 61-70

- Јакшић Н., *Цркве на Беговаћи***
Јакшић Н., Цркве на Беговаћи и проблем старохрватских некропола, *Diadora* 11(1989), 407-440.
- Јакшић Н., Петринец М., *Касносредњовјековно гробље***
Јакшић Н., Петринец М., Касносредњовјековно гробље код цркве Св. Спаса у Врх Ричи, *Starohrvatska prosvjeta*, III s., sv. 23, Split 1996.
- Јанковић М., *Липљанска епископија***
Јанковић М., Липљанска епископија и Грачаничка митрополија, *Историјски часопис XXIX-XXX/1982-1983* (1983), 27-37.
- Јанковић М., *Епископије и митрополије***
Јанковић М., *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
- Јанковић М., *Милешевска митрополија***
Јанковић М., Милешевска митрополија, у: *Милешева у историји српског народа*, Међународни научни скуп поводом седам и по векова постојања, јуни 1985, САН, Научни скупови, књ. XXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 6, ур. В.Ј.Ђурић, Београд 1987, 145-153.
- Јанковић М., *Топличка епископија***
Јанковић М., Топличка епископија и митрополија у средњем веку, у: *Куришумлија кроз векове*, Зборник радова с научног скупа Пролом Бања, ур. С. Терзић, Београд 2000, 33-41.
- Јанковић М., *Бања код Прибоја***
Јанковић М., Бања код Прибоја - манастирска целина, *Arheološki pregled* 23 (1982), 168-170.
- Јанковић М., *Археолошка истраживања***
Јанковић М., Археолошка истраживања у манастиру Трноши, *Саопштења XVI* (1984), 141-170.
- Јанковић М., *Затворене археолошке целине***
Јанковић М., Затворене археолошке целине манастира Студенице, *Саопштења XVIII* (1986), 7-21.
- Јанковић М., *Преднемањички период***
Јанковић М., Преднемањички период у манастиру Студеница (археолошки подаци о старој металургији Радочела), *Гласник Српског археолошког друштва* 6 (1990), 145-150.
- Јанковић М. и Ђ., *Словени у југословенском Подунављу***
Јанковић М. и Ђ., *Словени у југословенском Подунављу*, каталог изложбе Београд 1990.
- Јанковић Ђ., *Подунавски градови у области Аквиса***
Јанковић Ђ., *Подунавски део Аквиса у VI и почетком VII века*, Београд 1981.
- Јанковић Ђ., *Српско Поморје***
Јанковић Ђ., *Српско Поморје од 7. до 10. столећа*, Београд 2007.
- Јанковић Ђ., *Риболики надгробни споменик***
Јанковић Ђ., Риболики надгробни споменик из Куршумлије, *Митолошки зборник* 20 (2009), 57-66.
- Јеж Ж., *Некропола Дићи***
Јеж Ж., Некропола Дићи, прилог познавању средњовековних надгробних споменика, *Саопштења XXXII-XXXIII/2000-2001* (2001), 135-147.
- Јеремић М., *Опеке Царичиног града***
Јеремић М., Опеке Царичиног града, *Ниш и Византија IV* (2006), 213-227.
- Јеремић М., *Рановизантијска базилика***
Јеремић М., Рановизантијска базилика на локалитету «Бреговинско кале» код Прокупља, у: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, ур. М. Васић, Д. Маринковић, Београд-Прокупље 1999, 119-157.

Жиречек К., Властела хумска

Жиречек К., Властела хумска на натпису у Величанима, у: *Зборник Константина Жиречека I*, САН, пос.изд.књ. СССХХVI, Одељење друштв.наука, књ. 33, ур.М. Динић, Београд 1959, 427-432.

Жиречек К., Трговачки путеви и рудници

Жиречек К., Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку, у: *Зборник Константина Жиречека I*, Београд 1959, 205-303.

Жиречек К., Историја Срба I

Жиречек К., *Историја Срба*, књ. I. До 1537. године (политичка историја), Београд 1988.

Жиречек К., Историја Срба II

Жиречек К., *Историја Срба*, књ. II. Културна историја. Београд 1988.

Јовановић А., *Nakit u rimskoj Dardaniji*

Јовановић А., *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Београд 1978.

Јовановић S.V., *Prilozi hronologiji*

Јовановић S. V., Prilozi hronologiji srednjevekovnih nekropola Jugoslavije i Bugarske (I), *Balkanoslavica* 6 (1977), 141-187.

Јовановић С. В., *Археолошка истраживања*

Јовановић С. В., Археолошка истраживања средњовековних споменика и налазишта на Косову, у: *Зборник Округлог стола о научном истраживању Косова*, ур. А.Исаковић, Београд 1988, 17-66.

Јовановић В., *Стаклена фиола*

Јовановић В., Стаклена фиола са Табачине на Пазаришту, *Гласник Српског археолошког друштва* 5 (1989), 100-107.

Јовановић В., *Прапорци*

Јовановић В., Прапорци у јужнословенским некрополама, *Рад Војвођанских музеја* 37-38 (1995-1996), 83-110.

Јовановић V., Vuksanović Lj., *Matičane*

Јовановић V., Vuksanović Lj., Matičane, nécropole Sud-Slave de Xe et Xie siècle, *Inventaria archaeologica*, fasc. 25, 1981.

Јовановић В., Минић Д., Ерцеговић-Павловић С., *Некрополе средњовековног Трговишта*

Јовановић В., Минић Д., Ерцеговић-Павловић С., Некрополе средњовековног Трговишта, *Новопазарски зборник* 14 (1990), 19-44.

Јовановић С.В., Обрадовић Т., *Неколико гробних налаза звездица*

Јовановић С.В., Обрадовић Т., Неколико гробних налаза звездица, *Новопазарски зборник* 21 (1997), 7-26.

Јовановић З., *Азбучник православне иконографије*

Јовановић З., *Азбучник православне иконографије и градитељства*, Београд 2005.

Јовановић S., *Donja Kamenica*

Јовановић S., Donja Kamenica kod Knjaževca, Crkva sv. Bogorodica- srednjovekovna nekropola, *Arheološki pregled* 22 (1981), 161-162.

Јовановић С., *Средњовековне некрополе*

Јовановић С., Средњовековне некрополе од IX до XV века на територији Горњег Тимока, у: *Археологија источне Србије*, Научни скуп Београд-Доњи Милановац, дец. 1995, ур. М. Лазић (Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду), Београд 1997, 303-301.

Јовановић S., Vuksan M., *Medieval necropolis*

Јовановић S., Vuksan M., Medieval necropolis, in: *Roman and Medieval necropolis in Ravna near Knjaževac*, ед. М.Васић, Belgrade 2005, 178-275.

- Јовин М., Јанковић М., Темерински С., Студеница**
 Јовин М., Јанковић М., Темерински С., Студеница у светлости археолошких и архитектонских истраживања, у: *Благо манастира Студенице*, кат. изложбе, Београд 1988, 29-68.
- Јовић С., Средњовековно прстење**
 Јовић С., Средњовековно прстење из збирке Народног музеја у Лесковцу, *Лесковачки зборник XLIV* (2004), 47-63.
- Јурић Р., *Nakit u srednjem vijeku***
 Јурић Р., *Nakit u srednjem vijeku*, у: *Nakit na tlu Sjeverne Dalmacije, od prapovjesti do danas*, кат. изл., Zadar 1981, 183-200.
- Јуришић А., Сопоћани**
 Јуришић А., Сопоћани, археолошка истраживања, *Новопазарски зборник 1* (1977), 63-72.
- Јуришић А., Обичај сахрањивања**
 Јуришић А., Обичај сахрањивања фрагмената живописа и делова архитектонске пластике, *Саопштења XIII* (1981), 169-176.
- Јуришић А., Мотив волуте и розете**
 Јуришић А., Мотив волуте и розете на керамици са ужег подручја средњовековне Рашке, *Саопштења XV* (1983), 181-194.
- Јуришић А., Гробна обележја**
 Јуришић А., Гробна обележја двојице игумана манастира Сопоћани, *Саопштења XVIII* (1986), 167-172.
- Јуришић А., Градац**
 Јуришић А., *Градац, резултати археолошких радова*, Београд 1989.
- Јуришић А., Нова Павлица**
 Јуришић А., *Нова Павлица, резултати археолошких радова*, Београд 1991.
- Калић Ј., Црквене прилике у српским земљама**
 Калић Ј., Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219.године, у: *Сава Немањић-Свети Сава, историја и предање*, Међународни научни скуп, децембар 1976, САНУ, Научни скупови, књ. VII, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 27-52.
- Калић Ј., Српски велики жупани**
 Калић Ј., Српски велики жупани у борби са Византијом, у: *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 197-212.
- Калић Ј., Немирно доба**
 Калић Ј., Немирно доба, у: *Историја српског народа II*, ур. Ј. Калић, Београд 1982, 75-87.
- Калић Ј., Снажење Деспотовине**
 Калић Ј., Снажење Деспотовине, у: *Историја српског народа II*, ур. Ј. Калић, Београд 1982, 87-100.
- Калић Ј., Ниш у средњем веку**
 Калић Ј., *Ниш у средњем веку*, *Историјски часопис XXXI* (1984), 5-40.
- Калић Ј., Деспот Стефан Лазаревић и Турци**
 Калић Ј., Деспот Стефан Лазаревић и Турци (1421-1427), *Историјски часопис XXIX-XXX/1982-1983* (1983), 7-20.
- Калић Ј., Поповић М., Црква у Дежеву**
 Калић Ј., Поповић М., Црква у Дежеву, *Старинар XXXVI* (1986), 115-149.
- Кандић М.О., Куле-звоници**
 Кандић М. О., Куле-звоници уз српске цркве XII-XIV века, *Зборник за ликовне уметности 14* (1978), 3-72.

- Кандић О., Истраживање архитектуре**
Кандић О., Истраживање архитектуре и конзерваторски радови у манастиру Сопоћани, *Саопштења XVI* (1984), 7-29.
- Кандић О., Градац**
Кандић О., *Градац. Историја и архитектура манастира*, Београд 2005.
- Кандић О., Минић Д., Пејовић Е., Манастир Милешева**
Кандић О., Минић Д., Пејовић Е., *Манастир Милешева*. Истраживање и обнова, кат. изложбе, Београд-Пријепоље 1995.
- Каниц Ф., Србија**
Каниц Ф., *Србија, земља и становништво*, књ. II, Београд 1985.
- Карић В., Србија**
Карић В., *Србија*. Опис земље, народа и државе, Београд 1887.
- Катанић Н., Декоративна камена пластика**
Катанић Н., *Декоративна камена пластика Моравске школе*, Београд 1998.
- Кашић Д., Црква у Крушевачком крају**
Кашић Д., Црква у Крушевачком крају до првог српског устанка, у: *Крушевац кроз векове*, Зборник реферата са Симпозијума 4-10. октобра 1971. у Крушевцу, Крушевац 1972, 93-111.
- Kind Th., Westliche Einflüsse auf der östlichen Balkanhalbinsel**
Kind Th., Westliche Einflüsse auf der östlichen Balkanhalbinsel im Spiegel der früh und hochmittelalterlichen Reitausrüstung, in: *Millenium-Studies*, vol. 5/2 (Post-Roman Trade and Settlement in Europe and Byzantium, Vol. 2. Byzantium, Pliska and Balkans), ed. J. Henning, Berlin-New York, 543-612.
- Ковачевић Љ., Неколика питања**
Ковачевић Љ., Неколика питања о Стефану Немањи, *Глас СКА LVIII* (1900), 1-107.
- Ковачевић Љ., Белешке**
Ковачевић Љ., Белешке и натписи, *Гласник Српског ученог друштва* 56 (1884), 327-360.
- Којић Љ., Wenzel M., Величани**
Којић Љ., Wenzel M., Величани - средњовековна некропола и преглед средњовековног стакла Босне и Херцеговине, *Старинар XVIII/1967* (1968), 139-137.
- Кондић В., Поповић В., Царичин град**
Кондић В., Поповић В., *Царичин град*, утврђено насеље у Византијском Илирику, Галерија САНУ, Београд 1977.
- Кондић Ј., Касноантичко стакло**
Кондић Ј., Касноантичко стакло из некрополе код цркве св. Николе (Куршумлија), *Зборник Народног музеја XIV-1* (1991), 411-418.
- Кораћ В., Куршумлија**
Кораћ В., Куршумлија, in: *Enciklopedja likovnih umjetnosti* 3, Zagreb 1964, 266.
- Кораћ В., Првобитна архитектонска концепција**
Кораћ В., Првобитна архитектонска концепција которске катедрале XII века, *Зборник за ликовне уметности* (1967), 1-27.
- Кораћ В., Студеница Хвостанска**
Кораћ В., *Студеница Хвостанска*, Београд 1976.
- Кораћ В., Порекло утврђења**
Кораћ В., Порекло утврђења манастира Студенице, *Зборник за ликовне уметности* 12 (1976), 25-38.
- Кораћ В., Свети Сава**
Кораћ В., Свети Сава и програм рашког храма, у: *Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*, Међународни научни скуп, децембар 1976, САНУ, Научни скупови, књ. VII, Председништво, књ. 1, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 231-245.

- Кораћ В., Истраживање остатака**
Кораћ В., Истраживање остатака храма Св. Пантелејмона у Нишу, *Зборник радова Византолошког института XXXIX* (2001-2002), 103-145.
- Короџес Р., *Nalaz srednjovjekovnog stakla***
Короџес Р., *Nalaz srednjovjekovnog stakla iz pećine „Јама“ у Predjami*, *Starohrvatska prosvjeta* III/14 (1984), 107-124.
- Krautheimer R., *Early Christian***
Krautheimer R., *Early Christian and Byzantine Architecture*, Baltimore 1965.
- Крижанац М., *Средњовековно стакло из цркве Св. Михаила***
Крижанац М., Средњовековно стакло из цркве Св. Михаила у Котору, *Гласник Српског археолошког друштва* 9 (1993), 76-83.
- Крижанац М., *Стакло из некрополе цркве Св. Трипуна***
Крижанац М., Стакло из некрополе цркве Св. Трипуна у Котору, *Godišnjak XLI-XLII*, Pomorski muzej-Kotor (1993-1994), 181-197.
- Крижанац М., *Средњовековно стакло из катедрале Св. Трипуна у Котору***
Крижанац М., *Средњовековно стакло из катедрале Св. Трипуна у Котору*, Београд 2001.
- Крстић С., *Средњовековни накит***
Крстић С., Средњовековни накит из збирке Завичајног музеја у Јагодини, *Гласник Српског археолошког друштва* 13 (1997), 329-348.
- Културно богатство Прилепа од V – XIX века**
Културно богатство Прилепа од V – XIX века, кат. изложбе, 1976.
- Кузмановић-Цветковић Ј., *Рановизантијско утврђење***
Кузмановић-Цветковић Ј., Рановизантијско утврђење у Баботинцу, *Гласник Српског археолошког друштва* 3 (1986), 213-218.
- Кузмановић-Цветковић Ј., *Археологија***
Кузмановић-Цветковић Ј., Археологија, у: *Топлички крај. Мала енциклопедија Топлице*, ред. И. Ивановић, Београд 1988, 71-90.
- Кузмановић-Цветковић Ј., *Средњовековно утврђење у Прокупљу***
Кузмановић-Цветковић Ј., Средњовековно утврђење у Прокупљу, у: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, ур. М. Васић, Д. Маринковић, Београд-Прокупље 1999, 179-194.
- Кузмановић-Цветковић Ј., *Прокупље***
Кузмановић-Цветковић Ј., *Прокупље, град светог Прокопија*, Прокупље 2006.
- Lazar I., Willmott H., *The Glass from the Gnalić Wreck***
Lazar I., Willmott H., *The Glass from the Gnalić Wreck*, Koper 2006.
- Lalović A., *Srednjovekovno oružje***
Lalović A., *Srednjovekovno oružje iz Narodnog muzeja u Zaječaru i Zavičajnog muzeja u Knjaževcu*, *Zbornik radova Muzeja Rudarstva i metalurgije u Boru* 2 (1982), 69-84.
- Љубинковић М., *Сведочанство***
Љубинковић М., *Сведочанство јединствене културе јужних словена у раном средњем веку*, „Политика“ од 27. 03. 1949. године, стр. 4.
- Љубинковић М., *Археолошка ископавања у Давидовици***
Љубинковић М., Археолошка ископавања у Давидовици, *Саопштења IV* (1961), 113-123.
- Љубинковић М., *Ископаванја комплекса цркве светог Николe***
Љубинковић М., Ископаванја комплекса цркве светог Николe код Куршумлије, *Arheološki pregled* 10 (1968), 188-192.
- Љубинковић М., *Ископаванје комплекса Немањиних цркава***
Љубинковић М., Ископаванје комплекса Немањиних цркава - светог Николe и свете Богородице код Куршумлије у 1973. години, *Arheološki pregled* 15 (1973), 121-122.

- Ljubinković M., Kompleks crkve svetog Nikole**
Ljubinković M., Kompleks crkve svetog Nikole kod Kuršumlije, *Arheološki pregled* 16 (1974), 156-157.
- Љубинковић М., Некропола Цркве св. Петра**
Љубинковић М., Некропола Цркве св. Петра код Новог Пазара, *Зборник Народног музеја у Београду VI* (1970), 169-259.
- Ljubinković M., Manastir Veluče**
Ljubinković M., Manastir Veluče, *Arheološki pregled* 15 (1973), 122-123.
- Ljubinković R., Manastir Temska**
Ljubinković R., Manastir Temska kod Pirota - crkva svetog ĐorĀa, *Arheološki pregled* 15 (1973), 127-130.
- Măgureanu A., Fibulele turnate romano - bizantine**
Măgureanu A., Fibulele turnate romano - bizantine, *Materiale și Cercetări Arheologice, serie nouă IV* (2008), 99-105.
- Мадас Д., Славковица**
Мадас Д., *Славковица*, Крагујевац 1984.
- Мадас Д., Археолошки радови**
Мадас Д., Археолошки радови у манастиру Раваници (1967-1971), *Саопштења X* (1974), 77-86.
- Максимовић Љ., Србија и правци византијских похода**
Максимовић Љ., Србија и правци византијских похода у XII веку, *Зборник радова Византолошког института XXII* (1982), 7-18.
- Mango C., Architettura bizantina**
Mango C., *Architettura bizantina*, Venezia 1974.
- Манева Е., Средновековен накит**
Манева Е., *Средновековен накит од Македонија*, Скопје 1992.
- Манева Е., Крстevi**
Манева Е., *Крстevi-средновековна некропола*, Скопје 2000.
- Мано-Зиси Ђ., Ископавање на Царичином граду**
Мано-Зиси Ђ., Ископавање на Царичином граду 1949-1952, *Старинар* н.с. III-IV/1952-1953, 127-168.
- Манојловић-Николић В., Локалитети**
Манојловић-Николић В., Локалитети IX-XIII века у средњем Поморављу, *Зборник Народног музеја XVII-1* (2001), 377-378.
- Манојловић-Николић Р. В., Средњовековно оруђе**
Манојловић-Николић Р. В., *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*, Нови Сад 2010.
- Маргос А., Късносредновековните църкви**
Маргос А., Късносредновековните църкви „Св. Димитър“ и „Св. Никола“ в село Пороище, Разградско, *Известия на Народния музей Варна* 22, Варна 1986, 109-134.
- Марјановић Г., Један средњовековни гроб**
Марјановић Г., Један средњовековни гроб из околине Пожаревца, *Старинар XVIII/1967* (1968), 217-221.
- Марјановић-Вујовић Г., Кућа из друге половине XVII века**
Марјановић-Вујовић Г., Кућа из друге половине XVII века откопана у утврђеном подграју Београдског града - Доњем граду, *Годишњак града Београда XX* (1973), 201-228.
- Марјановић-Вујовић Г., Распрострањеност наушница**
Марјановић-Вујовић Г., Распрострањеност наушница нарoсканог типа у Србији, *Старинар XXVII/1976* (1977), 101-109.

- Marjanović-Vujović G., *Necropole medievale Vinča***
Marjanović-Vujović G., *Necropole medievale Vinča, Inventaria Archaeologica*, fasc. 22, Beograd 1979.
- Марјановић-Вујовић, *Манастирски комплекс Кастаљан***
Марјановић-Вујовић, Манастирски комплекс Кастаљан, *Старинар XXX/1979* (1980), 83-88.
- Марјановић-Вујовић Г., *Винча***
Марјановић-Вујовић Г., Винча, Бели Брег - средњовековна некропола, *Arheološki pregled* 23 (1982), 170-171.
- Марјановић-Вујовић Г., *Трњане***
Марјановић-Вујовић Г., *Трњане, српска некропола (крај XI- почетак XIII века)*, Београд 1984.
- Марјановић-Вујовић Г., *Врсте и типови накита***
Марјановић-Вујовић Г., Врсте и типови накита XI–XII века на некрополама у Србији, *Зборник радова Народног музеја Чачак* (1985), 5-20.
- Марјановић-Вујовић Г., *Реликвијари из околине Новог Пазара***
Марјановић-Вујовић Г., Реликвијари из околине Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 10 (1986), 5-12.
- Мајрановић-Вујовић Г., *Раносредњовековна некропола***
Мајрановић-Вујовић Г., Раносредњовековна некропола на Доњем граду Београдске тврђаве, *Годишњак града Београда XXXVI* (1989), 17-46.
- Марјановић-Вујовић Г., *Крстови од стеатита***
Марјановић-Вујовић Г., Крстови од стеатита са налазишта у Србији, *Зборник Народног музеја XV-1* (1994), 139-143.
- Marjanović-Vujović G., Deljanin B., *Kuršumlija***
Marjanović-Vujović G., Deljanin B., Kuršumlija, „Šanac“, *Arheološki pregled* 18 (1976), 133-135.
- Марковић В., *Православно монаштво***
Марковић В., *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920.
- Марковић А. М., *Топлица у прошлости***
Марковић А. М., *Топлица у прошлости*, Ниш 1933.
- Мацура М., *Насеља и насељеност***
Мацура М., Насеља и насељеност, у: *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, САНУ, Одељење друштвених наука, Демографски зборник књ. VI, ур. М. Мацура, Београд 2001, 165-311.
- Мађејка М., *Географија***
Мађејка М., Географија, у: *Топлички крај. Мала енциклопедија Топлице*, ред. И. Ивановић, Београд 1988, 9-44.
- Медведев Ф. А., *Ручное метательное оружие***
Медведев Ф. А., *Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII-XIV вв.*, Москва 1966.
- Микић Ж., *Антрополошке карактеристике***
Микић Ж., Антрополошке карактеристике скелета из приправе цркве у манастиру Сопоћани, *Саопштења XVIII* (1986), 173-179.
- Микић Ж., Годоровић Д., *Антрополошки садржај***
Микић Ж., Годоровић Д., Антрополошки садржај Богородичине цркве у Студеници и реконструкција лика Ане–Анастасије, у: *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, Међународни научни скуп, септ. 1986, ур. В. Кораћ, САНУ, Научни скупови књ. XLI, Одељење историјских наука књ. 11, Београд 1988, 245-255.

- Милаш Н., Правила (Κανόνες)**
 Милаш Н., *Правила (Κανόνες), православне цркве с тумачењима II*, Нови Сад 1896.
- Милаш Н., Православно црквено право**
 Милаш Н., *Православно црквено право*, треће изд., Београд 1926.
- Millet G., L'ancien art Serbe**
 Millet G., *L'ancien art Serbe*, Paris 1919.
- Миленковић М., Прстење Браничевске области**
 Миленковић М., Прстење Браничевске области из Народног музеја у Пожаревцу, *Viminacium* 10 (1995-1996), 125-150.
- Miletić N., Slovenska nekropola**
 Miletić N., *Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora, Glasnik Zemaljskog muzeja XXI-XXII/1966-1967* (1967), 81-154.
- Милетић А. Д., Накит од XII до XV столећа**
 Милетић А. Д., *Накит од XII до XV столећа* из збирке Народног музеја Крушевац, *Крушевачки зборник* 13 (2008), 165-181.
- Милинковић М., Рановизантијско утврђење на Ђурђевици**
 Милинковић М., Рановизантијско утврђење на Ђурђевици у Ђерекарима, *Новопазарски зборник* 7 (1983), 29-38.
- Милинковић М., Рановизантијско утврђење код Бреговине**
 Милинковић М., Рановизантијско утврђење код Бреговине, у: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, ур. М. Васић, Д. Маринковић, Београд-Прокупље 1999, 87-114.
- Милинковић М., Нека запажања**
 Милинковић М., Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије, *Ниш и Византија III* (2005), 163-182
- Милинковић М., Градина на Јелици**
 Милинковић М., *Градина на Јелици, рановизантијски град и средњовековно насеље*, Београд 2010.
- Милићевић Ђ.М., Краљевина Србија**
 Милићевић Ђ.М., *Краљевина Србија*, Београд 1884
- Милојевић С.М., Путонис**
 Милојевић С.М., *Путонис дела праве-старе-Србије*, св. I, Београд 1871.
- Милојевић С., Мусићи**
 Милојевић С., Мусићи. Просопографско истраживање једне српске средњовековне породице, *Историјски часопис XXXIII/1986* (1987), 5-36.
- Milošević A., Stećci i Vlasi**
 Milošević A., *Stećci i Vlasi*. Stećci i влашке миграције 14. и 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni, Split 1991.
- Милошевић Г., Становање**
 Милошевић Г., *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997.
- Милошевић Г., Ђурић С., Црква Св. Прокопија**
 Милошевић Г., Ђурић С., Црква Св. Прокопија у Прокупљу, *Старинар XXXVIII/1987* (1988), 83-109.
- Милошевић Д., Заштитна ископавања у Поповцу**
 Милошевић Д., Заштитна ископавања у Поповцу, *Зборник Народног музеја у Београду II* (1959), 111-134.
- Милошевић Д., Средњовековна некропола у селу Лешју**
 Милошевић Д., Средњовековна некропола у селу Лешју код Параћина, *Зборник Народног музеја III/1960-61* (1962), 141-165.
- Милошевић Д., Накит**
 Милошевић Д., *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, кат. збирке, Београд 1990.

- Милошевић Д., Нешковић Ј., Ђурђеви ступови**
Милошевић Д., Нешковић Ј., *Ђурђеви ступови у старом Расу*, Београд 1983.
- Милутиновић С.Д., Валтровић М., Извештај**
Милутиновић С.Д., Валтровић М., Извештај уметничком одбору Српског ученог друштва, *Гласник Српског ученог друштва* XLVIII (1880), 449-471.
- Минић Д., Керамичке посуде као гробни прилози**
Минић Д., Керамичке посуде као гробни прилози на средњовековним некрополама у Србији, *Годишњак града Београда* XXV (1978), 89-92.
- Минић Д., Грнчарска радионица**
Минић Д., Грнчарска радионица из средњовековног Крушевца, *Старинар* XXVIII-XXIX/1978-1979 (1979), 153-165.
- Минић Д., Прилог датовању**
Минић Д., Прилог датовању средњовековне керамике из Крушевца, *Старинар* XXX (1980), 44-48.
- Минић Д., Стаклена чаша**
Минић Д., Стаклена чаша из средњовековног Трговишта, *Новопазарски зборник* 6 (1982), 19-22.
- Минић Д., Рибница**
Минић Д., Рибница – праисторијско и античко налазиште, средњовековно насеље са некрополом, *Старинар* XXXIII-XXXIV/1982-1983 (1984), 259-263.
- Минић Д., Остава накита**
Минић Д., Остава накита из средњовековног Трговишта код Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 8 (1984), 23-37.
- Минић Д., Поречка река**
Минић Д., Поречка река, средњовековно насеље и некропола, *Старинар* XXXIII-XXXIV/1982-83 (1984), 293-296.
- Минић Д., Спирално увијена жица**
Минић Д., Спирално увијена жица на средњовековном накиту из Србије, *Старинар* XXXVIII (1987), 73-80.
- Минић Д., Боца и кандила**
Минић Д., Боца и кандила од стакла из цркве III у Трговишту, *Новопазарски зборник* 13 (1989), 59-71.
- Minić D., Nouvelle variante de boucles**
Minić D., Nouvelle variante de boucles d'oreille medievales à trois fraises en Serbie, *Старинар* XLVII (1996), 169-175.
- Минић Д., Археолошки подаци о манастиру Жичи**
Минић Д., Археолошки подаци о манастиру Жичи, у: *Манастир Жича*, Зборник радова (са научног скупа одржаног у Краљеву 1995.), Краљево 2000, 223-246.
- Minić D., Vukadin O., Srednjovekovni Stalać**
Minić D., Vukadin O., *Srednjovekovni Stalać*, Београд 2007.
- Mihaljević M., Change in Byzantine Architecture**
Mihaljević M., Change in Byzantine Architecture, in: *Approaches to Byzantine Architecture and its Decoration*, Studies in Honor of Slobodan Ćurčić, M.J. Johnson, R. Ousterhout and E. Papalexandrou eds., Farnham, Surrey, GB 2012.
- Мирковић Л., Православна литургија**
Мирковић Л., *Православна литургија или наука о богослужењу Православне источне цркве*, I општи део, Београд 1982.
- Михаљчић Р., Јунаци косовске легенде**
Михаљчић Р., *Јунаци косовске легенде*, Београд 1989.
- Мишковић Љ., Из Збирке**
Мишковић Љ., Из Збирке примењених уметности Историјског музеја Србије, кат. накита (XIII-XV век), *Зборник Историјског музеја Србије* 8-9 (1972), 149-155.

Mojsilović S., *Elements*

Mojsilović S., Elements of fortification of the monasteries in medieval Serbia, *Balkanoslavica* 7 (1978), 169-185.

Мојсиловић С., *Просторна структура манастира*

Мојсиловић С., Просторна структура манастира средњовековне Србије, *Саопштења* 13 (1981), 7-45.

Мркобрад Д., *Рас-Постење*

Мркобрад Д., *Рас-Постење: Фазе развоја утврђења*, *Зборник радова Византолошког института* 36 (1997) 203-217.

Музеј Српске православне цркве

Музеј Српске православне цркве, кат. сталне поставке, Београд 2001.

Музеј Војводине

Музеј Војводине, стална поставка, Нови Сад 1997.

Нађ Ш., *Тврђава Бач*

Нађ Ш., Тврђава Бач, резултати археолошких истраживања 1958. и 1959. године, *Раd Војвођанских музеја* 10 (1961), 89-117.

Накит на тлу Србије

Накит на тлу Србије, из средњовековних некропола од IX-XV века, кат. изложбе, Београд 1982.

Nedeljković Z., *Srednjevekovna nekropola*

Nedeljković Z., Srednjevekovna nekropola "Grčko groblje" u Rezalima, *Glasnik muzeja Kosova* XIII-XIV (1984), 89-97.

Ненадовић С., *Нови моменти*

Ненадовић С., Нови моменти у испитивању Богородичине цркве у Студеници, *Гласник САН*, књ. V, св. 1 (1953), 181-183.

Ненадовић М. С., *Душанова задужбина*

Ненадовић М. С., *Душанова задужбина манастир св. Арханђела код Призрена*, Београд 1966.

Ненадовић М.С., *Грађевинска техника*

Ненадовић М.С., *Грађевинска техника у средњовековној Србији*, Београд 2003.

Нешева В., *Металообработване*

Нешева В., Металообработване, ювелирство, предачество, шивачество, ткачество и обушарство. Обработка на кост, дървообработване. Селско стопанство и риболов, у: *Червен* 1, София 1985, 166-216.

Нешковић Ј., *Бурђеви Ступови*

Нешковић Ј., *Бурђеви Ступови у старом Расу*, Краљево 1984.

Николић Д, Максимовић М., Бабич Д., *Привесци са некрополе*

Николић Д, Максимовић М., Бабич Д., Привесци са некрополе XII-XIII века из Ниша и њихов минерални састав, у: *Археологија и природне науке*, САНУ, научни скупови књ. LXIV, Одељење ист.наука књ. 21, ур. Д.Срејовић, Београд 1992, 167-175.

Nikolić D., *Tipološki razvoj matuze*

Nikolić D., *Tipološki razvoj matuze od XIV-XX veka sa osvrtom na zbirku mamuza u Vojnom muzeju JNA*, *Vesnik Vojnog muzeja* 3 (1956), 61-80.

Николић-Стојанчевић В., *Топлица, етнички процеси*

Николић-Стојанчевић В., *Топлица, етнички процеси и традиционална култура*, САНУ, Етнографски институт, пос. изд. књ.28, Београд 1985.

Николова Ј., *Домашният бит*

Николова Ј., Домашният бит и вџорџението в двореца на Царевец според археологическия материјал, *Царевград Търнов* 2, София 1974, 187-392.

Нинковић В., *Средњовековно оружје*

Нинковић В., Средњовековно оружје из збирки Народног музеја у Београду, *Зборник Народног музеја* XIX-1 (2009), 455-483.

- Новаковић Р., *Кад се родио***
Новаковић Р., Кад се родио и кад је почео да влада Стеван Немања?, *Историјски гласник* 3-4 (1958), 165-189.
- Новаковић Ст., *Земљиште радње Немањине***
Новаковић Ст., Земљиште радње Немањине, Историјско-географичка студија, *Годишњица Николе Чупића I* (1877), 163-243.
- Новаковић Ст., *Белешке доктора Брауна***
Новаковић Ст., Белешке доктора Брауна из српских земаља од године 1669, *Споменик СКА IX* (1891), 33-45.
- Новаковић Ст., *Охридска архиепископија***
Новаковић Ст. *Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1020. год.*, Београд 1908.
- Новаковић Ст., *Немањинске престонице***
Новаковић Ст., Немањинске престонице Рас – Пауни - Неродимља, *Глас СКА LXXXVIII* (1911), 1-54.
- Новаковић Ст., *Калуђер и хајдук***
Новаковић Ст., *Калуђер и хајдук*. Приповетка о последњим данима Србије у XV веку, Београд 1913.
- Оружје и војна опрема***
Оружје и војна опрема, кат. изл., Историјски музеј Србије, ур. А. Столић, Београд 2011.
- Оџа I.P.S., Рăunescu A.A., *Boucles***
Оџа I.P.S., Рăunescu A.A., Boucles d'oreille ayant un pendentif en fil entrelacé, *Гласник Српског археолошког друштва* 27/2011 (2012), 135-153.
- Павловић З., *Хидронимски систем***
Павловић З., *Хидронимски систем слива јужне Мораве*, Београд 1994.
- Панић Д., Бабић Г., *Богородица Љевишка***
Панић Д., Бабић Г., *Богородица Љевишка*, Београд 1988.
- Паровић-Пешикан М., *Љубичевац - Гламија***
Паровић-Пешикан М., Љубичевац-Гламија, извештај о археолошким истраживањима у 1980. години, *Берданске свеске II* (1984), 137-144.
- Пејић С., *Манастир Свети Никола Дабарски***
Пејић С., *Манастир Свети Никола Дабарски*, Београд 2009.
- Пејовић Е., *Каталог археолошких налаза***
Пејовић Е., Каталог археолошких налаза, у: *Благо манастира Студенице*, кат. изложбе, Београд 1988, 69-95.
- Пејовић Е., *Манастир Каленић***
Пејовић Е., Манастир Каленић. Резултати сондажних археолошких истраживања, *Гласник Српског археолошког друштва* 13 (1997), 223-231.
- Пејић П., *Пиротски град***
Пејић П., Пиротски град-археолошка ископавања у 1985. години, *Гласник Српског археолошког друштва* 7 (1986), 227-232.
- Пековић М., *Археолошка збирка***
Пековић М., *Археолошка збирка Војног музеја у Београду*, Београд 2006.
- Pere N., *Osmanlılarda madeni paralar***
Pere N., *Osmanlılarda madeni paralar*, Istanbul 1968.
- Перић Ђ., *Ана, жена Немањина***
Перић Ђ., Ана, жена Немањина, *Новопазарски зборник* 10 (1986), 13-26.
- Петковић В. Р., *Преглед црквених споменика***
Петковић В. Р., *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, изд. САНУ, н.с. 4, Београд 1950.
- Петковић В., *Старине***
Петковић В., *Старине, записи, натписи и листине*, Београд 1923.

- Petković S., Ružić M., Roman necropolis**
Petković S., Ružić M., Roman necropolis, in: *Roman and Medieval necropolis in Ravna near Knjaževac*, ed. M. Васић, Belgrade 2005, 23-176.
- Petrinec M., Dva starohrvatska groblja**
Petrinec M., Dva starohrvatska groblja u Biskupiji kod Knina, *Vjesnik za arheologiju i povijest Dalmatinsku* 98 (2005), 171-212.
- Petrinec M., Groblja od 8. do 11. stoljeća**
Petrinec M., *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split 2009.
- Петровић Д., Средњовековна некропола**
Петровић Д., Средњовековна некропола на Доњићком брду, *Старинар* XIII-XIV (1965), 275-290.
- Петровић М. Д., Борбе у Топлици**
Петровић М. Д., *Борбе у Топлици 1877-1878*. Ратне белешке са Јавора и Топлице 1876, 1877. и 1878, св. друга, Београд 1979.
- Petrović Đ., Dubrovačko oružje**
Petrović Đ., *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Београд 1976.
- Петровић П., Ниш у античко доба (1976)**
Петровић П., *Ниш у античко доба*, Ниш 1976.
- Петровић П., Ниш у античко доба**
Петровић П., Ниш у античко доба, у: *Историја Ниша I. Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, Ниш 1983, 53-75.
- Пириватрић С., Прилог хронологији**
Пириватрић С., Прилог хронологији почетка Немањине власти, *Зборник радова Византолошког института* XXIX-XXX (1991), 125-135.
- Пириватрић С., Манојло I Комнин**
Пириватрић С., Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодржци области српског престола“, *Зборник радова Византолошког института* XLVIII (2011), 89 -118.
- Поповић д-р Вл., Путопис др-а Брауна**
Поповић д-р Вл., Путопис др-а Брауна, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, св. 17- 19, књ. VII, св.1-3, Нови Сад 1934, 285-304.
- Поповић Д., Надгробни споменици**
Поповић Д., Надгробни споменици из цркве св. Петра код Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 8 (1984), 51-75.
- Поповић-Филиповић Д., Надгробни споменик**
Поповић-Филиповић Д., Надгробни споменик архиепископа Саве II из цркве Св. Апостола у Пећкој Патријаршији, *Зборник за ликовне уметности* 21 (1985), 71-88.
- Поповић Д., Средњовековни надгробни споменици у Студеници**
Поповић Д., Средњовековни надгробни споменици у Студеници, у: *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, Међународни научни скуп, септ.1986, ур. В.Кораћ, САНУ, Научни скупови књ. XLI, Одељење историјских наука књ. 11, Београд 1988, 491-504.
- Поповић Д., Средњовековни надгробни споменици у Дечанима**
Поповић Д., Средњовековни надгробни споменици у Дечанима, у: *Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Међународни научни скуп, септ. 1985, САНУ, Научни скупови, књ. XLIX, Одељење историјских наука књ. 13, Београд 1989, 225-237.
- Поповић Д., Српски владарски гроб**
Поповић Д., *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992.
- Поповић Д., Градачки надгробни натписи**
Поповић Д., Градачки надгробни натписи, *Саопштења* XXIV (1992), 51-62.

- Поповић Д., *Надгробни споменици у Кончулићу***
 Поповић Д., Надгробни споменици у Кончулићу, *Саопштења XXVII-XXVIII* (1995-1996), 53-66.
- Роровић М., *La résidence***
 Роровић М., La résidence du despote Djuradj Branković das le châtelet de la forteresse de Smederevo, *Balcanoslavica* 7 (1978), 101-112.
- Роровић М., *Južac kod Sopoćana***
 Роровић М., Južac kod Sopoćana, *Arheološki pregled/1986* (1987), 115-118.
- Роровић М., *Les forteresses***
 Роровић М., Les forteresses du system defansif byzantine en Serbie au XIe-XIIe siècle, *Старинар XLII/1991* (1993), 169-185.
- Поповић М., *Манастир Св. Варваре***
 Поповић М., Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара, *Саопштења XXVII-XXVIII* (1995-1996), 95-122.
- Роровић М., *Tvrđava Ras***
 Роровић М., *Tvrđava Ras*, Београд 1999.
- Поповић М., *Проблеми проучавања средњовековног наслеђа у Полимљу***
 Поповић М., Проблеми проучавања средњовековног наслеђа у Полимљу, *Старинар LV/2005* (2006), 181-195.
- Поповић М., *Археолошка сведочанства о ктиторским сахранама***
 Поповић М., Археолошка сведочанства о ктиторским сахранама у средњем веку, *Новопазарски зборник* 30 (2007), 15-47.
- Роровић М., *Maglički zatak***
 Роровић М., *Maglički zatak*, Београд 2012.
- Поповић М., Бикић В., *Комплекс средњовековне митрополије***
 Поповић М., Бикић В., *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*. Истраживања у Доњем граду Београдске тврђаве, Београд 2004.
- Роровић М., Викић В., *Vrsenice***
 Роровић М., Викић В., *Vrsenice*, kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje, Београд 2009.
- Поповић М., *Иванишевић В., Град Браничево***
 Поповић М., Иванишевић В., Град Браничево у средњем веку, *Старинар XXXIX* (1988), 125-176.
- Поповић М. и др., *Црква Светог Николе у Станичењу***
 Поповић М., Габелић С., Цветковић Б., Поповић Б., *Црква Светог Николе у Станичењу*, Београд 2005.
- Поповић С., *Крст у кругу***
 Поповић С., *Крст у кругу, архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994.
- Роровић С., *Purgos***
 Роровић С., Purgos in the Late Byzantine monastic context, у: *Манастир Жича*, Зборник радова (са научног скупа одржаног у Краљеву 1995.), Краљево 2000, 95 - 108.
- Роровић С., *The Serbian episkopal sees***
 Роровић С., The Serbian episkopal sees in the thirteenth century, *Старинар LI/2001* (2002), 171-184.
- Прашталo П., *Средњовековне некрополе***
 Прашталo П., *Средњовековне некрополе и цркве IX–XV стољећа у области Тимока*. Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд 2006. Године (необјављен магистарски рад).
- Премовић-Алексић Д., *Напреље***
 Премовић-Алексић Д., Напреље-остаци средњовековне цркве и некрополе, *Новопазарски зборник* 12 (1988), 23-63.

- Пурковић Ал. М., Српски епископи (наставак)**
 Пурковић Ал. М., Српски епископи и митрополити средњег века (наставак), *Хришћанско дело*, год. III, св. 5 за септембар и октобар (1937), 321-338.
- Пурковић Ал. М., Српски епископи (свршетак)**
 Пурковић Ал. М., Српски епископи и митрополити средњег века (свршетак), *Хришћанско дело*, часопис за хришћанску културу и црквени живот, год. III, св. 6 за новембар (1937), 405-419.
- Радан-Јовин М., Црква Св. Николе**
 Радан-Јовин М., Црква Св. Николе и стари конак у Студеници, *Саопштења VIII* (1969), 75-80.
- Радан-Јовин М., Јанковић М., Темерински С., Студеница**
 Радан-Јовин М., Јанковић М., Темерински С., Студеница у светлости археолошких и архитектонских истраживања, у: *Благо манастира Студенице*, ур. В. Ђурић, Београд 1988, 28-68.
- Радичевић Д., Средњовековно српско гробље**
 Радичевић Д., Средњовековно српско гробље на локалитету Гушевац у Мрчајевцима, *Зборник Народног музеја Чачак XXX* (2000), 61-109.
- Радичевић Д., Средњовековна некропола**
 Радичевић Д., Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку, *Зборник радова Народног музеја Чачак XXXI* (2001), 23-40.
- Радичевић Д., Гробља VII-XV века**
 Радичевић Д., *Гробља VII-XV века уз десну обалу Дунава између ушћа Велике Мораве и ушћа Тимока*, Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд 2004. године (необјављен магистарски рад).
- Радичевић Д., Периодизација позносредњовековних некропола**
 Радичевић Д., Периодизација позносредњовековних некропола у српском Подунављу, *Старинар LVIII* (2008), 192-207.
- Радојковић Б., Накит код Срба**
 Радојковић Б., *Накит код Срба, од XII до XVIII века*, Нови Сад 1966.
- Радојчић Ђ. Сп., Немања и његови синови**
 Радојчић Ђ. Сп., Немања и његови синови Стефан и Сава, творци српске феудалне државе, *Летопис Матице Српске*, авг.септ.1962, Нови Сад, 208-215.
- Радојчић Н., Поповић П., Мала Врбица-Конопиште**
 Радојчић Н., Поповић П., Мала Врбица-Конопиште, некропола XII века, *Зборник Народног музеја 17-1* (2001), 371-376.
- Ракић М., Из Нове Србије**
 Ракић М., Из Нове Србије, етнографско-историјска студија, *Отаџбина*, књижевност, наука, друштвени живот, друга година, књ. четврта, св. 13-16, Београд 1880, 3-23.
- Рашов Р., Бљгарската езическа култура VII-IX в.**
 Рашов Р., *Бљгарската езическа култура VII-IX в.*, София 2008.
- Repertorium**
Repertorium zur Neuzeitlichen Münzprägung Europas, Band XVIII, Südosteuropa, Wien 1999.
- Ризнић Ст. М., Црква свети Никола**
 Ризнић Ст. М., Црква свети Никола у Куршумлији, *Старинар I-4* (1884), 145-149.
- Ризнић Ст. М., Црква свете Богородице**
 Ризнић Ст. М., Црква свете Богородице на утоку реке Косанице у Топлицу, *Старинар I-4* (1884), 149-150.
- Ристић М.М., Ђирковић М.С., Кораћ Р. В., Опеке**
 Ристић М.М., Ђирковић М.С., Кораћ Р. В., *Опеке српских средњовековних манастира*, САН, Посебна издања књ.ДХСVII, Одељење техничких наука, књ. 32, Београд 1989.

- Рудић Б. В., Становништво Топлице**
 Рудић Б. В., *Становништво Топлице*, САНУ, Етнографски институт, пос.изд. књ.17, Београд 1978.
- Ruttkay А., Wafen und Reiterausrüstung**
 Ruttkay А., Wafen und Reiterausrüstung des 9. bis zur Ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II), *Slovenská arheológia* XXIV/2 (1976), 243-395.
- Самарцић Р., Српска православна црква**
 Самарцић Р., Српска православна црква у XVI и XVII веку, у: *Историја српског народа* III-2, Београд 1993, 14-39.
- Симић З., Благојевић М., Мађарско гробље**
 Симић З., Благојевић М., Мађарско гробље у Цветовцу, *Колубара* 2 (1995), 65-81.
- Скарић В., Прстење из Врућице**
 Скарић В., Прстење из Врућице, *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, год. XLII, св. 2 (1930), 183-184.
- Сковран А., Уметничко благо**
 Сковран А., *Уметничко благо манастира Пиве*, кат. изложбе, Цетиње-Београд 1980.
- Славетић О. А., Белешке са путовања**
 Славетић О. А., Белешке са путовања, *Старинар* X-XI, с. III (1935-1936), 170-174.
- Соловјев А., Српска црквена правила из XIV века**
 Соловјев А., Српска црквена правила из XIV века, *Гласник Скопског научног друштва* XIV (1935), 33-42.
- Спасић Д., Средњовековна некропола «Код гробља»**
 Спасић Д., Средњовековна некропола «Код гробља» у Старом Костолцу, *Vitinasium* 4-5/1989-1990 (1990), 157-175.
- Спремић М., Почетак владавине Ђурђа Бранковића**
 Спремић М., Почетак владавине Ђурђа Бранковића, у: *Историја српског народа* II, ур. Ј. Калић, Београд 1982, 218-229.
- Спремић М., Први пад Деспотовине**
 Спремић М., Први пад Деспотовине, у: *Историја српског народа* II, ур. Ј. Калић, Београд 1982, 241-253.
- Спремић М. Калић Ј., Султан Мехмед II**
 Спремић М. Калић Ј., Султан Мехмед II Освајач и Србија, у: *Историја српског народа* II, ур. Ј. Калић, Београд 1982, 289-302.
- Спремић М., Деспот Ђурађ Бранковић**
 Спремић М., *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.
- Станојев Н., Некрополе X-XV века**
 Станојев Н., *Некрополе X-XV века у Војводини*, Нови Сад 1989.
- Станчев Ст., Иванов Ст., Некрополът од Нови Пазар**
 Станчев Ст., Иванов Ст., *Некрополът од Нови Пазар*, Софија 1958.
- Станчев Ст., Начева Ив., Средновековен български**
 Станчев Ст., Начева Ив., Средновековен български некропол до Луковит, *Известия на Археологическия институт* XXIII (1960), 71-98.
- Стевовић И., Историјски извор и историјскоуметничко тумачење**
 Стевовић И., Историјски извор и историјскоуметничко тумачење: Богородичина црква у Топлици, *Зограф* 35 (2011), 73-92.
- Stjerčević I., Vođa po Kotoru**
 Stjerčević I., *Vođa po Kotoru*, Kotor 1926.
- Стојановић З., Историјско-политичке прилике**
 Стојановић З., Историјско-политичке прилике миграција у Топлици у време турске владавине, у: *Куришумлија кроз векове*, Зборник радова с научног скупа, Пролом Бања, ур. С. Терзић, Београд 2000, 57-70.

Страла Св., Орнаменти

Страла Св., *Орнаменти на средњовековном зидном сликарству у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 2006.

Стричевић Ђ., Богородичина црква

Стричевић Ђ., Богородичина црква код Куршумлије, *Гласник САН*, књ. IV, св. 2, (1952), 371-372.

Стричевић Ђ., Рановизантијска црква

Стричевић Ђ., Рановизантијска црква код Куршумлије, *Зборник радова XXXVI*, Византолошки институт САН, књ. 2 (1953), 179-196.

Стричевић Ђ., Једна рановизантијска опека

Стричевић Ђ., Једна рановизантијска опека с натписом, *Гласник САН*, књ. V, св. 1 (1953), 184.

Стричевић Ђ., Средњовековна рестаурација

Стричевић Ђ., Средњовековна рестаурација рановизантијске цркве код Куршумлије, *Зборник радова XLIX*, Византолошки институт САН, књ. 4, (1956), 199-211.

Стричевић Ђ., Немањине задужбине

Стричевић Ђ., Немањине задужбине у Топлици, *Гласник САН*, књ. VII, св. 1, Београд 1956, 79.

Стричевић Ђ., Вуловић Б., Црква Светог Николе

Стричевић Ђ., Вуловић Б., Црква Светог Николе код Куршумлије, *Старинар XII* (1961), 291-292.

Studia numismatica Upsaliensia

Studia numismatica Upsaliensia 2, Münzkabinett der Universität Uppsala, *Deutsche Münzen der Wikingerzeit sowie des hohen und späten Mittelalters*, von P. Berghaus und H. Mäkeler, Uppsala 2006.

Суботић Г., Кисас С., Надгробни натпис

Суботић Г., Кисас С., Надгробни натпис Јелене, сестре деспота Јована Угљеше, на Меникејској Гори, *Зборник радова Византолошког института XVI* (1975), 161-181.

Татић-Ђурић М., Стеатитна иконица из Куршумлије

Татић-Ђурић М., Стеатитна иконица из Куршумлије, у: *Студије о Богородици*, Београд 2007, 19-25.

Томић Г., Глеђосана керамика

Томић Г., Глеђосана керамика са локалитета Милентија, *Зборник Народног музеја IX-X* (1979), 425-438.

Томић Г., Једна варијанта

Томић Г., Једна варијанта у оквиру моравске школе, у: *Моравска школа и њено доба*, Научни скуп у Ресави 1968, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1972, 249-261.

Томовић Г., Морфологија

Томовић Г., *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.

Томовић Г., Топлица у средњем веку

Томовић Г., Топлица у средњем веку, у: *Куршумлија кроз векове*, Зборник радова са научног скупа Пролом Бања, ур. С. Терзић, Београд 2000, 13-21.

Тотев К., Стеатитови крстове

Тотев К., Стеатитови крстове от Средновековна Българи, *Археология 3* (1990), 48-56.

Тошић Г., Црква Св. Николе у Шумнику

Тошић Г., Црква Св. Николе у Шумнику, *Новопазарски зборник 16* (1992), 27-36.

Трбуховић В. и Л., Доња Топоница

Трбуховић В. и Л., *Доња Топоница, дарданска и словенска некропола*, Прокупље-Београд 1970.

- Тривунац-Томић Г., Гробни налаз**
Тривунац-Томић Г., Гробни налаз из XVI-XVII века из Београда, *Зборник Народног музеја VII* (1973), 207-221.
- Тричковић Р., Српска црква**
Тричковић Р., Српска црква средином XVII века, *Глас САНУ СССХХ*, Одељење историјских наука, књ. 2, Београд 1980, 61-164.
- Троицки С., Ктиторско право**
Троицки С., Ктиторско право у Византији и у Немањинској Србији, *Глас СКА CLXVIII*, др. разред 86, Београд 1935, 79-133.
- Caričin grad III**
Caričin grad III, édité par N.Duval et V.Popović: Recherchies archéologiques franco-serves à Caričin Grad. L'acropole et ses monuments (cathédrale, baptistère et bâtiments annexes), *СÉFR 75/3*, Rome-Belgrade 2010.
- Церовић Н., Крстови**
Церовић Н., *Крстови* од 14. до 19. века из средњовековних збирки Народног музеја у Београду (у припреми за штампу).
- Цуњак М., Јордовић Ч., Некропола цркве светог Ахилија**
Цуњак М., Јордовић Ч., Некропола цркве светог Ахилија у Ариљу и откривени покретни налази, *Саопштења XIV* (1982), 231-243.
- Цуњак М., Остава из Рама**
Цуњак М., Остава из Рама, *Гласник Друштва конерватора Србије* 14 (1990), 78-80.
- Цуњак М., Марковић-Николић Љ., Античке и средњовековне некрополе Смедерева**
Цуњак М., Марковић-Николић Љ., *Античке и средњовековне некрополе Смедерева*, Смедерево 1997.
- Цуњак М., Средњовековно прстење**
Цуњак М., Средњовековно прстење из Ландола, *Viminacium 4-5* (1989- 1990), 177-191.
- Цуњак М., Смедеревска тврђава**
Цуњак М., *Смедеревска тврђава, новија истраживања*, Смедерево 1998.
- Цуњак М., Средњовековни предмети од гвожђа**
Цуњак М., *Средњовековни предмети од гвожђа са територије Подунавског и Браничевског округа*, Смедерево 2001.
- Цуњак М., Средњовековно оружје**
Цуњак М., *Средњовековно оружје и опрема ратника са територије подунавског и браничевског округа*, Смедерево 2005.
- Чанак-Медић М., Нека питања хронологије**
Чанак-Медић М., Нека питања хронологије рашких споменика, *Саопштења XVII* (1985), 7-21.
- Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., Архитектура**
Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура Немањиног доба I*, Цркве у Топлици и долинама Ибра и Мораве, ед. Споменици српске архитектуре средњег века, корпус сакралних грађевина, Београд 1986.
- Чанак-Медић М., Архитектура II**
Чанак-Медић М., *Архитектура Немањиног доба II*, Цркве у Полимљу и на Приморју, Београд 1989.
- Чанак-Медић М., Архитектура прве половине**
Чанак-Медић М., *Архитектура прве половине XIII века*, књ. II, Цркве у Рашкој, Београд 1995.
- Чанак-Медић М., Двојне куле**
Чанак-Медић М., Двојне куле на прочељу цркава Немањиног доба, у: *Стефан Немања - Свети Симеон мироточиви, историја и предање*, Међународни научни

- скуп (1996), САН, Научни скупови, књ. ХСIV, Одељење историјских наука, књ. 26, ур. Ј. Калић, Београд 2000, 181-196.
- Чанак-Медић М., *Св. Ахилије у Ариљу***
Чанак-Медић М., *Св. Ахилије у Ариљу*, Београд 2002.
- Чангова Ђ., *Към проучването***
Чангова Ђ., Към проучването на сграфито керамика в България от XII- XIV в., *Археология* 2 (1962), 25-33.
- Чангова Ђ., *Средновековното селище***
Чангова Ђ., *Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI-XIV век*, София 1972.
- Чангова Ђ., *Перник***
Чангова Ђ., *Перник*, том III. Крепостта Перник VIII-XIV в., София 1992.
- Čerškov E., *Oko problema komunikacija***
Čerškov E., Око problema komunikacija i položaja naselja na Kosovu i Metohiji u rimskom periodu, *Glasnik muzeja Kosova i Metohije* II (1957), 65-86.
- Čerškov E., *Municipium DD***
Čerškov E., *Municipium DD kod Sočanice*, Priština-Beograd 1970.
- Čremošnik I., *Nalazi nakita***
Čremošnik I., Nalazi nakita u srednjevjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, н.с. VI (1951), 241-270.
- Ђоровић В., *Питања о хронологији***
Ђоровић В., Питања о хронологији у делима св. Саве, *Годишњица Николе Чупића* 49 (1940), 1-70.
- Ђоровић-Љубинковић М., *La nécropole***
Ђоровић-Љубинковић М., La nécropole slave de Brestovik, *Archaeologia Jugoslavica* II (1956), 131-137.
- Ђоровић-Љубинковић М., *Прокупачки налаз***
Ђоровић-Љубинковић М., Прокупачки налаз српског средњеveковног накита, *Зборник радова Народног музеја* I (1958), 145-160.
- Ђоровић-Љубинковић М., *Висока Раван у Брестовику***
Ђоровић-Љубинковић М., Висока Раван у Брестовику, Преглед археолошких ископавања у НР Србији 1956. године, *Старинар* IX - X/1958-1959 (1959), 367-389.
- Ђоровић-Љубинковић М., *Српска средњеveковна глеђосана керамика***
Ђоровић-Љубинковић М., Српска средњеveковна глеђосана керамика (средњеveковна керамика са Новог Брда), *Зборник радова Народног музеја* III/1960-1961 (1962), 165-186.
- Ђоровић-Љубинковић М., *Fragments de Verres***
Ђоровић-Љубинковић М., Fragments de Verres médiévaux trouvés à Novo Brdo, *Journées Internationales du Verre*, Bruxelles 1965, 244/1-6.
- Ђоровић-Љубинковић М., *Археолошки и историјски значај***
Ђоровић-Љубинковић М., Археолошки и историјски значај налаза српског средњеveковног новца на Новом Брду, *Зборник Народног музеја* V (1967), 261-271.
- Ђоровић-Љубинковић М., *Crkva svetog Nikole***
Ђоровић-Љубинковић М., Crkva svetog Nikole kod Kuršumlije, *Arheološki pregled* 14 (1972), 121-125.
- Ђоровић-Љубинковић М., *La céramique***
Ђоровић-Љубинковић М., La céramique médiévale décorée d'ornaments exécutés à Pengobe, *Balkanoslavica* 3 (1974), 27-36.
- Ђоровић-Љубинковић М., *Естергонски западни***
Ђоровић-Љубинковић М., Естергонски западни портал и Студеница, *Зборник Народног музеја* VIII (1975), 395-408.

Ђоровић-Љубинковић М., Дрво

Ђоровић-Љубинковић М., Дрво, у: *Историја примењене уметности код Срба*, том I, Средњовековна Србија ур. Н. Андрејевић-Кун, Београд 1977, 197-211.

Ђоровић-Љубинковић М., Свети Сава и примењена уметност

Ђоровић-Љубинковић М., Свети Сава и примењена уметност у Србији XII и XIII века, у: *Свети Сава, Споменица поводом 800-годишњице рођења 1175-1975*, Београд 1977, 289-299.

Ђоровић-Љубинковић М., Les fresques

Ђоровић-Љубинковић М., Les fresques de la première moitié du XIIIème siècle dans la tour méridionale a Saint-Nikolas près de Kursumlija, *Actes du XVe Congrès International d'études byzantines*, Athènes 1976, II art et archeologie, Athènes 1981, 353-358.

Ђоровић-Љубинковић М., Немањине цркве

Ђоровић-Љубинковић М., Немањине цркве у Топлици, *ТОК* 16-17 (часопис за културу, књижевност и друштвени живот Топлице), год. XII (1981), 93-109.

Ђук Р., Царица Мара

Ђук Р., Царица Мара. Породица Ђурђа Бранковића и Марино рођење, *Историјски часопис* XXV-XXVI/1978-1979 (1979), 53-97.

Ђук Р., Прилог проучавању

Ђук Р., Прилог проучавању рударства на Копаонику у средњем веку, *Историјски гласник* 1-2 (1989), 23-38.

Ђурђић С., Origins of Thirteen-Century Church Architecture in Serbia

Ђурђић С., Origins of Thirteen-Century Church Architecture in Serbia, Abstracts of Papers, Second Annual Byzantine Studies Conference, nov. 12.14. 1976, University of Wisconsin 1976, 21-22.

Ђурђић С., Грачаница

Ђурђић С., *Грачаница. Историја и архитектура*, Београд-Приштина 1988.

Ђурђић С., Architecture in the Balkans

Ђурђић С., *Architecture in the Balkans, from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, Princeton 2010.

Ђадић И., Nalaz sredjovjekovne čaše tipa „krautstrunk“

Ђадић И., Nalaz sredjovjekovne čaše tipa „krautstrunk“ u Zadru, *Starohrvatska prosvjeta* III/15 (1985), 234-253.

Ђидановски С., Зечевић Е., Средњовековна гробља

Ђидановски С., Зечевић Е., Средњовековна гробља у Рипњу код Београда, *Годишњак града Београда* LIII (2006), 33-90.

Ђилиповић Д., Прилог познавању средњовековних надгробних плоча

Ђилиповић Д., Прилог познавању средњовековних надгробних плоча у манастиру Сопоћани, *Новопазарски зборник* 7 (1983), 39-52.

Ђилиповић А., Ruggieri, Il Monastero nemaniade

Ђилиповић А., Ruggieri, Il Monastero nemaniade dedicato alla madre di Dio a Toplica (Serbia) e la “Scuola di Raška”: una rilettura critica, *Orientalia christiana periodica* 74, nr. 2 (2008), 321-345.

Ђиндрић Р., Утврђење манастира Пећке Патријаршије

Ђиндрић Р., Утврђење манастира Пећке Патријаршије, у: *Зборник посветен на Бошко Бабић*, Прилеп 1986, 231-236.

Хан В., Профани намештај

Хан В., Профани намештај на нашој средњовековној фресци, *Зборник Музеја примењене уметности* I (1955), 7-52.

Хан В., Проблеми око порекла и стила

Хан В., Проблеми око порекла и стила средњовековног стакла из Србије, Босне и Херцеговине, *Зборник Музеја примењене уметности* XIII (1969), 7-28.

- Хан В., Кост и рог средњовековни**
Хан В., Кост и рог средњовековни, у: *Историја примењене уметности код Срба*, I том, Средњовековна Србија, ур. Н. Андрејевић-Кун, Београд 1977, 181-185.
- Хан В., Значај налаза стакла**
Хан В., Значај налаза стакла на Београдској тврђави, *Годишњак града Београда* XXV (1978), 189-176.
- Хан В., Три века дубровачког стакларства**
Хан В., *Три века дубровачког стакларства (XIV-XV)*, Београд 1981.
- Харисијадес М., Раскошни византијски стил**
Харисијадес М., Раскошни византијски стил у орнаментици јужнословенских рукописа из XIV и XV века, у: *Моравска школа и њеног доба*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1972, 211-228.
- Hahn G. J., Reise von Belgrad nach Salonique**
Hahn G. J., *Reise von Belgrad nach Salonique*, Nebst vier abhandlungen zur Alten Geschichte des Morawagebietes, Wien 1868.
- Hendy F.M., Coinage and Money**
Hendy F.M., *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Washington D.C. 1969.
- Hrabak B., Kuga u balkanskim zemljama**
Hrabak B., Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450 do 1600 godine, *Историјски гласник* 1-2 (1957), 19-37.
- Храбак Б., Рашки пазари**
Храбак Б., Рашки пазари у XV и XVI веку, I део, *Наша прошлост* III (1988), 77-119.
- Храбак Б., Дубровачка насеобина**
Храбак Б., Дубровачка насеобина у Прокупљу, *Врањски гласник* XXIII (1990), 5-100.
- Храбак Б., Беле Цркве**
Храбак Б., Беле Цркве, манастирски трг сребра Копаоничких рудника у XIII-XV веку, у: *Куриумлија кроз векове*, Зборник радова с научног скупа Пролом Бања, ур. С. Терзић, Београд 2000, 23-31.
- Huszár L., Münzkatalog Ungarn**
Huszár L., *Münzkatalog Ungarn. Von 100 bis Heute*, München 1979.
- Шакота М., Ризница манастира Бање**
Шакота М., *Ризница манастира Бање код Прибоја*, Београд 1981.
- Шакота М., Прилози познавању**
Шакота М., Прилози познавању манастира Бање код Прибоја, *Саопштења* IX (1970), 19-47.
- Шакота М., Дечанска ризница**
Шакота М., *Дечанска ризница*, Београд 1984.
- Шафарик О., Шулман М., Хинга**
Шафарик О., Шулман М., Хинга. Средњовековна некропола код Суботице, *Радо Војвођанских музеја* 3 (1954), 55.
- Chevalier P., Les luminaires paleochrétiens**
Chevalier P., Les luminaires paleochrétiens de Dalmatie romaine, *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku* 90-91/1997-1998 (1998), 161-199.
- Шкриванић Г., Путеве**
Шкриванић Г., *Путеве у средњовековној Србији*, Београд 1974.
- Šljivar D. D., Kuzmanović-Cvetković J., Tivković J., Belovode, Pločnik**
Šljivar D. D., Kuzmanović-Cvetković J., Tivković J., Belovode, Pločnik; On Copper Metallurgy in the Vinča Culture, *Зборник Народног музеја* XX-1 (2011), 27-46.

Шпехар П., Средњовековни налази

Шпехар П., Средњовековни налази из области Браничева, *Гласник Српског археолошког друштва* 23 (2007), 363-390.

Шпехар Н. П., Археолошка истраживања предмета религиозног карактера

Шпехар Н. П., *Археолошка истраживања предмета религиозног карактера са подручја Охридске архиепископије од њеног оснивања до почетка 13. века*, Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд 2011 (необјављена докторска дисертација).

Шупут М., Цариградски извори

Шупут М., Цариградски извори архитектуре цркве Св. Николе у Куршумлији, у: *Стефан Немања - Свети Симеон мироточиви, историја и предање*, Међународни научни скуп (1996), САН, Научни скупови, књ. ХСIV, Одељење историјских наука, књ. 26, ур. Ј. Калић, Београд 2000, 171-179.

ПРИЛОЗИ

Попис илустрација:

Карте

1. Топографска карта, област Топлице
2. Границе Србије у доба Стефана Немање (према Благојевић М.)
3. Епископска седишта српске цркве 1220. године (према Јанковић М., *Епископије и митрополије*, сл. на стр. 31)

Слике

1. Ситуација 1:5000, локалитети у Куршумлији (док. АЗПСВ НМ)
2. Положај локалитета у Куршумлији (према Чанак-Медић М, Бошковић Ђ., *Архитектура*, сл. 1 на стр. 14)
3. Положај цркви А, В и В у Куршумлији, поглед са пута Прокупље-Подужево
4. Положај цркви А, Б и В у Куршумлији
5. Слика Стеве Тодоровића са црквом Св. Николе и вароши у позадини, 1882. година (према Петровић Д., *Борбе у Топлици*, сл. на стр. 87)
- 5а-б. План кастела Ad Fines и рушевине цркве Св. Богородице и Св. Николе (према Каниц Ф, *Србија*, сл. на стр. 308 и 310)

Св. Никола

6. Комплекс манастира Св. Николе, сви откривени објекти (реконструкција)
- 6а. Ситуациони план са објектима откривеним до 1971. године (док. АЗПСВ)
- 7-7а. Положај сонди 1-4 на потесу „Шанац“, ископавања 1976. године и основа сонде 3 са остацима објекта (док. АЗПСВ)
- 8-20. Истраживане површине по годинама ископавања од 1967. до 1980. (реконструкција)
21. Положај античких гробова (реконструкција).
22. Основа и пресеци античке гробнице I са налазима две стаклене посуде (Архива нишког завода, ск. 22 и 27/1975)
23. Положај античких гробница X-XVII (Народни музеј Топлице)
24. Положај античке гробнице VII у односу на позније гробове (Народни музеј Топлице)
25. Основа и пресеци гробнице VI са сводом (Архива нишког завода, ск. 6-7/1978)
- 26-26а. Откривање бондрук зграде и јаме 11 (Архива нишког завода, ск. 16 и 23/1976)
- 26б. Основа бондрук зграде изван првобитног манастирског обзиђа са јамом 11 (Архива нишког завода, ск. 31/1976)
27. Цркве Св. Николе, основа, стање пре обнове са етапама градње (према Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, сл. 8)
28. Поглед на цркву са југа пре обнове (архива НМ, А673)
29. Поглед на цркву са севера пре обнове (архива НМ, А685)
30. Црква Св. Николе, основа после обнове (према Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, сл. 10).
- 31-34. Црква Св. Николе данас, поглед са јужне, источне, северне и западне стране
- 35-37. Плато изнад ушћа Бањске у Топлицу са црквом Св. Николе, поглед са запада, југа и ј/и
38. Ситуациони план терена 1951. године (РЗЗСК из архиве нишког завода, ск. 35/1948)
39. Изглед терена западно и с/з од цркве према згради „палате“, ископавања 1980. године (док. АЗПСВ)
40. Површина терена испред западне зграде, ископавања 1980. године (док. АЗПСВ)
41. Изглед терена у ископавањима 1980. године са јужне стране цркве (док. АЗПСВ)
42. Изглед терена источно од цркве након нивелације, ископавања 1975. године (док. АЗПСВ)
43. Положај јама и огњишта на локалитету (реконструкција)
44. Јаме I – II у цркви (Архива нишког завода, ск. 11/1967)
- 45-45а. Јама III у јужном анексу и посуда из јаме (док. АЗПСВ НМ, фаза 1967, детаљ; фотографија према Ljubinković М., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, T.LXVII/2)
46. Јама IV у западном травеју цркве (Архива нишког завода, ск. 36/1967)
47. Јама V и огњишта 3-4 у спољној припрати (Архива нишког завода, ск. 48/1967)
- 48-48а-б. Остаци зидова у простору између северне куле и параклиса, основа и изгледи (Архива нишког завода, ск. 12/1968 и 3-4/1973, архитектура)
49. Зидови нове капеле пред северном кулом у основи (Архива нишког завода, ск. 43/1968)

50. Јаме 2 и 3 између кула (Архива нишког завода, скице 41 и 38/1968, преклопљене/реконструкција) и огњиште 2 у северној кули (Архива нишког завода, скица 44/1968)
51. Зидана гробница 321 под темељом северне капеле у основи (док АЗПСВ)
- 51а. Изглед темеља северног зида наоса и зидане гробнице под капелом (Архива нишког завода, ск. 13/1974)
52. Сонда I/1970 са остацима зидова у основи (Архива нишког завода, ск. 24-25/1970, преклопљене/реконструкција)
53. Зидови са профилима у сонди I/1970 (Архива нишког завода, ск. 30/1970)
54. Профили у сондама I/1970 (a-b-e; c-d) и II/1970 (c-f; g-h), Архива нишког завода, ск. 32-33/1970
55. Зид обзиђа у сонди I2/1970 (Архива нишког завода, ск. 36/1970)
56. Сонда II/1970 са остацима зидова у основи и јамом 4 на правцу обухватног зида (Архива нишког завода, ск. 27/1970)
57. Контролна сонда Ia са траговима горелих греда (Архива нишког завода, ск. 38/1970)
58. Положај и мере контролне сонде Ia (Архива нишког завода, ск. 39/1970)
59. Део обухватног зида с/з од цркве, у основи (Архива нишког завода, ск. 4 и 20/1977)
60. Западна (А) зграда и гробови унутар зграде са унетом линијом старијег зида испод њених темеља (док. АЗПСВ, НМ), преклапање/дел. реконструкција
- 60а. Западна зграда са старијим зидом испод њених темеља данас, након конзервације
61. Јама 8 са обрушеним каменом првобитног обзиђа у кв. Б8 (Архива нишког завода, ск. 35/1975)
- 61а. Низ камења у кв. П21-К1 уз гроб 782 (Архива нишког завода, ск. 4/1978)
- 62-62а. Нивои са запеченом земљом изгорелог објекта од брвана у кв. Б9-10, са пресеком (Архива нишког завода, ск. 27-28/1976)
63. Објекат са апсидом/брвнара са огњиштем 8 (Архива нишког завода, 16/1977), реконструкција
64. Положај сонди и остатака зидова јужно од цркве (Архива нишког завода, ск. 25, 48, 52/1972)
65. Део јужног обухватног зида са пиластрима, са мерама (Архива нишког завода, ск. 44/1972)
- 65а-в. Изглед и положај јужног обухватног зида са пиластрима данас, након конзервације
- 66-66а. Објекат са огњиштем 6 на линији јужног обзиђа (Архива нишког завода, ск. 50 (13) и 55 (16)/1972)
- 67-67а. Темељи пирга у основи и профил источно од пирга на граници кв. И2/Д2-И3/Д3 (Архива нишког завода, ск. 4/1968 и 41/1970)
- 67б. Пирг и стаза данас, након конзервације
68. Ситуациони план, остаци камених плоча стазе између објеката (док. АЗПСВ)
- 69-69а. Огњиште 5 и јама 6 источно од пирга и уломци фресака са два слоја из јаме (Архива нишког завода, ск. 11 и 34 (9)/1972)
70. Новији плочник око бунара, основа и пресек (Архива нишког завода, ск. 1/1971)
71. Ниво старијег плочника бунара у основи након чишћења и основа са јамом (Архива нишког завода, ск. 17/1973)
72. Налази зграфито грнчарије 14-15. столећа унутар комплекса
73. План са откривеним грађевинама до 1970. године и квадратном мрежом (Архива нишког завода, 1970)
74. Основа палате са пратећим зидовима у ископавањима 1969. године (Архива нишког завода, ск. 3/1969)
75. Основа палате са нумерацијом и ортогоналним мерама зидова (Архива нишког завода, ск. 16/1970)
- 75а-б. Основа сонде уз спољну страну зида (2) палате са зидом обзиђа и изглед фасадног зида (1) палате са зидом обзиђа у наставку (Архива нишког завода, ск. 33 и 27-28/1973)
- 76-77. Поглед на правац пружања задњег (3) зида палате са севера и спојница на углу зидова 3 и 10, данас у конзервацији, са севера
78. Изглед зидова 11 и 11а палате, данас у конзервацији, са југа
79. Основа зграде палате (Архива нишког завода, ск.5/1969)
- 79а-б. Подужни пресеци 7-7 и 8-8 (Архива нишког завода, ск. 28/1969)
- 79в-г. Подужни пресеци 9-9 и 10-10 (Архива нишког завода, ск. 30/1969)
- 79д-к. Попречни пресеци 1-1 и 2-2, 3-3 и 4-4, 5-5 и 6-6, 11-11 и 12-12 (Архива нишког завода, ск. 12, 6, 7, 13/1969)
80. Основа зграде палате (Архива нишког завода, ск. 24/68, архитектура)
- 81-82. Основа палате, начин зидања и мере зидова (Архива нишког завода, ск. 1 и 2/69)

- 83-84. Нивои старијег и млађег пода у просторији Ц у згради палате (Архива нишког завода, ск. 8 и 10/69)
85. Зидови палате данас у конзервацији, поглед са с/з
86. Изглед с/и угла палате и данашњег нивоа терена, са истока
87. Спољно лице зида 2 палате са делом сонде испред њега, у основи (Архива нишког завода, ск. 34/1969)
88. Основа сонде испред фасадног (1) зида палате са јамом 7 и остацима плочника трема (Архива нишког завода, ск. 24/1969)
- 89-90. Основе сонде са остацима два нивоа плочника и огњиштем 7 пред улазом са степеништем (међу зидовима 15-17 (Архива нишког завода, ск. 29/73)
91. Спољна лица зидова 15-17 и ниво прага у односу на калдрму (Архива нишког завода, ск. 31/73)
92. Зграда (А) на западу, основа ископа у јужној половини са јамом 1 и огњиштем 1 (Архива нишког завода, ск. 43/67)
- 92а. Пресек 1-1 преко зидова (1 и 3) с профилом сонде у јужној половини зграде А (Архива нишког завода, ск. 49/1967)
- 92б. Пресек 1-1 преко зидова (1 и 3) с профилом и пресек 2-2 преко зида (4) с профилом, сонда у јужној половини зграде А (Архива нишког завода, ск. 49б/1967)
- 92в. Унутрашње лице зида (4) са профилом 3-3, сонда у јужној половини зграде А (Архива нишког завода, ск. 49а/1967)
- 92г. Пресек 4-4 са изгледом дела зида (1), сонда у јужној половини зграде А (Архива нишког завода, ск. 49а/1967)
- 92д. Спољно лице зида (4) са профилом 5-5, сонда у јужној половини зграде А (Архива нишког завода, ск. 49а и 49/1967)
93. Остатак зида правца с-ј у кв. Б15 (Архива нишког завода, ск. 3/1977)
94. Површина са малтером и каменом у кв. Б7-8 са положајем гробова (Архива нишког завода, ск. 18/1975 и док. АЗПСВ, преклапање/реконструкција)
95. Положај сонде у кв. Ж19-20 са остацима малтерне површине и зидова објекта јужно од цркве (Архива нишког завода, ск. 15/1974)
- 95а-б. Остаци зидова објекта у кв. Ж19-20, слој камена I и III (Архива нишког завода, ск. 15 и 21/1974)
- 95в-г. Остаци зидова обзиђа (Ж15-Н11) и објекта у кв. Ж19-20, слој камена II и профили сонде (Архива нишког завода ск. 18 и 16/1974)
96. Положај свих истражених гробова на комплексу цркве Св. Николе, са обележеним полом индивидуа (реконструкција)
97. Положај гробова у цркви (док. АЗПСВ), реконструкција
98. Гробница IV у западном травеју, основа и пресек (Архива нишког завода ск. 46/67)
99. Гробница V у спољној припрати, основа и пресек (Архива нишког завода ск. 52/67)
100. Спољна припрата, камено поплочање и положај опека у поду (Архива нишког завода ск. 47/67)
- 100а. Спољна припрата, профил са пресеком кроз крстионицу (Архива нишког завода ск. 63/67)
101. Гробнице II-III у јужној кули, основа и пресек (Архива нишког завода ск. 37-38/67), преклапање/ реконструкција
- 101а. Гробнице II-III, основа и пресек на нивоу дна (Архива нишког завода ск. 39/67), преклапање/ реконструкција
102. Група гробова западно од јужне куле (кв. Г25) са гр. 381 под западним зидом куле (док. АЗПСВ)
- 103-103а. Гробови у кв. Д8-10 северно од зидова цркве и северног параклиса (док. АЗПСВ), реконструкција
104. Налази новца 16-19. века на комплексу цркве Св. Николе
105. Откривање гробова у кв. Ж, ископавања 1980. године (док. Музеја Топлице)
- 105а. Гробови ј/и од цркве током ископавања 1977. године (док. АЗПСВ, филм III- 03/77)
- 105б. Гробови у кв. Е, ископавања 1980. године (док. Музеја Топлице)
106. Гробови 469, 464, 485, двојни 443, 444, 476 и 352 са различитим гробним конструкцијама (док. АЗПСВ)
- 107а. Гробна конструкција гроба 1 у наосу цркве (Архива нишког завода)
- 107б-ђ. Гробови 693, 684, 670, 743 и ниво са средњовековним надгробним плочама (док. АЗПСВ)
108. Налази накита у гробовима на комплексу манастира
109. Положај откривених објеката са фазама градње

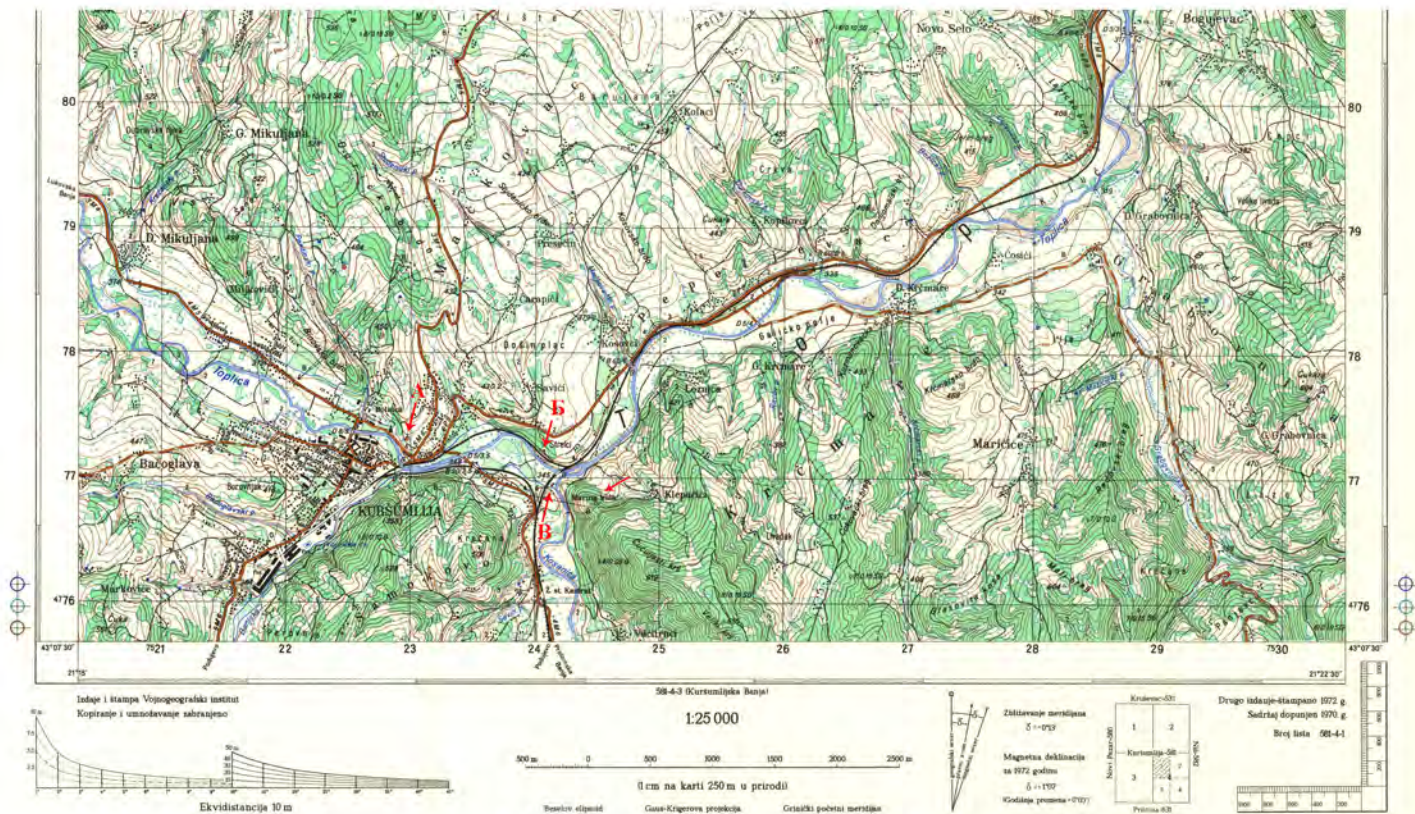
Св. Богородица

110. Рушевине триконхоса, поглед са северозапада
111. Рушевине триконхоса, поглед са прилазног пута
112. Рушевине триконхоса и јужне зграде, поглед са југоистока
113. Основа цркве Св. Богородице (Архива НМ, ст. плоча А1250; према Анастасијевић Д. Н., *Извештај*, сл. 2, нап. 11)
114. Поглед на рушевине цркве св. Богородице са истока пре првих ископавања 1921. године (Архива НМ, ст. плоча А679)
115. Поглед са истока на почетку ископавања 1921. године (Архива НМ, ст. плоча А677)
116. Ископавања Д. Анастасијевића 1921. године, ископ уз јужни зид цркве (Архива НМ, ст. плоча А684)
117. Ископавања Д. Анастасијевића 1921. године, поглед са запада (Архива НМ, ст. плоча А676)
118. Поглед на ископ уз југозападни угао цркве, детаљ (Архива НМ, ст. плоча А676)
119. Изглед локалитета пре почетка радова 1948. године (Архива Галерије фресака, Б669)
120. Ситуациони план након земљаних радова изведених 1948. године (према Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, сл. 8)
121. Ситуациони план са обележеном површином за истраживања у 1977. години и ознакама квадрата мреже (Архива Нишког завода)
- 122/13. Ситуациони план локалитета са положајем сонди у ископавањима 1969. године (Архива нишког завода, скица 20/69)
123. План некрополе цркве Св. Богородице, са обележеним полом индивидуа (реконструкција)
124. Положај сонди у ископавањима 1970. године (Архива нишког завода, скица 1/1970)
125. Основа јужне куле (Архива нишког завода, скица 31/1969)
126. Положај гробова у сонди I (Архива нишког завода, скица 13/1969)
- 127а-в. Пресеци кроз зид јужне куле (Архива нишког завода, скица 32-33/1969)
128. Западно прочеље триконхоса са трибеленом пре последњих археолошких радова (Галерија фресака, ст. плоча 2141)
129. Исто, стање данас након конзервације
130. Фазе цркве (Архива нишког завода, 1968, према Б. Вуловићу?)
131. Основа триконхалне цркве (према Бошковић Ђ., Вуловић Б., *Царичин град-Куришумлија-Студеница*, 175, сл. 4)
- 132-133. Могућа основа и просторни склоп Богородичине цркве после Немањине обнове и основа цркве са фазама (према М.Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура*, сл. 4 и 8)
134. Северозападни угао наоса, однос првобитне нивелете пода и млађег фреско живописа (Архива нишког завода, скица 5/1977)
135. Остаци пода у припрати (Архива нишког завода, скица 19а/1969)
136. Припрата, основа (Архива нишког завода, скица 18/1977)
137. Северозападни угао припрате, ископ (Архива нишког завода, скица 18/1977)
138. Бочни заидани с/з улаз, остаци фресака (Архива нишког завода, скица 2/1972)
139. Североисточни угао припрате, сачувани делови живописа (Архива нишког завода, исечак скице Б. Вуловића, 1948. година)
140. Југоисточни угао припрате (Архива НМ, ст.плоча А678)
141. Скривница у припрати (Архива нишког завода, Б. Вуловић 1948. година)
142. Пресек преко западног зида наоса и скривнице (Архива нишког завода, ск. 3/1968)
143. Западни зид наоса, основа и изглед скривнице (Архива нишког завода, ск. 1/1972)
- 144-146. Јужна грађевина, погледи са југоистока и истока и унутрашње лице северног зида након конзервације
- 147-148. Јужна грађевина, основа и изгледи зидова са пресеком кроз терен (Архива нишког завода, ск. 2, 3, 4 и 6/1973)
- 149-150. Просторија призидана уз источни зид јужне грађевине, погледи са с/и и севера (фотографије из док. АЗПСВ НМ, 1977. година)
151. Зидови објекта призиданог уз јужну грађевину, основа (Архива нишког завода, скица 21/1977)
- 152а-б. Положај и изглед отвора бунара, данас
153. Бунар, основа и пресек (Архива нишког завода, скица из 1980)
154. Положај „куле“ у односу на цркву (Архива нишког завода, скица 8/1970)
- 155-156. Основе „куле“ (Архива нишког завода, скице 2 и 5/1973)
157. Сонда 1, положај и основа ископа (Архива нишког завода, скице 25 и 28/1969)

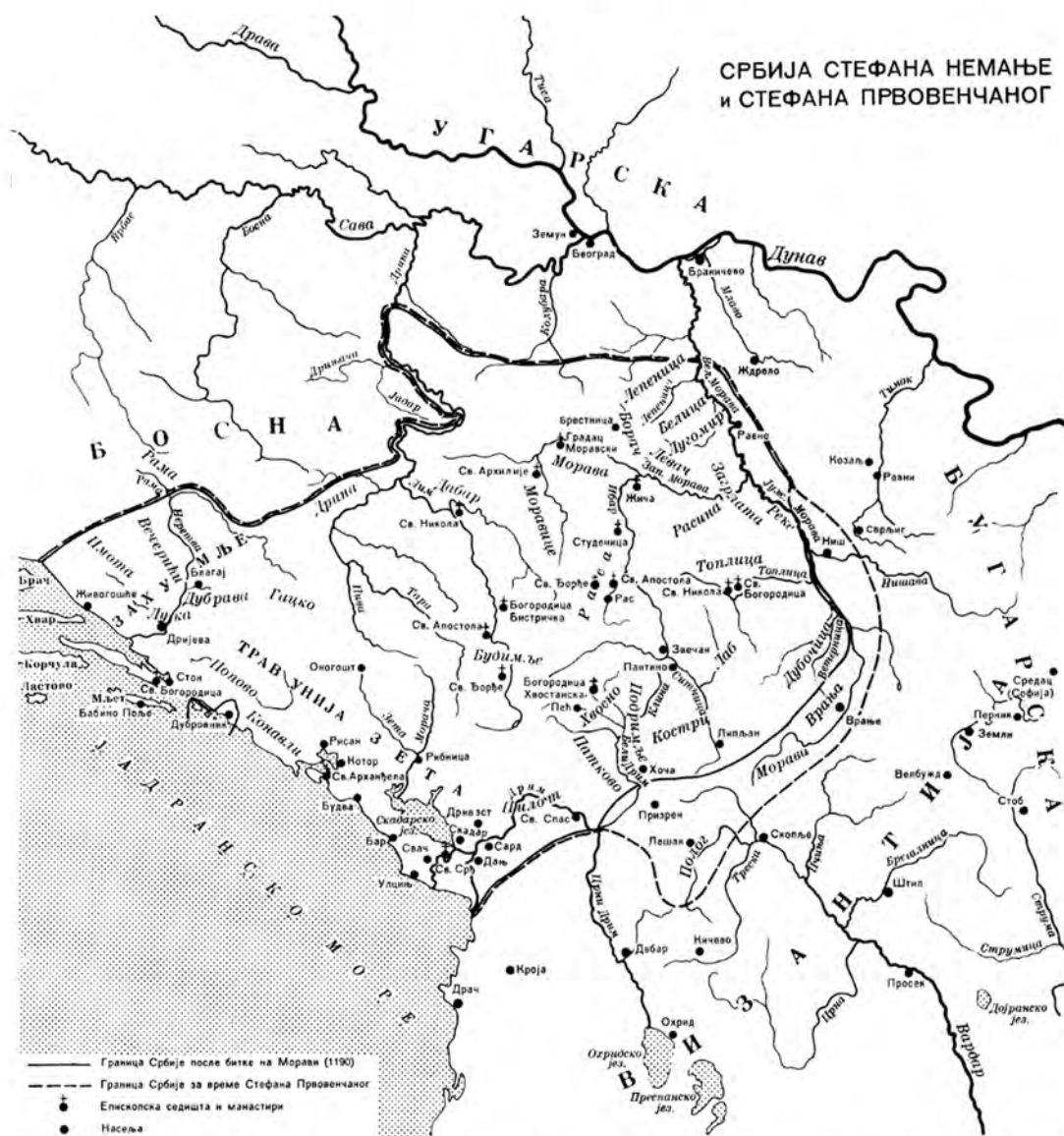
158. Кречана током откривања, основа (Архива нишког завода, скица 22/69)
 159а-в. основе и пресеци кроз кречану, након прањњења (Архива нишког завода, ск. 24/1969, 6/1970 и 1/1972)
 160. Гробови 17-18 у кв. А2 и мушки гроб 20 у кв. а2-А2 (док. АЗПСВ НМ, филм III-030, 1977)
 161. Гроб 24 у кв. А4 (док. АЗПСВ НМ, филм III- 01, 1977)
 162. Дечји гроб 33 у кв. А3 (док. АЗПСВ НМ, филм VI-20, 1977)
 163. Женски гроб 35 у кв. А3 (док. АЗПСВ НМ, филм VI-018, 1977)
 164. Женски гроб 37 у кв. А3 (док. АЗПСВ НМ, филм II-17, 1977)
 165. Мушки (?) гроб 40 у кв. б3 (док. АЗПСВ НМ, филм II- 023, 1977)
 166. Мушки гроб 41 укв. в3 и дечји 42 у кв. б3 (док. АЗПСВ НМ, филм II- 027, 1977)
 167. Гроб 45 у кв. А3 (док. АЗПСВ НМ, филм IV- 026, 1977)
 168. Мушки гроб 62 у кв. А6 (док. АЗПСВ НМ, филм I-19, 1977)
 169. Распоред налаза у гробовима
 170. Положај откривених грађевинских остатака објеката, са фазама градње (реконструкција)

Грчка базилика

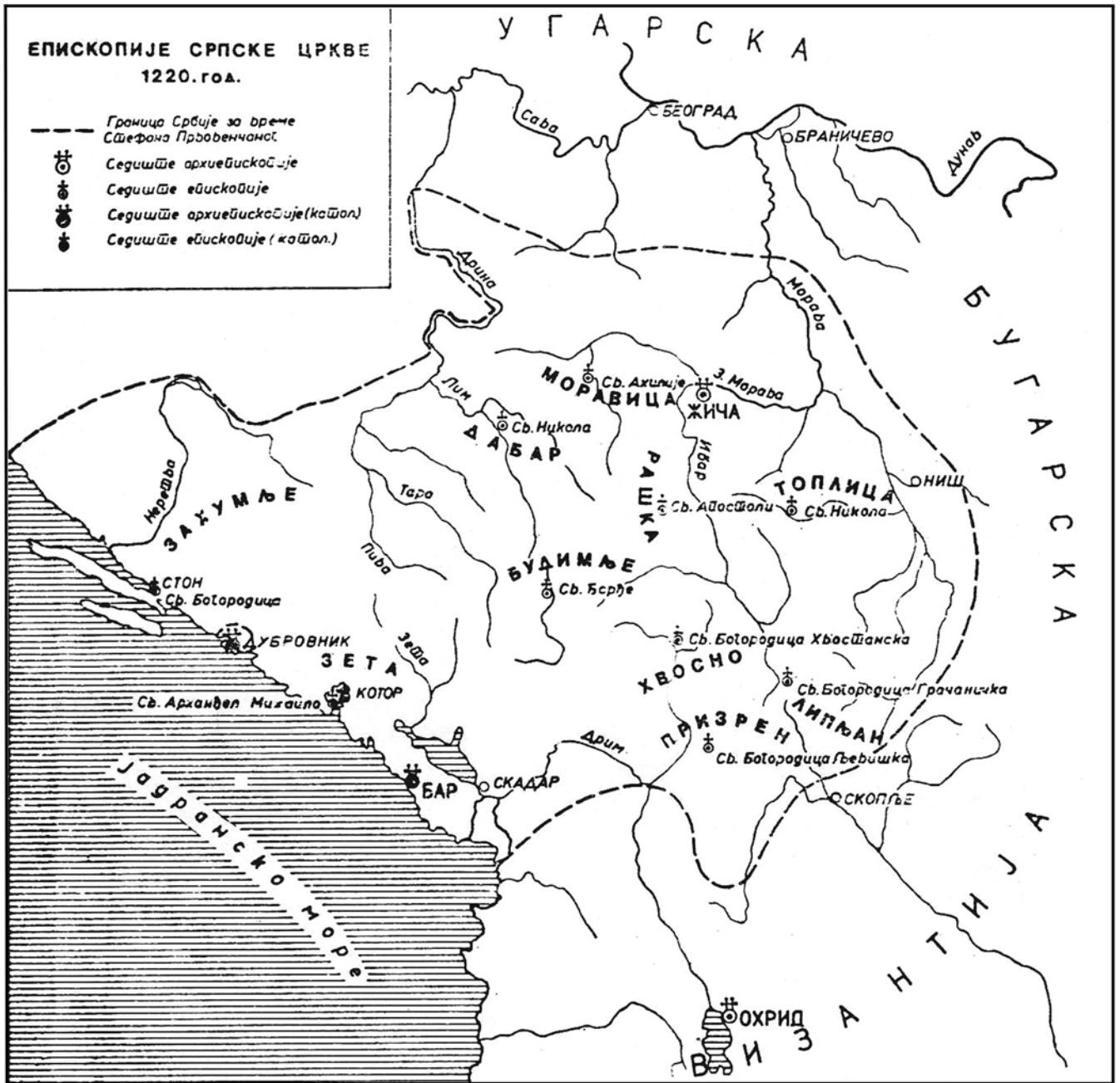
- 171 Положај Грчке базилике на ушћу Косанице у Топлицу (архива РЗЗСКБеоград)
 171а. Поглед на рушевине комплекса, са југоистока
 172. Остаци цркве пред почетак конзерваторских радова 1948. године (Архива НМ, ст.плоча А674)
 173. Конзервирани зидови цркве данас, са запада
 174. Комплекс Грчке базилике након конзерваторских радова Б. Вуловића (према Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, сл. 11)
 175. Исто, након радова 1948. године ? (Архива РЗЗСКБеоград)
 176-177. Зграде 1-2 источно од цркве, дно ископа у ископавањима 1972. године (Архива Нишког завода, ск. 2-3/1972)
 178 Источно двориште, ниво плочника, ископавања 1972. године (Архива Нишког завода, ск.1/1972)
 179. Јужно двориште, нивои плочника, ископавања 1972. године (Архива Нишког завода, ск. 7 и 10/1972)
 180 -181. Гробови откривени у ископавањима 1972. године (Архива Нишког завода, ск.8-9/1972)
 182-183. Пресеци преко зида северног брода и апсиде цркве (Архива Нишког завода, ск. 6 и 5/1972)
 184. План комплекса са раздвојеним етапама градње
 185. Гробница у ј/з углу јужног брода цркве
 186. Северни брод, са запада
 187. Простор наоса и припрате цркве, са југоистока
 188. Поглед на западни део јужног дворишта, са југа
 189. Јужно двориште, поглед из припрате цркве
 190. Изглед јужног зида цркве (са темељом), са југозапада
 191-192. Спој зида источне зграде уз апсиду цркве (са с/з и са југа)
 193. Поглед на источни део комплекса, са североистока.

Карта 1. Положај локалитета у Куршумлији

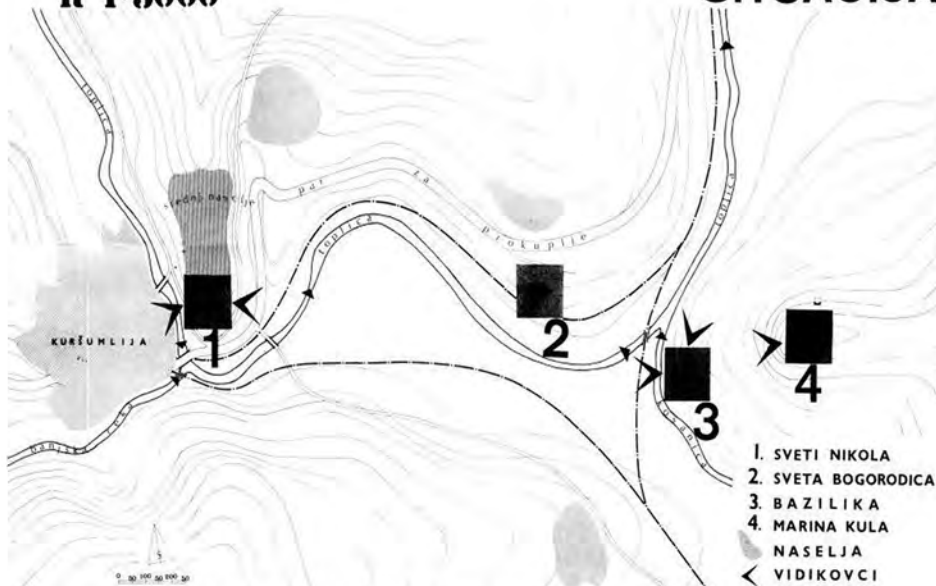
Карта 2. Границе Србије у доба Стефана Немање (према Благојевић М., ИСН I, 303)

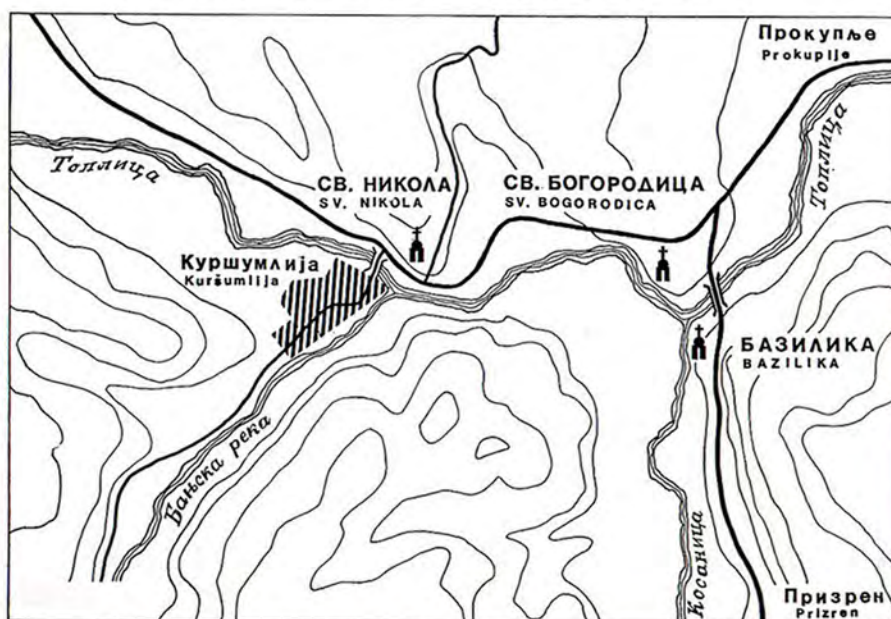
Карта 3. Епископска седишта српске цркве 1220. године
(према Јанковић М., *Епископије и митрополије*, 31)

R-1:5000

SITUACIJA

Сл. 1. Ситуација 1:5000, локалитети у Куршумлији

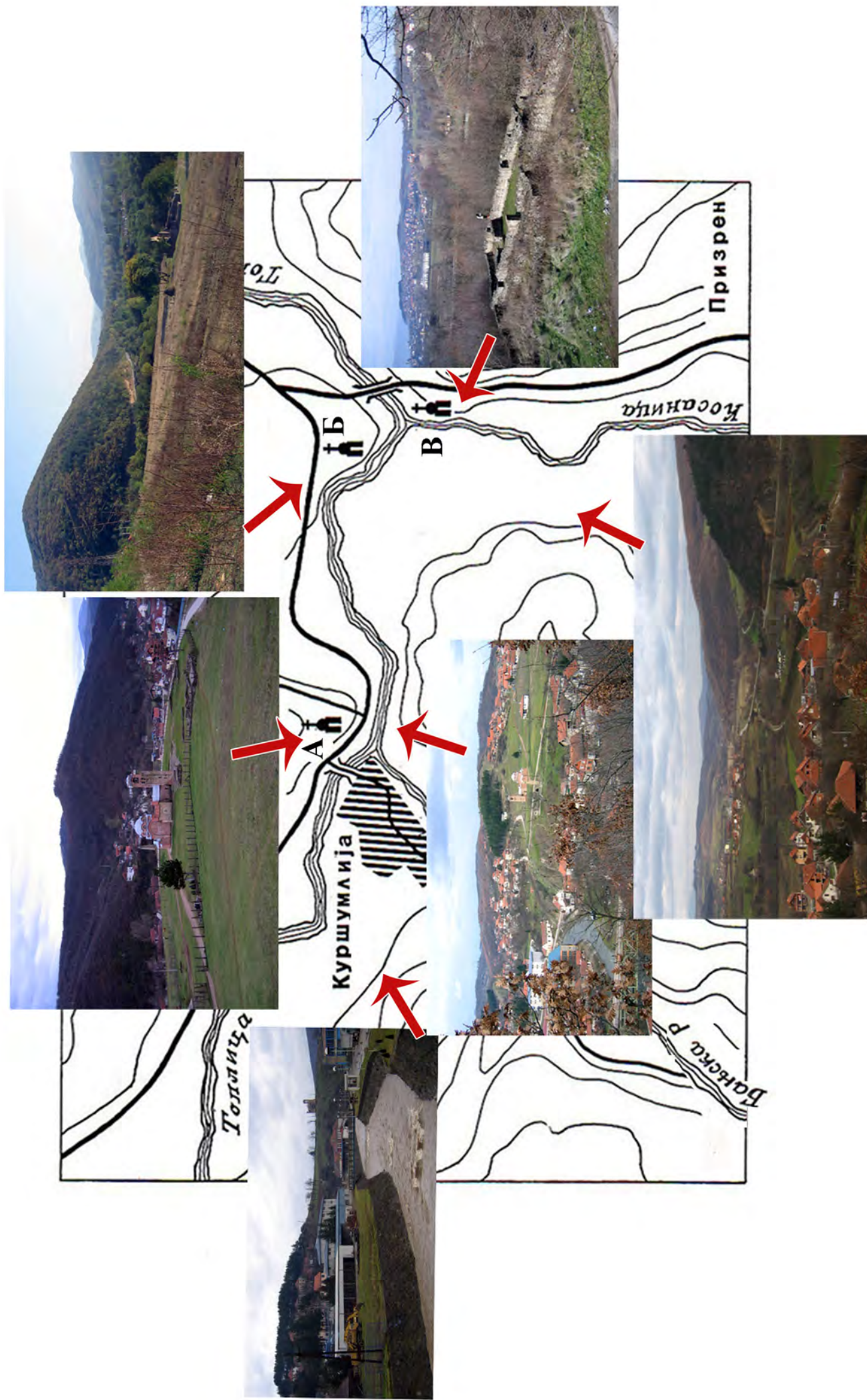

Сл. 2. Положај локалитета (према Чанак-Медић, Бошковић, *Архитектура*, мапа 1)

Сл. 3. Положај цркви А, В и В у Куршумлији, поглед са пута Прокупље-Подужево

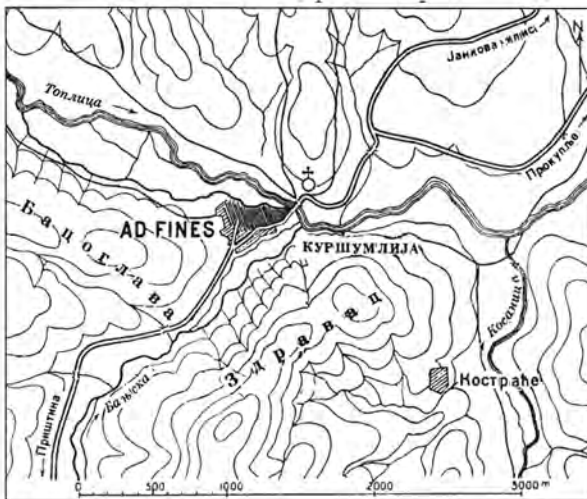

Сл. 4. Цркве у Куршумлији и њихово природно окружење

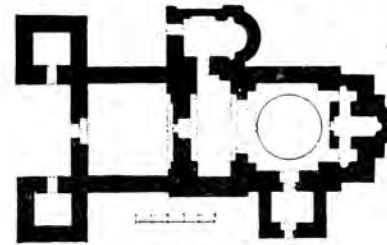
СТАРА КУРШУМЛИЈА, РАД СТЕВЕ ТОДОРОВИЋА, КАЛЕНДАР ОРАО, 1882.

Сл. 5. Слика Стеве Тодоровића са црквом Св. Николе и вароши у позадини, 1882. година (према Петровић М., *Борбе у Топлици*, 87)

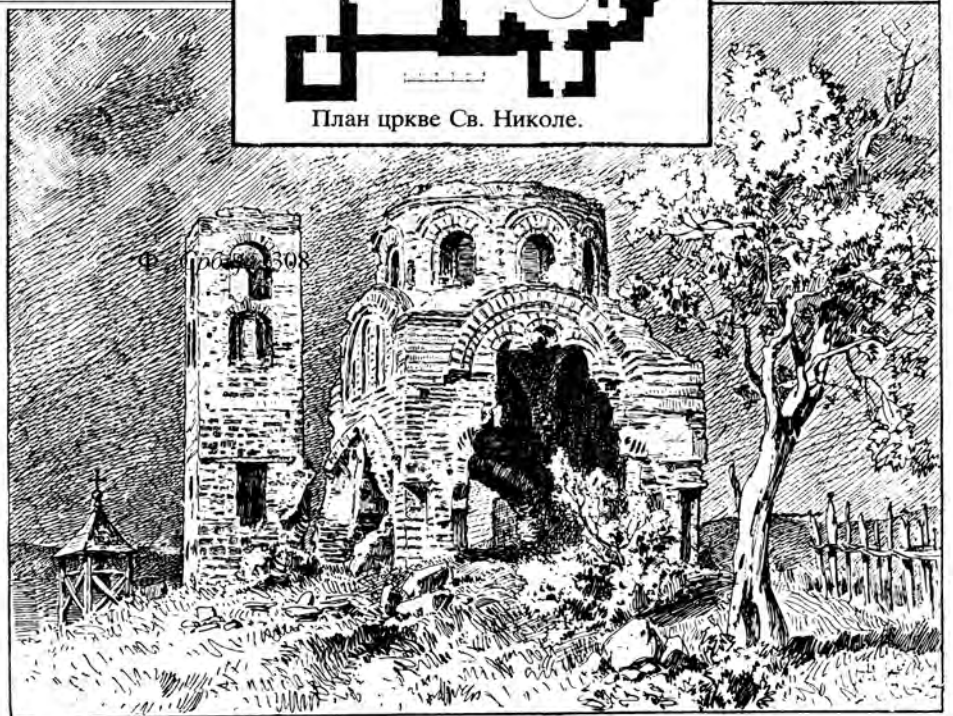

Сл. 5а. Положај Ad Finesa (према Каниц Ф., *Србија*, 308)

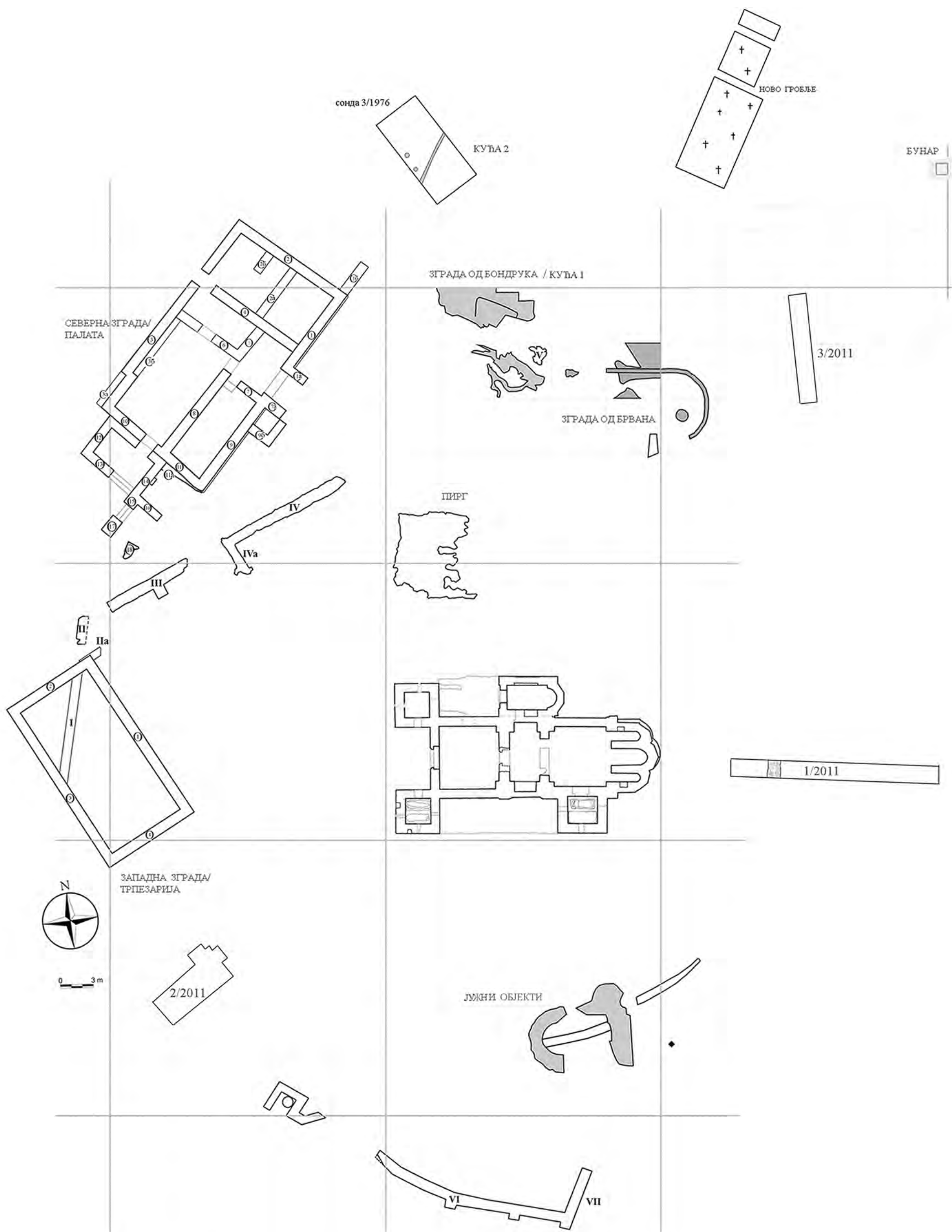
Св. Богородица

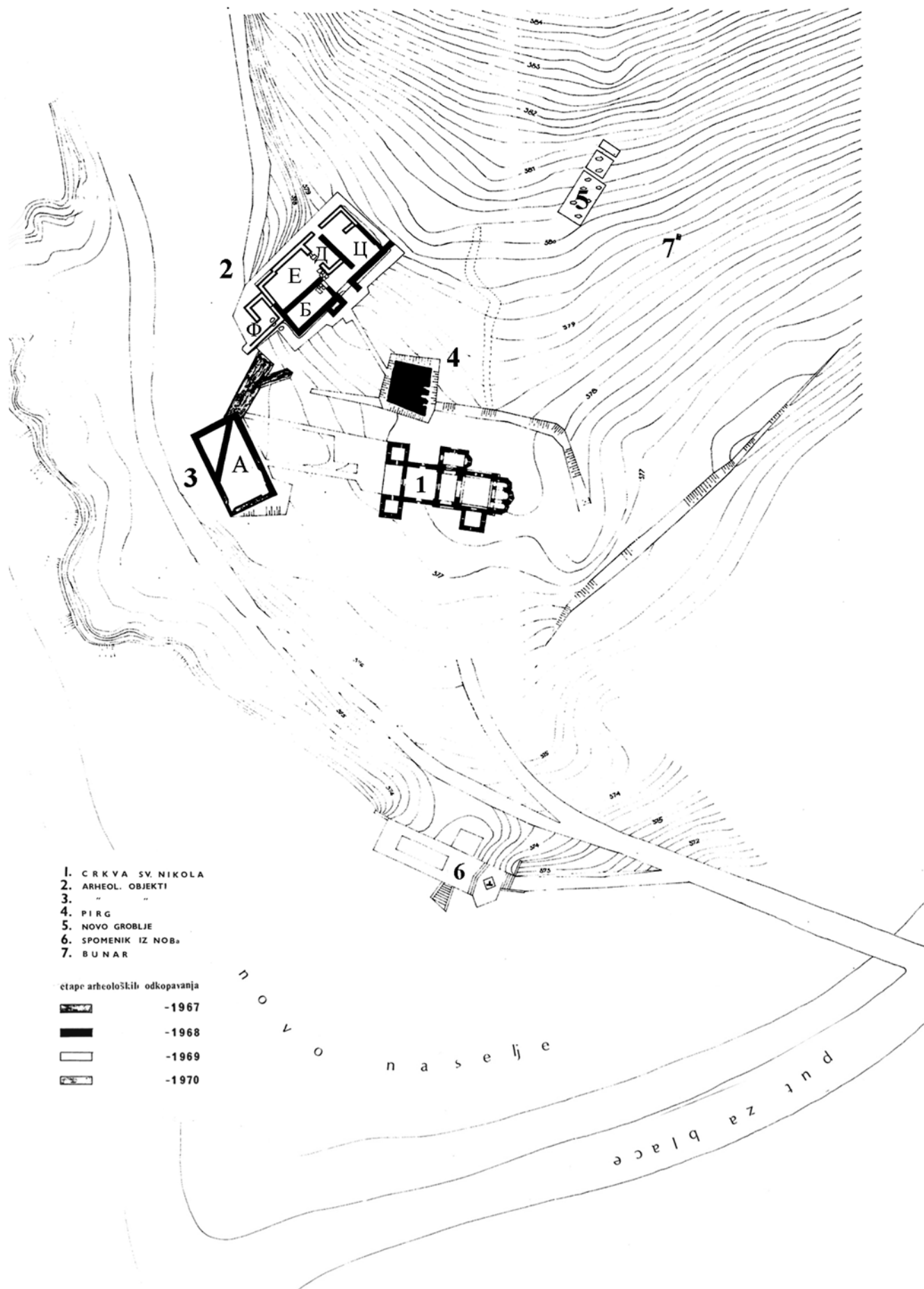
План цркве Св. Николе.

Сл. 5б. Рушевине цркве Св. Богородице и Св. Николе (према Каниц Ф., *Србија*, 310)

Сл. 6. Комплекс манастира Св. Николе, сви откривени објекти (реконструкција)

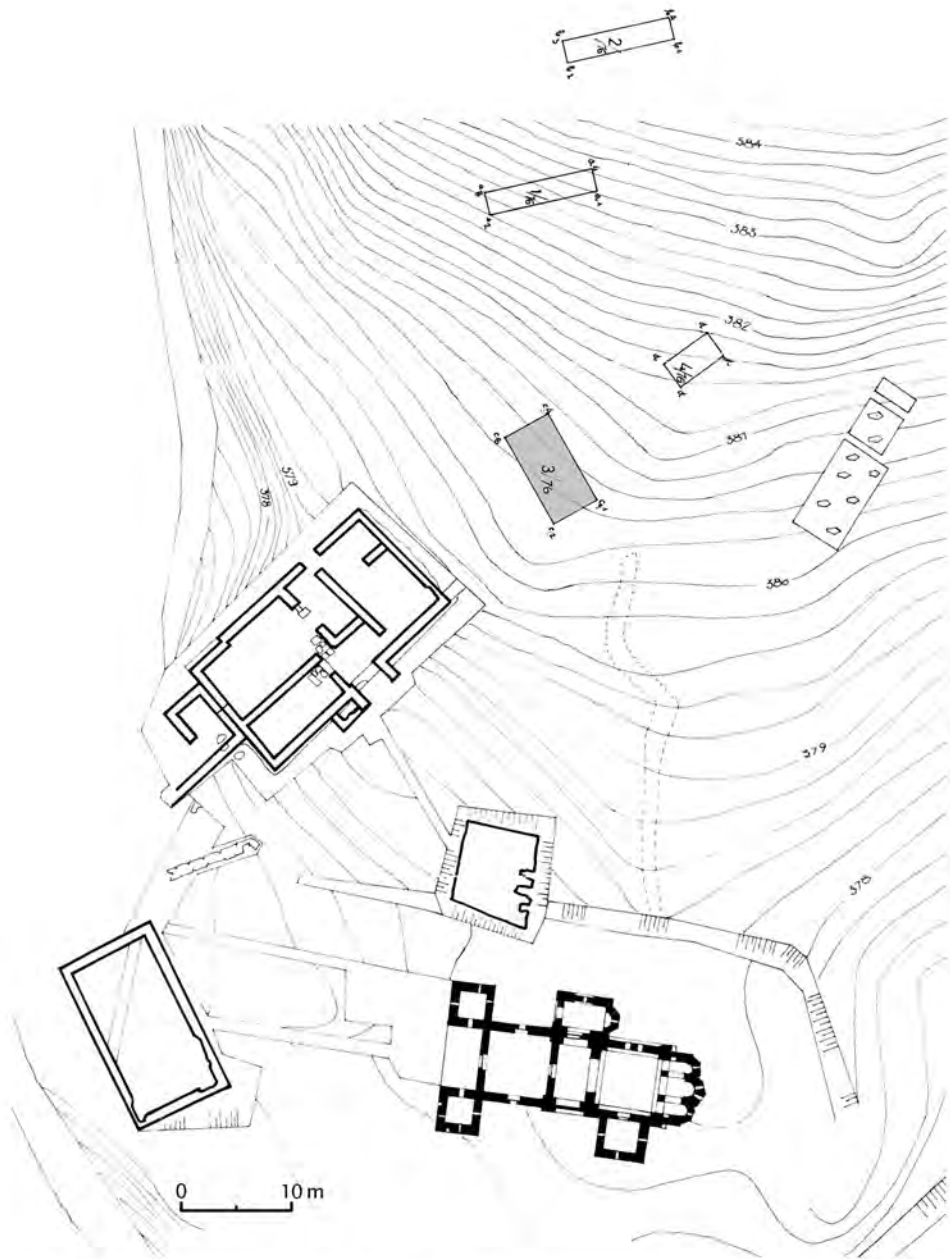

1. CRKVA SV. NIKOLA
2. ARHEOL. OBJEKTI
3. "
4. PIRG
5. NOVO GROBLJE
6. SPOMENIK IZ NOV.
7. BUNAR

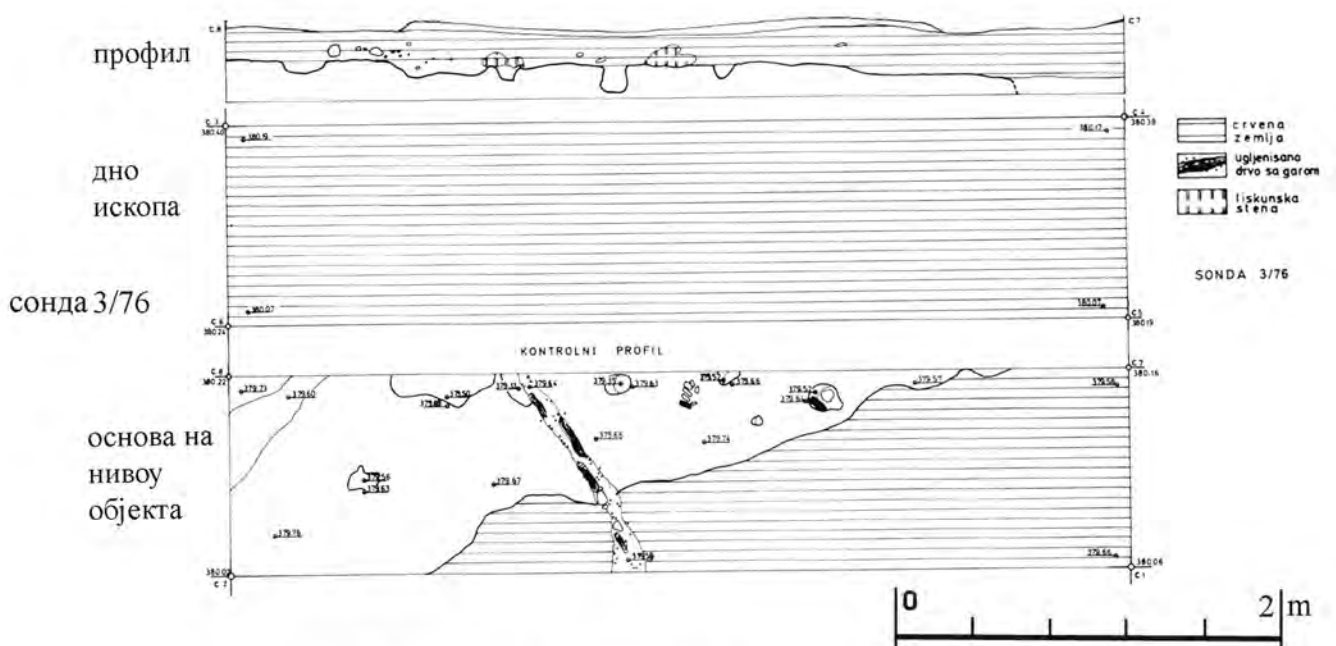
etape arheoloških otkopavanja

	-1967
	-1968
	-1969
	-1970

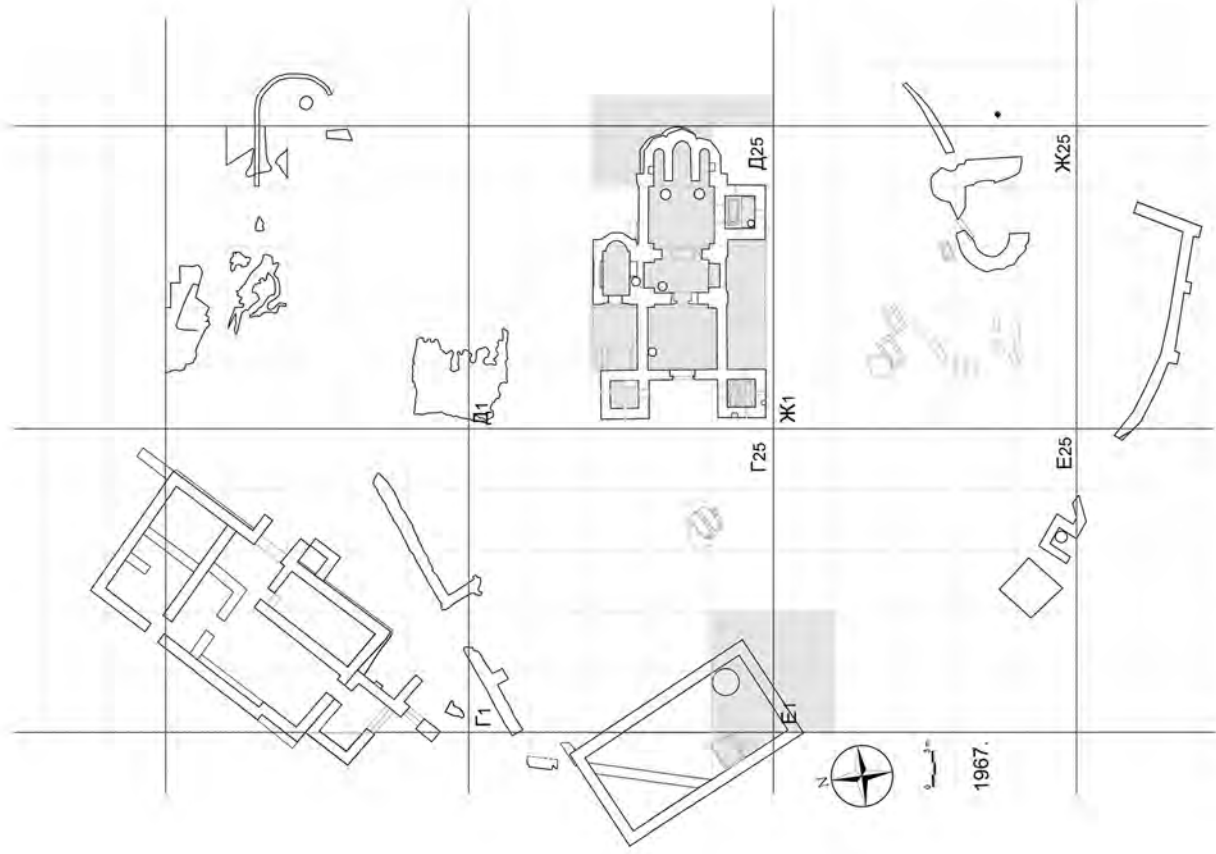
Сл. 6а. Ситуациони план са објектима откривеним до 1971. године

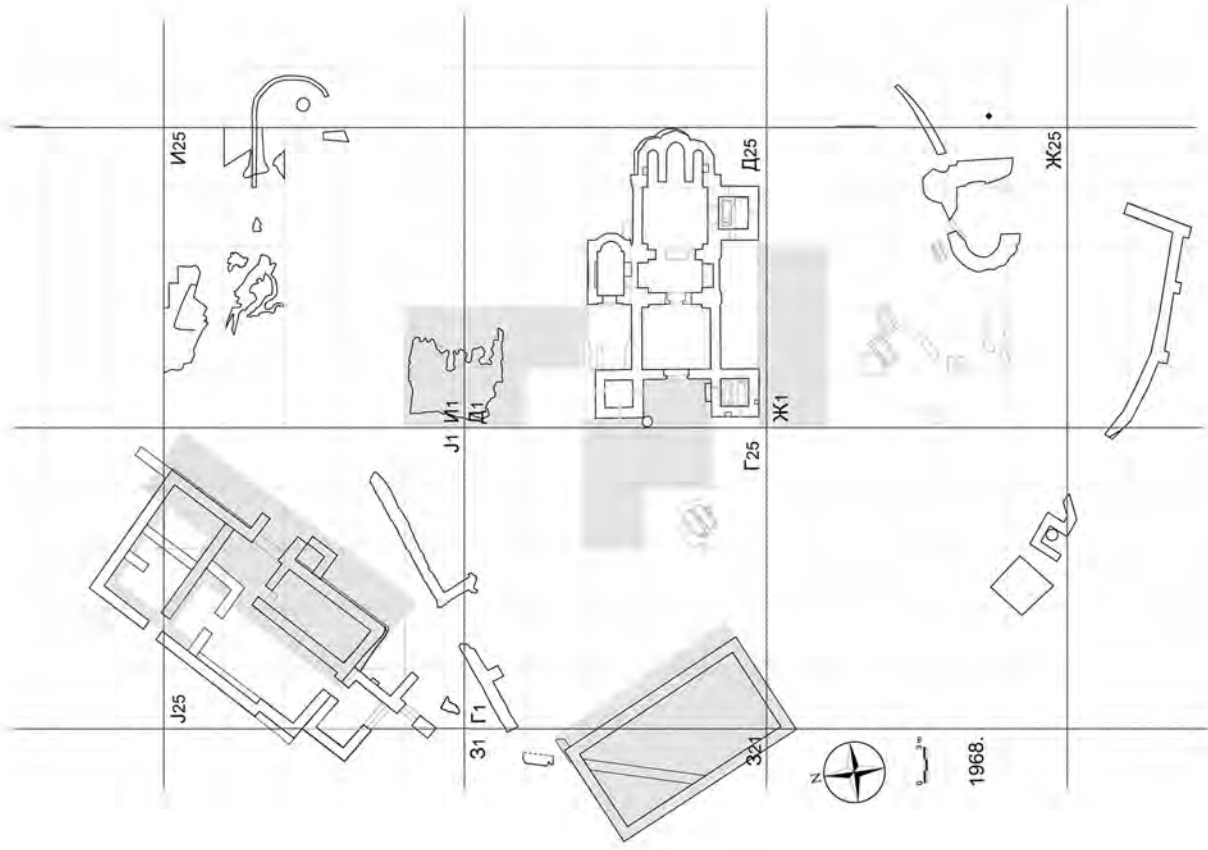
Сл. 7. Положај сонди 1-4 на потесу "Шанац", ископавања 1976. године

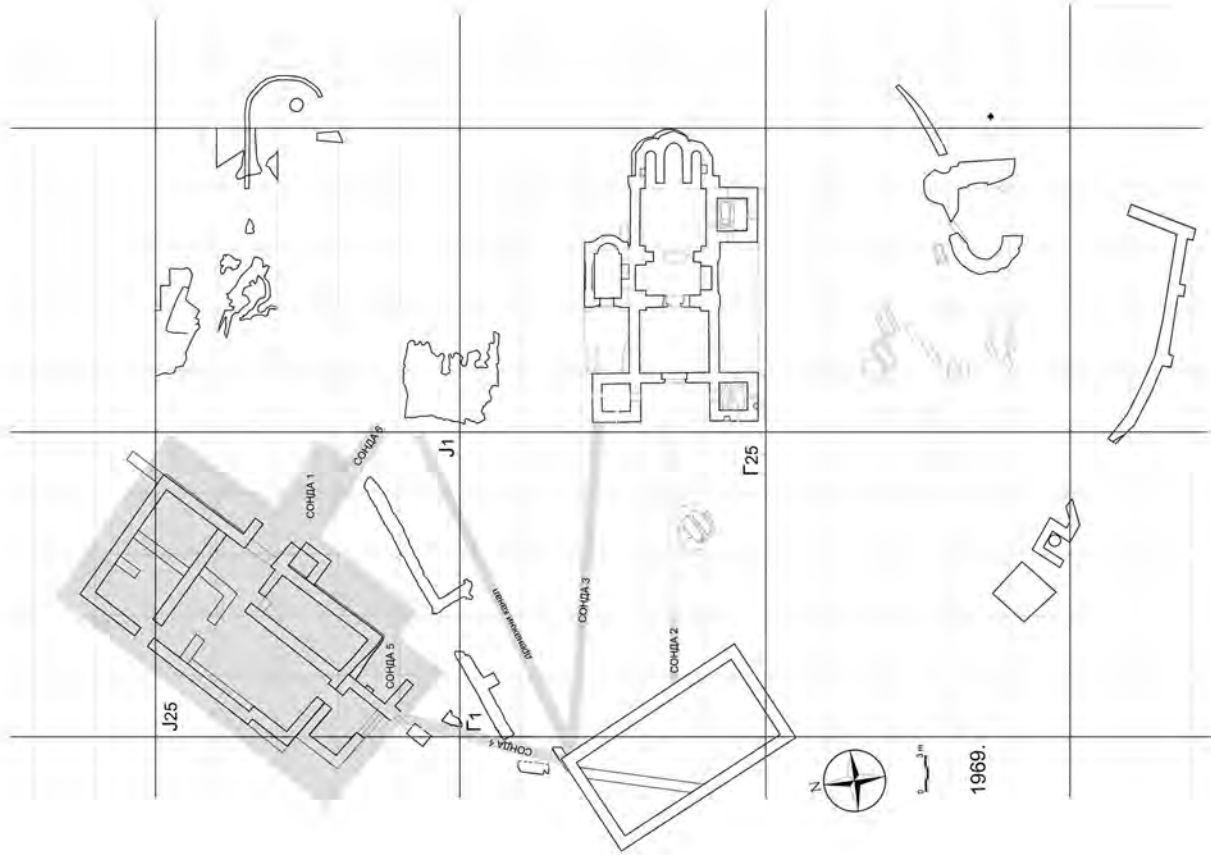
Сл. 7а. Основа сонде 3/1976 са остацима објекта

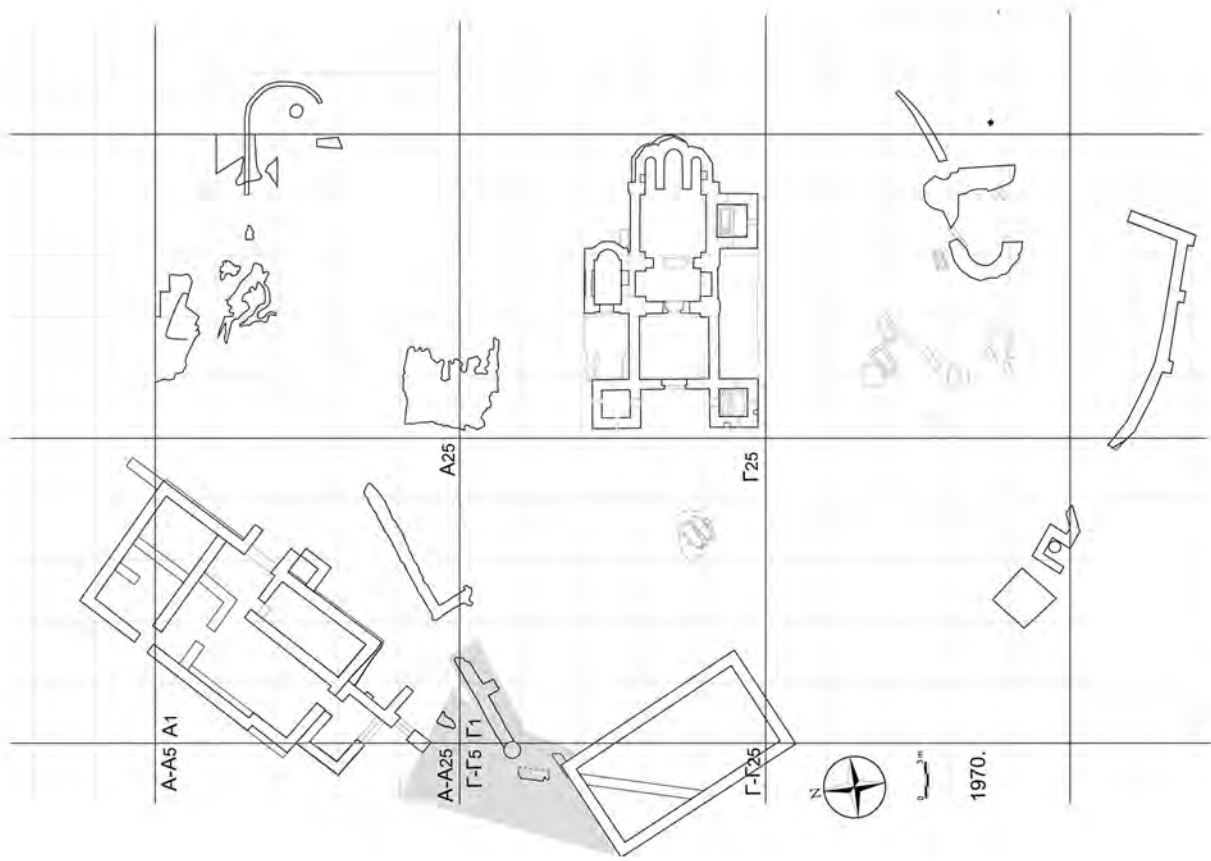
Сл. 8. Истраживане површине 1967. године (реконструкција)

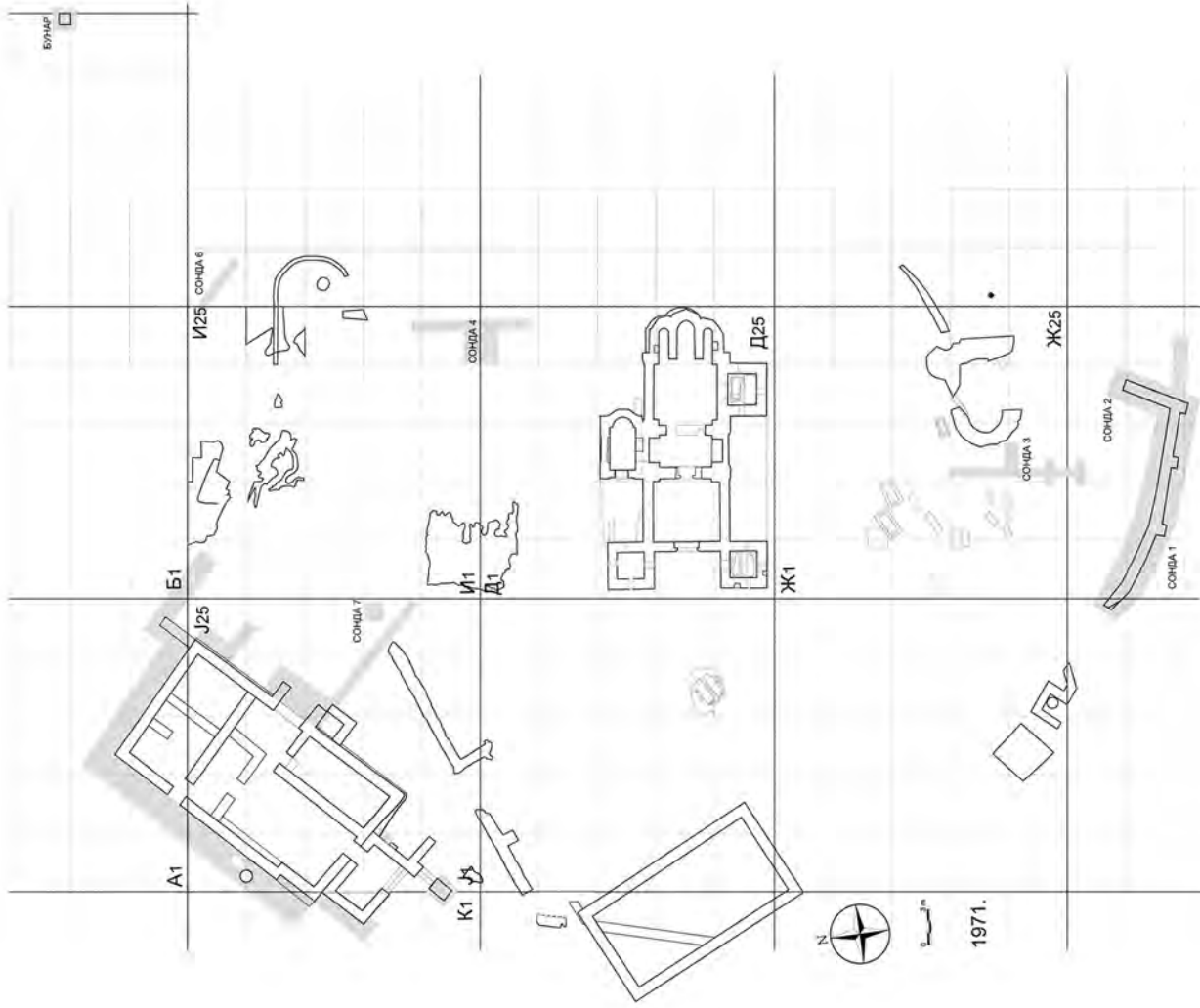
Сл. 9. Истраживане површине 1968. године (реконструкција)

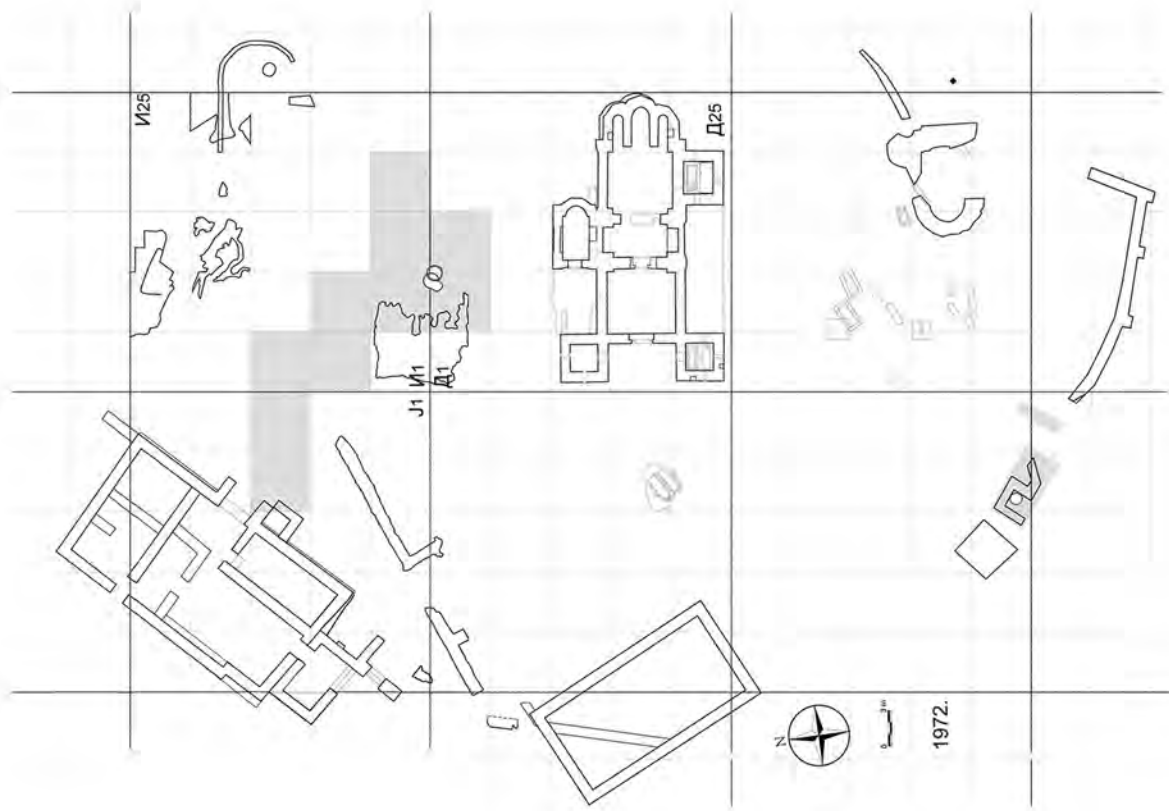
Сл. 10. Истраживане површине 1969. године (реконструкција)

Сл. 11. Истраживане површине 1970. године (реконструкција)

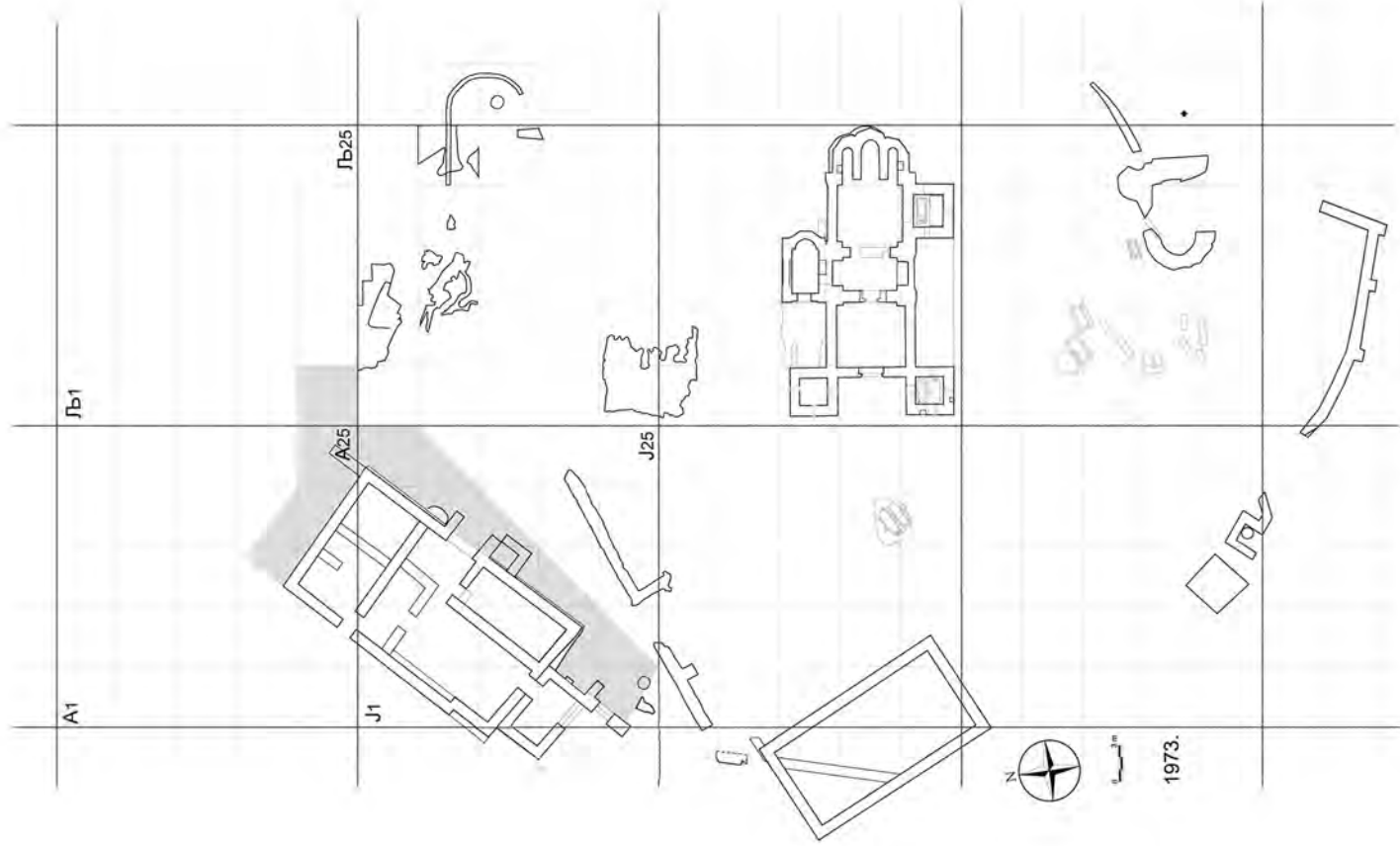

Сл. 12. Истраживане површине 1971. године (реконструкција)

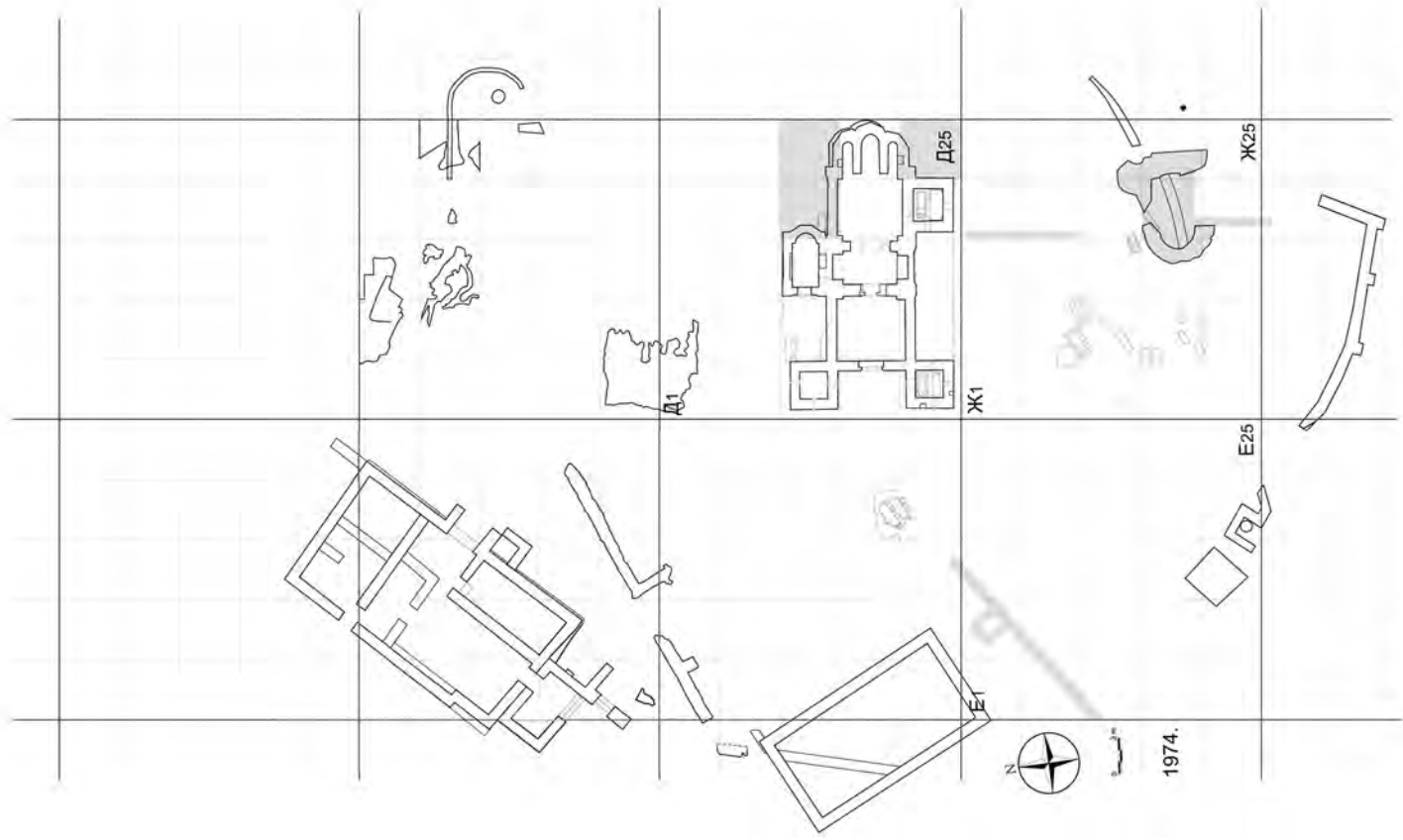

Сл.13. Истраживане површине 1972. године (реконструкција)

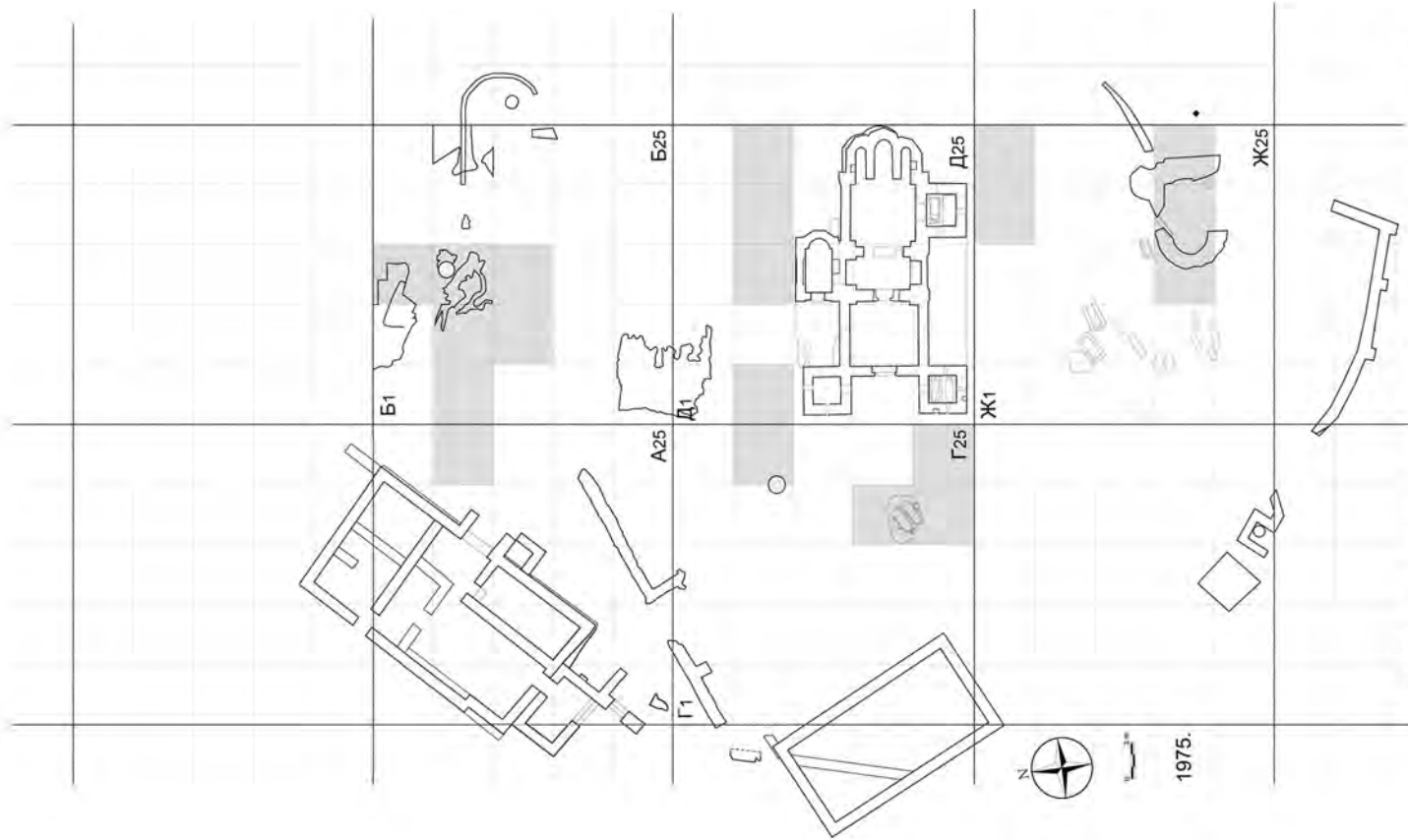

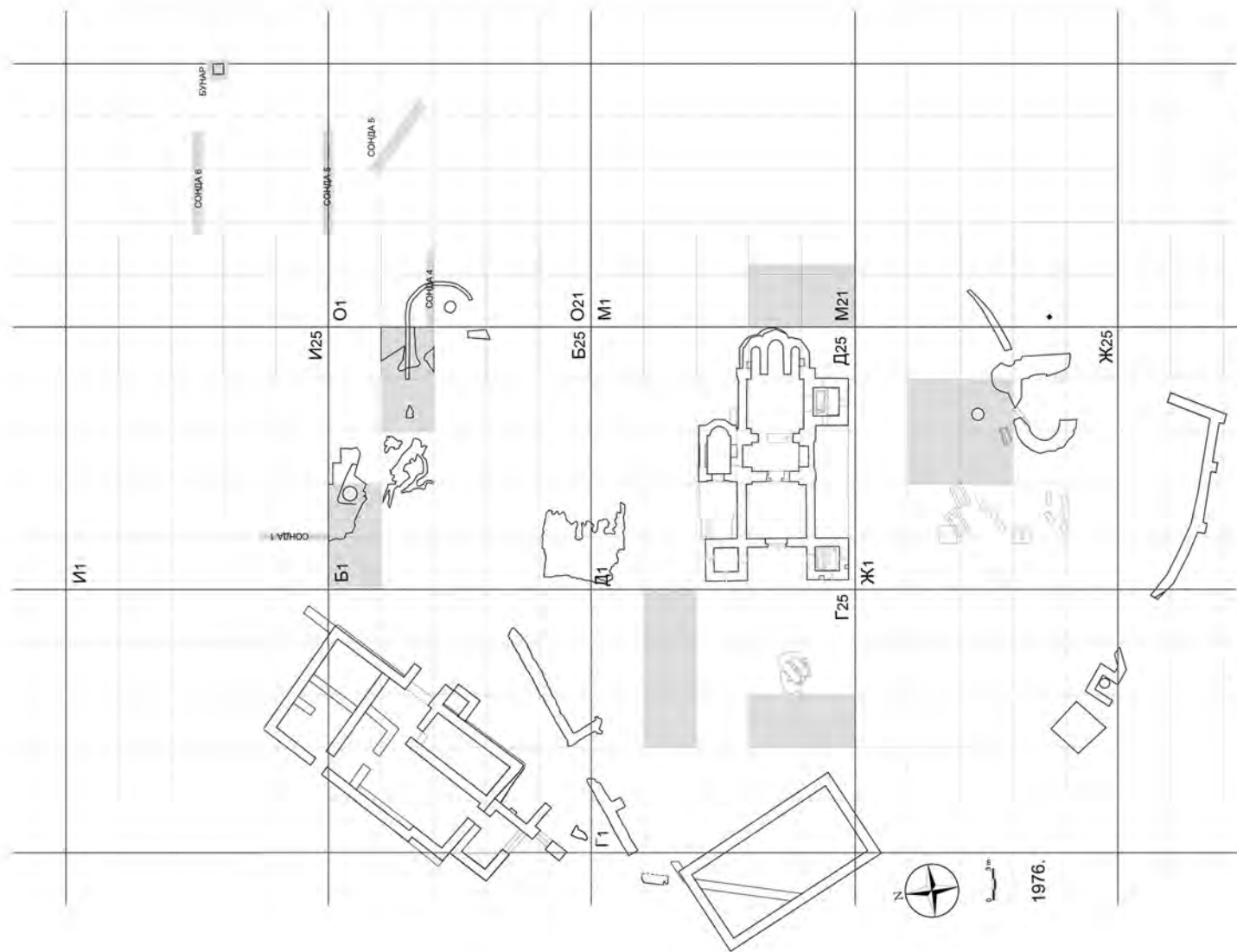
Сл. 14. Истраживане површине 1973. године (реконструкција)

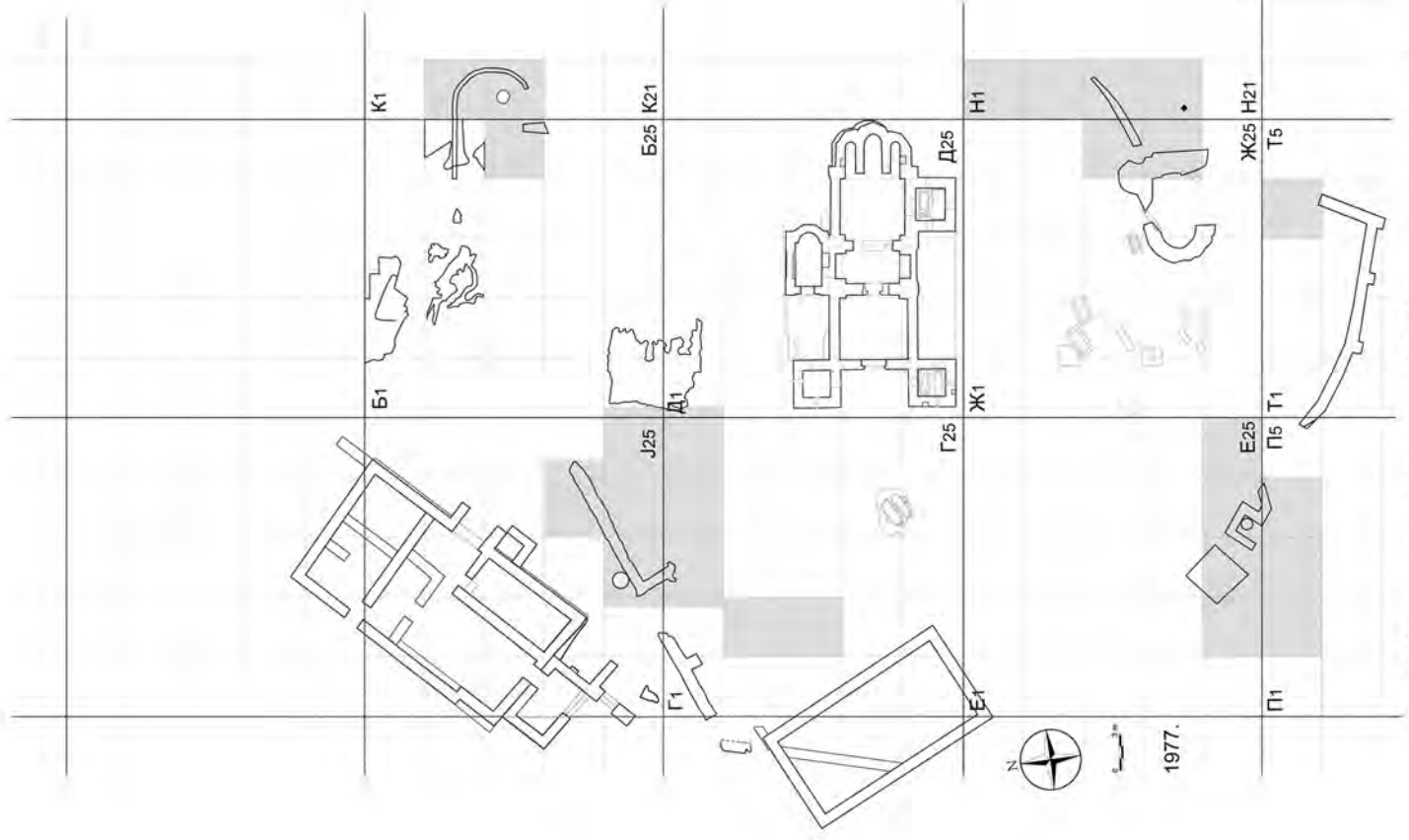
Сл. 15. Истраживане површине 1974. године (реконструкција)

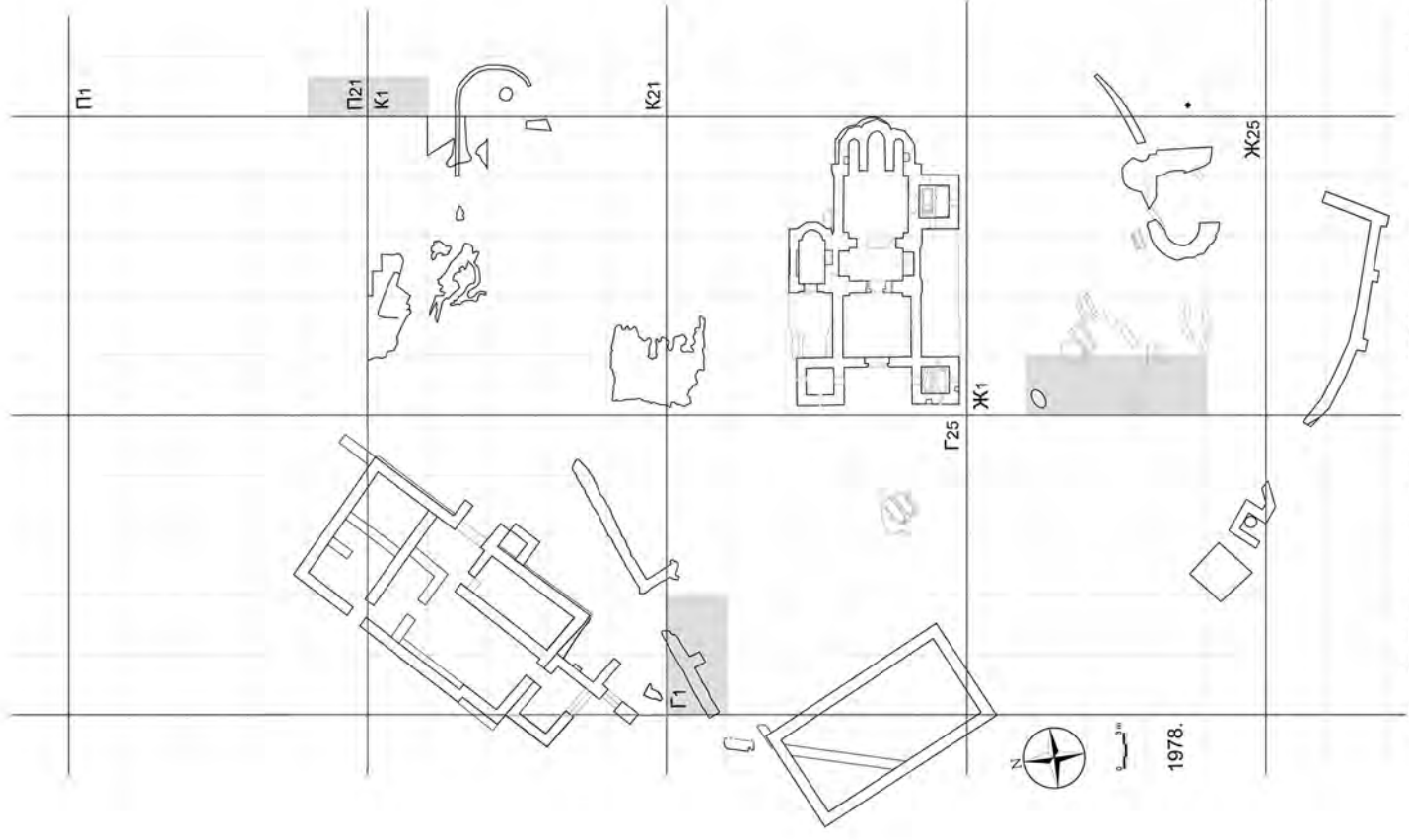
Сл. 16. Истраживане површине 1975. године (реконструкција)

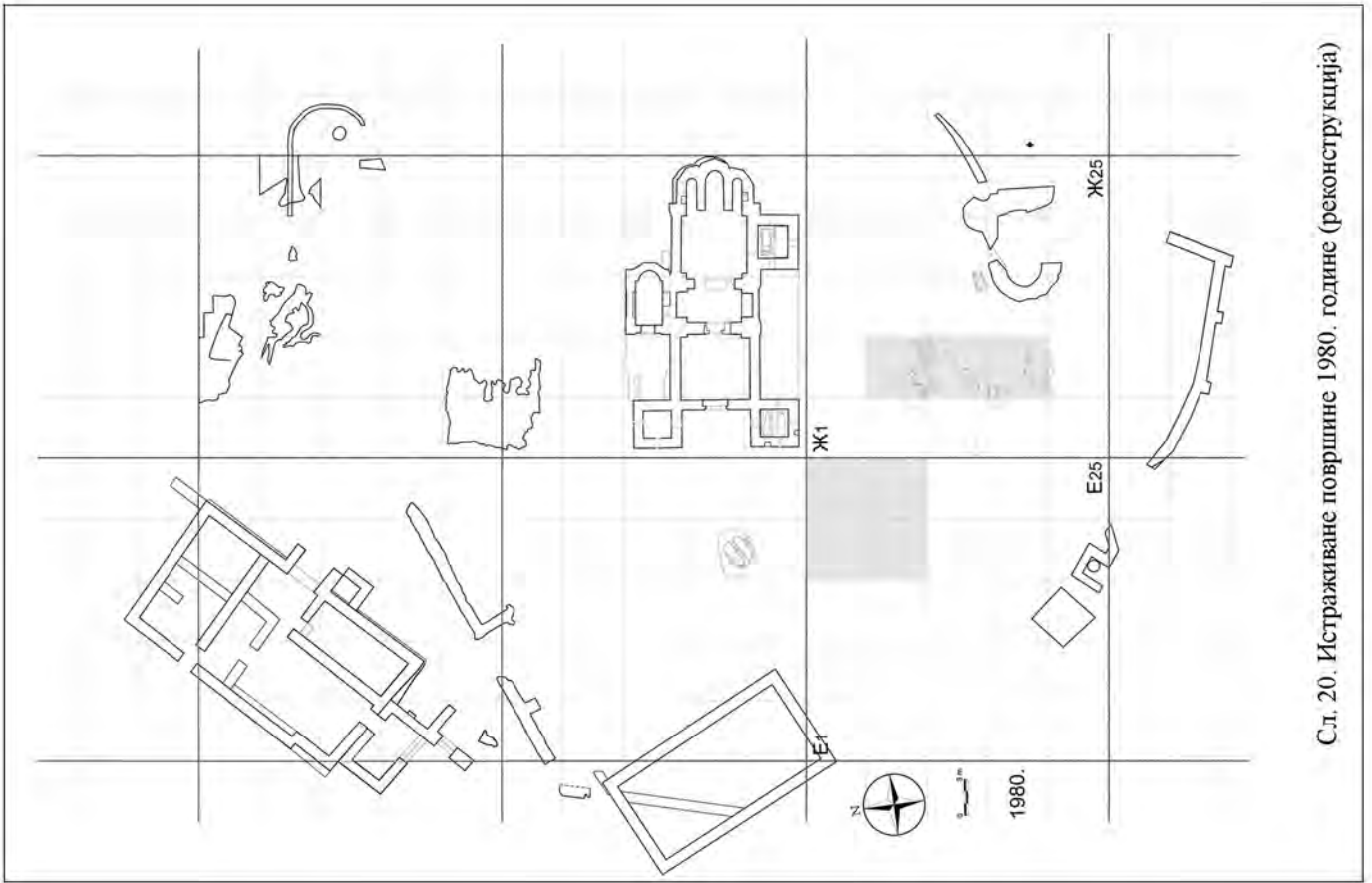
Сл. 17. Истраживане површине 1976. године (реконструкција)

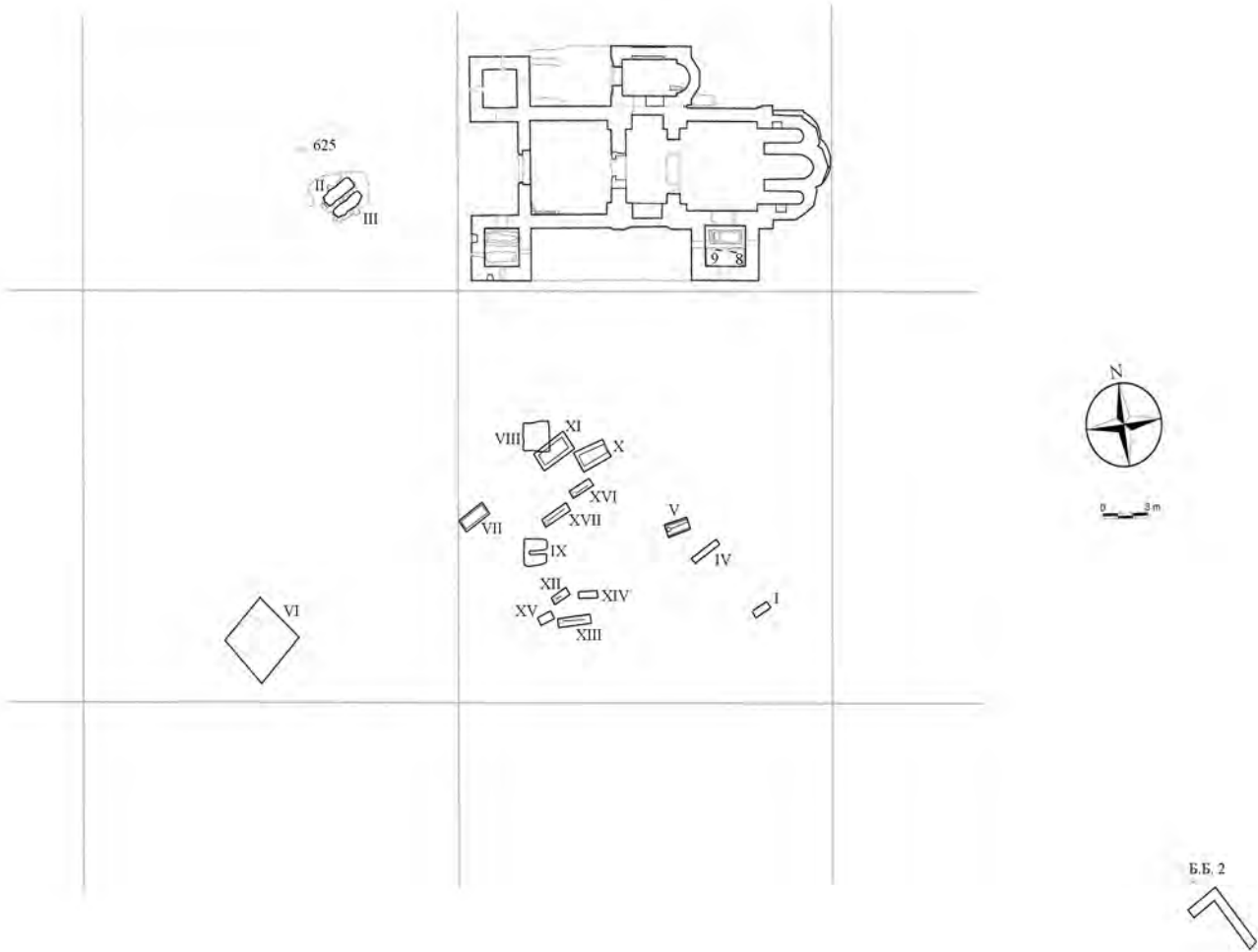
Сл. 18. Истраживане површине 1977. године (реконструкција)

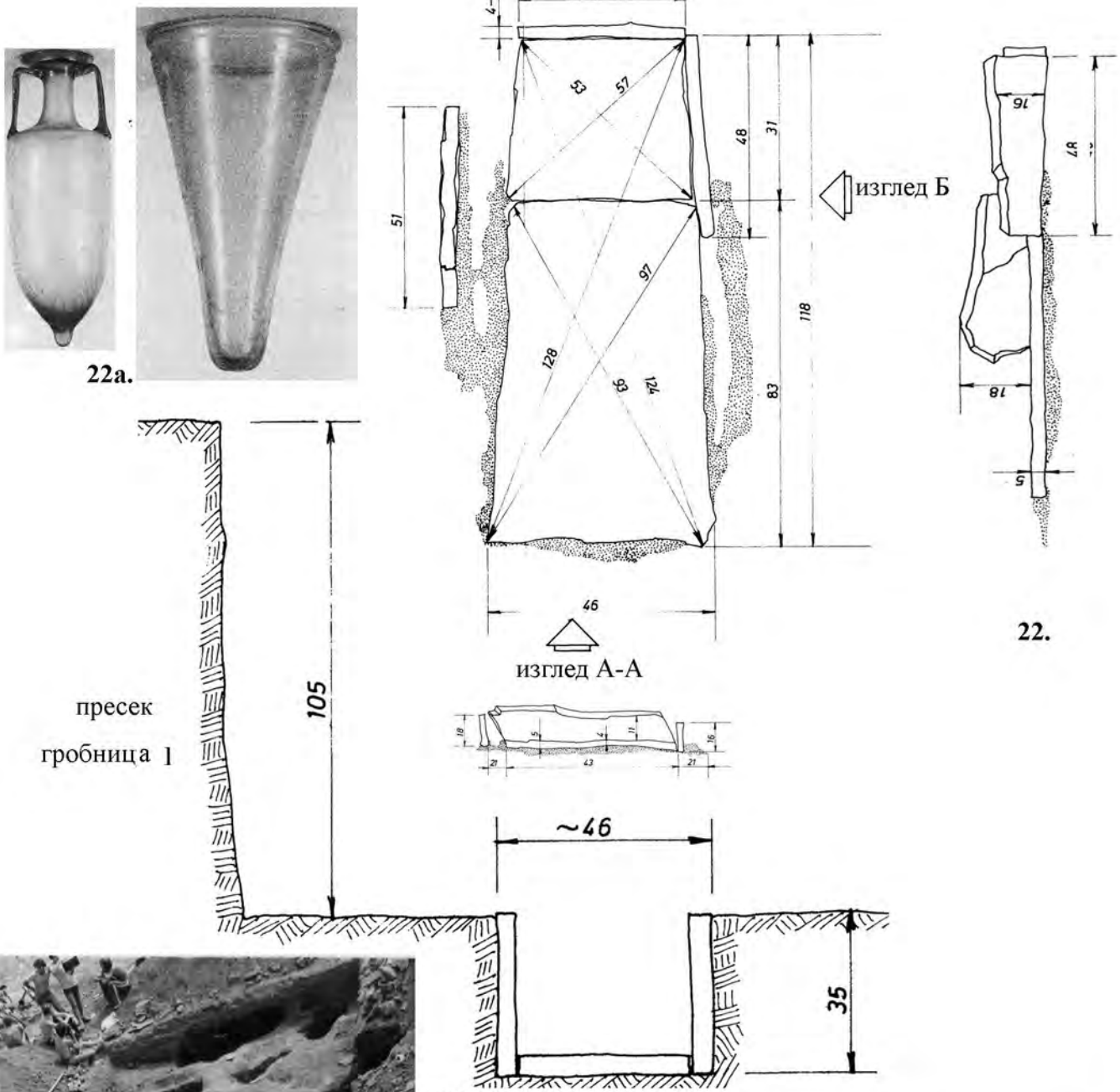
Сл. 19. Истраживане површине 1978. године (реконструкција)

Сл. 20. Истраживане површине 1980. године (реконструкција)

Сл. 21. Положај античких гробова (реконструкција)

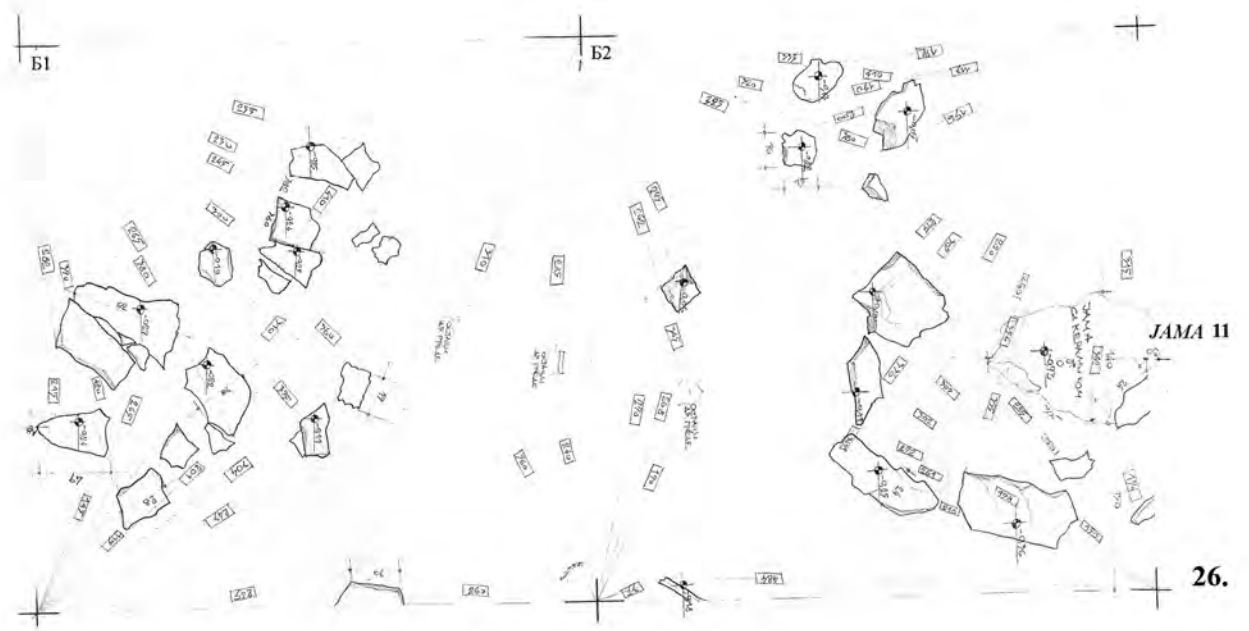
23.

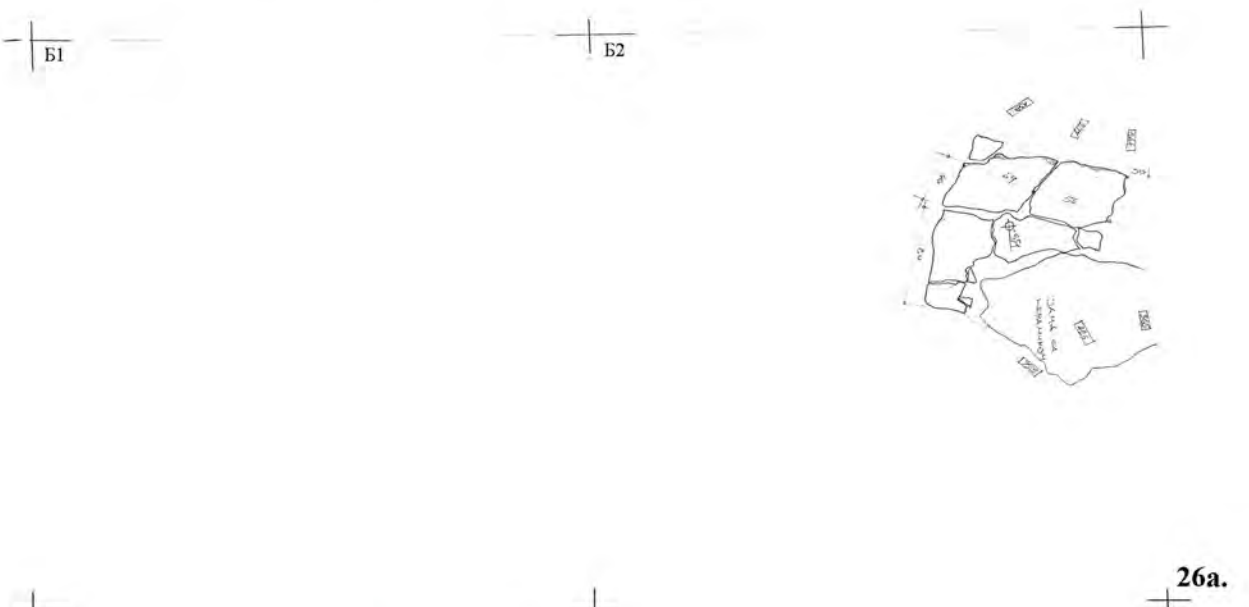
24.

Сл. 22-22а. Основа и пресеци античке гробнице I са налазима две стаклене посуде
 Сл. 23. Положај античких гробница X-XVII; Сл. 24. Положај античке гробнице VII у односу на позније гробове

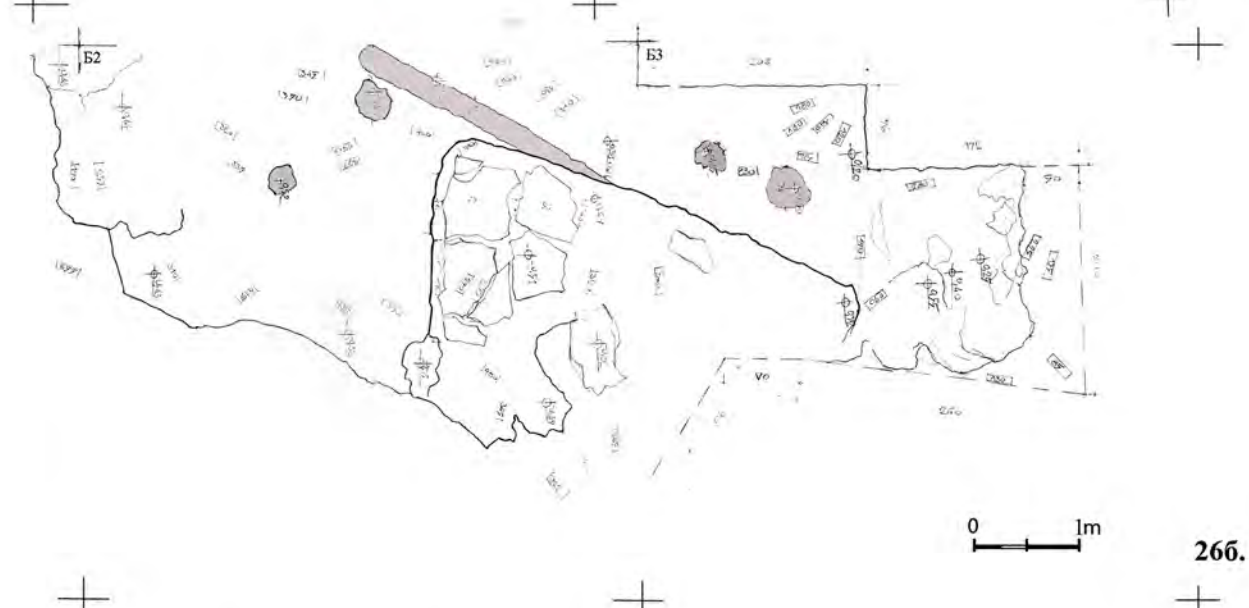

26.

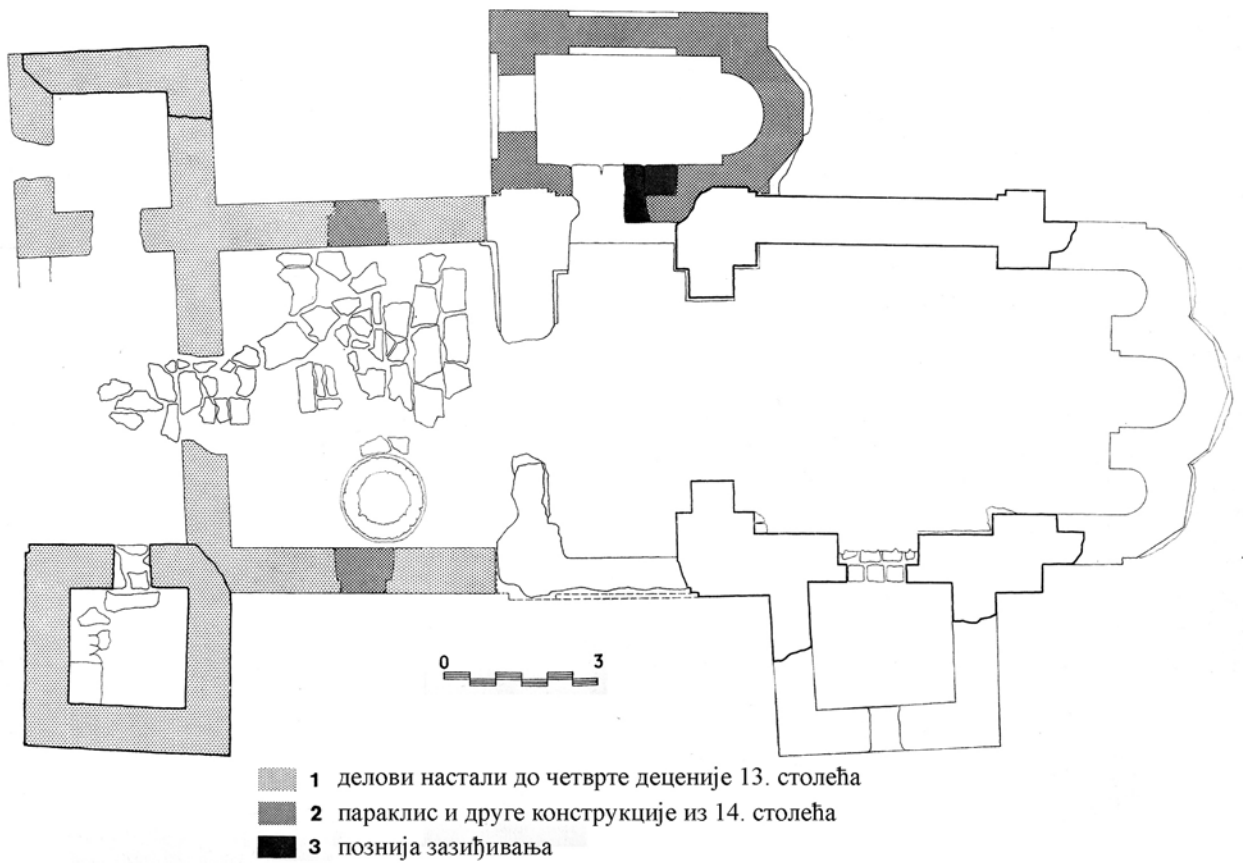

26a.

266.

Сл. 26 - 26а-б. Откривање бондрук објекта (кућа 1) и јаме 11

Сл. 27. Црква Св. Николе, основа, стање пре обнове са етапама градње (према Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, сл. 8)

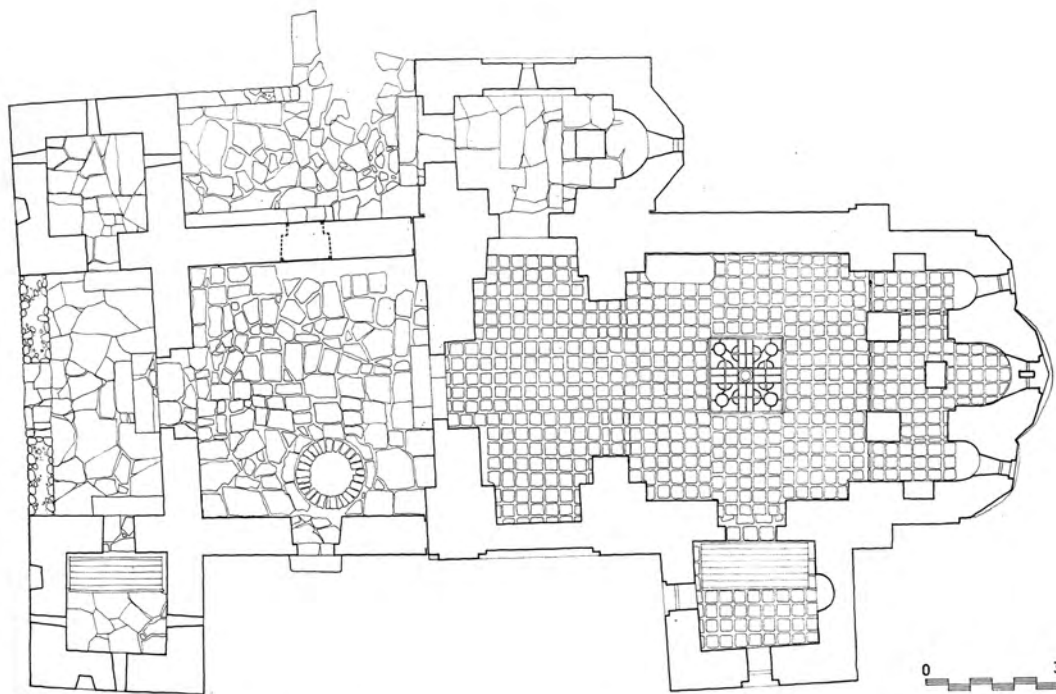

Сл. 28. Поглед на цркву са југа пре обнове

Сл. 29. Поглед на цркву са севера пре обнове

Сл. 30. Црква Св. Николе, основа после обнове (према Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, сл. 10)

31.

32.

33.

34.

Сл. 31 - 34. Црква Св. Николе данас, поглед са јужне, источне, северне и западне стране

35.

36.

37.

Сл. 35 - 37. Положај цркве на платоу изнад ушћа Бањске у Топлицу, поглед са запада, југа и ј/и

Сл. 38. Ситуациони план терена 1951. године

Сл. 39. Изглед терена западно и с/з од цркве према згради палате, ископавања 1980. г.

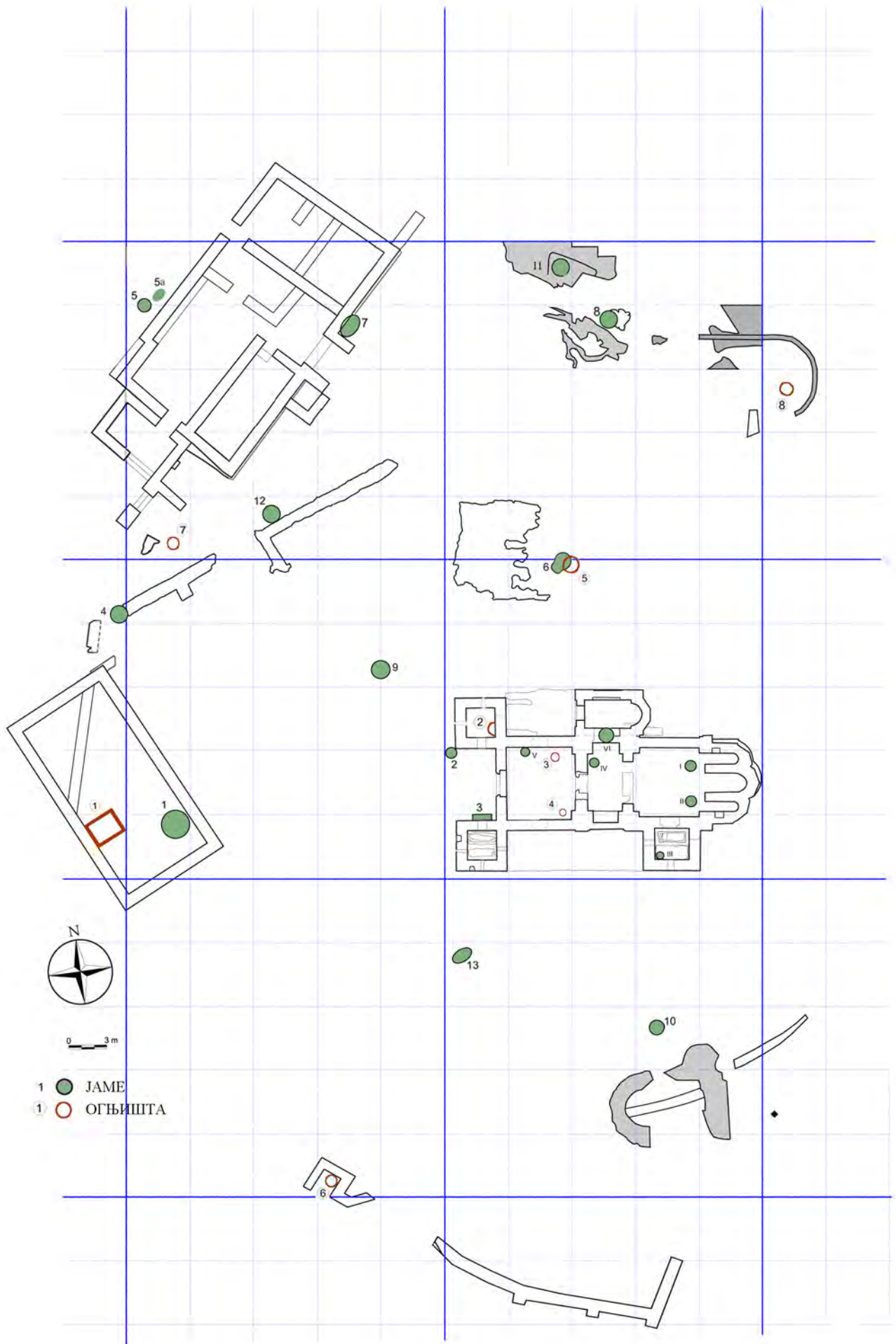
Сл. 40. Површина терена испред западне зграде, ископавања 1980. године

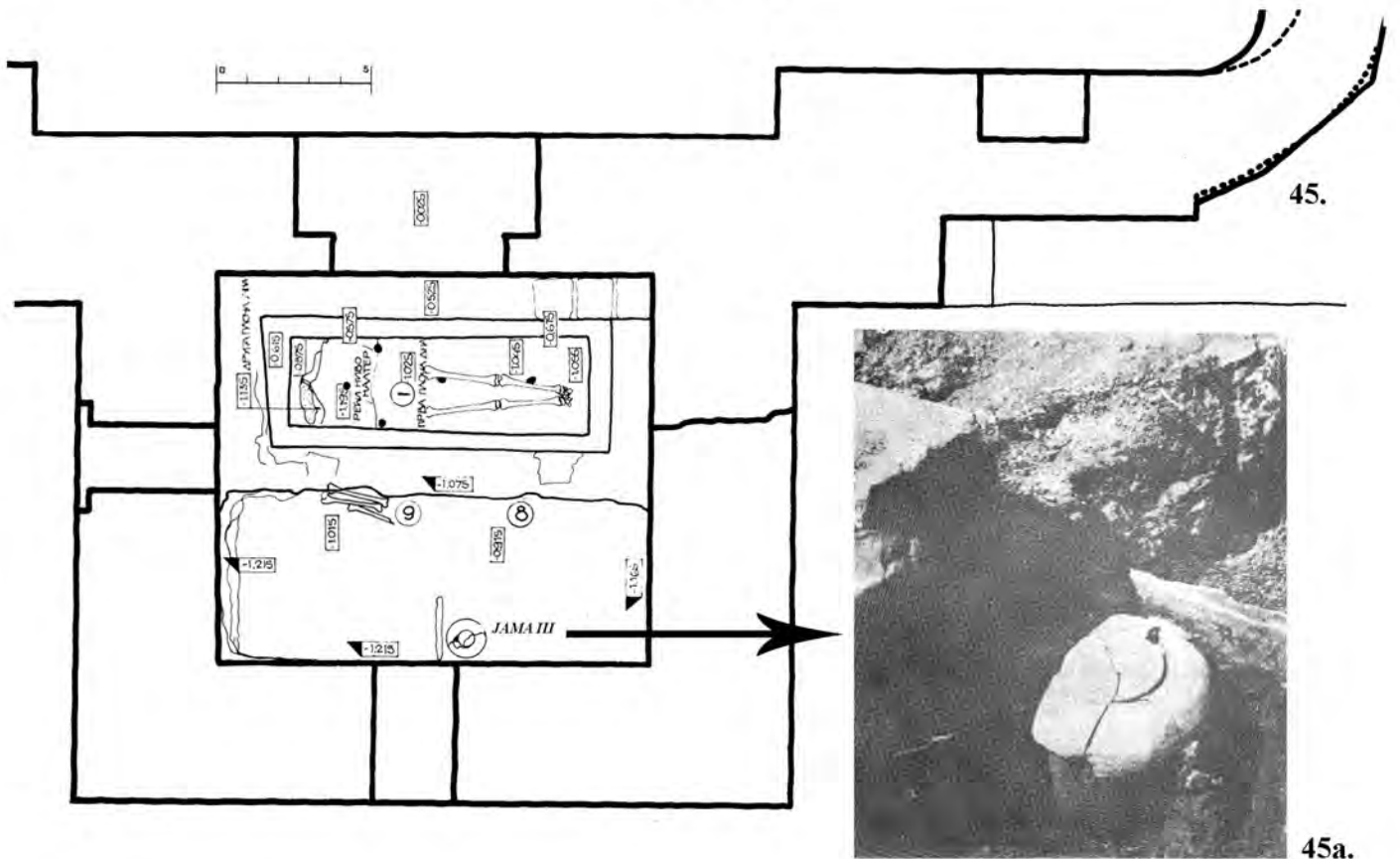
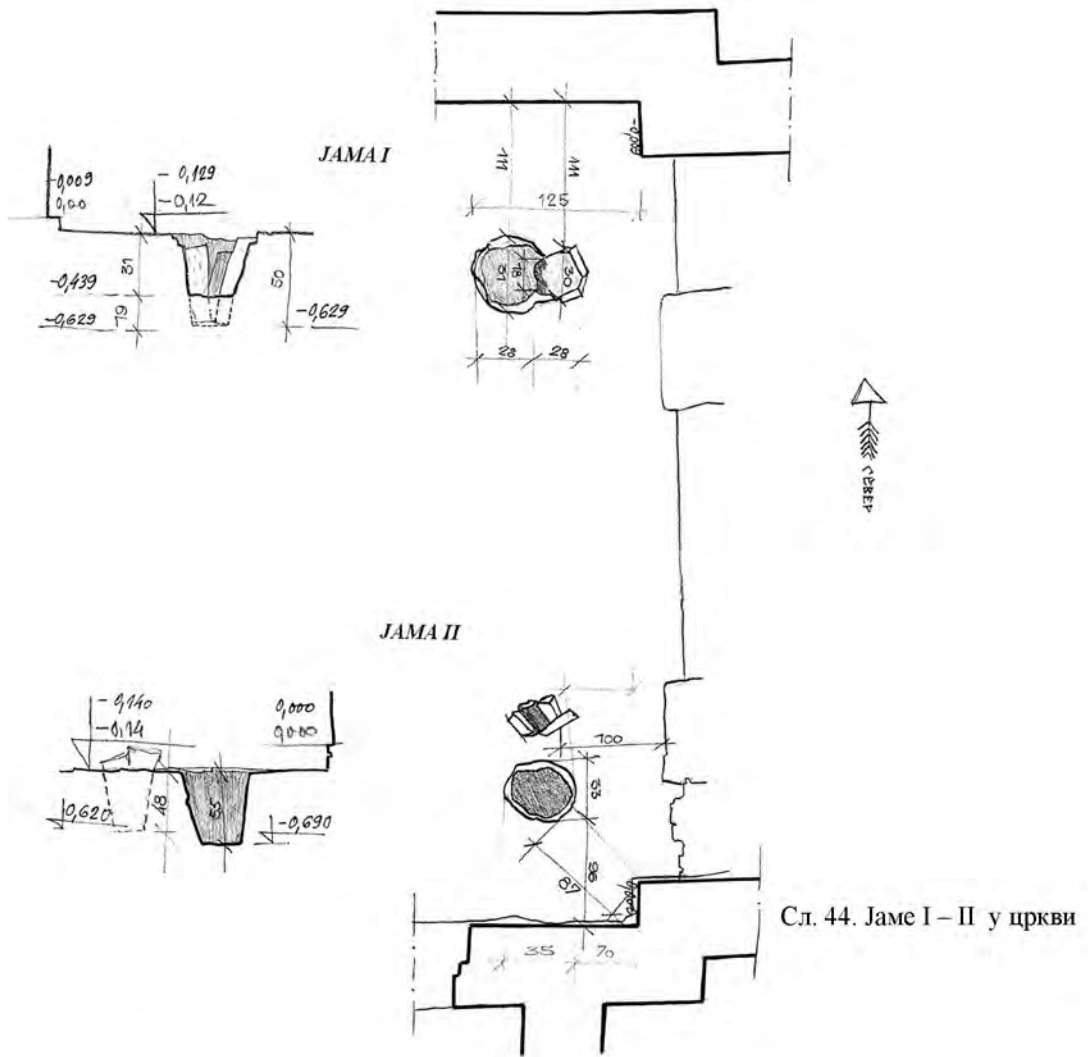
Сл. 41. Изглед терена у ископавањима 1980. године са јужне стране цркве

Сл. 42. Изглед терена источно од цркве након нивелације, ископавања 1975. године

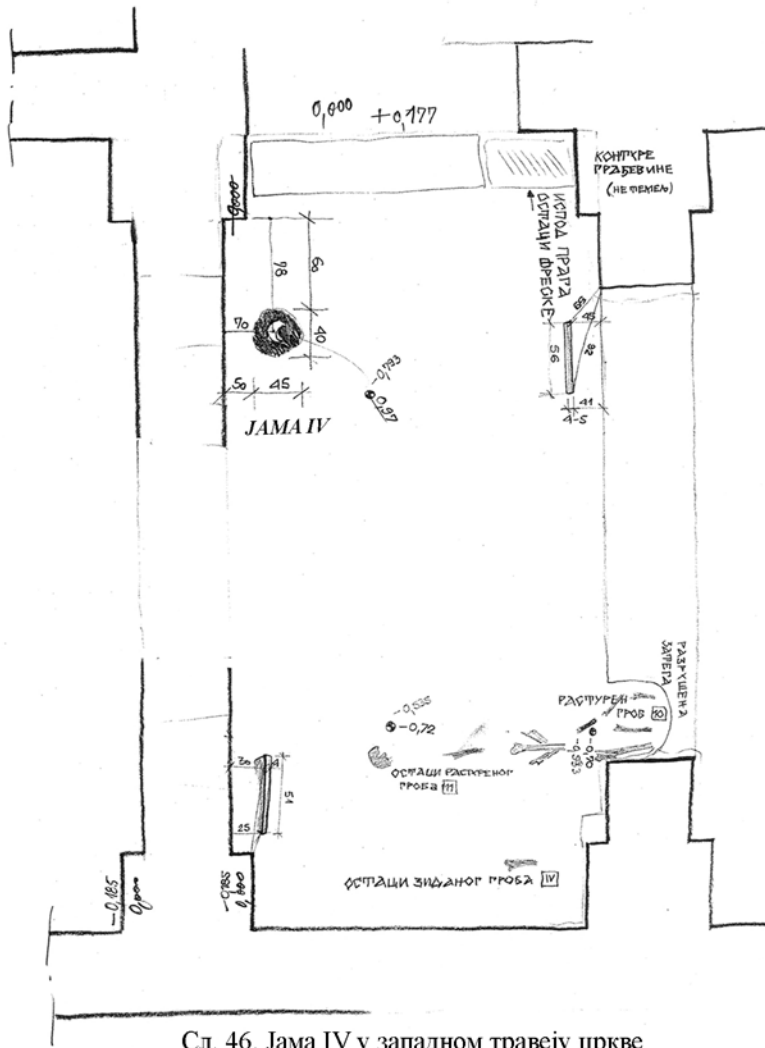

Сл. 43. Положај јама и огњишта на локалитету (реконструкција)

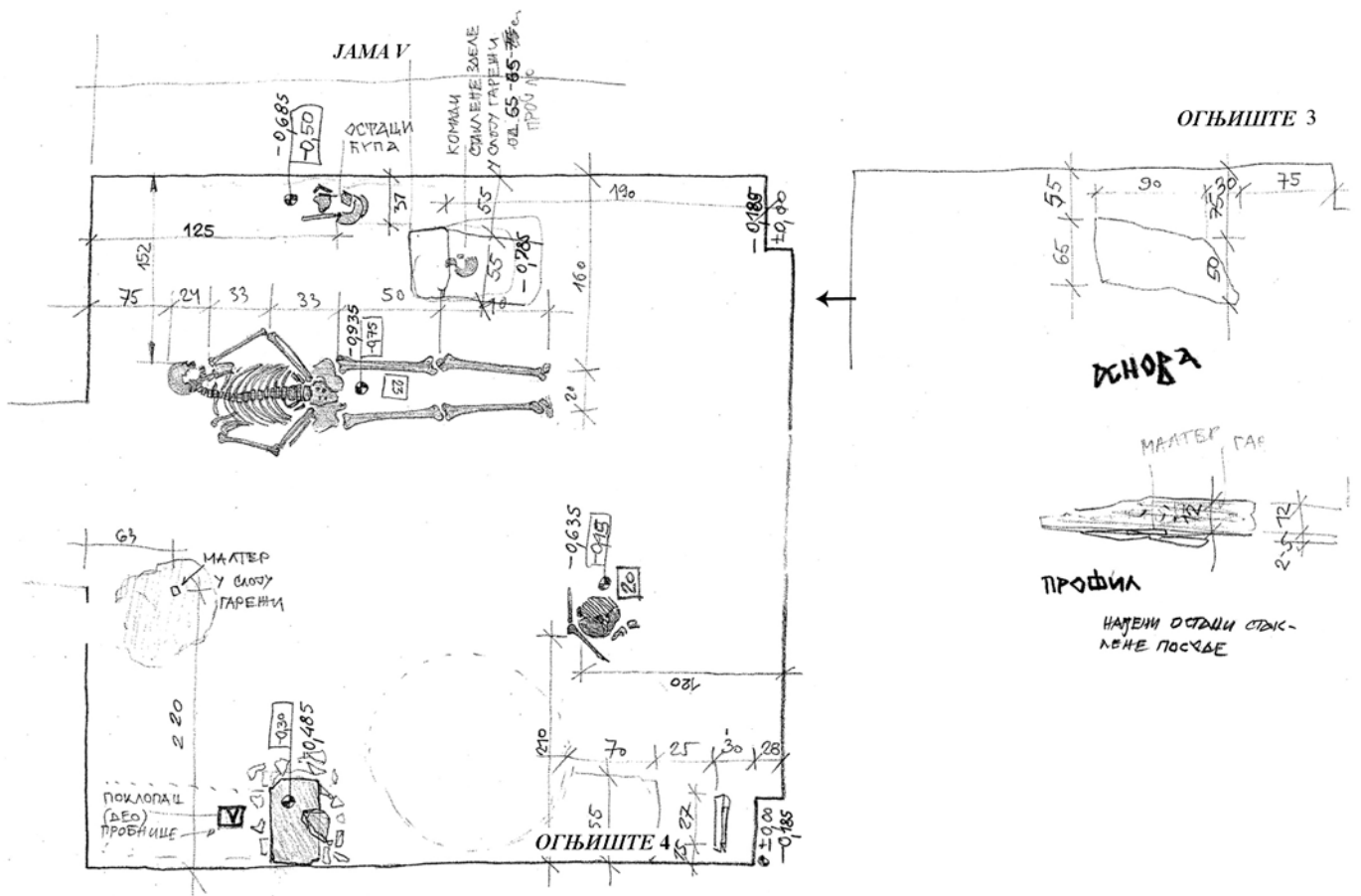

Сл. 45. Јама III у јужном анексу

Сл. 45a. Посуда из јаме III, детаљ (према Ljubinković M., *Iskopavanja kompleksa crkve svetog Nikole*, T.LXVII/2)

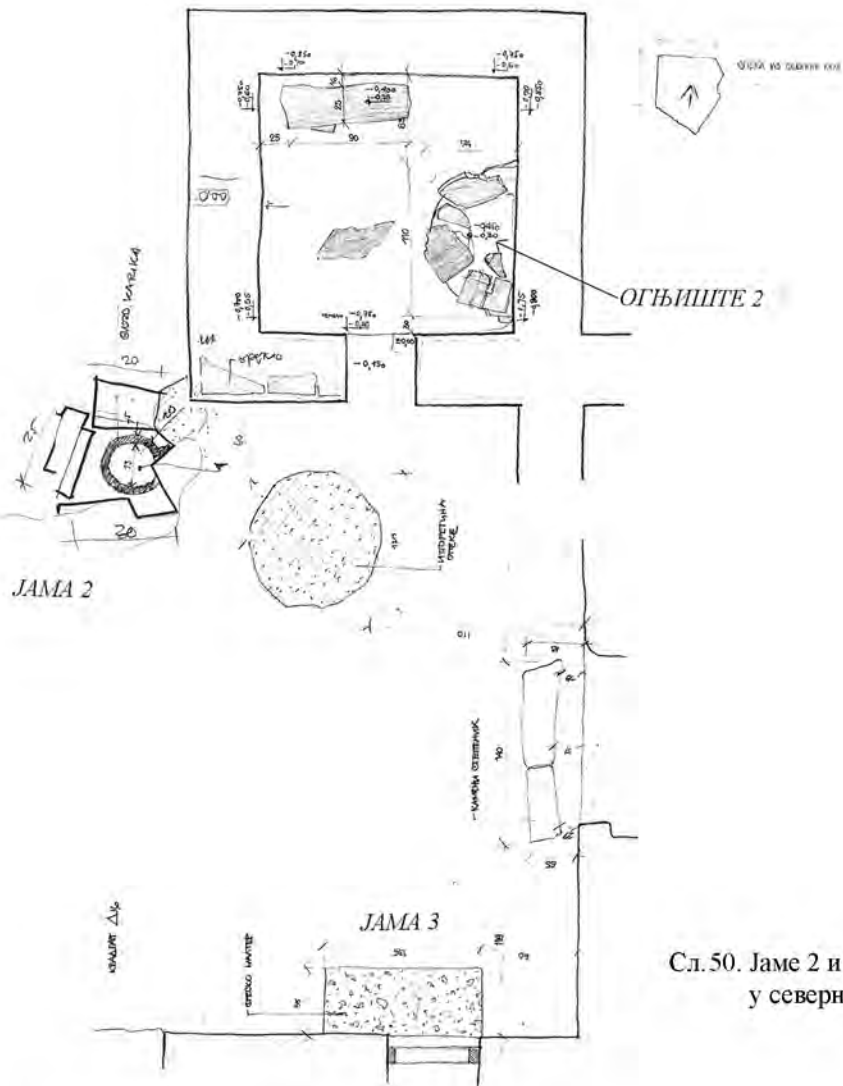

Сл. 46. Јама IV у западном травеју цркве

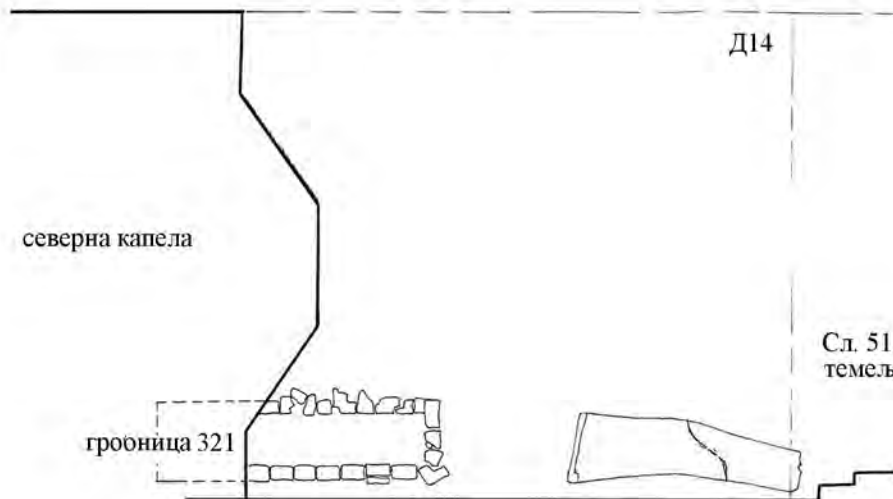

Сл. 47. Јама V и огњишта 3-4 у спољној припрати

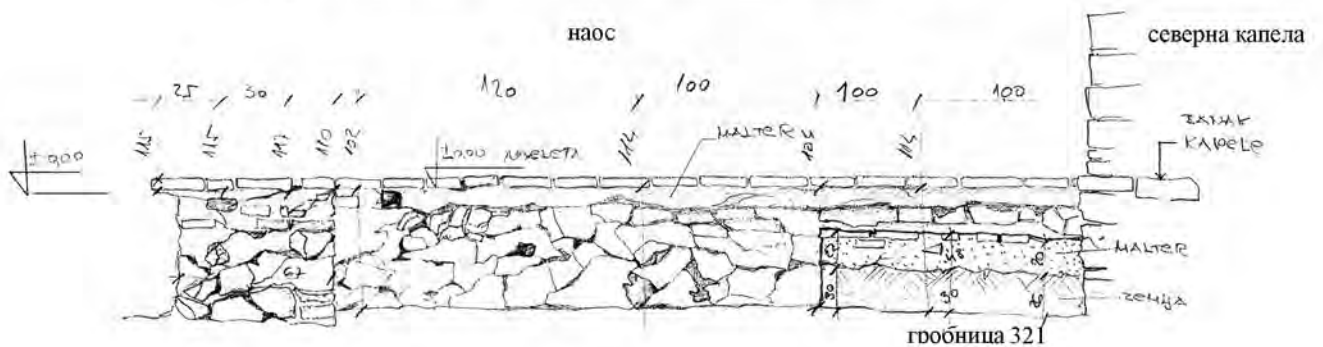

Сл. 50. Јаме 2 и 3 између кула и огњиште 2 у северној кули (реконструкција)

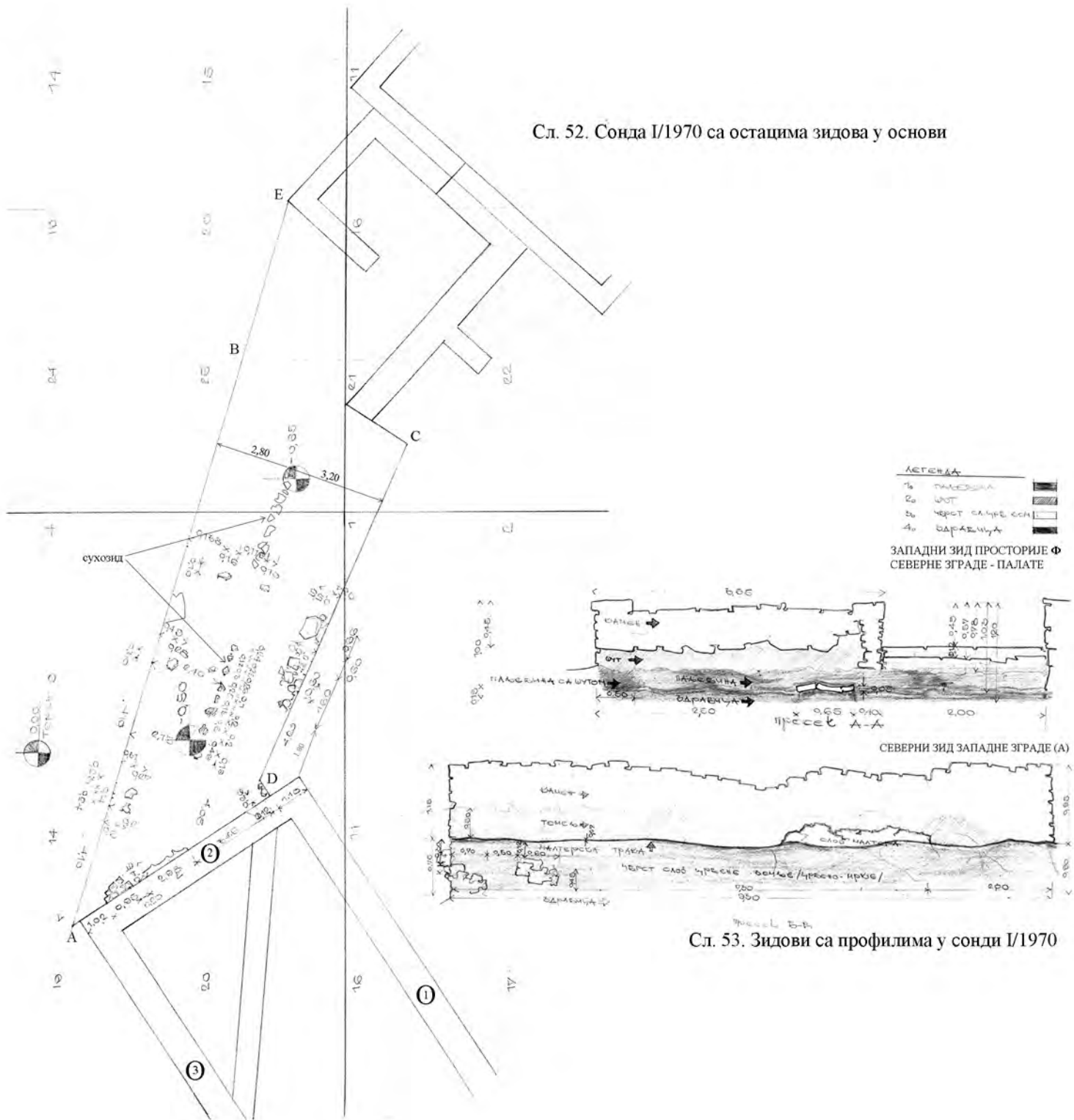
Сл. 51. Зидана гробница 321 под темељом северне капеле, у основи

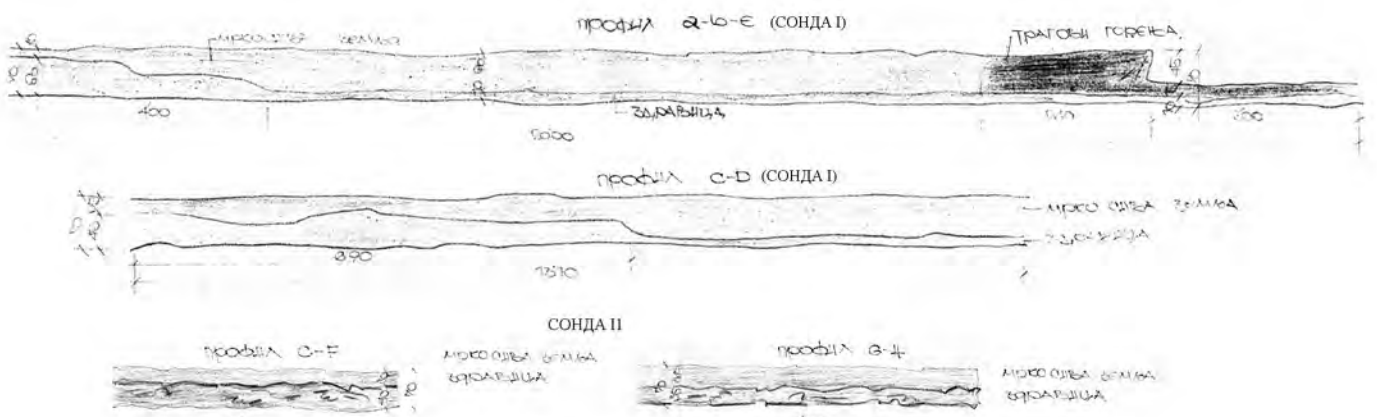
Сл. 51а. Изглед темеља северног зида наоса и зидане гробнице под капелом

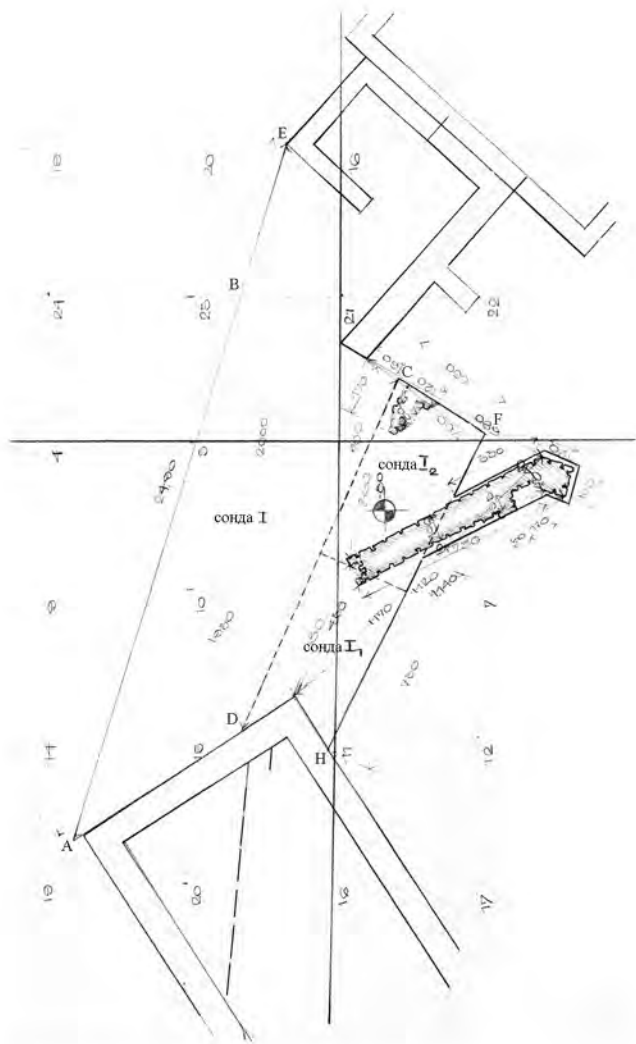
Сл. 52. Сонда I/1970 са остацима зидова у основи

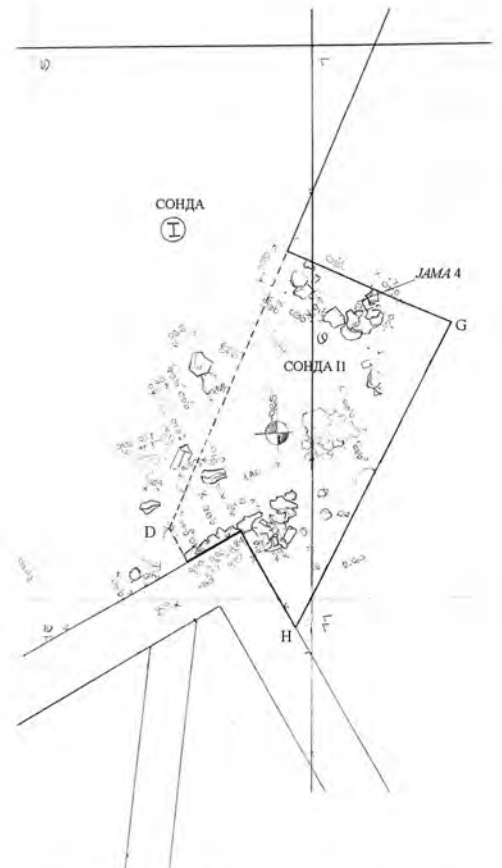
Сл. 53. Зидови са профилима у сонди I/1970

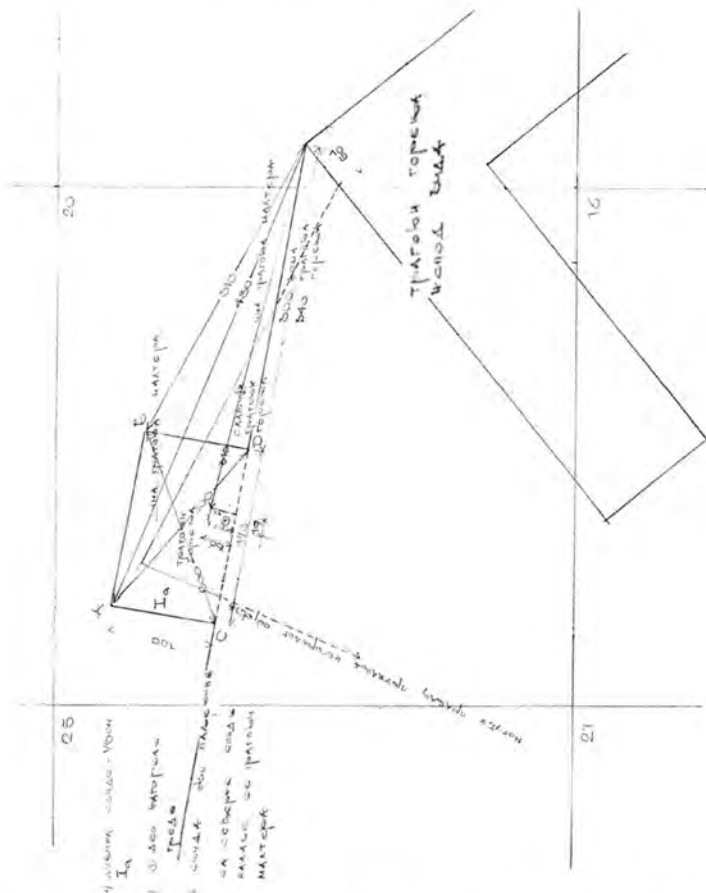
Сл. 54. Профили у сондама I/1970 (а-б-е; с-д) и II/1970 (с-ф; г-н)

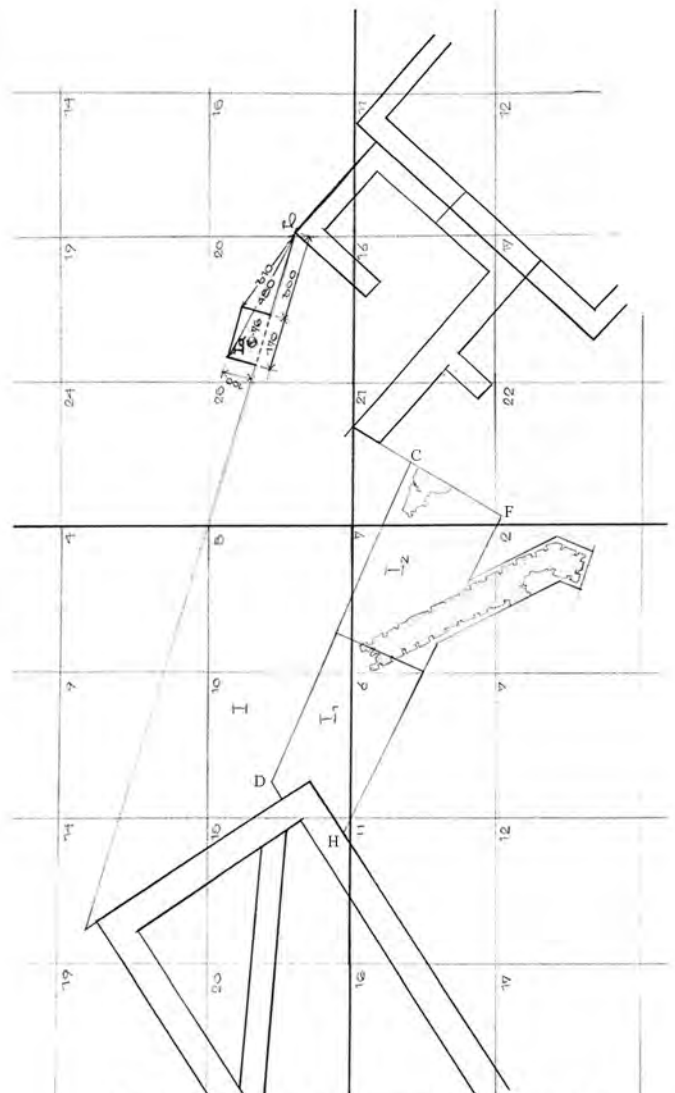
Сл. 55. Зид обзиђа у сонди I2/1970

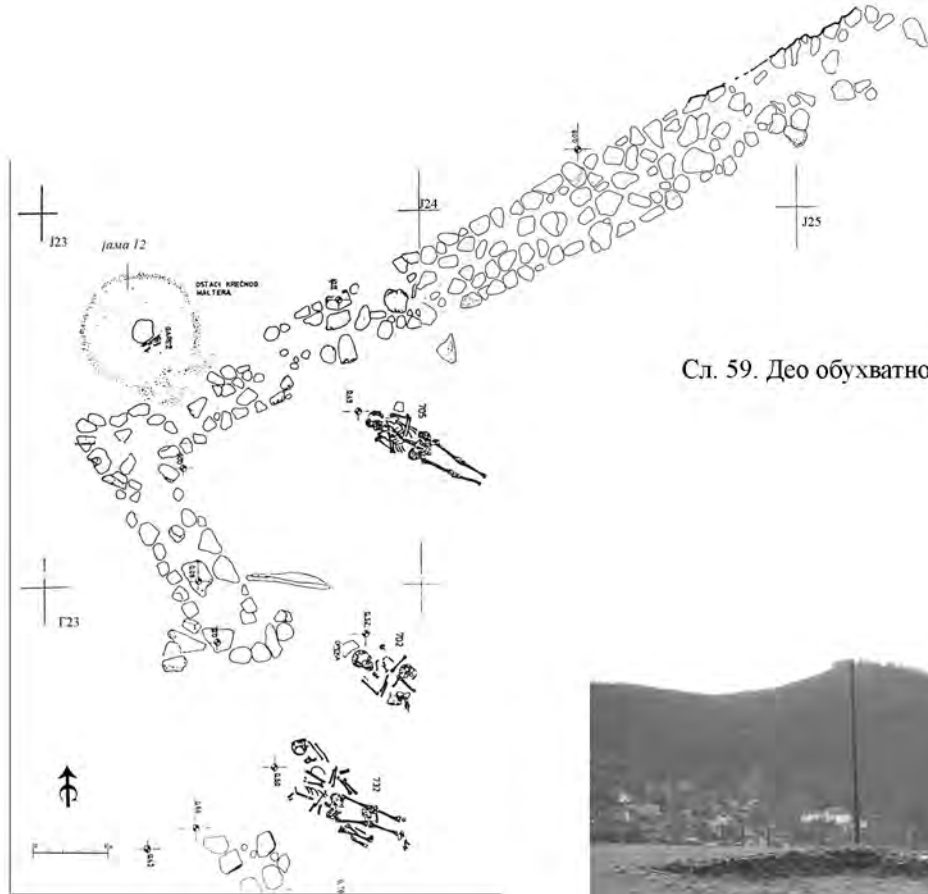
Сл. 56. Сонда II/1970 са остацима зидова у основи и јамом 4 на правцу обухватног зида

Сл. 57. Контролна сонда Ia са траговима горелих греда

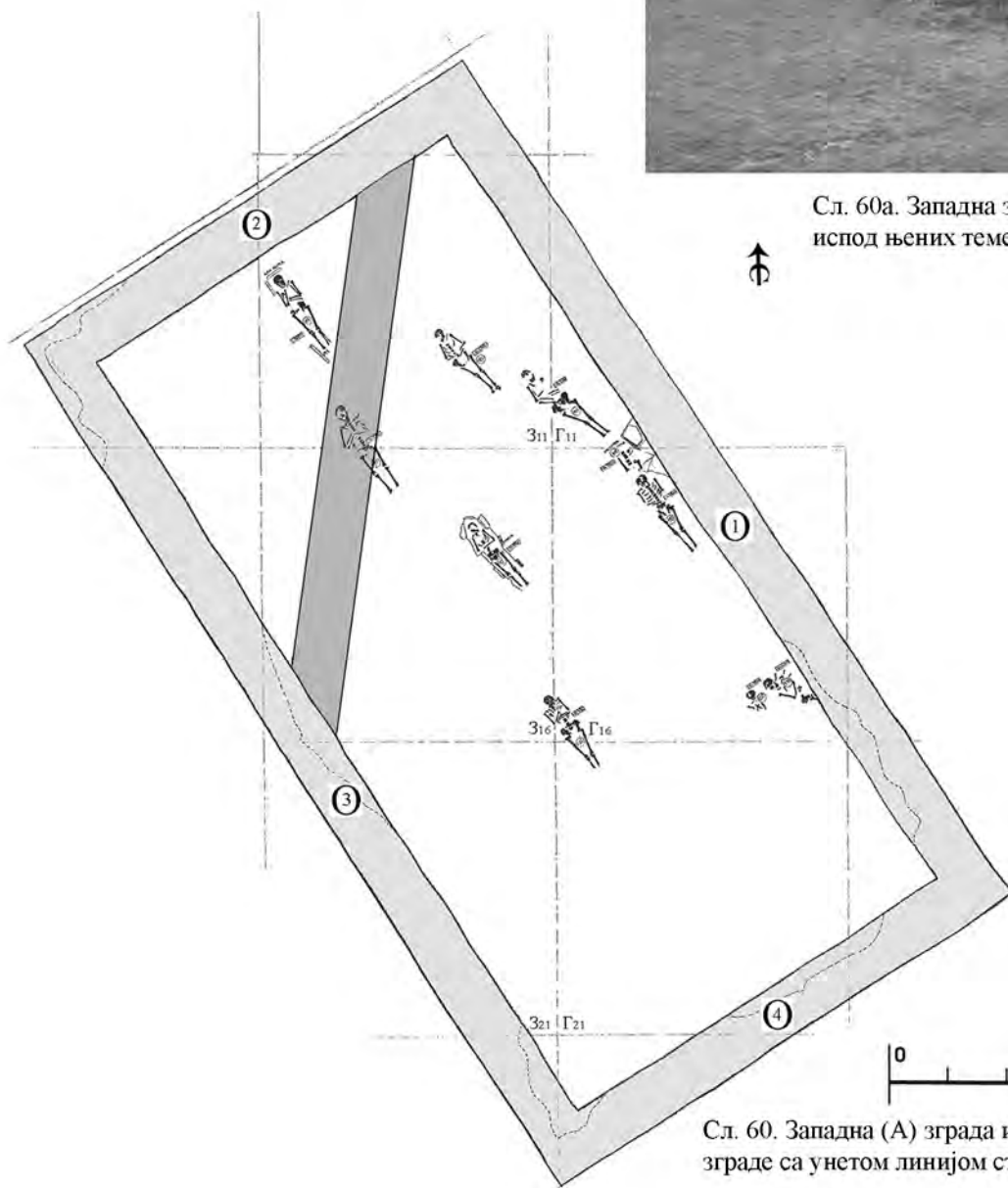
Сл. 58. Положај и мере контролне сонде Ia

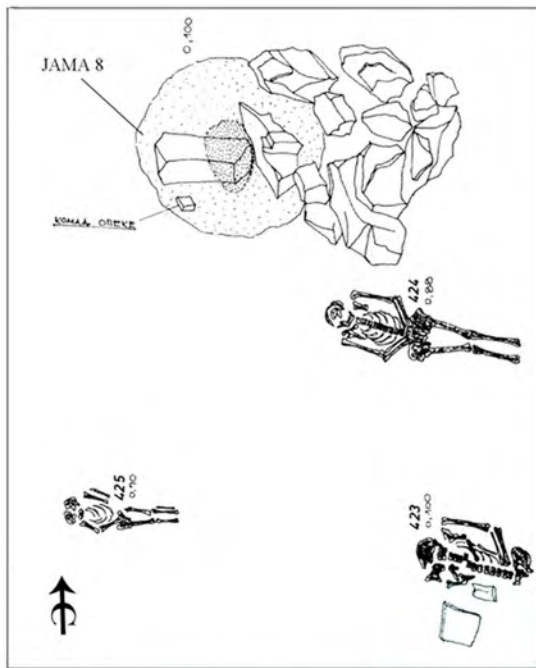
Сл. 59. Део обухватног зида с/з од цркве, у основи

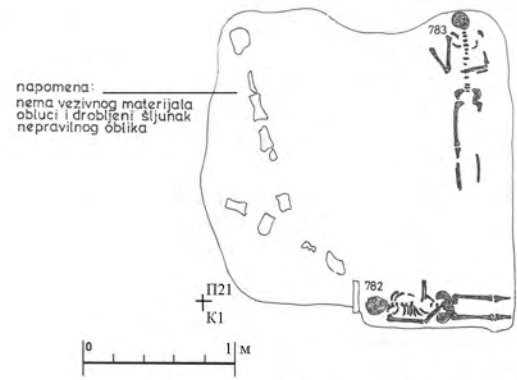
Сл. 60а. Западна зграда са старијим зидом испод њених темеља данас, након конзервације

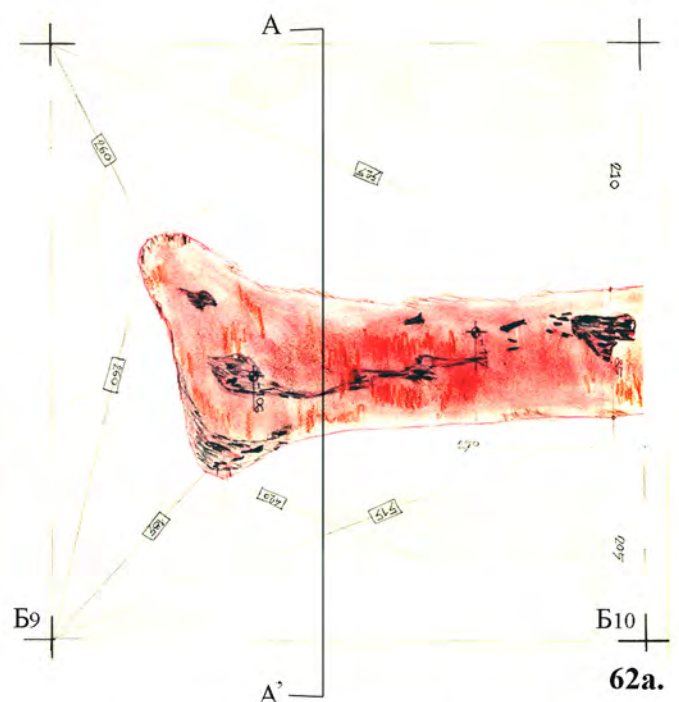
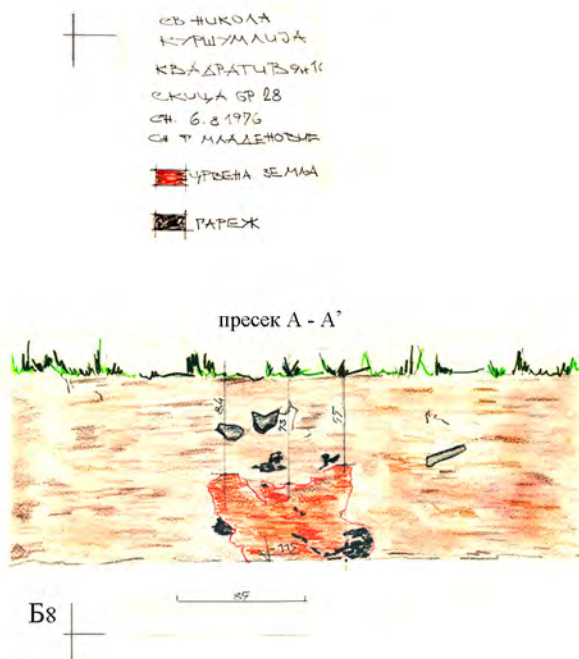
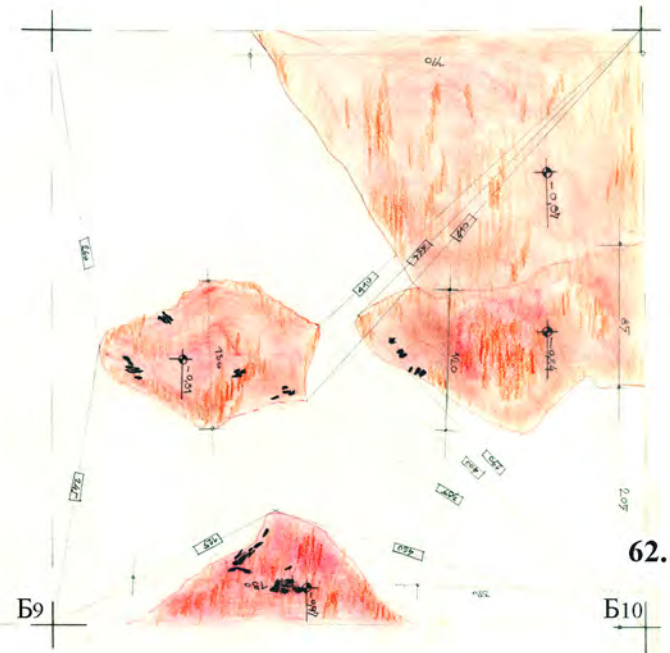
Сл. 60. Западна (А) зграда и гробови унутар зграде са унетом линијом старијег зида испод њених темеља

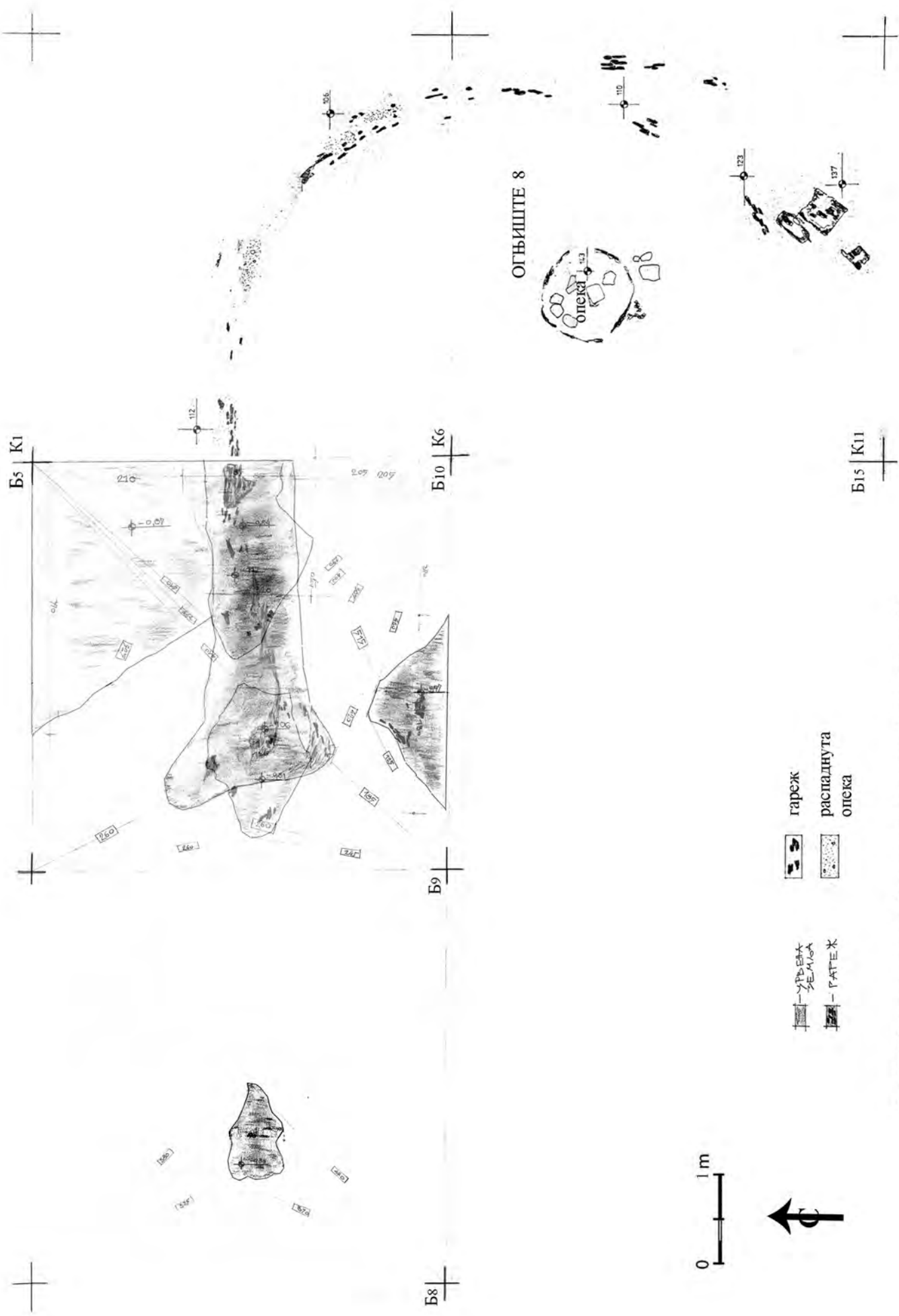
Сл. 61. Јама 8 са обрушеним каменом првобитног обзиђа у кв. Б8

Сл. 61a. Низ камења у кв. П21-К1 уз гроб 782

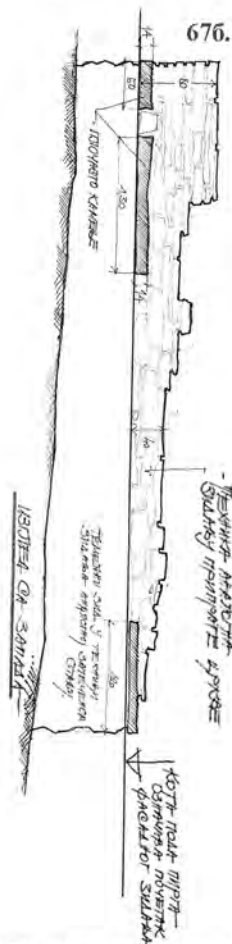

Сл. 62 - 62a. Нивои са запеченом земљом изгорелог објекта од брвана у Б9-10, са пресеком

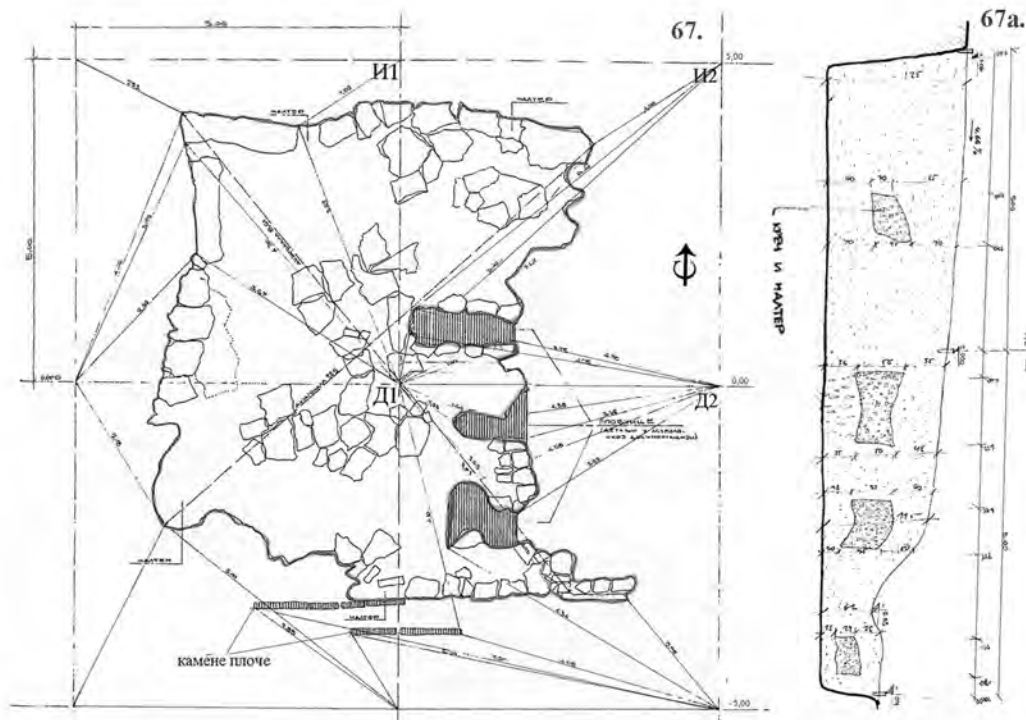

Сл. 63. Објект са апсидом/брвнара са огњиштем (реконструкција)

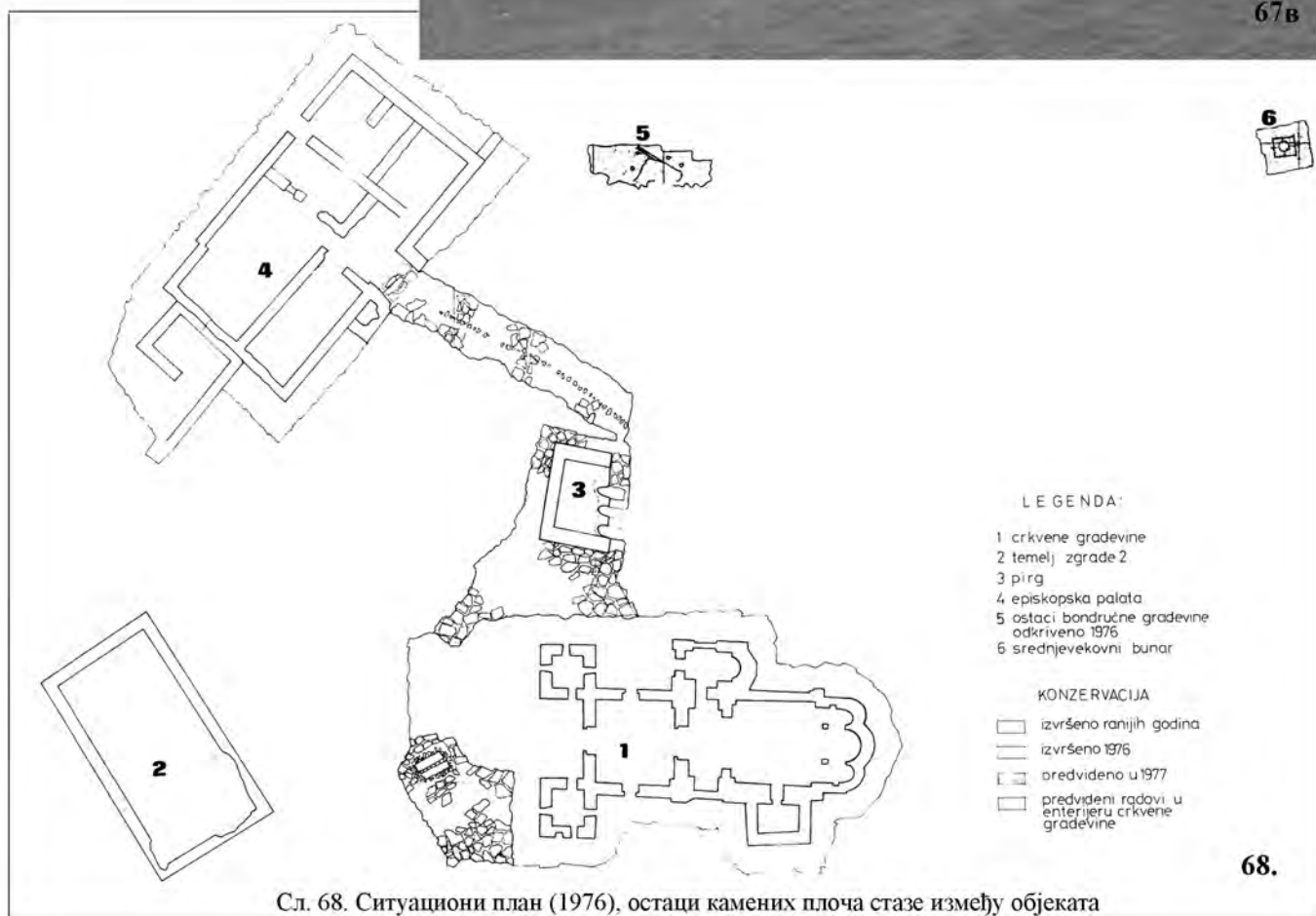
Сл. 67б. Изглед западне фасаде пирга

Сл. 67 - 67а. Темељи пирга у основи и профил источно од пирга на граници кв. И2/Д2-И3/Д3

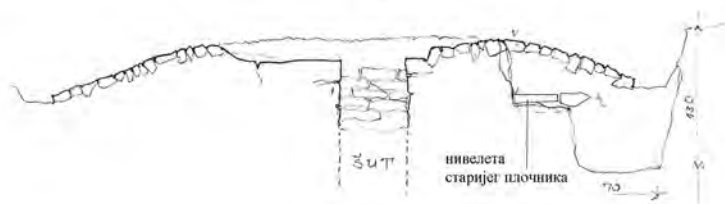
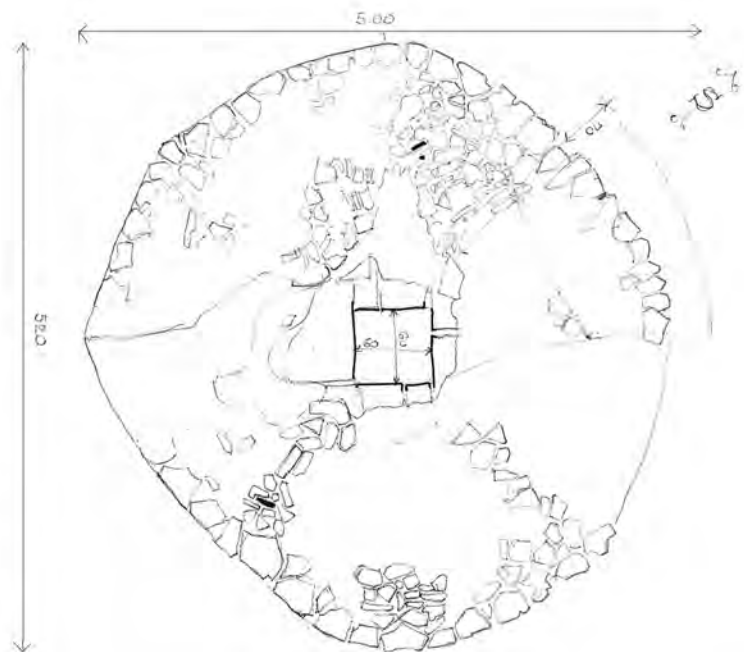
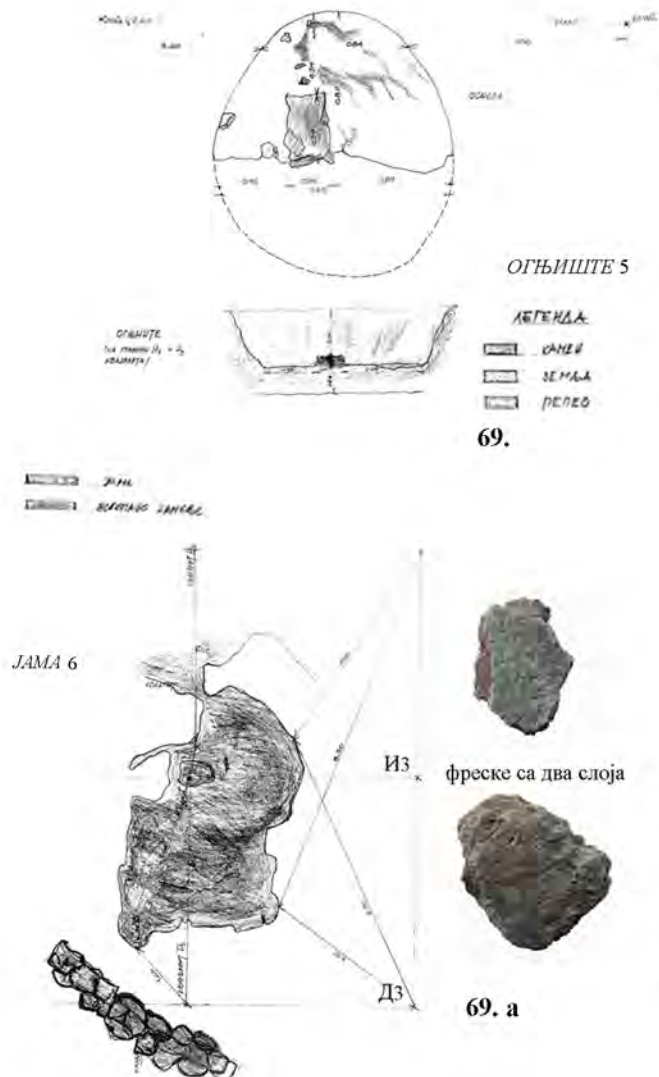

Сл. 67в. Пирг и стаза данас, након конзервације

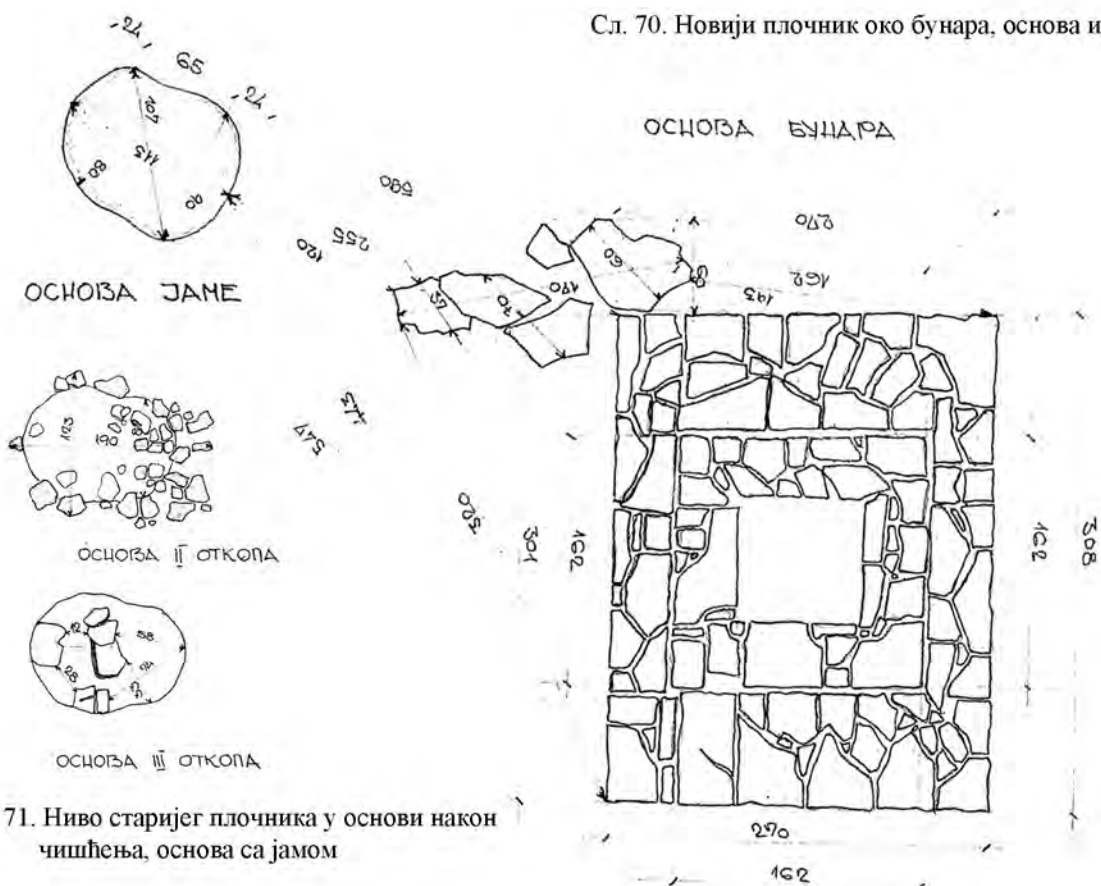

Сл. 68. Ситуациони план (1976), остаци камених плоча стазе између објеката

Сл. 69 - 69а. Огњиште 5 и јама 6 источно од пирга и уломци фресака са два слоја (из јаме)

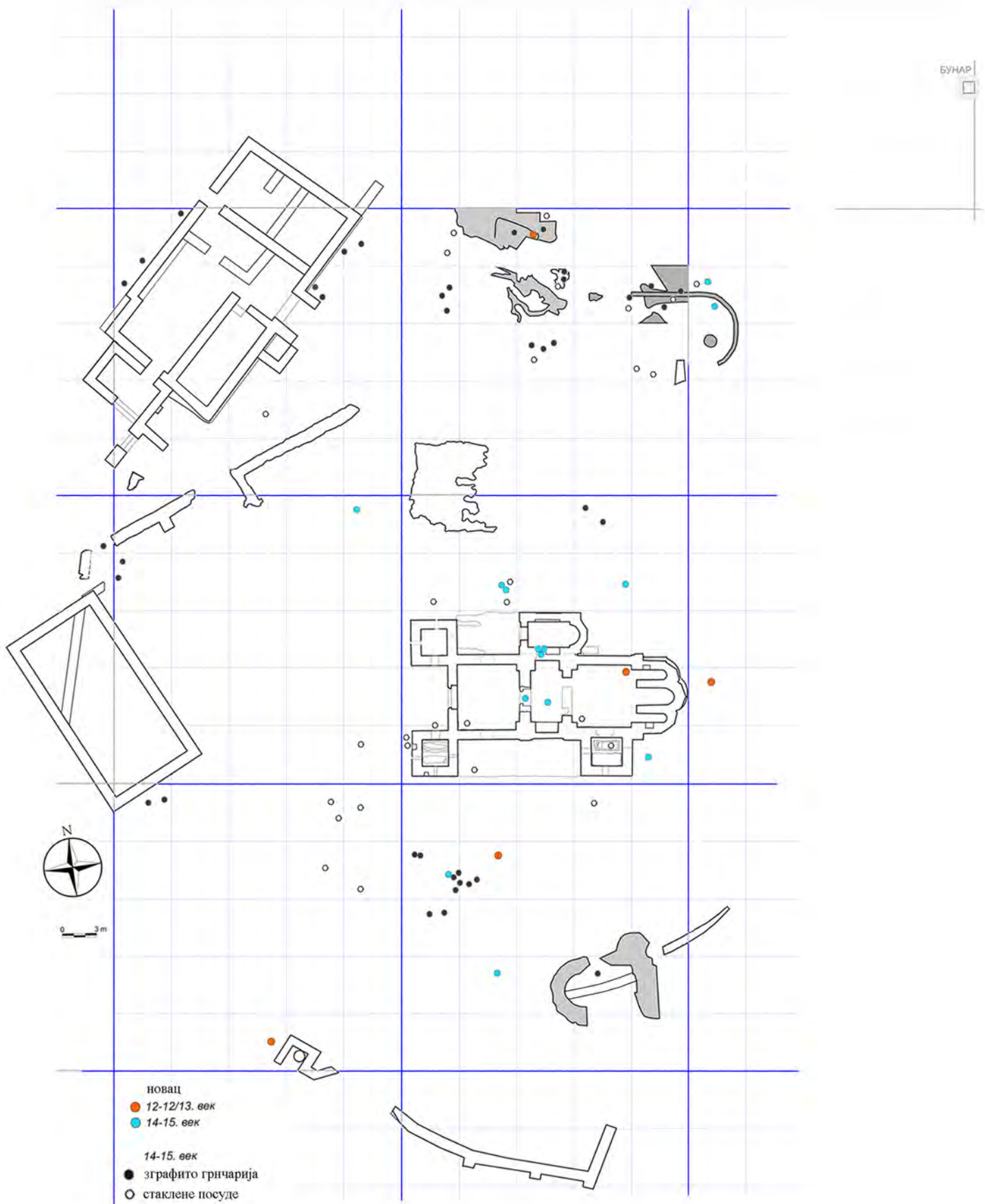

Сл. 70. Новији плочник око бунара, основа и пресек

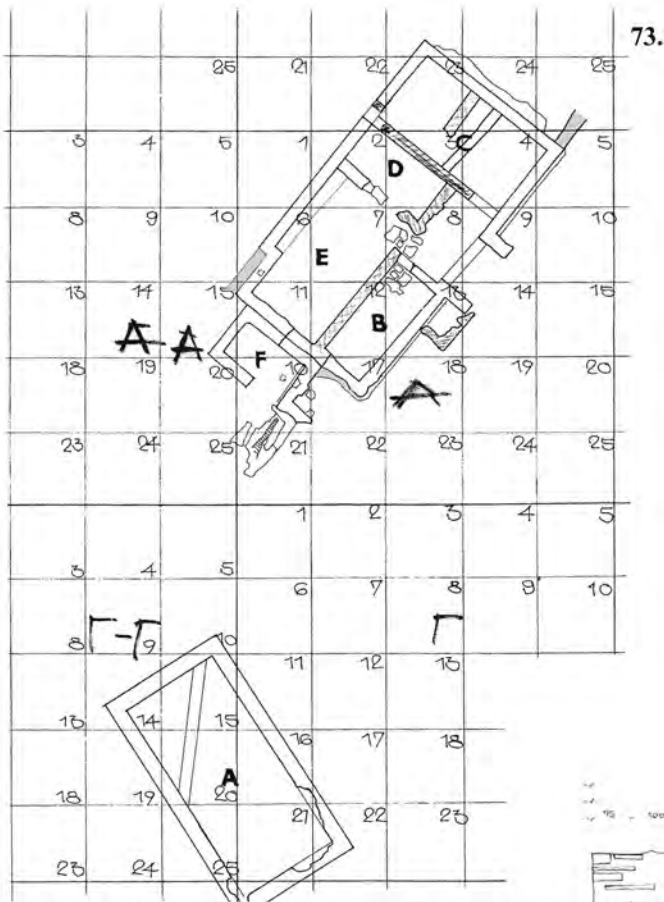

Сл. 71. Ниво старијег плочника у основи након чишћења, основа са јамом

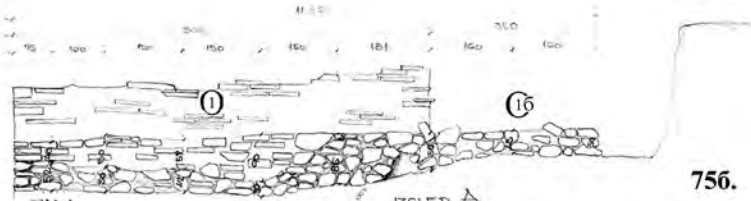
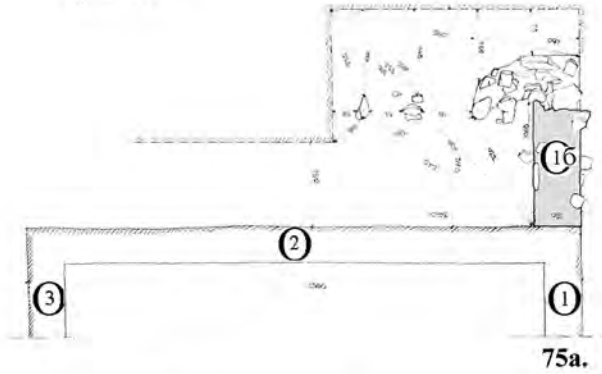
Сл.72. Налази средњовековног новца, зграфито грнчарије и стакла. 14 - 15. века

Сл. 73. План са откривеним грађевинама до 1970. године и квадратном мрежом

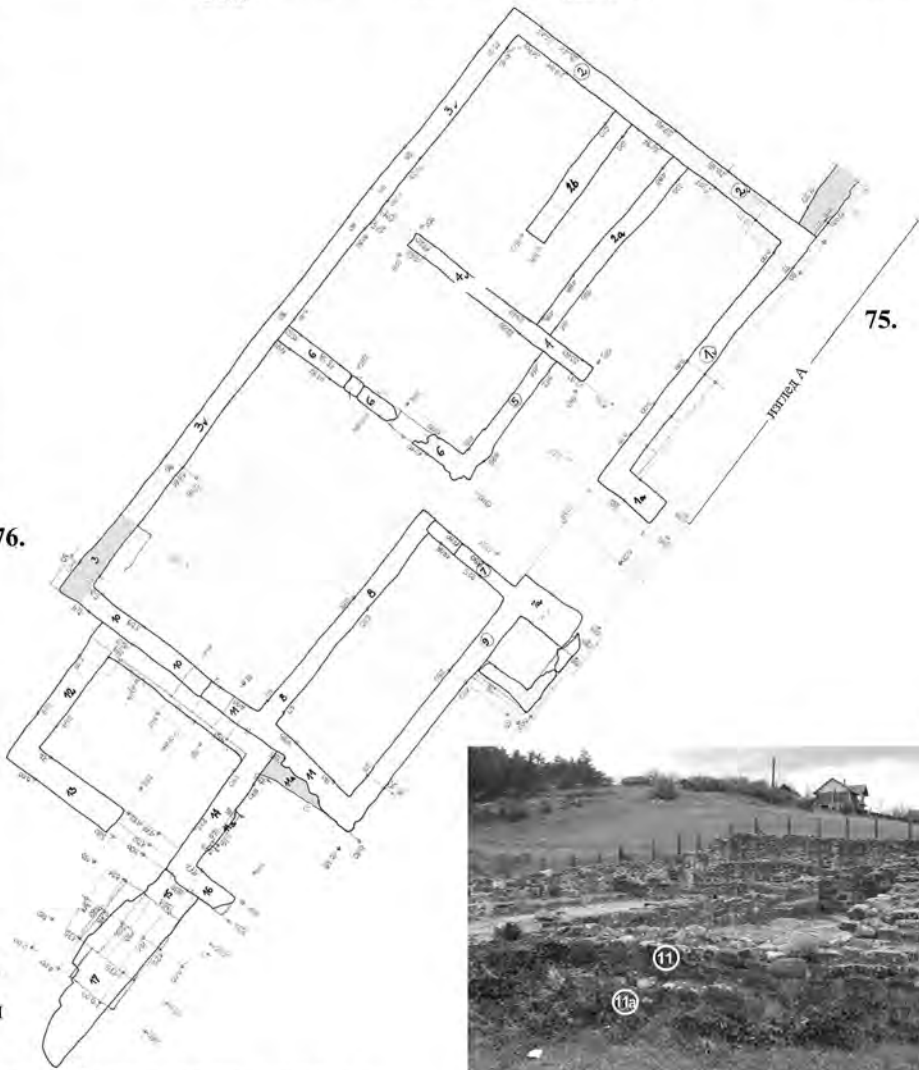
Сл. 74. Основа палате у ископавањима 1969. године

76.

77.

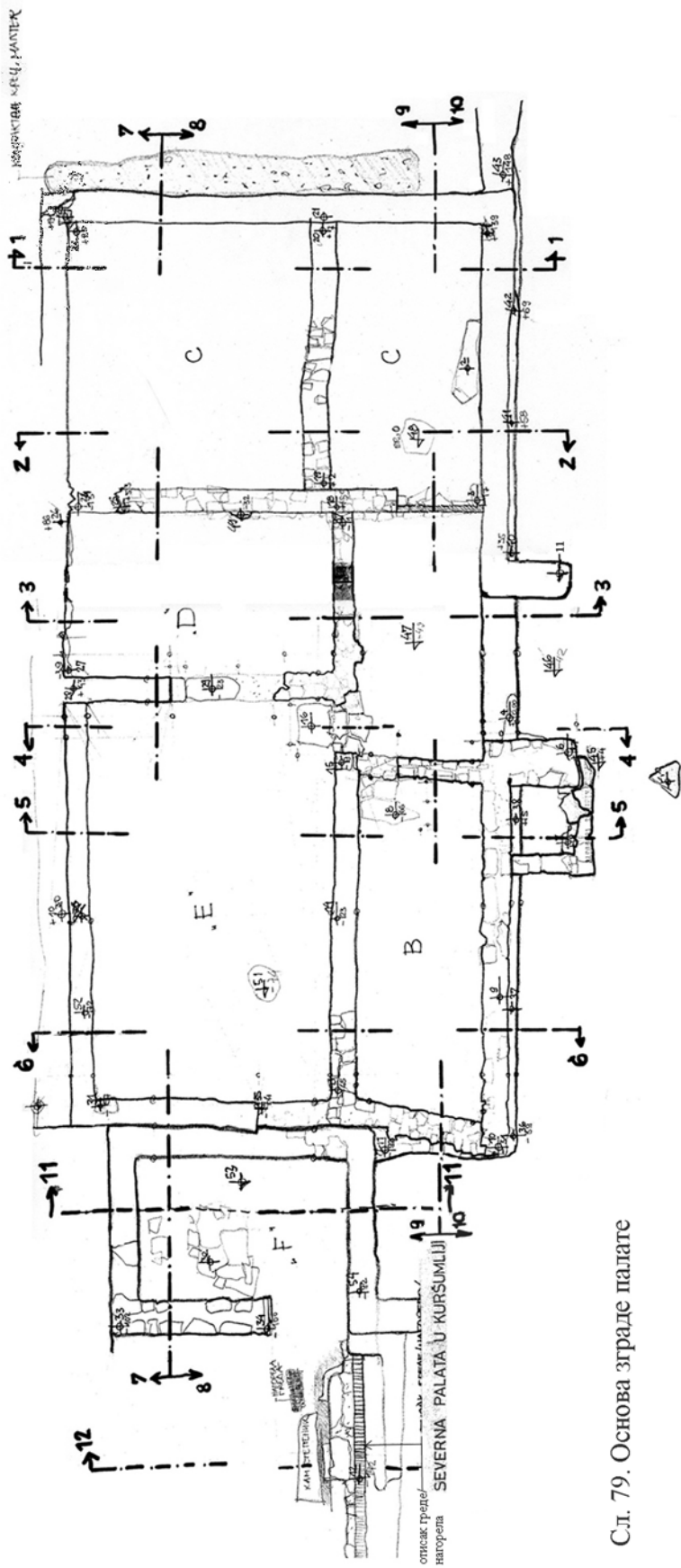

78.

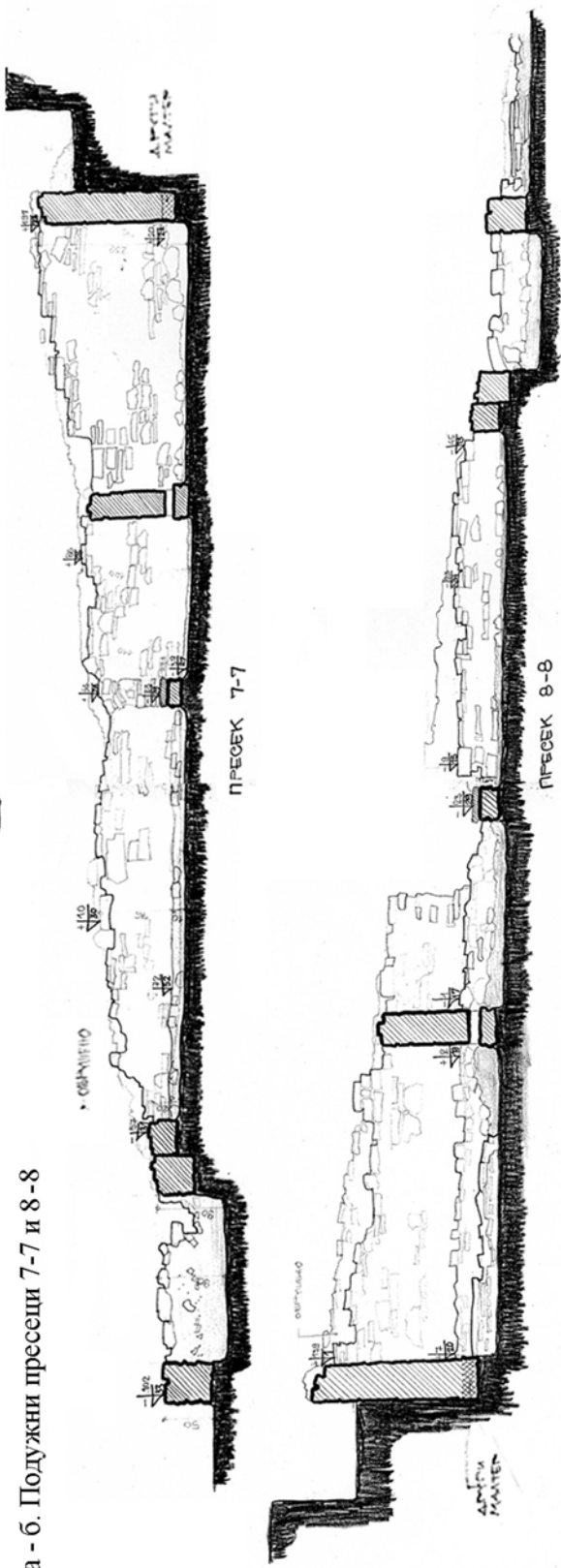

Сл. 75. Основа палате са нумерацијом и ортогоналним мерама зидова

Сл.76 - 77. Поглед на правац пружања задњег (3) зида палате са севера и спојница на углу зидова 3 и 10, данас у конзервацији, са севера; 78. Изглед зидова 11-11а палате, данас у конзервацији, са југа

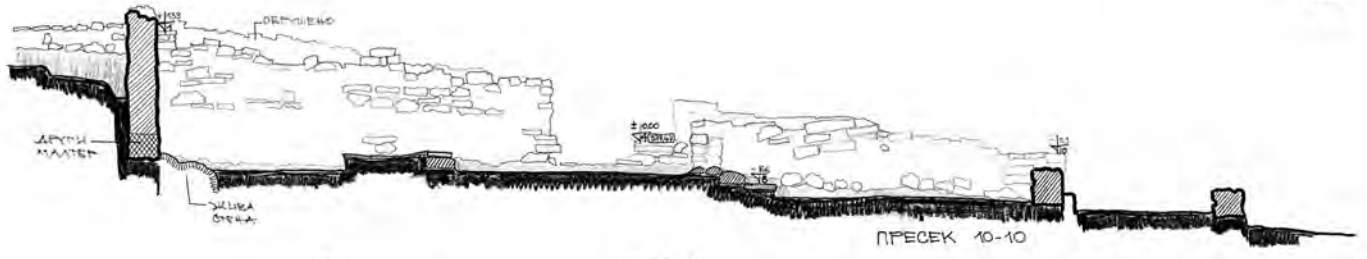
Сл. 79. Основа зграде палате

Сл. 79а - б. Подужни пресеци 7-7 и 8-8

79в.

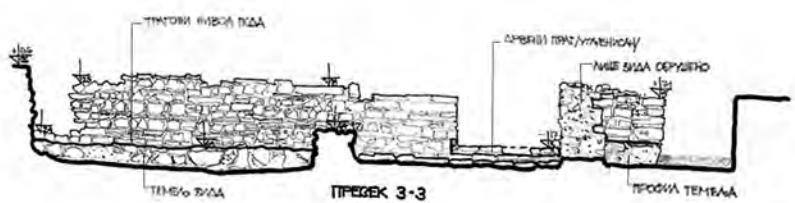
79г.

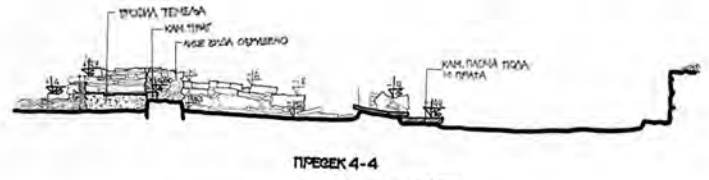
79д.

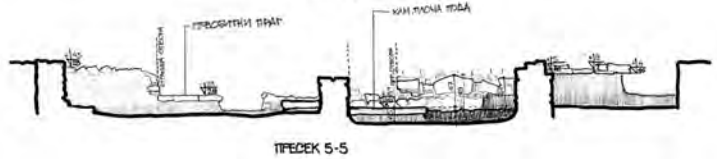
79е.

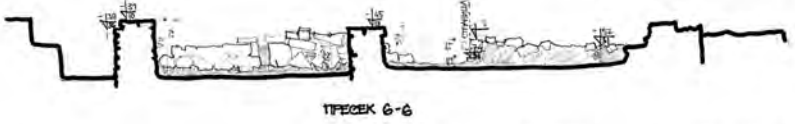
79ж.

79з.

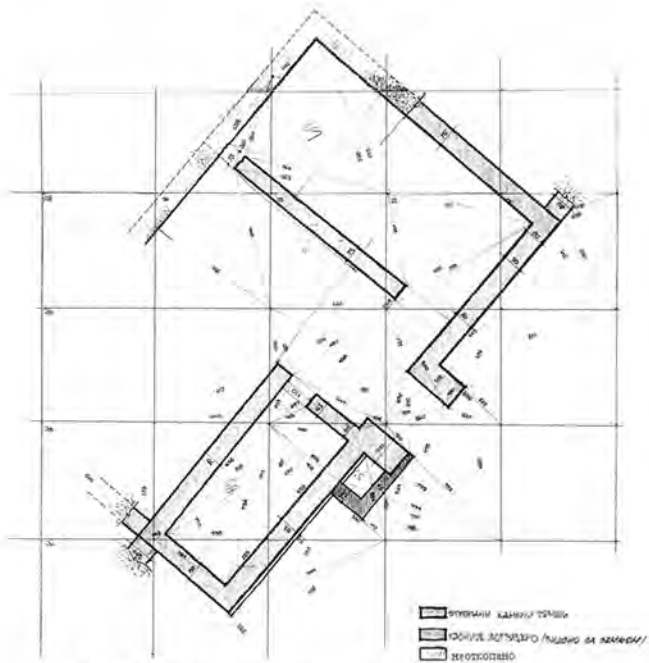
79и.

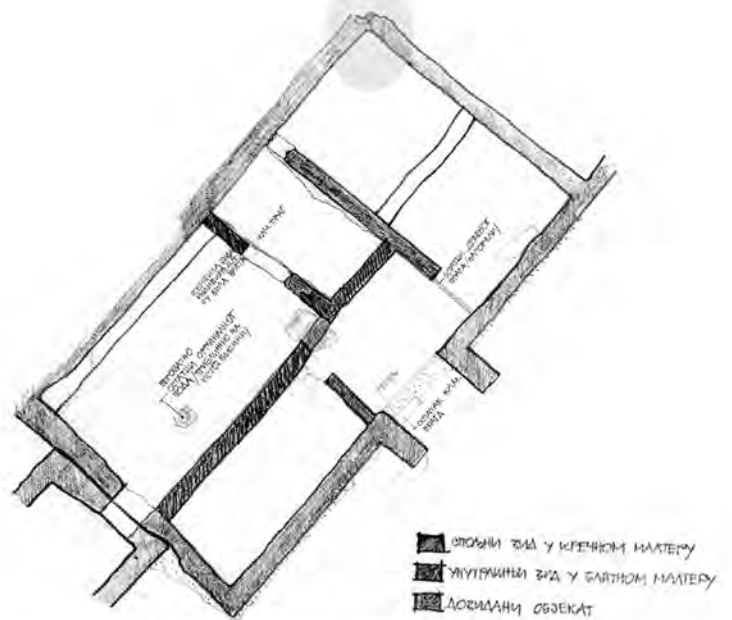
79к.

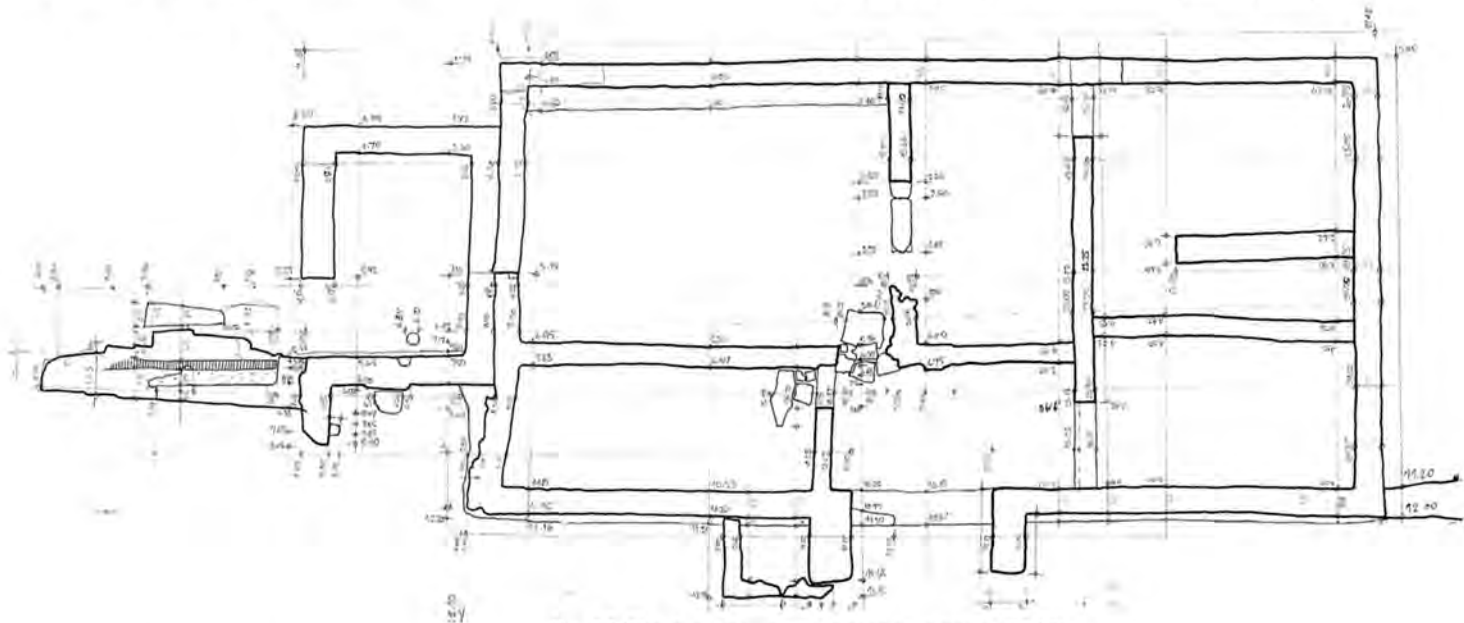
79л.

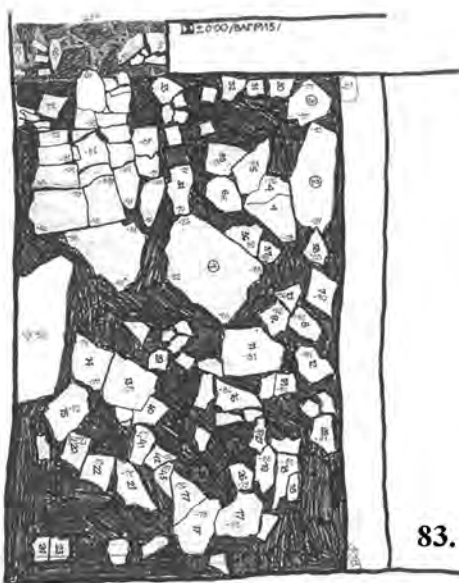
Сл. 80. Основа зграде палате (1968)

Сл. 81. Основа палате, начин зидања (1969)

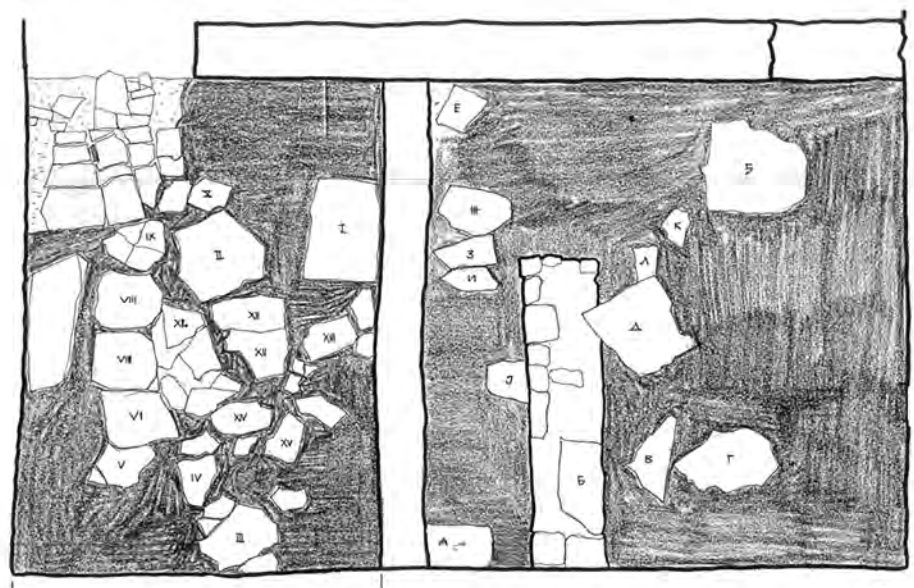

Сл. 82 Основа палате са мерама зидова (1969)

83.

ИЗГЛЕД I КАМЕНОГ ПИДА
У ЈУЖНОМ ДЕЛУ ПРОСТОРИЈЕ Ц'
/КВАДРАТ 322/

84.

ИЗГЛЕД II КАМЕНОГ ПИДА
У СРЕДНОМ ДЕЛУ ПРОСТОРИЈЕ Ц'
/КВАДРАТ 322/

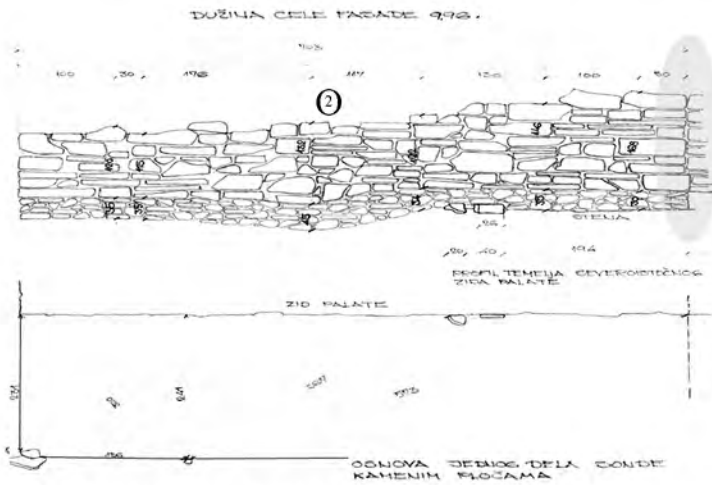
Сл. 83 - 84. Нивои старијег и млађег пода у просторији Ц у згради палате

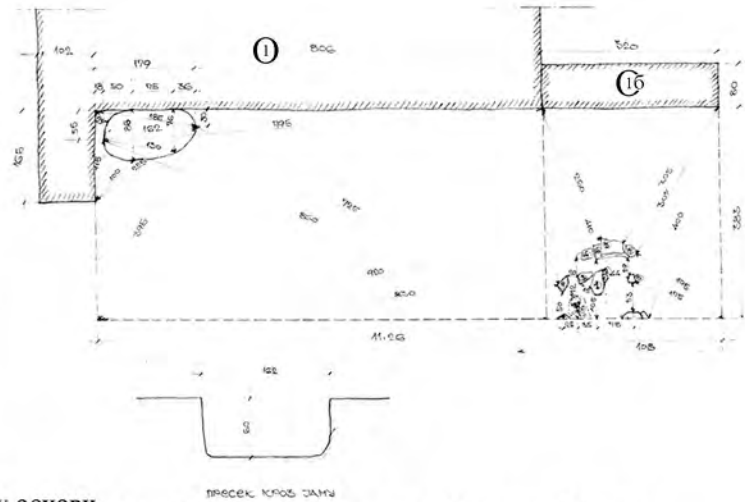
Сл. 85. Зидови палате данас у конзервацији, поглед са с/з

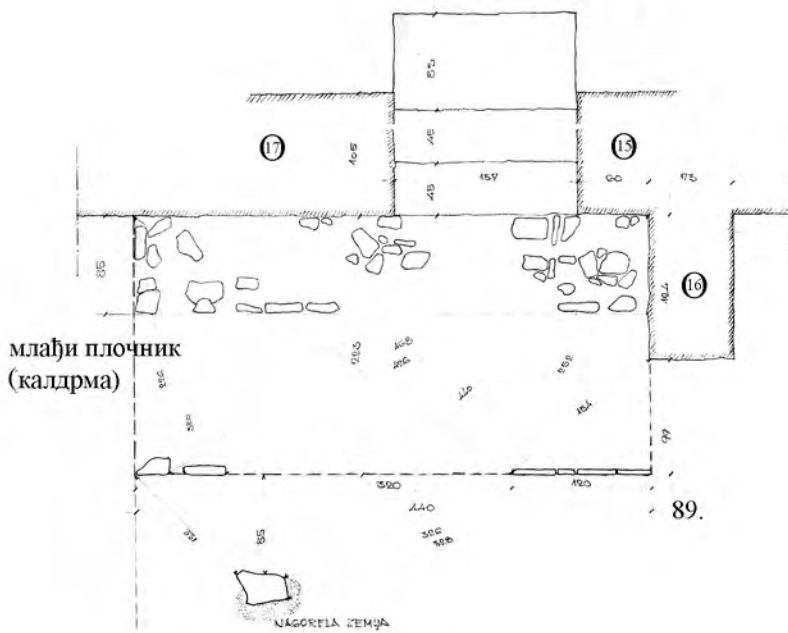
Сл. 86. Изглед с/и угла палате и данашњег нивоа терена, са истока

Сл. 87. Спољно лице зида 2 палате са делом сонде испред њега, у основи

Сл. 88. Основа сонде испред фасадног (1) зида палате са јамом 7 и остацима плочника трема

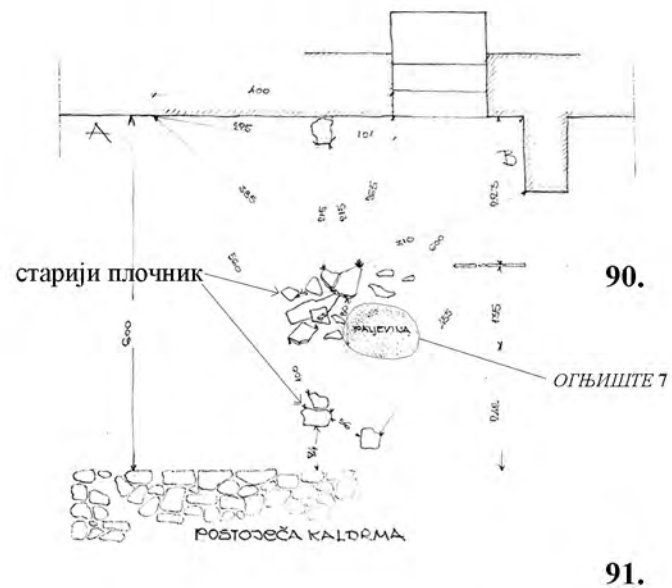
млађи плочник (калдрма)

89.

НАГОРЕЛА ЗЕМЉА

ниво степеника
нивелета млађе калдрме 30цм

Сл. 89 - 90. Основе сонде са остацима два нивоа плочника и огњиштем 7 пред улазом са степеништем (међу зидовима 15-17)

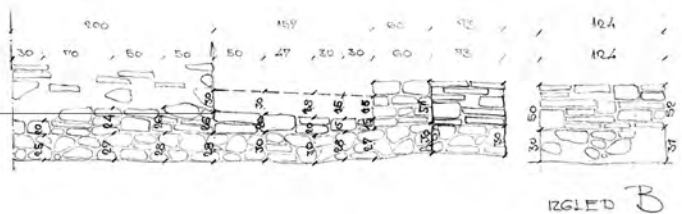
старији плочник

90.

ОГЊИШТЕ 7

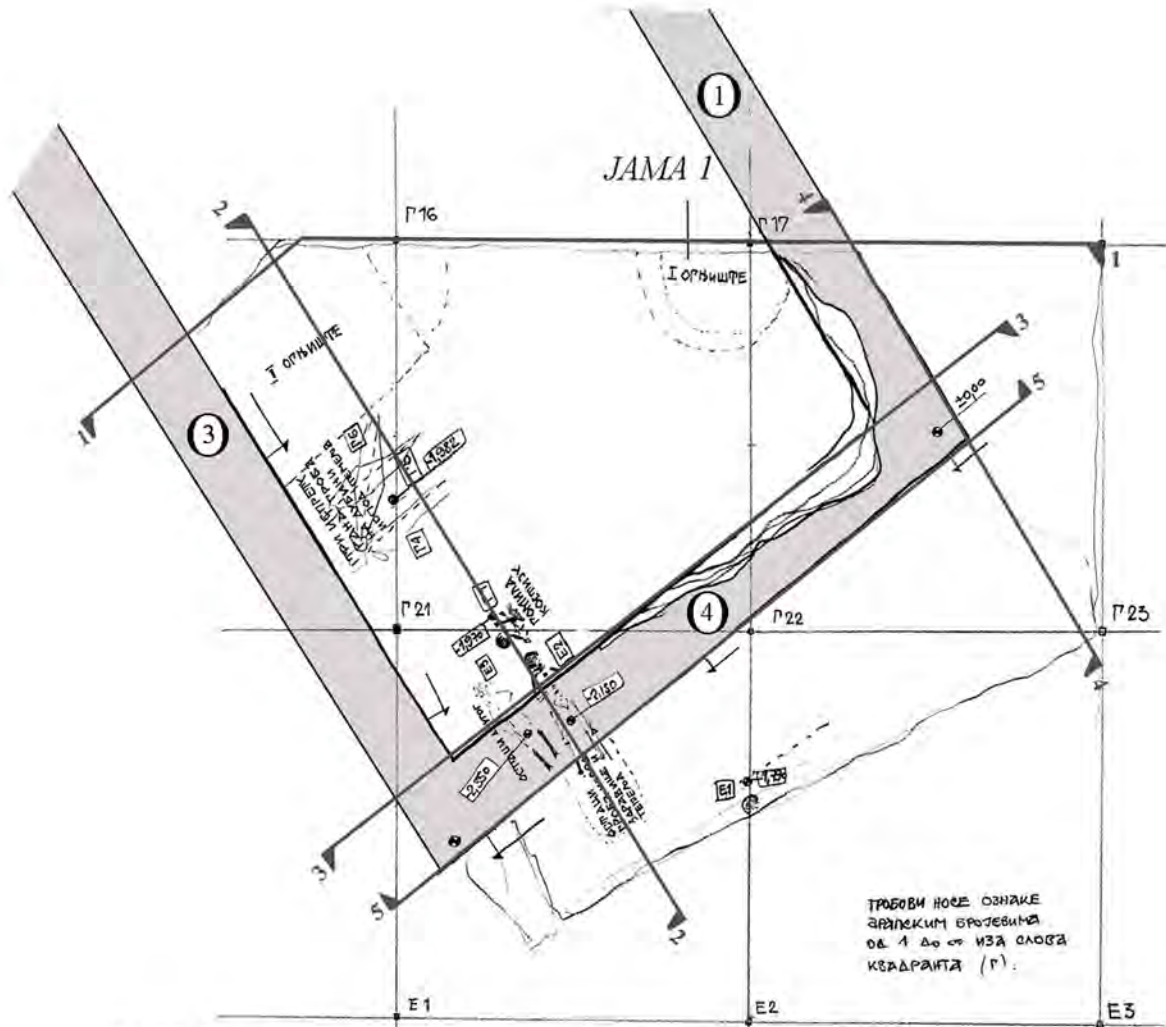
ПОСТОЈЕЋА КАЛДРМА

91.

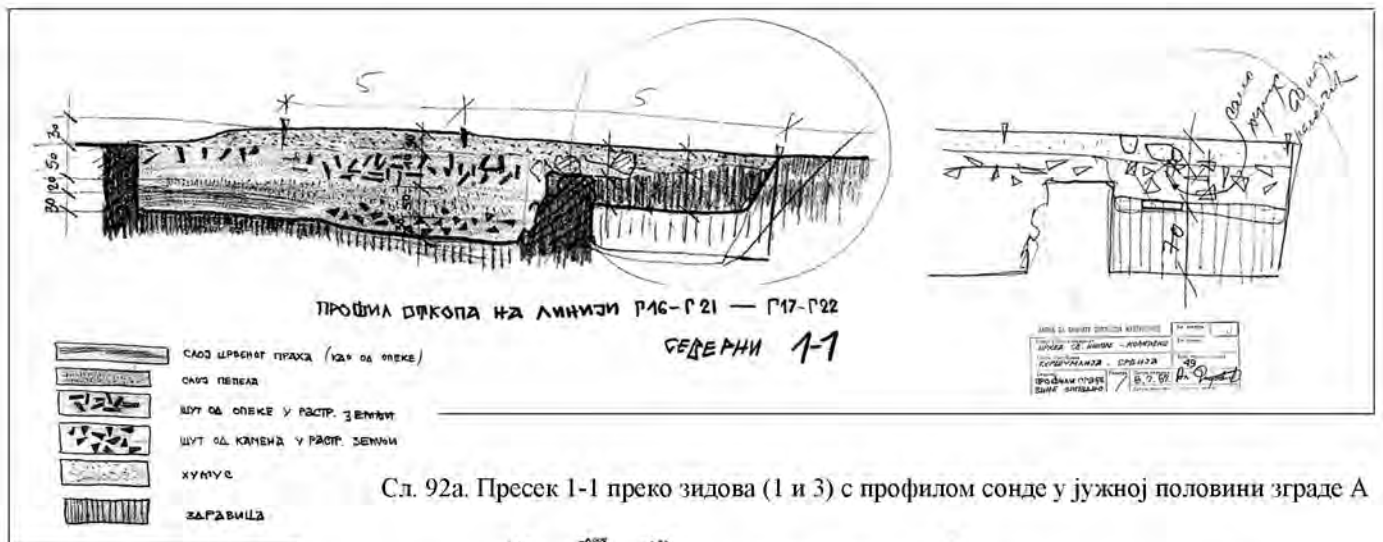

ИЗГЛЕД B

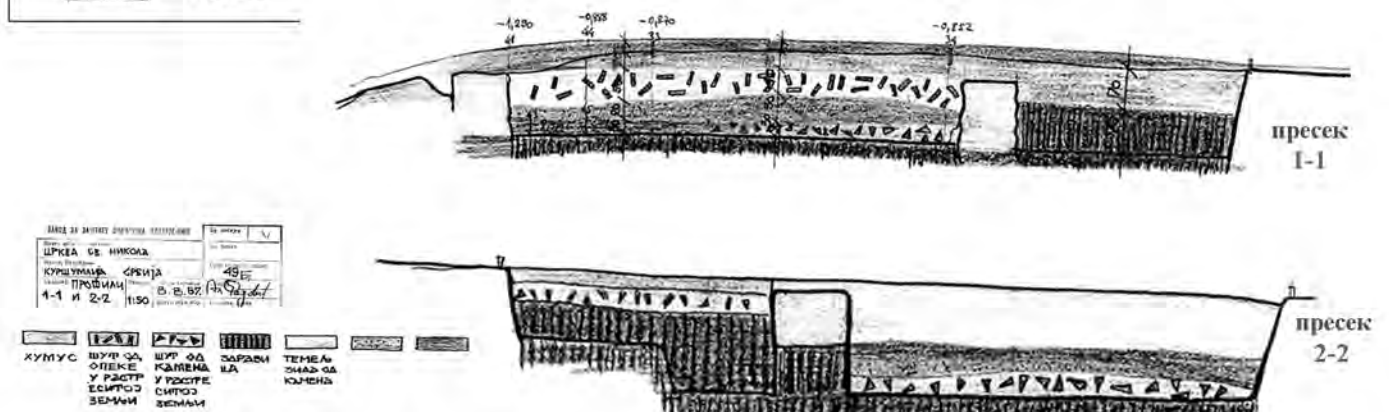
91. Спољна лица зидова 15-17 и ниво прага у односу на калдрму

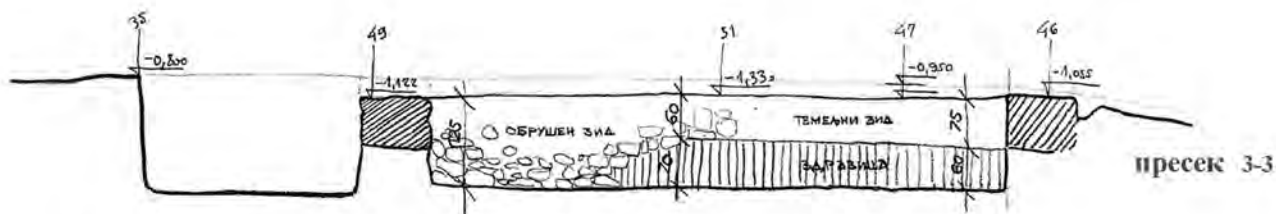
Сл. 92. Зграда (А) на западу, основа ископа у јужној половини са јамом 1 и огњиштем 1

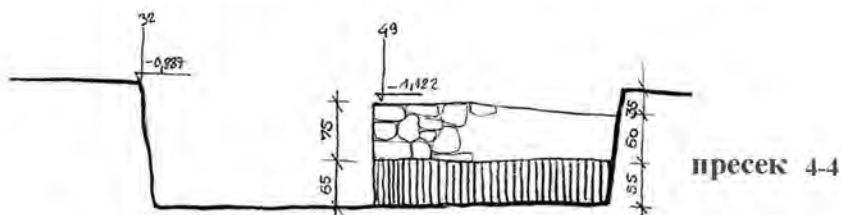
Сл. 92а. Пресек 1-1 преко зида (1 и 3) с профилем сонде у јужној половини зграде А

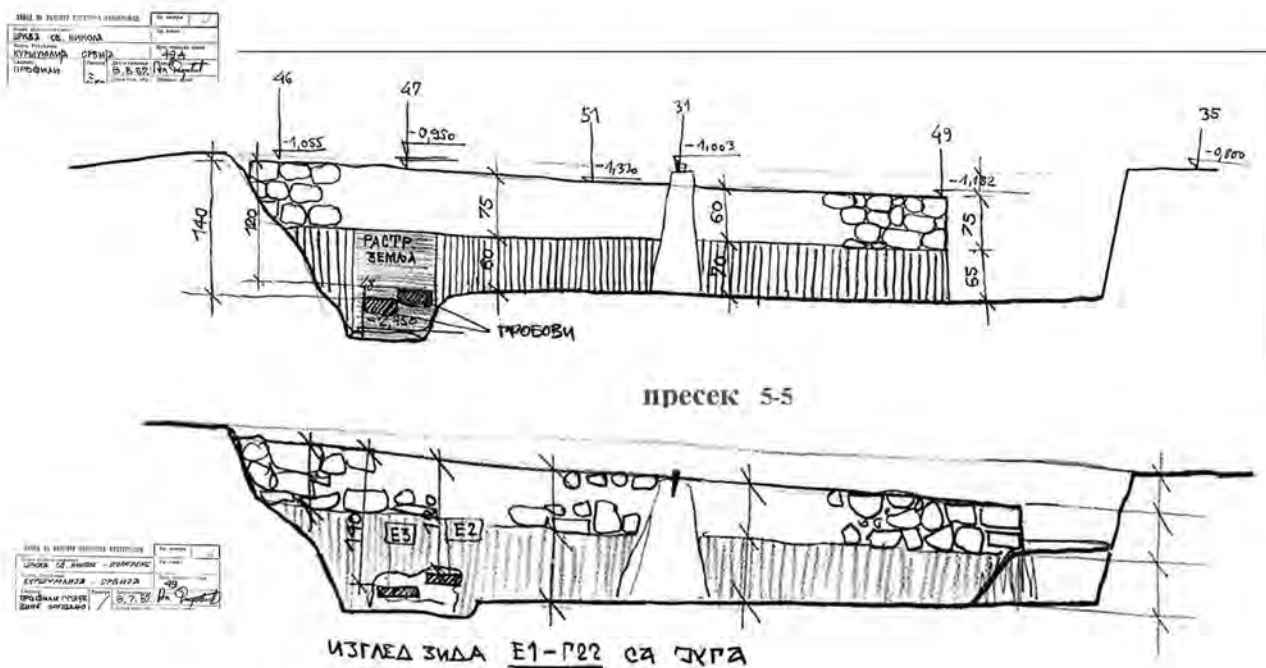
Сл. 92б. Пресек 1-1 преко зида (1 и 3) с профилем и пресек 2-2 преко зида (4) с профилем, сонда у јужној половини зграде А

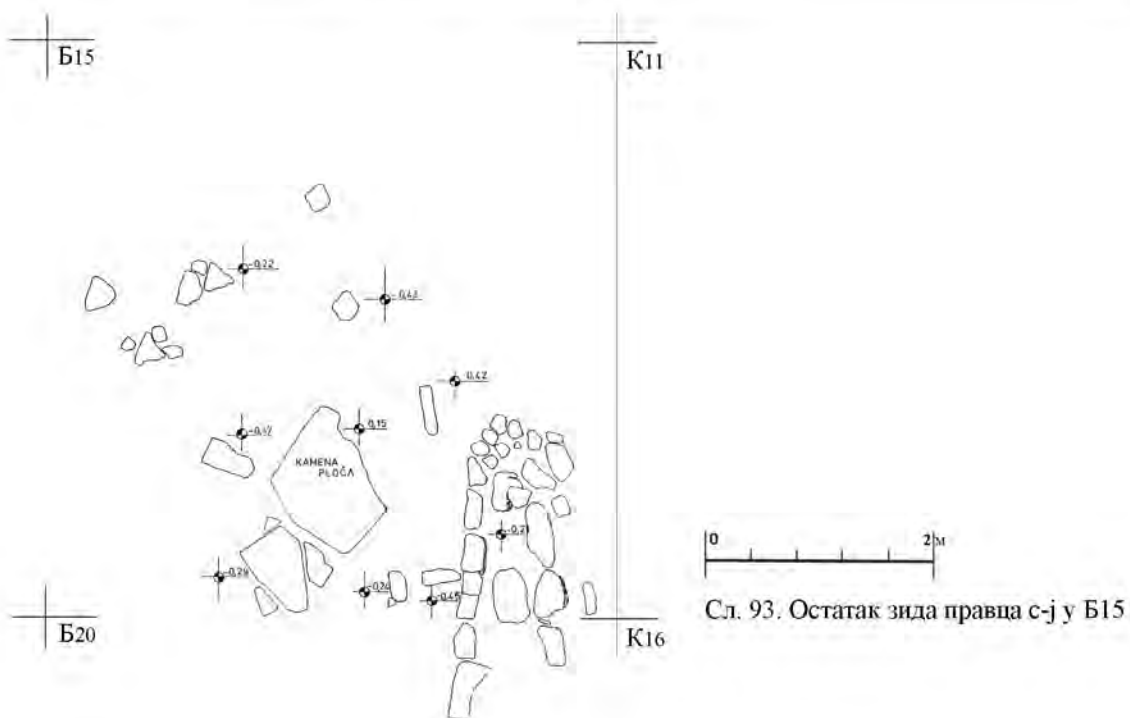
Сл. 92в. Унутрашње лице зида (4) са профилем 3-3, сонда у јужној половини зграде А

Сл. 92г. Пресек 4-4 са изгледом дела зида (1), сонда у јужној половини зграде А

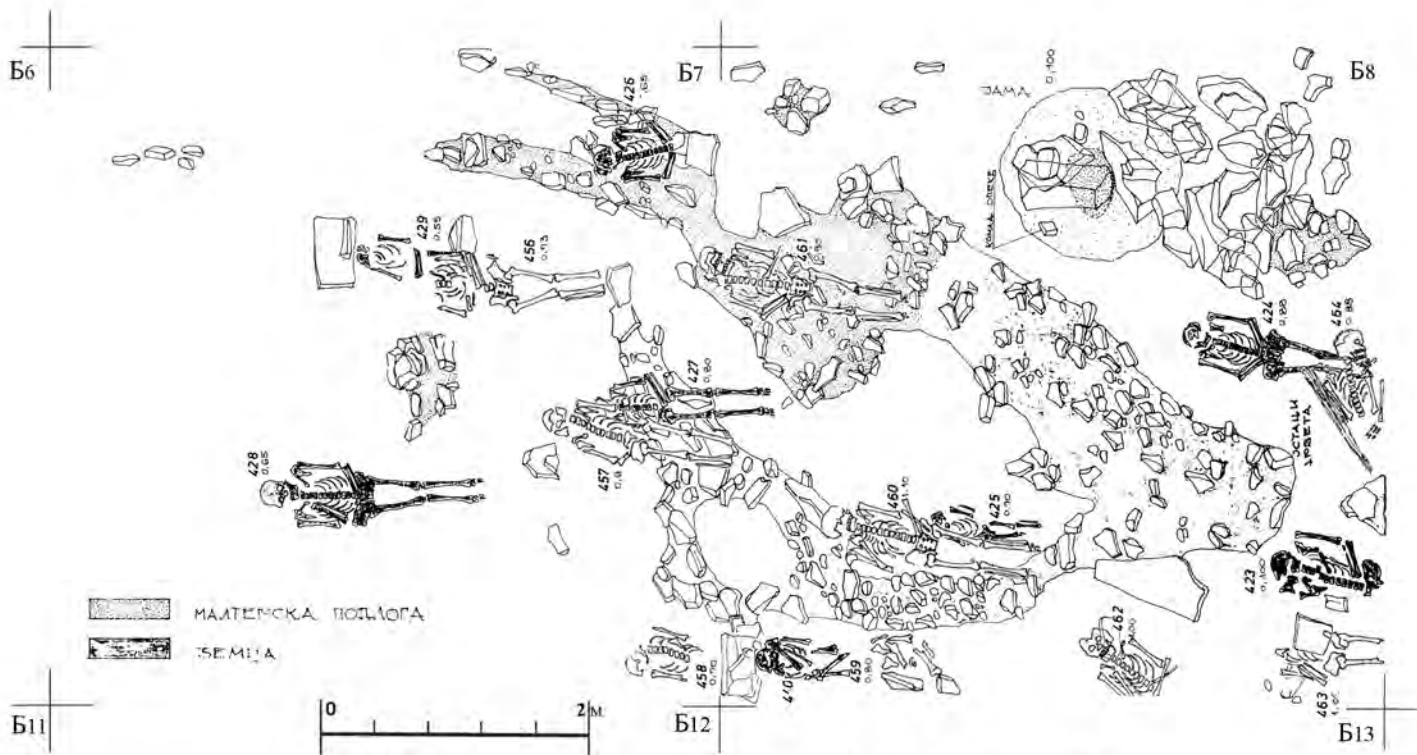

Сл. 92д. Спољно лице зида (4) са профилем 5-5, сонда у јужној половини зграде А

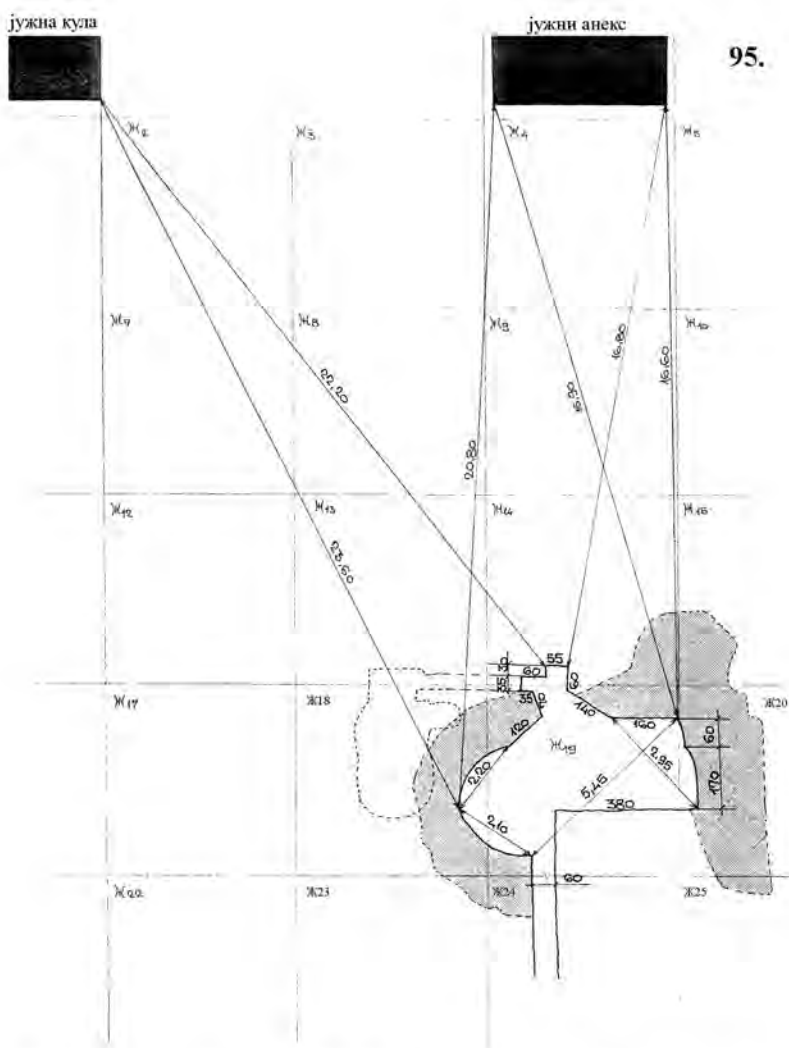
Сл. 93. Остатак зида правца с-ј у Б15

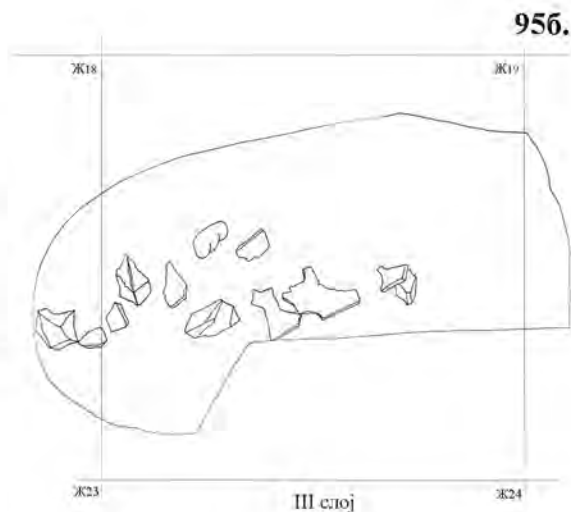
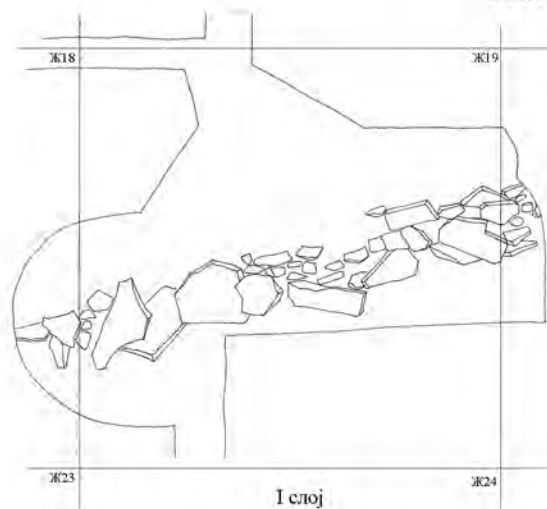

Сл. 94. Површина са малтером и каменом у Б7-8 са положајем гробова

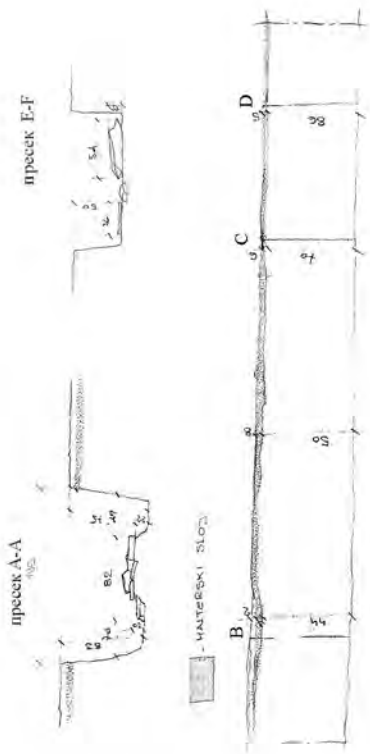
95а.

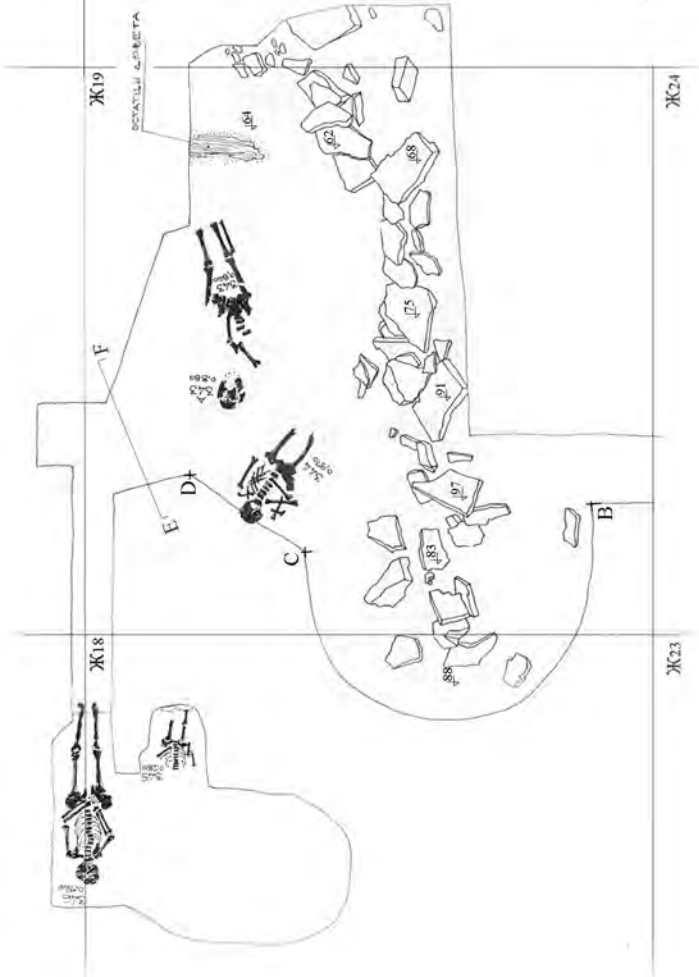
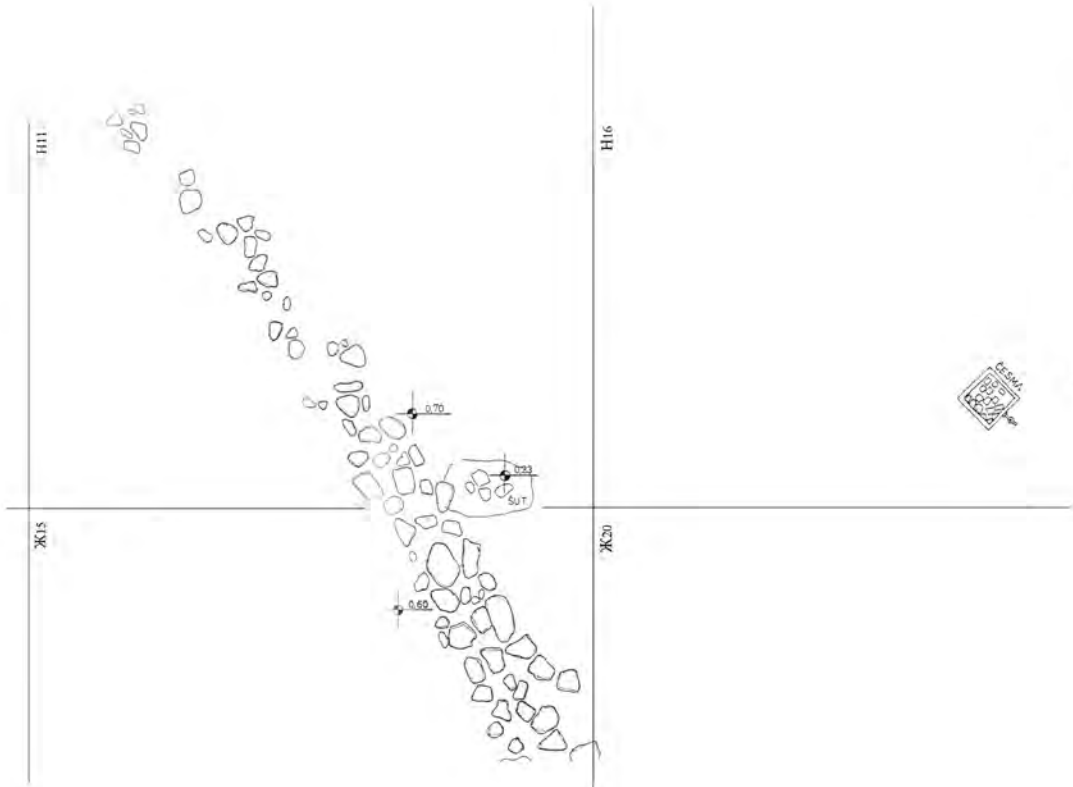
Сл. 95. Положај сонде у Ж19-20 са остацима малтерне површине и зидава објекта јужно од цркве

Сл. 95а-б. Остаци зидава објекта у Ж19-20, слој камена I и III

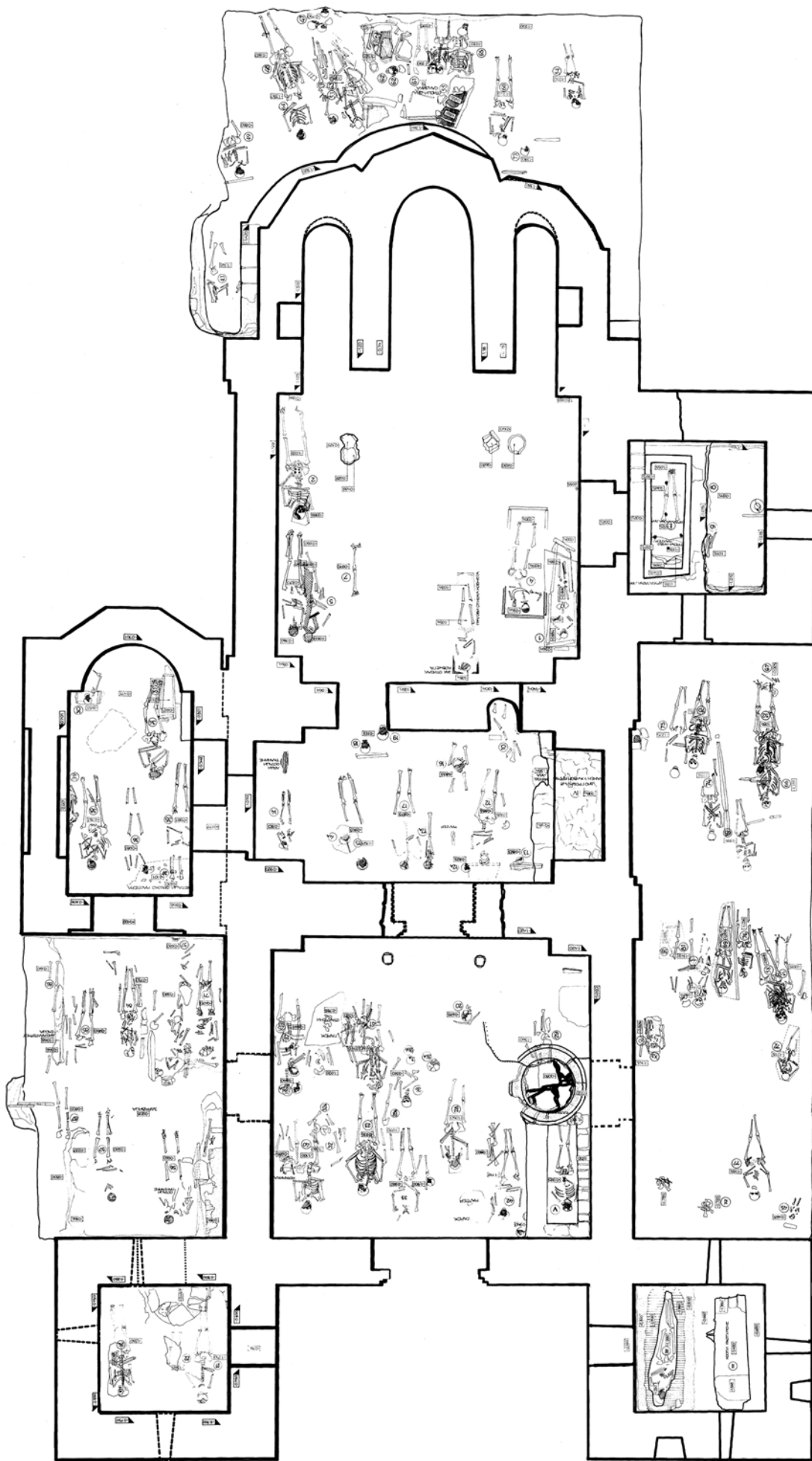
Сл. 95г. Профили сонде са пресецима преко зидова објекта

Сл. 95в. Остаци зидова обзића (Ж15-Н11) и објекта у Ж19-20, слој камена II

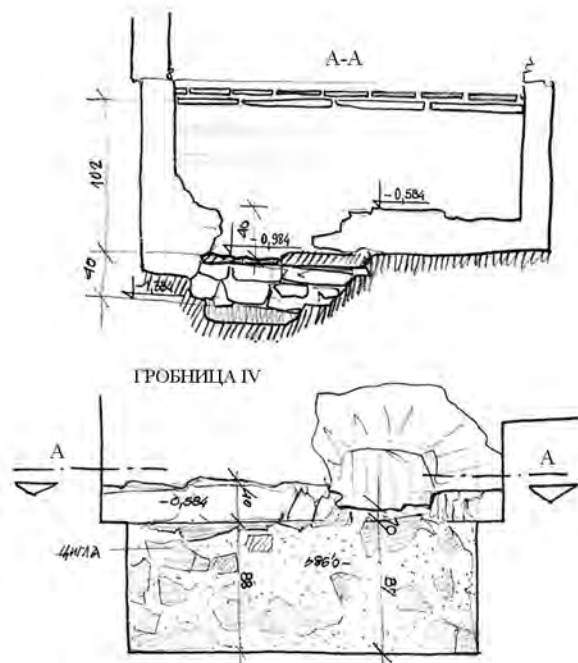

Сл. 96. Положај свих истражених гробова на комплексу цркве Св. Николе, са обележеним полом индивиду (реконструкција)

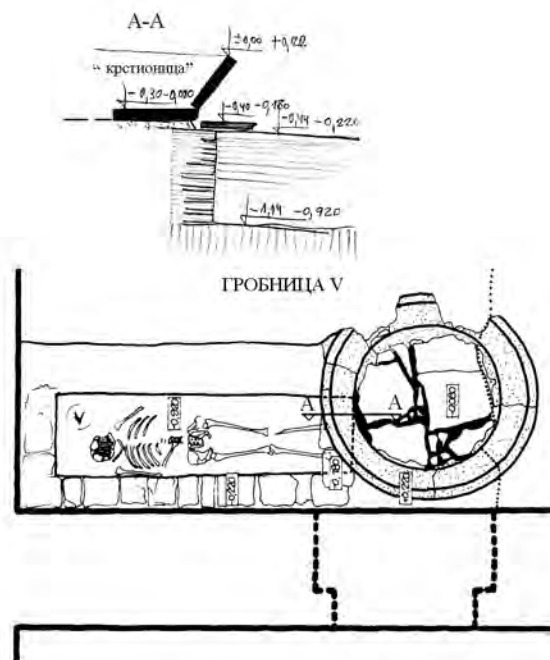

Сл. 97. Положај гробова у цркви (реконструкција)

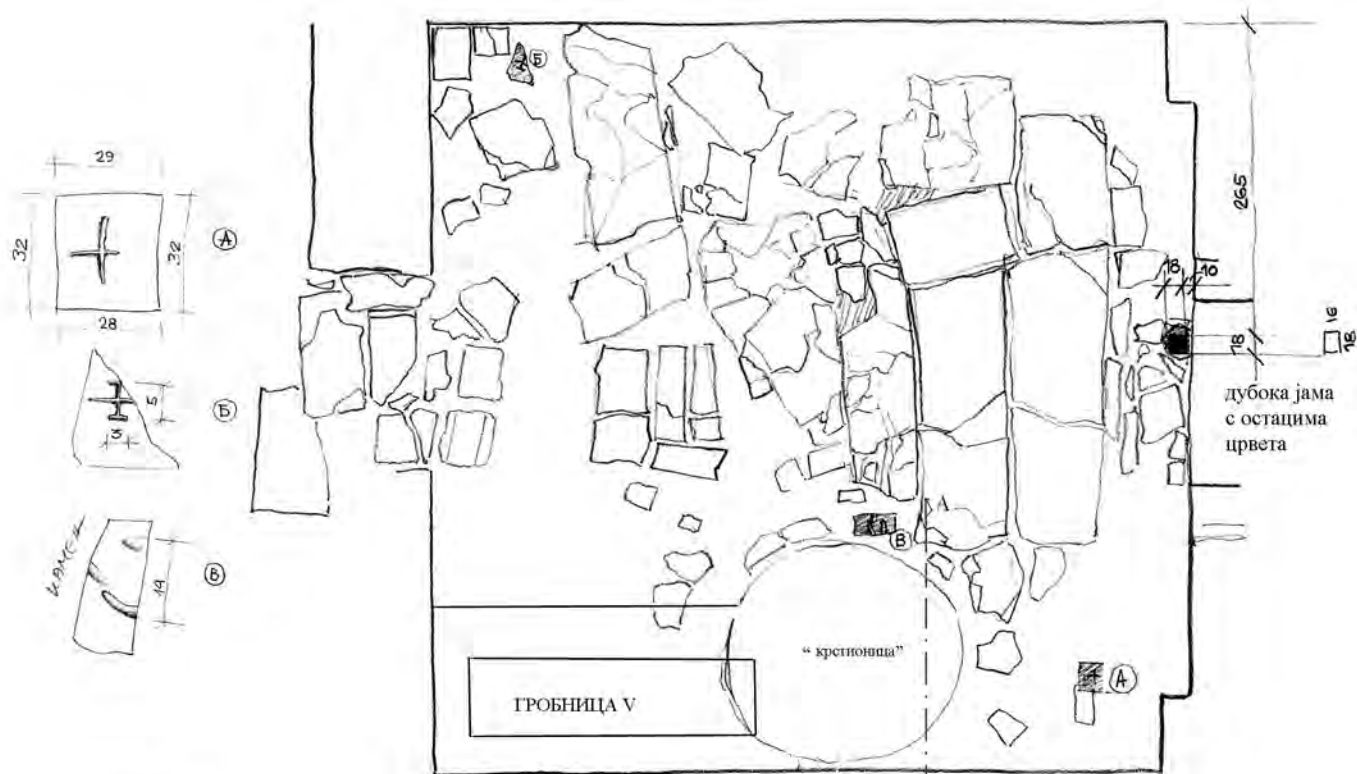
0 3 М

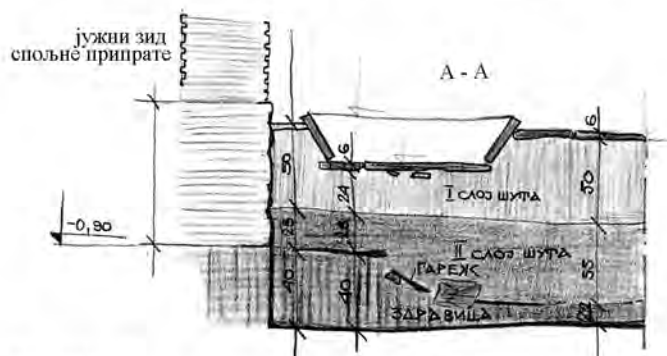
Сл. 98. Гробница IV у западном травеју, основа и пресек

Сл. 99. Гробница V у спољној припрати, основа и пресек

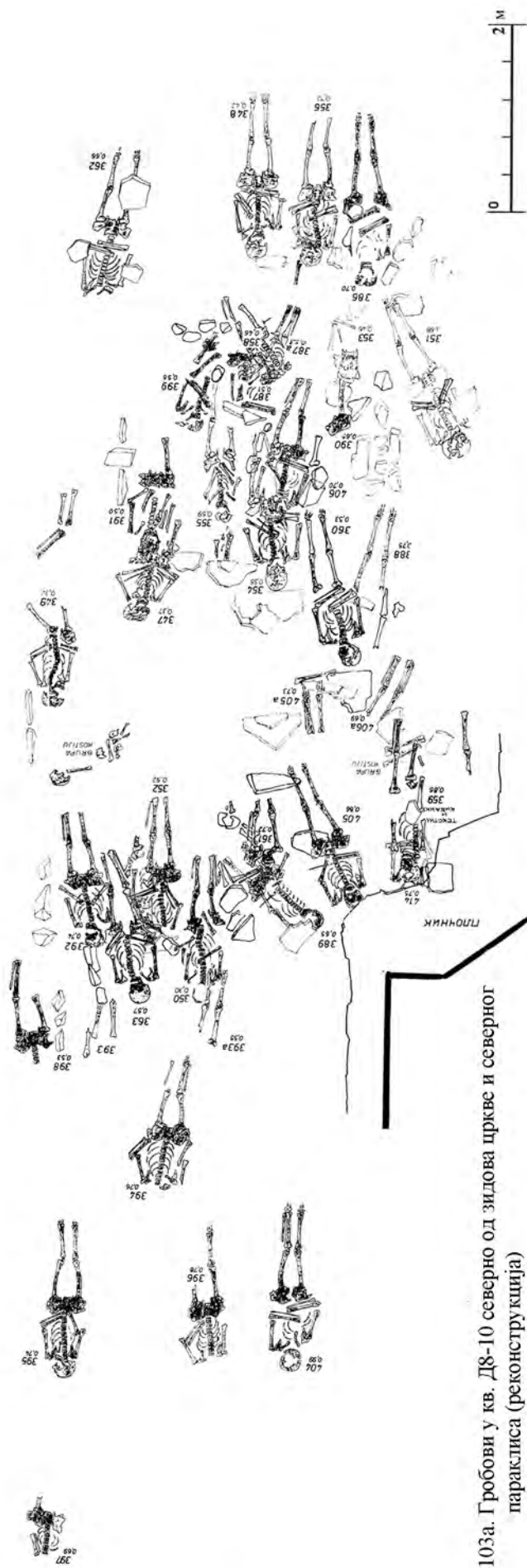

Сл. 100. Спољна припрага, камено поплочање и положај опека у поду

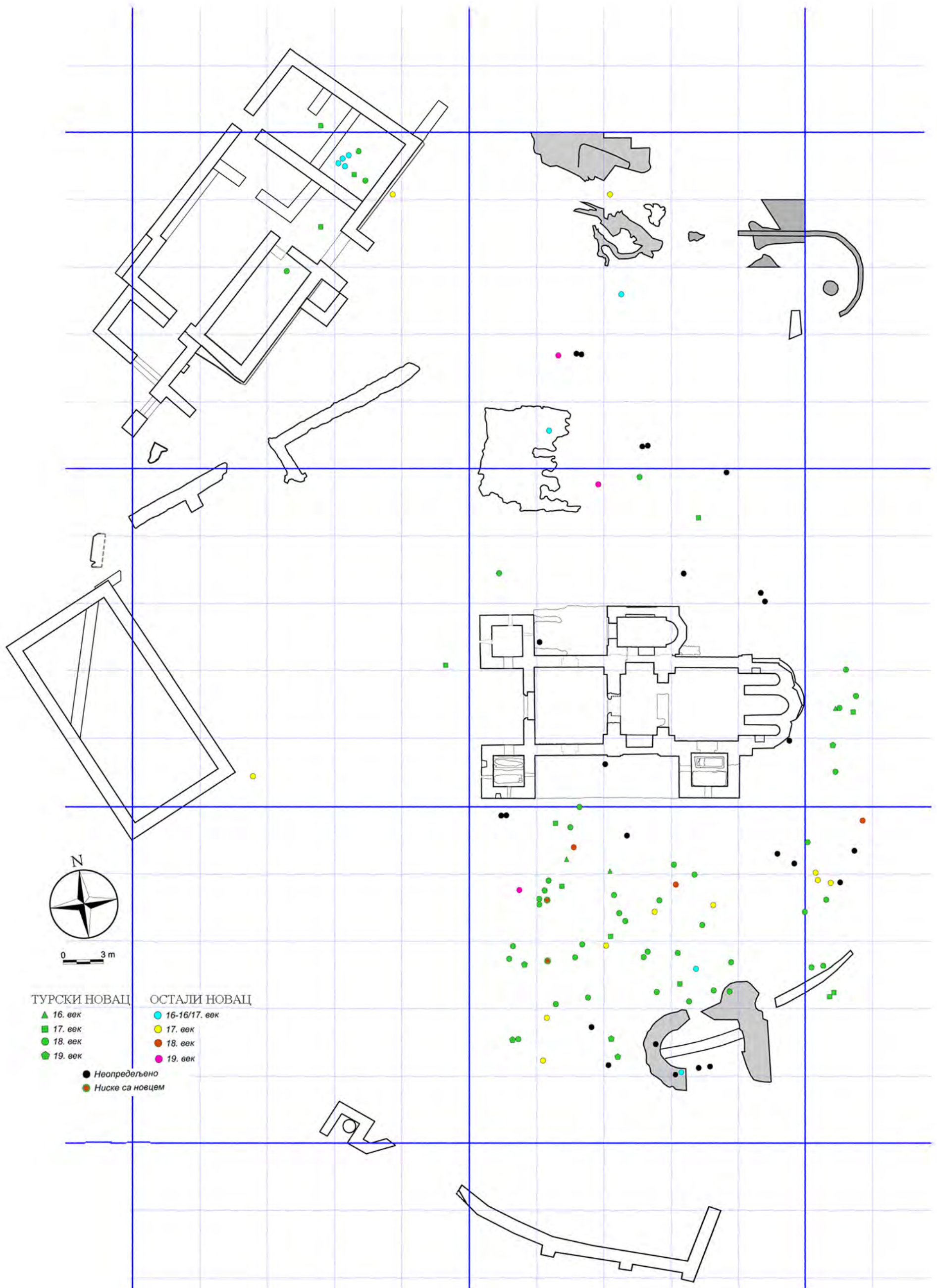
Сл. 100а. Спољна припрага, профил са пресеком кроз крстионицу

Сл. 103-103а. Грбови у кв. Д8-10 северно од зида цркве и северног параклиса (реконструкција)

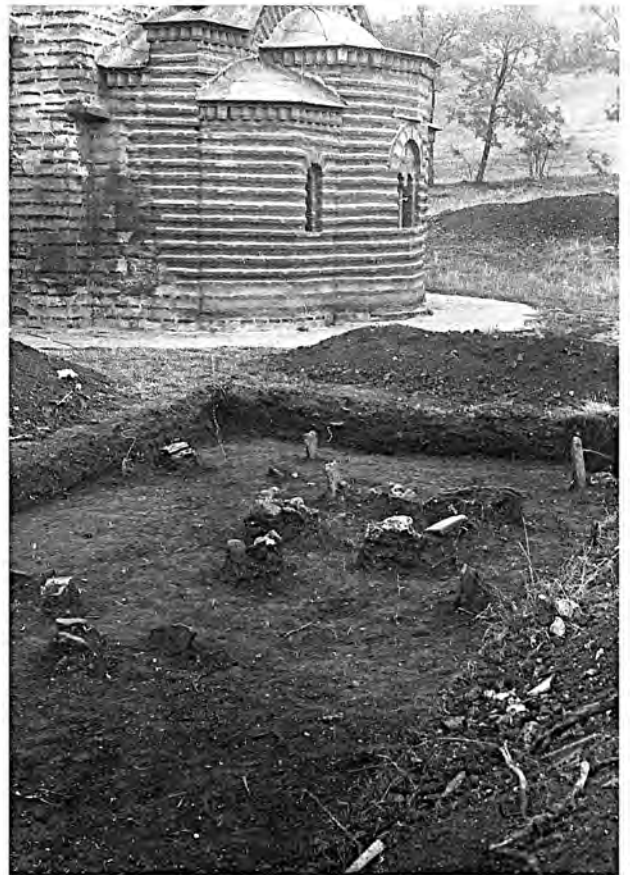

Сл. 104. Налази новца 16-19. века

Сл. 105. Откривање гробова у кв. Ж,
ископавања 1980. године

Сл. 105а. Грбови ј/и од цркве током
ископавања 1977. године

Сл. 105б. Грбови у кв. Е, ископавања 1980. године

а.

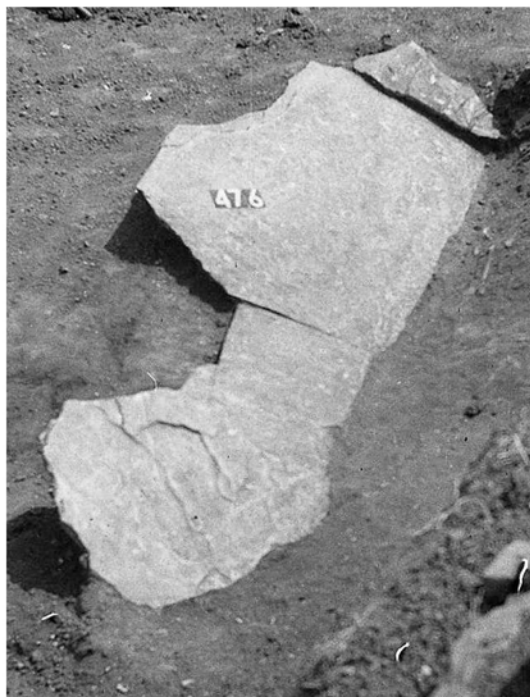
б.

в.

г.

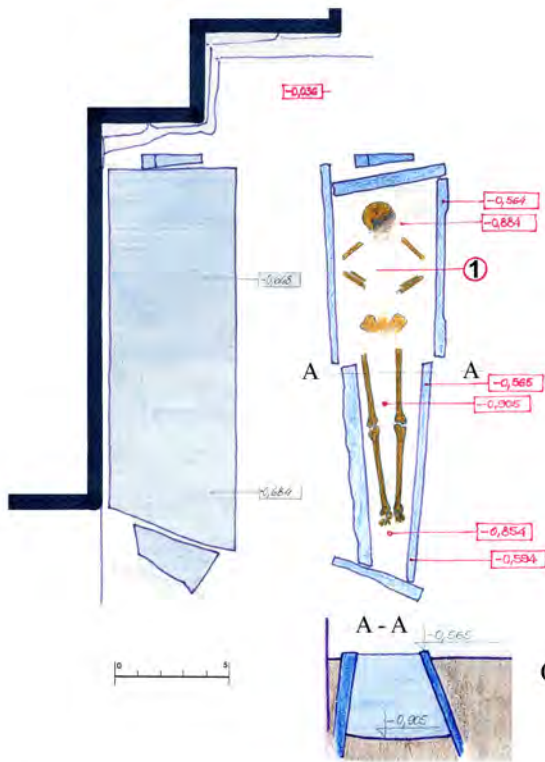

д.

е.

Сл. 106. Гробови 469, 464, 485, 443-444, 476 и 352

Сл. 107а. Гробна конструкција гроба 1 у наосу цркве

б.

в.

г.

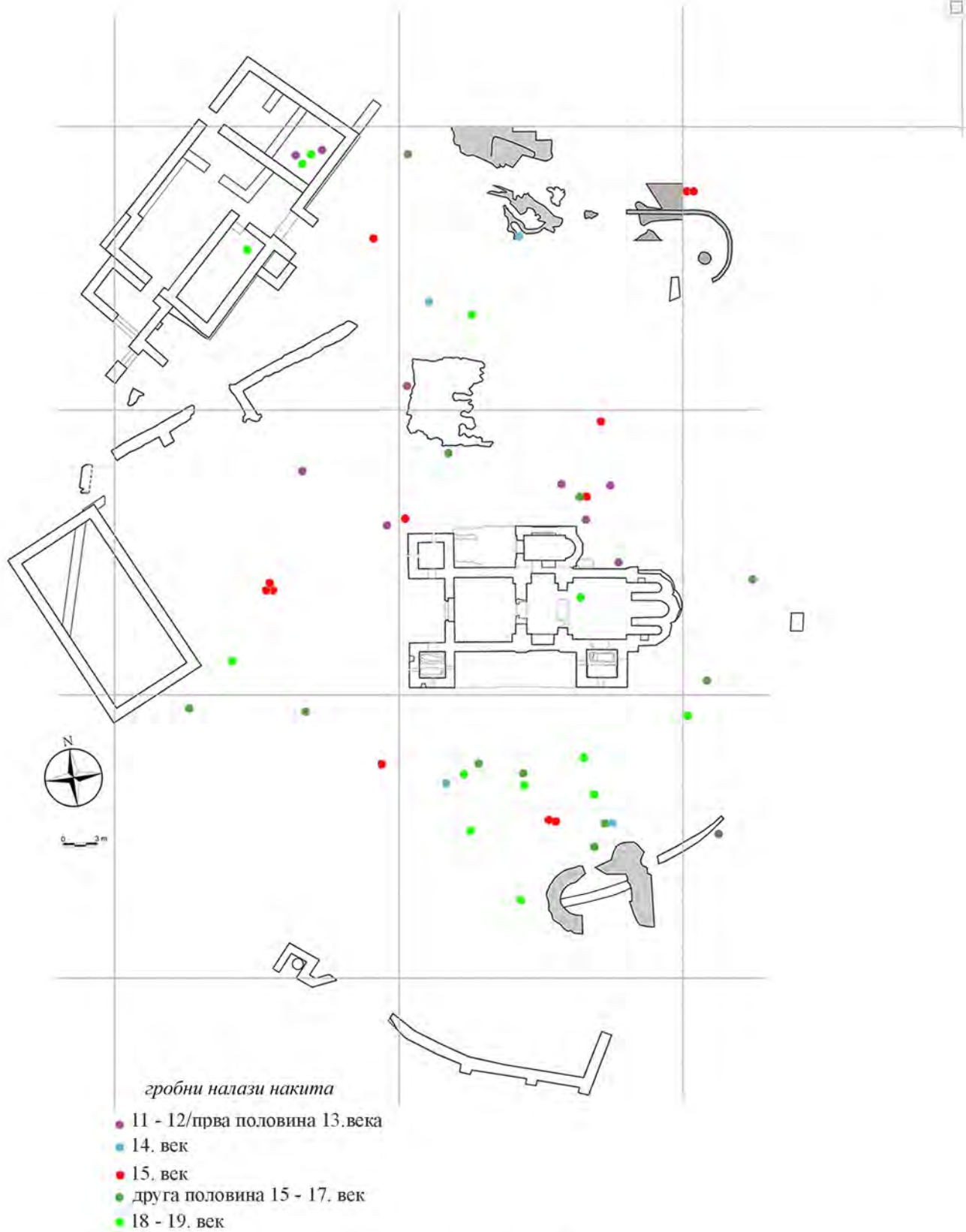
д.

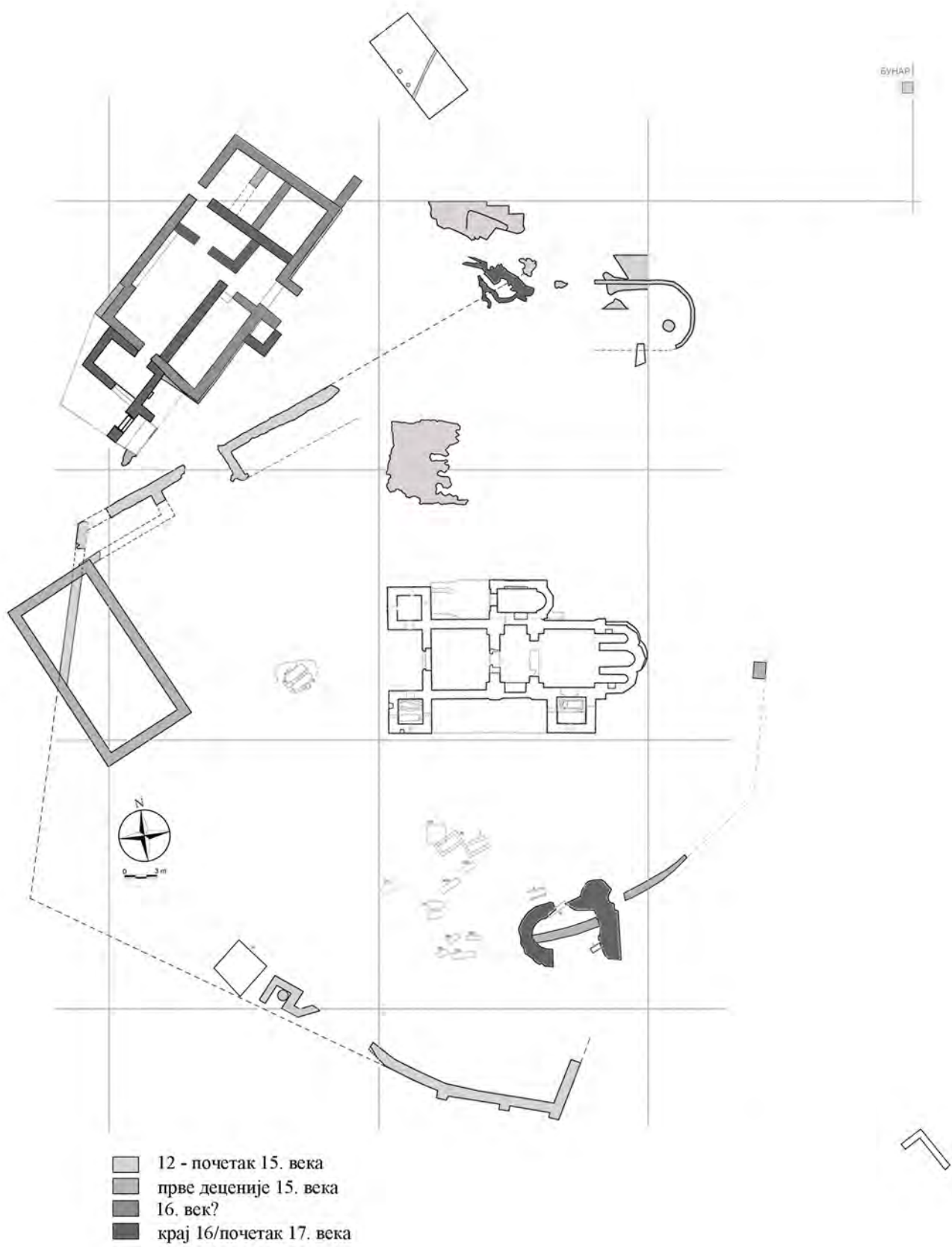
ђ.

Сл. 107б-д. Грбови 693, 684, 670 и 743;

107ђ). Средњовековне надгробне плоче

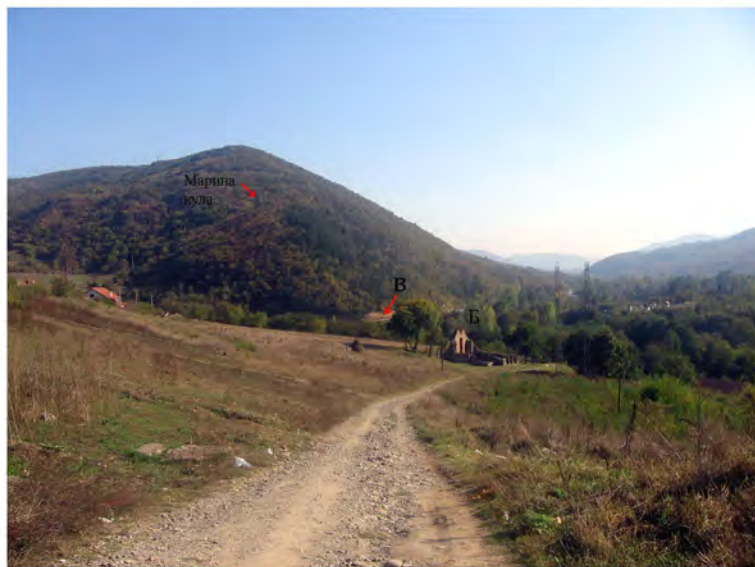
Сл. 108. Налази накита у гробовима

Сл. 109. Положај откривених грађевинских остатака објеката са фазама градње

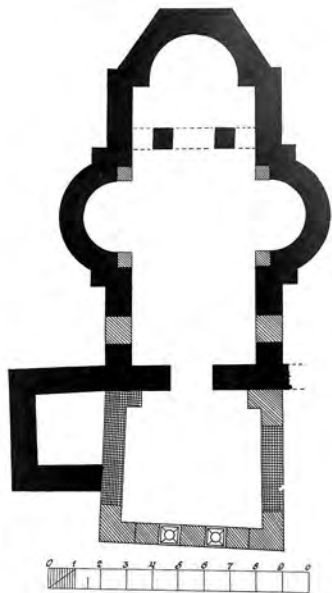
Сл. 110. Рушевине триконхоса, поглед са северозапада

Сл. 111. Рушевине триконхоса, поглед са прилазног пута

Сл. 112. Рушевине триконхоса и јужне зграде, поглед са југоистока

Санта Жудовина

Сл. 113. Основа цркве (према Анастасијевић Д. Н., *Извештај*, сл. 2)

Сл. 114. Поглед на рушевину цркве пре почетка ископавања 1921. године (са истока)

Сл. 115. Поглед са истока, на почетку ископавања 1921

Сл. 116. Ископ уз јужни зид цркве (ископавања 1921)

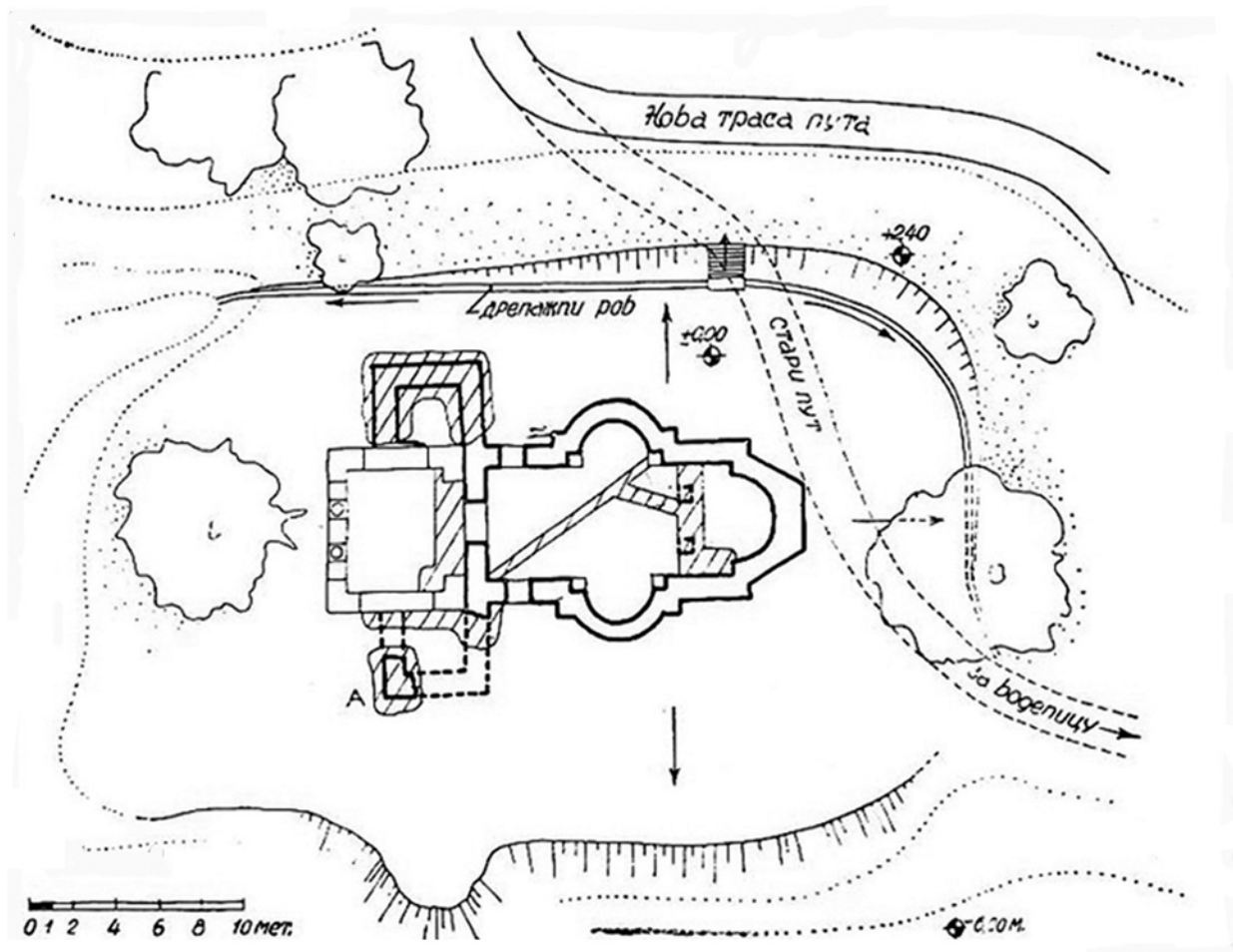
Сл. 117. Ископавања Д. Анастасијевића 1921. године, поглед са запада

Сл. 118. Поглед на ископ уз југозападни угао цркве, детаљ (ископавања 1921)

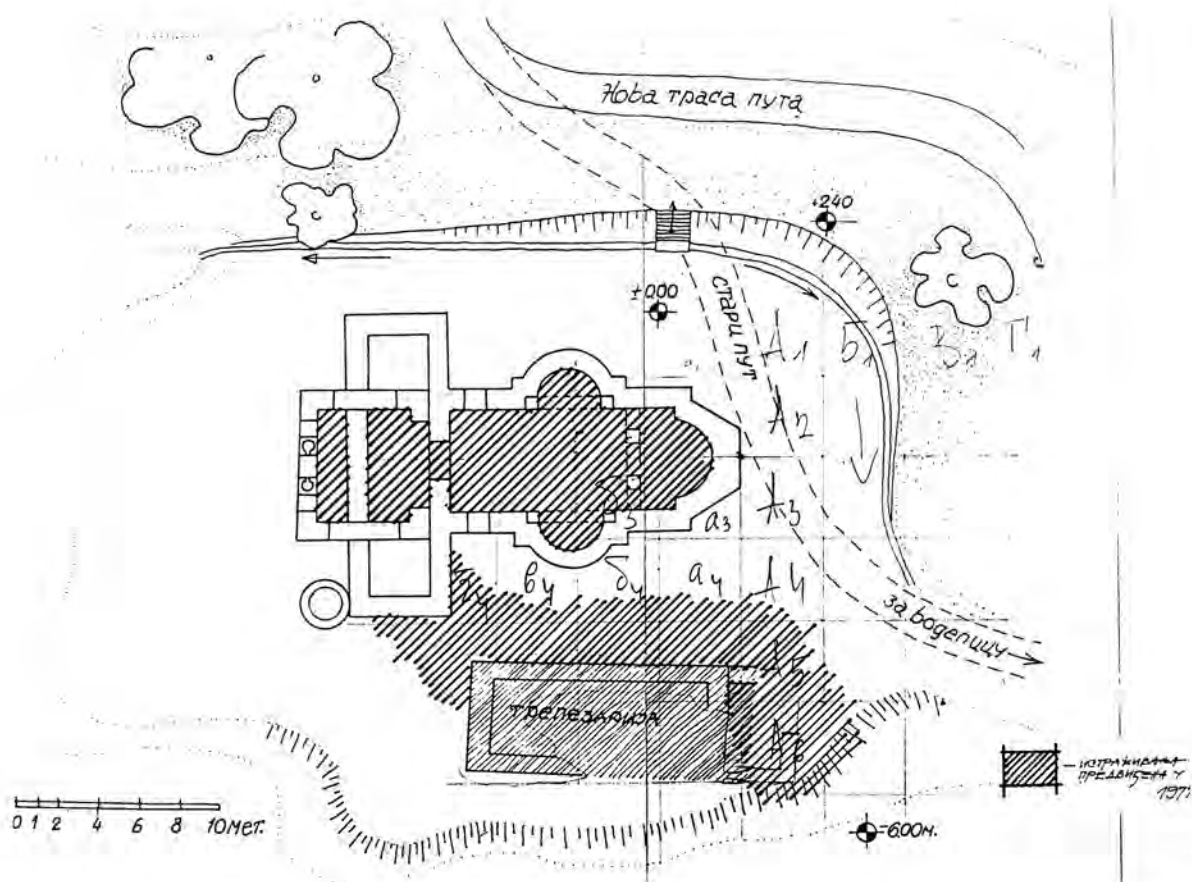

Сл. 119. Изглед локалитета пре почетка радова 1948. године

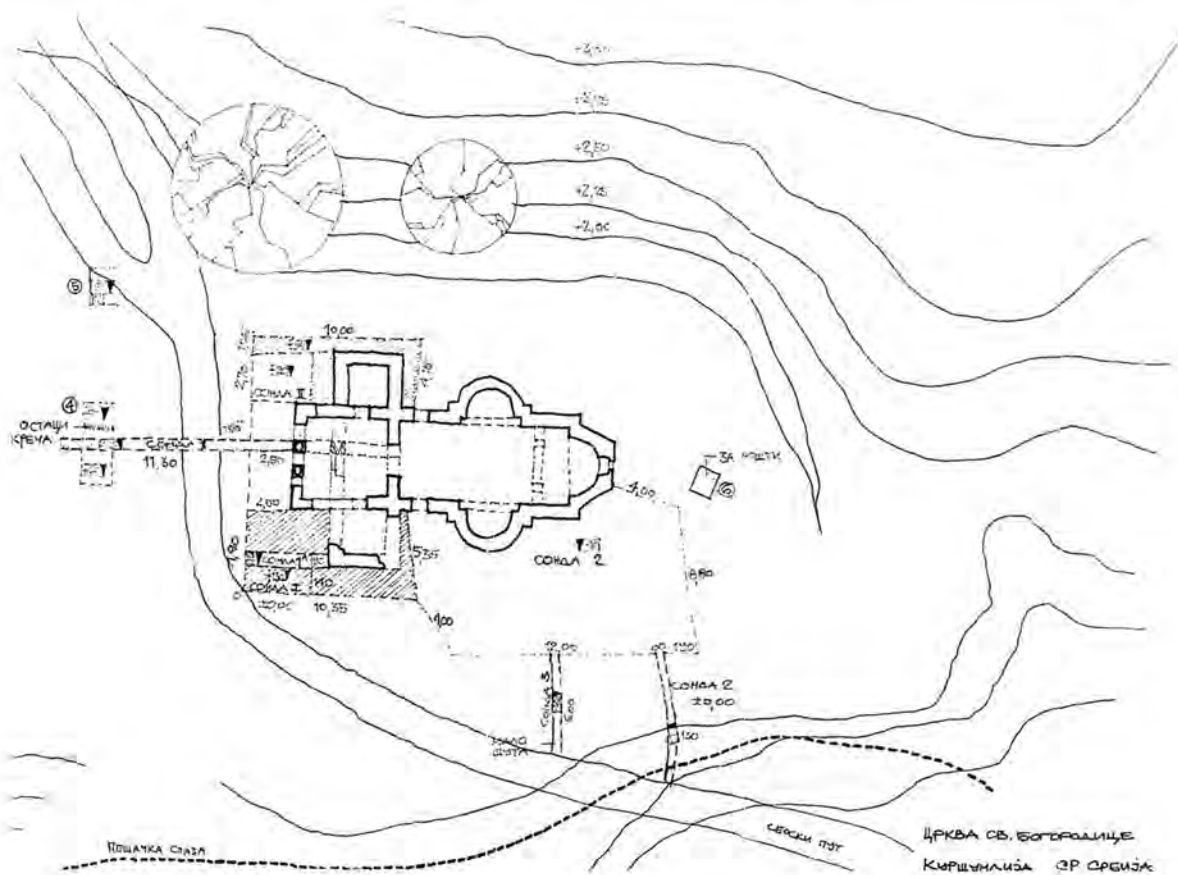

Сл. 120. Ситуациони план након земљаних радова изведених 1948. године
(према Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, сл. 8)

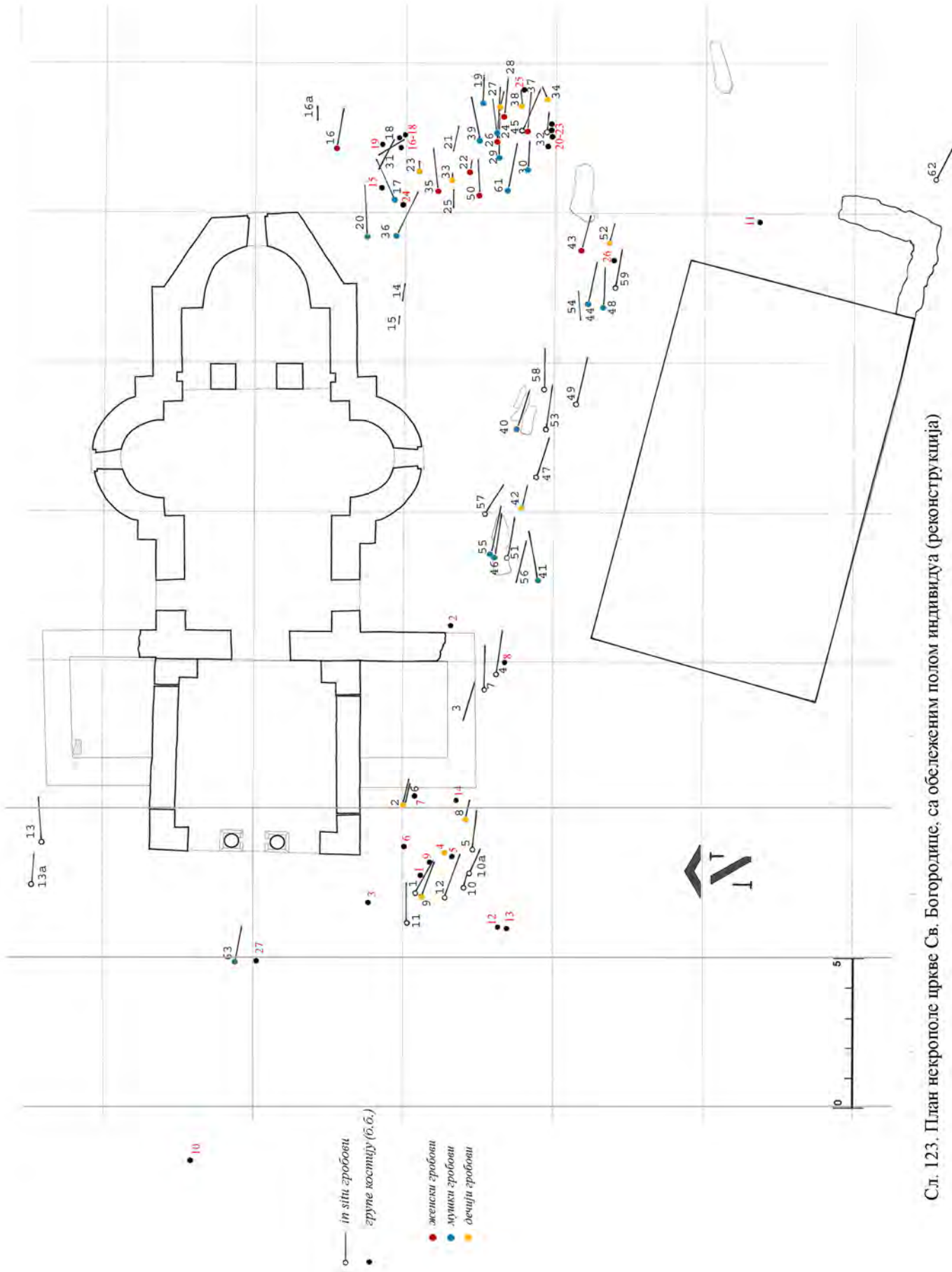

Сл. 121. Ситуациони план са обележеном површином за истраживања у 1977. години и ознакама квадрата мреже

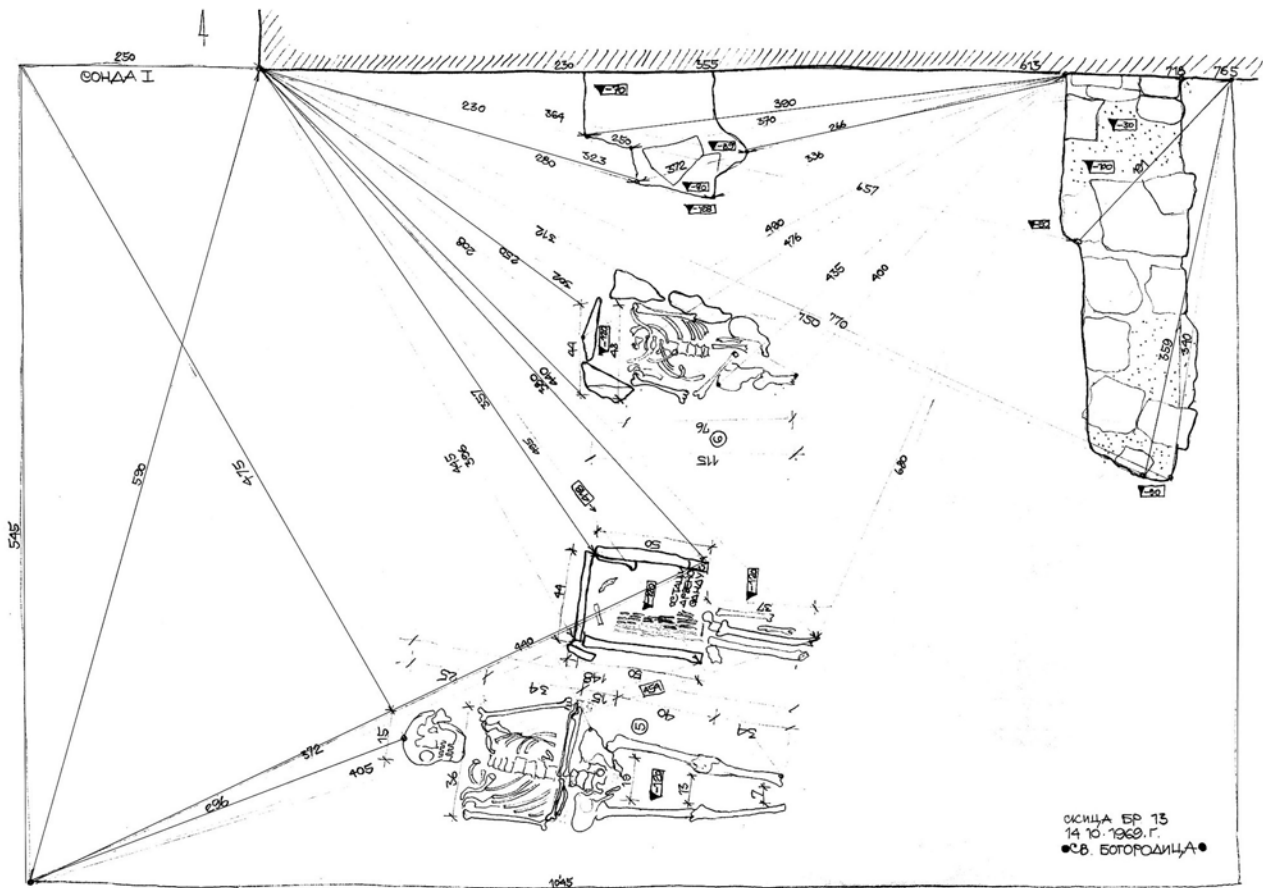

Сл. 122. Ситуациони план локалитета са положајем сонди у ископавањима 1969. године

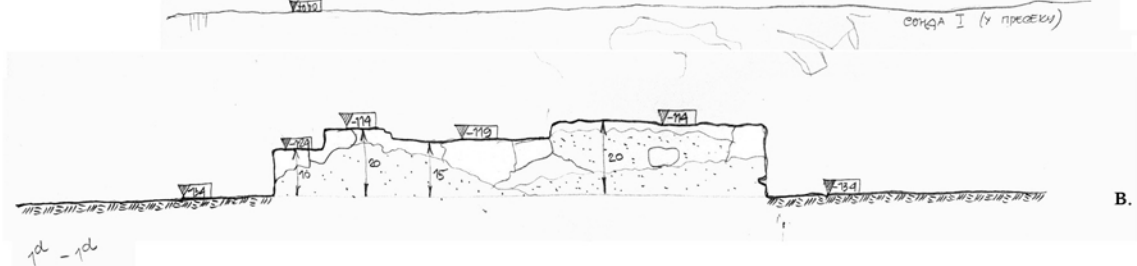
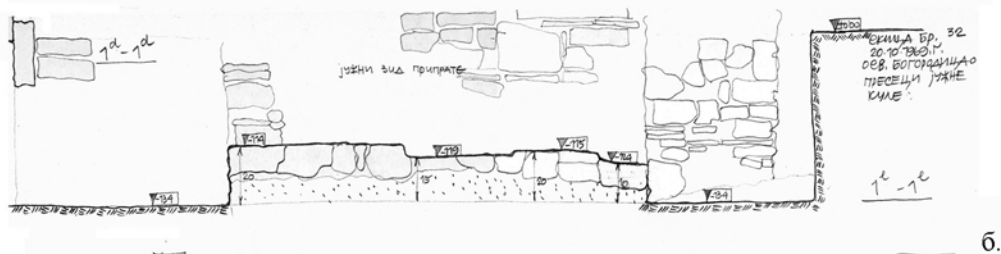
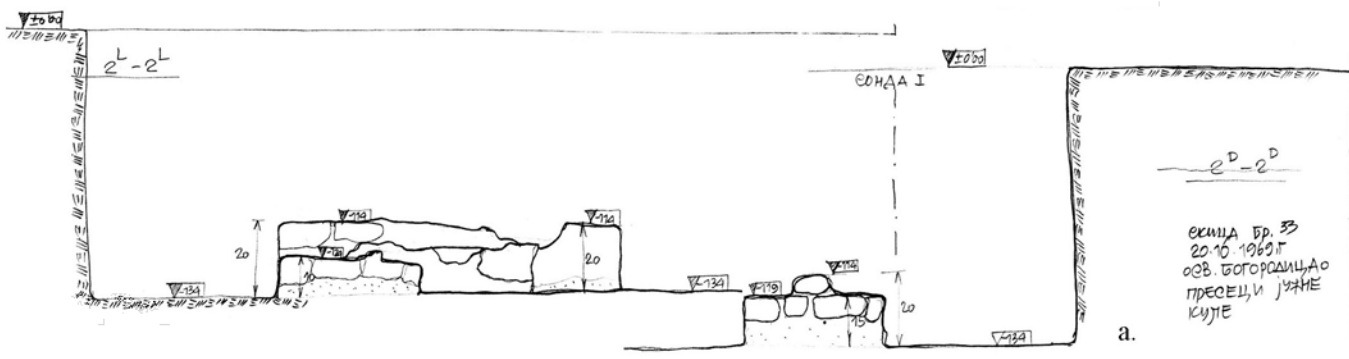

Сл. 123. План некрополе цркве Св. Богородице, са обележеним полом индивидуа (реконструкција)

Сл. 126. Положај гробова у сонди I

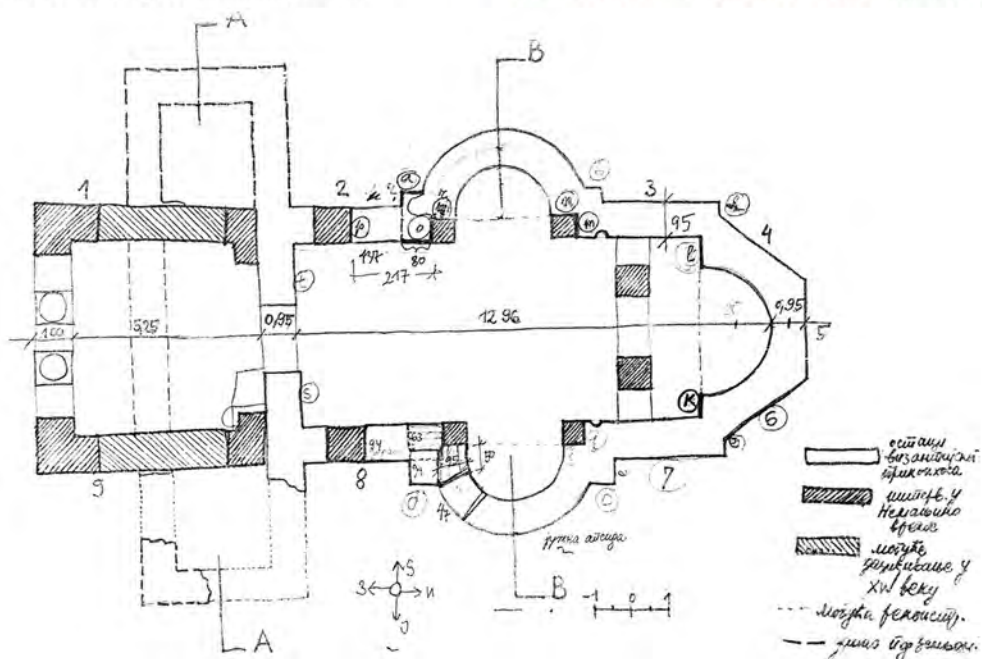
Сл. 127а - б. Пресеци кроз зид јужне куле

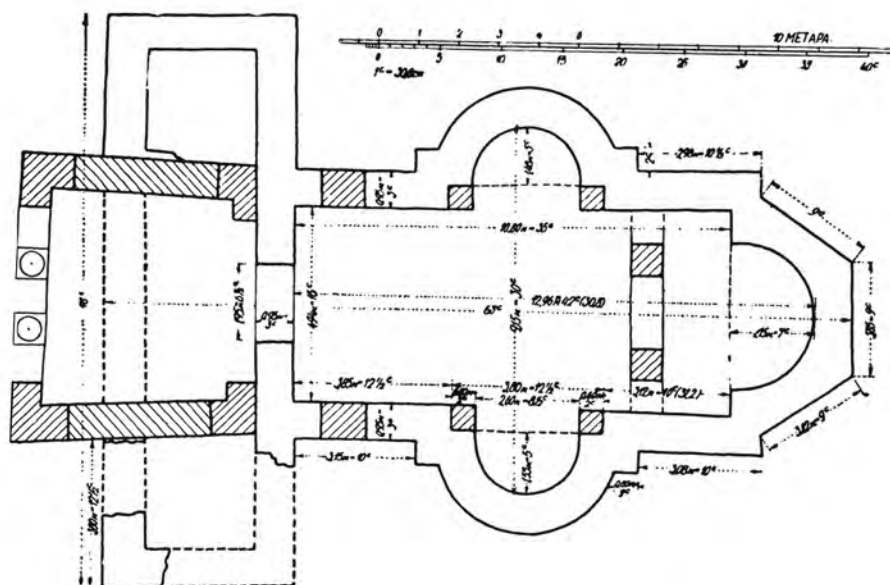
Сл. 128. Западно pročеље триконхоса са трибеленом пре последњих археолошких радова

Сл. 129. Западно pročеље, стање данас након конзервације

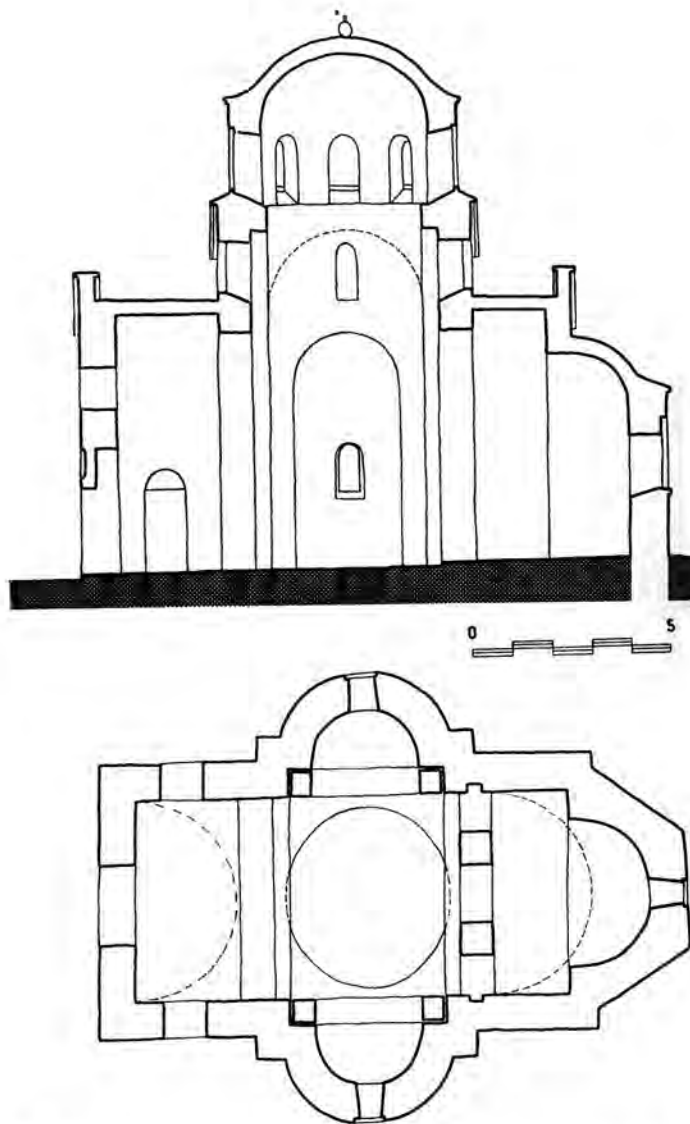

Сл. 130. Фазе цркве (1968)

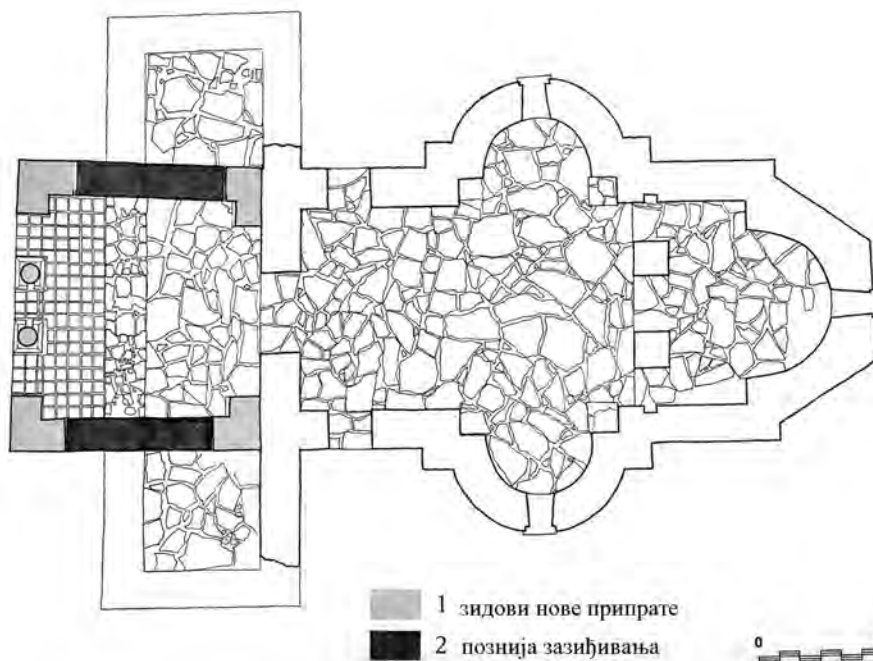

Сл. 131. Основа цркве са фазама

(према Бошковић Б., Вуловић Б., Царичин град-Куриумлија-Студеница, 175, сл. 4)

Сл. 132. Могућа основа и просторни склоп Богородичине цркве после Немањине обнове (према Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, сл. 4)

Сл. 133. Основа цркве са фазама (према Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура*, сл. 8)

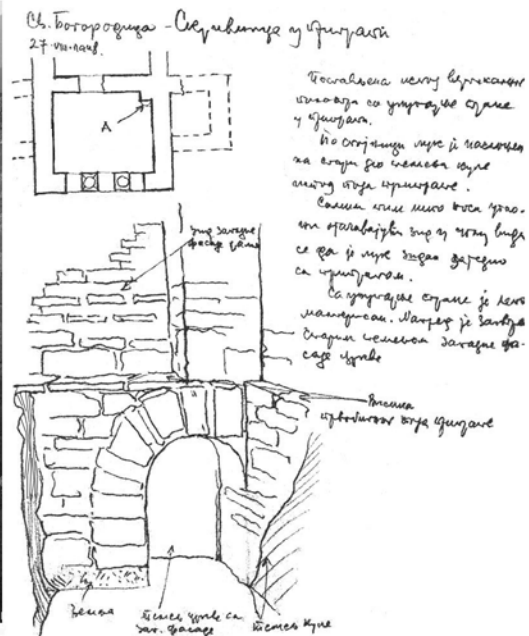

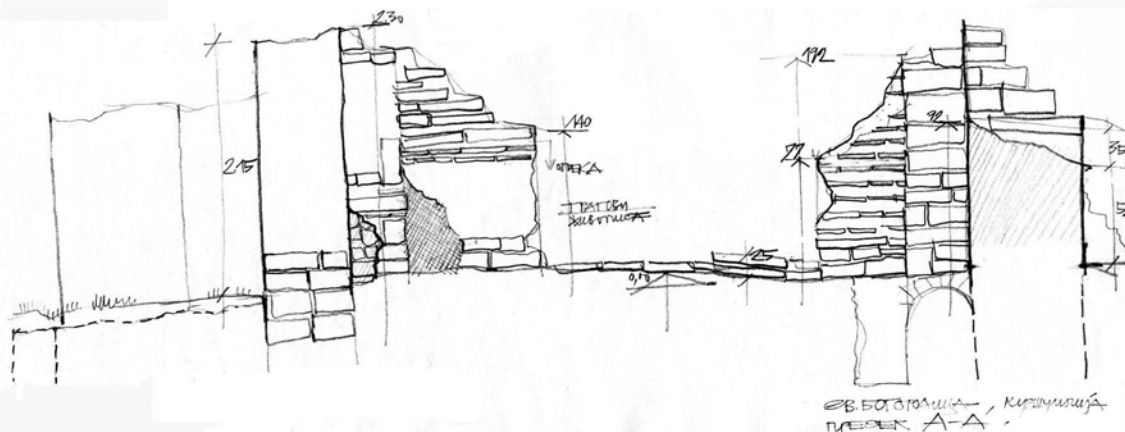

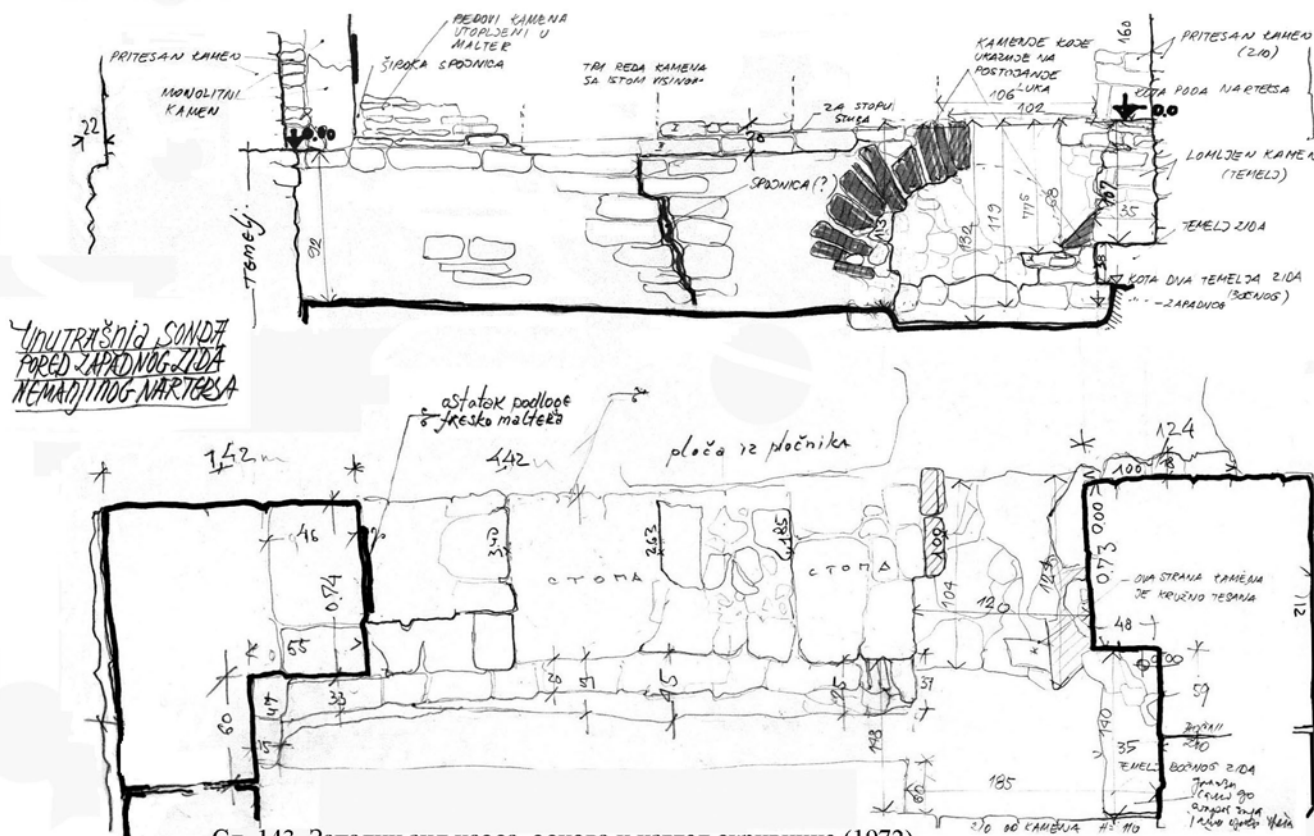
Сл. 140. Југоисточни угао приправе (1921)

Сл. 141. Скривница у припрати (1948)

Сл. 142. Пресек преко западног зида наоса и скривнице (1968)

Сл. 143. Западни зид наоса, основа и изглед скривнице (1972)

144.

145.

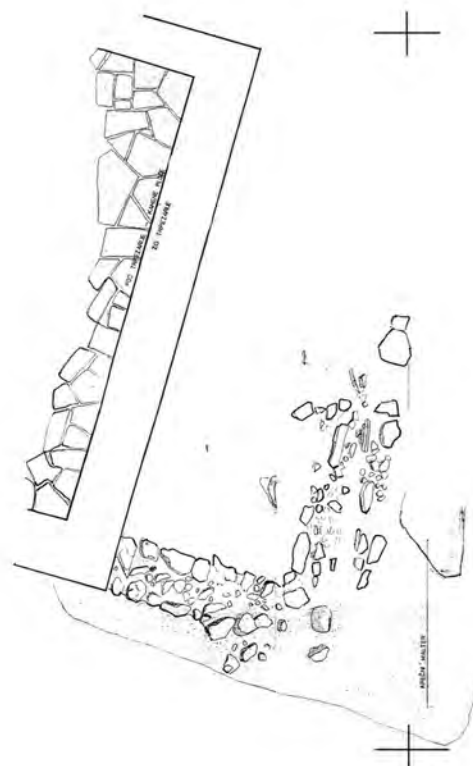
146.

Сл. 144 - 146. Јужна грађевина, погледи са југоистока и истока и унутрашње лице северног зида данас, након конзервације

Сл. 149 - 150. Просторија призидана уз источни зид јужне грађевине, погледи са с/и и севера

Сл. 151. Зидови објекта призиданог уз јужну грађевину, основа

0 1m

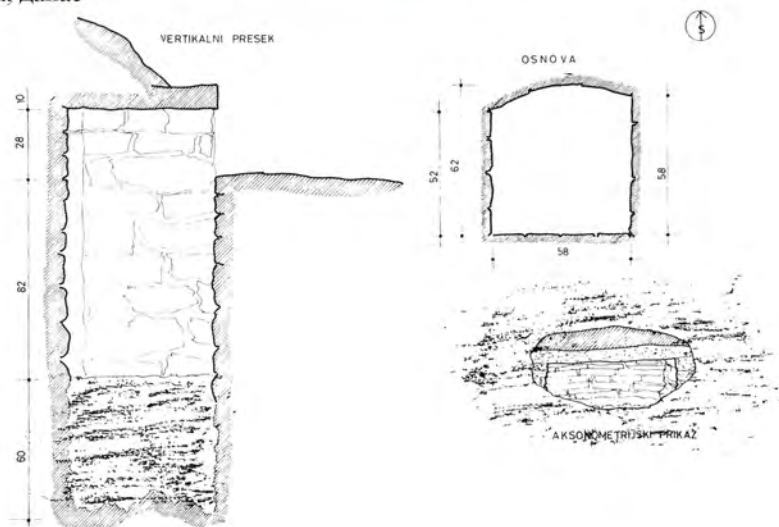
црква Б

152.

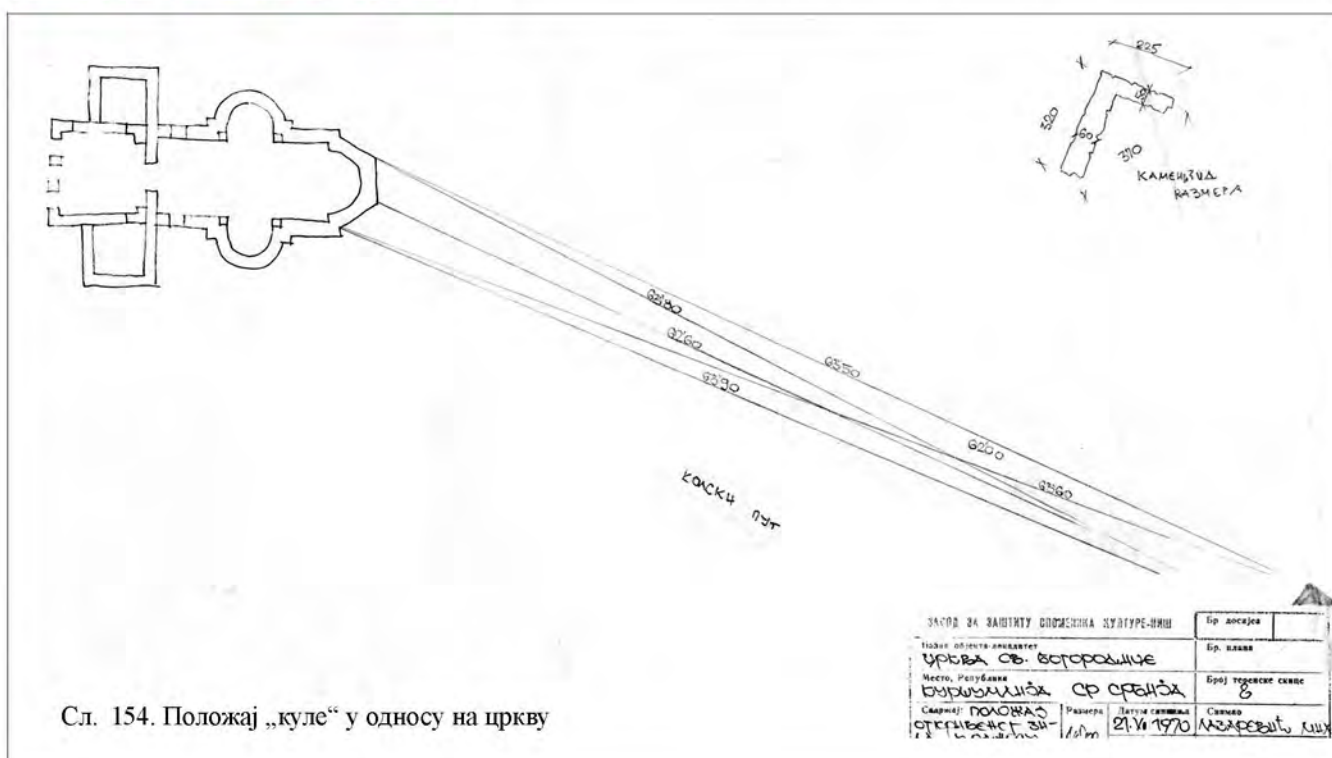
Сл. 152 - 152а. Положај и изглед отвора бунара, данас

152а.

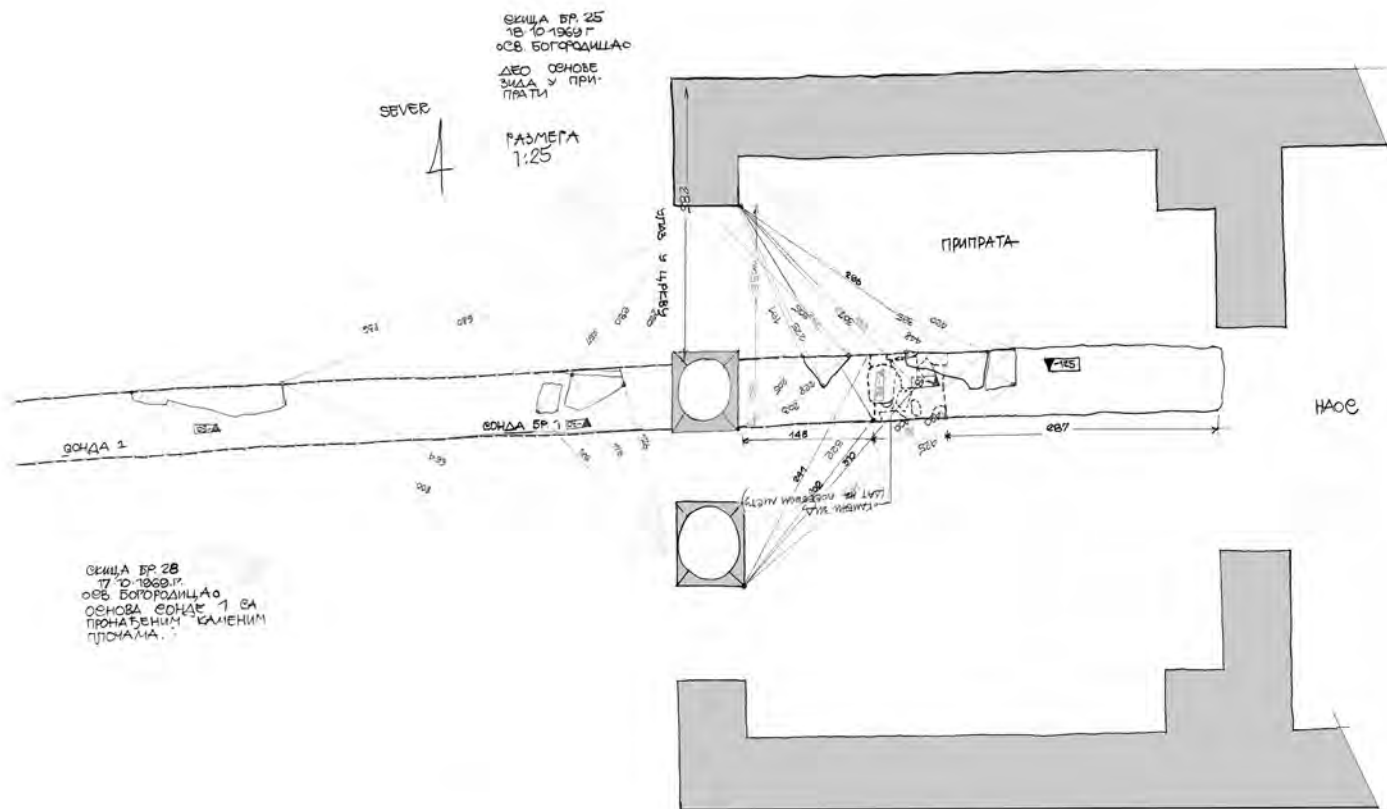
Сл. 153. Бунар, основа и пресек

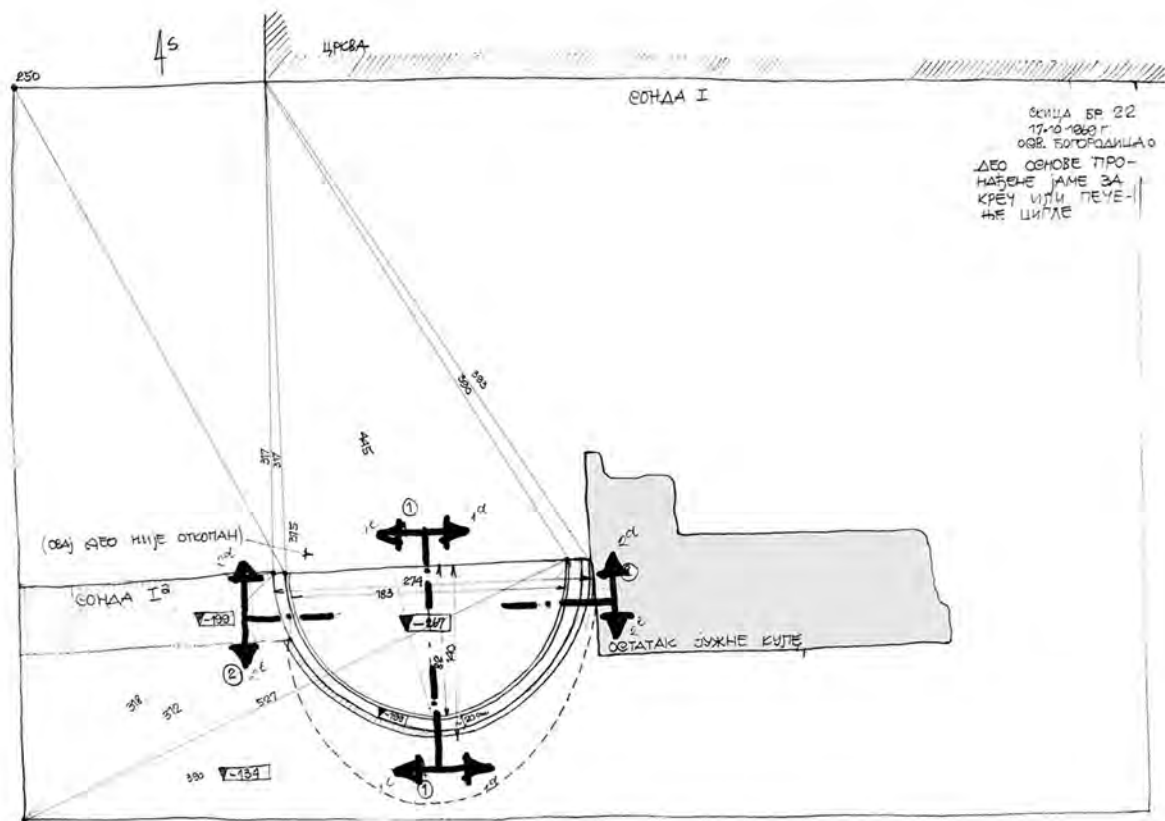
Сл. 154. Положај „куле“ у односу на цркву

ЗАКОН ЗА ЗАШТИТУ ВОЈВОДИНА КУЛТУРЕ-НИШ		Бр. досијеа
Тржни објект: црква св. Василија		Бр. плана
Место, Република	Србија	Број теренске скице
Савршио: ПОЛОЖАЈ	Датум скица	Својеручно
Откривач: ЗН	1/100	21. VI 1970
		МАШИЧЕВИЋ ИЛИ

Сл. 157. Сонда I, положај и основа ископа

Сл. 158. Кречана током откривања, основа

160.

161.

162.

163.

164.

165.

166.

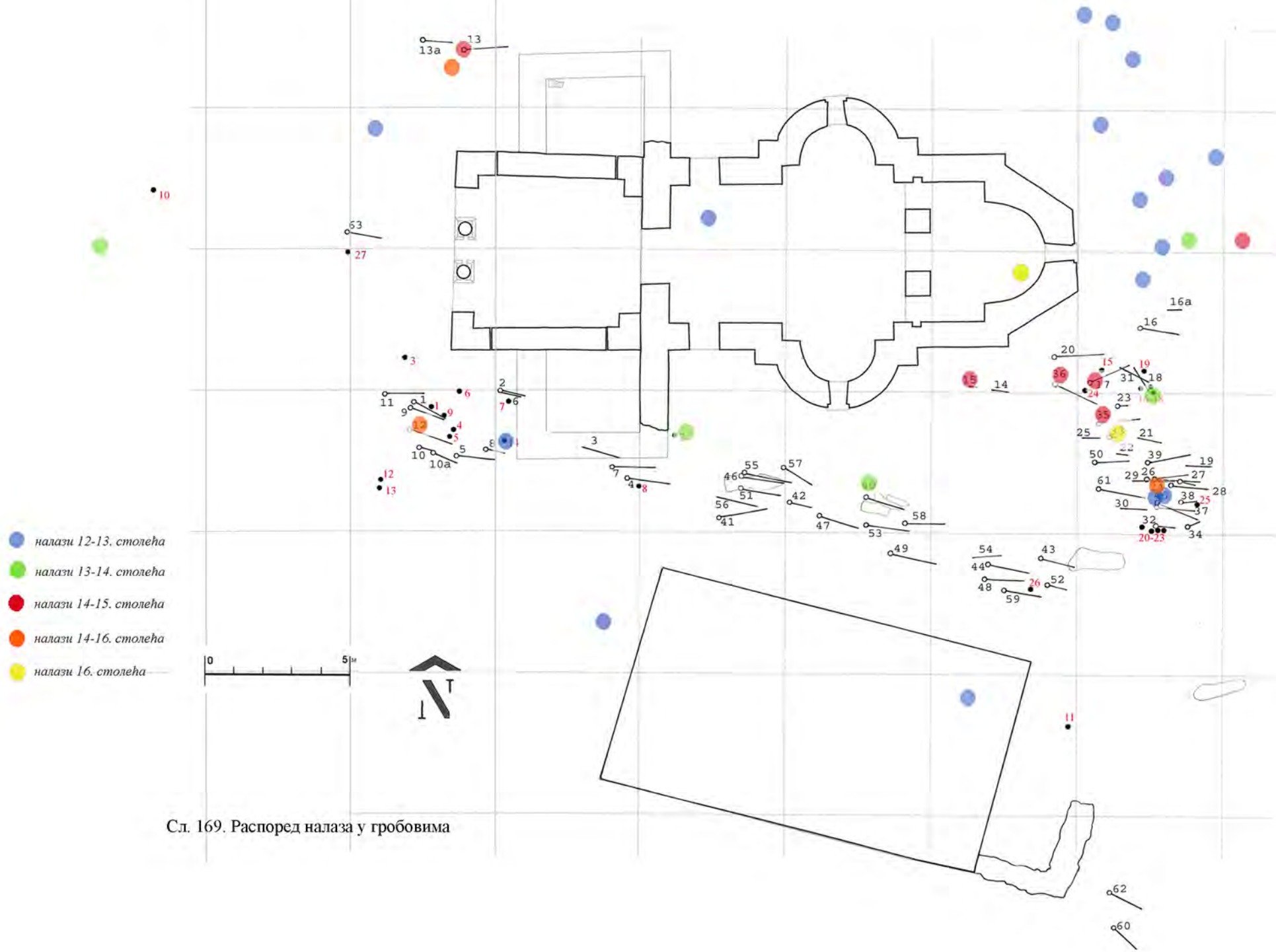

167.

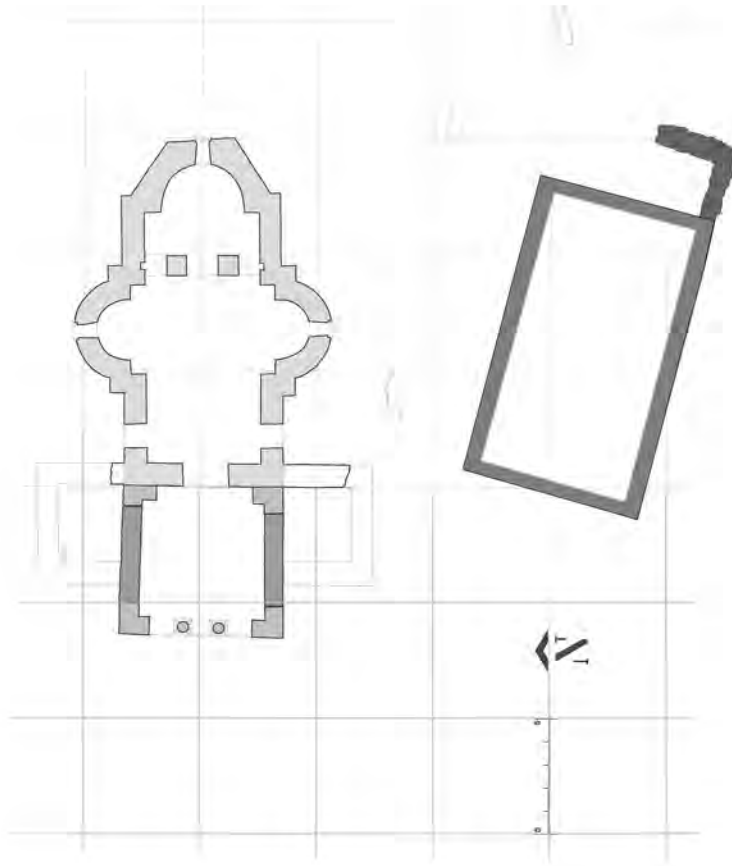

168.

Сл. 160 - 168. Грбови око цркве Св. Богородице
(ископавања 1977. године)

Сл. 169. Распоред налаза у гробовима

□ *триконхос 6. столећа*

□ *средњовековна црква
фаза 12/13. столећа*

□ *фаза 14. столећа*

□ *фаза 16. столећа*

□ *остали објекти у комплексу*

□ *зграда 15-16. столећа*

■ *неопредељено*

Сл. 170. Положај откривених грађевинских остатака објекта, фазе градње (реконструкција)

171a.

171.

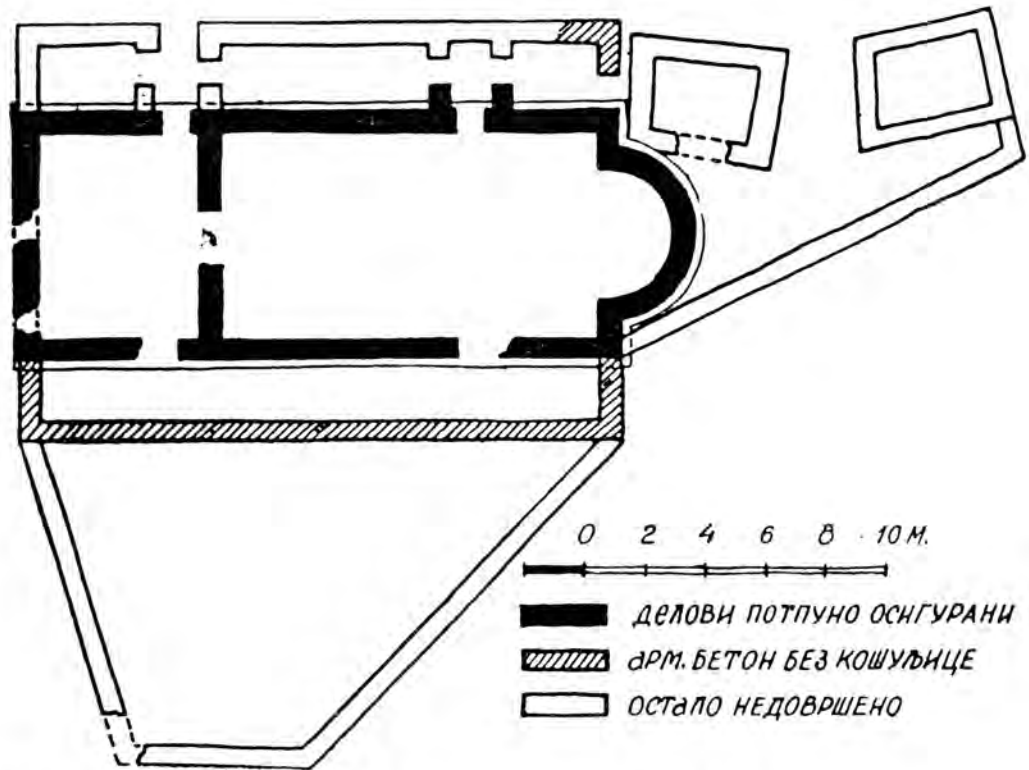
Сл. 171. Положај Грчке базилике на ушћу Косанице у Топлицу под Марином кулом
 Сл. 171a. Поглед на рушевине комплекса Грчке базилике, са југоистока

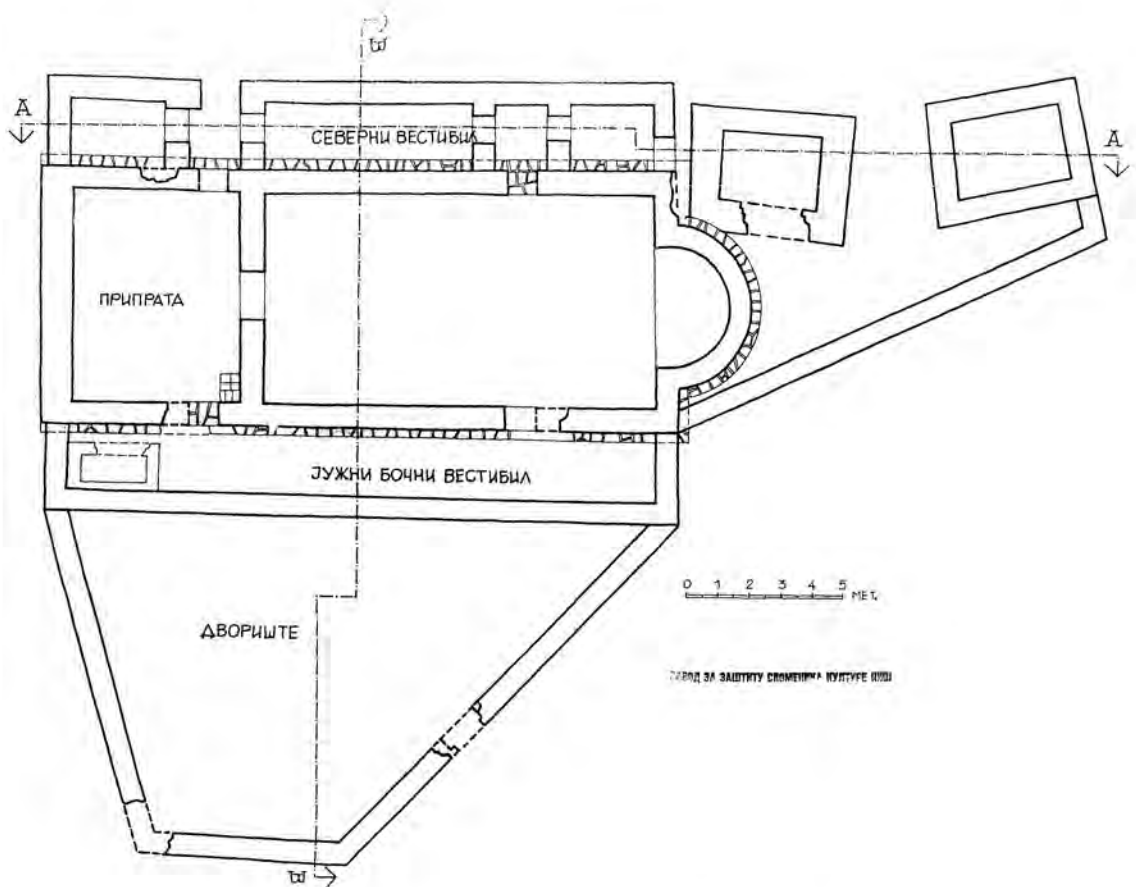
Сл. 172. Остаци цркве пред почетак конзерваторских радова 1948. године

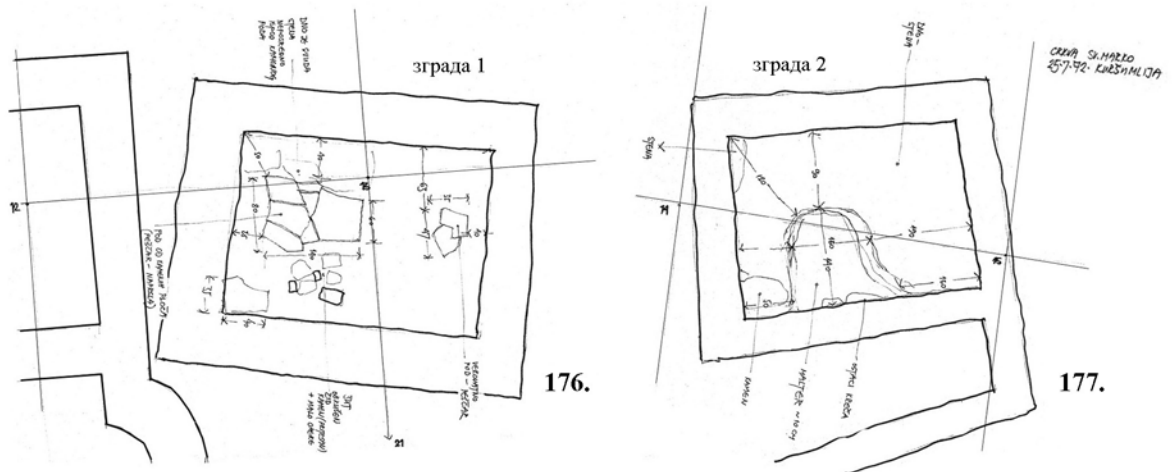
Сл. 173. Конзервирани зидови цркве данас, са запада

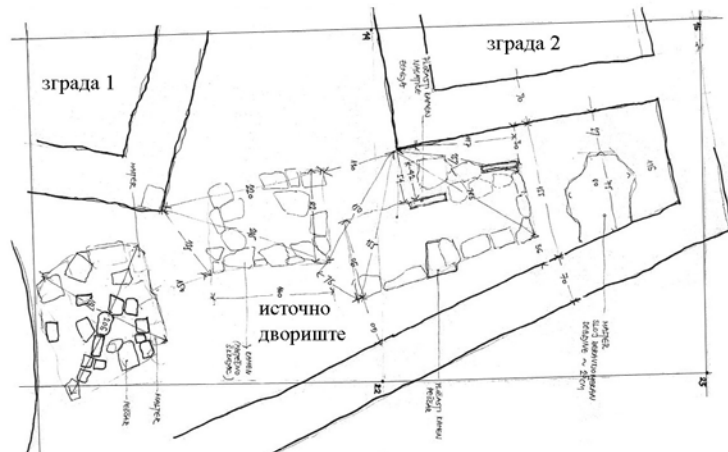
Сл. 174. Комплекс Грчке базилике након конзерваторских радова Б. Вуловића
(према Вуловић Б., *Конзерваторски радови*, сл. 11)

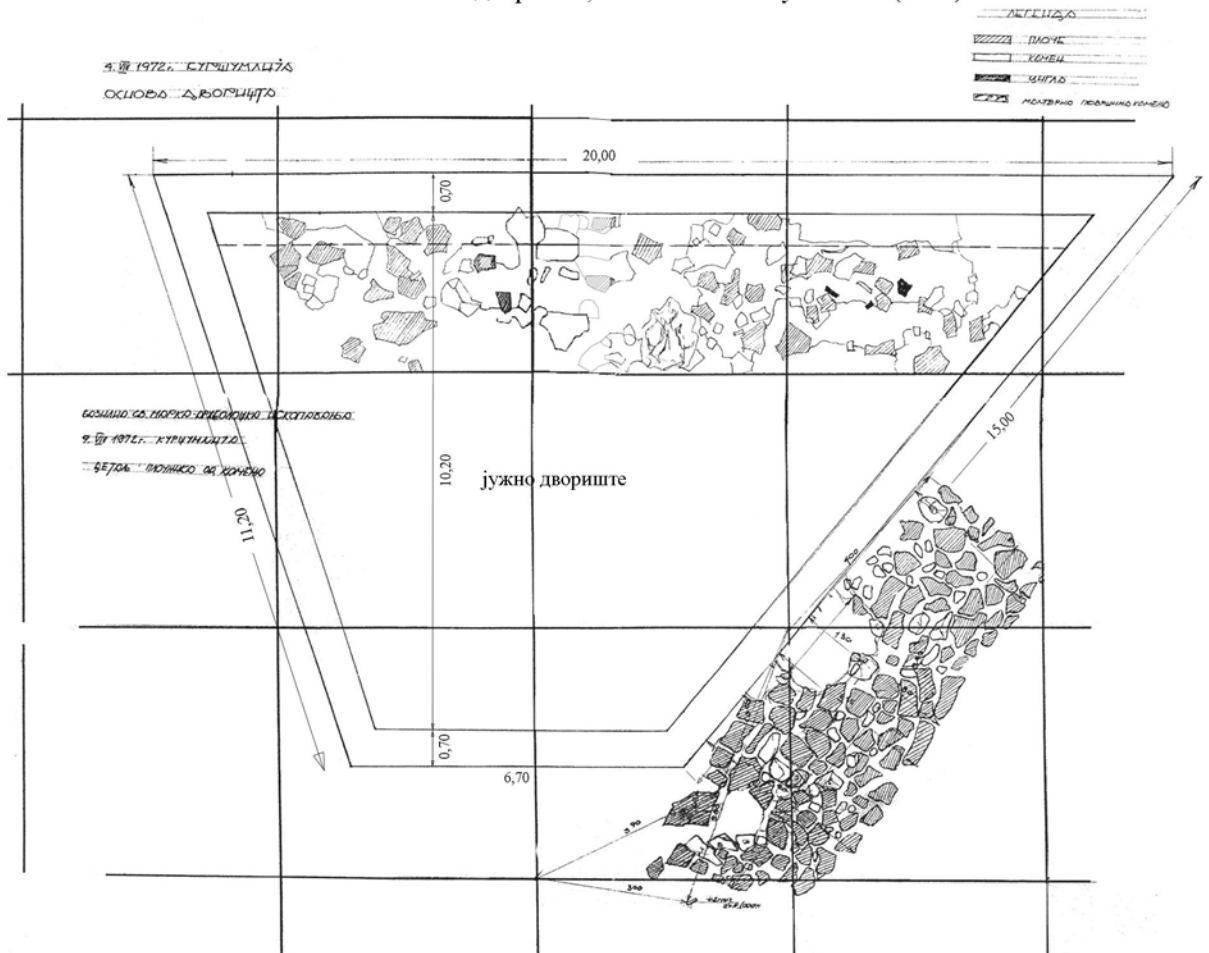
Сл. 175. План комплекса Грчке базилике, основа (1948)

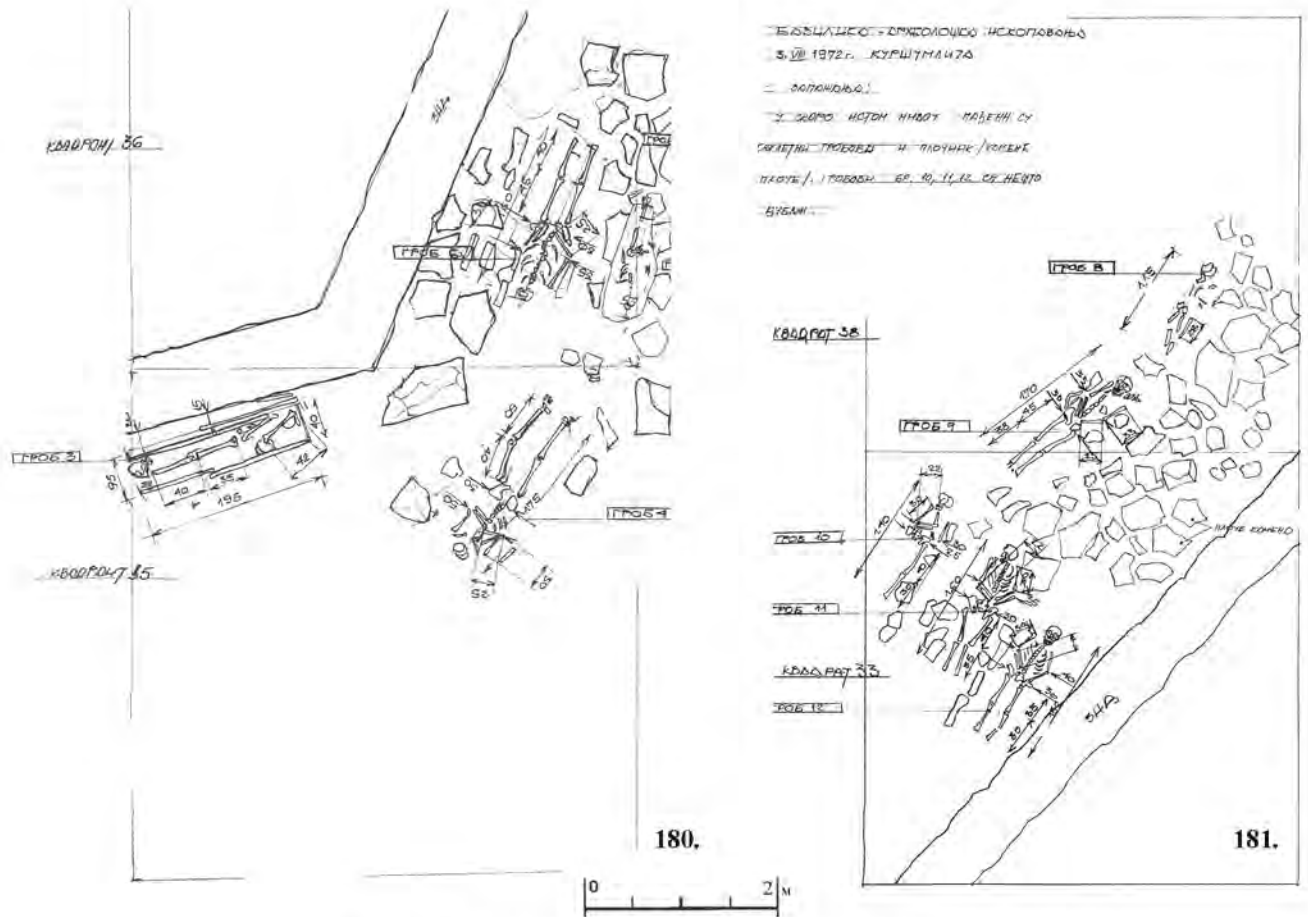
Сл. 176 - 177. Зграде 1 и 2 источно од цркве, дно ископа (1972)

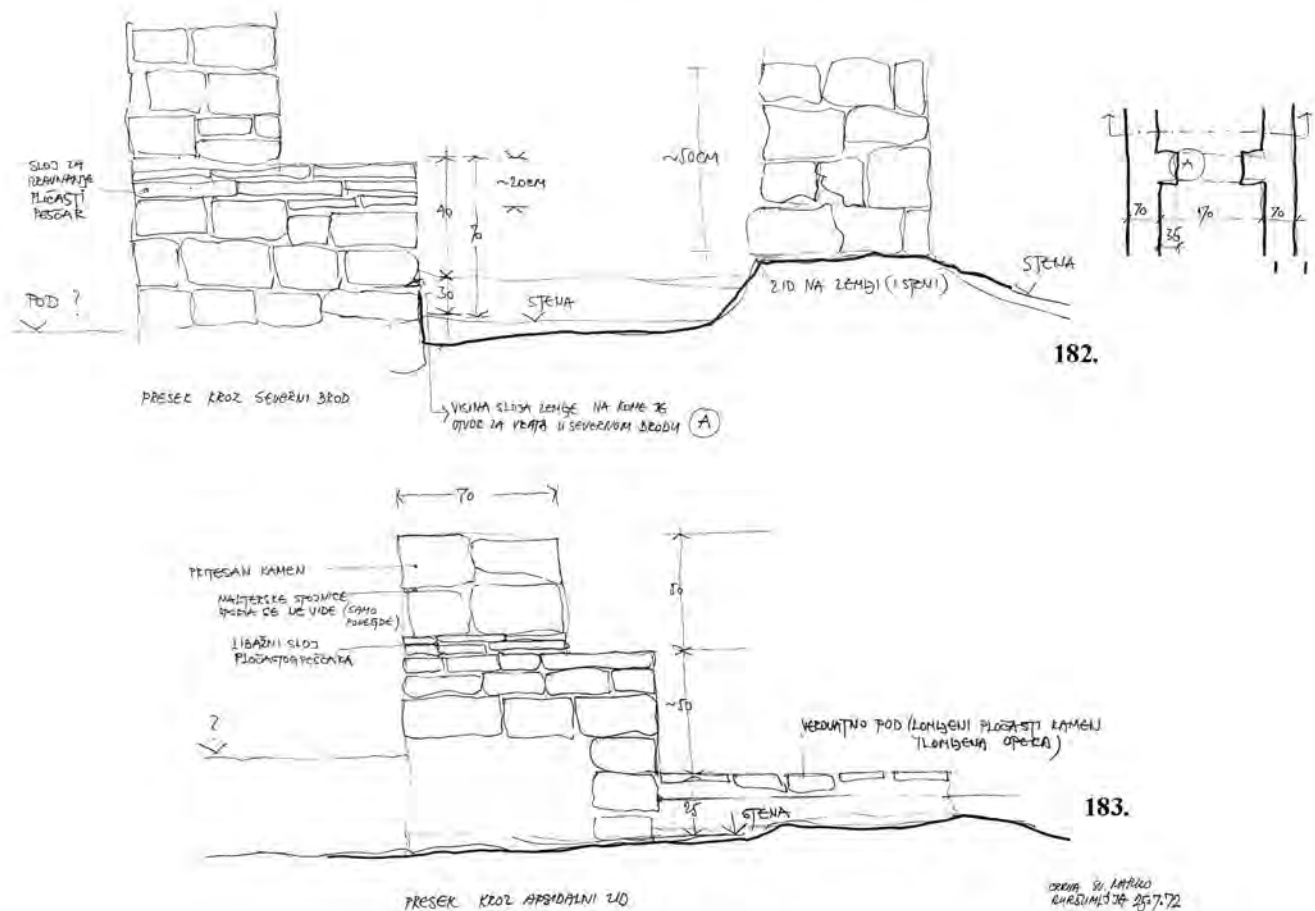
Сл. 178. Источно двориште, ниво плочника у основи (1972)

Сл. 179. Јужно двориште са нивоима плочника, у основи (1972)

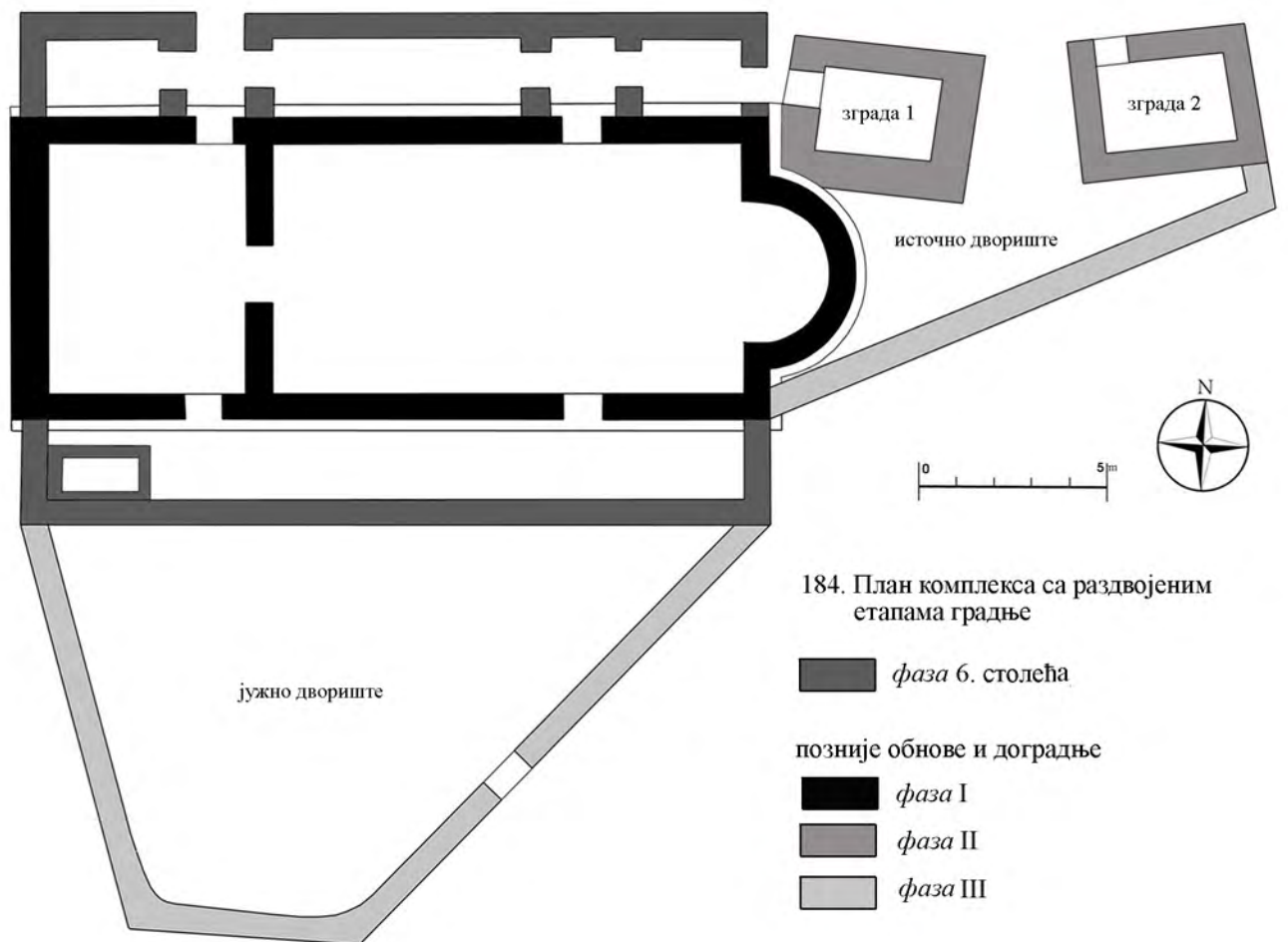

Сл. 180 - 181. Грбови откривени у ископавањима 1972. године

Сл. 182 - 183. Пресеци преко зидова северног брода и апсиде цркве

Сл. 185. Гробница у ј/з углу јужног брода цркве

186. Северни брод, са запада

Сл. 187. Простор наоса и приправе цркве, са југоистока.

Сл. 188. Простор наоса и приправе цркве са југоистока

Сл. 189. Јужно двориште, поглед из приправе цркве

Сл. 190. Изглед јужног зида цркве (с темељом) са југозапада

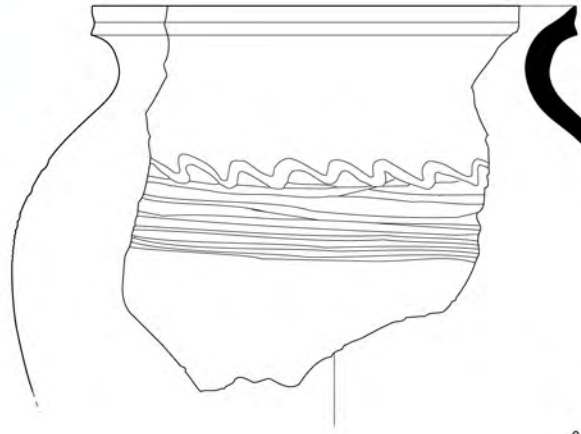
Сл. 191- 192. Спој зидова источне (2) зграде уз апсиду цркве, поглед са с/з и југа

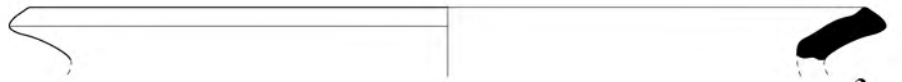
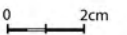
Сл. 193. Поглед на источни део комплекса, са с/и

1.

2.

3.

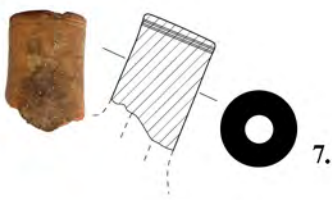
5.

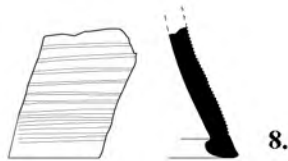
4.

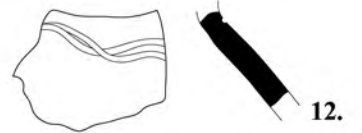
6.

7.

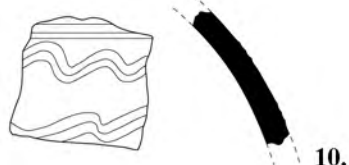
8.

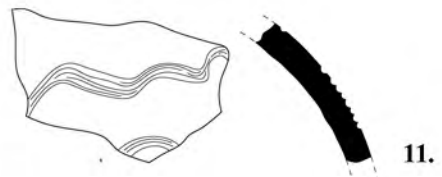
12.

9.

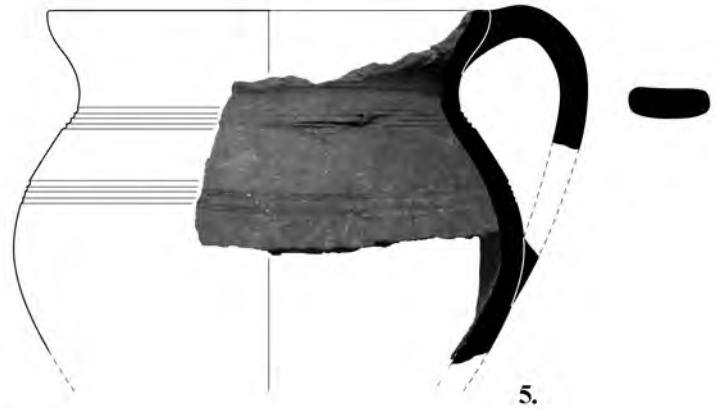
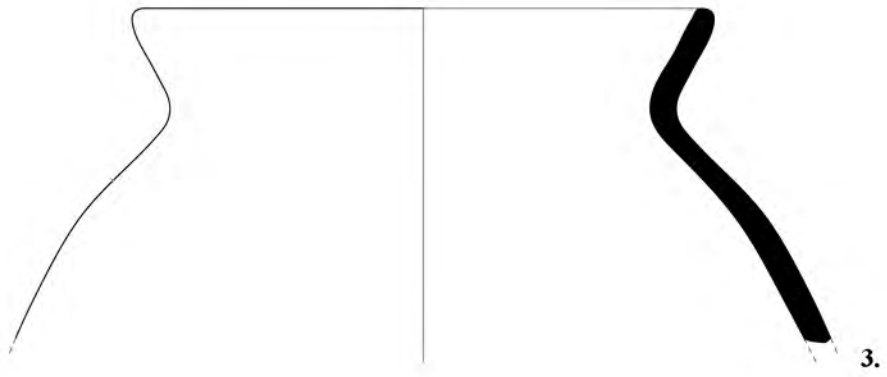
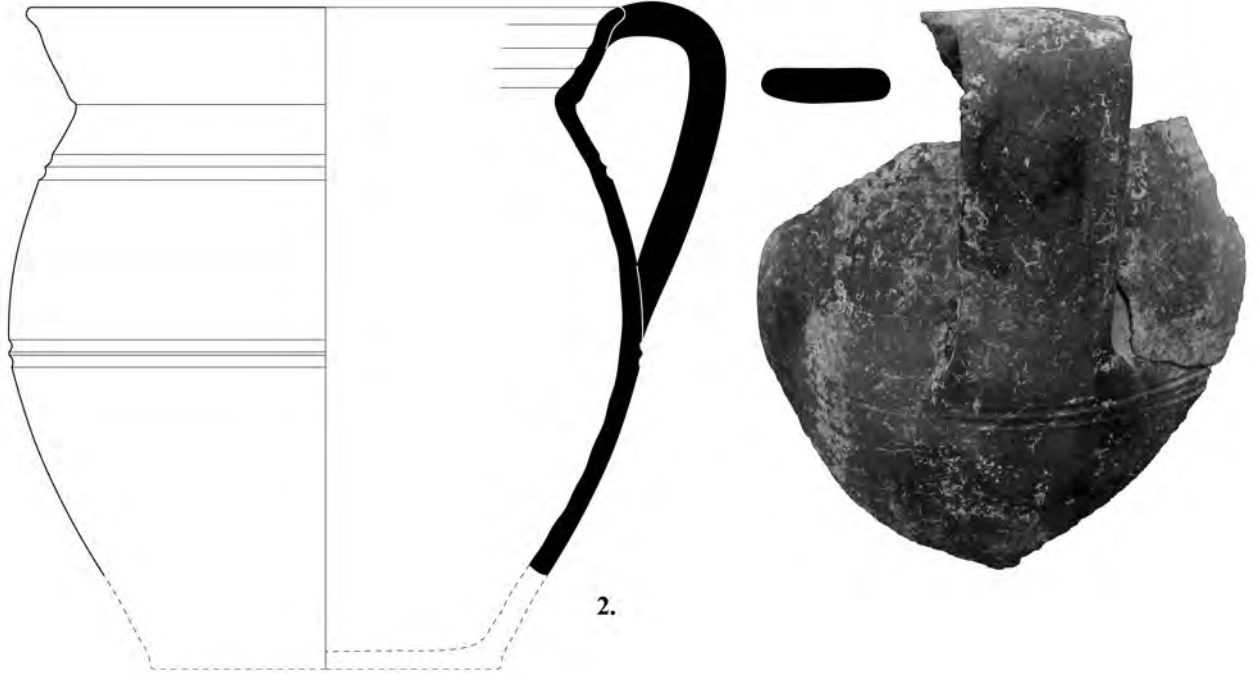
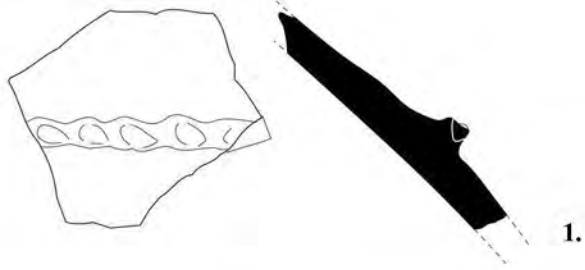
10.

11.

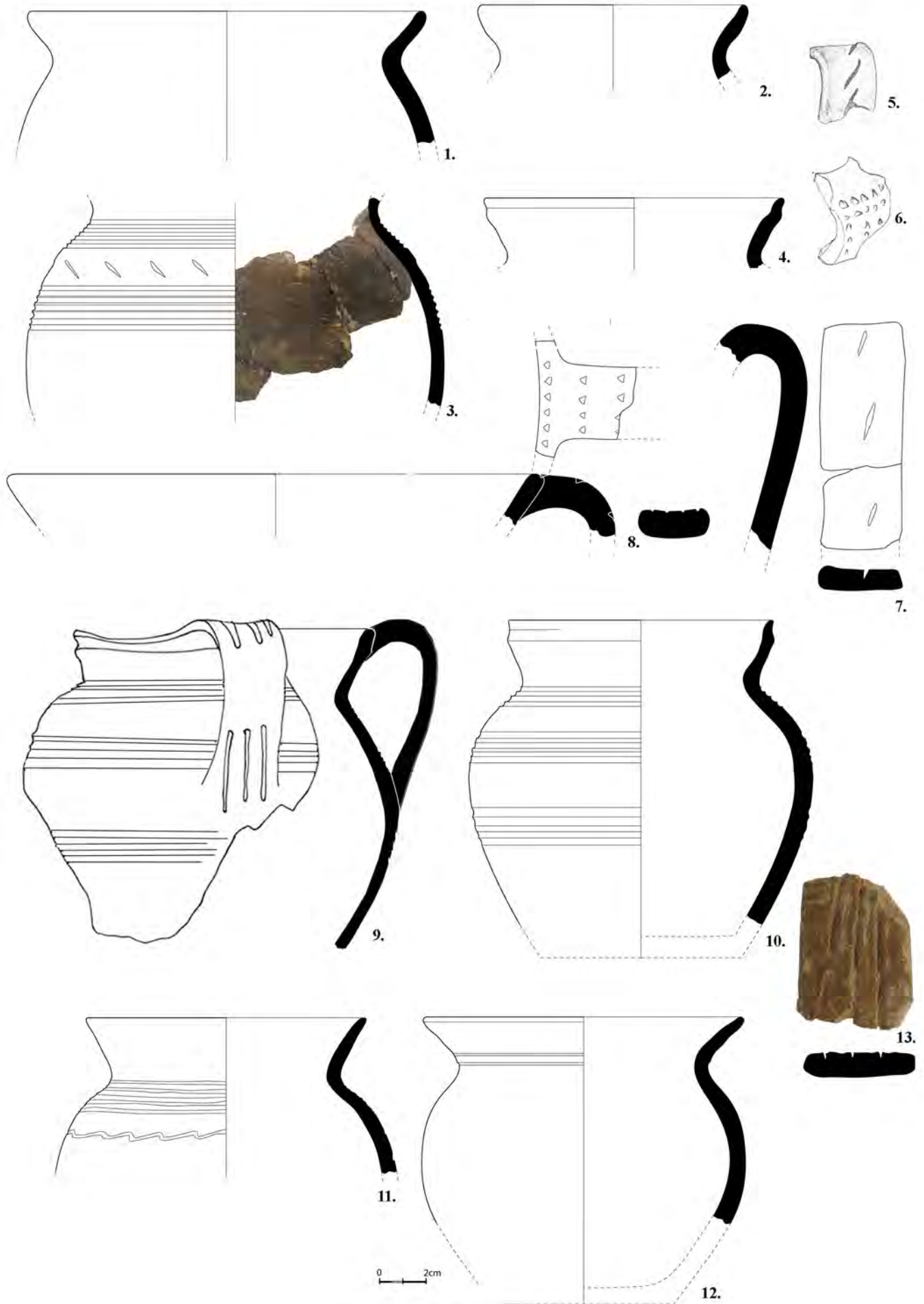

Керамика 11 - 13. столећа

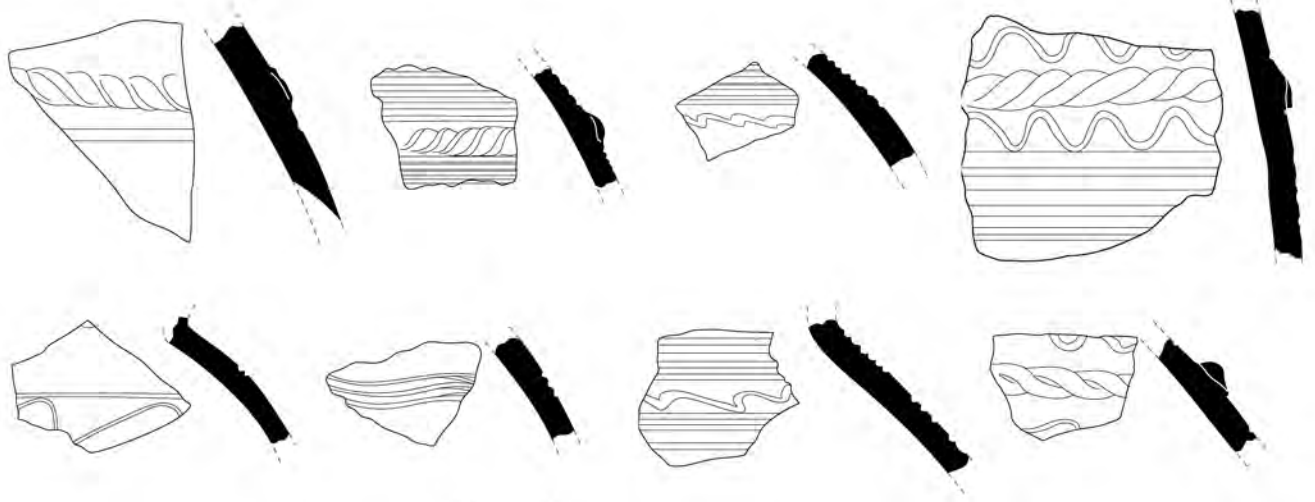

0 2cm

Керамика 13 - 14. века

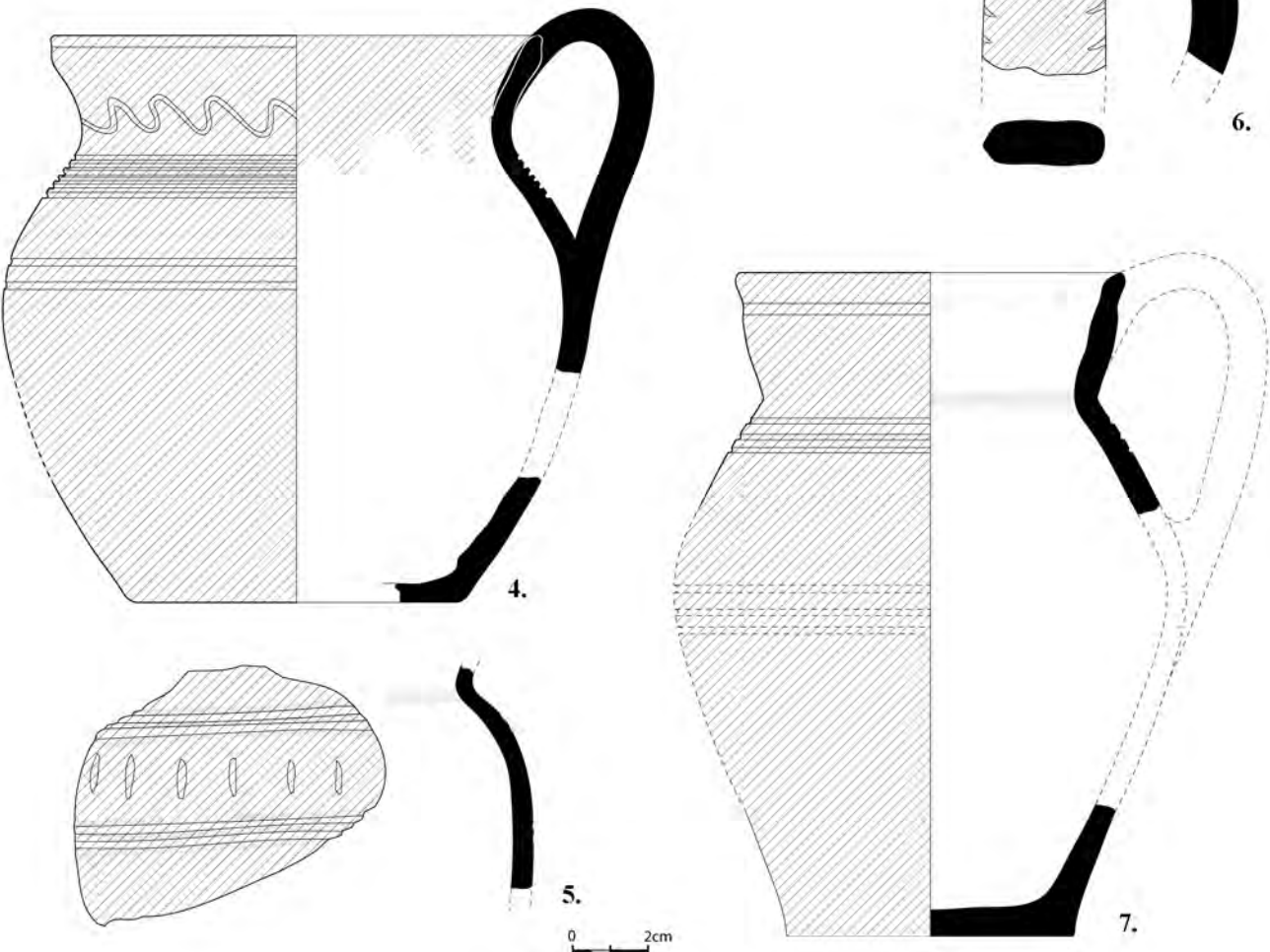
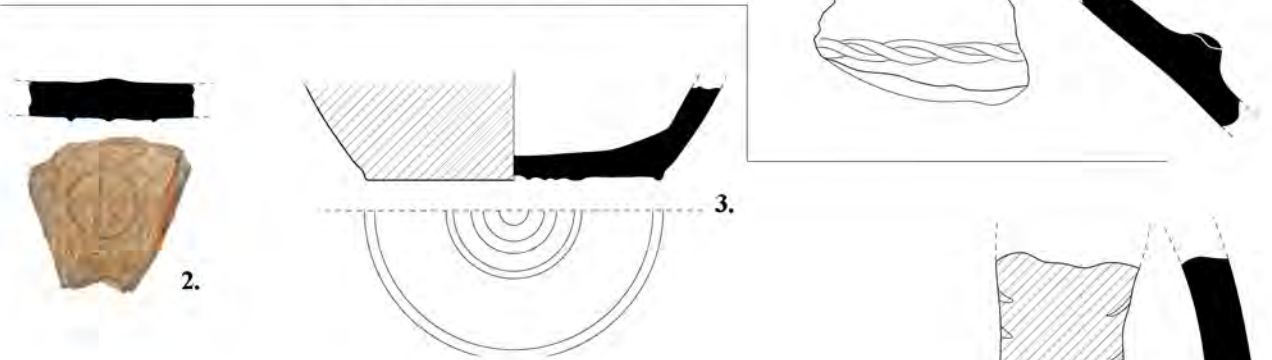

Лонци 14 - 15. века

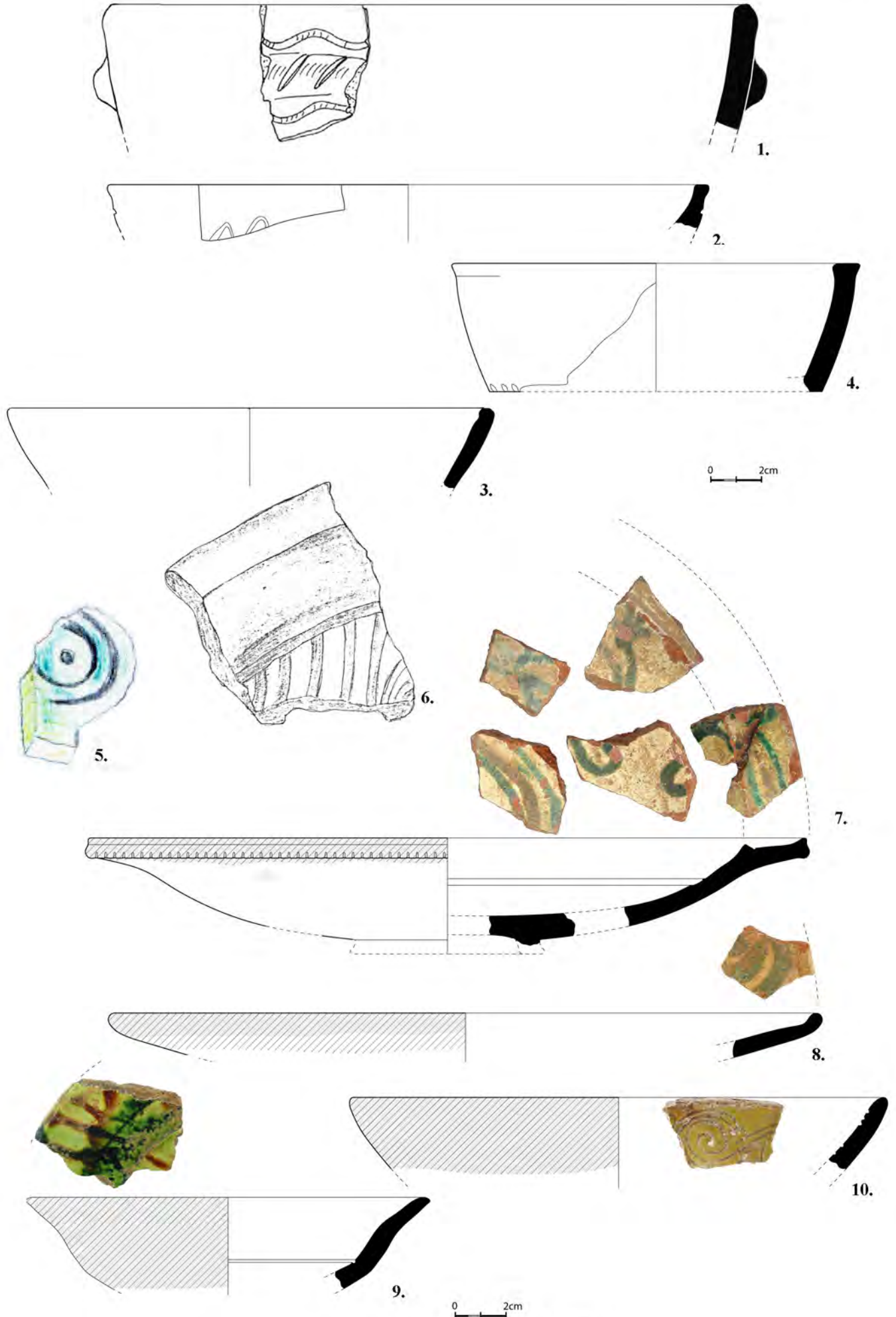
0 2cm

1. Украс лонаца 14 - 15. века

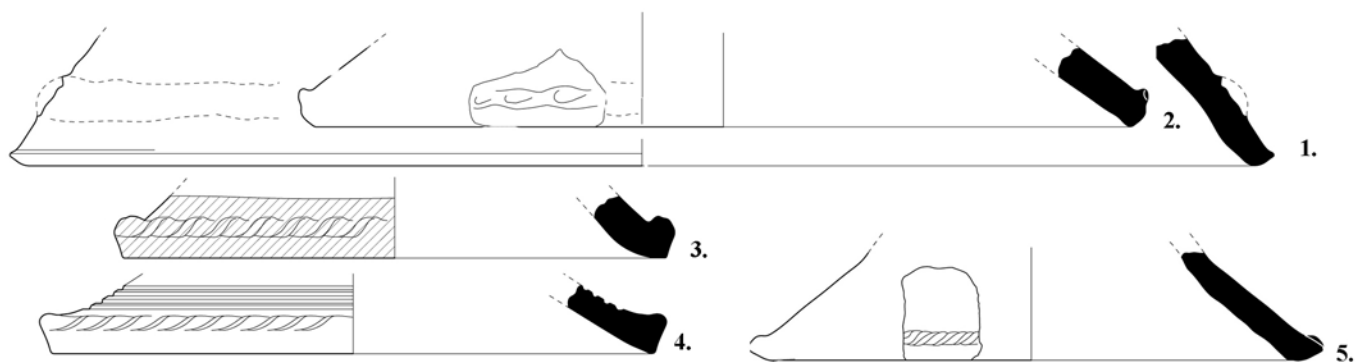
0 2cm

Лонци 14 - 15. века

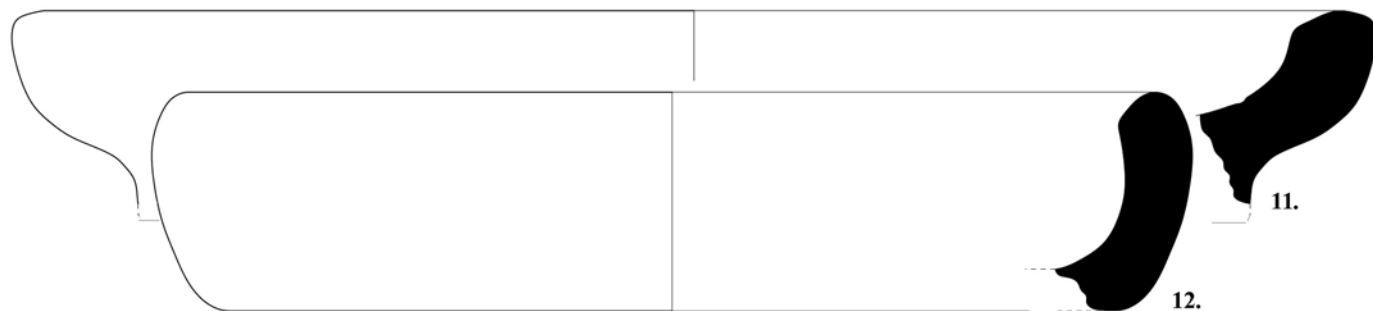
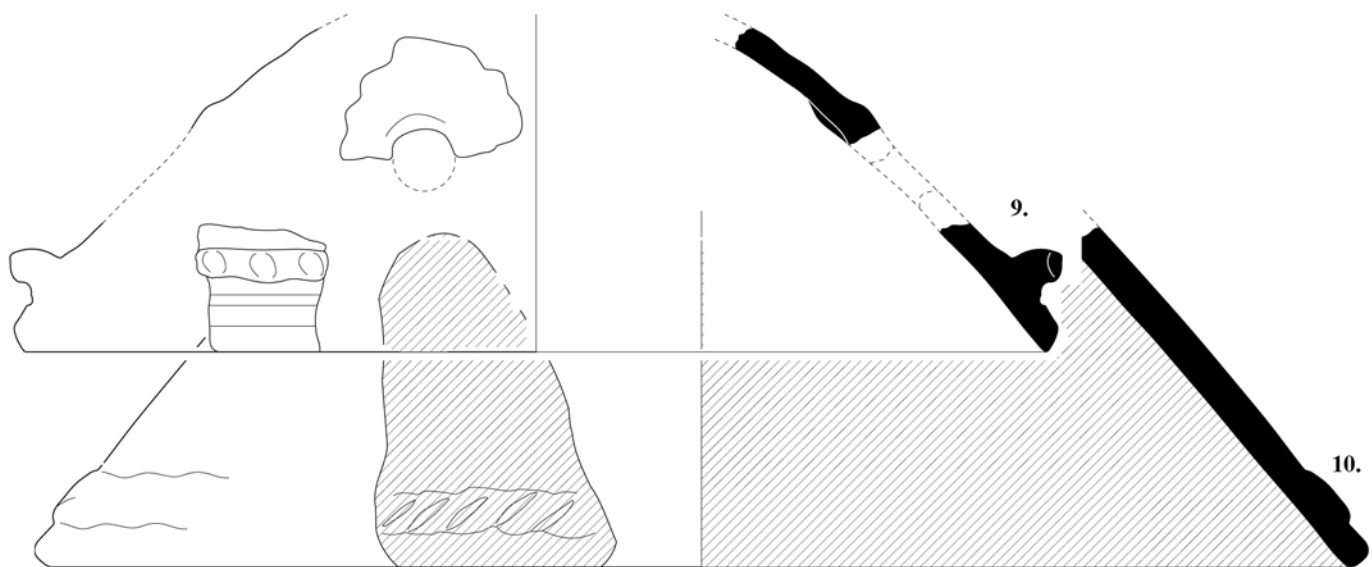
Зделе и тањири 14 - 15. века

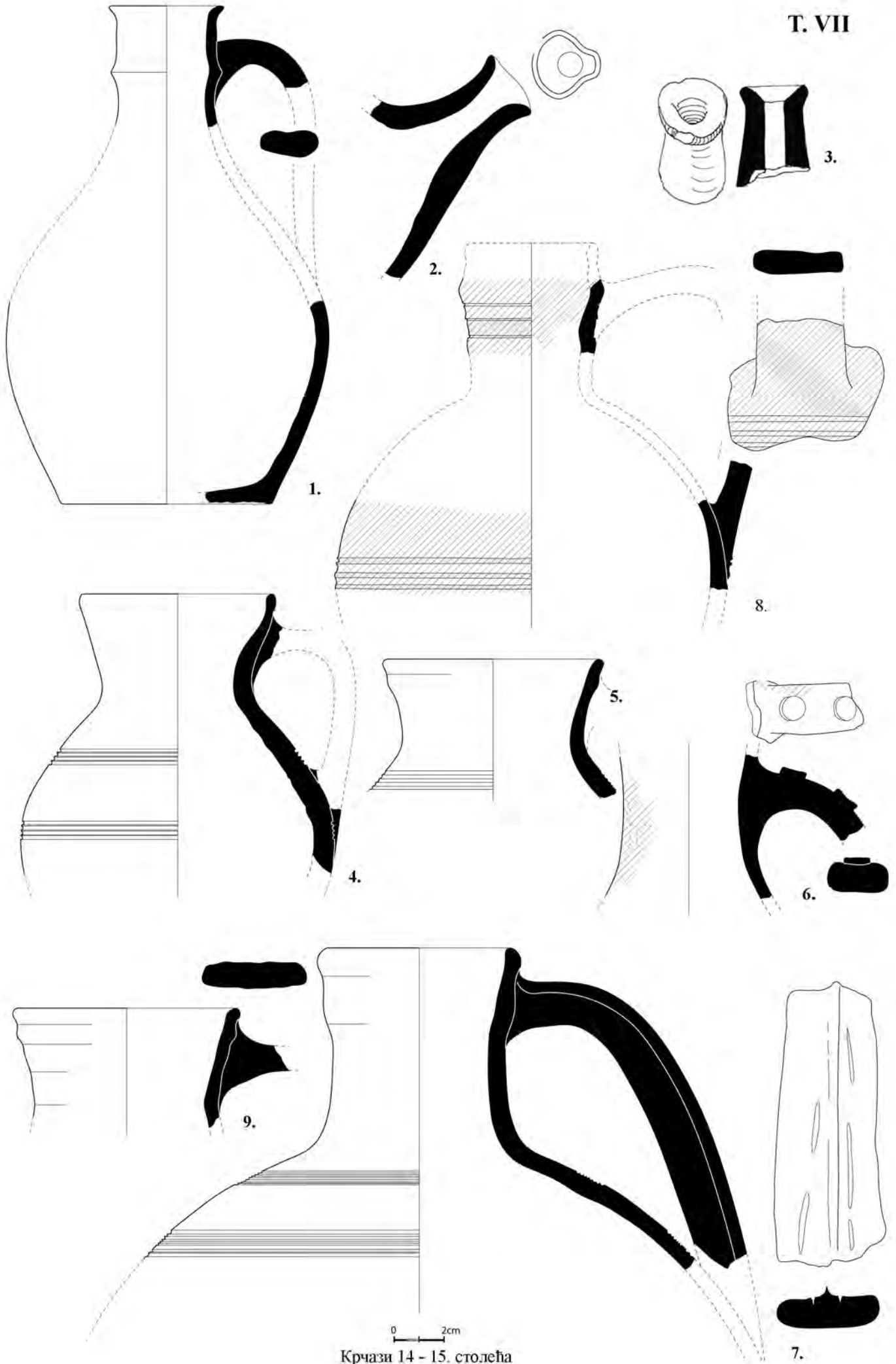
0 2cm

Вршници, поклопци и црепуље 14-15. век

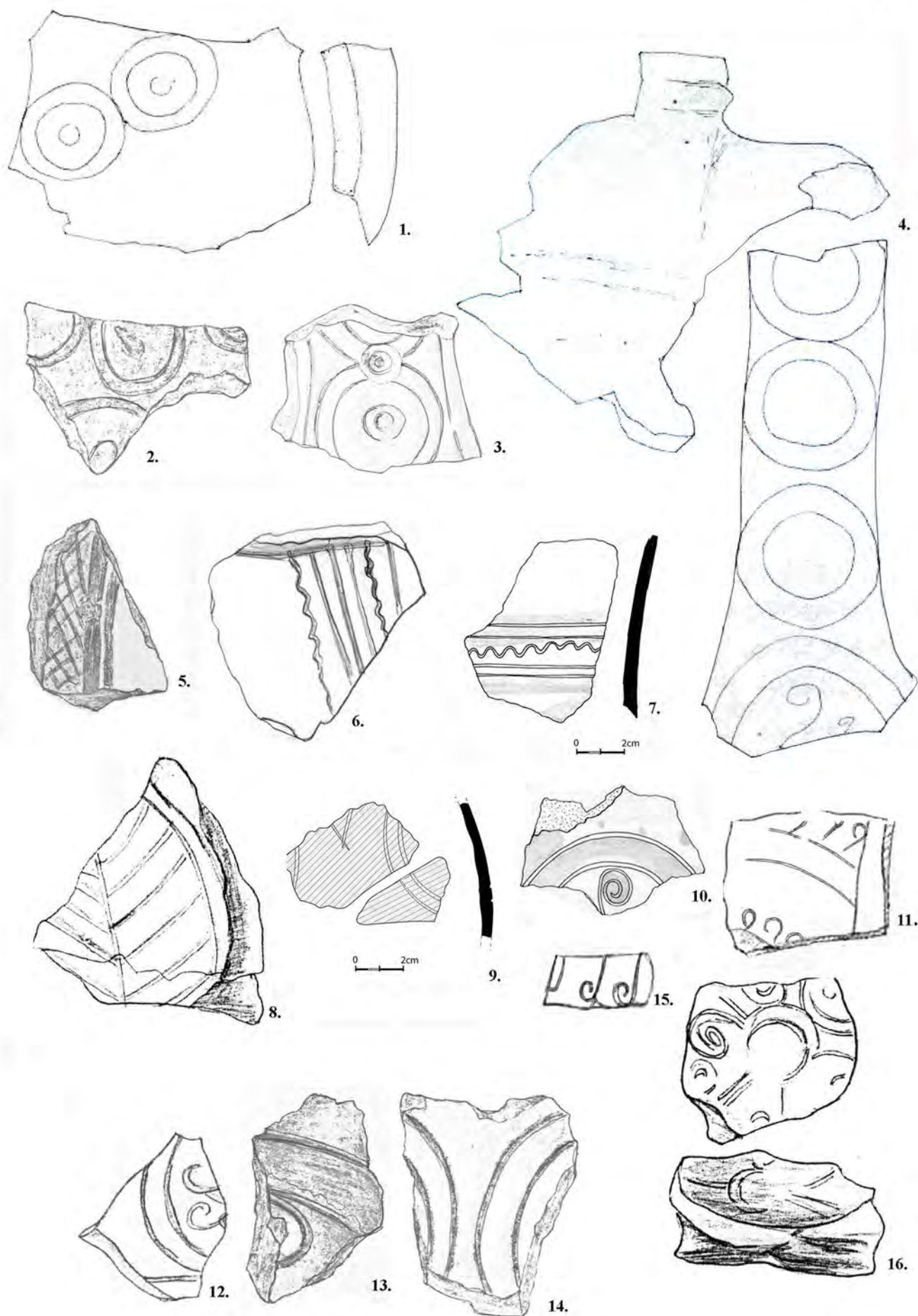
0 2cm

Вршници и црепуље 16-17. век

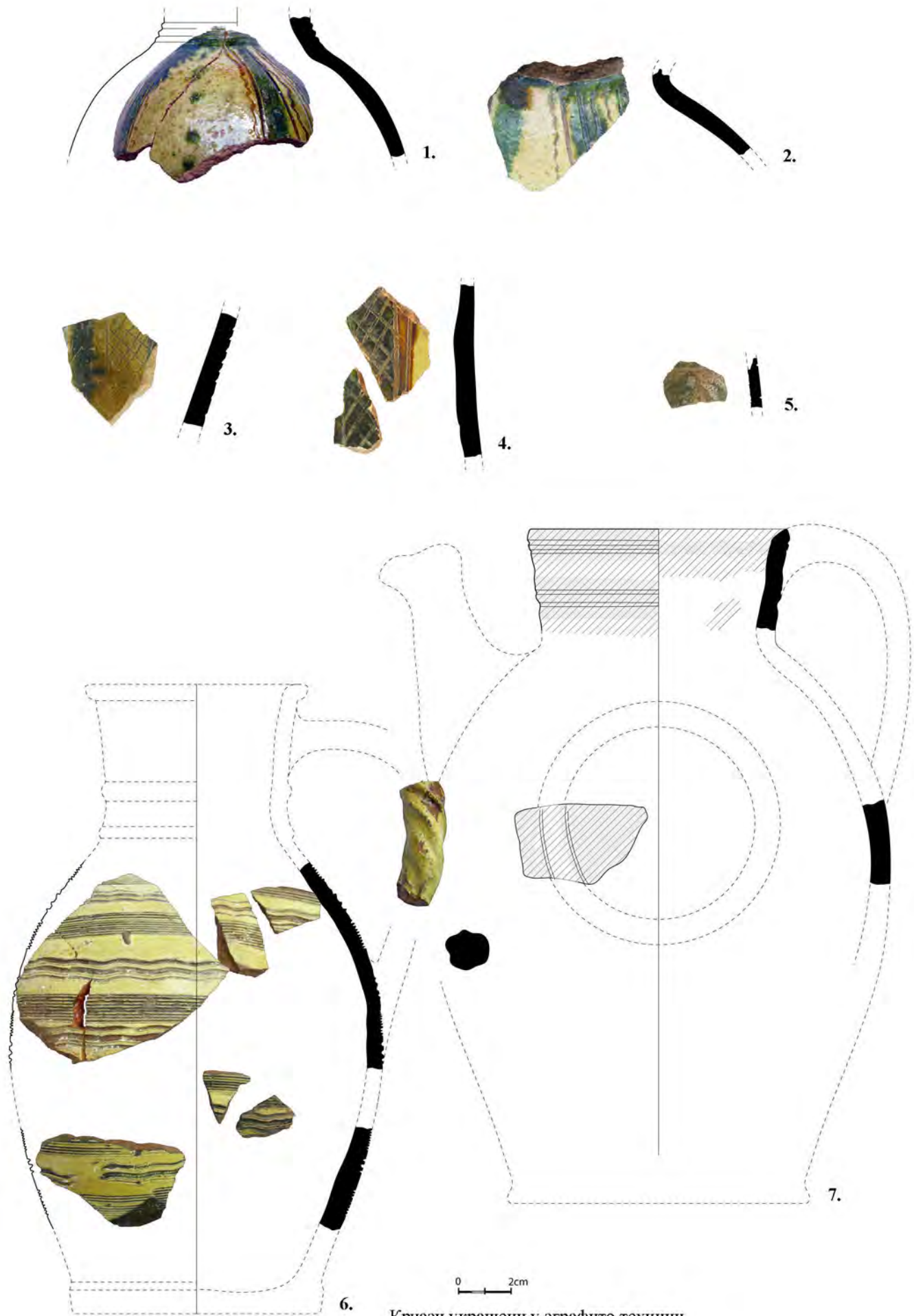

0 2cm

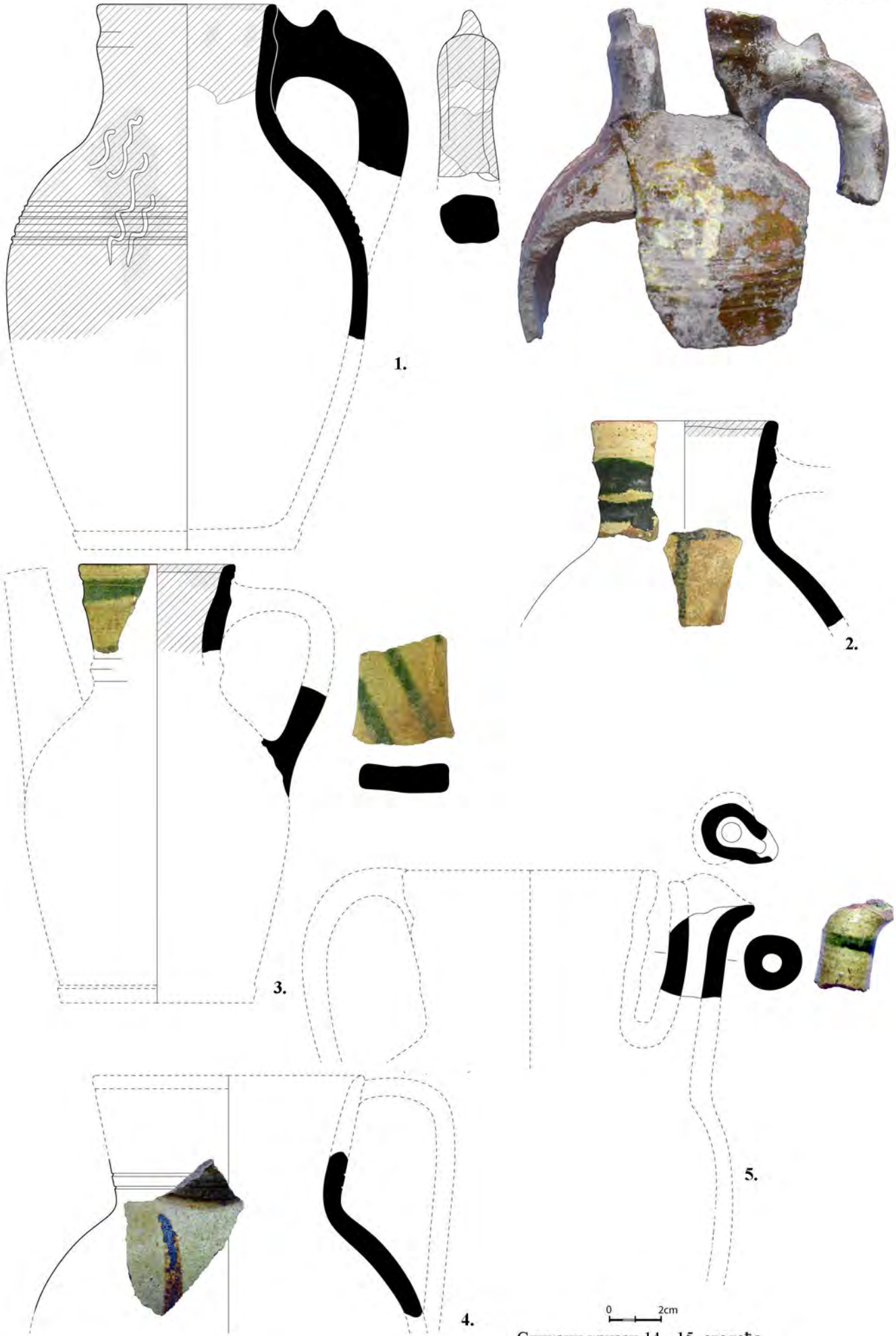
Крчази 14 - 15. столећа

Керамика украшена орнаментима у техници зграфита

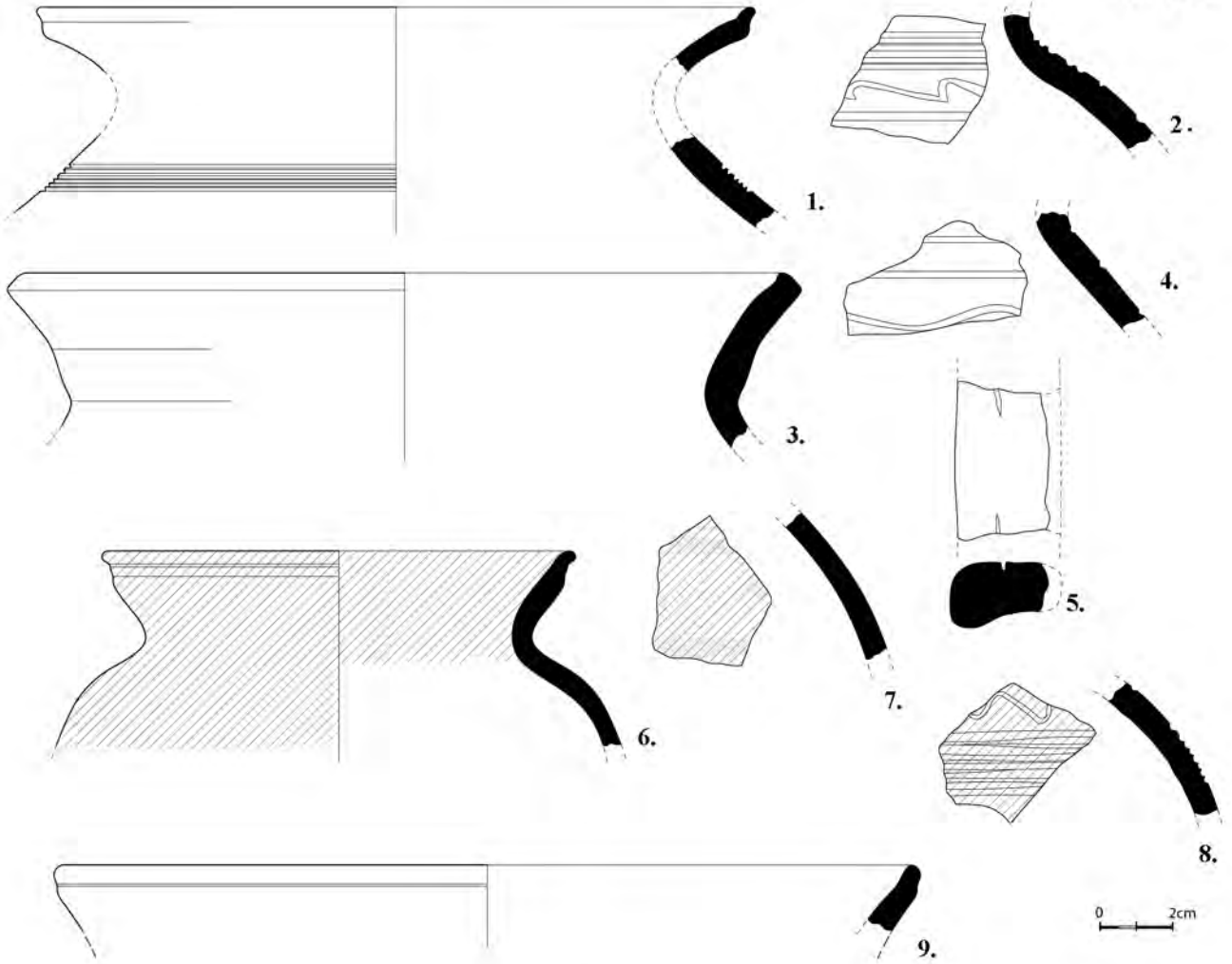
Крчази украсени у зграфито техници

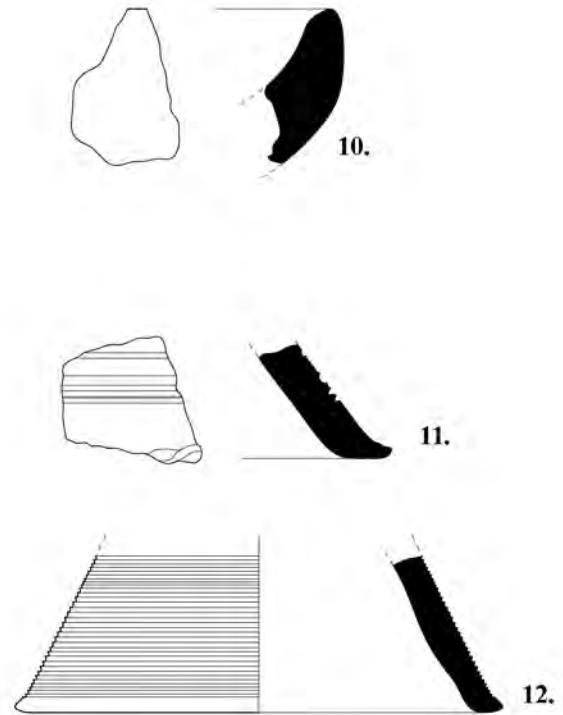
Сликани крчази 14 - 15. столећа

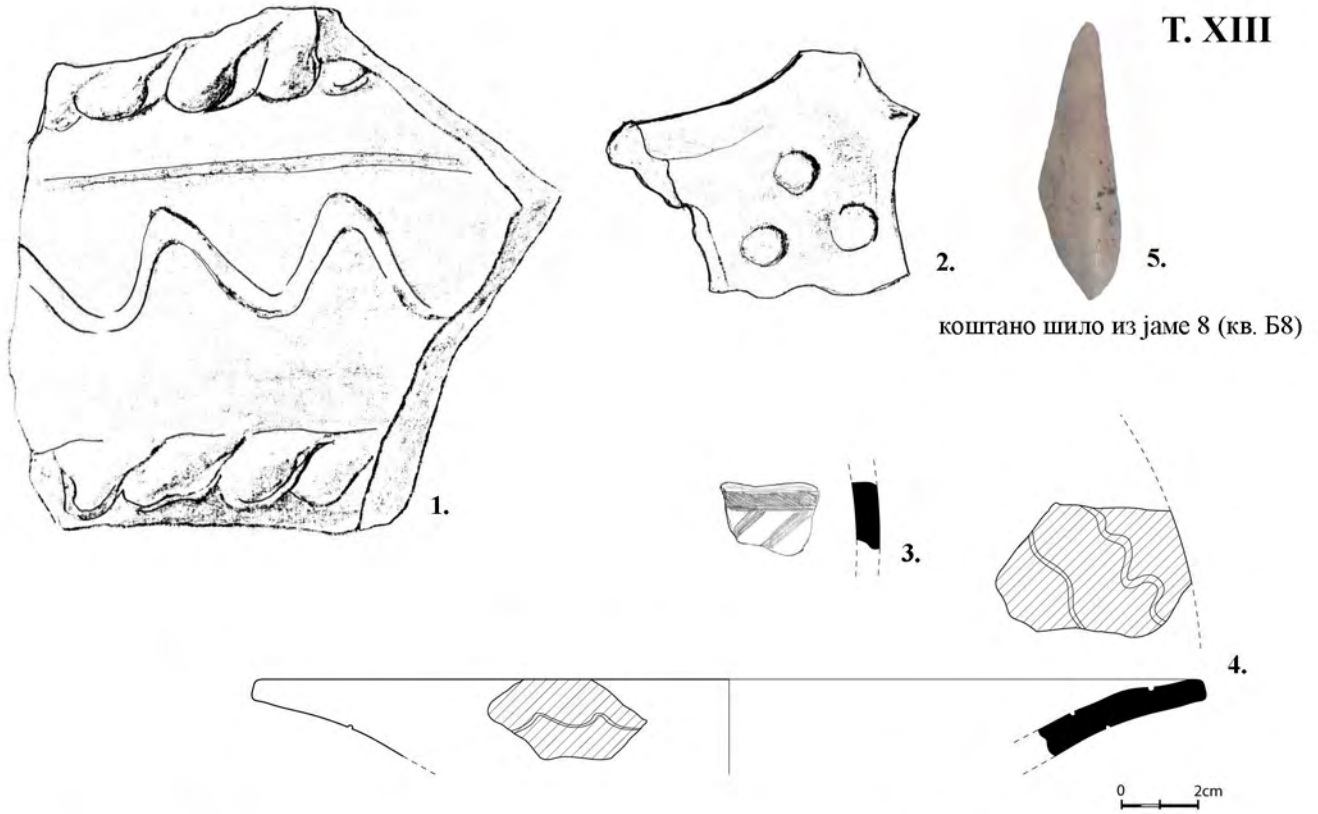
0 2cm
Бокали 14 - 15. столећа

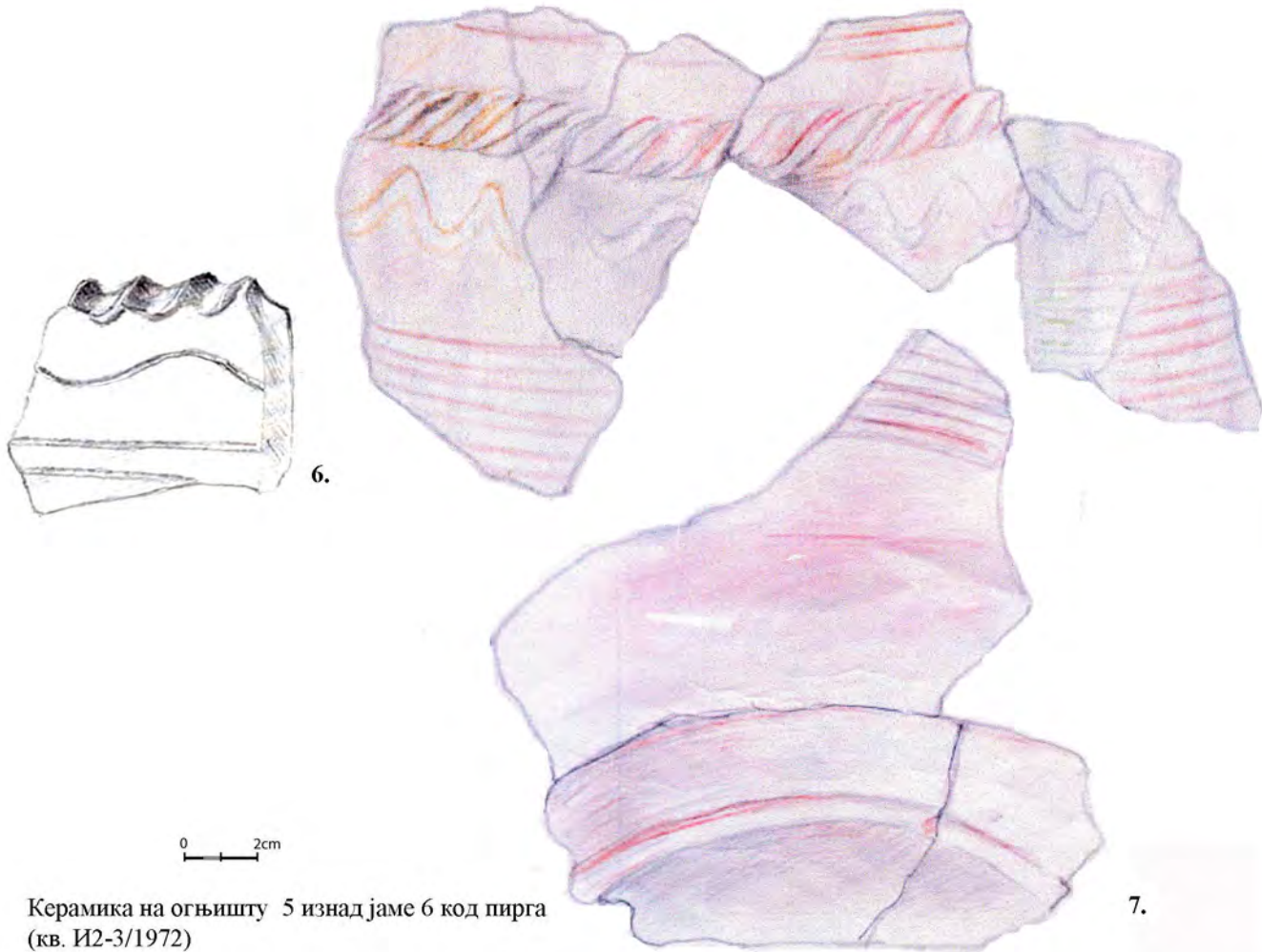
На огњишту објекта са апсидом

Керамика са нивоа горелих греда и из слоја гаражи објекта са апсидом

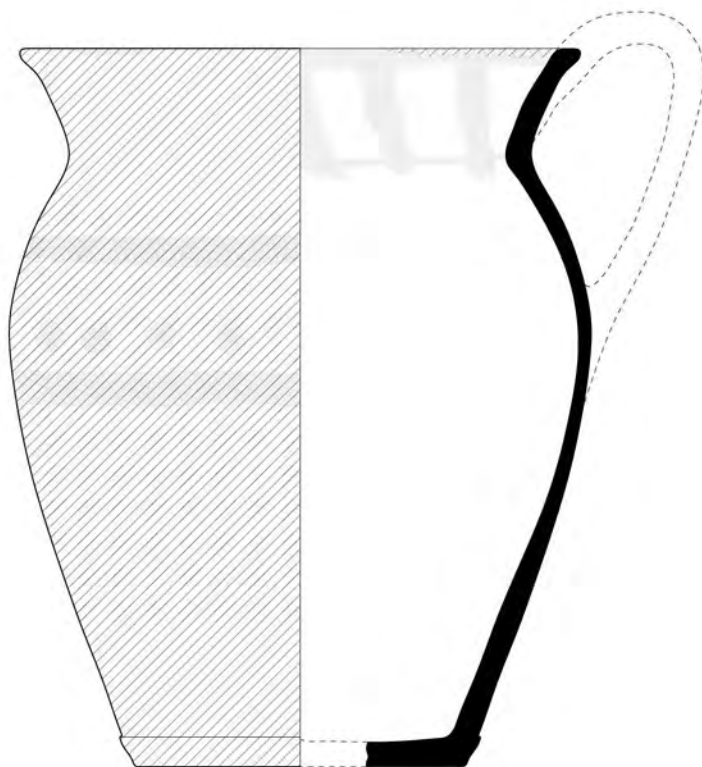

Керамика у обрушеном камењу првобитног обзиђа над средњовековном јамом 8, кв. Б8/1975

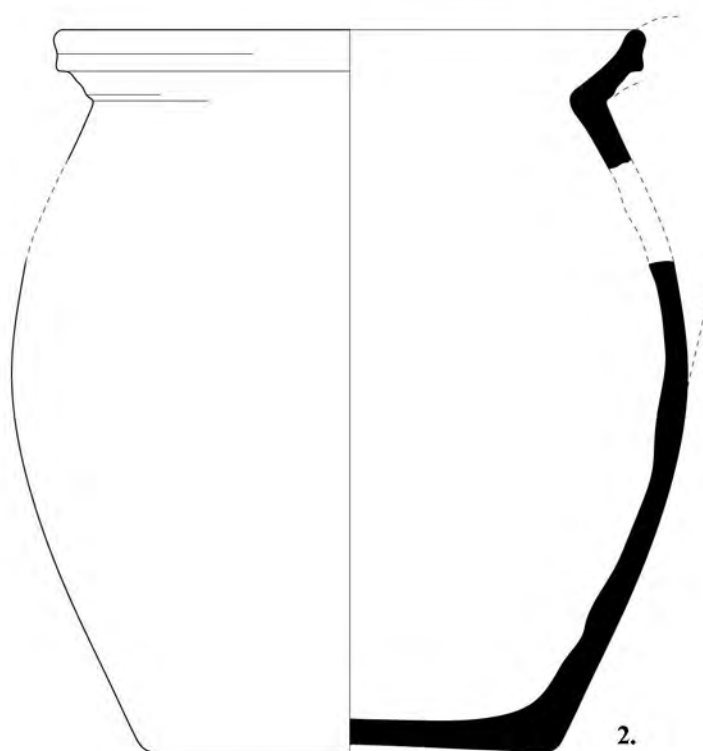

Керамика на огњишту 5 изнад јаме 6 код пирга (кв. И2-3/1972)

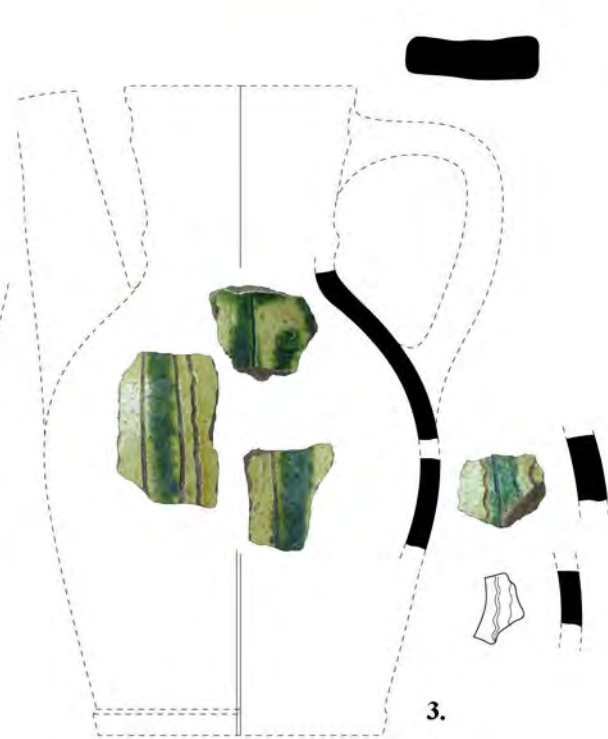

1.

2.

3.

Јама 13 (кв. Ж6/1978)

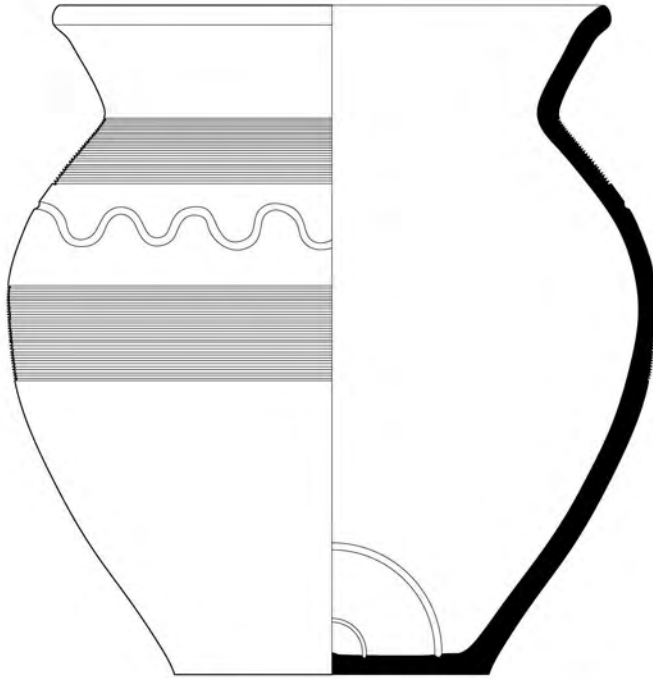
0 2cm

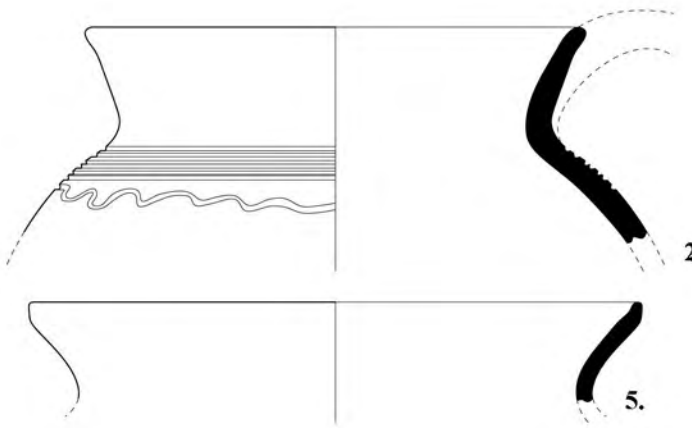
4.

Из камене конструкције под
јамом 13 у кв. Ж6

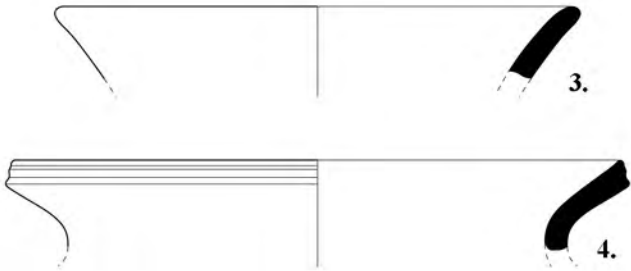
0 2cm

1.

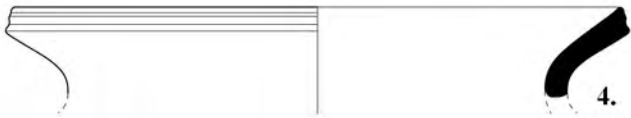
2.

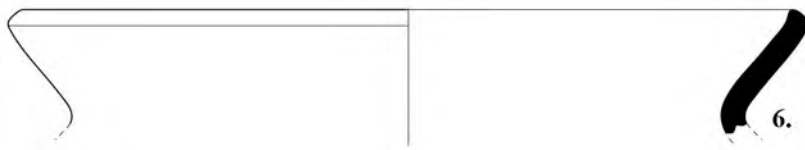
3.

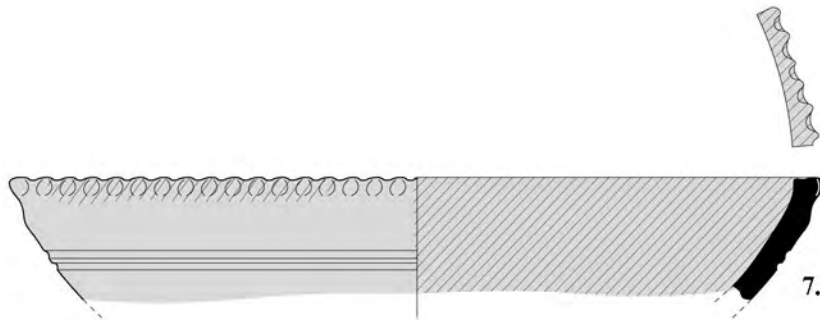
5.

4.

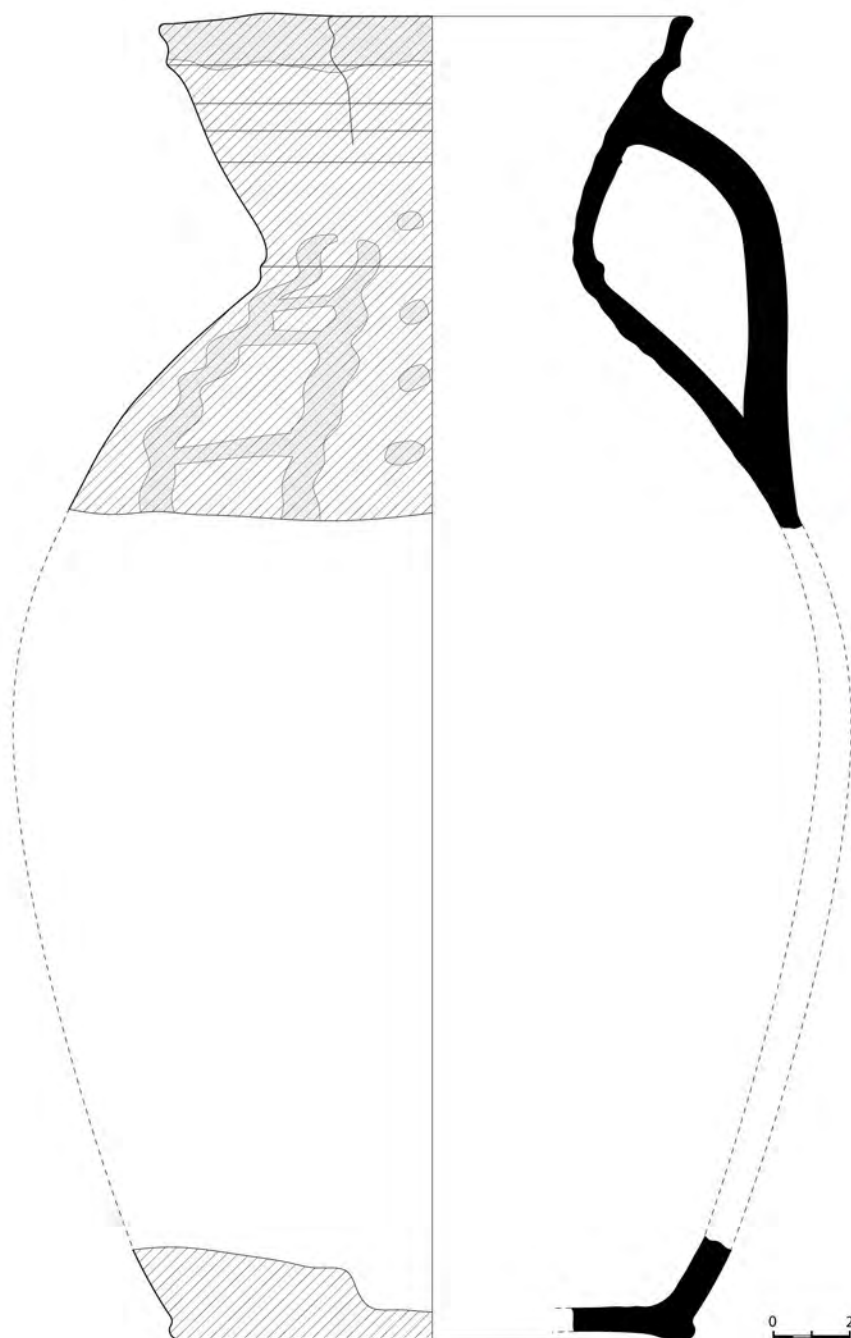
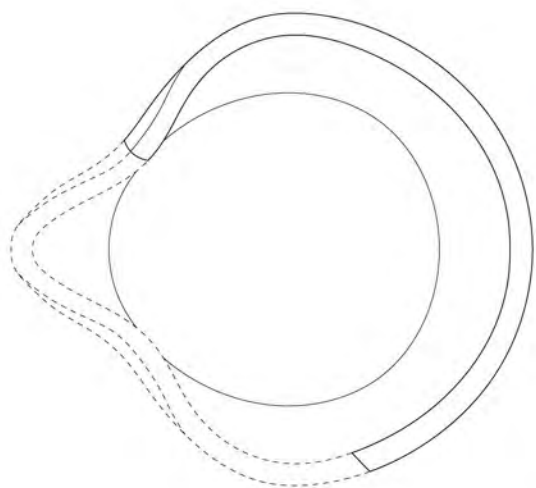
6.

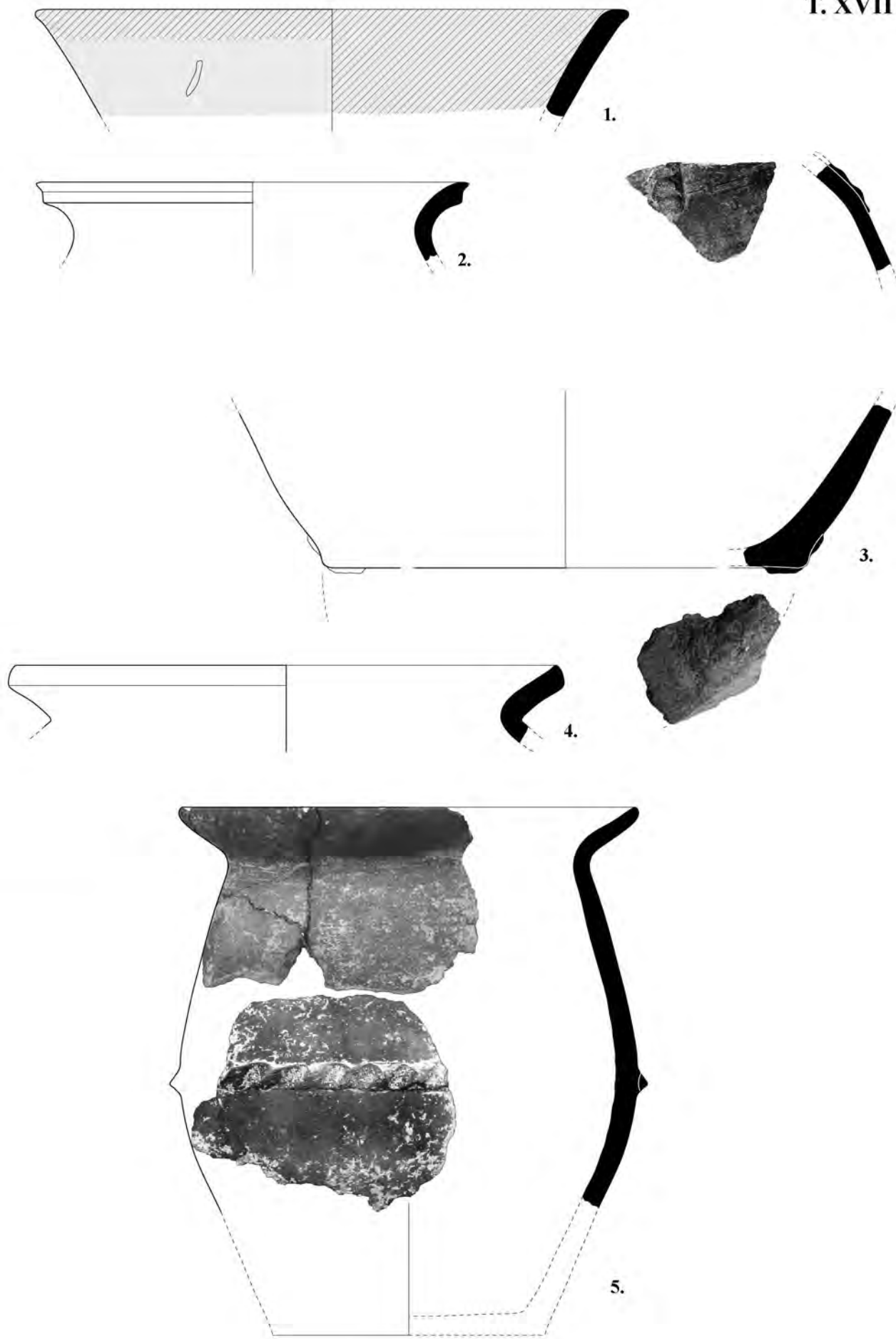
7.

0 2cm

Керамика из јаме 7 под темељима палате (1973)

Керамика из јаме 7 под темељима палате

0 2cm

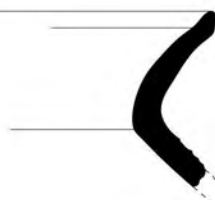
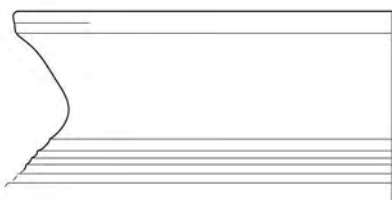
Керамика из яме 4 у Г - Г10/ 1970

0 2cm

1.

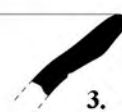
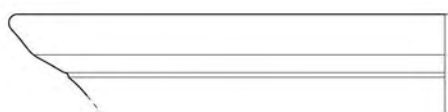
Пепелиште 5а

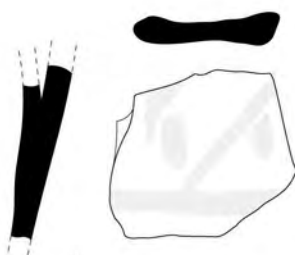
2.

4.

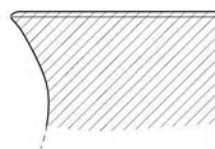
3.

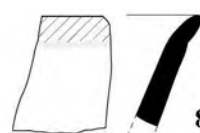
5.

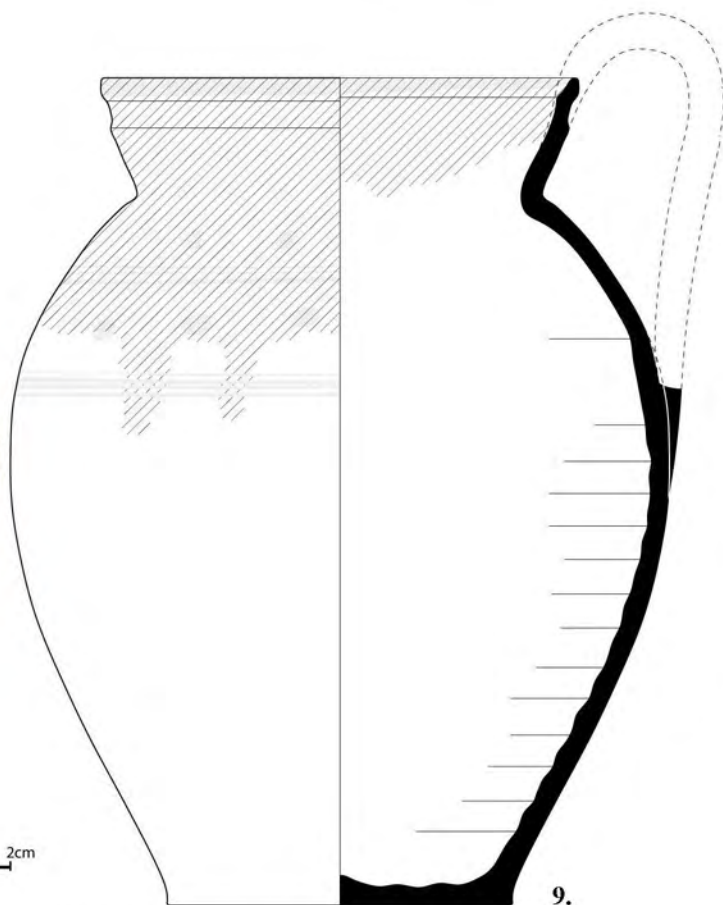
6.

7.

8.

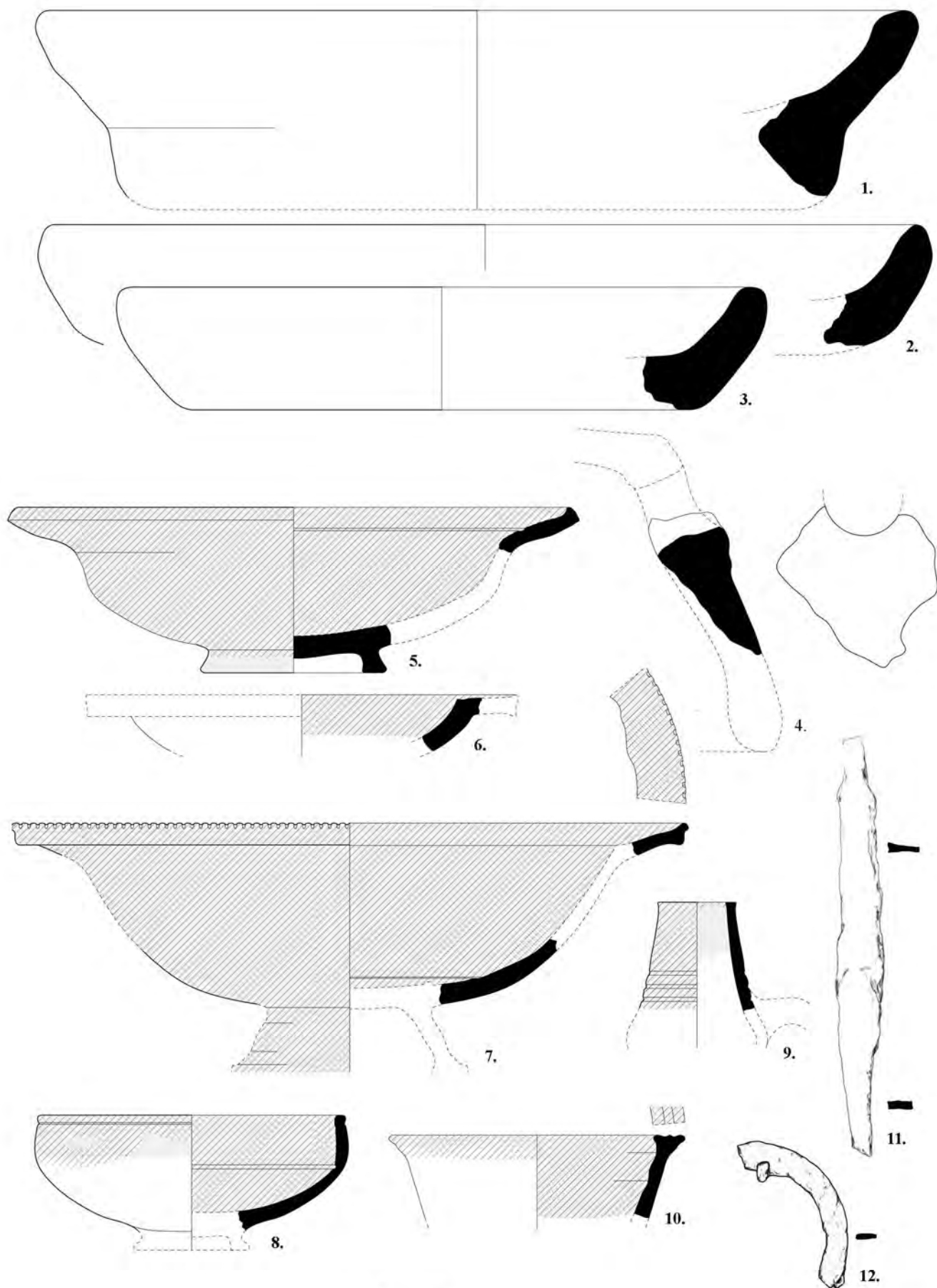
9.

0 2cm

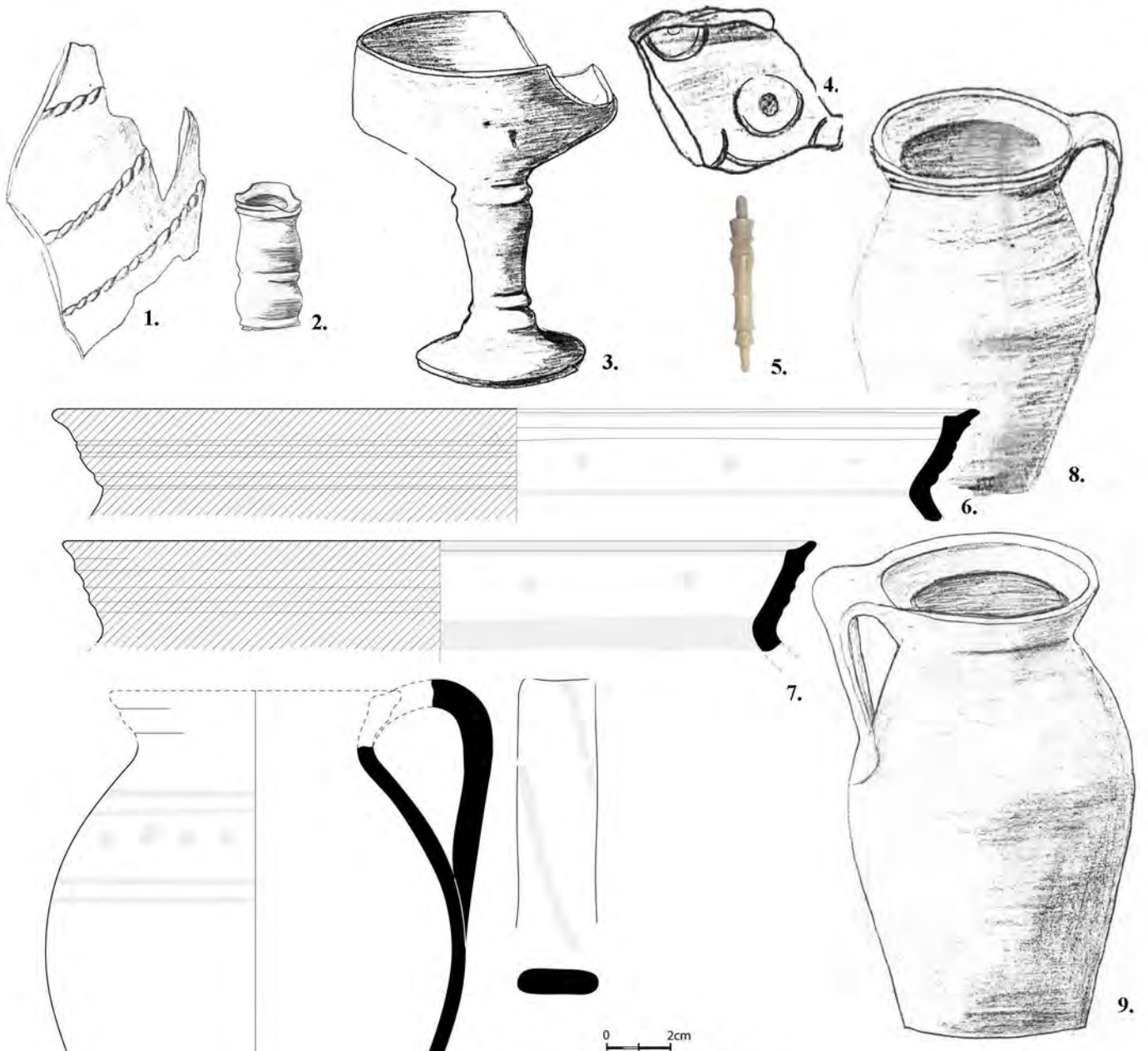
Керамика из јаме 5(кв. J16 - 21/1971)

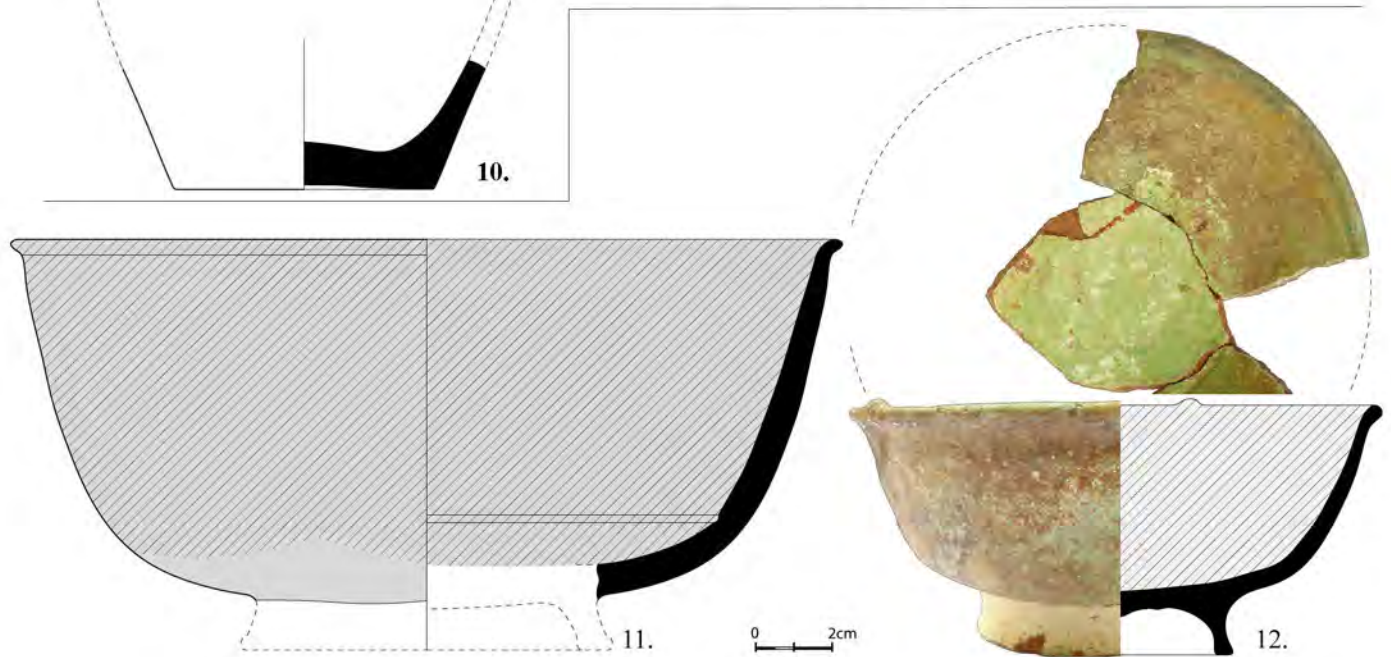
Керамика из јаме 5

Налази из јаме 11 (кв. Б2/ 1976)

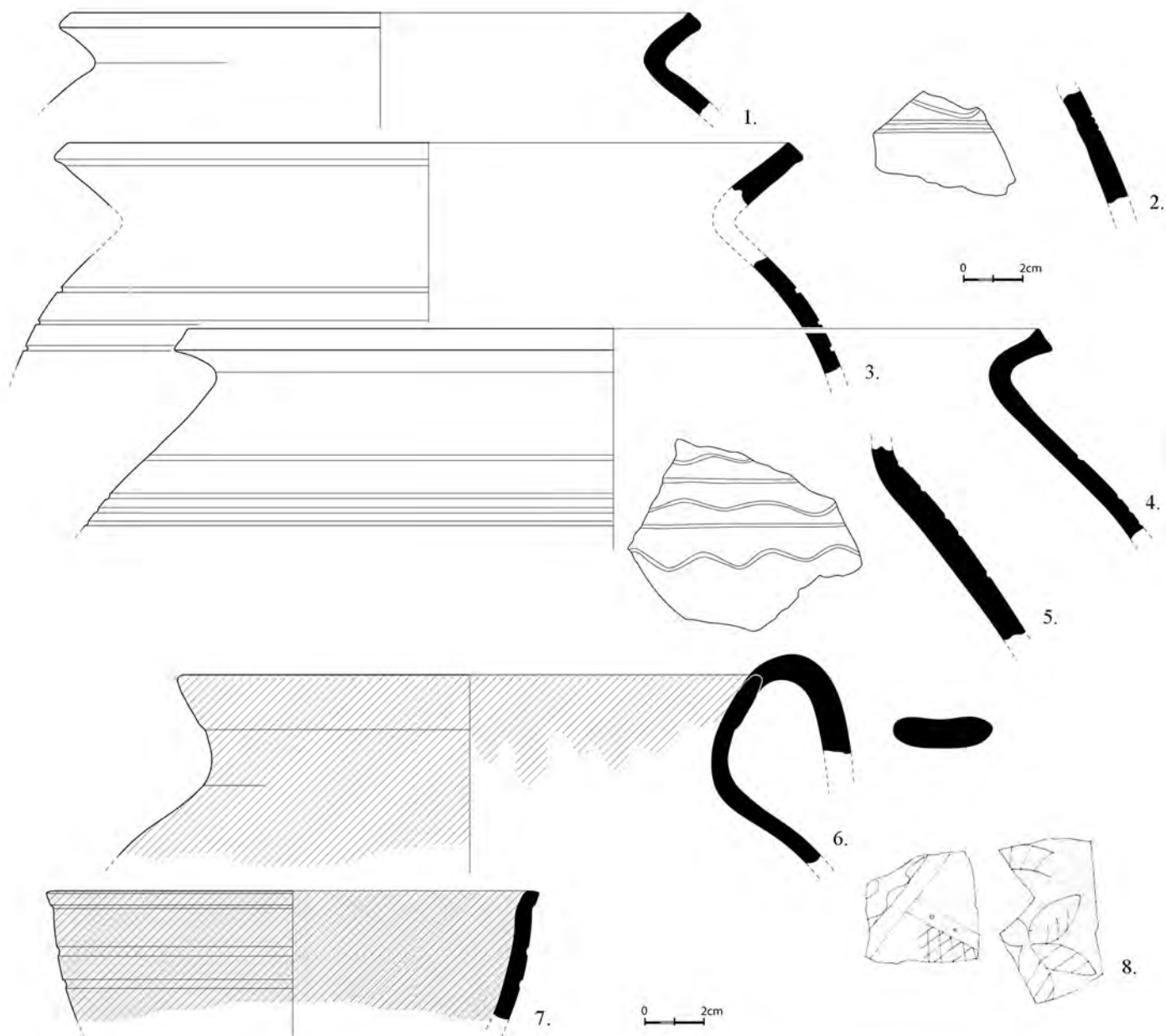

Материјал из јаме 11 (кв. Б2/ 1976)

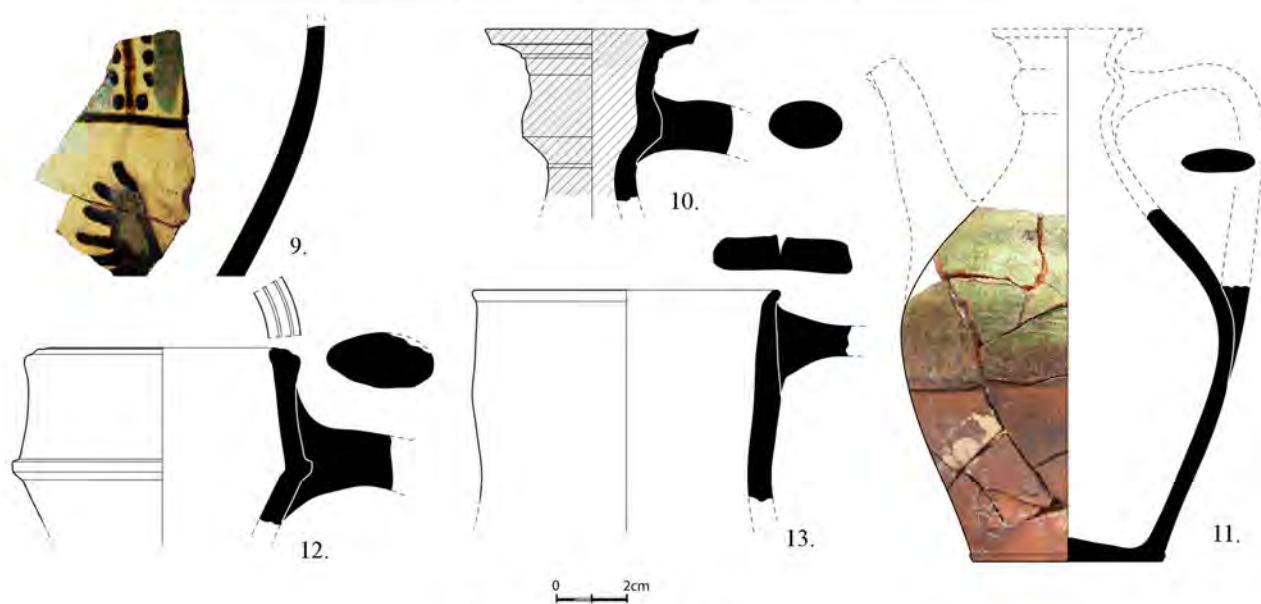

Керамика у нивоу малтерне површине објекта (?) јужно од цркве (Ж6-7)

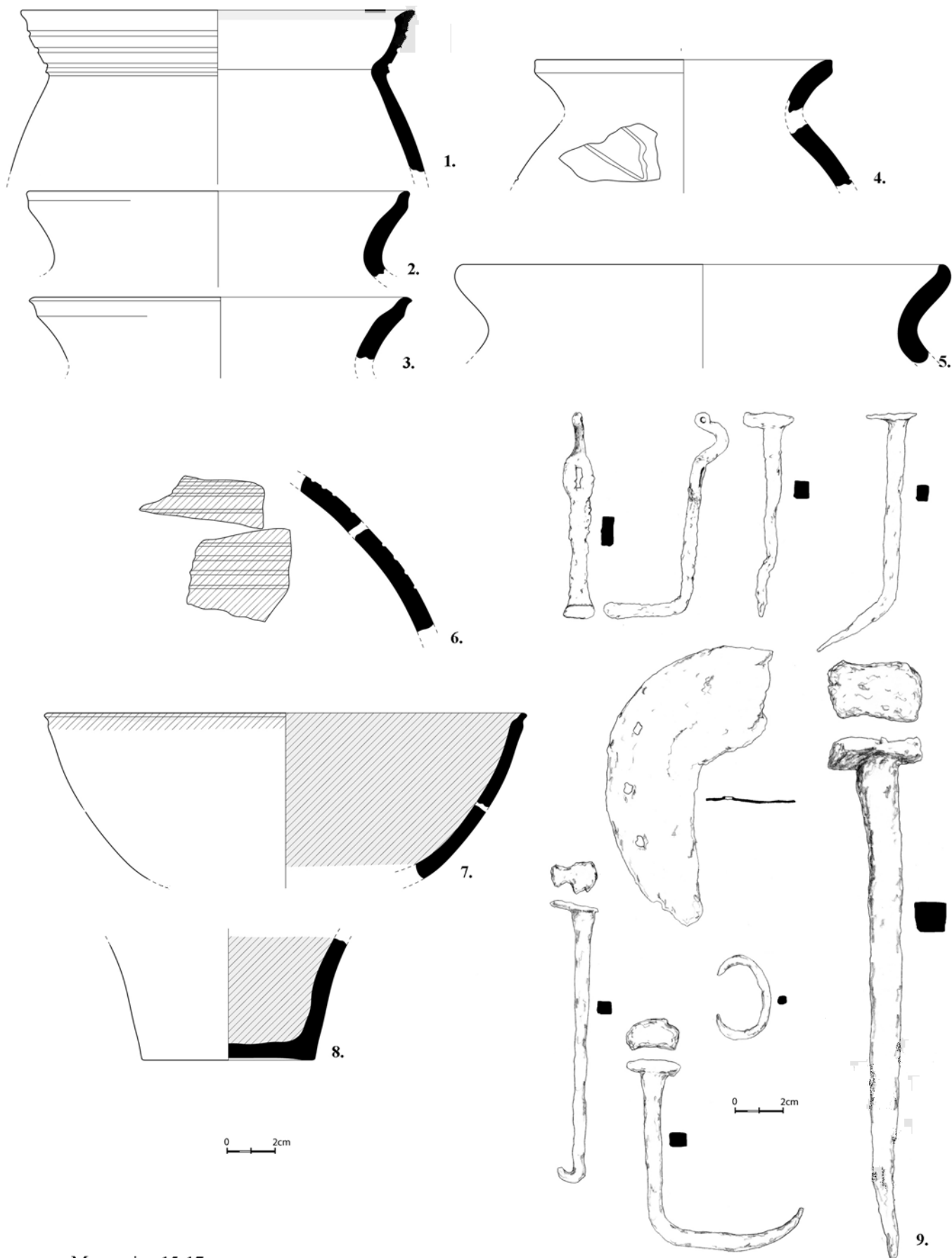

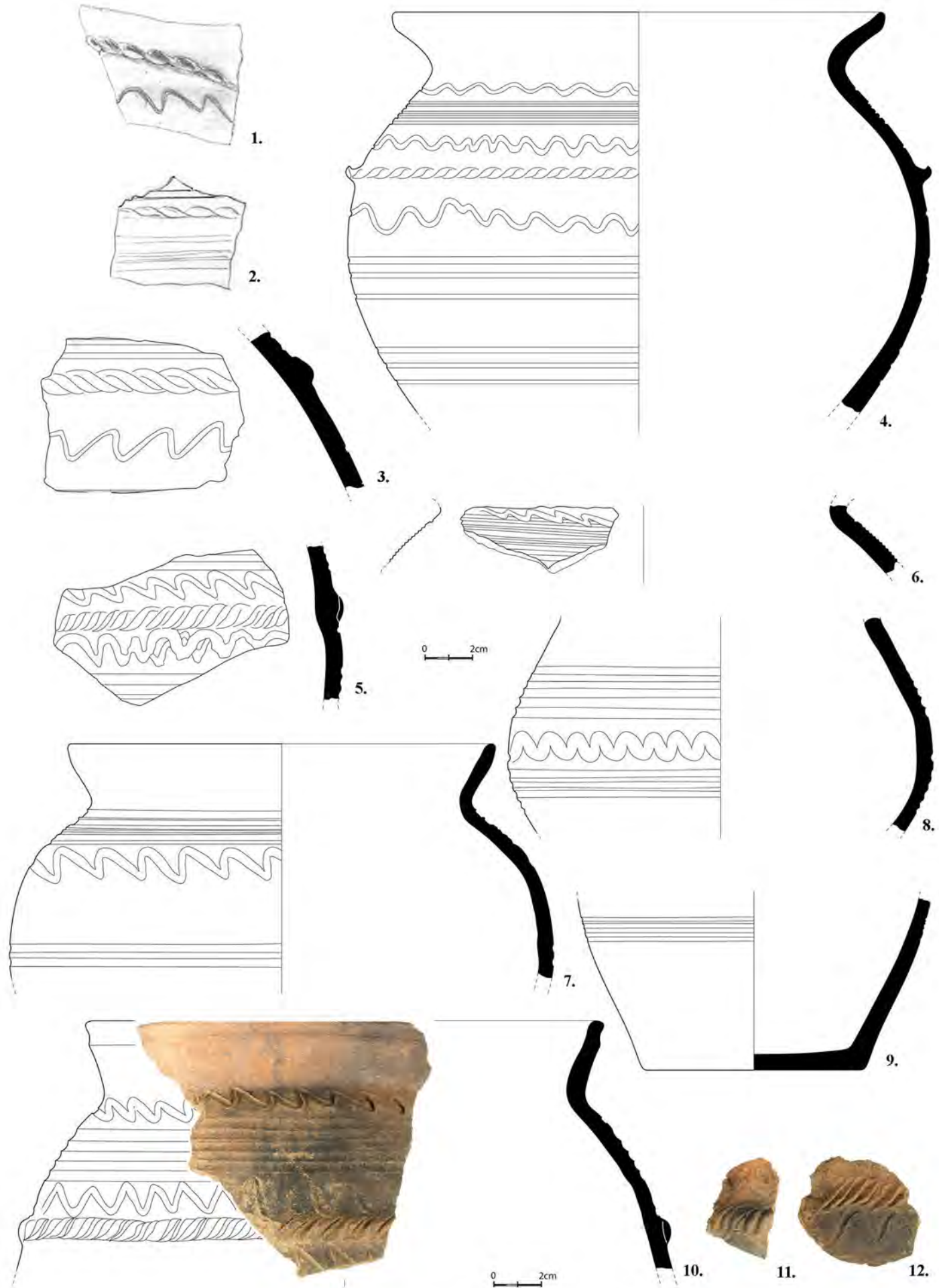
Керамика 16-17. века између палате и зграде А

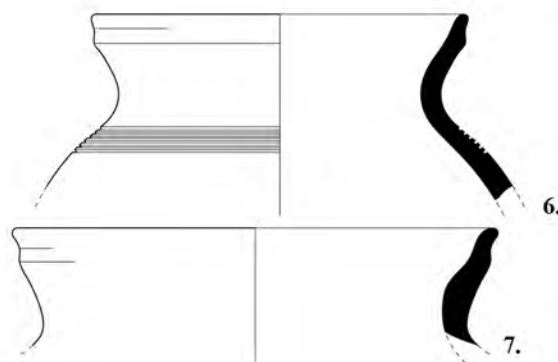
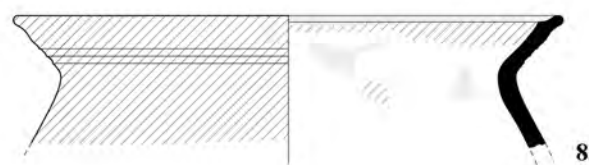
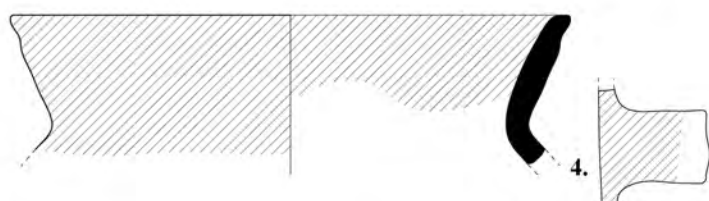
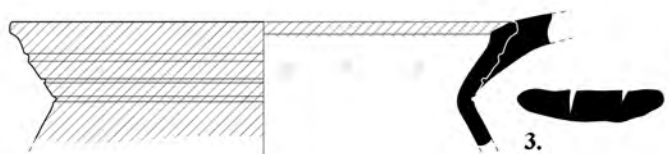
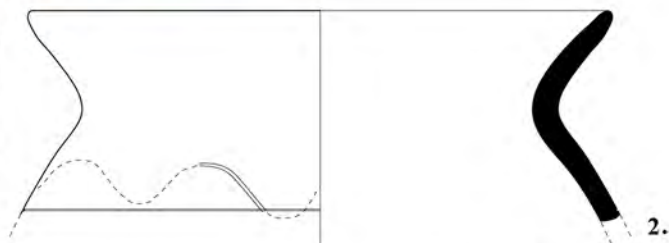
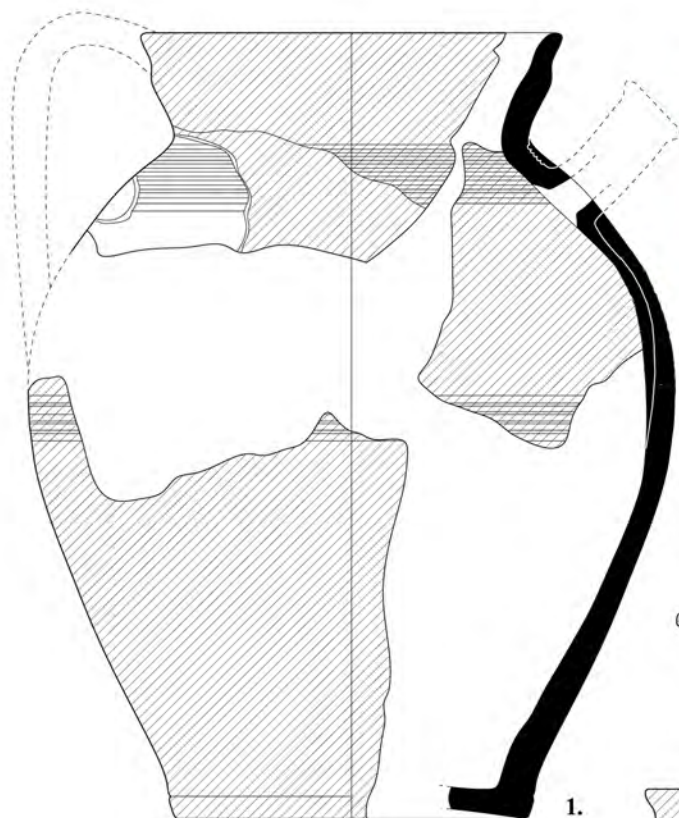
Крчази 16 - 17. столећа

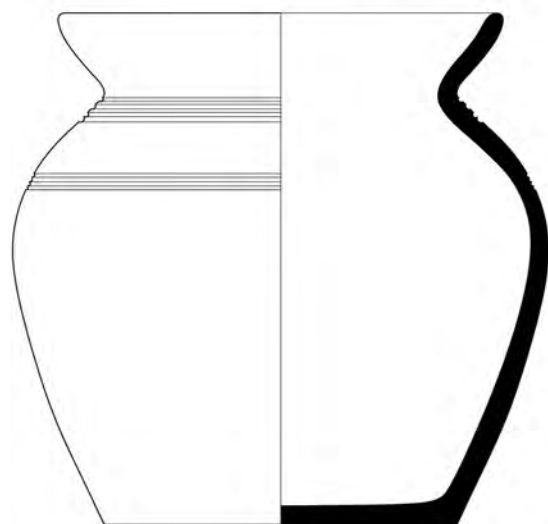
Материјал 15-17. века изнад паљевине зграде с апсидом

Тип лонца локалне продукције (крај 14 - 17. век)

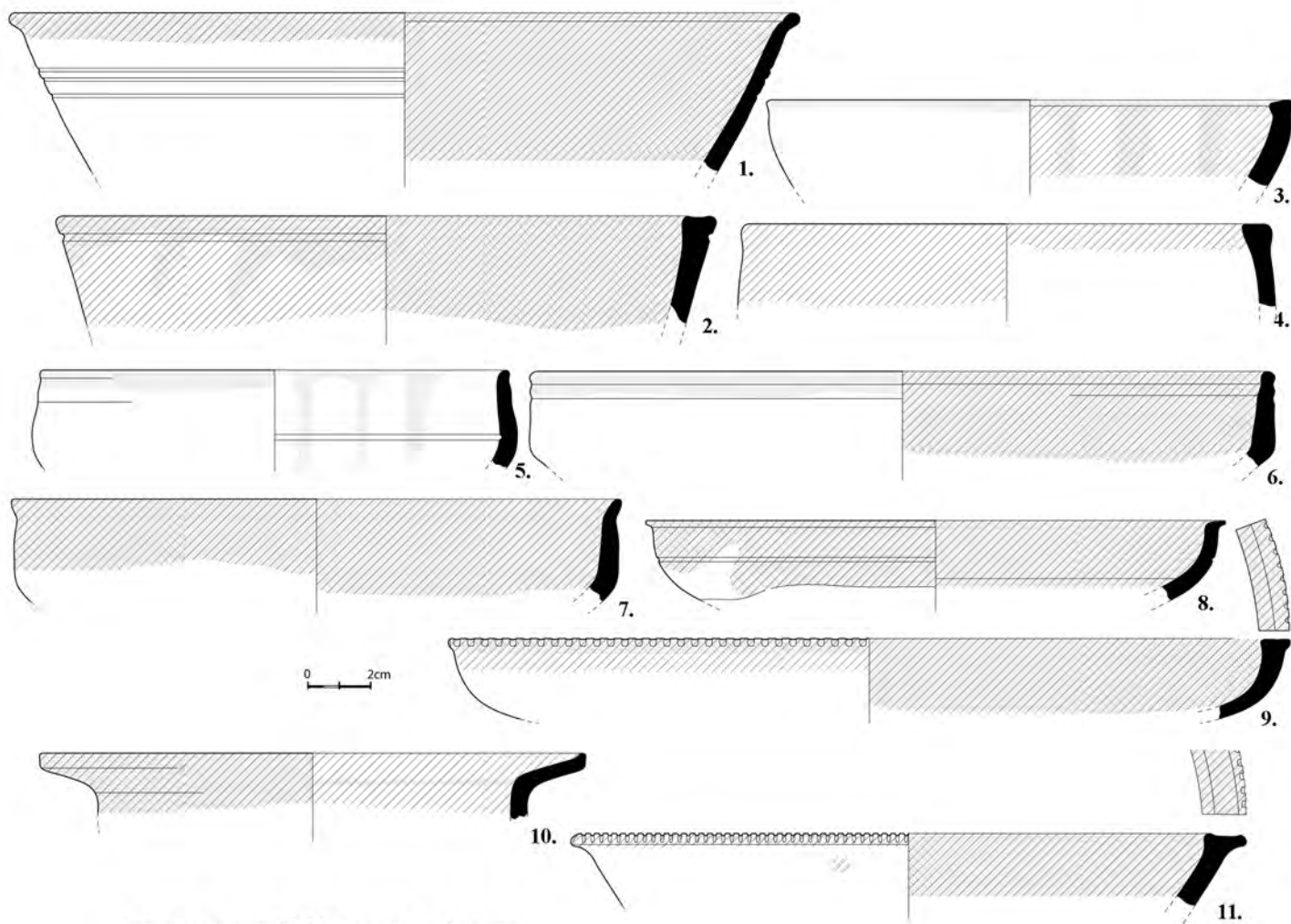

0 2cm
Лонци 15 - 17. столећа

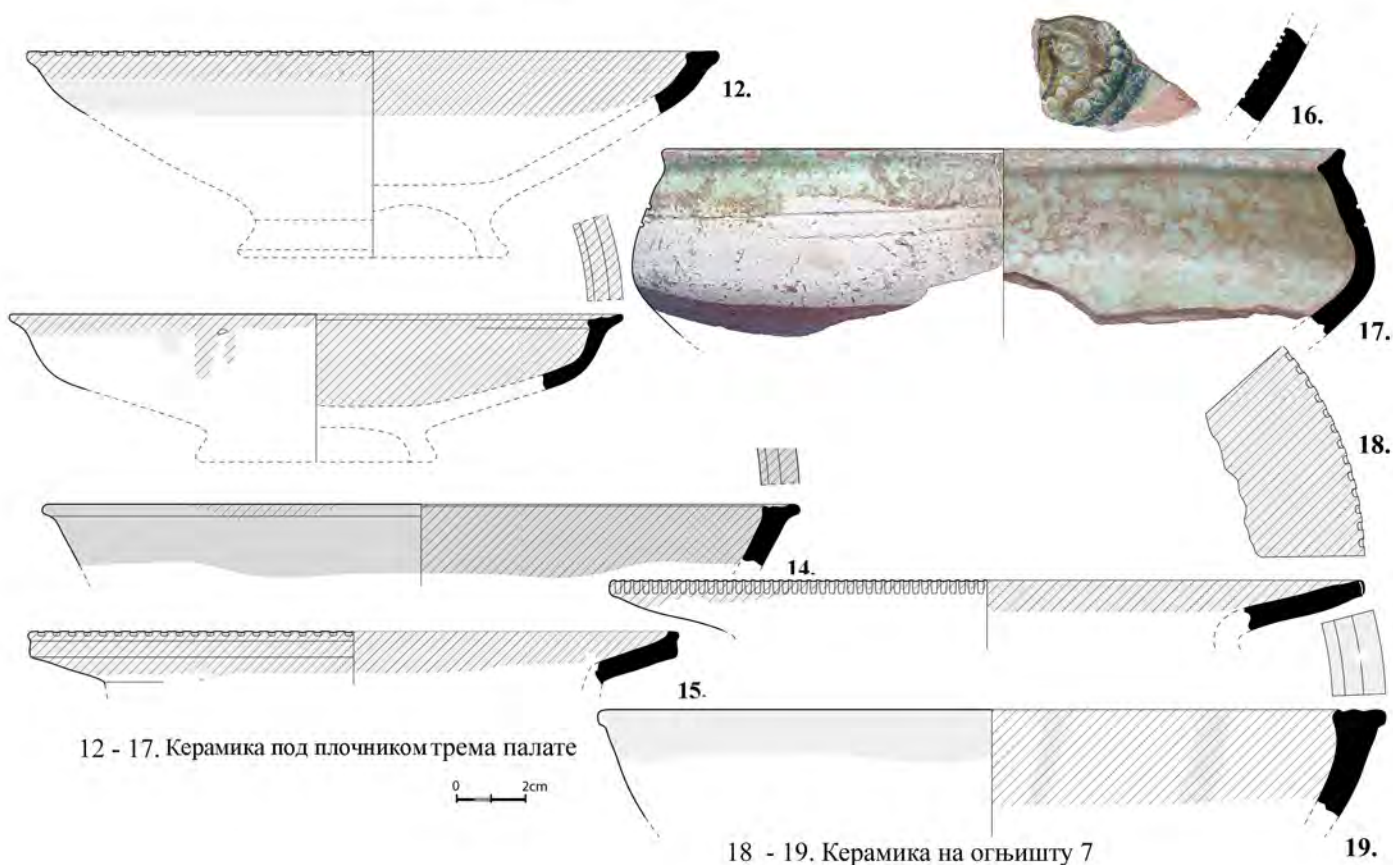

0 2cm

Керамика под плочником трема испред палате

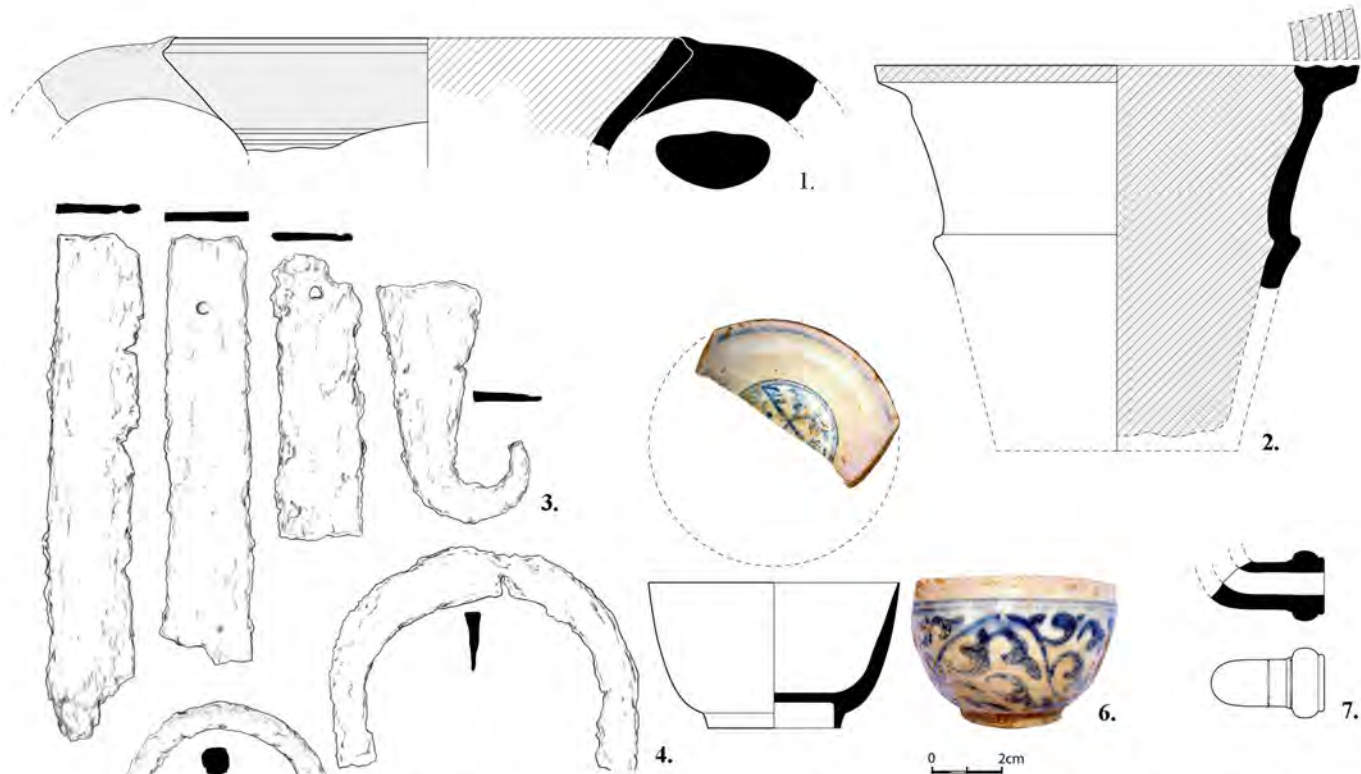

Зделе из насипа 16-18. века уз зид 2 палате

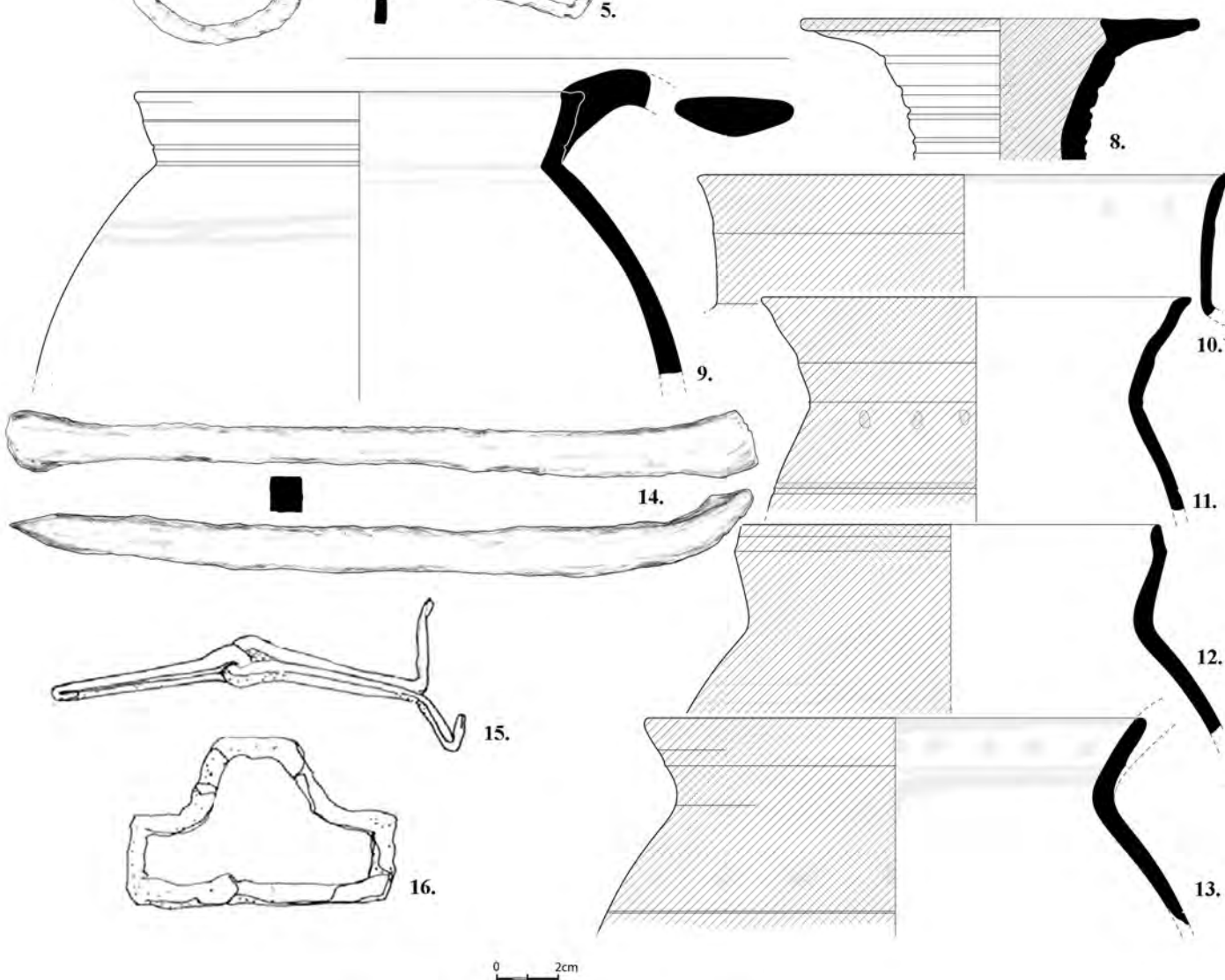

12 - 17. Керамика под плочником трема палате

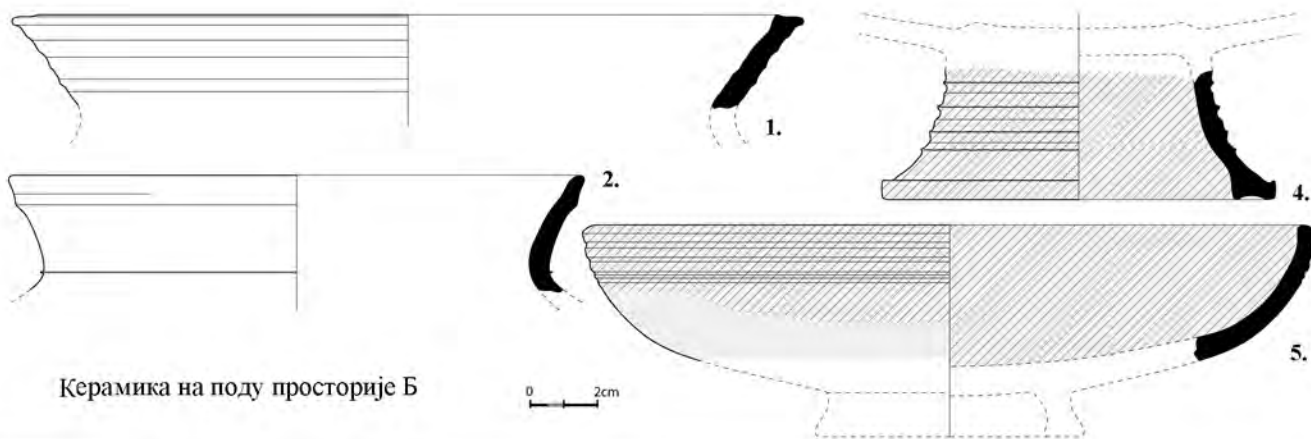
18 - 19. Керамика на огњишту 7

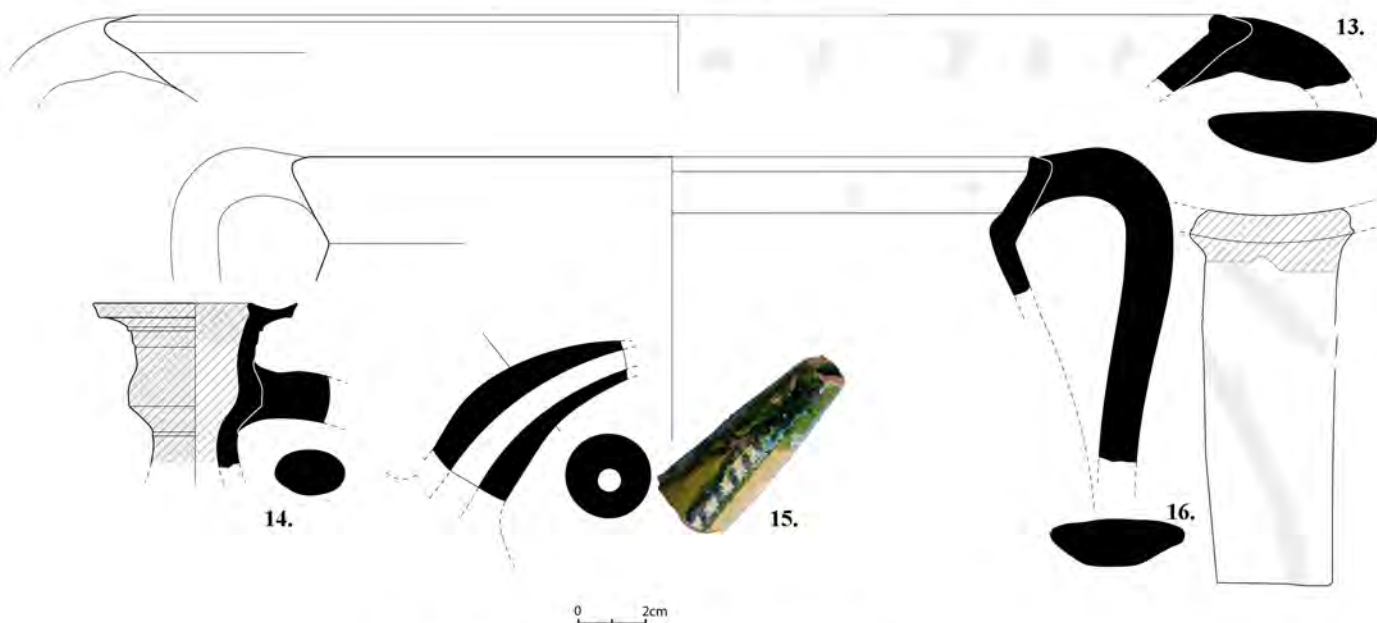
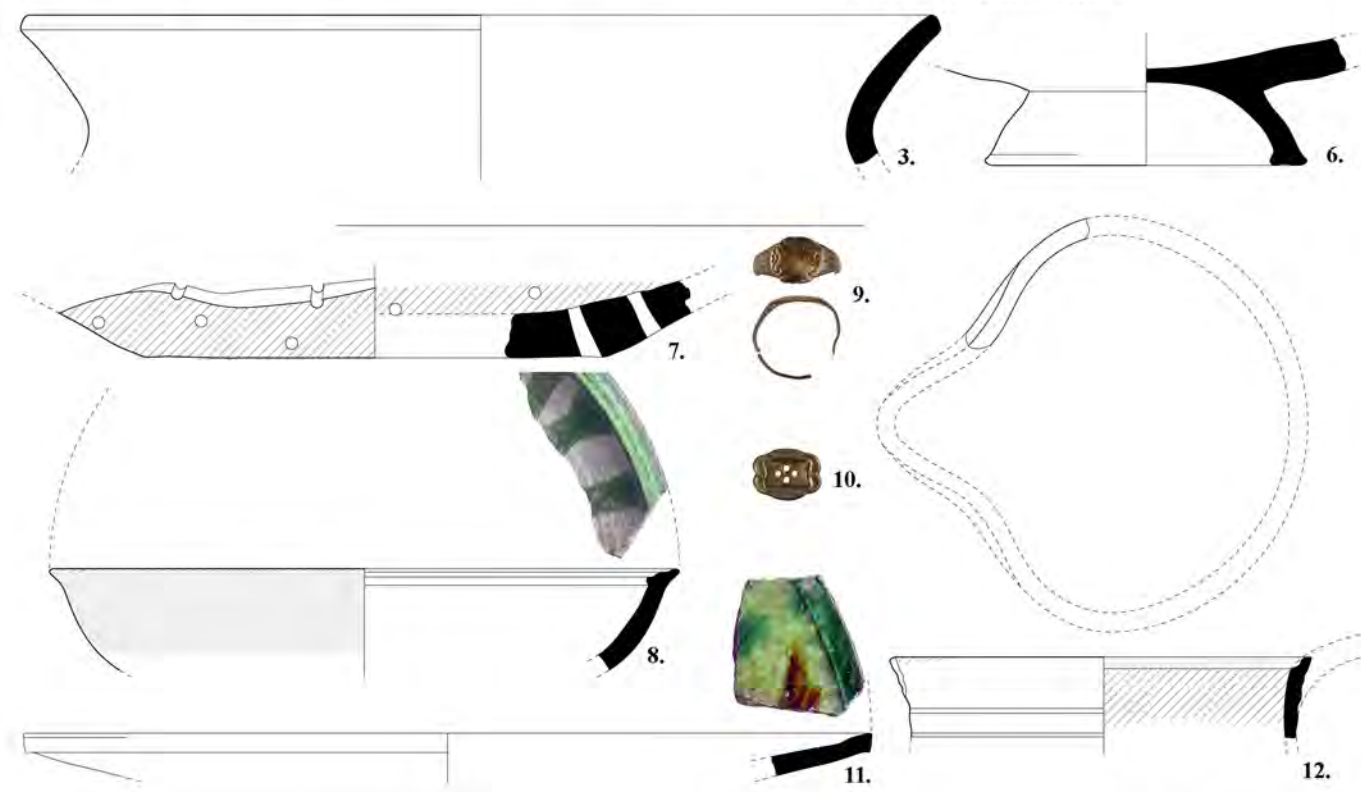
Материјал у рушевинском слоју улазне просторије у палату

Материјал у рушевинском слоју просторије Б

Керамика на поду просторије Б

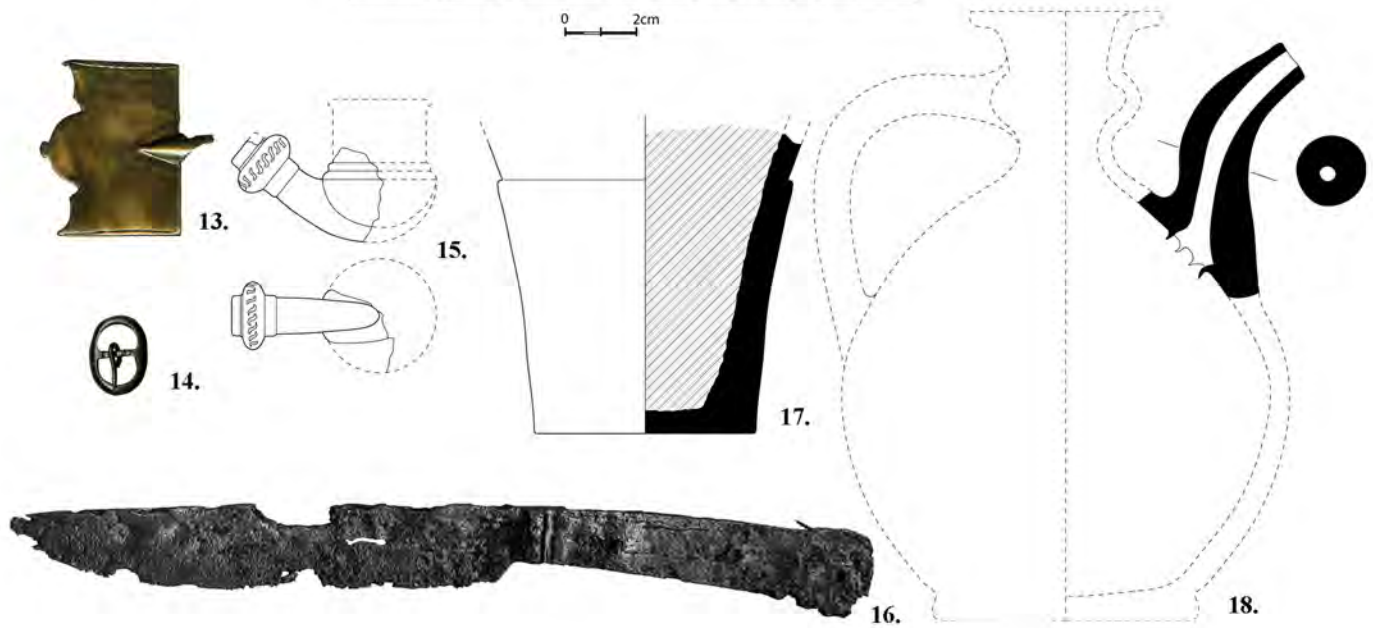

Материјал на млађем поду у просторији Ц

Материјал у рушевинском слоју просторије Ц

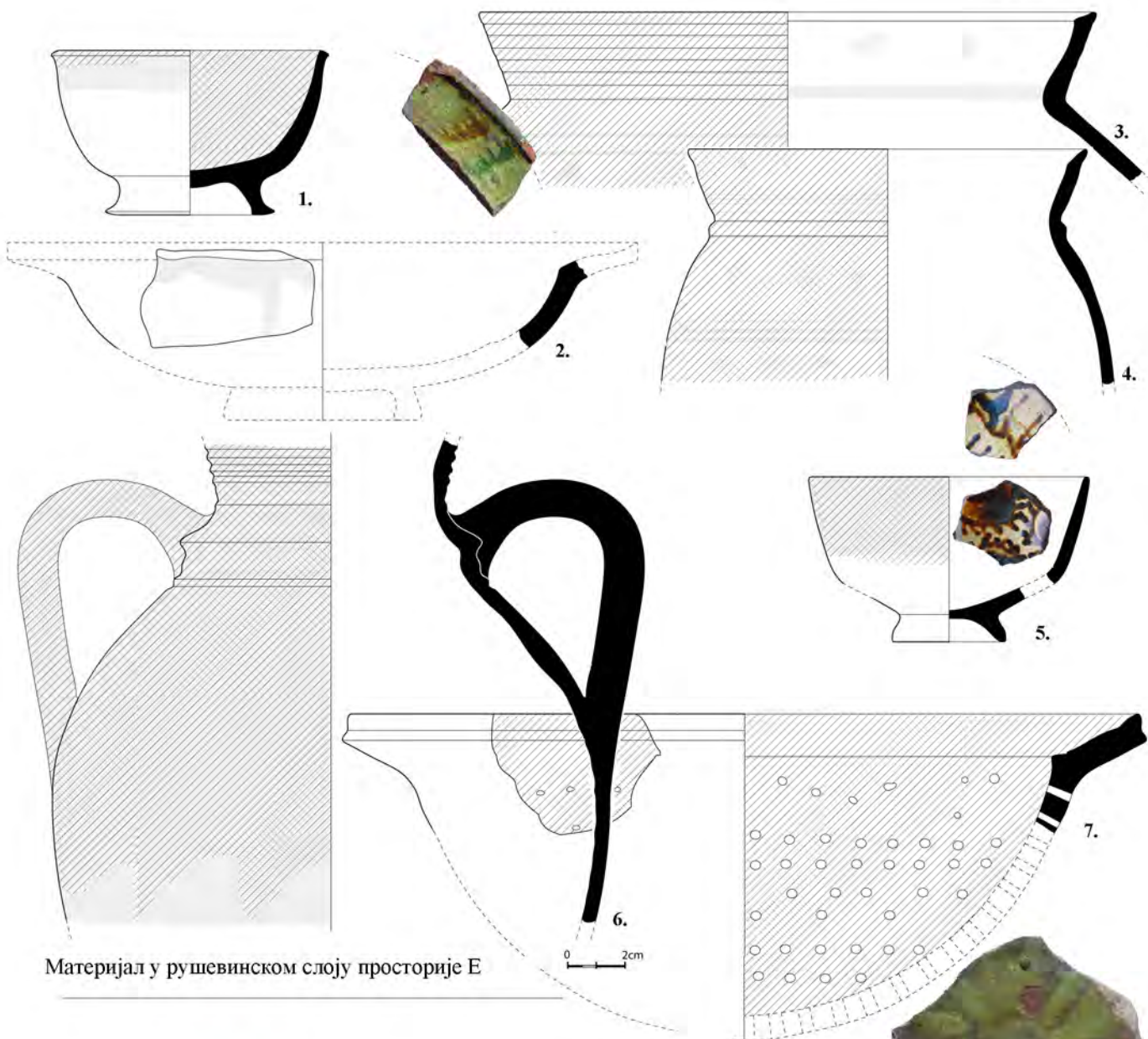
0 2cm

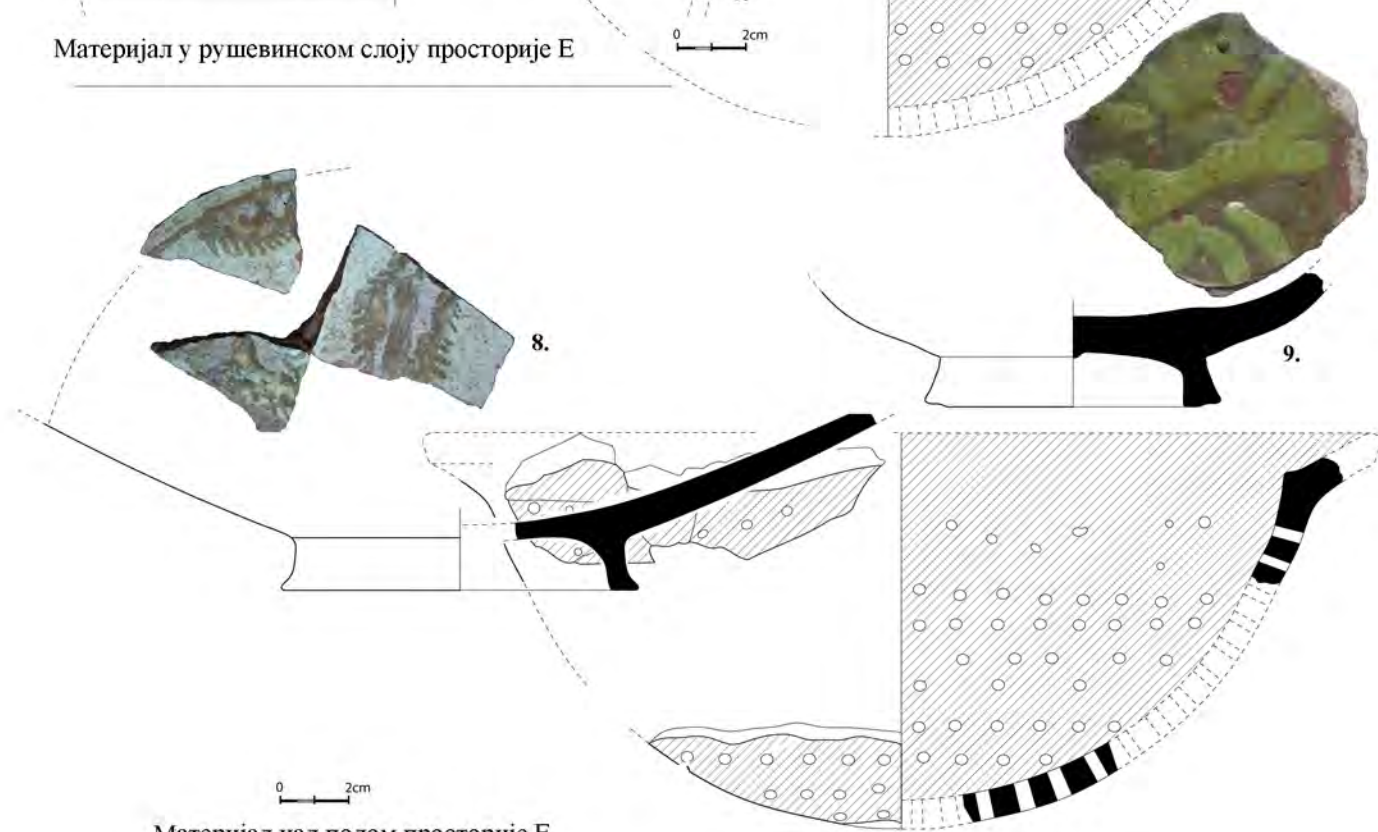
0 2cm

Материјал у слоју између подова од камених плоча у просторији Ц

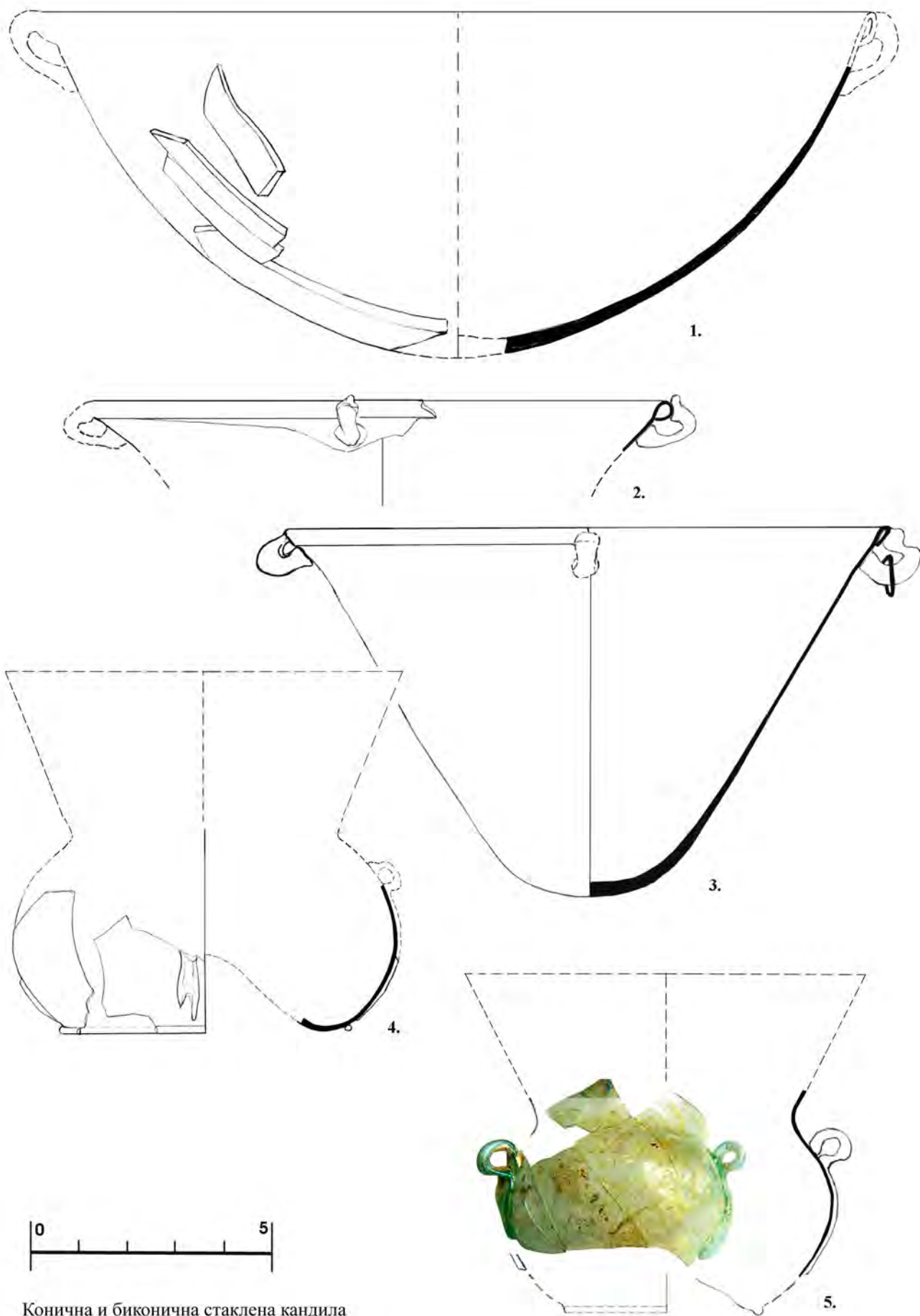

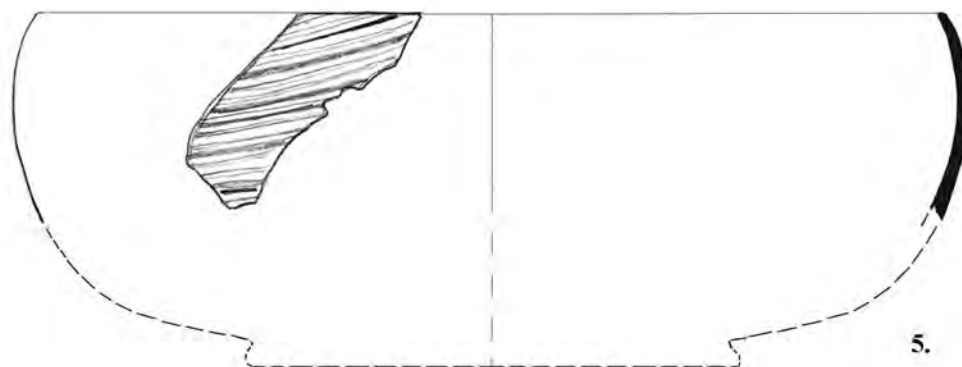
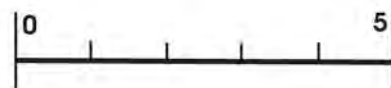
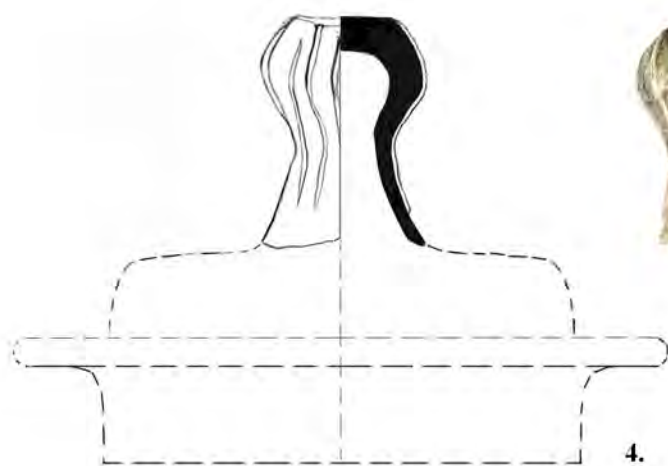
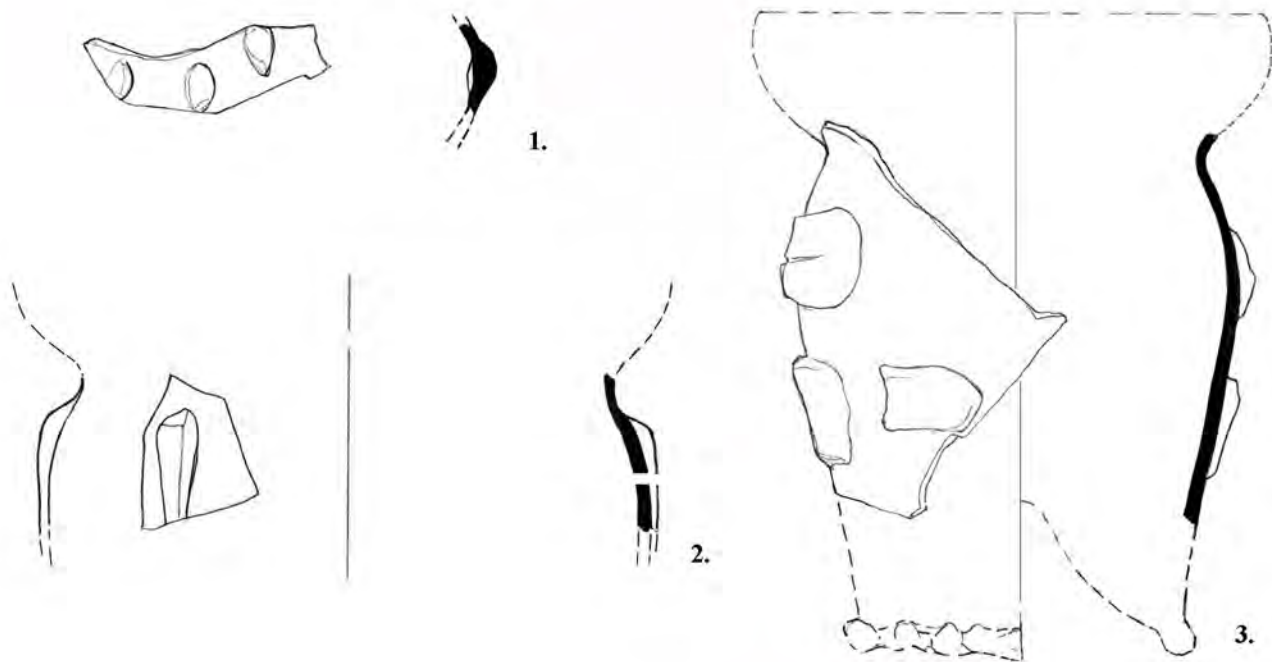
Материјал у рушевинском слоју просторије Е

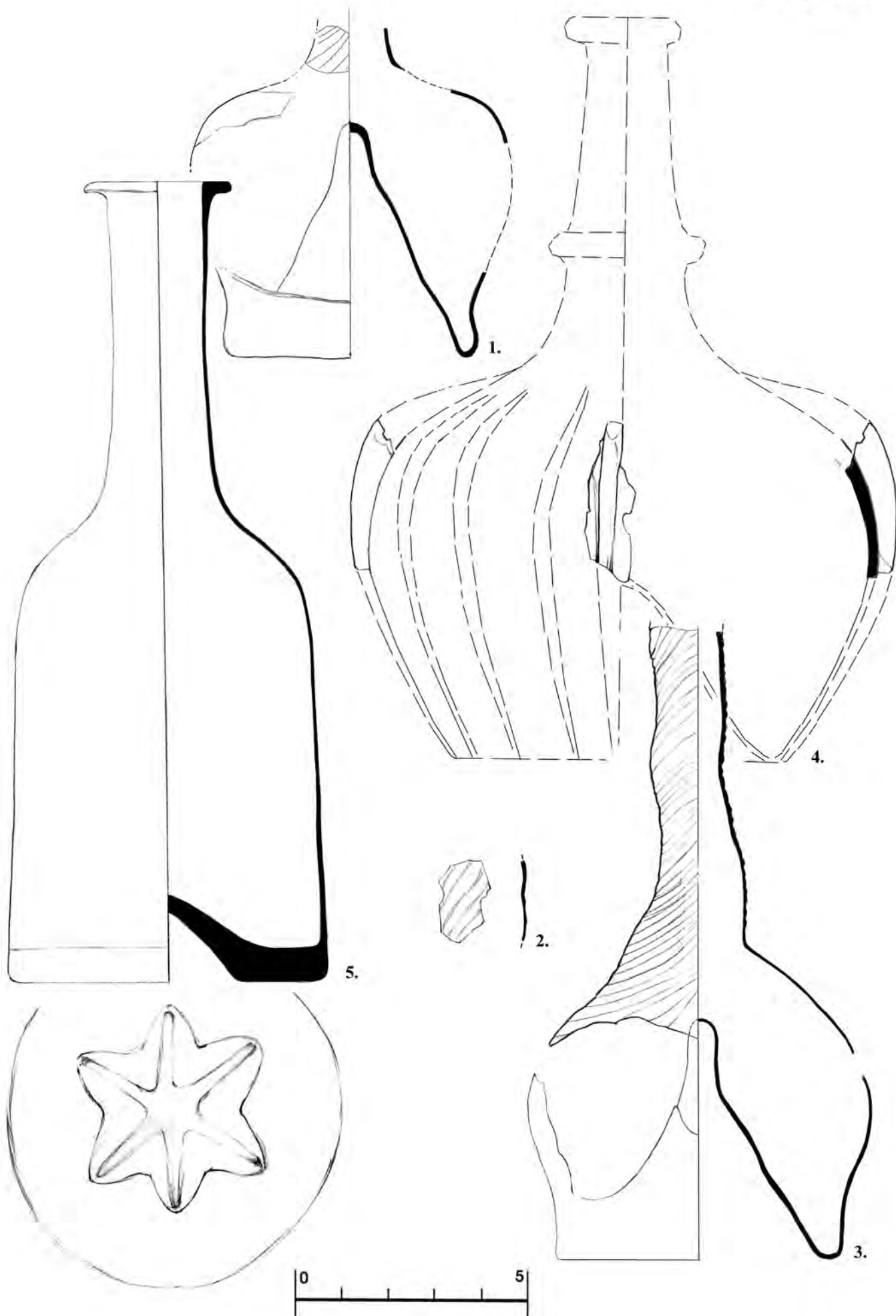

Материјал над подом просторије Е

Конична и биконична стаклена кандила

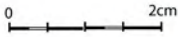

Стаклене боце

1.

3.

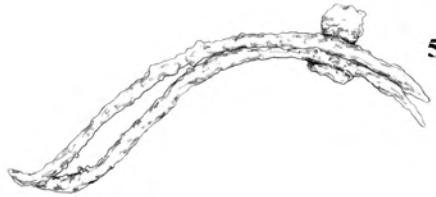
2.

4.

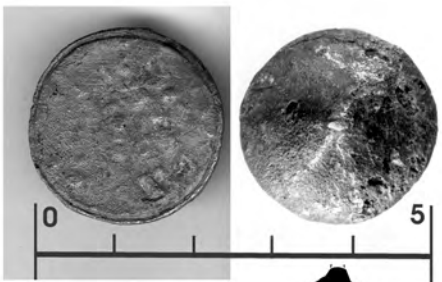
1

5.

6.

0

5

7.

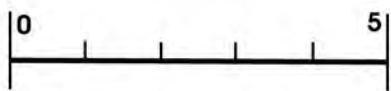
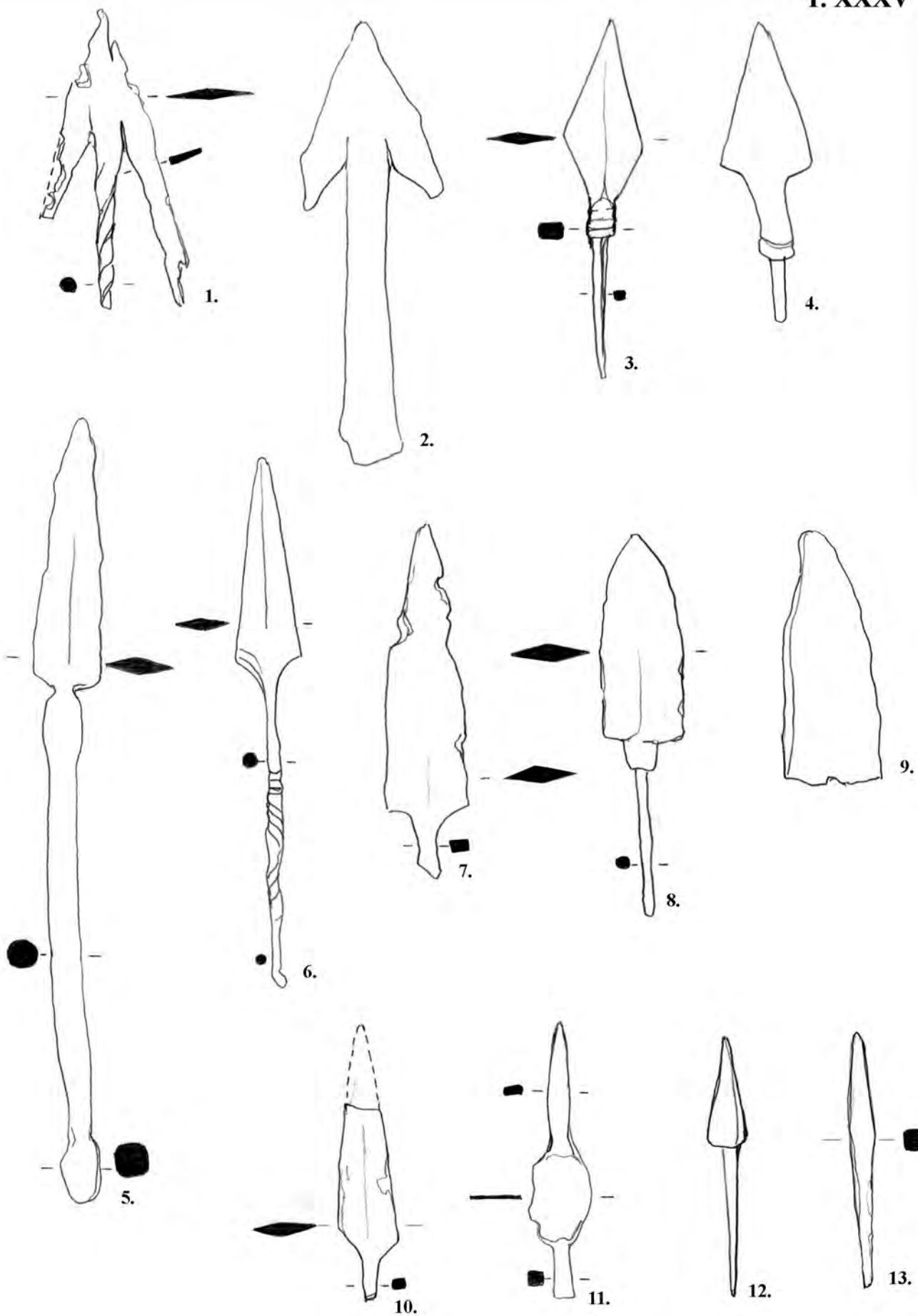
8.

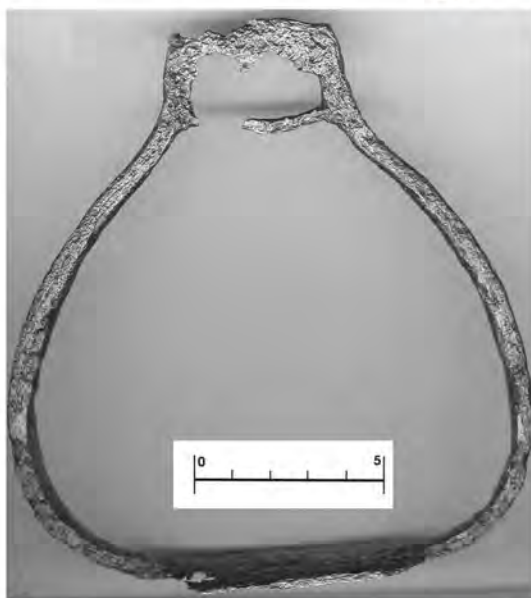
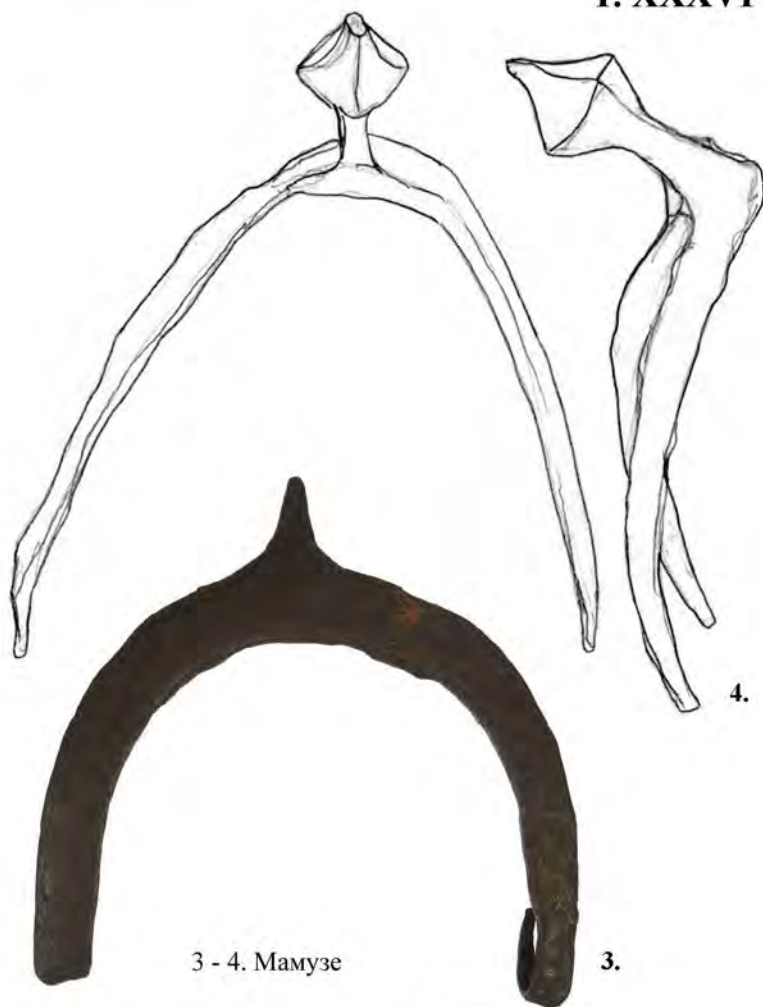
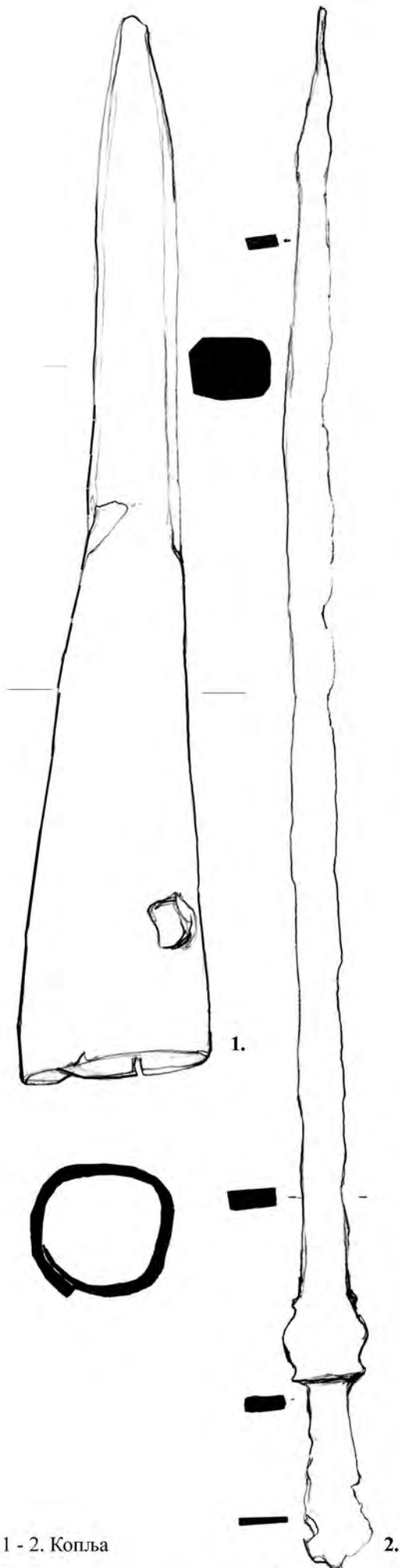
9.

Предмети култа и црквеног мобилијара

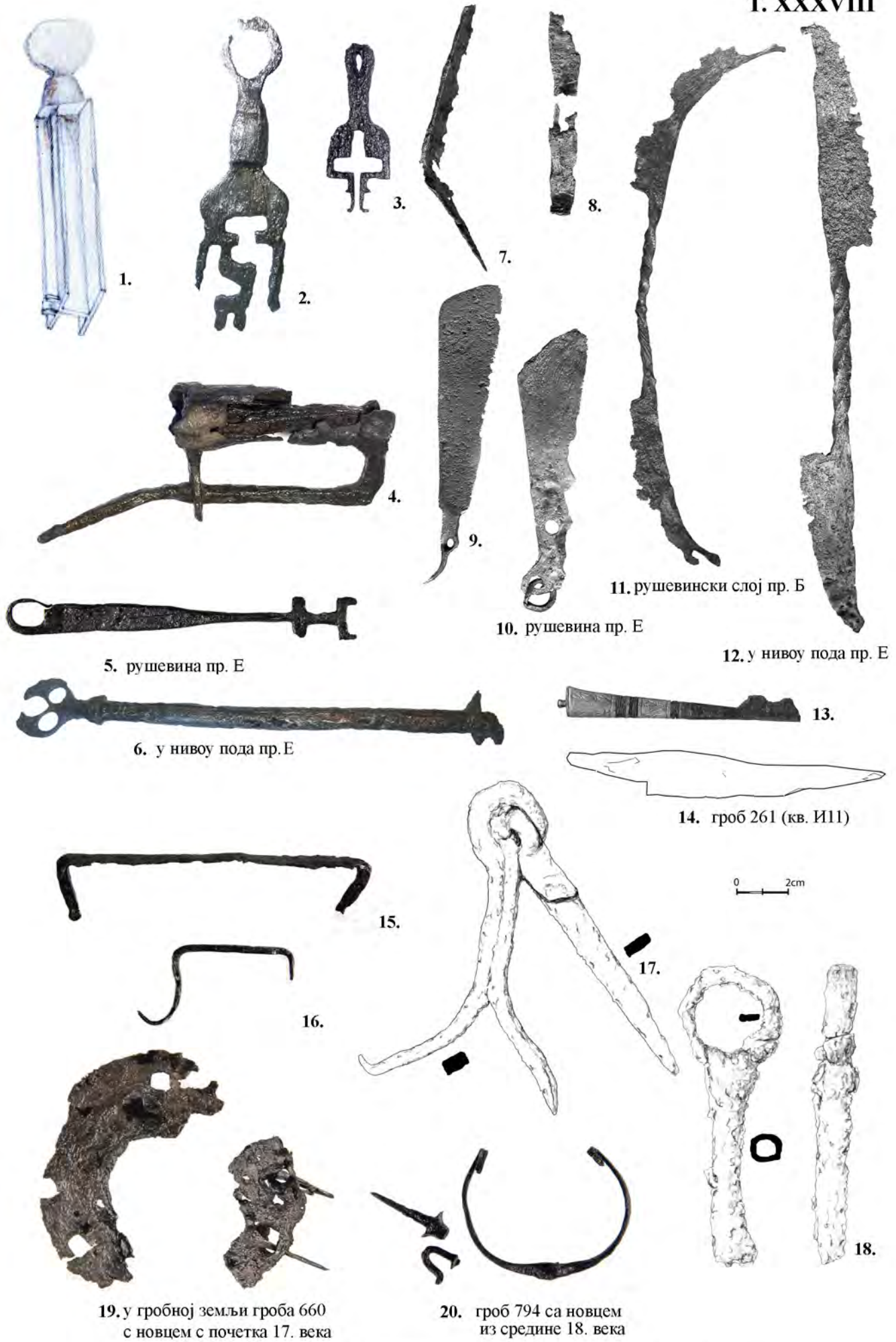
Гвоздени врхови стрелица

Предмети заната у свакодневној употреби (опрема покућства, ковачки, грађевински и пољопривредни алат)

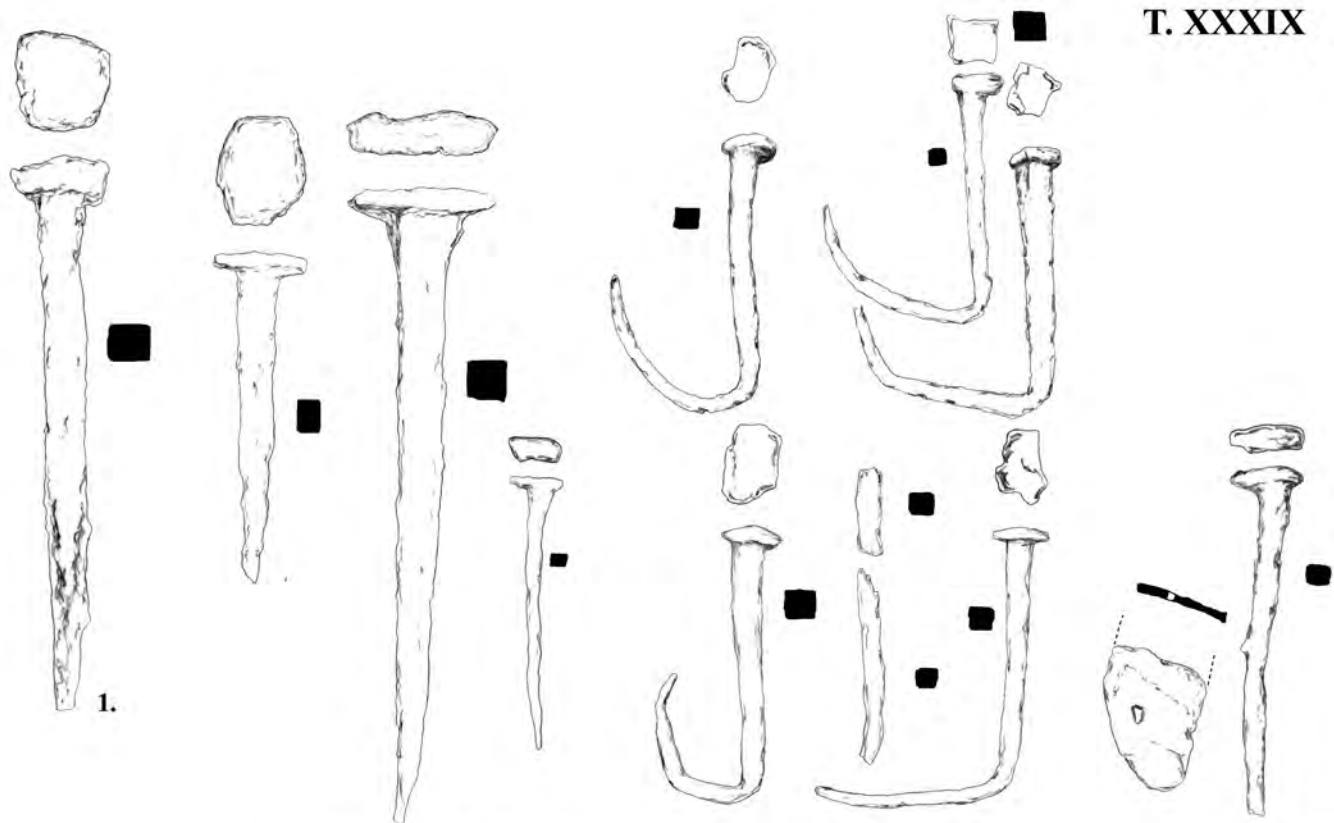

19. у гробној земљи гроба 660 с новцем с почетка 17. века

20. гроб 794 са новцем из средине 18. века

1 - 6. Кључеви и део браве; 7 - 14. ножеви; 16 - 18. грађевински метал; 19 - 20. поткови

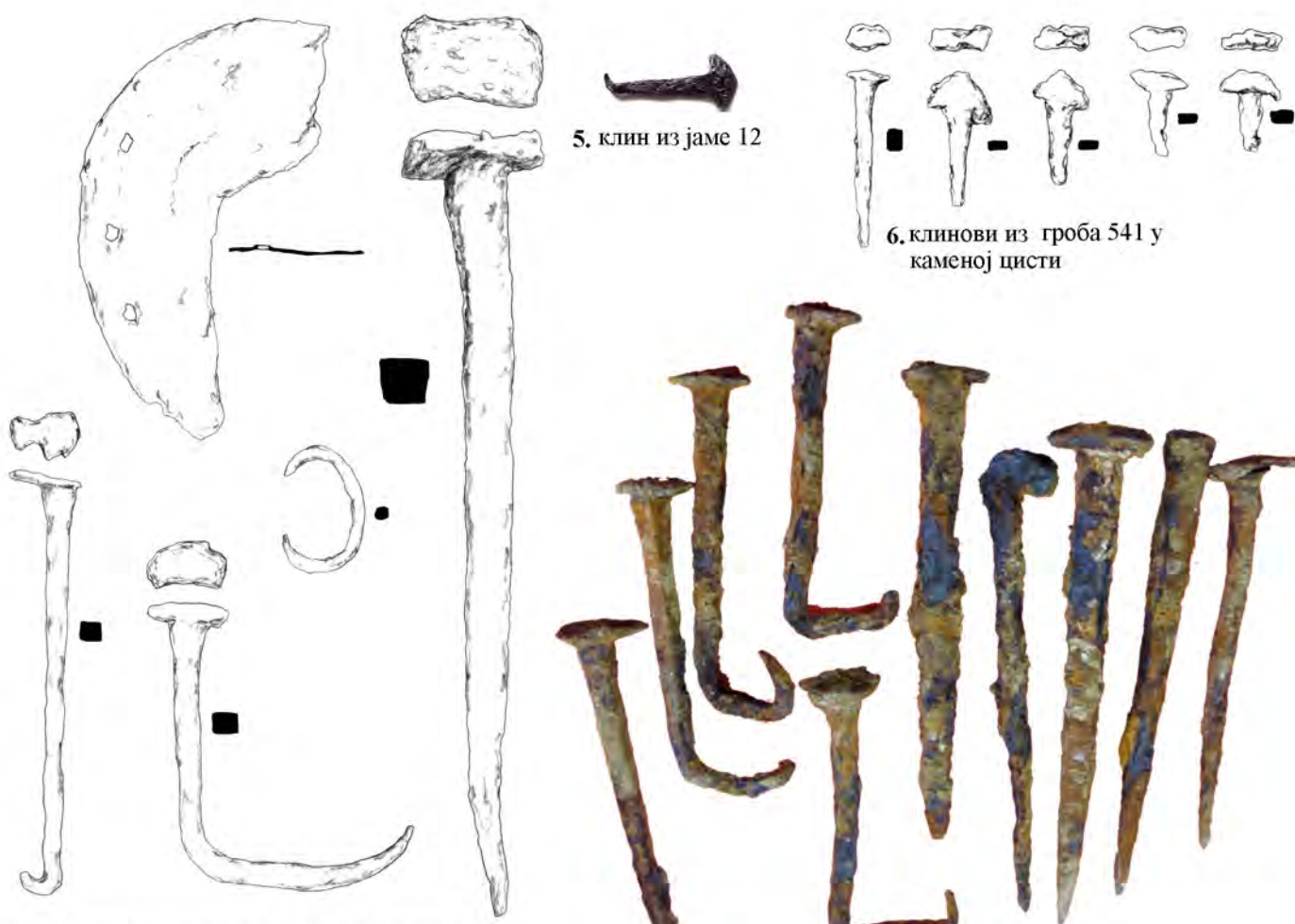

1.

2. клинови у конструкцији објекта с апсидом

3. кованици сандука у гробу 596

4. гроб 590 с новцем 18. века

5. клин из јаме 12

6. клинови из гроба 541 у каменој цисти

7. гвоздени налази у слоју 15-17. столећа

0 2cm

8. клинови из гроба 422 с наушницама 15. века

1.

2.

3.

4.

5.

6.

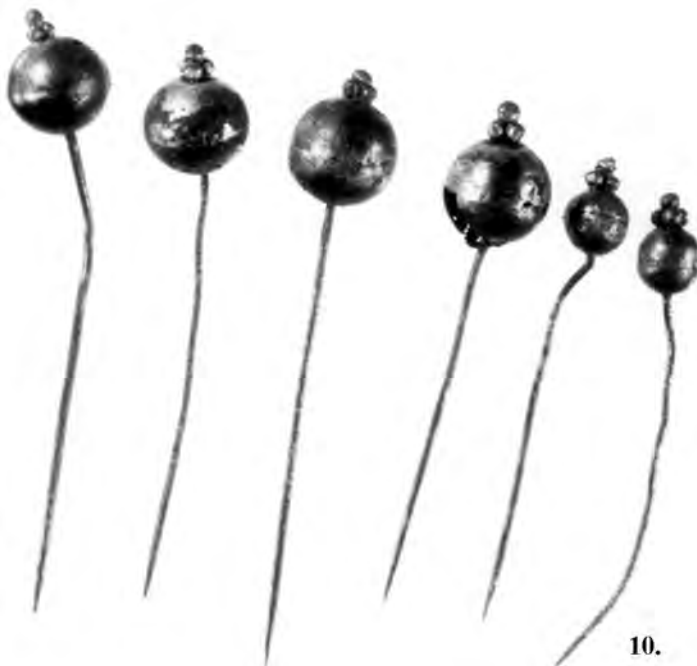
7.

8.

9.

10.

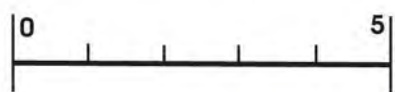
11.

Накит и украсни делови ношње из гробова (11/12 - 16. век)

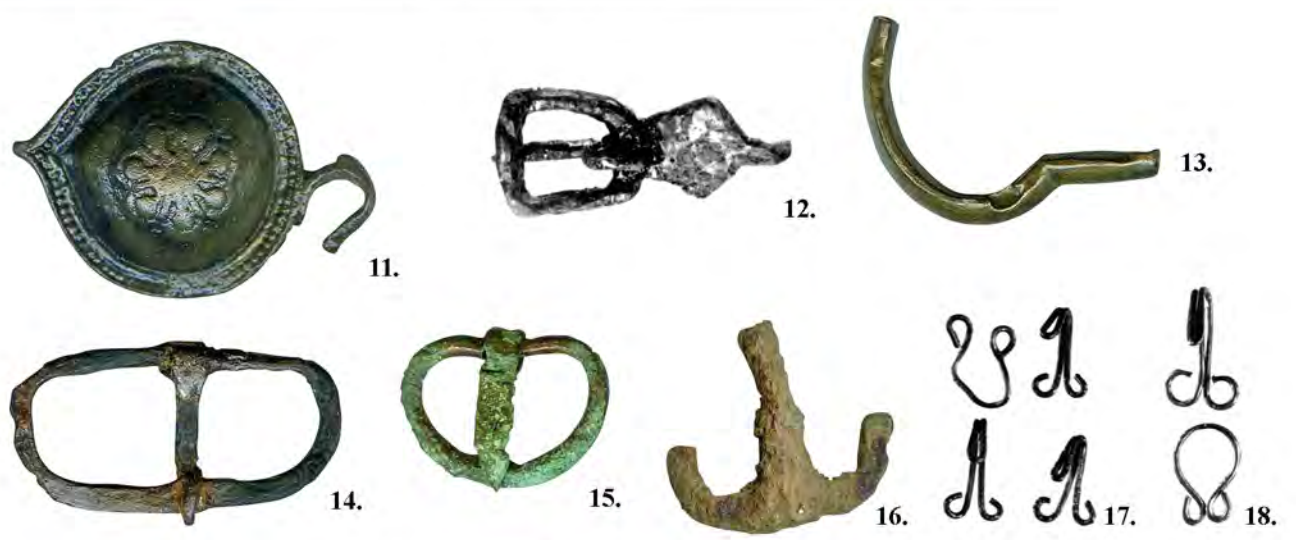
Средньовековни накит из гробова (11/12 - 15. век)

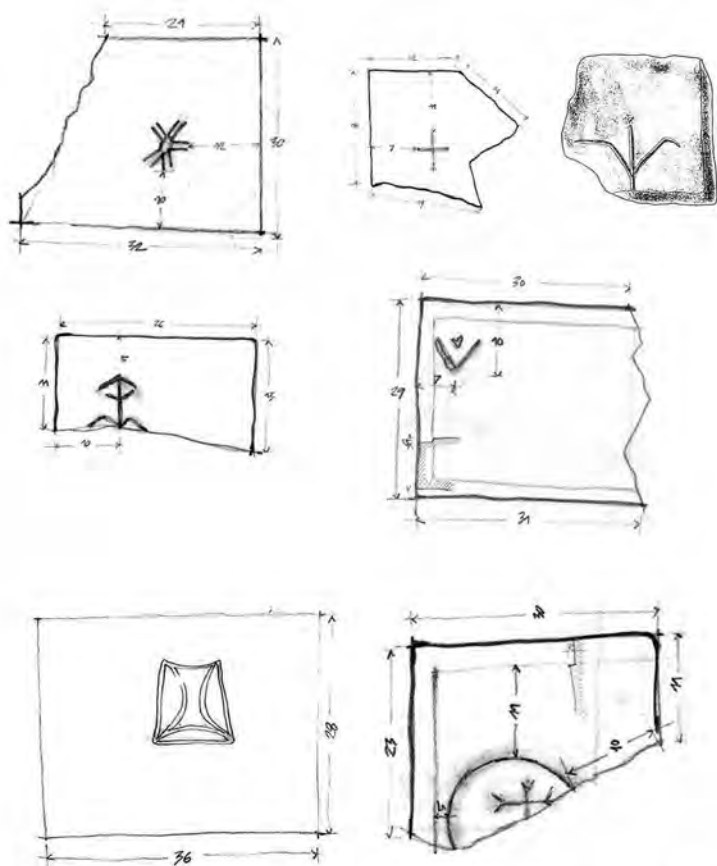
Накит 14-15. века (1-5, 9, 15, 17, 18, 19) и 16 - 18. века (6 - 8, 11, 12)

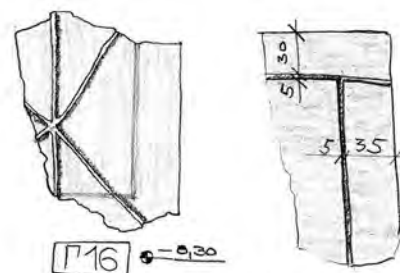
Накит 17-19. столећа

Средњовековне (11/12 - 15. век) и копче 16 - 18. столећа

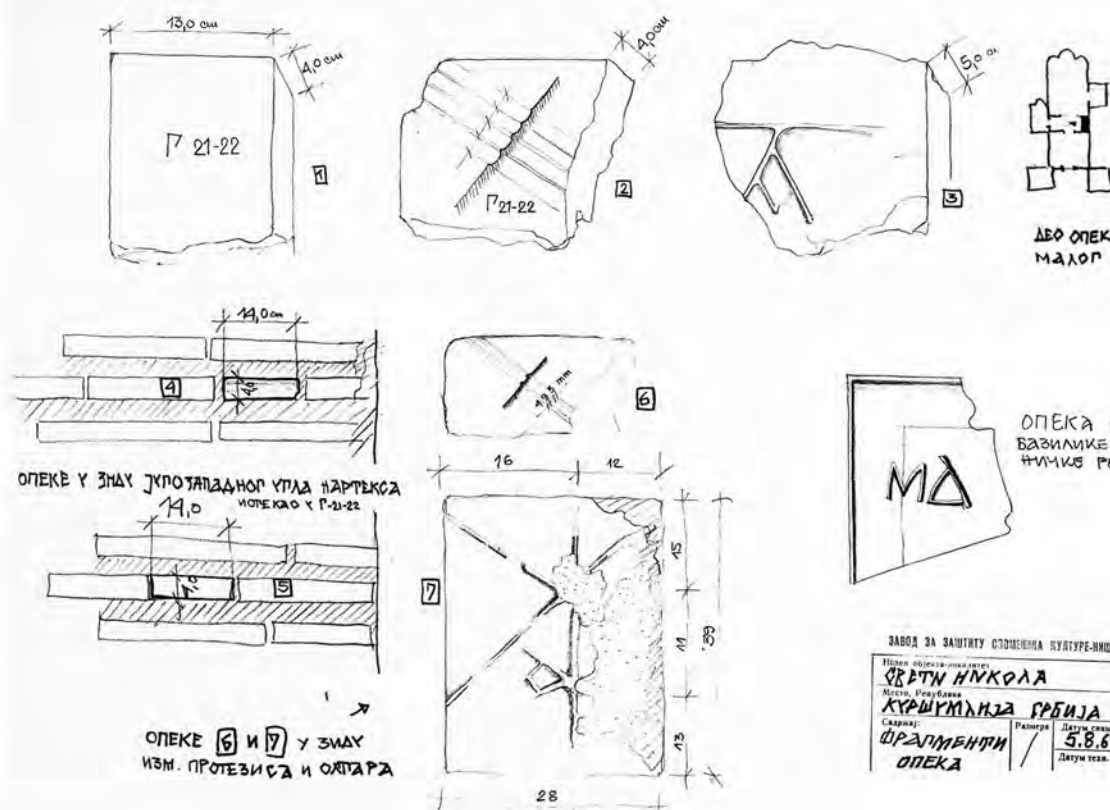
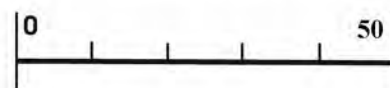
1. Опеке из рушевина цркве, конзерваторски радови 1964. године

2. У рушевини западне (А) зграде

3. Јама 9 у кв. Г-Г10/1970

ДВО ОПЕКЕ НАЂЕНЕ У ЈУЖНОМ УГЛУ МАЛОГ НАРТЕКСА (ПРЕОБИТНОГ)

ОПЕКА НАЂЕНА КОД БАЗИЛИКЕ НА УШЉУ КОСА ЧИМБЕ РЕКЕ

ОПЕКЕ У ЗНАУ ЈУГОЗАПАДНОГ УГЛА НАРТЕКСА

ОПЕКЕ 6 И 7 У ЗНАУ ИЗМ. ПРОТЕЗИСА И ОЛТАРА

ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНА КУЛТУРЕ-НИШ		Бр. досијеа
Име објекта-окалице		Бр. лавца
ФРЕТН НИКОЛА		
Место, Република		Број терасеа
КУРШУМЛИЈА СРБИЈА		35
Слика:	Размери	Датум снимања
ФРАГМЕНТИ	5.8.67	1967
ОПЕКА	Датум тех. обр.	Обрада, црта

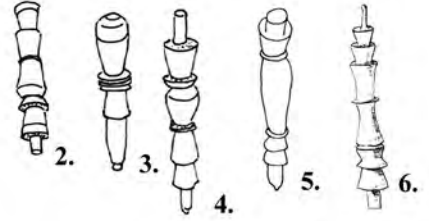
4. Опека откривена током археолошких радова 1967. године

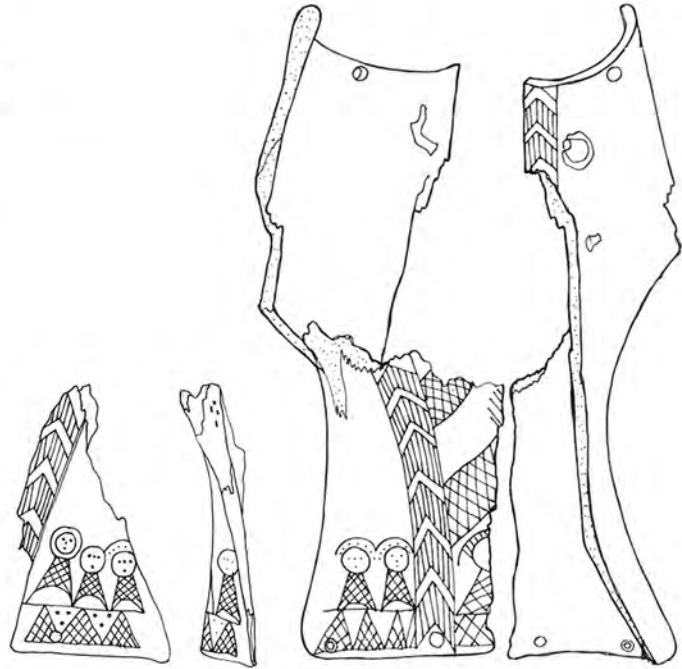

1.

7.

8.

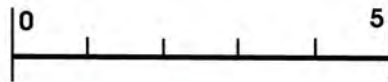
9.

10.

12.

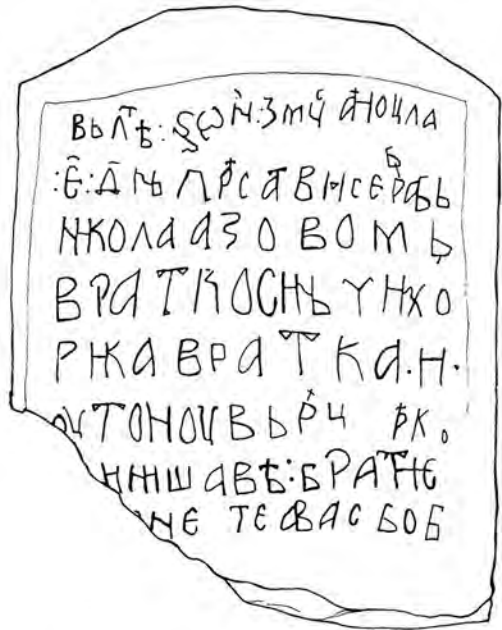

Комад намештаја од дрвета са интарзијом
(према Ђоровић-Љубинковић М., *Дрво*, сл. 1)

11.

1 - 11. Предмети од кости и рога

1.

(према Томовић Г., Морфологија, сл. 43)

4.

ЦРКВА СВ. НИКОЛА У КУРШУМАЦИ 14. X 1969
 КАМЕНА ПЛОЧА СА УРЕЗАНИМ НАПИСОМ. НАЂЕНА ЈЕ У ЗИДУ ИЗМЕЂУ ПРОС-
 ТОРИЈА П И С.

2.

3.

6.

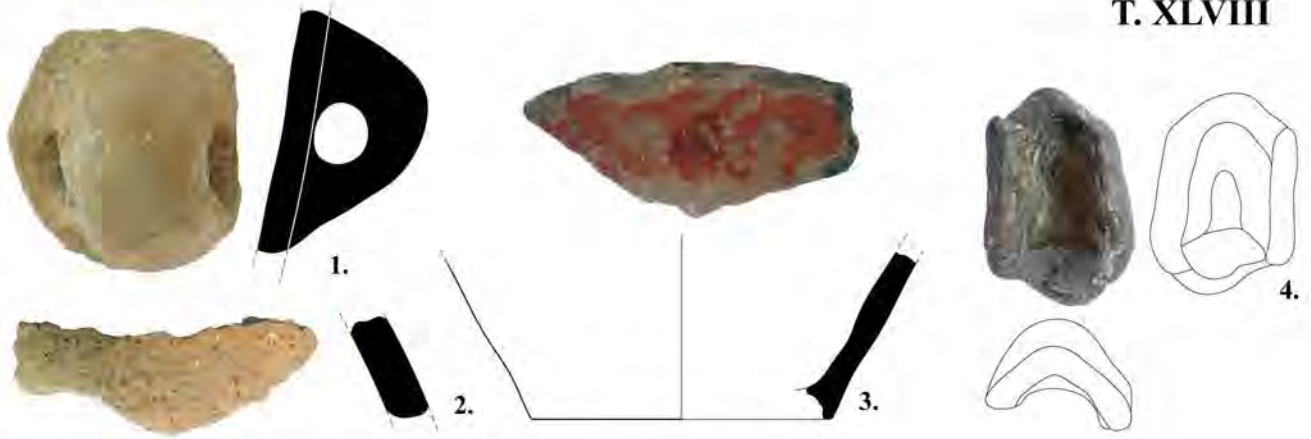
МАРИА ЗАМЪ ГРЪС
 ВИСЕРБЪ ЖНШВИ
 НЪАЗОВМЪПРО
 СЛАВЪ

5.

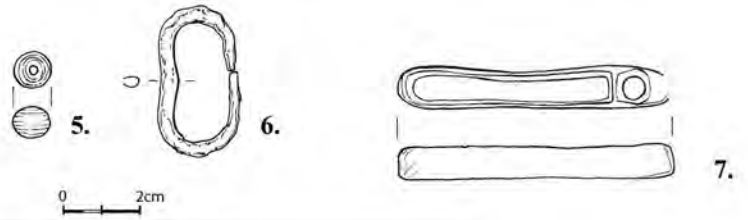
Надгробни споменици

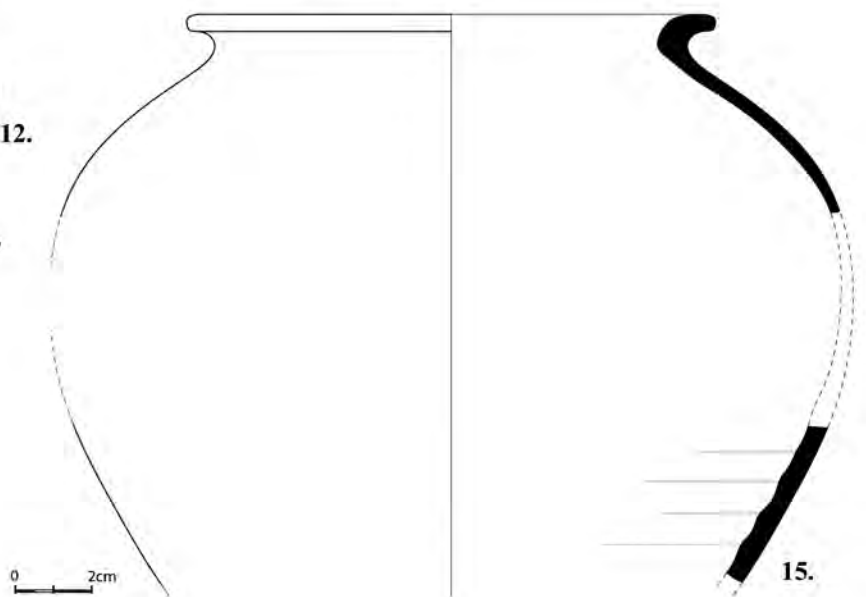
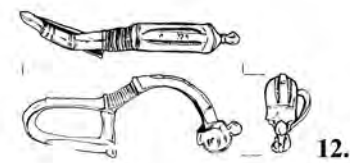
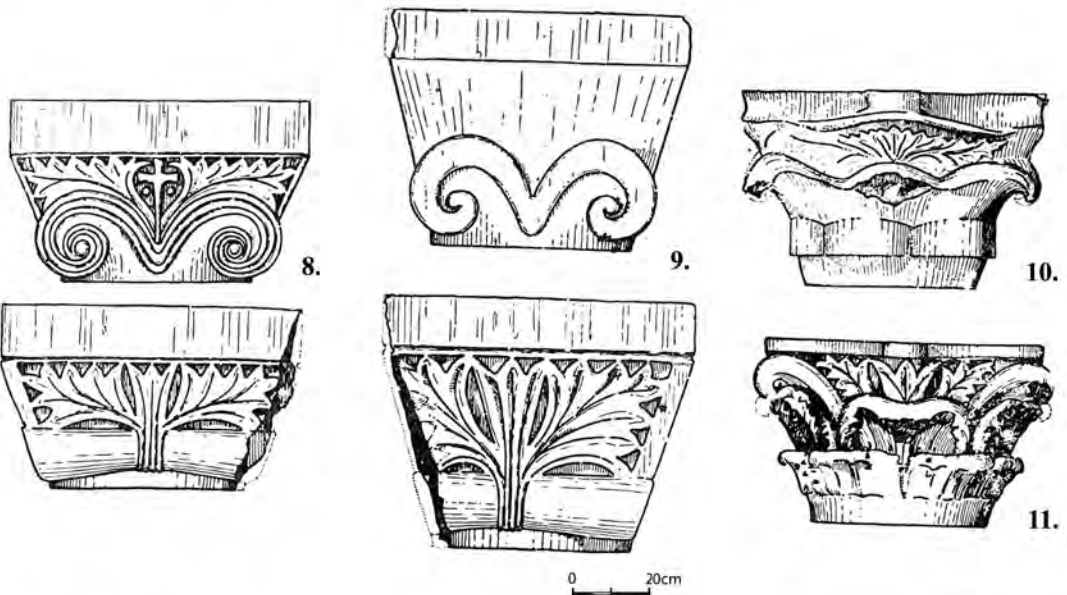
ОДЛОМЕНИ УГАО

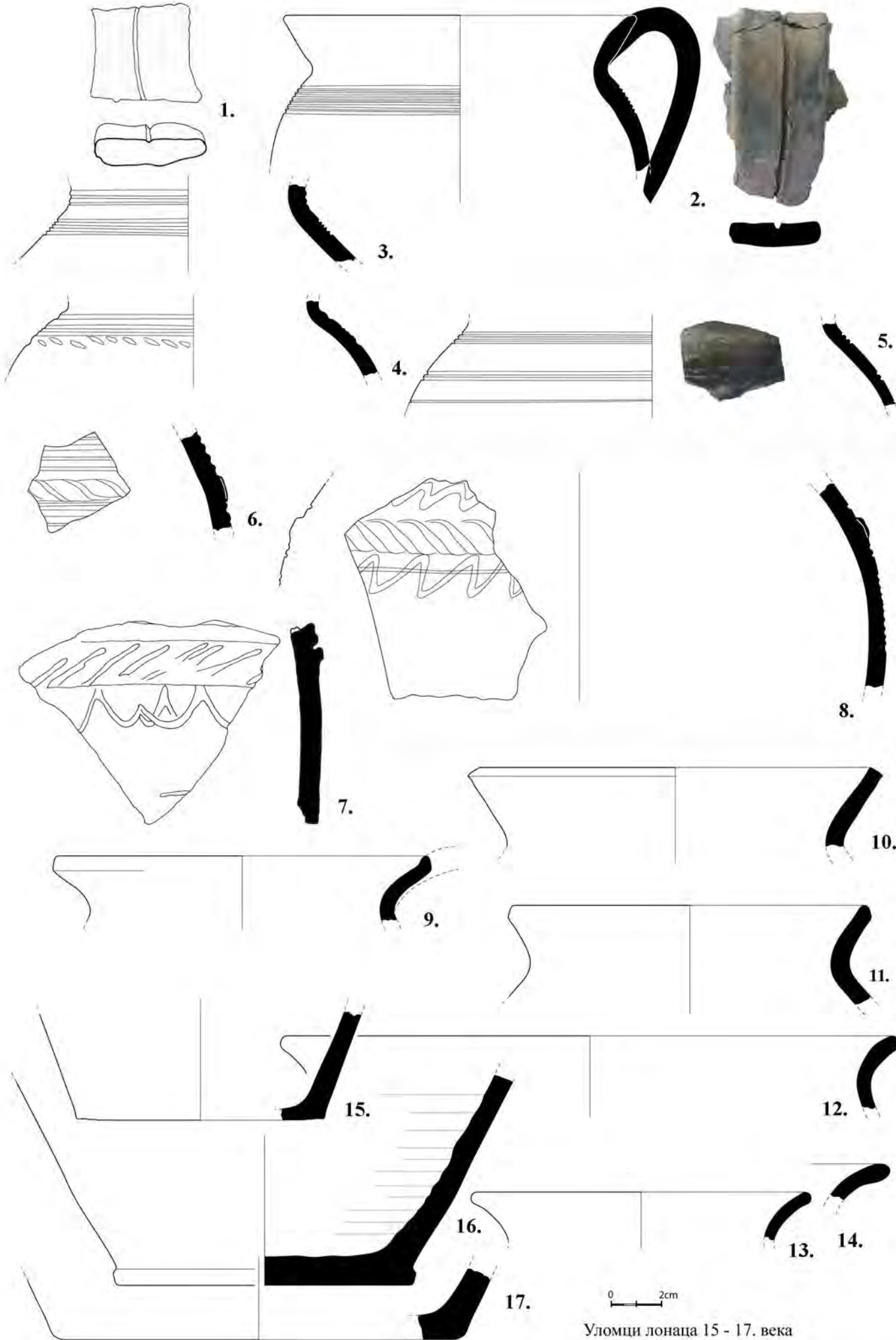
1 - 4. Налази праисторијске керамике

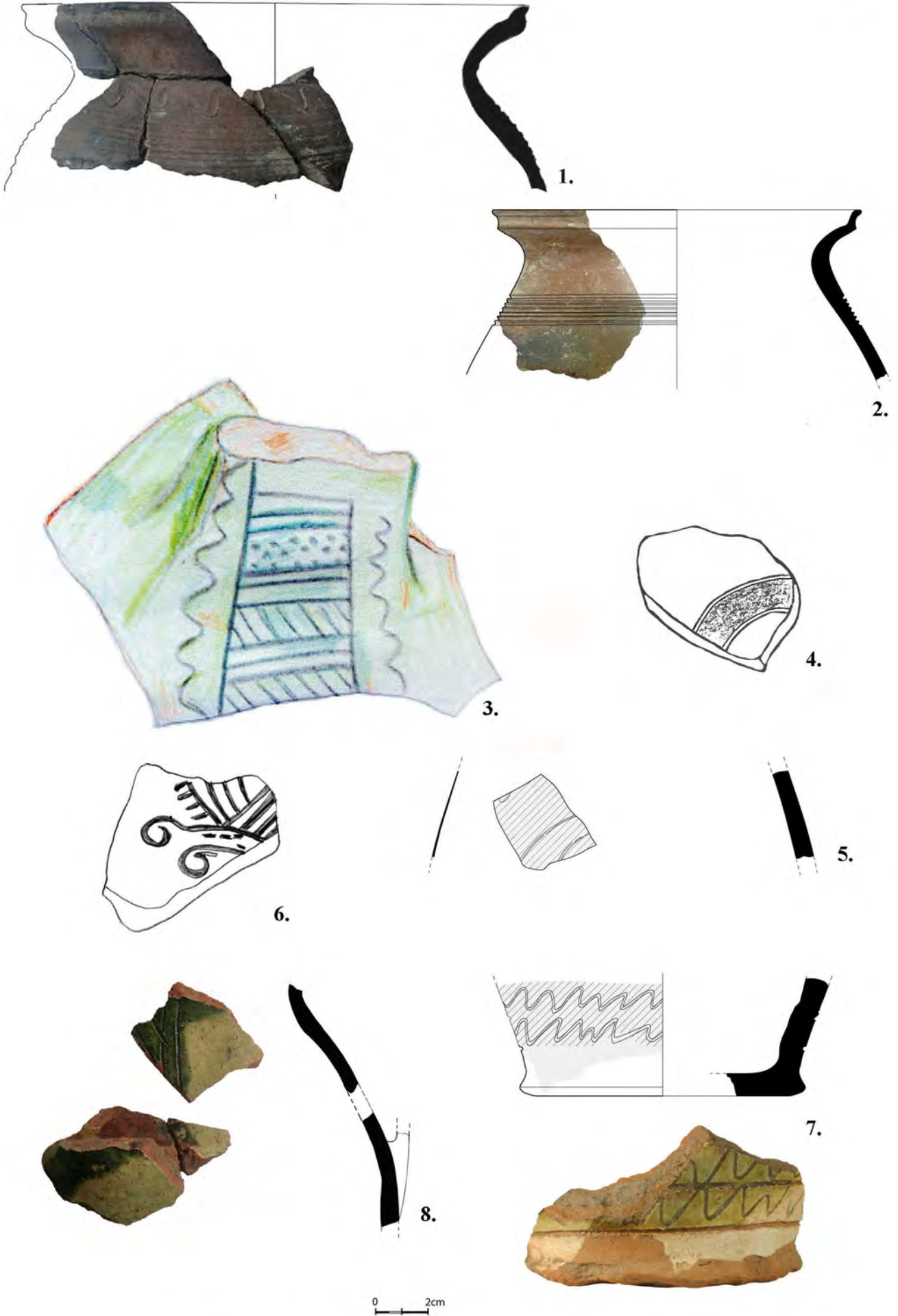
5 - 7. Касноантички налази

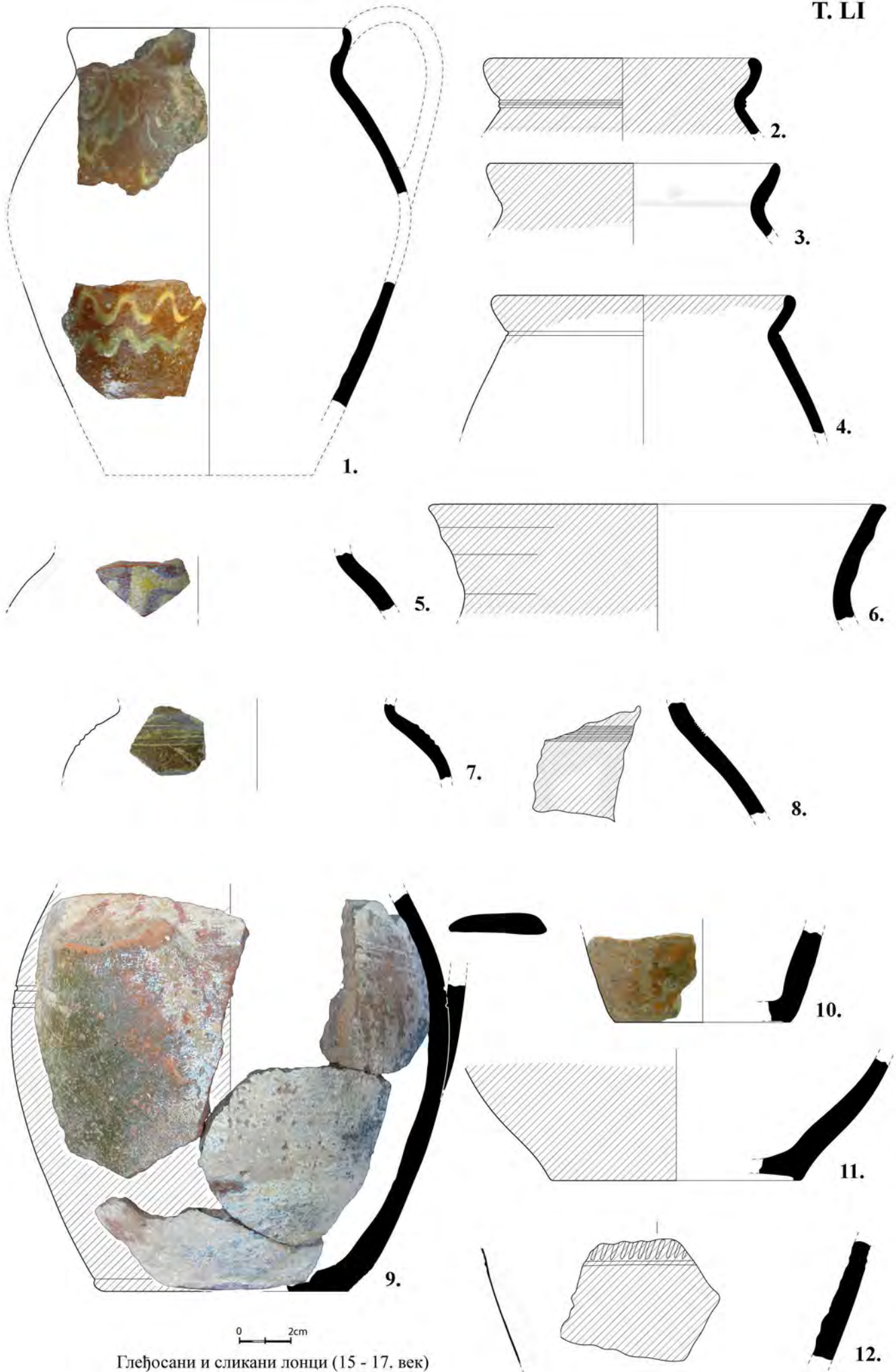
8 - 15. Налази 6. столећа

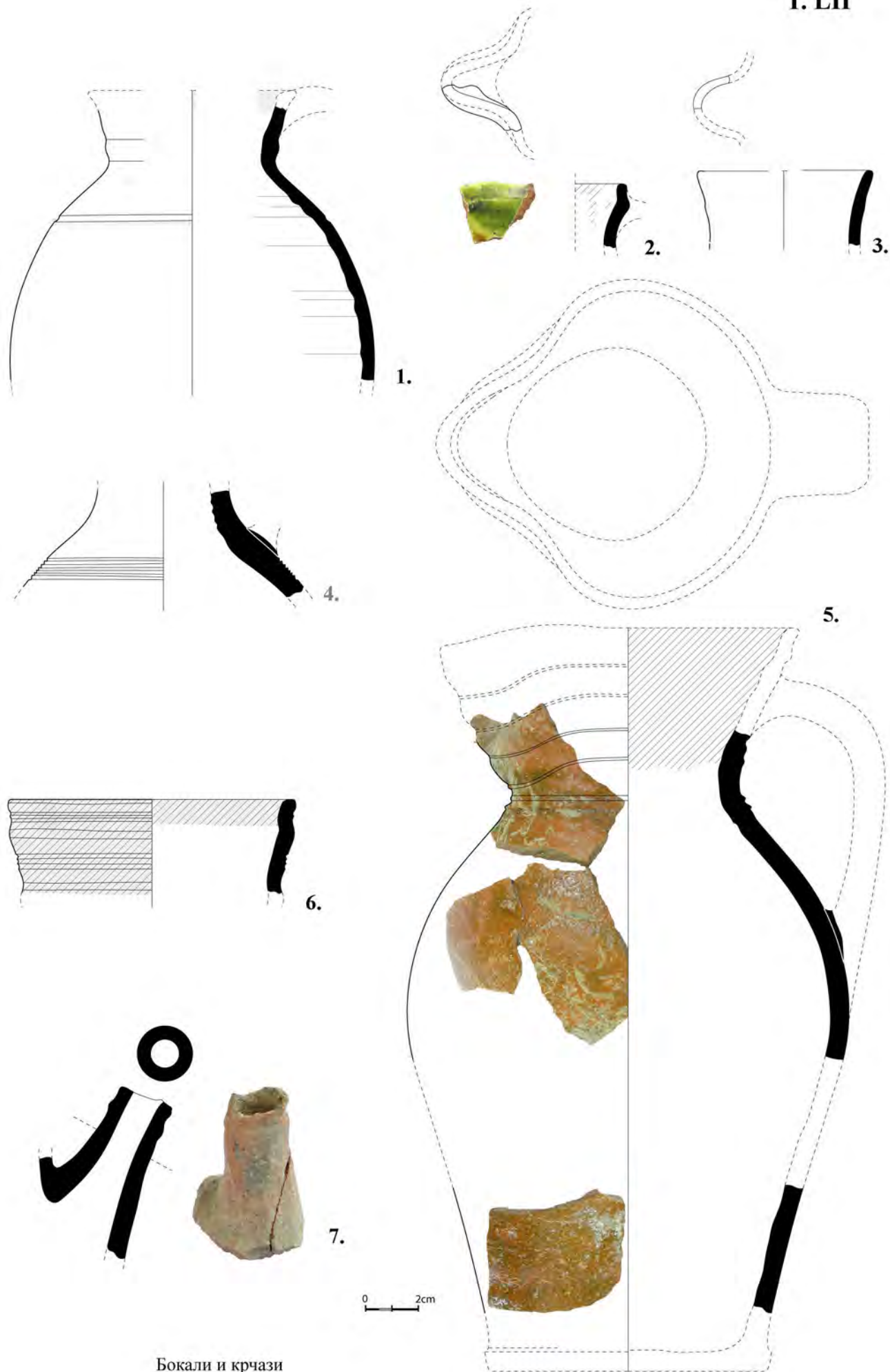
Уломци лонаца 15 - 17. века

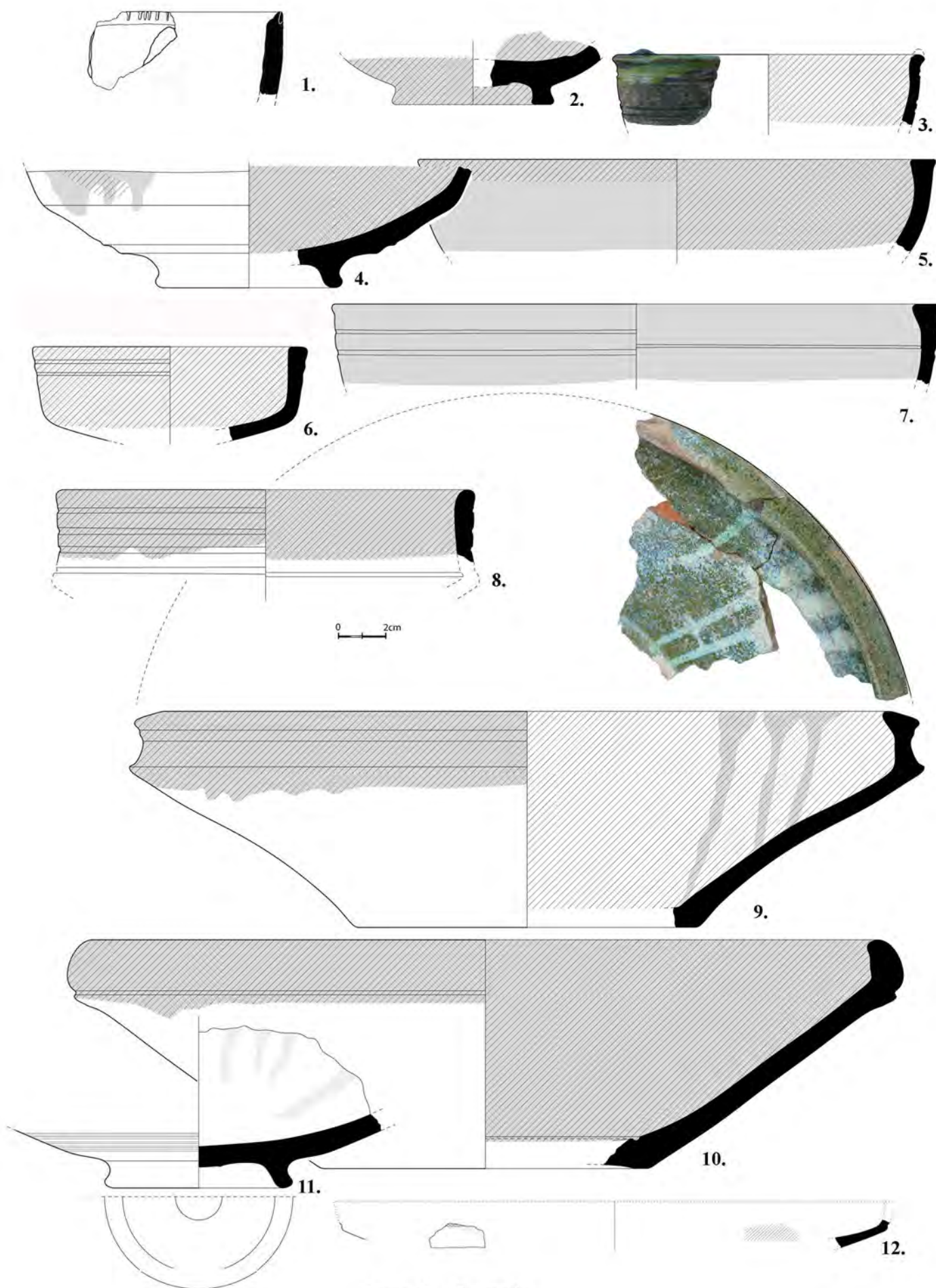

Средњовековна кухињска и трпезна грнчарија (14 - 15. век)

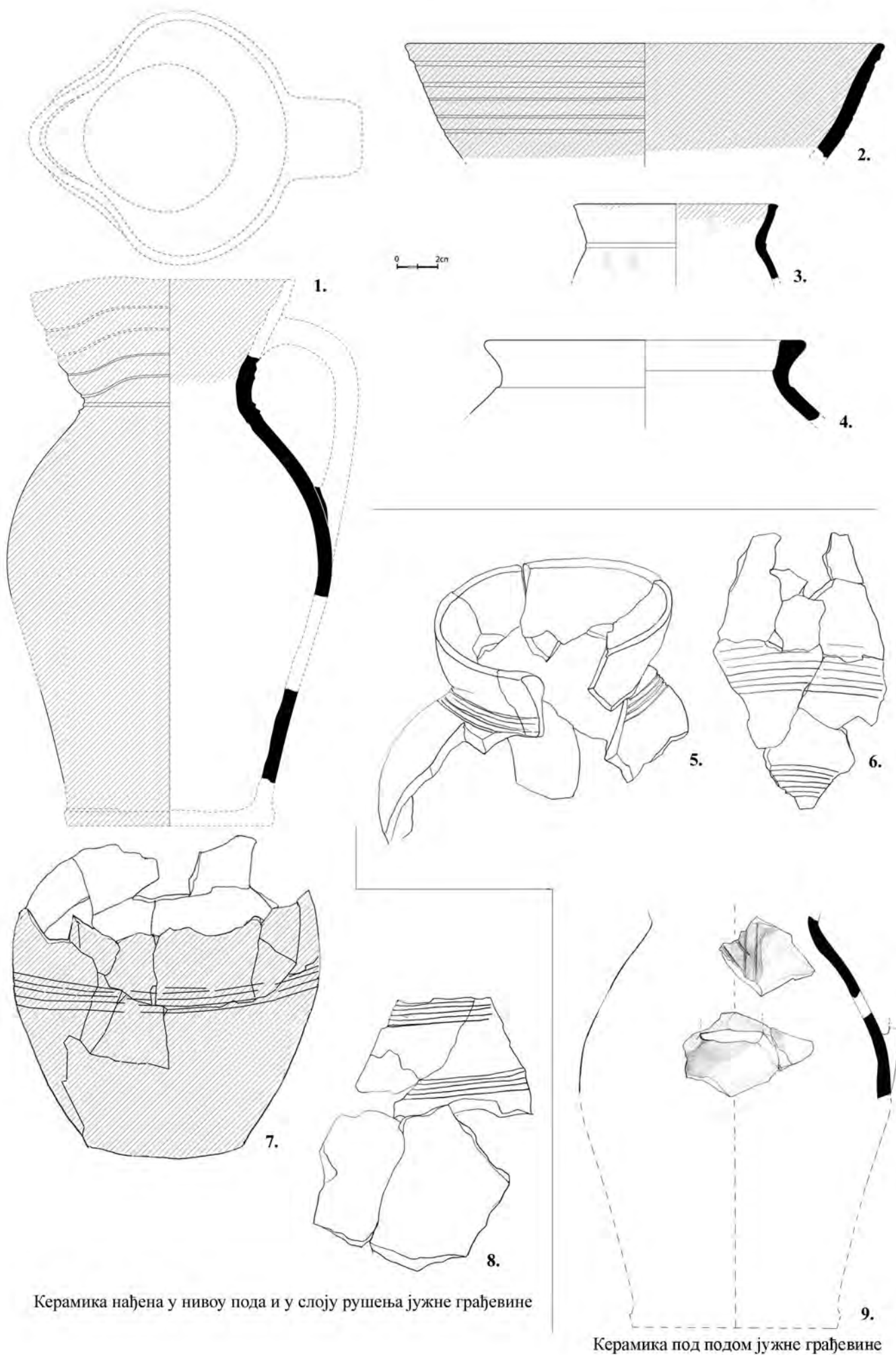
Глеђосани и сликани лонци (15 - 17. век)

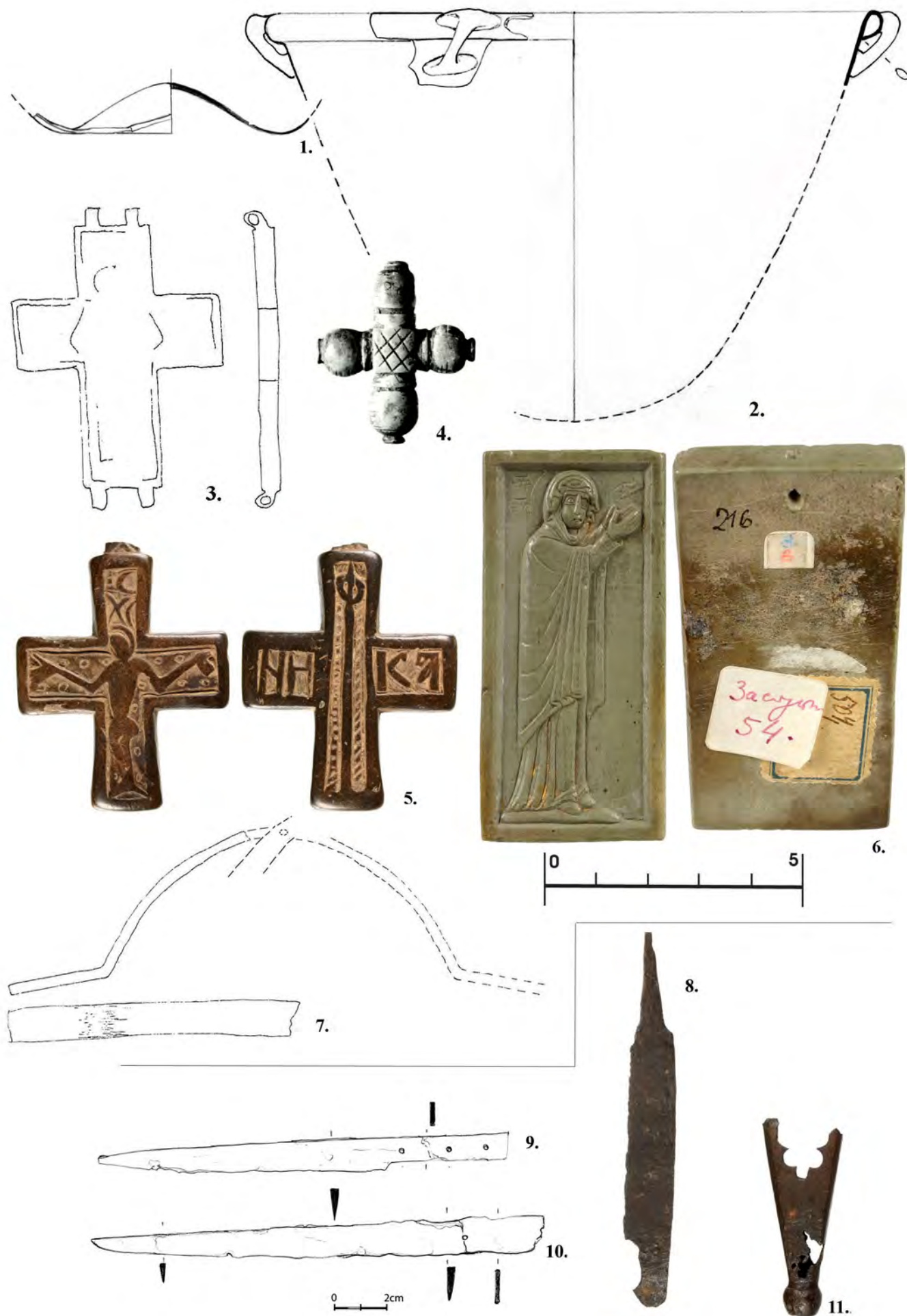
Зделе 15 - 17. столећа

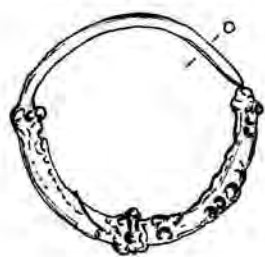

Керамика нађена у нивоу пода и у слоју рушења јужне грађевине

Керамика под подом јужне грађевине

1 - 2. Стаклене посуде; 3 - 7. предмети култа; 8-10. ножеви; 11. врх каније

1.

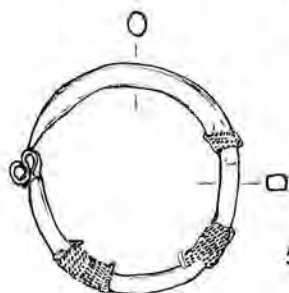
2.

3.

4.

5.

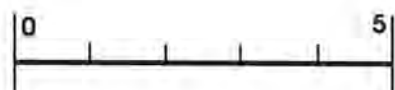
6.

7.

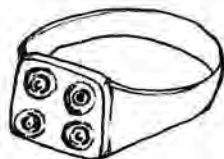
8.

10.

11.

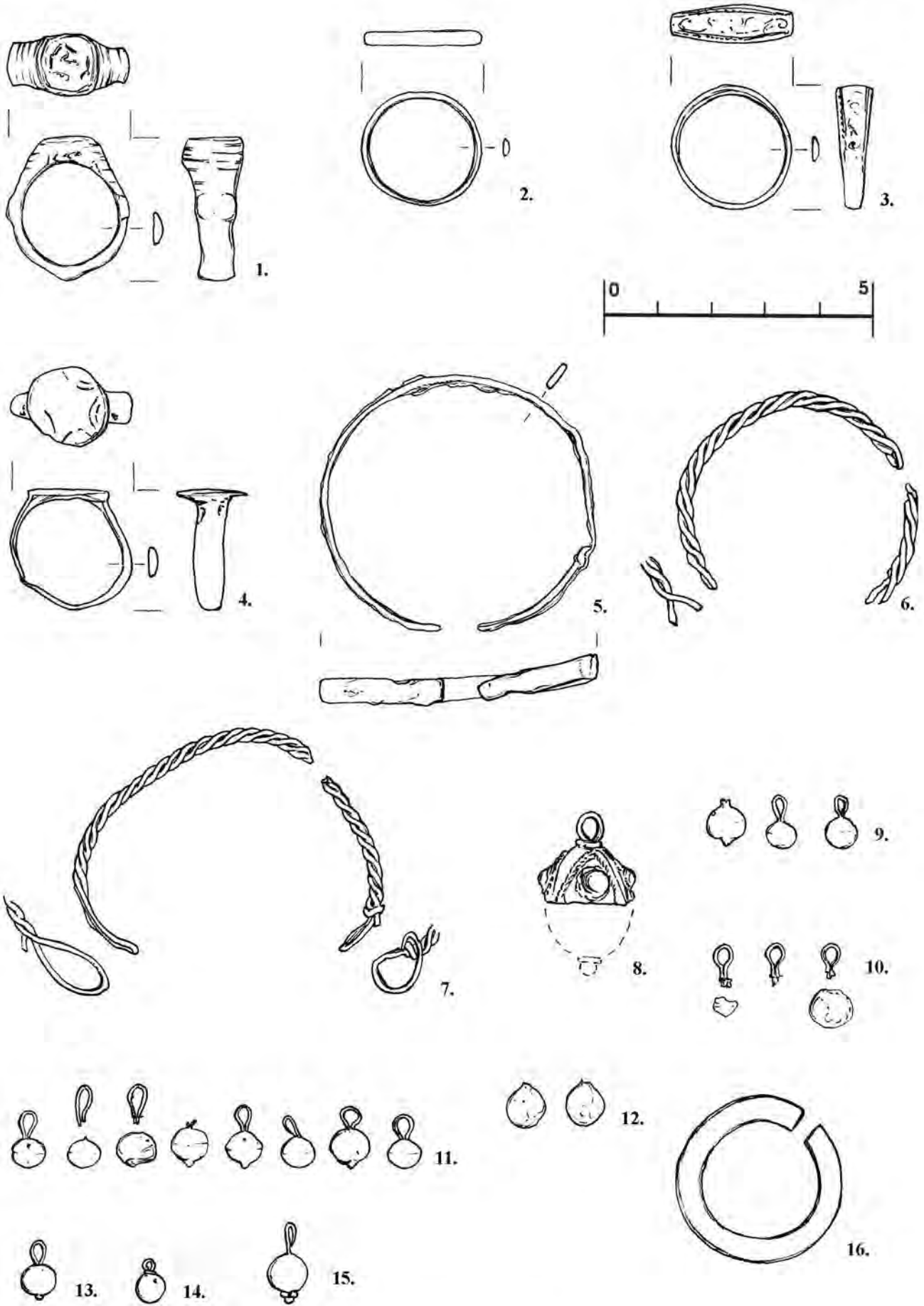
9.

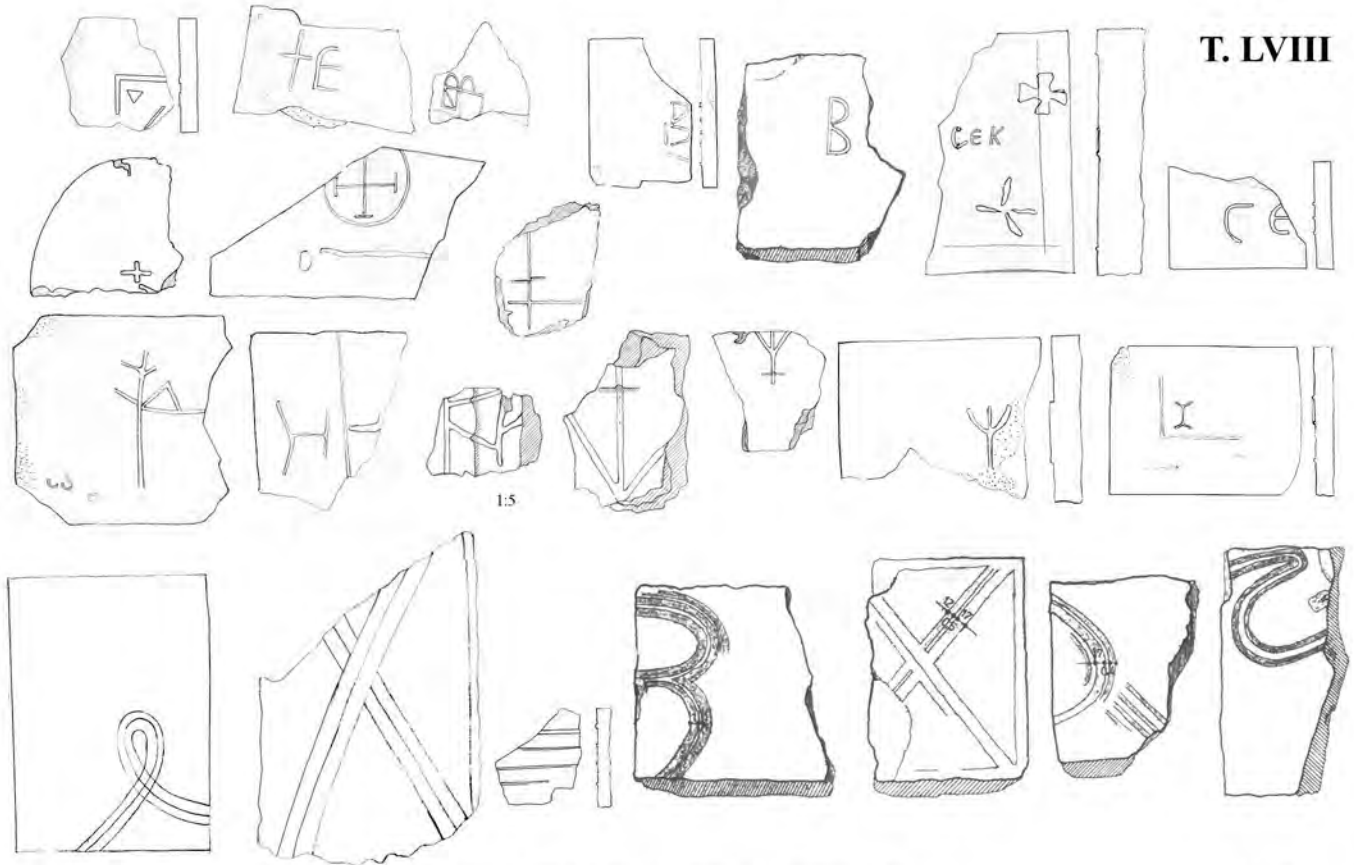
12.

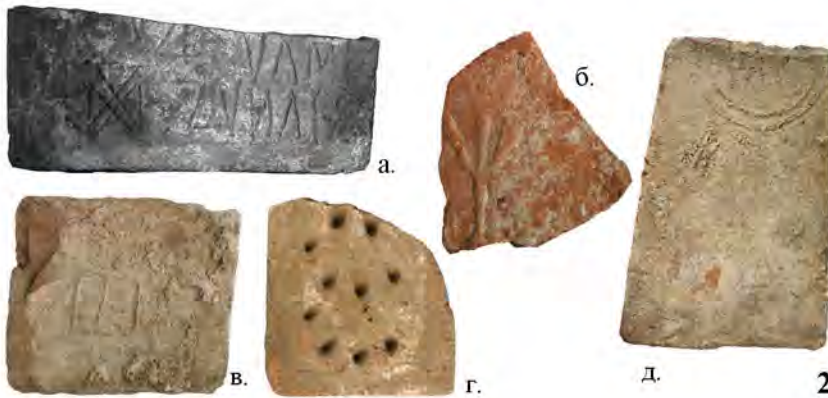
13.

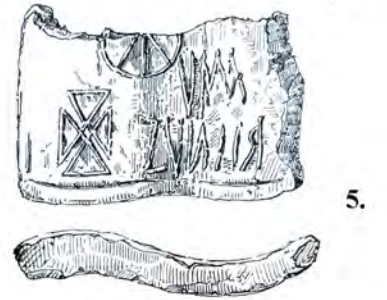
Средњовековни накит и украсни делови одеће

1. Опека нађена у археолошким радовима

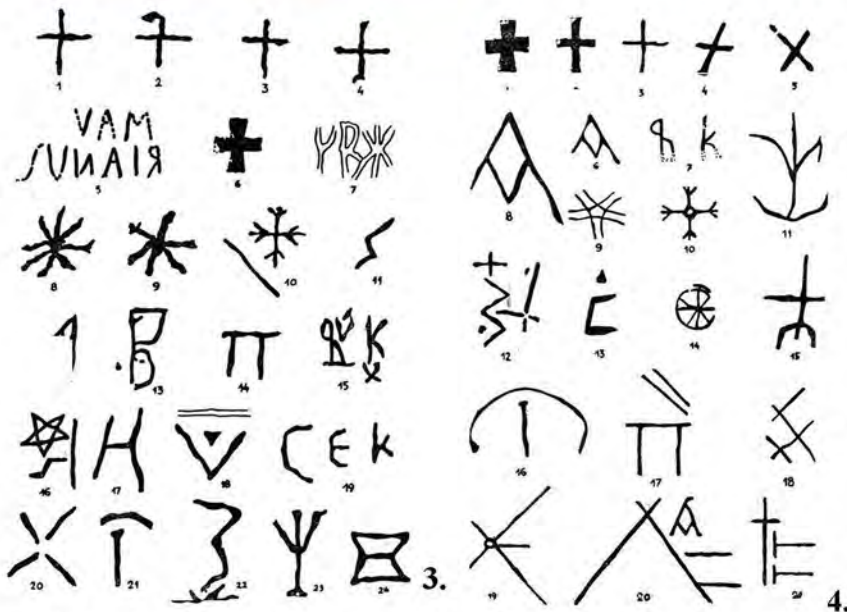

2.

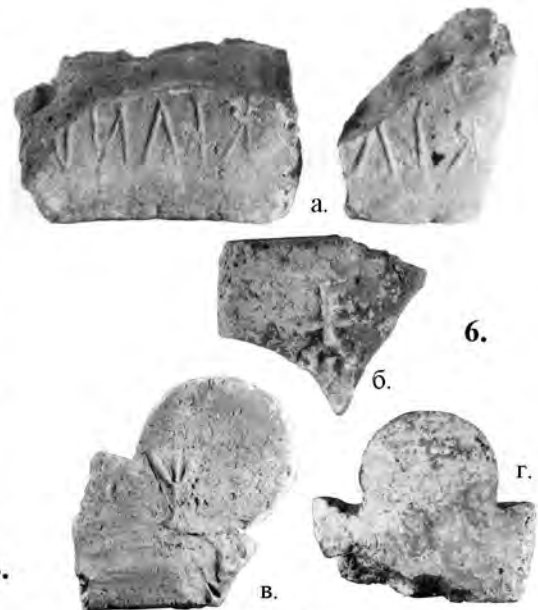

Главинска Чука

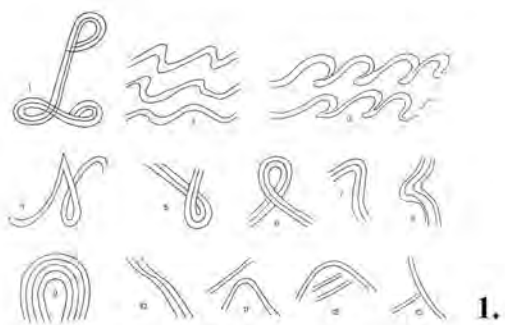
(према Ђорђевић Т., Градиште на Главинској Чуки, сл. 8)

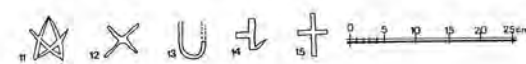
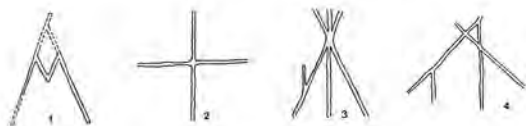
Св. Богородица (триконхос) и Св. Никола у Куришумлији
(према Вуловић Б., Конзервација Богородице, сл. 3 и 4)

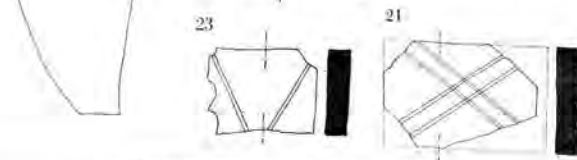
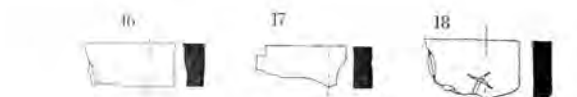
Милентија

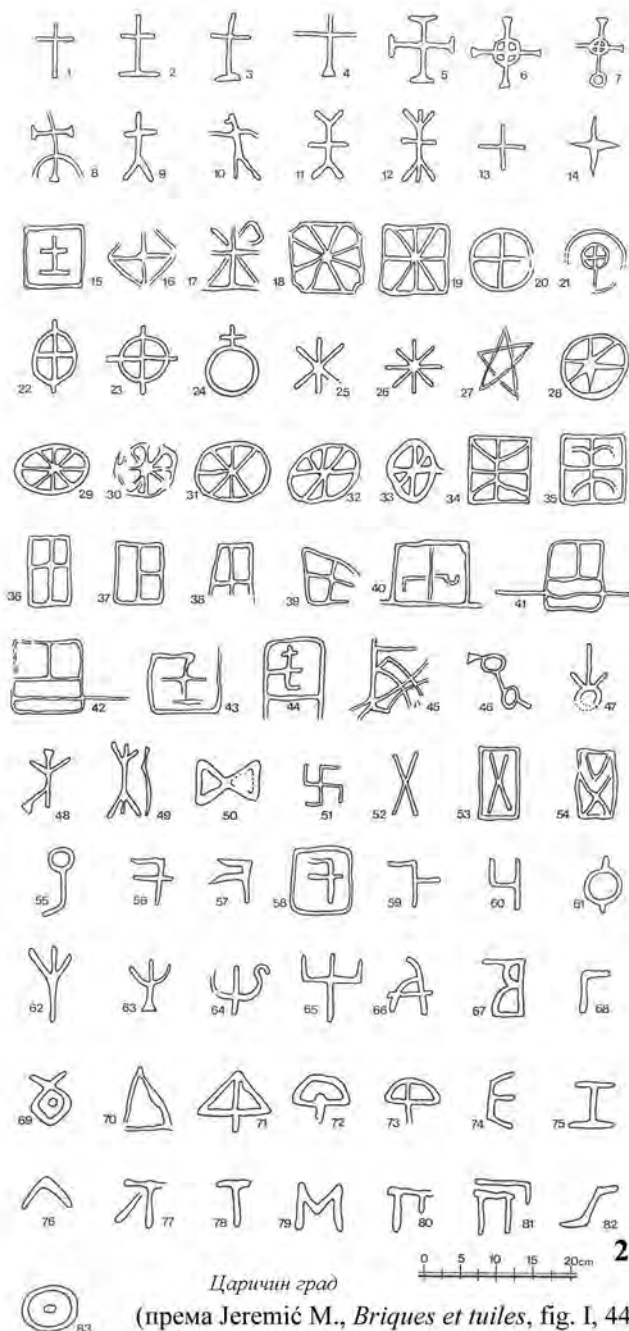
Царичин град
(према Jeremić M., *Briques et tuiles*, fig. I, 41)

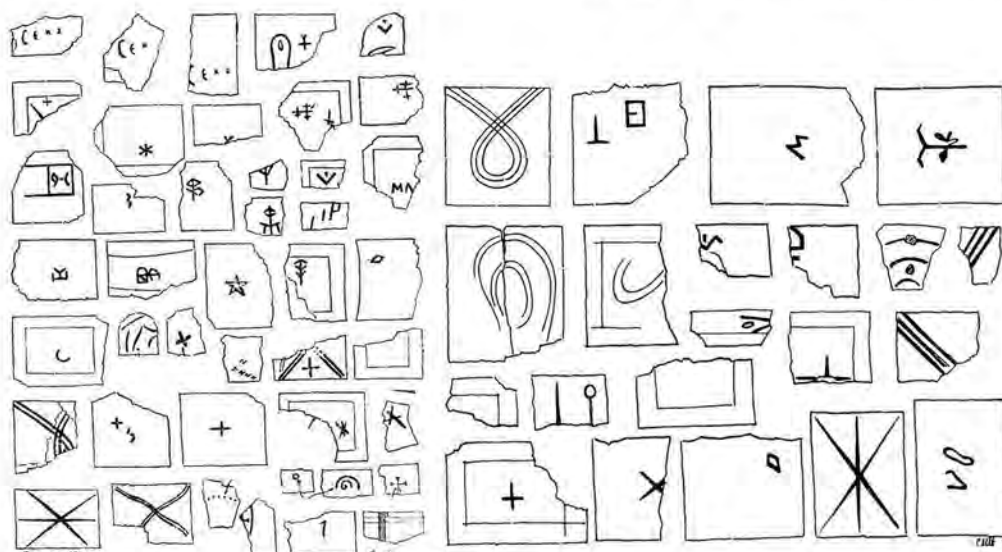
Бреговина
(према Јеремић М., *Рановизантијска базилика*, сл. 9)

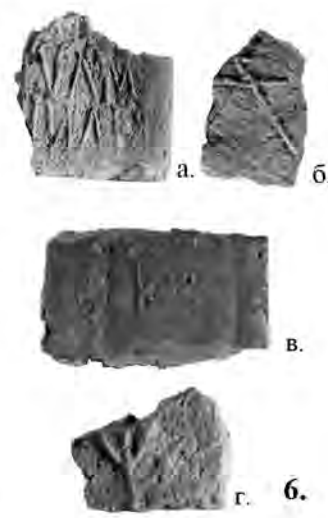
Богородица Хвостанска
(према Кораћ В., *Богородица Хвостанска*, сл. 26)

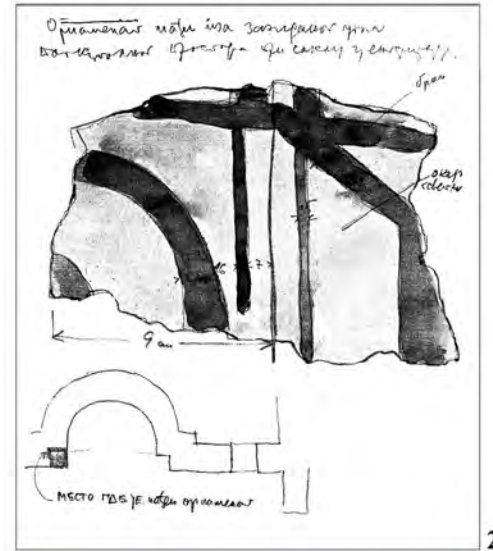
Царичин град
(према Jeremić M., *Briques et tuiles*, fig. I, 44)

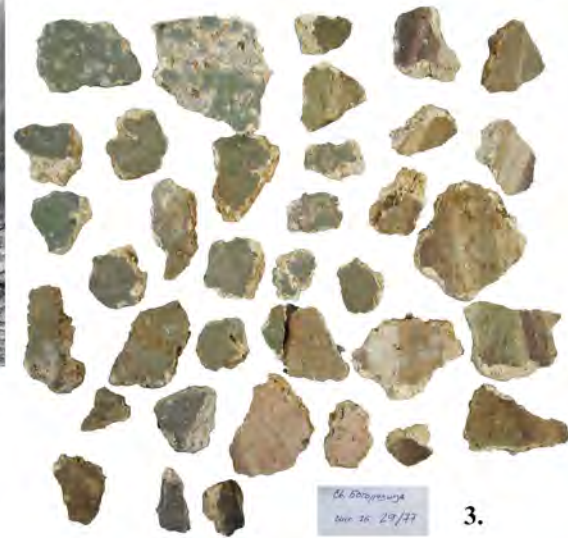
5. Студеница

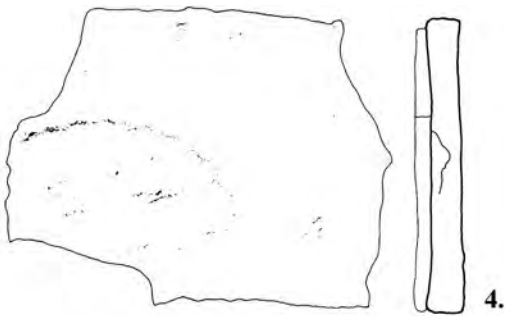
Студеница

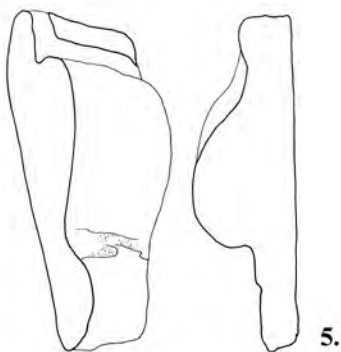
1.

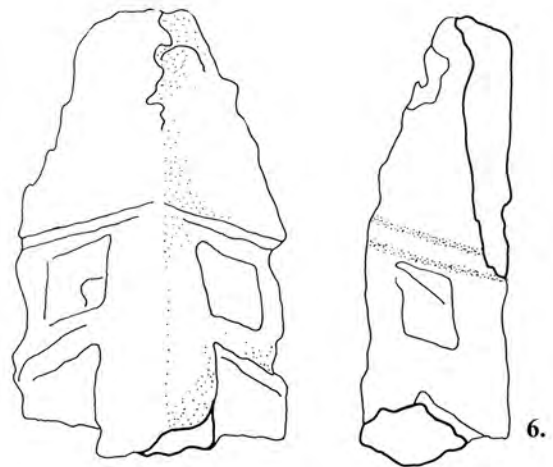
3.

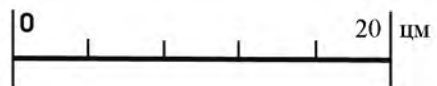
4.

5.

6.

1.

2.

МН Ф
ПОВТ

(према Анастасијевић Д., *Откопавање Немањине св. Богородице*, сл. 6)

✠
 МЦАВГУ А ДН
 ✠
 ПРСТАВН СЕРАБЪ Б
 БЖН КЪ В НМЕ
 НЕ

3.

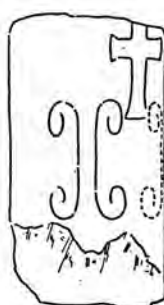
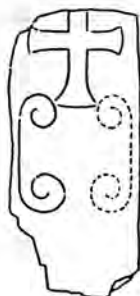
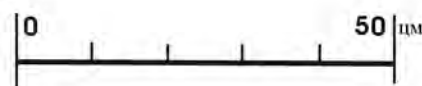

4.

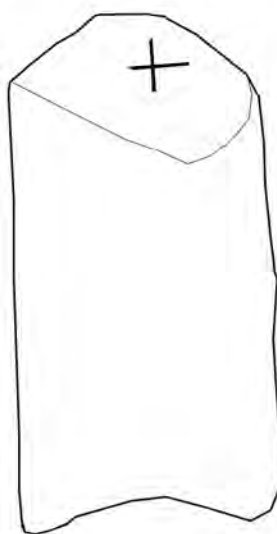
СЛОВА БР 21
 16 10 2008 Г.
 СВЕ БОГОРОДИЦА
 КАМЕНА ПУКА ОА
 НАПЛЕНОМ НАМНА У
 ПРИРАТИ ЦРКВЕ
 АСВЕННА ПЛОМЕ

✠
 МЦАВГУ А ДН
 ПРСТАВН СЕРАБЪ Е
 БЖН КЪ В НМЕ
 НЕ

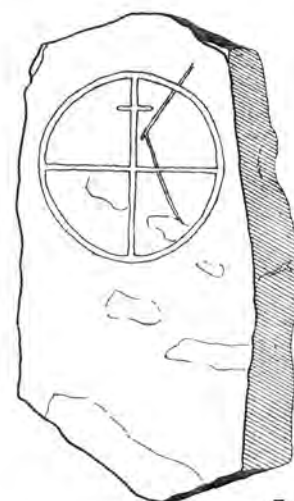
Сл. 2, 3 и 5 (према Вуловић Б., *Конзервација Богородице Куриумлиске*, сл. 1)

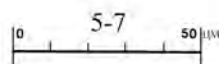
5.

6.

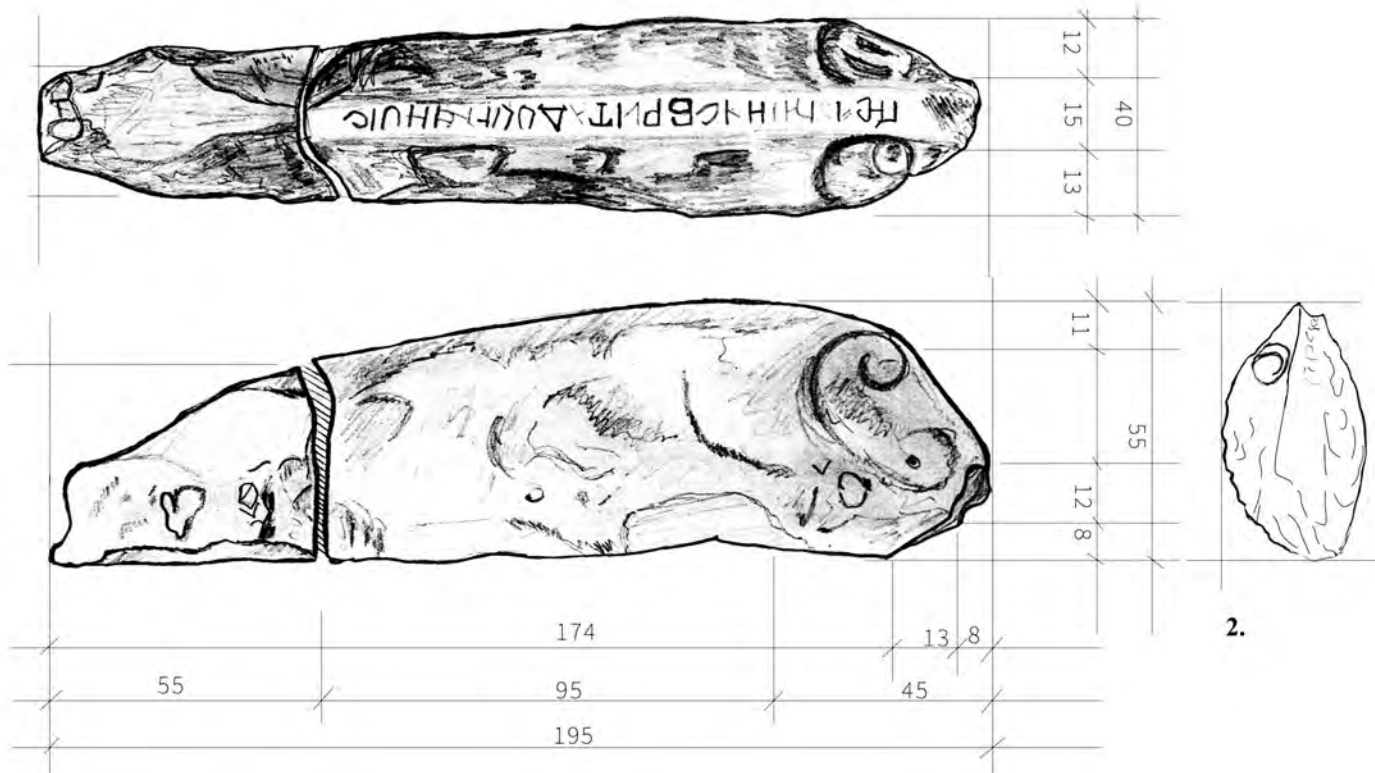
7.

1.

2.

ПЕ. ПИ. И. С. Б. Р. И. Т. Д. Р. А. Г. А. Н. О. В. И. Е. $\begin{matrix} \times 5 \\ \times 3-4 \\ \times \sim 6 \end{matrix}$ cm
 /----- 109 cm -----/ 3.

ПЕ. ПИ. И. С. Б. Р. И. Т. Д. Р. А. Г. А. Н. О. В. И. Е.

4.

+ Писа·Марина на брат·х Драганов и..."

(према Ивановић М., Ђирилски, 38)

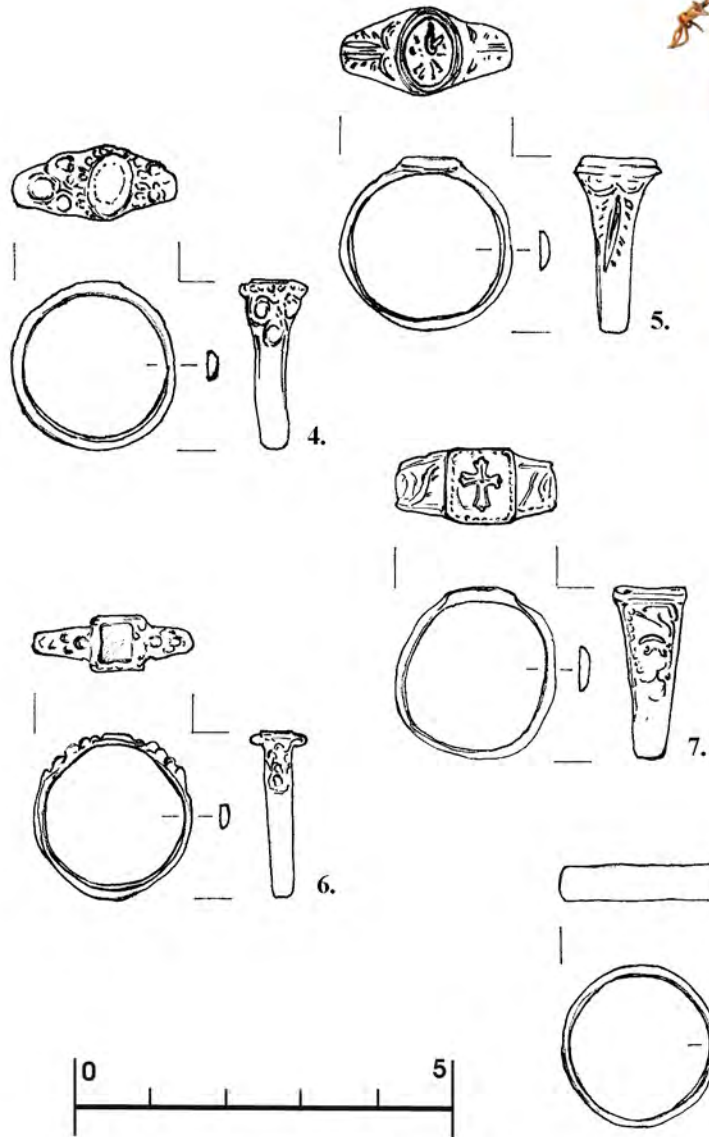
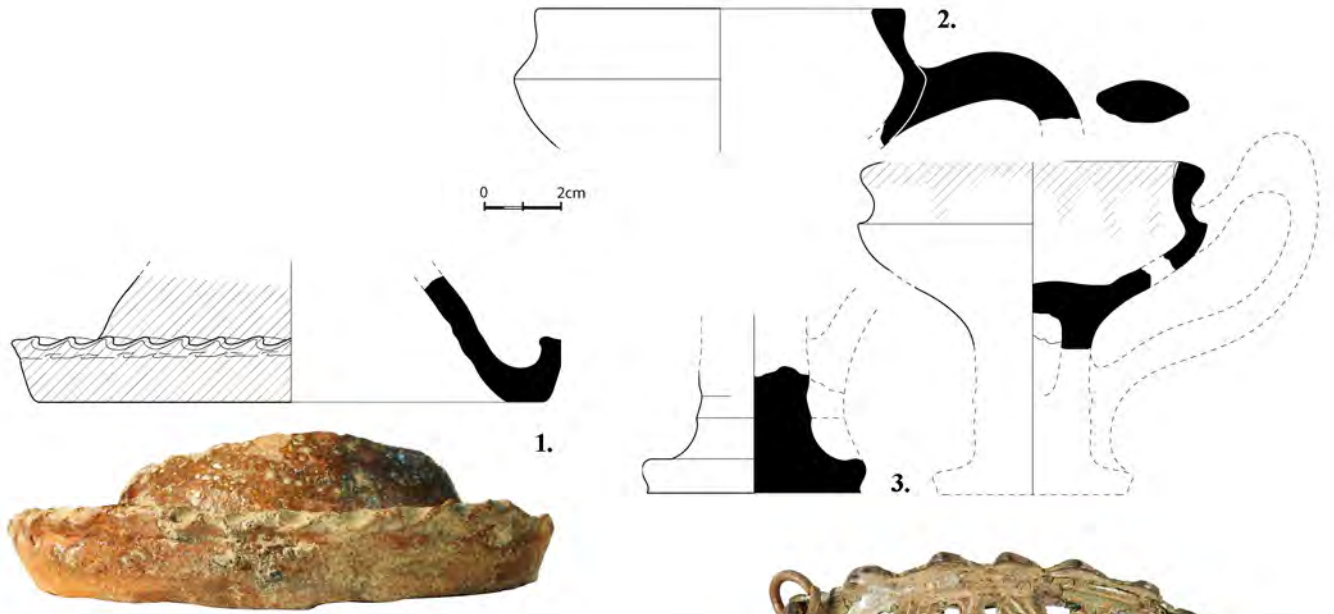
Писа (...)ин а на брат Драг(...).

(према Јанковић Ђ., Риболики надгробни споменик, 57)

5.

ПЕ. ПИ. И. С. Б. Р. И. Т. Д. Р. А. Г. А. Н. О. В. И. Е. (препис Е. Зечевић)

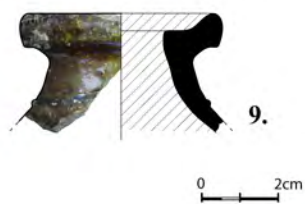
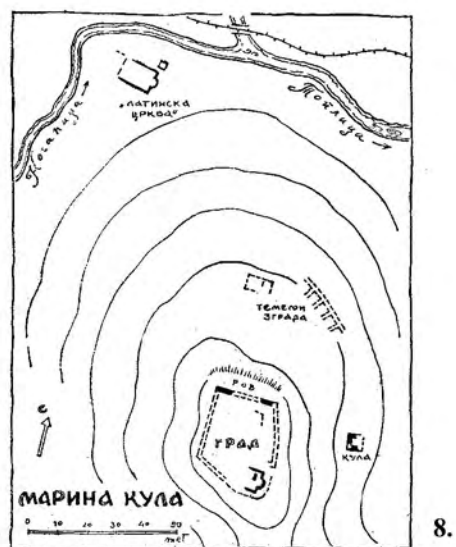
6.

Налази 16 - 17. (1) и 18 -19. века (2 - 9)

Налази са конзерваторских радова Б. Вуловића на Грчкој базилици (1948)

9.

10.

(према А. Дероко, *Средњовековни градови*, сл. 112)

Случајни налази са локалитета Марина кула

Табела 01

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE	AF	
1	Бр.гроба	Положај	Дубина	Гробне конструкције												НС	Налази у гробу												ГП	угр. Земљи	Ориј.	Пол	
2				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Н						
139	Г1	кв. Г21																															
140	Г2 (G)	јама 1, Г21					1	1																						1			
141	V (Г3)	јама 1, Г16					1																							1	сз-ји		
142	Г4	кв. Г21																															
143	Г5	кв. Г21																															
144	Г6	кв. Г21																															
145	X2	79																															
146	X3	114																															
147	б.б.	уз x2																															
148	89/68	Д7-8	70								1	1			1			/1/	1			2									з-и		
149	90	Г-311 (зграда А)	20					1																					1	сз-ји			
150	91	Д7	60						1						1																з-и/ј	д	
151	92	Д7	60																												з-и/ј	д	
152	93	Д7	70			1									1			1/													з-и	д	
153	б.б.	Д7																															
154	94	Г16 (зграда А)	33																												сз-ји	д	
155	95	Д7	76																									1		с-ј	м		
156	96	Д7	118																												д		
157	97	316 (зграда А)	97																										1	сз,ји			
158	98	311 (зграда А)	35																											с-ј			
159	99	311-16 (зграда А)	28																										1	сз-ји			
160	б.б.	Г2-316 (зграда А)																												сз-ји	м		
161	100	Д7	85						1																					з-и/с	ж		
162	101	Д7	90						1		1		1/																	з-и/с			
163	102	Д7	97																											з-и/	ж		
164	103	Д7	97																											з-и			
165	104	Д7	92																											з-и/ј			
166	105	Д7	105													1																	
167	105a	Д7	100																														
168	106	Д7	83																											з-и/с			
169	107	Д7	80																											з-и/с	д		
170	108	Д7	83																											з-и			
171	109	Г11-16 (зграда А)	38																											сз-ји			
172	110	Д7	105									1										1								з-и/с			

Табела 01

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE	AF			
1	Бр.гроба	Положај	Дубина	Гробне конструкције												НС	Налази у гробу												ГП	у гр. Земљи	Ориј.	Пол			
2				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Н								
173	111	Д22	70		1																											з-и	м		
174	111а	уз 111	70																								1					з-и	д		
175	112	Д6-7	105																													з-и/с	м		
176	б.б.	уз 112																																	
177	113	Д7	112				1		1		1	1																				з-и/с	м		
178	114	Д7	95																																
179	115	Д12	95				1																												
180	116	Ж2	75																														д		
181	117	Д6-7	110																														м		
182	118	Г16 (зграда А)	38																													сз-ји	м		
183	119	З11 (зграда А)	60	1																													сз-ји	м	
184	120	Д12	115				1	1																											
185	121	Д7	95	1						1																									
186	б.б.	уз 121																																	
187	122	Ж3	78																		1												м		
188	122а	Ж3-Д23	78		1																														
189	123	Д7	112																																
190	124	Д6-7	115																																
191	125	Ж2	100			1	1	1		1																			1		з-и/с				
192	126	Ж3	84-95				1		1	1	1																					з-и/ј	м		
193	127	Ж3	90																										1		з-и				
194	128	Д6-7	130								1	1																					м		
195	129	Д7	125																																
196	130	Ж1-2	100			1	1					1																				з-и	д		
197	131	Ж2	110						1		1		1																			з-и/с			
198	б.б.	Ж3-4				1																													
199	132	Г16 (зграда А)	55																													с/з-ј/и			
200	133	Г16 (зграда А)		1?																												сз-ји	м		
201	134	Ж1/Ж2	100				1	1	1																								д		
202	135	Г14	60													1							1									з-и/с			
203	136	Д22	110							1	1																					з-и	м		
204	137	Ж2	110																									1				з-и/с			
205	138	Ж2	105		1																							1				сз-ји			
206	139	Ж2	110		1																											сз-ји	д		

Табела 01

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE	AF	
1	Бр.гроба	Положај	Дубина	Гробне конструкције												НС	Налази у гробу												ГП	у гр. Земљи	Ориј.	Пол	
2				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Н						
377	242	И7	80																/1/									1			сз-ји	м	
378	б.б.	уз 242																															
379	243	И7	45																												сз-ји		
380	244	Д2-3	84								1																	1			сз-ји	д	
381	245	И6-7	101																												сз-ји		
382	б.б.	уз 245																															
383	246	И6-7	103																													м	
384	247	И6-7	63							1																					сз-ји	м	
385	247а	И6-Ј6	106						1			1																					
386	248	И7	98																												сз-ји	м	
387	б.б.	уз 248																															
388	249	И7	104		1																												
389	250	И7	102																												сз-ји	м	
390	251	И7 двојни	53																												сз-ји	м	
391	252	И7 двојни	57																												сз-ји	ж?	
392	253	Д4	28									1															1				јз-си	д	
393	254	Д4	36		1							1																			сз-ји	м	
394	255	Д4	60						1										/1/	1						1		1		сз-ји	ж?		
395	б.б.	си угао Д4	107																								1					д	
396	256	Д3-4	75						1	1														1		1		1		сз-ји	ж		
397	257	Д4	104																	1		1											
398	258	Д4-5	114																												сз-ји	м	
399	259	И11	100							1																					з-и	д	
400	260	И11	45						1																						з-и	м	
401	261	Ј11	54						1		1											1						1			з-и	м	
402	262	Д3	135																								1				з-и		
403	б.б.	уз 262																															
404	263	И11	56																												з-и		
405	264	И11	39		1																								1		сз-ји		
406	265	И11	52																										1		з-и	м	
407	266	И3	82								1								/1/	1							1				з-и	ж	
408	б.б.	уз 266																														д	
409	266а	И3	82						1																						з-и		
410	267	И7	91						1																		1				з-и	м	

Табела 01

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE	AF			
1	Бр.гроба	Положај	Дубина	Гробне конструкције												НС	Налази у гробу												ГП	угр. Земљи	Ориј.	Пол			
2				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Н								
479	318	J10																															з-и		
480	319	J10?	78																											1		сз-ји			
481	319а	уз 319, И21																																	
482	319б	И21																																	
483	319в	И21																																	
484	319г	И21-Ј5	17								1																								
485	320	И21				1	1																			1							сз-ји		
486	321/74	зидани у Д14	60-50																							1			1			з-и			
487	б.б.	уз 321																																	
488	б.б.	уз 321																																	
489	б.б.	уз 321																																	
490	322	Д14	69-66																							1							з-и	М	
491	323	Д25	75-77																															з-и	
492	324	Д14?	72-71																										1				з-и		
493	325	Д14	60-78																															з-и	
494	б.б.	уз 325																																	
495	326	Д25	90							1	1																							јз-си	
496	327	Д25	90																/1/															з-и	
497	328	Д14	93-96						1							1			/1/										1				з-и	М	
498	б.б.	код 328																																	
499	328а	Д14	60																															з-и	
500	329	Д14	85-78	1						1																								з-и	
501	330	Д15	94							1																			1				з-и		
502	б.б.	уз 330																																	
503	331	Д25	106-110				1																												
504	б.б.	уз 331																																	
505	332	Д25	115-117																																
506	333	Д25	109-111																																
507	334	Д25	110																																
508	335	Д25	117																																
509	336	Д25	112-123							1																								з-и	
510	б.б.	уз 336																																	
511	337	Д25	129-127						1	1																									
512	338	Д25	130																									1						з-и	

Табела 01

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE	AF				
1	Бр. гроба	Положај	Дубина	Гробне конструкције												НС	Налази у гробу												ГП	у гр. Земљи	Ориј.	Пол				
2				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Н									
513	339	Д25	121-131		1																															
514	б.б.	уз 339																																		
515	340	Д25	134						1																											
516	341	Д25	120																														сз-ји			
517	б.б.	уз 341																																		
518	342	Д25	113																											1						
519	343	Ж19	98-86																																	
520	343а	Ж19	88																																	
521	344	Ж19	88-97																	/1												сз-ји				
522	345	Ж18	28					1																								з-и	д			
523	346	Ж18	76								1												1?		1	1			1			з-и				
524	347/75	Д9-10	32-37																								1						сз-ји			
525	348	Д10	53-42										1		1								1									з-и	м			
526	349	Д9-10	32-28																														д/о			
527	350	Д9	30-28																														з-и			
528	351	Д10-15	58-53																				1				1					јз-си	м			
529	б.б.	уз 351																																		
530	352	Д8-9	43-52																								1		1			з-и	д/м			
531	353	Д10	46				1		1									/1									1	1				з-и	д			
532	б.б.	између 349 и 352																																		
533	354	Д9-10	48-55																														з-и			
534	355	Д10	57-59																																	
535	356	Д10	65-70																														з-и			
536	357	Ж19	80																																	
537	358	Д10	45								1																	1				јз-си	д			
538	359	Д13-14	82-86																										/1			з-и	м			
539	б.б.	уз 359																																		
540	б.б.	уз 359																																		
541	б.б.	уз 359																									1									
542	360	Д9-10	53-52				1																									јз-си	м			
543	б.б.	уз 360																																		
544	361	Д9	72																					1								з-и	м			
545	362	Д10	58-66					1	1																								сз-ји			
546	363	Д9	55-57						1																								з-и			

Табела 01

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE	AF	
1	Бр.гроба	Положај	Дубина	Гробне конструкције												НС	Налази у гробу												ГП	угр. Земљи	Ориј.	Пол	
2				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Н						
615	419	Г10	42				1																								з-и	м	
616	420	Д6	43-50																												з-и	м	
617	421	Д6	30-33																												з-и	д	
618	422	Д6	50-68			1			1	1						1															з-и	ж	
619	423	Б8						1																				1		з-и			
620	424	Б8	68-87																											з-и	м		
621	425	Б8	70																											з-и	д		
622	426	Б8	65					1																						з-и			
623	427	Б7-8	80-77				1					1										1								з-и	ж		
624	428	Б7-8	56-65																											з-и	м		
625	429	Б7	52-55			1																								з-и			
626	430	Г10	43-50																											з-и	м		
627	431	Г10	60-66										1																	з-и	м		
628	432	Г10	50								1																			з-и	ж		
629	432a	Г10														1														сз-ји			
630	433	Д6	60																											з-и	м		
631	433a	Д6	56																											з-и			
632	б.б.	уз 433a																															
633	434	Д9	74												1													1		з-и	м		
634	435	Ж4	76-88																			1								з-и	м		
635	436	Ж4	84																											з-и			
636	437	Ж4	76-80	1																										јз-си	д		
637	438	Ж5	77-91																											јз-си			
638	439	Ж5	74-61																											з-и			
639	440	Б7-8																			1									з-и			
640	441	Г19	60																											јз-си			
641	442	Г10	70-69			1				1								1/												з-и			
642	443	Г10	43-46																											з-и			
643	444	Г10	43-46																											з-и			
644	445	Д6-Г10	52																											з-и			
645	446	Г10	99-87																											з-и			
646	447	Д6	98-97																											з-и			
647	448	Ж4	98-90	1																									1	з-и	м		
648	449	Ж4	87-92					1																					1	з-и	м		

Табела 01

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE	AF	
1	Бр.гроба	Положај	Дубина	Гробне конструкције												НС	Налази у гробу												ГП	угр. Земљи	Ориј.	Пол	
2				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Н						
683	482	Б8	80-100				1																						1	з-и/с			
684	483	Б7	58-73																												јз-си		
685	484	А10	26																												з-и/с	м	
686	485	Ж4	104-109	1													1												1	з-и/с	ж		
687	486	Ж4	93																											сз-ји			
688	487	Г10	38-43																												з-и/с		
689	488	Г10	79-86																												сз-ји		
690	489	А10	46																			1									с-и/с		
691	490	Ж5	121-120					1				1																	1	з-и/с	м		
692	б.б.	уз 490																															
693	491	Ж5	99-98				1																						1		з-и		
694	б.б.	уз 491																															
695	492	Г10	70-74								1																				з-и	м	
696	б.б.	уз 492																															
697	493	Г10	86																												з-и/ј		
698	494	Ж5	104-98																												з-и/ј		
699	495	Ж4	94-106			1/																									з-и/с		
700	496	Г25	65																														
701	497	Г10	66-69																												з-и/с		
702	б.б.	уз 497																															
703	498	Ж5	102-92																												з-и/с		
704	499	Ж4	118																												з-и/с		
705	500	Ж4	128		1																										з-и/с		
706	501	Ж5	110															/1/													з-и		
707	502	Г9-10	83																												з-и/с		
708	503	Ж-5	108																												јз-си		
709	504	Ж4-5	116					1			1	1																			з-и		
710	505	Ж4-5	123-121										1																		з-и/ј		
711	506	Ж5									1											1									з-и/с		
712	507	Б7-12	100						1																						сз-ји		
713	508	Б12	78-79							1						1															з-и/ј	м	
714	509	Б11-12	68-54						1	1	1																				з-и/с		
715	510	Б12	70-72																												сз-ји		
716	511	Б3	41-63				1		1																						јз-си	м	

Табела 01

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE	AF		
1	Бр.гроба	Положај	Дубина	Гробне конструкције												НС	Налази у гробу												ГП	у гр. Земљи	Ориј.	Пол		
2				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Н							
751	б.б.	уз 536																																
752	б.б.	уз 536																																
753	б.б.	уз 536																																
754	537	Ж9-14	100-98																										1		јз-си			
755	б.б.	уз 537																																
756	538	Ж9																	1													з-и/с	ж	
757	б.б.	уз 538																																
758	б.б.	уз 538																																
759	539	Ж9	97																								1				јз-си			
760	540	Ж9	100-110		1				1				1																		з-и/с	м		
761	541	Ж9	97	1							1							/1/			1							1		з-и	ж			
762	542	M21-22	75-85						1		1			1	1			/1								1			1		з-и	ж		
763	543	M21	70			1																					1		1		јз-си	д		
764	544	M21	80																										1		з-и	д		
765	545	M16	90																				1				1				з-и			
766	б.б.	уз 545																																
767	546	M22	110																														з-и/ј	
768	б.б.	уз 546																																
769	547	M17	98		1																											з-и/с	д	
770	б.б.	уз 547																																
771	б.б.	уз 547																																
772	548	Г9	70-76																													з-и/с		
773	549	Г9	100-110																													з-и/ј	м	
774	б.б.	уз 549																																
775	б.б.	уз 549																																
776	550	Г9	83-75																													сз-ји	м	
777	551	M17	80								1							/1/			1					1			1		з-и	м		
778	б.б.	уз 551																																
779	552	Ж14	74-72		1																									1		јз-си	ж	
780	553	Ж14	78-80								1	1																1		1		јз-си	м	
781	554	Г8	80																													з-и/с		
782	554a	уз 554	60																													з-и/с		
783	554б	уз 554	60																													з-и/с		
784	554в	уз 554	60																													з-и		

Табела 01

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE	AF	
1	Бр.гроба	Положај	Дубина	Гробне конструкције												НС	Налази у гробу												ГП	Угр. Земљи	Ориј.	Пол	
2				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Н						
785	555	Г8	80-85																										1	з-и/с			
786	556	Г8	115					1																							сз-ји		
787	556a	уз 556	83																												сз-ји		
788	557	Г8	73				1																								сз-ји		
789	б.б.	уз 557																															
790	558	Ж9	100-104			1												1											1	з-и/с	ж		
791	559	Ж9	93-97																												з-и/с		
792	б.б.	уз 559																															
793	560	Ж14	100-93		1																		1						1	з-и	ж		
794	561	Ж14	100-102						1			1																			јз-си		
795	562	Ж14	104-103		1						1							1	1				1						1	з-и/ј	ж		
796	б.б.																																
797	563	Ж14	103-101																												з-и/с	м	
798	б.б.																																
799	564	Ж9	97-100					1	1										1/									1		з-и/ј	ж		
800	565	М16	113																									1		з-и/ј	м		
801	566	М16	106																												з-и/ј	м	
802	567	М16-17	98-99						1																						з-и/ј		
803	б.б.	уз 567																															
804	568	Г9	87-76						1																						сз-ји		
805	б.б.	уз 568																															
806	569		79-69																												з-и/с		
807	570	Ж14	80							1													1							з-и/ј	д		
808	571	Г9	85-90	1?																	1									з-и/с			
809	572	М17	98-96					1																				1		з-и/с	д		
810	б.б.	уз 572																															
811	573	М16	95-87		1		1																						1		з-и	м	
812	б.б.	уз 573																															
813	б.б.	уз 573																															
814	б.б.	уз 573																															
815	574	М21	96-100																												з-и	м	
816	б.б.	уз 574																															
817	575	М21	105-95																												з-и/ј	м	
818	575a	М21	95																												з-и	д	

Табела 01

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE	AF				
1	Бр.гроба	Положај	Дубина	Гробне конструкције												НС	Налази у гробу												ГП	Угр. Земљи	Ориј.	Пол				
2				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Н									
819	576	M21	95-108																													з-и	ж			
820	б.б.	уз 576																																		
821	577	M22	125																														з-и/ј	м		
822	578	M22	116-114													1																	з-и/с			
823	579	M22	110-114																																	
824	579а	M22	110-114																																	
825	579б	M22	110-114																										1		з-и	м				
826	580	Ж9	110		1																												з-и			
827	581	M16	113						1																								з-и	ж		
828	582	M16	115		1																	1				1			1		з-и	м				
829	583	Б2	28-27						1																					1		з-и/с	м			
830	584	Б1-2	24-25																														з-и/с	м		
831	585	пр.сонда у Б1	114				1		1																					1		з-и	ж			
832	586	Б16-17	65-78				1																										з-и/ј			
833	587	Ж9-14	113																				1										јз-си	м		
834	588	Ж14	107-110		1																		1										з-и/с	м		
835	б.б.	уз 588																																		
836	589	Ж9	116-123																															з-и/с		
837	б.б.	уз 589																																		
838	590	Ж14			1						1	1																1		1		јз-си				
839	591	M21	97				1										1																сз-ји	ж		
840	592	Ж14	106-104																	1													з-и/с	ж		
841	593	M21	113-104							1	1								1/				1			1						јз-си	м			
842	б.б.	уз 593																																		
843	594	M21	110-115																														з-и/с	м		
844	595	M21	119-115				1																										јз-си	м		
845	596	M22	120			1				1	1												1									з-и/	м			
846	597	M17	81-83						1																								з-и/с	ж		
847	598	M17	90												1																		јз-си	м		
848	599	M16-17	107-86																														з-и	м		
849	599а	M16-17	93-96				1																										з-и/ј			
850	600	Ж14	111-98																								1			1		з-и/с	ж			
851	601	Ж9	110-114						1		1																				1		з-и	ж		
852	602	Ж9	100-106					1					1																	1		з-и/ј	м			

Табела 01

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE	AF	
1	Бр.гроба	Положај	Дубина	Гробне конструкције												НС	Налази у гробу												ГП	угр. Земљи	Ориј.	Пол	
2				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Н						
853	б.б.																															з-и/ј	м
854	603	Ж13	77-80					1		1																	1		1		з-и/ј	м	
855	604	Ж8	77-82					1		1																			1		з-и/с	м	
856	605	Ж9	115-110																			1	1				1				з-и/ј	м	
857	606	Ж9	105-110																										1		з-и/ј	м	
858	607	Г18	53-57																												сз-ји	м	
859	608	Г18	54			1		1	1				1																		з-и/ј	м	
860	609	Г18	45-62																												з-и/ј	м	
861	610	Ж8	85-92																								1		1		з-и	м	
862	611	Ж8	86-81				1																								з-и	м	
863	612	Г23	96-90																												јз-сз		
864	613	Г23	73-66				1																								з-и/с	м	
865	б.б.	уз 613																															
866	614	Ж8	88-102					1					1																1		з-и	д	
867	615	Г23	72-75	1		1		1																							з-и	м	
868	616	Ж13	80-100							1	1												1						1		јз-си	м	
869	617	Б9	65-85					1					1																		з-и/ј	д	
870	618	Б9	90					1		1																			1		сз-ји	м	
871	619	Б9	85				1																	/1					1		з-и/ј	м	
872	620	Ж13	90-102	1							1																			1		з-и/ј	м
873	621	Ж13	100-110																												з-и		
874	622	Ж8-13	101-110	1																								1		1		јз-си	м
875	623	Ж8	80-100																									1			јз-си	м	
876	624	Г18	105-100								1						1	1		1											јз-си	д	
877	625	Г18	88														1														з-и	д	
878	626	Г18	88																												з-и	м	
879	627	Г18	85-90								1																				з-и	д	
880	628	Г23	90-91																		1										з-и/ј	м	
881	629	Ж8	83-89																												з-и/ј	м	
882	630	Ж8	92-98				1															1					1				јз-си	м	
883	631	Ж13	98-105	1				1																					1		з-и/с	д	
884	632	Ж13	100-102						1																						јз-си	м	
885	633	Ж8	90	1				1				1																			з-и		
886	633a	Ж8																										1		1		з-и	

Табела 01

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE	AF		
1	Бр.гроба	Положај	Дубина	Гробне конструкције												НС	Налази у гробу												ГП	угр. Земљи	Ориј.	Пол		
2				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Н							
887	634	Б1	40-45			1																								1	з-и/с	ж		
888	635	Б9	97-106				1																									з-и/с	м	
889	636	Б9-10	93-92				1																									сз-ји	м	
890	637	Б9	77-84						1																							з-и/с	м	
891	б.б.	уз 637																																
892	б.б.	уз 637																																
893	б.б.	уз 637																																
894	638	Г18	87-98		1																											з-и	д	
895	639	Ж8	85-91		1								1																			з-и		
896	640	Ж13	84																	1		1					1				з-и/ј			
897	641	Ж8	85-81																													сз-ји		
898	642	Ж13	70-97				1	1																								сз-ји	д	
899	643	Ж13	75-94				1																									сз-ји	д	
900	644	Ж13	88-92				1																									јз-си	м	
901	645	Ж13	98-100		1								1														1				з-и			
902	646	Ж8	82-81									1								1		1	1								з-и	м		
903	647	Ж13	83		1						1																				1	з-и	д	
904	648	Ж13	93-96		1						1																					јз-си		
905	649	Ж8	77-84		1		1												1												1	сз-ји		
906	650	Ж8	87				1															1										з-и/ј		
907	651	Ж8	87																													јз-си		
908	652	Ж13	94						1																							з-и		
909	653	Ж13	94-99						1										1												1	з-и	ж	
910	654	Ж13	80-86								1											1						1			з-и			
911	655	Ж8	84-90				1																									з-и		
912	656	Ж8	101-102				1																									з-и/ј		
913	657	Ж8	96-100						1													1										з-и/ј		
914	658	Г23	105				1																									з-и7с		
915	659	Ж8	90-96																													з-и/ј		
916	659a	Б9-10	97-103						1																							јз-си		
917	660	Ж8	96-102																									1			1	сз-ји		
918	661	Ж8									1											1										з-и/ј		
919	662	Ж13	145																															
920	663/77	Б15	87																													сз-ји	м	

Табела 01

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE	AF		
1	Бр.гроба	Положај	Дубина	Гробне конструкције												НС	Налази у гробу												ГП	угр. Земљи	Ориј.	Пол		
2				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Н							
955	696	K11	115					1					1																			јз-си	м	
956	697	H6	103	1																												з-и	м	
957	б.б.																																	
958	698	H16	110		1																											сз-ји	м	
959	699	H6	64																								1					јз-си	ж	
960	700	H11	88																													з-и	м	
961	701	J24	49																													сз-ји	м	
962	702	Г3-4	52										1																			сз-ји	м	
963	б.б.	уз 702																															ж	
964	б.б.	Г3																																
965	703	J24	46																													сз-ји	ж	
966	704	H1	103																													з-и/ј	м	
967	705	J23-24	49					1																					1			сз-ји	м	
968	706	H6	75																													сз-ји	ж	
969	707	H6	90																				1									з-и/ј	ж	
970	708	H1	105			1																										сз-ји	ж	
971	709	H1	105					1																								јз-си	м	
972	710	H6	60																													јз-си	д	
973	б.б.	уз 710																															ж	
974	711	H11	83																													з-и/с	м	
975	712	H11	72																													сз-ји	м	
976	713	K11	120					1																								з-и/ј		
977	714	H1	13								1							1														з-и/ј	м	
978	б.б.	уз 714																																
979	715	H1	122																									1				јз-си	ж	
980	716	H6	97																													сз-ји	м	
981	717	J23	50-55																										1				д	
982	718	Г5	62																													сз-ји	м	
983	719	J25	50														1		1/?													сз-ји		
984	720	H6	104																													з-и/с		
985	721	H6	103															1														з-и	м	
986	722	H6	93																													з-и/с		
987	723	B15	120																													јз-си		
988	724	H11	110															1					1					1				јз-си		

Табела 01

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE	AF	
1	Бр.гроба	Положај	Дубина	Гробне конструкције												НС	Налази у гробу												ГП	угр. Земљи	Ориј.	Пол	
2				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Н						
989	725	H1	116					1																/1							з-и/ј		
990	726	H1	128											1												1?		1			сз-ји		
991	727	H1	105																								1				з-и/ј		
992	728	H1-6	114					1		1																					з-и		
993	729	H1	116																												з-и		
994	730	B15	143								1																1				з-и/ј		
995	731	Г5	50					1																							з-и/с		
996	б.б.	уз 731																															
997	732	Г3	60					1																								сз-ји	
998	б.б.	уз 732																															
999	733	Г5	53																													сз-ји	
1000	б.б.	уз 733																															
1001	734	Г5	55																				I									з-и	
1002	б.б.	уз 734																															
1003	735	T4	52					1	1																							з-и	
1004	736	T4	61																													з-и/с	
1005	737	T4	60																													з-и	
1006	738	Г5	65																													з-и/с	
1007	739	Г5	58																													з-и/с	
1008	740	Г7	45																													сз-ји	
1009	741	K11	145						1																				1			з-и/ј	
1010	742	J25	73																													з-и/с	
1011	743	Г5	79					1	1															1/			1				з-и/с	М	
1012	744	Г5	69						1																							сз-ји	
1013	745	Г7	44		1																											з-и/с	М
1014	746	Г7	58																													сз-ји	
1015	747	Г7	58																													сз,ји	
1016	748	Г7	40																													и-з/с	
1017	749	Г5	59																													сз-ји	
1018	750	Г7	62				1																						1			з-и	
1019	751	Г12	48																													сз-ји	М
1020	752	Г7	46				1																									сз-ји	
1021	753	Г7	90					1														1										сз-ји	
1022	754	Г12	64																										1			сз-ји	

Табела 01

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE	AF	
1	Бр. гроба	Положај	Дубина	Гробне конструкције												НС	Налази у гробу												ГП	у гр. Земљи	Ориј.	Пол	
2				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Н						
1023	755	Г12	58																												јз-си	д	
1024	756	Г12	60																												сз-ји		
1025	757	Г12	69													1													1		з-и/с		
1026	758/77	Ж11		1																						1	1					м	
1027	759	Ж11	40																								1				сз-ји	д	
1028	760	Ж16	76			1	1																								з-и	д	
1029	761	Ж16	66				1	1								1															з-и/ј	д	
1030	762	Ж16	66				1																					1			з-и	д	
1031	763	Ж16	90													1										1	1				з-и	д	
1032	764	Ж6	85			1																									з-и	д	
1033	765	Ж6	50			1																									з-и	д	
1034	766	Ж6	70				1	1																							з-и/ј	д	
1035	767	Ж11-16	96																												з-и/ј	д	
1036	768	Ж16	95			1																									з-и		
1037	769	Ж16	100			1																							1		з-и/ј		
1038	770	Ж16	110				1																								з-и	д	
1039	771	Ж16	112																										1		з-и/с	м	
1040	772	Ж6	100						1																						з-и	д	
1041	773	Ж6	108																												з-и/ј	м	
1042	б.б.																					1					1						
1043	774	Ж6	97				1						1																		з-и	м	
1044	б.б.	уз 774																															
1045	б.б.	уз 774																															
1046	б.б.	уз 774																															
1047	775	Ж11	94		1		1	1			1																				з-и	м	
1048	б.б.	уз 775																															
1049	776а	Ж11	110																												з-и	м	
1050	776б	Ж11	110																												з-и	м	
1051	б.б.	уз двојни 776																															
1052	777	Ж11	110								1																1	1			з-и	м	
1053	б.б.	уз 777																															
1054	778	Ж11	108																												з-и/ј	м	
1055	779	Ж11	112																										1		з-и/ј	д	
1056	780	Ж6	96						1																				1		з-и/ј	м	

Табела 01

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE	AF		
1	Бр.гроба	Положај	Дубина	Гробне конструкције												НС	Налази у гробу												ГП	у гр. Земљи	Ориј.	Пол		
2				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Н							
1057	781	Ж6	103			1	1		1																							сз-ји		
1058	б.б.	уз 781																																
1059	782	П21-К1	80				1															1										з-и	ж	
1060	783	П21-К1	101																													с-ј		
1061	784	Ж6-11	108																												сз-ји	м		
1062	785	Ж11	110				1	1																							з-и	м		
1063	786	Ж6-7	108																												з-и/ј			
1064	б.б.									1	1						1	/1									1						д	
1065	787	Ж6-7																									1				з-и/ј			
1066	788/80	Ж7	28						1				1					/1/				1												
1067	789	Ж17	32																															
1068	790	Ж17	34	1																												јз-си		
1069	б.б.																																	
1070	791	Ж7	69	1							1											1				1			1		з-и	д		
1071	792	Ж7	40		1																													
1072	793	Ж17																										1			з-и/с			
1073	794	Ж7	67							1												1						1			з-и			
1074	795	Ж12	84																1/									1			з-и/ј			
1075	796	Ж7	71																1/									1			з-и/ј	д		
1076	797	Ж123	86																									1		1	з-и/ј	д		
1077	798	Ж17	69																												з-и			
1078	799	Ж17	75																												з-и			
1079	800	Ж7	138																			1						1			з-и	д		
1080	801	Ж17	86																												з-и	д		
1081	802	Ж17	92		1																										з-и			
1082	803	Ж17	81																												з-и	д		
1083	804	Ж17	92						1														1								з-и/с			
1084	805	Ж12	89																										1		з-и/с	д		
1085	806	Ж12	95																												з-и/ј			
1086	807	Ж7	96				1															1						1		1	з-и/с			
1087	808	Ж17	91																												з-и			
1088	809	Ж17	82																												з-и			
1089	810	Ж7	110																										1		з-и/ј	д		
1090	811	Ж12	116																											1	јз-си			

Легенда за табеле:

A	број гроба или б.б. – гроб без броја (група костију)
B	положај гроба
C	дубина гроба

ГРОБНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ (од D-O)

D	1. скелет ограђен насатице постављеним плочама и покривен плочама (у виду камене цисте)
E	2. скелет делимично ограђен насатичним плочама (1-2 или више плоча са бочне стране скелета)
F	3. плоча изнад скелета (сам скелет покривен плочом/ама)
G	4. плоча насатично постављена изнад/чело главе
H	5. плоча насатично постављена изнад/чело ногу
I	6. 1-2 или више каменова уз скелет (са било које стране, необрађен камен)
J	7. покојник положен у сандук (наведени сандук, или остаци даске око скелета на више места - доле, бочно, одозго, што би индицирало сандук)
K	8. кованице у гробу
L	9. остаци даске
M	10. опека (1-2 или више) код главе/поред скелета
N	11. опека испод лобање тј глава положена на опеку
O	12. камен испод лобање тј. глава положена на камен

P	НС надгробни споменик (плоча или белег било ког облика)
---	--

НАЛАЗИ У ГРОБУ (од Q-AA)

Q	14. наушница
R	15. игла
S	16. огрлица/перла/привесак
T	17. прстен
U	18. наруквица
V	19. дугмад
W	20. копча (пређица, алка и сл.)
X	21. оружје
Y	22. оруђе
Z	23. текстил (помен траке, врпце, тканине)
AA	Н новац

AB	ГП керамичка посуда или други предмет од керамике у гробу, као гробни прилог
AC	у гробној земљи било какав налаз (уломак керамике, фреска, олово, метал и др.)
AD	оријентација гроба (з-и – запад-исток; з-и/с – запад-исток са девијацијом ка северу; з-и/ј – запад-исток са девијацијом ка југу; с-ј – север-југ; јз-си – југозапад-североисток са главом на јз; сз-ји – северозапад-југоисток са главом на сз)
AE	пол (м - мушки; ж – женски; д – дечији; о/д? – одрасла млађа особа или одрасло дете)

БИОГРАФИЈА

Емина Зечевић 1963. рођена у Ужицу, дипломирала 1987., магистрала 1996. са темом „*Стећци у западној Србији*“ на Одељењу за археологију Филозофског факултета у Београду. У звању музејског саветника ради у Средњовековном одељењу Народног музеја у Београду, на месту кустоса Археолошке збирке позног средњег века (од 1996. године).

Учествовала је у археолошким истраживањима више од 50 археолошких, углавном средњовековних, локалитета као сарадник на пројектима Филозофског факултета у Београду, Археолошког института и Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду, као и других установа заштите у Србији. Као сарадник на научним пројектима које је финансирало Савезно министарство за науку и технологију, у периоду од 1992-1995. године, била је ангажована на пројекту Центра за археолошка истраживања *Становништво Србије и његово природно окружење од палеолита до касног средњег века* и Катедре за средњовековну археологију Филозофског факултета *Археологија Срба*. У периоду од 2006 до 2009. године сарађивала је на пројекту *Некрополе и светилишта домородаца и Словена од Поморја до Подунавља* Филозофског факултета у Београду. Сарадник је и руководилац у више истраживачких пројеката Народног музеја у Београду. Учествовала је на међународним симпозијумима: *Secular Medieval Architecture in the Balkans, 1300-1500, and its Preservation*, Thessaloniki 1997; *Археологија Косова и Метохије, од праисторије до средњег века*, Београд 2006; *18th Congres of the Association Internationale pour L'Histoire du Verre*, Thessaloniki 2009. Члан је Српског археолошког друштва од 1986. године, а последњих година и члан управе Друштва.

Објавила је преко тридесет стручних и научних радова са темама из области средњовековне археологије. Аутор је две књиге: *Мраморје, стећци западне Србије* (2005) и *Накит Новог Брда* (2006), а коаутор још две књиге: *Златни пресек* (2013) и монографије *Ново Брдо* (2004) која је добила награду Вукове задужбине.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а ЕМИНА ЗЕЧЕВИЋ

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Немањине цркве у Топлици
у светлу археолошких истраживања

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 24.06.2013.

Емина Зечевић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора ЕМИНА ЗЕЧЕВИЋ

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада Нематрине цркве у Топлици у светлу археолошких истраживања

Ментор Др Дејан Радичевић

Потписани ЕМИНА Р. ЗЕЧЕВИЋ

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 24. 06. 2013.

Emina Zecic

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Немањине цркве у Топлици
у светлу археолошких истраживања

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 24.06.2013.

Амилка Зечељ